

COPERTA ȘI SUPRACOPERTA : VAL MUNTEANU

MIHAIL MACREA
profesor universitar

VIAȚA ÎN DACIA ROMANĂ

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ
București, 1969

Tragicul sfârșit care l-a răpit prematur științei istorice românești, l-a împiedicat pe autor să cizeleze unele amănunte, să definească cu mai multă precizie citeva aspecte laterale ale unor probleme tratate în paginile prezentei lucrări. Pentru a nu impieta asupra gândirii științifice a autorului, redacția s-a ferit să intervină în text, conștientă de faptul că aspectele insuficient clarificate sînt de ordin secundar și nu diminuează certa valoare a operei în ansamblul ei.

REDAȚIA

LISTA ABREVIĂȚIILOR

- AAPhilArch* *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica, Serdicae*, 1963.
- AAPhilHistPh* *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica, Serdicae*, 1963.
- ActaAntHung* *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, Budapest.
- ActaArchHung* *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, Budapest.
- ACMIT* *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, Cluj.*
- ActaMN* *Acta Musei Napocensis, Cluj.*
- ActMuz* *Din activitatea muzeelor, Cluj.*
- AEM* *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen, Wien.*
- AErt* *Archaeologiai Értesítő, Budapest.*
- AIA* *Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Iași.*
- AISC* *Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.*
- AKözl* *Archaeologiai Közlemények, Budapest.*
- AlmMRSG* *Almanahul Muzeului regional Sf. Gheorghe, 1879—1954, Tirgu-Mureș, 1955.*
- Das Altertum* *Das Altertum, Berlin.*
- AnnÉp* *Année Epigraphique, în „Revue Archéologique”, la sfârșitul ultimului fascicul al anului, sau separat.*
- AO* *Arhivele Olteniei, Craiova.*
- Apulum* *Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia. Vol. III, 1947—1949 a apărut incomplet, iar vol. IV a apărut sub titlul Acta Musei Regionalis Apulensis, Studii și comunicări, arheologie — istorie — etnografie. (București, 1961).*
- ArchAnz* *Archäologischer Anzeiger, Berlin.*
- ArchMold* *Arheologia Moldovei, Iași.*
- ArchRoum* *L'Archéologie en Roumanie, Bucarest, 1938.*
- „Athenaeum“ *„Athenaeum”. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità, Pavia.*
- Atti III* *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina, Roma, 1959.*
- ATRÉ* *Alsófehérvármegyei történelmi és természettudományi egylet évkönyve, Alba Iulia.*
- AUB* *Analele Universității „București”. Seria științe sociale, istorie.*
- AVSL* *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu (Hermannstadt).*
- Barbieri* *G. Barbieri, L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193—285), Roma, 1952.*
- Baehrens, Pan. Lat.* *G. Baehrens, XII Panegyrici Latini, Lipsiae, MCMXI.*
- BCMI* *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.*

- BIAB** *Bulletin de l'Institut d'Archéologie de l'Académie Bulgare des Sciences, Sofia.*
- BNMN** *Buletinul Muzeului militar național, București.*
- BpRég** *Budapest Régiségei.*
- BSH** *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, Bucarest.*
- Carcopino** **J. Carcopino**, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939.
- CCRH** *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956
- Cheesman** **G. L. Cheesman**, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914.
- Christescu, I** **V. Christescu**, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929.
- Christescu, II** **V. Christescu**, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937.
- Cichorius** **C. Cichorius**, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896—1900. Cifrele romane indică scenele.
- CIL** *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
- CL** *Cercetări de Lingvistică, Cluj.*
- Cohen²** **H. Cohen**. *Description des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales*, seconde éd., I-VIII, Paris, 1880—1892.
- CRAI** *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, Paris.
- CrNA** *Cronica numismatică și arheologică*, București.
- Cumont** **Fr. Cumont**, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, quatrième éd., Paris, 1929.
- Dacia** *Dacia. Recherches et découvertes archéologique en Roumanie*, București, I, 1924—XII, 1948.
- „Dacia“ N.S. „Dacia“. *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, București, I, 1957 sqq.
- Dalcoviciu** **C. Dalcoviciu**, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest, 1945.
- C. Dalcoviciu și H. Dalcoviciu** **C. Dalcoviciu și H. Dalcoviciu**, *Ulpia Traiana* (Sarmizegetusa romană), București, 1962.
- Degrassi, Fasti consolari** **A. Degrassi**, *I fasti consolari dell'impero romano*, Roma, 1952.
- Deininger** **J. Deininger**, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts, n. Chr.*, München und Berlin, 1965.
- De Laet, Portorium** **S. J. Laet**, *Portorium*. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire, Brugge, 1949.
- DictAnt** *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, al lui Daremberg-Saglio, Paris.
- DizEp** *Dizionario epigrafico di antichità romane*, di **Ettore de Ruggiero**, Roma.
- Dobó** **A. Dobó**, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest, 1940.
- DolgCluj** *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből*, Cluj.
- DolgSzeged** *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudomány-egyetem Archaeologiai Intézetéből*, Szeged.
- Domaszewski** **A. von Domaszewski**, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908.

- Drexel** Fr. Drexel, *Die Götterverehrung im römischen Germanien, in 14. Bericht der Römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, 1922.
- Drexler** W. Drexler, *Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern*, Leipzig, 1890.
- EDR** *Ephemeris Dacoromana*. Annuario della Scuola Romana di Roma.
- Eirene** *Eirene*. *Studia Graeca et Latina*. Praga.
- EKL** *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, București-Cluj, 1957.
- EMÉ** *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei*, Cluj.
- „Epigraphica“** „Epigraphica“. Rivista italiana di epigrafia, Milano.
- ErdMúz** *Erdélyi Múzeum*, Cluj.
- FHG** *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Miller.
- FastiArch** *Fasti Archaeologici*. Annual Bulletin of Classical Archaeology, Firenze.
- FoliaArch** *Folia Archaeologica*, Budapest.
- Forni** G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953.
- Germania** *Germania*, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des deutschen archäologischen Instituts, Berlin.
- Gnomon** *Gnomon*, Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft.
- Historia** *Historia*. Zeitschrift für alte Geschichte, Wiesbaden.
- Horedt, Untersuchungen** K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958.
- HTRTE** *A Hunyad-egyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, Cluj.
- IGB** *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, ed. G. Mihailov, I-III, Serdicae (Sofia) 1956—1965.
- IGR** *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, I-IV, Paris.
- ILS** *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau.
- Inscr. Italiae, XIII, 1** *Inscriptiones Italiae*, vol. XIII, *Fasti et elegia*. Fasciculus I. *Fasti consulares et triumphales*. Curavit Atilius Degrassi. Roma, 1947.
- IstRom** *Istoria României*, vol. I, București, 1960.
- „Istros“** „Istros“. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest.
- JDAI** *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*, Berlin.
- Jones** L. Webber Jones, *The Cults of Dacia*, in University of California. Publications in Classical Philology, vol. 9, nr. 8, 1929, pp. 245—305.
- JÖAI** *Jahreshefte des oesterreichischen archäologischen Institutes*, Wien.
- JRS** *The Journal of Roman Studies*, London.
- Jung, Fasten** J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894.
- Kerényl** A. Kerényl, *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941.
- Klio** *Klio*. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.
- KorrblVSL** *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Sibiu.
- KözlCluj** *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Cluj, 1941—1944.
- Kraft** K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Berna, 1951.

- „Latomus“
Latte
 „Mannus“
MCA
- MKÉrt**
NEH
NK
NotSc
NZ
OC D
OmPC-I
OR²
Pârvan, Getica
Pârvan, Contribuții
- Passerini**
Patsch, Beiträge, V/2
- PC DAN**
- Pflaum**
- Pick**
- PIR²**
- Probl.Muz**
 „RA“
RE
- Reidinger**
- RepArh**
- „RevMuz“
 „RHSE“
 „RIR“
Roscher's Lexikon
- „R PAN“
 „RRH“
SAI
Sargetia
SCIV
SCN
SCȘ Cluj
SCȘ Iași
SHA
- „Latomus.“ *Revue d'études latines, Bruxelles.*
K. Latte, Römische Religionsgeschichte, Berlin, 1960.
 „Mannus“. *Zeitschrift für deutsche Vorgeschichte.*
Materiale și Cercetări Arheologice, București. Primul volum
a apărut cu titlul: Materiale Arheologice privind istoria veche
a R.P.R. 1953.
Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest.
Nouvelles études d'histoire, I—III, București, 1955—1965.
Numizmatikai Közlöny, Budapest.
Notizie degli Scavi di Antichità, Roma.
Numismatische Zeitschrift, Viena.
Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
Omagiu lui P. Constantinescu-Iași, București, 1965.
D. Tudor, Oltenia romană, ed. a II-a, București, 1958.
V. Pârvan, Getica. O protoistorie a Daciei, București, 1926.
V. Pârvan Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-
roman, București, 1911.
A. Passerini, Le coorti pretorie, Roma, 1939.
C. Patsch, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und
Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V/2),
Wien und Leipzig, 1937.
D. Protase, Problema continuității în Dacia în lumina arheolo-
giei și a numismatiei, București, 1966.
H. G. Pflaum, Les carrières procuratoriennes equestres sous le
Haut-empire romain, vol. I—IV, Paris, 1960, 1961.
B. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I, 1.
Berlin, 1898.
Prosopographia Imperii Romani saec. I—III, ed. a. II-a, 1933—
1943.
Probleme de muzeografie, Cluj.
 „Revue Archéologique“, Paris.
Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stutt-
gart.
Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Ober-
pannoniens von Augustus bis Diokletian, Bonn, 1956.
Repertoriul Arheologic, partea privitoare la Transilvania, lu-
crare colectivă în manuscris la Institutul de istorie și arheolo-
gie, Cluj.
 „Revista Muzeelor“, București.
 „Revue Historique du Sud-est Européen“, București.
 „Revista Istorică Română“, București.
Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie,
herausgegeben von W.H. Roscher, Leipzig.
 „Revista de Preistorie și Antichități naționale“, București.
 „Revue Roumaine d'Histoire“, Bucarest.
Studii și articole de istorie, București.
Sargetia, Buletinul Muzeului județului Hunedoara, Deva.
Studii și cercetări de istorie veche, București.
Studii și cercetări de numismatică, București.
Studii și cercetări științifice, Cluj.
Studii și cercetări științifice, Iași.
Scriptores Historiae Augustae.

- Statl** *S. Statl, Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961.
- StCl* *Studii clasice*, București.
- StCom* *Studii și comunicări*. Muzeul Brukenthal, Sibiu.
- Stein** *A. Stein, Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944.
- Strack** *L. Strack, Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I—III, Stuttgart, 1931—1937.
- Studia* *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, series Historia, Cluj.
- „*Studii*“ „*Studii*“, revistă de istorie, București.
- „*Syria*“ „*Syria*“. Revue d'art oriental et d'archéologie publiée par l'Institut français d'archéologie de Beyrouth, Paris.
- Székely** *Z. Székely Jegyzetek Dácia történetéhez* (Notices sur l'histoire de la Dacie), Sf. Gheorghe, 1946.
- Szilágyi** *I. Szilágyi, Die Besetzungen der Verteidigungssysteme von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapest, 1946.
- ThLL* *Thesaurus linguae latinae*.
- TIR* *Tabula Imperii Romani*. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, Budapest, 1963, s.v.
- Tocilescu** *Gr. G. Tocilescu, Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900.
- „*Transilvania*“ „*Transilvania*“, organ al Astrei (Sibiu).
- Tudor** *D. Tudor, Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957.
- Tudor, Sucidava** *D. Tudor. Sucidava, une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles-Berchem, 1965.
- VDI* *Vestnic Drevnei Istorii*, Moscova.
- Vermaseren** *M. J. Vermaseren, Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, I—II, Haga, 1956—1960.
- Wagner** *W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien, von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.
- Wissowa** *G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer*, München, 1912.

Epoca stăpînirii romane în Dacia are o însemnătate deosebită pentru istoria țării noastre și a poporului român, care își trage ființa tocmai din romanitatea alcătuită, cu aportul populației dacice supuse, în provincia Dacia, întemeiată de romani după zdrobirea puterii dacilor și desființarea statului lor. Cunoașterea cît mai temeinică a acestei epoci, hotărîtoare pentru toată evoluția ulterioară, pînă astăzi, a istoriei patriei noastre, constituie o îndatorire de seamă a istoriografiei noastre și îndeosebi a istoricilor și arheologilor care se ocupă în mod deosebit de această epocă.

Din epoca stăpînirii romane în Dacia dispunem de o foarte bogată documentare, alcătuită din știri ale scriitorilor antici, inscripții, monede, monumente și vestigii arheologice. Ele au atras foarte devreme atenția cărturarilor, începînd din epoca Renașterii. Studiarea lor continuă de cîteva secole, culminînd în vremurile noastre, cînd cercetarea științifică s-a ridicat la un nivel înalt, datorită pe de o parte punerii la contribuție tot mai mult a izvoarelor directe, epigrafice, numismatice și arheologice, al căror număr a crescut necontenit, cîștigînd tot mai mare pondere, iar pe de altă parte, spiritului critic mai dezvoltat și concepției istorice superioare, care a determinat o mai bună și mai reală înțelegere a dezvoltării istorice a epocii și a lumii antice în genere. Am putea spune că fiecare veac și fiecare generație și-a format o imagine și înțelegere proprie despre epoca romană în Dacia, potrivit gradului de cunoaștere a izvoarelor documentare și a dezvoltării în genere a istoriografiei, după cum dovedesc variatele lucrări și expuneri de sinteză privitoare la istoria Daciei romane, apărute începînd din secolul al XVII-lea pînă astăzi.

Generații întregi de cărturari pricepuți, cercetători neobosiți, localnici și din alte părți, români și străini, istorici, epigrafiști și arheologi și-au adus contribuția lor la lămurirea variatelor probleme și la cunoașterea tot mai temeinică a istoriei și civilizației Daciei romane, fie că s-au ocupat de problemele particulare ale provinciei întemeiate de Traian, fie că au tratat aceste probleme în cadrul mai larg al preocupărilor lor privitoare la istoria Imperiului roman în general sau a diferitelor instituții ale acestuia.

Aportul istoricilor și arheologilor locali, români sau de alte naționalități, de pe teritoriul fostei Dacii romane, a crescut odată cu intensificarea cercetărilor pe teren, începînd cu a doua jumătate a secolului trecut. Nume ca cele ale lui M. Ackner, C. Gooss, H. Finály, C. Torma, P. Király, Gr. G. Tocilescu,

V. Pârvan, spre a aminti numai pe cele mai reprezentative, excluzând pe cei de astăzi, vor rămâne pentru totdeauna înscrise ca ale celor mai merituoși cercetători ai istoriei și civilizației Daciei romane.

Firește că un nou avînt au luat cercetările privitoare la Dacia romană o dată cu desăvîrșirea unirii românilor din 1918, cînd întreg teritoriul fostei Dacii romane a ajuns să facă parte din teritoriul României. Ca rezultat al acestor noi cercetări și a numeroaselor studii publicate este apariția primei sinteze de înaltă și autentică ținută științifică a istoriei Daciei romane, în care problemele fundamentale și-au găsit cea mai adecvată rezolvare, în spiritul adevărului științific și în conformitate cu cunoștințele generale privitoare la istoria Imperiului roman și a instituțiilor sale, aceea a profesorului de la Universitatea din Cluj acad. C. Daicoviciu, intitulată *La Transylvanie dans l'antiquité*, care a apărut mai întîi în 1938, fiind apoi reeditată în 1943 și 1945 în limbile franceză, germană și italiană. Făcînd parte dintr-o expunere de largă perspectivă, din vremurile paleolitice pînă în pragul feudalismului, istoria Daciei sub romani ocupă locul central, de cea mai mare pondere, neavînd decît de cîștigat din perspectiva istorică în care este încadrată. Lucrarea s-a impus ca o carte de căpătîi și ca un îndrumător de neînlocuit pentru toți cei care lucrează și lucrează pînă astăzi ca cercetători ai acestei epoci. Ea a făcut epocă prin autoritatea ideilor exprimate, a prestigiului de care s-a bucurat, a ingeniozității soluțiilor, izvorite totdeauna dintr-o temeinică cunoaștere a problemelor, a intuiției lucrurilor, a orientării largi în toate problemele epocii, a puterii excepționale de stăpînire a documentării și de sintetizare. Autorul și opera sa s-au bucurat și continuă să se bucure de cel mai mare și meritat prestigiu.

De egal prestigiu și unanimă recunoaștere a meritelor ei s-a bucurat de altfel opera și în străinătate, unde ea a fost apreciată ca prima lucrare de sinteză de mare valoare, scrisă în limbi de mare circulație, privitoare la epoca romană în Dacia. Se punea pentru prima dată la îndemîna istoricilor străini o operă corespunzînd întru totul exigențelor istoriografiei moderne, care le oferea posibilitatea de a se informa, a se documenta asupra problemelor fundamentale ale istoriei Daciei, cu toate particularitățile ei și în deplina cunoaștere a topografiei și a condițiilor locale.

Alături de opera acad. C. Daicoviciu, mai putem aminti o serie de lucrări apărute în perioada dintre cele două războaie cele ale lui V. Christescu privitoare la *Viața economică în Dacia romană* (1929) și la *Istoria militară a Daciei romane* (1937), apoi *Oltenia romană* a lui D. Tudor, apărută mai întîi în 1942 și reeditată, cu adăugiri substanțiale, în 1958, și mica sinteză istorică cu caracter informativ a autorului rîndurilor de față, *La vita romana in Transilvania* (1943).

O nouă intensificare a activității de cercetare practică și de studiere și interpretare a problemelor istoriei Daciei romane a avut loc în ultimele două

decenii, în anii democrației populare și ai socialismului din țara noastră. Rezultatele ei au însemnat nu numai o substanțială îmbogățire a documentării privitoare la epoca romană și elucidarea multor probleme, mai ales de istorie socială și economică, înainte mai puțin discutate, ci și interpretarea întregii dezvoltări istorice din epoca romană în Dacia în spiritul și prin prisma concepției superioare a materialismului istoric, ceea ce considerăm a fi constituit schimbarea cea mai de seamă produsă în istoriografia Daciei romane, ca și în istoriografia românească în general. Interpretând în spiritul noii concepții întreg materialul documentar, mai vechi și mai nou, istoria Daciei a primit un conținut nou, mai bogat și mai veridic. O modestă sinteză bazată pe această concepție o constituie capitolul „Dacia în timpul stăpînirii romane” din *Istoria României*, vol. I (1960), scris de autorul rîndurilor de față și de profesorul D. Tudor, de la Universitatea din București.

Așa cum aveam ocazia să constat încă de acum doi-trei ani, apariția volumului I din *Istoria României* a constituit nu un moment de oprire, ci și un punct de plecare pentru noi cercetări și studii bogate în rezultate.

Încercînd să înfățișez în lucrarea de față, într-o nouă expunere de ansamblu, istoria Daciei în timpul stăpînirii romane, am căutat să îmbrățișez toate principalele probleme și aspecte ale ei, și nu numai pe cele propriu-zis istorice, ci și pe cele privitoare la civilizația romană, viața economică, culturală, socială, și chiar pe unele ale vieții de toate zilele, în măsura în care ele pot fi cunoscute pe baza izvoarelor de tot felul de care dispunem.

În cele ce urmează voi da cîteva lămuriri cu privire la felul cum am conceput și am alcătuit lucrarea. Am căutat să-mi bazez înainte de toate expunerea pe folosirea directă și mijlocită a izvoarelor, fie ele literare, epigrafice, papirologice, numismatice, arheologice sau de alt fel, publicate, mai rar inedite, numai în puține cazuri, din lipsa vreunei publicații, am fost silit să utilizez știri sau interpretări citate după alți istorici moderni. Pentru textele literare antice am folosit și traducерile existente, în primul rînd pe cele din *Izvoare privind istoria României*, vol. I (1964), culegere care se dovedește foarte utilă și la îndemîna istoricilor. Notele care însoțesc textul sînt în bună parte trimiteri la izvoarele pe care se bazează expunerea. Pentru a reduce acest aparat critic, și așa destul de încărcat, am folosit, poate puțin cam insolit, trimiterea la publicațiile respective (*corpus*-uri de inscripții, culegeri, repertorii, reviste, chiar cărți), fără a mai menționa numele autorilor, pe care totuși cercetătorul sau simplul cititor le poate găsi în publicația la care se face trimiterea. De asemenea, am făcut uz, așa zice la maximum, de abrevierea titlurilor de publicații. Îi rog pe autori să nu se simtă nedreptățiți de acest procedeu.

În interpretarea faptelor istorice am căutat să țin seama de tot ce s-a spus înainte. În această privință, ca și a întregii documentări, sînt tributari tuturor predecesorilor mei, generațiilor întregi de cercetători care s-au străduit să

adauge o informație sau o explicație oricât de mărunț privitoare la epoca romană în Dacia. Fără munca plină adeseori de abnegație a tuturor acestor înaintași, de la cei mai vechi pînă la cei mai noi și de la cei mai însemnați, prin aportul mai mare pe care l-au adus, pînă la cei mai modești, cunoștințele noastre despre epoca stăpînirii romane nu ar putea fi nici pe departe atît de vaste. Trebuie apreciat aportul deosebit de important pe care l-au adus la cunoașterea istoriei Daciei romane inscripțiile și descoperirile arheologice. Fără ele, numai pe baza știrilor din autorii antici, istoria provinciei noastre ar fi mult prea sumară și incompletă. Numai inscripțiile și descoperirile arheologice au dat posibilitatea să cunoaștem mai îndeaproape civilizația romană din Dacia și aspectele cele mai variate ale vieții publice și private, să luăm cunoștință chiar de unele manifestări ale vieții intime a oamenilor care au trăit acum aproape două milenii pe pămîntul Daciei.

Firește că am ținut seama într-o măsură mai mare de opiniile istoricilor mai de seamă, români sau străini, la care m-am referit adeseori chiar în textul lucrării, dar și de părerile unor cercetători mai tineri de astăzi, în măsura în care am găsit că ele contribuie la mai buna elucidare a unor probleme.

Am căutat să iau cunoștință și să țin seama de cele mai noi opinii privitoare nu numai la problemele specifice ale Daciei romane, ci și la întreaga istorie a Imperiului roman și a lumii antice, cunoscut fiind că istoria provinciei Dacia se împletește strîns cu aceea a Imperiului roman, nefiind decît un capitol din istoria acestuia. De aceea, știri dintre cele mai valoroase privitoare la Dacia sînt oferite de descoperiri, mai ales epigrafice, făcute nu numai la Roma și în Italia, ci și în cele mai îndepărtate provincii ale vastului Imperiu roman. Pe de altă parte, orice istoric al Daciei romane, ca și al oricărei alte provincii, trebuie să țină seama de rezultatele generale referitoare la istoria Imperiului roman și a instituțiilor sale, adică de întreaga alcătuire a societății romane din vremea imperiului.

Nu am ocolit problemele asupra cărora părerile sînt încă controversate, pe care le-am discutat, făcîndu-mi cunoscută părerea proprie sau cel puțin preferința pentru o interpretare care mi s-a părut mai plauzibilă.

Studiul epocii stăpînirii romane în Dacia nu este lipsit nici de unele dificultăți. Ele izvorăsc, pe de o parte, din bogăția materialului documentar care ne stă astăzi la dispoziție și care nu cu ușurință se poate cunoaște și selecta pentru a fi folosit într-o expunere de sinteză, după importanța lui, iar pe de altă parte, din necesitatea de a cunoaște cît mai temeinic în totalitatea ei lumea romană din vremea imperiului, cu rînduielile, instituțiile, limba și tradițiile ei proprii. M-am străduit din acest punct de vedere de a încadra istoria Daciei romane în istoria generală a Imperiului roman, a vieții din Dacia, în aceea referitoare la viața lumii romane.

Cui se adresează această carte? Tuturor celor care se interesează și sînt dornici să cunoască istoria Daciei în epoca stăpînirii romane. Bazată pe o documentare științifică pe care am căutat să o verific cît mai atent, am încercat să cuprind în expunerea de față toate aspectele și problemele esențiale ale istoriei și civilizației din Dacia romană, pe care m-am străduit să le discut și să le găsesc soluționarea ce mi s-a părut cea mai veridică în lumina cunoștințelor și a criticii istorice actuale. Spre a face însă lucrarea accesibilă și unui cerc mai larg de cititori, am încercat să fac expunerea cît mai clară și mai ușor de înțeles și de urmărit, dacă nu și mai atrăgătoare. Deși încărcată, mai ales în unele capitole, de date, termeni și citate de tot felul, am căutat să păstrez firul călăuzitor al unei expuneri coerente, fără a aluneca prea mult în discutarea unor probleme de amănunt, care se ofereau la tot pasul, iar termenii au fost explicați, spre a fi mai ușor înțeleși, și citatele din autori sau inscripții, traduse. Din aceleași motive, am introdus, mai ales la începutul cite unui capitol, dar uneori și în interiorul lui, cînd s-a simțit nevoia, o succintă expunere a unor lucruri sau cunoștințe generale, pentru specialiști desigur superfluă, ca de pildă despre armata romană, despre castre, despre băi, nume, legăturile de familie etc., ca și scurte referințe la istoria Imperiului roman în diferitele sale epoci. Adeseori pentru aceste lucruri mai generale, altfel binecunoscute, nici nu am mai făcut o trimitere bibliografică.

În ce măsură am reușit în toate aceste străduințe pe care le-am depus și scopuri pe care le-am urmărit în lucrarea de față rămîne să aprecieze cititorul și critica istorică.

În încheiere, adresez un cuvînt de mulțumire prof. D. Tudor, de la Universitatea din București, și lectorului H. Daicoviciu, de la Universitatea din Cluj, care au avut bunăvoința de a-mi citi manuscrisul înainte de a fi dat la tipar, efectuînd numeroase îndreptări, atrăgîndu-mi atenția asupra unor scăpări sau greșeli și făcîndu-mi prețioase observații și propuneri în ceea ce privește interpretarea, de care am ținut seama în bună măsură.

Mihail Macrea
profesor la Universitatea din Cluj.

DACII ȘI ROMANII

Pentru a înțelege mai bine procesul istoric deosebit de important și cu consecințe de lungă durată ce se desfășoară în Dacia în epoca stăpînirii romane, care formează obiectul lucrării de față, este necesar să înfățișăm mai întii, chiar și foarte pe scurt, vremurile premergătoare și îndeosebi legăturile dintre daci și romani, cele două popoare care, după războaiele de cucerire a Daciei din timpul lui Traian și Decebal, unindu-se, dau naștere unei noi sinteze etnice, lingvistice și culturale, pe care o reprezintă populația daco-romană.

DACIA ÎNAINTE DE CUCERIREA ROMANĂ

Dacii sau geții sînt străvechi locuitori ai teritoriului țării noastre, care în antichitate se numea Dacia. De la primele mențiuni, scriitorii antici îi consideră pe geți și pe daci ca locuind de totdeauna pe teritoriul Daciei. Ei fac parte din marele neam al tracilor, alcătuind ramura nordică în teritoriul dintre Carpați, Dunăre și Haemus (Balcanii de astăzi). Herodot, părintele istoriei, spune despre ei că „sînt cei mai viteji și cei mai dreapți dintre traci”¹. De asemenea, geograful Strabo ne informează că „geții vorbeau aceeași limbă cu tracii”², dar și că „dacii au aceeași limbă ca și geții”³. Și după știrile celorlalți scriitori antici, geții și dacii nu sînt decît două denumiri ale unuia și aceluiași popor. Grecii i-au numit geți pe cei ce locuiau la est și sud de Carpați, mai jos de cataractele Dunării, iar romanii daci, pe cei ce locuiau în Transilvania de astăzi.

Geto-dacii s-au extins în cursul istoriei lor pe o arie geografică ce depășește granițele României de astăzi, la sudul Dunării învecinîndu-se direct cu tracii propriu-ziși, care locuiau la sud de munții Haemus. Dar teritoriul de astăzi al țării noastre a format întotdeauna nucleul central și vatra de locuire permanentă a geto-dacilor.

Trăsătura cea mai caracteristică a geto-dacilor, cum îi numim de preferință astăzi, care îi deosebește de popoarele vecine, este aceea că sînt o populație sedentară, avînd ca ocupații principale agricultura și creșterea vitelor.

În a doua vîrstă a fierului, care începe curînd după jumătatea mileniului I î. e. n., pe teritoriul Daciei se alcătuieste o cultură materială și spirituală specifică geto-dacilor, la nivelul culturii Latene creată de celți, totuși deose-

bită de aceasta. Progrese importante realizează geto-dacii în domeniul culturii materiale, datorită folosirii tot mai intense a fierului. La baza alcătuirii culturii geto-dacilor în a doua vîrstă a fierului stau tradițiile autohtone mai vechi și elementele de civilizație preluate de la alte popoare, în primul rînd de la greci, prezenți pe țărmul dobrogean al Pontului Euxin (Marea Neagră), de pe la jumătatea secolului al VII-lea î.e.n.

Ca urmare a transformărilor produse în societatea geto-dacică, aceasta se organizează în uniuni de triburi, bazate pe sistemul *democrației militare*. Izvoarele antice ne-au păstrat amintirea existenței la geto-daci în secolele III—II î.e.n. a mai multor asemenea uniuni de triburi, conduse de așa-ziși „regi”, dintre care mai cunoscuți sînt Dromichaites, Oroles și Rhemaxos, iar în Transilvania poate enigmaticul Rubobostes⁴.

Pe o treaptă superioară de dezvoltare social-economică se ridică dacii, începînd cu vremea domniei lui Burebista, întemeietorul primului stat dac. Burebista reprezintă o apariție strălucită în istoria poporului dac. Ajutat de sfetnicul său, marele preot Deceneu, prin reforme potrivite el ridică pe daci din starea de decădere în care se găseau și unește sub conducerea sa toate triburile daco-getice. Prin expediții războinice nimicitoare de mare anvergură, el obține strălucite biruințe împotriva neamurilor celtice ale scordiscilor, boilor și tauriscilor de la Dunărea de mijloc, pe care, după cum arată Strabo, „i-a nimicit cu totul”⁵, cucerește cu sabia toate orașele grecești de pe țărmul Pontului Euxin, de la Olbia pînă la Apollonia⁶, și ajunge să fie temut și de romani, deoarece, după cum ne spun aceiași scriitor antic, „trecea Istrul fără teamă și jefuia Thracia pînă în Macedonia și Illyria”⁷. În timpul domniei lui Burebista, între 65 și 44 î.e.n., dacii ajung la culmea puterii lor militare și politice, iar cultura lor materială și spirituală cunoaște cea mai mare înflorire⁸. O dată cu Burebista, centrul puterii politice și militare al vieții religioase și culturale, ca și în general punctul de greutate al întregii dezvoltări a istoriei daco-geților se mută de la răsărit și sud de Carpați în interiorul arcului carpatic, din Muntenia în Transilvania, de la geți la daci.

Statul dac condus de Burebista atinge cea mai mare întindere, pe care nu o va mai avea niciodată după aceea. Spre vest el se întinde pînă la Dunărea pannonică și mai departe pînă la riul Marus (Morava de astăzi) și Pădurea Hercynică (Carpații Mici din vestul Slovaciei), învecinîndu-se cu suebii, la nord trece dincolo de culmile Carpaților, iar spre est stăpînirea lui Burebista depășește riul Tyras (Nistrul), întinzîndu-se pînă departe la Olbia, orașul grecesc de la gurile Bugului, de unde coboară apoi de-a lungul întregului țărm al Pontului Euxin pînă la Apollonia, în Thracia, iar spre sud ajunge pînă la munții Haemus. Centrul acestui enorm stat se găsea în reședința regală a lui Burebista, alcătuită din cunoscutele cetăți dacice de piatră din munții Sebeșului și ai Orăștiei. Concepută ca un sistem complex de fortificații dispuse în jurul cetății celei mari de la Grădiștea Muncelului, Sarmi-

zegetusa, cum se va numi ea mai tirziu, a cărei construcție a fost inițiată de Burebista.

În organizarea statului dac și în strălucitele sale izbînzi militare, Burebista s-a sprijinit și a fost urmat de nobilii daci, *pileati* sau *tarabostes*, cum se numeau în limba lor, ca și de comați, *capellati* sau *comati*, care alcătuiau țărănimea liberă.

O inscripție din orașul Dionysopolis (Balcic, în Bulgaria)⁹, din anul 48 î.e.n., ni-l înfățișează pe Burebista ca pe un mare și puternic monarh, „cel dintii și mai mare rege din Thracia“, care stăpînește „tot ținutul de dincoace și de dincolo de fluviu“, adică de Dunăre. Același decret, în cinstea lui Acornion, ne dezvăluie însă și intensa și abila sa activitate diplomatică, altfel necunoscută din scriitorii antici, în timpul conflictului dintre Pompei și Caesar, în preajma luptei de la Pharsalus din anul 48 î.e.n., Acornion, trimis în solie de Burebista, îl întâlnește pe Cn. Pompeius în Macedonia, la Heraclea Lyncestis, cu care a dus tratative, cîștigînd bunăvoința romanilor pentru regele dac și pentru orașul său.

Se știe însă că în bătălia de la Pharsalus aliatul lui Burebista a fost înfrînt, ceea ce nu va rămîne fără urmări pentru relațiile dintre romani și daci. Scriitorii antici sînt unanimi în a afirma că Caesar nutrea gîndul de a porni cu război împotriva dacilor, chiar înainte, după unii, de expediția pe care o pregătea împotriva parților. De această intenție va fi aflat fără îndoială și Burebista, de aceea el își consacră ultimii ani ai domniei ridicării cetăților dacice de piatră, a reședinței fortificate din munți. Conflictul dintre Caesar și Burebista nu s-a produs totuși, deoarece amîndoi își pierd viața cam în aceeași vreme, Caesar asasinat în Senat la idele lui martie din anul 44 î.e.n., iar Burebista căzut victimă unui complot al nobililor, acum nemulțumiți de el.

Urmașii lui Burebista și-au împărțit stăpînirea mai întii în patru părți, mai tirziu în cinci, după cum ne spune tot Strabo. Un nucleu de stat s-a menținut însă fără întrerupere, cu centrul în reședința regală din munți, după cum a arătat eruditul istoric C. Daicoviciu, interpretînd știrile lui Iordanes, cărora mai înainte nu li se dăduse suficientă atenție și îndeajuns credit¹⁰. Alți conducători daci, cum sînt Cotiso și Dicomes, sînt cunoscuți în alte părți ale Daciei.

Istoria politică a dacilor de la moartea lui Burebista pînă la Decebal este în bună parte o istorie a luptelor neconținute cu romanii, ajunși între timp vecini direcți cu dacii¹¹. Primele contacte și primele ciocniri ale dacilor cu romanii au loc, se pare, încă în secolul al II-lea î.e.n., iar ele se intensifică în deceniile veacului următor. Ele se produc ca urmare a instăpînirii romanilor mai întii pe coasta Dalmației în Illyricum, în secolul III-lea, apoi în Macedonia și în Grecia în secolul II-lea î.e.n. Macedonia, transformată în provincie romană, devine cea mai puternică bază a operațiunilor militare

menite să extindă puterea romană pînă la Dunărea de jos și la Pontul Stîng. Succesele înregistrate în această direcție în prima jumătate a secolului I î.e.n., prin acțiunile conduse de generalii C. Scribonius Curio și M. Terentius Varro Lucullus, sînt însă zădărnice temporar de eșecul suferit de C. Antonius Hybrida în anul 61, în apropiere de Histria, și mai ales ca urmare a acțiunilor războinice ale lui Burebista, care a pus stăpînire, cum s-a arătat, pe toate orașele grecești de la Pont pînă la Apollonia și pe ținuturile din sudul Dunării pînă la Haemus. La moartea lui Caesar puterea romană la Dunărea de jos era cu totul desființată. Augustus, rămas singur stăpîn pe destinele Romei, nu a încercat să ducă la îndeplinire planul lui Caesar, ci s-a mulțumit cu acțiuni repetate duse de generalii săi, ca M. Licinius Crassus, M. Vinicius, Cn. Cornelius Lentulus, Aelius Catus, care au ca rezultat stabilirea definitivă a hotarelor imperiului roman pe tot malul drept al Dunării, pînă la vărsarea ei în mare. Pe bună dreptate Augustus rezuma, în așa-zisul testament politic al său, rezultatul acțiunilor întreprinse în timpul domniei lui împotriva dacilor, afirmînd că a învins și a respins dincolo de Dunăre armata dacilor și a silit neamurile acestora să respecte puterea poporului roman¹². Teritoriul Dobrogei de astăzi, Scythia Minor, cum începe să fie numit, împreună cu orașele grecești de pe țărmul mării, intră efectiv sub stăpînirea Romei. Așa a fost posibil ca poetul Ovidius să fie exilat în anul 8 e.n. la Tomis. În anul 15 se organizează provincia *Moesia*.

Curînd însă romanii își întind tentaculele și dincolo de fluviu. Încă în vremea lui Augustus, Aelius Catus a mutat 50 000 de geți în sudul Dunării¹³, ceea ce a avut ca urmare, cum au arătat cercetările arheologice, crearea unei zone deșerte de-a lungul malului stîng al Dunării. Teritoriul controlat de romani la nordul Dunării de jos a fost extins prin acțiunile lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, pe vremea lui Nero, între anii 62 și 66 e.n., care, după cum aflăm din inscripția de pe mausoleul acestuia de la Tibur¹⁴, a strămutat în Moesia 100 000 de transdanubieni, între aceștia, firește, și mulți daci.

Roma, sesizînd puterea și pericolul pe care-l reprezintă pentru planurile ei dacii, duce cu răbdare o politică consecventă și de încercuire a lor, folosindu-se de mijloace variate, dar mai ales de cele diplomatice. Ea încheie alianțe și tratate de clientelă cu popoarele din vecinătatea dacilor. În cadrul acestor măsuri se produce, probabil cu asentimentul tacit, dacă nu chiar la chemarea directă a romanilor, strămutarea, pe la anul 20 e.n., a sarmaților iazigi de la est de Dacia, unde locuiau pînă acum, în cîmpia dintre Tisa și Dunăre, într-un teritoriu care aparținuse mai înainte dacilor. Ca urmare a politicii romane de încercuire, dacii sînt prinși ca în ghearele unui uriaș clește.

Dacii încearcă să reacționeze, călcînd chiar înțelegerile încheiate, de cite ori se ivește prilejul, prin atacuri și invazii în teritoriile romane. O astfel de ocazie s-a ivit și după moartea lui Nero din anul 68, cu care prilej îi caracte-

risează Tacitus pe daci drept un „neam niciodată cu credință“ (*Dacorum gens nunquam fida*)¹⁶.

Curind însă raporturile dintre daci și romani intră într-o fază acută. Spre a face față amenințării de moarte din partea romanilor, dacii se unesc din nou în jurul unui nou și ultim rege Decebal, sub conducerea căruia vor înfrunta eroic atacurile romanilor, hotărâți să pună capăt conflictului îndelungat cu dacii.

Luptele încep pe vremea domniei împăratului Domițian, printr-o invazie nimicitoare a dacilor în Moesia în iarna anilor 85—86. Conducerea dacilor o avea bătrînul Duras-Diurpaneus, care, atunci cînd generalul roman Cornelius Fuscus înaintează în fruntea armatei sale în Dacia, cedează tronul de bunăvoie lui Decebal¹⁶. Ridicarea acestuia la conducerea statului dac se dovedește a fi foarte fericită. Romanii suferă o grea înfrîngere, chiar Cornelius Fuscus căzînd în luptă pe pămîntul Daciei. O nouă armată trimisă în Dacia sub conducerea lui Tettius Iulianus obține o biruință categorică la *Tapae*, în defileul Porților de Fier ale Transilvaniei. Cu toate acestea, pacea încheiată în anul 89 nu a fost defavorabilă dacilor. Decebal devine, e adevărat, client al Romei, dar primește în schimb subsidii anuale în bani și meșteri iscușiți¹⁷.

În anii de pace care au urmat, Decebal știe să profite de avantajele obținute pentru a-și întări apărarea și a consolida statul, care, deși mai redus ca întindere decît pe vremea lui Burebista, ni se înfățișează ca mai bine organizat din punct de vedere economic și militar și mai evoluat din punct de vedere politic și cultural, deoarece în toate domeniile dacii au făcut între timp însemnate progrese. Cultura lor materială și spirituală s-a îmbogățit mult, cunoscînd o perioadă de maximă înflorire.

Astfel organizat și consolidat, statul dac de sub conducerea lui Decebal, personalitate istorică de seamă, căruia nu i-au lipsit nici calitățile de iscusit om politic, de abil diplomat și de priceput conducător de oști, dar nici eroismul și abnegația, dusă pînă la sacrificiul vieții, era pregătit să înfrunte atacul hotărîtor al romanilor.

CUCERIREA DACIEI DE CĂTRE ROMANI

Ridicat pe tronul imperial în anul 98, după moartea lui Nerva, care îl adoptase, împăratul Traian era un militar desăvîrșit. El își propune să pună capăt conflictului îndelungat cu dacii, ducînd la îndeplinire planul lui Caesar, de cucerire a Daciei pe calea armelor. În această acțiune, Traian era sprijinit de clasa conducătoare de la Roma, dornică de a obține noi teritorii cu resurse proaspete și mari. În vederea războaielor cu dacii, Traian, conștient de efortul necesar și de greutățile pe care le va întîmpina, a pregătit o ar-

mată formidabilă, evaluată la vreo 150000—200000 de oameni, alcătuită din 13 legiuni și numeroase trupe auxiliare, aduse din diferite provincii și concentrate în Moesia Superior, din sudul Dunării. Acestei uriașe forțe de invazie, dacii i-au opus o armată probabil la fel de mare ca număr, bine echipată și mai presus de toate animată de un eroism fără margini, care nu izvora însă atât din credința lor în nemurire, cum lasă să se înțeleagă scriitorii antici, cât din elanul pe care li-l dădea convingerea că luptă pentru a-și apăra libertatea și independența. În frunte cu regele lor Decebal, ei au dat conținut de epopee războaielor cu romanii.

Pentru cucerirea Daciei, Traian a purtat două crâncene războaie¹⁸.

Primul război dacic a început în primăvara anului 101, după cum rezultă din actele fraților Arvali, în care la 25 martie a acestui an sînt consemnate rugăciunile făcute pentru sănătatea și întoarcerea victorioasă a împăratului: [*pro salute et reditu et victoria imp(eratoris) Caesaris Nervae Traiani Aug(usti) Germanici*]¹⁹.

Traian se pune în fruntea armatei care aștepta în Moesia Superior. Trecerea se face în două puncte, pe poduri de vase. O coloană sub conducerea împăratului Traian trece Dunărea pe la Lederata și înaintează în Banat pe valea Carașului, pe la Arcidava, Berzovia, Azisis, după cum aflăm dintr-un fragment din *Comentariile împăratului*²⁰, pînă la Tibiscum, unde se întilnește cu a doua coloană care înaintase pe drumul Dierna-Tibiscum, pe valea Cernei și a Timișului. De aci, armata romană reunită înaintează pe valea Bistrei în sus și la *Tapae*, în strîmtoarea Porților de Fier ale Transilvaniei, se dă o mare și singeroasă bătălie, care deschide romanilor drumul spre interiorul Transilvaniei.

Decebal, cu ajutorul aliaților săi din răsărit, a roxolanilor, dezlănțuie o puternică contraofensivă în Dobrogea, silind pe Traian să se deplaseze cu corăbiile pe Dunăre, spre noul front din Moesia Inferior. Abia după luptele grele dacii și aliații lor sînt alungați de pe solul provinciei. În amintirea acestor lupte și a biruinței obținute se va ridica mai tîrziu mărețul monument de la Adamclissi, *Tropaeum Traiani*²¹. Iarna pune capăt operațiunilor, și împăratul se retrage în orașul Viminacium.

Luptele sînt reluate în primăvara anului 102, cînd din mai multe direcții armata romană, pe mai multe coloane, se îndreaptă spre obiectivul principal, spre Sarmizegetusa, puternica cetate de reședință a lui Decebal de la Grădiștea Muncelului. La armata condusă de Traian se adaugă și aceea a Moesiei Inferior, de sub conducerea guvernatorului provinciei, M. Laberius Maximus. Aceasta străbătuse Muntenia și debușase în interiorul Transilvaniei prin pasurile Carpaților. Sub conducerea împăratului Traian, armata romană „a început să urce pe înălțimi, ocupînd cu mari primejdii munte după munte, și se apropia de reședința domniei”²². Mai multe dintre cetățile dacice sînt ocupate. Într-una din ele s-au găsit „armele, captivii și steagul luat

de la Fuscus²³, în altă cetate e capturată sora regelui Decebal²⁴, iar călăreții mauri ai lui Lusius Quietus, urcînd în munți, atacă reședința regală „din altă parte“, cauzînd mari pierderi dacilor²⁵. Decebal cere pace, care se încheie în 102, regele însuși înfățișîndu-se înaintea împăratului Traian și primind grelele condiții impuse de romani prin care se obligă să dea înapoi pe meșterii și pe dezertorii din armata romană primiți de ei, să predea armele și mașinile de război, să dărîme fortificațiile, ceea ce se verifică în parte prin cercetările arheologice, să lase romanilor ținuturile ocupate de aceștia. De asemenea, Decebal se recunoaște client al Romei și se obligă să nu mai primească la el fugari din armata romană²⁶.

Întors la Roma, Traian își ia titlul de *Dacicus*, învingător al dacilor, și în decembrie 102 își serbează triumful²⁷.

Dar pacea încheiată în 102 se va dovedi a fi numai un armistițiu. Pentru romani ea nu aducea rezolvarea deplină a conflictului cu dacii, iar Decebal și dacii nu se puteau împăca cu o situație atît de grea.

Romanii își trădează intențiile prin construirea marelui pod de piatră peste Dunăre, la Drobeta. Decebal, învinuit că nu respectă condițiile păcii, este declarat din nou dușman al Romei și începe *al doilea război din 105–106*. Traian vine în Moesia Superior, la Dunăre, și se pune în fruntea armatei. Obiectivul principal îl formează și acum Sarmizegetusa, spre care se îndreaptă, se pare, de la început pe două coloane, trupele romane. Aceasta este așezată și, după lupte crîncene, e cucerită de romani în vara sau toamna anului 105. Romanii ierneză în Dacia, în castrele construite pe teritoriile cucerite. Dacii atacă fără succes fortificațiile romane. Între timp, datorită unei trădări, a lui Bicilis, comorile regelui Decebal, care fuseseră ascunse în albia riului Sargetia, cad în mîinile romanilor²⁸. O scenă de pe Coloana lui Traian înfățișează încărcarea prăzii pe samare²⁹. Enorma comoară, după știrea provenind de la medicul Criton care l-a însoțit în războaiele dacice pe împăratul Traian, și păstrată la scriitorul bizantin Ioannes Lydus, se ridică, „în afară de cupe și (alte) lucruri depășind orice închipuire“, la 500 000 de livre de aur și o cantitate dublă de argint³⁰, ceea ce, potrivit calculului făcut, după reducerea rezonabilă a cifrelor, ar corespunde la 165 000 kg de aur și 331 000 kg de argint³¹.

O dată cu aceasta, soarta războiului era definitiv pecetluită. Mai multe grupuri de daci, printre care și nobili, fac act de supunere în fața romanilor. Acum Decebal dă deplină libertate tuturor. Urmat de cîțiva nobili călări, el însuși caută să se salveze prin fugă în munți, probabil spre ținuturile din răsăritul Daciei. Urmărit însă de cavaleria romană, spre a nu cădea în mîinile dușmanilor, el își pune capăt zilelor, cu sabia lui curbă, la rădăcina unui stejar³². Roma scăpase de un temut dușman al ei. După un vechi obicei, capul și mîna dreaptă a lui Decebal sînt arătate armatei în fața cortului împăratului³³. Ceea ce a urmat după moartea viteazului rege nu este decît luarea în

stăpînire a teritoriului dacic, urmărirea căpeteniilor rămase în viață și anihilarea ultimelor grupuri care mai opuneau rezistență. În urmărirea acestora, se pare că detașamentele romane pătrund adînc în teritoriul vechii Dacii, unde întîmpină rezistența populației locale. Ultimele ciocniri au loc într-un ținut păduros, locuit după cît se pare de daci amestecați cu alte neamuri. În unele dintre ultimele scene de pe Coloană pot fi recunoscuți, printre cei care luptă încă cu romanii, alături de daci și bastarni și sarmați³⁴. Cercetările arheologice din ultima vreme par să sprijine ipoteza că aceste lupte au avut loc în Modova centrală. Se pare că un detașament roman, sosind probabil din Moesia Inferior, a înaintat pînă la Piatra Neamț, unde cetatea dacică de la Bitca Doamnei și-a găsit sfîrșitul cu acest prilej³⁵. Cu această acțiune a detașamentului roman a fost pusă în legătură și ridicarea fortificației din apropierea cetății dacice, presupusă a fi un castru roman de pămînt³⁶.

Două documente epigrafice descoperite cam în același timp, spre sfîrșitul deceniului al treilea al veacului nostru, au avut darul de a lămuri o veche controversă privitoare la data cînd a luat sfîrșit cel de-al doilea război dacic, precizînd că el s-a terminat încă în anul 106, nu abia în 107, cum susțineau mai înainte unii dintre istoricii moderni. Diploma de la Porolissum³⁷ din 11 august 106 face dovada că la această dată al doilea război dacic era terminat și provincia Dacia era constituită, avînd ca prim guvernator al ei pe D. Terentius Scaurianus. *Fastele de la Ostia* notează și ele, printre evenimentele anului 106 (data mai precisă lipsește, piatra fiind deteriorată), expunerea pe scările *Gemoniae* (*in scalis Gemoniis*) a capului lui Decebal³⁸.

Traian mai rămîne însă în Dacia, ocupîndu-se probabil cu organizarea noii provincii, pînă în primăvara anului 107, cînd își face intrarea în Roma. Aci el serbează al doilea triumf dacic³⁹, împarte poporului pentru a treia oară daruri, *congiarium tertium*, care, după mărturia unui izvor antic,⁴⁰ s-au ridicat la 450 de denari de cap, însumînd enorma cifră de peste 100 milioane de denari, și continuă spectacolele începute încă înainte de sosirea lui. Spectacolele, după Dio Cassius, au durat „timp de o sută douăzeci și trei de zile, în cursul cărora au fost ucise cam unsprezece mii de animale sălbatice și domestice, iar gladiatori au luptat zece mii”⁴¹, fapt confirmat și de *Fastele de la Ostia*, în care se spune că după primele jocuri de gladiatori, organizate de Hadrian (*munus primum*), au urmat, începînd de la 4 iunie 108, alte spectacole (*munus secundum* sau *munus suum*), care, cu întreruperile necesare, au continuat timp de 117 zile, încheindu-se la 1 noiembrie 109, numai în acest ultim an apărînd în arenă, după însemnările *Fastelor de la Ostia*, 4941 1/2 perechi de gladiatori⁴².

Emisiunile monetare glorifică biruința asupra dacilor și întoarcerea împăratului la Roma, iar Dacia e înfățișată pe monede în chip de femeie, cu legenda *Dac(ia) Cap(ta)* ca provincie cucerită⁴³.

Pentru comemorarea victoriei la Roma s-a construit forul lui Traian, cu Bazilica Ulpia și Coloana înfățișând în scene succesive, sculptate, ce urcă în spirală, desfășurarea războaielor dacice. Valoroasă ca operă artistică, Coloana traiană reprezintă un adevărat act de naștere al poporului român, cum o definește C. Daicoviciu. Monumente triumfale s-au ridicat și în afara Romei, dintre acestea cel mai mareț fiind amintitul trofeu de la Adamclissi, în Dobrogea, închinat lui Marte răzbnătorul, *Mars Ultor*.

În schimb, Sarmizegetusa și cetățile din jurul ei au fost dărimate și transformate în ruine. Un timp, spre a preîntîmpina vreo regrupare a dacilor, ele sînt supravegheate de un detașament din legiunea IIII Flavia felix, staționat aci.

Sfîrșitul războaielor dacice înseamnă încheierea tragică a unui lung capitol din istoria Daciei și începutul altuia nou, cu perspective nu mai puțin importante pentru evoluția istorică ulterioară. Un popor viguros, talentat și în plin avînt, își găsește sfîrșitul, dar un altul nou începe să se plămădească din amestecul învingătorilor cu învinșii.

NOTE

¹ Herodot, IV, 93.

² Strabo, VII, 3, 10.

³ Idem, VII, 3, 13.

⁴ Cu privire la istoria și cultura gelo-dacilor în a doua vîrstă a fierului, lucrările mai importante de sinteză, în care se pot găsi și indicațiile bibliografice referitoare la diferitele probleme de detaliu, sînt următoarele: Pârvan, *Getica* (1926); idem, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ed. a IV-a, București, 1967; R. Vuilpe, *Istorie ancienne de la Dobroudja*, în vol. *La Dobroudja*, Bucurest, 1938, pp. 48—58, 87—114; idem, în *Ist. Rom.* I, pp. 216—231, 238—251; Daicoviciu, p. 44 sqq.; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965; D. Berciu, în *Din istoria Dobrogei, I. Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, pp. 73—136. Lucrări fundamentale privitoare la limba traco-dacică sînt: D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957; V. I. Georgiev, *Trakijskijat ezik* (La langue thrace), Sofia 1957; idem, *Raporturile dintre limbile dacă, tracă și frigiană*, în *StCl*, II, 1960, pp. 39—58; I. I. Rusu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959; idem, în *Ist. Rom.*, I, pp. 260—268.

⁵ Strabo, VII, 3, 11. Vezi și studiul nostru din SCIV, VIII, 1957, pp. 119—133.

⁶ Dio Chrysostomos, *Orationes*, XXXVI, 4. Vezi și E. M. Condurachi, în SCIV, IV, 1953, pp. 515—522.

⁷ Strabo, în *loc. cit.*

⁸ Cu privire la istoria și civilizația dacilor în perioada statului dac de la Burebista pînă la Decebal, în afară de operele lui V. Pârvan și C. Daicoviciu, citate mai sus, ca și de capitolele respective din cartea lui H. Daicoviciu, cea mai completă și mai pătrunzătoare

toare prezentare a acestei perioade este capitolul respectiv din *IstRom*, I, pp. 255—341, al istoricului C. Daicoviciu.

- ⁹ W. D i t t e n b e r g e r, *Sylloge*², nr. 762—*IGB*, nr. 13. Vezi și studiul lui G. M a t e e s c u, în *AIIN*, IV, 1926—1927, p. 323—336.
- ¹⁰ Vezi C. D a i c o v i c i u, în *IstRom*, I, p. 294 sq., idem, în *SCIV*, VI, 1955, pp. 47—59.
- ¹¹ Vezi, referitor la relațiile dintre daci și romani, în afară de C. D a i c o v i c i u, în *IstRom*, I, p. 285 sqq., studiile lui R. V u l p e, în „Dacia“, N.S., IV, 1960, pp. 309—332 și E. C h i r i l ă, în *ActaMN*, I, 1964, p. 125—136.
- ¹² *Res gestae*, c. 30, 2.
- ¹³ S t r a b o, VII, 3, 10.
- ¹⁴ *CIL*, XIV, 3608 = *ILS*, 986.
- ¹⁵ T a c i t u s, *Historiae*, III, 46, 2.
- ¹⁶ D i o C a s s i u s, LXVII, 6,1.
- ¹⁷ I d e m, LXVII, 7, 4.
- ¹⁸ Vezi analiza izvoarelor privitoare la domnia împăratului Traian și la războaiele dacice la R. P a r i b e n i, *Optimus Princeps*, I, Messina, 1926, pp. 5—44 și 215—221. Cele mai importante sînt fragmentele păstrate din cărțile LXVII și LXVIII din *Istoria Romană* a lui Dio Cassius și *Coloana lui Traian de la Roma*. O expunere critică bazată pe aceste izvoare, dar ținînd seama și de rezultatele cercetărilor arheologice din cetățile dacice, o datorăm lui C. D a i c o v i c i u, în *IstRom*, I, pp. 301—316. Vezi, de asemenea, C. D a i c o v i c i u, H. D a i c o v i c i u, *Columna lui Traian*, București, 1966, unde se indică și bibliografia mai importantă privitoare la celebrul monument și la războaiele dacice ale lui Traian.
- ¹⁹ *CIL*, VI, 2074.
- ²⁰ P r i s c i a n, VI, 13, p. 205.
- ²¹ Principala lucrare, întocmită pe baza rezultatelor cercetărilor efectuate la sfîrșitul secolului trecut, rămîne cea a lui G. G. T o c i l e s c u, O. B e n n d o r f, G. N i e m a n n, *Das Monument von Adamclissi, Tropaeum Traiani*, Wien, 1895. Un studiu mai recent, cu unele rezultate noi privitoare la monument, dar cu interpretare istorică inacceptabilă a reliefulor, este cel al etnografului F. I. B. F l o r e s c u, *Monumentul de la Adamclissi, Tropaeum Traiani*, apărut în două ediții românești (București, 1959 și 1961) și într-o ediție germană (Bukarest-Bonn, 1965).
- ²² D i o C a s s i u s, LXVIII, 8,3.
- ²³ I d e m, LXVIII, 9,3.
- ²⁴ I d e m, LXVIII, 9,4.
- ²⁵ I d e m, LXVIII, 8,3 și C i c h o r i u s, LXIV.
- ²⁶ D i o C a s s i u s, LXVIII, 9,5—6.
- ²⁷ *Inscr. Italiae*, XIII, 1, p. 197 și 225.
- ²⁸ D i o C a s s i u s, LXVIII, 14,5.
- ²⁹ C i c h o r i u s, CXXXVIII.

- ³⁰ I o a n n e s, L y d u s, *De magistr.*, II, 28.
- ³¹ Cu privire la reducerea cifrelor transmise de scriitorul bizantin, vezi J. G a r c o p i n o, în *Dacia*, I, 1924, pp. 28—34. Cf. acum și J. G u e y, în *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino*, Paris, 1966, p. 445 sqq.
- ³² G i c h o r i u s, CXLV. Vezi și D i o C a s s i u s, LXVIII, 14, 3.
- ³³ G i c h o r i u s, CXLVII.
- ³⁴ I d e m, CXLIX—CLII.
- ³⁵ *MCA*, VI, 1959, pp. 364—366; VII, 1961, pp. 339—344; *OmCP-I*, pp. 81—86; *Apulum*, V, 1965, p. 137—147.
- ³⁶ *Apulum*, V, 1965, p. 144.
- ³⁷ *CIL*, XVI, 106.
- ³⁸ *Inscr. Italiae*, XIII, 1, p. 198 sq.; *Fasti Ostienses*, fr. XX, r. 1—4.
- ³⁹ *Ibidem*, pp. 199 și 227.
- ⁴⁰ *Cronograful din anul 354*, în *Chron. Min.*, I, p. 146 (ed. Th. Mommsen); Cf. R. S y m e, *Tacitus*, p. 226, cu nr. 3.
- ⁴¹ D i o C a s s i u s, LXVIII, 15, 1.
- ⁴² *Inscr. Italiae*, XIII, 1, p. 199; *Fasti Ostienses*, XXI—XXII,
- ⁴³ S t r a c k, I, p. 105 sqq.

CONSTITUIREA PROVINCIEI DACIA ȘI ISTORIA EI PÎNĂ ÎN VREMEA SEVERILOR

CONSTITUIREA PROVINCIEI DACIA ȘI PRIMA EI ORGANIZARE ÎN VREMEA ÎMPĂRATULUI TRAIAN (106—117)

O dată cu sfârșitul celui de-al doilea război dacic se încheie o lungă și strălucită epocă din istoria Daciei. În teritoriile cucerite, pe ruinele statului dac prăbușit pentru totdeauna, se organizează provincia romană Dacia. Ruptă din lumea așa-zisă barbară, a popoarelor care se dezvoltau libere, la nord de Dunăre, Dacia cucerită de Traian este integrată în comunitatea economică, socială, politică și culturală a Imperiului roman. Istoria Daciei ia acum un alt curs, deosebit de cel de pînă acum. Romanii introduc în Dacia formele de viață și de organizare administrativă, relațiile sociale, civilizația și cultura care le sînt specifice. Timp de 165 de ani, cît a durat stăpînirea romană la nordul Dunării, istoria provinciei Dacia se împletește strîns cu aceea a Imperiului roman, în multe privințe ea nefiind decît un capitol al acesteia. Istoria Daciei romane nici nu poate fi mai bine studiată decît în legătură cu aceea a imperiului. Dacia face parte din lumea romană, cu toate rînduielile ei, și nu arareori descoperiri, mai ales epigrafice, făcute la Roma, în Italia sau în cele mai îndepărtate provincii ale imperiului aduc știri prețioase privitoare la istoria provinciei întemeiate de Traian.

Totuși, istoria celor 165 de ani de stăpînire romană în Dacia înseamnă și ceva mai mult. Romanitatea a prins în Dacia rădăcini atît de adînci, încît ele nu au mai putut fi extirpate. La alcătuirea ei au participat și localnicii daci, care au supraviețuit crîncenei înclăștări cu romanii. Altoită pe acest substrat etnic, romanitatea de la nordul Dunării a primit și o coloratură proprie, deosebită de aceea din celelalte provincii ale imperiului.

O dată cu sunetul trimbițelor care anunțau sfârșitul războaielor dacice și diruința lui Traian și a armatei sale, în Dacia se așterne liniștea. Amintita diplomă de la Porolissum aduce dovada certă nu numai că la data de 11 august 106 războaiele dacice erau terminate, ci și că provincia Dacia era constituită, primul ei guvernator fiind Decimus Terentius Scaurianus. În scopul organizării administrative, al conducerii și apărării militare a teritoriilor cucerite la nordul Dunării, lăsînd pe seama altora organizarea primelor jocuri de gladiatori în cînstea victoriei asupra dacilor și aminîndu-și serbarea celui de-al doilea strălucit triumf dacic, împăratul Traian a mai rămas în Dacia, după cum am mai amintit, pînă în primăvara anului următor. Constituirea provinciei Dacia s-a făcut printr-o lege (*constitutio*), promulgată anume, legea provinciei (*lex provinciae*), de către împăratul Traian pe cînd se găsea încă în Dacia și care fixa probabil forma de organizare, conducerea,

intinderea, hotarele, trupele care urmau să rămână spre a asigura apărarea teritoriului provinciei și, mai ales, suma impozitelor directe pe care noua provincie urma să le verse anual fiscului imperial. Legea de constituire a provinciei Dacia nu s-a păstrat însă, de aceea nu cunoaștem mai de aproape prevederile ei. Cunoaștem numai situația care a rezultat din aplicarea ei în măsura în care ea este arătată de știrile istorice sau epigrafice.

La amintita dată de 11 august 106, prerogativele imperiale, în ceea ce privește conducerea noii provincii, ca și comanda trupelor rămase pentru apărarea ei, erau trecute asupra lui D.Terentius Scaurianus. După plecarea împăratului la Roma, pe baza statutului de întemeiere și probabil a indicațiilor date personal de Traian, opera de organizare administrativă și militară a provinciei este dusă mai departe și desăvârșită treptat de către D.Terentius Scaurianus, care rămâne nu numai primul guvernator al provinciei Dacia, ci și adevăratul organizator efectiv al ei. Opera aceasta a fost înfăptuită în cei 5—6 ani cât a mai rămas el în Dacia, până cel mult prin 112.

Potrivit știrilor de care dispunem, Dacia a fost organizată ca provincie imperială, alcătuind o singură unitate administrativă¹. Se știe că încă din anul 27 î.e.n. Augustus, fondatorul imperiului, al cărui sistem de organizare a fost menținut și dezvoltat în tot timpul perioadei numită a Principatului, până spre sfârșitul secolului al III-lea a împărțit provinciile în două categorii, unele, numite senatoriale, care se găseau mai departe de granițe și erau pacificate, rămânând în administrația Senatului, altele, numite imperiale, care, aflându-se mai ales la hotarele imperiului și necesitând pentru apărarea lor trupe mai numeroase, au trecut sub autoritatea și în administrarea împăratului². Prin poziția sa geografică și rolul strategic ce i se rezerva, de bastion puternic fortificat, înfipt în mijlocul lumii barbare, pe care trebuia s-o dezbine, să o separe și să o supravegheze, Dacia era destinată a fi trecută în rindul provinciilor administrate de împărat, care își exercită prerogativele sale printr-un împuternicit al său, care poartă titlul oficial de *legatus Augusti pro praetore*. Acesta, ca toți guvernatorii similari din provinciile imperiale, potrivit aceluiași reguli stabilite încă de Augustus, era numit numai dintre membrii ordinului senatorial, cea mai înaltă pătură a societății romane, cu statut propriu de organizare, din care făceau parte cei care prin naștere — fie ei patricieni, adică aparținând vechilor familii nobile de la Roma, fie plebei — aparțineau acestei clase, dacă dispuneau de censul corespunzător, și aceia dintre cavaleri care aveau censul senatorial, de un milion de sesterti, erau promovați de împărat în ordinul senatorilor, deschizându-li-se astfel drumul la magistraturile senatoriale. Apartenența la ordinul senatorial este indicată și prin adaosul la denumirea lor oficială a formulei tradiționale *pro praetore*, care îi designează ca delegați ai împăratului, împuterniciți ca guvernatori ai provinciilor, *cum imperio*. Nici

unul din guvernatorii Daciei nu au făcut parte din rindurile patricienilor, toți sînt de origine plebeiană.

Legati Daciei în timpul domniei lui Traian aparțin celei mai înalte categorii de asemenea guvernatori, de rang consular, ceea ce înseamnă că li se încredințează această funcție numai după ce au fost mai întii consuli la Roma. Dacia era deci o *provincie imperială de rang consular*. Astfel D.Terentius Scaurianus fusese consul în 102 sau 104, în orice caz înainte de a-l însoți pe Traian în al doilea război dacic³. Acești guvernatori sînt mandatarii împăratului în Dacia, investiți cu o putere, *imperium*, corespunzătoare. Ei au puteri depline în exercitarea atribuțiilor lor civile sau administrative, judecătorești și militare. Ei sînt răspunzători de întreaga conducere și administrare a provinciei, sînt judecătorii supremi, putînd pronunța și pedepsele capitale, și comandanții armatei de pe teritoriul provinciei. Ca un semn exterior al puterii lor este dreptul de a fi precedați de cinci lictori, purtători de fascii. Ei răspund pentru felul în care și exercită atribuțiile numai față de împărat. Ca toți membrii ordinului senatorial, ei poartă titlul de *vir clarissimus*, bărbat prea strălucit. Durata guvernării într-o provincie a unui *legatus Augusti pro praetore* era variabilă, după Dio Cassius limita obișnuită fiind de cel puțin trei ani și de cel mult cinci ani⁴. Se constată astfel și în Dacia că pînă pe vremea lui Marcus Aurelius, deci pînă după jumătatea secolului al II-lea, legații rămîn adeseori pînă la cinci ani în funcție. Mai tîrziu însă, durata unei guvernări se va reduce, ajungînd pînă la o medie de doi ani și chiar mai puțin.

Rangul consular al guvernatorilor Daciei în această vreme e impus, potrivit regulilor stabilite, după care provinciile cu mai mult de o legiune nu puteau fi conduse decît de foști consuli, de faptul că în provincia noastră staționau cel puțin două legiuni, XIII Gemina, IV Flavia felix, poate și I Adiutrix, dar mărturiile privitoare la această ultimă legiune nu sînt întru totul sigure.

În administrarea finanțelor provinciei, legatul imperial este ajutat, ca și guvernatorii de mai tîrziu ai Daciei, de un *procurator Augusti*, e adevărat neatestat epigrafic sau altfel în această vreme, dar care trebuie totuși a fi presupus prin analogie cu alte provincii. El este un auxiliar al legatului, căruia îi rămîne subordonat, și are numai atribuții financiare, este deci un procurator financiar. Ca toți procuratorii din provincii, ei sînt numiți de împărat, dintre membrii ordinului equestru, al cavalerilor, al doilea ordin căruia Augustus i-a fixat statutul de organizare. Pentru înscrierea de către împărat în acest ordin se cerea un cens de 400 000 de sestertii. În cariera equestră, aceasta este una dintre funcțiile înalte atribuite cavalerilor. Procuratorii din Dacia poartă titlul menționat în inscripții de *egregius vir*, bărbat distins.

În Dacia, pe timpul guvernării lui D.Terentius Scaurianus pacea nu pare să fi fost prin nimic tulburată, astfel că el s-a putut ocupa deci în liniște de organizarea provinciei încredințate pentru guvernare. Noi nu vom discuta însă aici nici colonizarea masivă a Daciei cu coloniști romani aduși din toate părțile imperiului nici începutul exploatării minelor de aur, nici lucrările de măsurare a pământului Daciei și efectuarea, îndată după terminarea războaielor de cucerire, a recensământului populației, despre care, nefiind legate direct de activitatea primului guvernator, vom vorbi în alte capitole. Amintim însă că în timpul său s-a întemeiat primul oraș din Dacia, *colonia Dacica*, numită mai târziu și Sarmizegetusa, metropola provinciei. O inscripție ne-a păstrat, într-o formă lapidară și laconică, cu unele lipsuri, care au fost însă multumitor completate de epigrafiști, chiar actul de fundare a orașului⁶. În el se spune că orașul a fost întemeiat din porunca împăratului Traian, fiul divinului Nerva, prin legatul său D.Terentius Scaurianus. Iată textul în original al preaimportantului document: [*Ex*] au[*ctoritate Imp(eratoris) Caes*]aris divi Ner[*vae f*(ilii) Ner[*vae*] Traiani Augusti condita colonia Dacica per [*D(ecimum) Terenti*]um Scaurianum [*leg (atum) eius*] pr(o) pr(aetore). Vedem deci că orașul întemeiat se numește *colonia Dacica*, nume care se întâlnește și în alte câteva inscripții din vremea lui Traian⁶ sau de la începutul domniei lui Hadrian⁷. O monedă de bronz a împăratului Traian, comemorând actul fundării orașului, înfățișează pe revers scena întemeierii coloniei⁸. Întemeietorul coloniei (*conditor coloniae*), care de drept este împăratul Traian, dar aici e reprezentat de mandatarul său, guvernatorul provinciei, D.Terentius Scaurianus, e înfățișat conducând un plug tras de două animale spre dreapta. Scena redă într-o reprezentare schematică actul întemeierii orașului, așa cum el este descris de autorii antici și cum este redat plastic pe unele monumente, ca de pildă pe o aplică cu relief ce se păstrează în Muzeul din Berna. Scena poate fi astfel reconstituită. După efectuarea măsurătorilor, coloniștii, viitorii locuitori ai orașului, încolonați militărește, sînt doar veterani, ieșiți de curînd din rîndurile armatei cu steaguri (*vexilla*) și avînd în frunte pe legatul încredințat cu întemeierea, se strîng pe locul unde se va ridica orașul. Mai întîi se iau auspiciile, adică se consultă voința zeilor, prin interpretarea semnelor din natură, ceea ce înseamnă consacrarea religioasă a locului. Totodată, topografii, *agrimensores*, trasează liniile principale ale orașului (*cardo maximus* și *decumanus maximus*) pe direcțiile nord-sud și est-vest. Apoi întemeietorul, îmbrăcat în tradiționalul costum din Gabii (*cinctus Gabinus*), oraș în Lațiu, cu un capăt al togii adus pe cap, trasează, cu un plug tras de un taur alb, în dreapta, și o vacă tot albă, în stînga, incinta orașului, *pomerium*. Brazda marchează limitele de-a lungul cărora urmează să se ridice zidurile de piatră, cu șanțul în față și cu valul de pământ în interior, pe locul gliei răsturnate de plug. Unde sînt fixate porțile orașului, cite una pe fiecare latură a patrulaterului, plugul este

ridicat și brazda întreruptă. Ceremonia se încheia prin acordarea statutului de organizare al orașului, făcându-se cunoscut numele primilor magistrați, sacerdoți și decurioni, membri ai consiliului de conducere al orașului.

Incredințatul imperial cu întemeierea orașului devine, el și urmașii lui, patron al orașului. În felul acesta, deși nici o inscripție ajunsă pînă la noi nu-l onorează ca atare, trebuie să-l considerăm pe D.Terentius Scaurianus ca primul și cel mai de seamă patron al coloniei Ulpia Traiana.

Nu cunoaștem data precisă a întemeierii orașului, căci inscripția cu actul de fundare nu cuprinde elemente mai precise de datare. Dar monedele care comemorează întemeierea orașului, bătute cu aceeași stanță, fac parte din seria emisiunilor care proslăvesc biruința în cel de-al doilea război dacic. Fundarea a fost hotărîită de împăratul Traian, dar actul propriu-zis al întemeierii a avut loc după plecarea împăratului din Dacia, dar înainte de expirarea mandatului lui D.Terentius Scaurianus, în primii ani după cucerire, mai probabil între anii 108 și 110.

Orașul numit la început *colonia Dacica*, apoi, mai complet, *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica*, la care în vremea lui Hadrian se va adăuga și epitetul *Sarmizegetusa*, este singura ctitorie a lui Traian în Dacia. Coloniștii erau în cea mai mare parte, dacă nu în totalitatea lor, veterani din legiunile care au participat la războaiele dacice. Ulpia Traiana este printre ultimele colonii de veterani. Nu cunoaștem numărul coloniștilor care au fost așezați aici la întemeiere. Orașul s-a întemeiat nu pe locul vechii reședințe a regilor daci, cum greșit s-a crezut mult timp, datorită numelui comun de Sarmizegetusa, purtat de ambele localități. Astăzi noi știm că Sarmizegetusa dacică, reședința regilor daci de la Burebista pînă la Decebal, se afla în munții de la sud de Orăștie și că ea a fost distrusă și transformată în ruine de romani, în timp ce Sarmizegetusa romană, Ulpia Traiana, metropola provinciei Dacia, este un oraș nou, ridicat pe un loc unde nu existase vreo așezare anterioară, în colțul de sud-vest al cîmpiei Hațegului, în șes, la poalele munților care de acolo încep să se ridice, la vreo 8 km depărtare de Porțile de Fier ale Transilvaniei, în vatra și în hotarul comunei numite Sarmizegetusa, dar care mai înainte s-a numit Grădiște, tocmai din cauza ruinelor⁹.

Întorcîndu-ne acum la guvernatorul imperial D.Terentius Scaurianus, care între timp închină la Apulum un altar lui Jupiter Optimus Maximus și zeilor Penates¹⁰, protectori ai familiei, în cîțiva ani el a reușit să asigure o primă formă de organizare a provinciei Dacia. Două diplome militare din anul 110, în care el figurează ca comandant al trupelor din Dacia¹¹, și prin care soldați din nu mai puțin de 27 corpuri de trupe auxiliare, cu anii de serviciu împliniți, sînt lăsați la vatră, iar alte cîteva unități sînt transferate înapoi în Pannonia, constituie un indiciu că în Dacia era liniște. Atunci, cînd după vreun an sau doi, cel mai tirziu în anul 112, după cit se pare, el pleacă din

Dacia, lasă provincia liniștită, organizată din punct de vedere administrativ și din punctul de vedere al conducerii, și bine apărată la hotare.

Situația provinciei e clar arătată de emisiunile monetare din anul 112, în care în locul vechilor reprezentări ale Daciei învinse și cucerite, amintite mai sus, apare o nouă figurație a provinciei. Dacia e reprezentată alegoric printr-o femeie, îmbrăcată în costum autohton, șezind pe o stincă, care în mina stângă ține o acvilă de legiune, iar dreapta o sprijină de genunchiul ușor ridicat, după care se vede un copil cu un spic de grâu, în timp ce în fața ei un alt copil, așezat pe o stincă mai mică, se joacă cu un ciorchine de strugure. Legenda care însoțește această reprezentare precizează că ea înfățișează DACIA AVGVST(i) PROVINCIA, acesta putând fi considerat chiar numele oficial al provinciei, care cuprinde indicația clară că este o provincie a împăratului. Figurația se referă în primul rând la munții Daciei, vestiți și adeseori amintiți de scriitorii antici în legătură cu dacii. Dar vechiul lor renume, dinainte de cucerire, de înălțimi pe care stau înfipte așezările dacilor, e schimbat acum prin faima bogățiilor lor în aur. Copiii (*proles*) și atribuțiile lor, adică spicul de grâu și ciorchinele de strugure fac aluzie la bogățiile țării, puse în exploatare de coloniști, iar acvila de legiune simbolizează armata provinciei.

Organizarea administrativă dată Daciei îndată după cucerire s-a menținut neschimbată până la sfârșitul domniei lui Traian. După D.Terentius Scaurianus sînt cunoscuți alți doi guvernatori ai Daciei, C.Avidius Nigrinus și C.Iulius Quadratus Bassus, amîndoi tot de rang consular și oameni de vază în vremea lor, ceea ce arată atenția, grija și importanța pe care Traian o acordă provinciei întemeiate de el.

Se pune însă întrebarea, care era întinderea teritorială a Daciei în timpul domniei lui Traian? Întrebarea s-a pus mai de mult, dar răspunsurile au fost variate. Astăzi, mai bine informați, putem răspunde cu mai multă certitudine decît în trecut și intrucîtva deosebit de aceea ce se credea mai înainte.

S-a susținut că Dacia nu a fost cucerită de la început integral de către Traian, ci treptat, alte teritorii ale Daciei fiind cucerite și anexate provinciei romane mai tîrziu, în etape care s-ar fi prelungit pînă în vremea împăratului Marcus Aurelius, deci după mijlocul secolului al II-lea. Părerea aceasta a fost dovedită la timpul său ca neîntemeiată, de C.Daicovicu¹². Confirmarea deplină că Dacia în întregime a fost cucerită de Traian în cursul celui de-al doilea război dacic a adus-o inscripția descoperită acum mai bine de 30 de ani la Corint, din care aflăm că un oarecare C. Caelius Martialis, în cinstea căruia e pusă de un amic inscripția, a participat ca intendent la al doilea război dacic, în care, se spune mai departe, întregă Dacia a fost cucerită: *secunda expeditione in qua universa Dacia devicta est*¹³.

Ce trebuie să înțelegem însă prin *universa Dacia*? Răspunsul firesc este că toată Dacia care, în timpul războiului al doilea dacic se afla sub ascultarea lui Decebal, lupta împotriva Romei. Dar, după cum am amintit mai sus, nici întinderea mai exactă a statului lui Decebal, acel *regnum Decebali regis Dacorum*, cum îl numește inscripția de la Heliopolis în Siria, nu ne este cunoscută. Dacă luăm în considerare toate semințiile daco-getice, ca și triburile de alt neam, aliate cu dacii, atunci putem considera că în mare stăpânirea lui Decebal, se întindea aproape asupra întregii Dacii, în limitele pe care i le dă Ptolemeu, adică la vest pînă la Tisa, la est pînă la Hierasus (Siret), iar la sud pînă la Dunăre¹⁴.

Cu toate acestea, istoricii moderni, în majoritatea lor, pînă de curînd, considerau că provincia Dacia cucerită și organizată de Traian a cuprins numai acele teritorii care și mai tîrziu sînt cunoscute ca alcătuint provincia Dacia, adică partea cea mai mare a Transilvaniei, Banatul și Oltenia. Deosebite, întrucîtva, erau părerile în privința situației teritoriilor Munteniei și Moldovei de jos. Cu toate că de mult erau cunoscute în aceste teritorii unele urme romane, părerea cea mai răspîdită era că ele nu au făcut totuși parte din Dacia și nici nu au aparținut efectiv imperiului, fiind doar teritorii aflate sub supravegherea trupelor din Moesia Inferioară, masate de-a lungul limesului dunărean. Nu au lipsit totuși nici opiniile după care ele ar fi aparținut, după războaiele dacice ale lui Traian, provinciei Moesia Inferior. Dar dovezile nefiind îndeajuns de sigure și argumentarea nefiind făcută cu suficientă claritate și putere de convingere, părerea aceasta nu s-a putut impune.

Lămurirea mai deplină și adevărată a întinderii teritoriilor cucerite de Traian la nordul Dunării, și prilejul războaielor dacice, acea *universa Dacia*, ca și a situației lor în raport cu stăpînirea romană, adică a felului în care ele au fost organizate din punct de vedere administrativ și militar, s-a produs însă numai în lumina unor noi descoperiri arheologice și epigrafice, mai numeroase și mai elocvente, ca și în urma republicării și interpretării mai juste a unor descoperiri sau documente mai vechi. Concluzia la care s-a ajuns și care este astăzi acceptată de toți istoricii competenți este că Traian a cucerit la nordul Dunării teritorii mai întinse decît cele cunoscute ca alcătuint provincia Dacia, dar aceasta pe timpul lui Traian nu a înglobat toate teritoriile respective decît abia în timpul împăraților următori. O parte din teritoriile cucerite de Traian la nordul Dunării, deci în Dacia, au fost anexate provinciei vecine Moesia Inferior. S-a conturat astfel o imagine a înfățișării și repartizării teritoriilor cucerite de romani la nordul Dunării, pe vremea împăratului Traian, puțin deosebită de cea concepută și admisă pînă nu demult de istorici.

Intr-adevăr, cercetările arheologice au pus în lumină treptat existența mai multor castre și a altor urme de așezări romane în teritoriul Munteniei și al Moldovei de sud, datînd din primele două decenii ale secolului al II-lea.

Ele se adăugau la descoperiri similare cunoscute mai dinainte. Prezența trupelor romane în această vreme este astăzi cert dovedită în mai multe localități din teritoriile amintite, începînd de la Barboși, lângă Galați, aproape de vărsarea Siretului în Dunăre, pînă la Olt, și anume la Drajna de Sus, Mălăiești, Tirgșor, Rucăr-Scărișoara și în alte localități¹⁵, unde însă descoperirile nu au putut fi sigur datate în epoca lui Traian. Descoperirea recentă a unui castel roman de pămînt în Moldova centrală, la Piatra Neamț, în apropierea cetății dacice de la Bitca Doamnei, dacă se va confirma datarea lui în vremea celui de-al doilea război dacic, cum crede N. Gostar de la Iași¹⁶, e menită să arunce o nouă lumină asupra întinderii acelei *universa Dacia devicta*, care ar urma să fie extinsă pînă adînc în Moldova de astăzi. Descoperirea poate fi pusă în legătură cu interpretarea ce se poate da ultimelor scene de luptă de pe Coloana lui Traian și îndeosebi cu aceea în care, în afară de prizonieri daci, se văd și doi bastarni închiși, se pare, într-o fortificație romană¹⁷. Aceasta ar fi o acțiune îndepărtată și desigur secundară, episodică, a trupelor romane la sfîrșitul războiului al doilea dacic, după moartea lui Decebal. Detașamentul roman ajuns pînă aici nu va fi zăbovit prea mult într-un ținut atît de îndepărtat de baza lui de pornire, pe care o presupune mai degrabă a fi Moesia Inferior decît Dacia, ci după distrugerea cetății dacice de piatră și o staționare scurtă se va fi retras.

Editarea din nou, de către cercetătorul englez R.O.Fink, a *papirusului Hunt*¹⁸, numit așa după numele primului său editor, care cuprinde un registru al situației efectivelor — numit *pridianum*, pentru că obișnuit se întocmea în ajunul anului nou, — anume al cohorții *I Hispanorum veterana*, din Moesia Inferior, a documentat în mod cert că spre sfîrșitul celui de-al doilea război dacic, din 105—106, de cînd datează cel mai probabil importantul document, cum a arătat învățatul istoric englez R.Syme¹⁹, confirmat de papirologul american J.F. Gillian²⁰, și cum propusese încă mai de mult C. Daicovicu²¹, nu din anul 99 cum credea Fink, urmat la noi de R.Vulpe²², întreg teritoriul Munteniei și Moldovei de jos, de la Buridava pe Olt, pînă la Piroboridava pe Siret, aparținea provinciei Moesia Inferior. Papirusul menționează în hotarele provinciei, *intra provinciam*, și anume în stînga Dunării, *trans Danubium*, detașamente ale cohorții care din anul 99 e cunoscută ca făcînd parte din armata Moesiei Inferior²³, la Piroboridava, localitate dacică pe Siret, cunoscută din Ptolemeu²⁴, și la Buridava, localitate menționată de *Tabula Peutingeriana*, cel mai complet itinerar al imperiului, pe Olt. Pridianul mai amintește soldați aflați într-o expediție dincolo de Dunăre (*trans Danuvium in expeditionem*), un detașament trimis tot acolo pentru paza transportului de provizii (*ad annonam defendendam*) și un altul în cercetare sub comanda centurionului Paulianus (*exploratum cum Pauliano centurione...*).

În sfârșit, lămurirea și mai deplină a situației teritoriilor cucerite de Traian la nordul Dunării s-a produs în lumina unei noi diplome militare descoperite nu de mult la Palamarca, în Bulgaria, și publicată cu un savant comentariu de istoricul bulgar B. Gerov²⁵. Diploma datează din 13 dec. 140 și amintește trei corpuri de cavalerie (*alae*), nouă de pedestrași (*cohortes*) și o formație auxiliară numită *numerus*, toate făcând parte la acea dată din armata Daciei Inferior, unde stăteau sub comanda procuratorului provinciei Aquila Fidus, cunoscut mai dinainte din alte izvoare. În studiul său, B. Gerov a arătat că 10 din cele 13 corpuri de trupă amintite de importantul document pot fi dovedite a fi făcut parte mai înainte din armata Moesiei Inferior, una fiind o formație nouă, iar despre restul de două neputându-se stabili de unde au venit și unde au staționat mai înainte. De asemenea, se arată că nici una dintre trupele menționate de diploma de la Palamarca nu este atestată de vreo diplomă sau de vreun alt document ca făcând parte din armata Daciei lui Traian. Se mai constată totodată că, în măsura în care locul de garnizoană al acestor trupe este cunoscut, ele staționau, la 140, și desigur și mai înainte, începând de la Brețcu, în fața pasului Oituz, unde este atestată ca avându-și garnizoana chiar *cohorta I Hispanorum veterana*, din *Papirusul Hunt*, apoi pe linia Oltului transilvan, de la Hoghiz, până la *Caput Stenarum*, Boița, în fața pasului Turnu Roșu, și mai departe tot pe malurile Oltului, până la vărsarea acestuia în Dunăre. Din toate aceste fapte, B. Gerov a tras, pe bună dreptate, concluzia, astăzi împărtășită de toți istoricii care se ocupă de aceste probleme, că în vremea lui Traian, până la reorganizarea Daciei de către împăratul Hadrian la începutul domniei sale, despre care vom vorbi mai departe, făceau parte din armata Moesiei Inferior, din care apoi, rămânând pe loc, au fost trecute cu prilejul acelei reorganizări în armata Daciei Inferior, atunci înființate. Eruditul istoric bulgar a dovedit astfel că toate teritoriile din stînga Dunării cucerite de Traian, anume sudul Moldovei, întreaga Muntenie, partea de est a Olteniei, până aproximativ la linia Jiului²⁶, ca și fișa de teren din estul Transilvaniei, de la Augusta, până la *Caput Stenarum*, au fost anexate după terminarea războaielor dacice provinciei Moesia Inferior.

Cit privește, în schimb, vestul Olteniei, de la Jiu până la Drobeta, ca și Banatul, de la Dunăre până la Tapae, adică până la Porțile de Fier ale Transilvaniei, părerile istoricilor se deosebesc în ceea ce privește provincia căreia ele au fost repartizate după sfârșitul războaielor de cucerire. Nimeni nu se îndoiește firește că aceste teritorii cucerite încă în cursul primului război dacic și rămase sigur în stăpînirea romană după încheierea păcii din anul 102²⁷, constituind importante puncte de sprijin și baze de pornire a armatei romane în al doilea război dacic, au devenit definitiv teritorii romane după terminarea războaielor de cucerire. S-a pus însă întrebarea dacă aceste teritorii au fost anexate de Traian provinciei Dacia întemeiată de el sau dacă

au rămas mai departe la Moesia Superior, căreia ele au aparținut după 102. Îndeobște, se consideră că atât Oltenia, cât și Banatul, au făcut parte din provincia Dacia de la constituirea ei ²⁸. Nu au lipsit totuși nici unele voci care au afirmat că Banatul, în întregime sau numai o parte din el, singur sau împreună cu Oltenia de vest, au aparținut Moesiei Superior, și după 106, pe tot timpul lui Traian ²⁹. Păreră aceasta, susținută întâi și mai cu tărie de A. Domaszewski, care își baza ipoteza apartenenței Banatului la Moesia Superior pe constatarea existenței unei linii de stațiuni vamale la Dierna, Pons Augusti și Micia, a fost în trecut combătută de mai mulți istorici și considerată ca neîntemeiată ³⁰. Într-adevăr, contrar a ceea ce noi înșine eram înclinați a admite abia câțiva ani înainte, sintem acum de părere că dispunem de suficiente dovezi documentare privitoare la apartenența întregului Banat și a Olteniei de vest la Dacia în vremea împăratului Traian, între 106 și 118—119, pînă la reorganizarea provinciei de către Hadrian.

În primul rînd, cîteva trupe auxiliare atestate de diplomele militare din anul 110³¹ ca făcînd parte, la această dată, din armata Daciei sînt documentate totodată, prin inscripții, ca staționînd, chiar în această vreme sau puțin după aceea, în teritoriile sudice ale Daciei cucerite de Traian. Astfel, *cohors I Vindelicorum c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(elix)* ³² e documentată de o inscripție la Arcidava (Vărădia)³³, unde ea zidește castrul de piatră. Cărămizi ștampilate cu numele ei s-au găsit și la Tibiscum³⁴, în aceeași regiune, unde a ieșit la iveală de altfel și diploma militară din anul 157, aparținînd unui soldat din această cohortă ³⁵. Tot așa la Vârșeț este documentată de o inscripție din anul 108 ca staționînd la această dată ³⁶ *cohors II Hispanorum*, arătată și ea de o diplomă militară ca făcînd parte la 110 din armata Daciei³⁷. Mai tîrziu, cohorta e documentată la Bologa, în Dacia Porolissensis³⁸. De altfel la Virșeț, tot pe vremea lui Traian sau poate puțin după aceea, este cunoscută și prezența alei *I Front(oniana) Tungr(orum)*, pe care de asemenea mai tîrziu o găsim la Ilișua ³⁹, în Dacia Porolissensis.

Alte două cohorte, *III Campestris c.R.* și *IV Cypria c.R.*, amîndouă atestate de o diplomă militară ca făcînd parte în 110 din armata provinciei Dacia⁴⁰, sînt documentate ca staționînd de astă-dată în Oltenia, și anume, prima la Drobeta ⁴¹, iar a doua în castrul de la Bumbesti, pe Jiu, în fața pasului Vulcan, unde ea construiește castrul de pămînt⁴².

Numeroase urme scrise a lăsat în mai multe localități din Banat și legiunea *IV Flavia felix* ⁴³, care între cele două războaie dacice a construit probabil castrul de pămînt de la Berzovia⁴⁴. După terminarea războaielor dacice, se știe însă că ea a făcut parte din armata Daciei, un centurion al ei, M. Calventius Viator, fiind arătat de o inscripție de la Ulpia Traiana ⁴⁵ ca *exercitator equitum singularium* al guvernatorului C. Avidius Nigrinus, între 112 și 117 ⁴⁶. Efectivele acestei legiuni au staționat în acest timp în mai multe localități din partea de sud a Daciei intra-carpatică, mai ales în apropierea

Ulpiei Traiana și pe locul vechii reședințe din munți a lui Decebal⁴⁷, fiind posibil totuși ca unele efective mai mici să fi staționat și după 106 în Banat, unde ele au putut primi diferite misiuni de supraveghere, chiar dacă majoritatea cărămizilor ștampilate cu numele ei din Banat, e de presupus că datează din perioada dintre cele două războaie dacice (ținând seamă de lipsa oricărei inscripții pe piatră în Banat șpartinind acestei legiuni).

Toate aceste știri, dintre care pe unele le considerăm categorice, credem că nu mai lasă nici o îndoială asupra faptului că întreaga Dacie sudică, alcătuită din Banatul de astăzi, pînă la drumul Lederata-Tibiscum, și din Oltenia de vest, de Jiu, pînă la Drobeta, au făcut în mod cert parte, pe vremea lui Traian, după terminarea războaielor dacice, din provincia Dacia, atunci întemeiată, nu din Moesia Superior, cum s-a putut admite ipotetic pînă acum.

În concluzie, la cele arătate mai sus, provincia Dacia din timpul împăratului Traian cuprindea numai o parte din teritoriile dacice cucerite de el la nordul Dunării, și anume partea centrală și cea mai importantă a fostei Dacii a lui Decebal, unde s-a întemeiat colonia Ulpia Traiana, unde se afla regiunea auriferă și localitatea Apulum, cu sediul legiunii XIII Gemina, apoi regiunile din nordul Daciei pînă la Porolissum, important centru militar, și părțile de est ale Transilvaniei, pînă la cursul Oltului ocupat de trupele Moesiei Inferior, precum și Banatul de vest. Toate celelalte regiuni ale Daciei preromane cucerite de Traian au fost atașate fie Moesiei Inferior, cele mai multe și mai sigur, fie Moesiei Superior, cum se crede.

Această împărțire de către Traian a întinselor teritorii cucerite cu prilejul războaielor dacice la nordul Dunării credem că este o consecință, pe de o parte, a participării mai multor grupuri de armate la războaiele dacice de cucerire, deci o situație rezultată din chiar felul desfășurării acțiunilor de luptă în timpul acestor războaie, iar pe de altă parte, a felului cum aprecia și a importanței pe care o acorda împăratul diferitelor părți ale teritoriului cucerit. În raport de aceste două considerente și-a conceput Traian și planul apărării militare a teritoriilor romane din stînga Dunării.

Baza de pornire a operațiunilor ofensive în amîndouă războaiele dacice a fost în Moesia Superior. Am mai arătat însă că încă în primul război dacic romanii au fost obligați să lupte și pe un al doilea front, la Dunărea de jos, în Moesia Inferior, pe teritoriul Dobrogei de astăzi, unde, ca urmare a puternicului și periculosului atac dat de daci și de aliații lor din estul Daciei, împăratul Traian a fost nevoit să se deplaseze în persoană, cu garda lui și cu alte trupe, și să lupte împotriva invadatorilor, obținînd o strălucită biruință, a cărei amintire o comemorează monumentul de la Adamclissi. Toate acestea sînt ilustrate de Coloana Traiană. Evenimentele care au urmat au putut fi numai ipotetic reconstituite de învățatul vienez C. Patsch⁴⁸ și de istoricul român Gr. Florescu⁴⁹. Ținînd seama de faptul că guvernatorul de atunci al Moesiei Inferior, Manius Laberius Maximus, este amintit de Dio Cassius

ca luptând în cursul primului război dacic în Dacia intracarpatică, participând la luptele din jurul Sarmizegetusei, cu care prilej el s-a distins, după mențiunea istoricului antic, prin cucerirea unei puternice cetăți dacice, în care el a capturat pe o soră de a lui Decebal⁵⁰, istoricii mai sus amintiți, completându-se cum se întâmplă adeseori în cercetarea istorică unul pe altul, au arătat că după alungarea peste fluviu a dacilor și a aliaților lor și după plecarea de pe acest câmp de luptă a împăratului Traian, guvernatorul Moesiei Inferior, cu trupele lăsate la dispoziția sa, a continuat urmărirea dincolo de Dunăre și, străbătând Muntenia și Moldova de jos, a pătruns probabil prin toate pasurile Carpaților în Transilvania⁵¹, îndreptându-se spre Sarmizegetusa, unde și-a unit apoi armata cu cea aflată sub comanda directă a împăratului Traian. Aceste acțiuni nu mai sînt însă redată pe reliefurile Coloanei, din motivul ușor de înțeles, că ele nu au fost întreprinse direct sub ordinele lui Traian. Această ipoteză e sprijinită și de concluziile arheologului Gh. Ștefan, care, comentînd rezultatele săpăturilor sale din castrul de la Drajna de Sus, conchide că acesta, ca și celelalte caestre din aceeași regiune, a fost construit în perioada dintre cele două războaie dacice, între 102 și 105, ca urmare a cuceririi teritoriului Munteniei de către Laberius Maximus⁵². Iată deci că ipoteza istorică mai sus amintită, în afară de celelalte evenimente foarte bine documentate, de la care se pornește, este sprijinită real și de observațiile și constatările cercetărilor pe teren. Mai adăugăm doar că toate trupele menționate epigrafic ca staționînd în caestrele din Muntenia și din Moldova de jos, anume detașamentele din legiunile *I Italica*, *V Macedonica* și *XI Claudia*, cohortele *II Mattiacorum*, *I Commagenorum*, *II Flavia Bessorum*, ca și, firește, detașamentul flotei dunărene, *classis Flavia Moesica*, staționat la Barboși, sînt cunoscute ca făcînd parte din armata Moesiei Inferior. S-a mai adus și argumentul oferit de o inscripție descoperită nu de mult într-un sat din Dobrogea, piatra funerară a veteranului Herculanus, din *ala II Aravacorum*, care, conform inscripției, era originar din satul *Ramidava (natus vico Ramid [ava])*⁵³, localitate cunoscută din Ptolemeu⁵⁴ și identificată cu stațiunea de la Drajna de Sus, unde amintitul veteran s-ar fi născut, în așezarea civilă de lângă castru. Iată deci sigur documentat că teritoriile cucerite de Laberius Maximus în cursul primului război dacic la est și sud de Carpați, ca și în estul Transilvaniei, au fost anexate provinciei Moesia Inferior, și în această situație au rămas și după constituirea provinciei Dacia.

Pe de altă parte, există suficiente indicii că după victoria definitivă asupra dacilor, Traian și-a îndreptat atenția în mod deosebit spre partea centrală a fostului regat al lui Decebal. Aici se găsesc bogatele zăcăminte aurifere, care au suscitat cel mai mare interes, dovadă că exploatarea lor a început îndată după încetarea luptelor și constituirea provinciei, de asemenea în această parte a Daciei staționau legiunile lăsate în provincie, împreună cu

numeroasele trupe auxiliare. Spre acest teritoriu central al Daciei și mai ales spre partea lui de vest, unde încă în primii ani după cucerire se construiește marele drum imperial, principala arteră de comunicație care străbate provincia pe toată lungimea ei, de la sud spre nord, de la Dierna pe Dunăre, pînă la Porolissum, în extremul nord, sînt îndreptate mulțimile de coloniști veniți din toată lumea romană, *ex toto orbe Romano*, și de-a lungul acestei importante artere se întemeiază cele mai multe din orașele Daciei.

În concepția împăratului Traian despre politica imperiului la Dunărea de jos și de mijloc, Daciei i se rezerva un rol deosebit de însemnat. De aceea, ea trebuia să fie cît mai grabnic pacificată în interior și cît mai bine apărată la hotare. Liniștea domnea în Dacia încă la plecarea primului ei guvernator, D. Terentius Scaurianus, iar trupele lăsate în provincie, destul de numeroase, erau considerate în măsură a putea face față oricărei situații. Pericolele prea mari nici nu se prevedeau la hotarele Daciei. O revoltă a iazigilor dintre Tisa și Dunăre, iscată după terminarea războaielor dacice, din cauză că romanii nu voiau să le inapoieze un ținut, ocupat de Decebal după primul război dacic și pe care ei îl revendicau⁵⁵, a fost repede reprimată de viitorul împărat Hadrian⁶⁶, pe atunci guvernator al Pannoniei Inferior. De altfel, o bună parte a trupelor din Dacia sînt masate tocmai pe granițele de vest și de nord ale provinciei, în aceste direcții fiind orientat întreg dispozitivul de apărare al Daciei în acest timp, una dintre misiunile principale ale armatei din Dacia fiind apărarea regiunii aurifere și a liniei de orașe și așezări mai importante care se înșiruie ca niște mărgele de-a lungul drumului imperial. Spre est, de-a lungul Oltului, în Transilvania, și probabil al Jiului, în Oltenia, Dacia putea fi considerată ca avînd spatele bine asigurat, de către trupele Moesiei Inferior, dispuse de-a lungul unui mare arc de cerc, care începînd de la Barboși, în fața Dinogetiei, urca pe Siret și pe Trotuș, spre a pătrunde în interiorul arcului Carpatic prin pasul Oituz, la Brețcu, de unde continua pînă ce atingea Oltul la Hoghiz, pe care îl urma apoi pînă la pasul Turnu Roșu și mai departe pînă la vărsarea lui în Dunăre, la *Islaz*. Trupele moesice dispuse pe acest larg front și sprijinite de trupele aceleiași provincii de pe limesul puternic întărit al Dunării aveau misiunea de a opri orice pătrundere — fie înspre Moesia Inferior, fie înspre Dacia — care ar fi venit dinspre răsărit, prin cunoscuta poartă de pătrundere, adevărata *via gentium*, cum a fost numită, pe care o reprezenta ținutul deschis cuprins între Carpați și Dunăre, cel mai ușor de barat între marele cot al Dunării și munți, în Moldova de jos. În interiorul acestei mari punji, teritoriul Munteniei era stăpînit numai de cele cîteva trupe staționate în castrarele ridicate de-a lungul cursurilor de apă și a căilor de acces spre interiorul Transilvaniei. Prezintă mai puțin interes, în afară doar de cel al aprovizionării armatei romane cu grîne, el nu a fost colonizat de elemente civile mai numeroase și nici o așe-

zare mai importantă nu a fost întemeiată în acest ținut al Munteniei. În afară, roxolanii, dușmanii cei mai de temut al imperiului în această parte, locuind la est de Siret, sint atrași în legături clientelare cu Roma, plătin-du-li-se subsidii în bani.

Cu acest amplu sistem de apărare, dispus pe două fronturi, unul spre vest și nord-vest, apărat de trupele provinciei Dacia, altul spre est, încredințat trupelor Moesiei Inferior, Traian putea crede că la Dunărea de jos și în Dacia apărarea și liniștea erau pe deplin și pe timp îndelungat asigurate. De aceea, încă din 110 se fac, după cum s-a văzut, masive lăsări la vatră din trupele staționate în provincie, iar câteva trupe auxiliare sint retrase din Dacia și transferate în armata provinciei Pannonia⁵⁷. Prin 114, trupe numeroase sint retrase din Dacia, ca și din provinciile vecine de altfel, și îndreptate spre Orient, în vederea războiului cu parții, pentru care se pregătea Traian. Istoricul antic Fronto arată într-adevăr că Traian a plecat în războiul împotriva parților cu soldați încercați în cumplitele războaie dacice⁵⁸, iar o inscripție din Italia amintește o *vexillatio eq(uitum) Moesiae inf(erioris) et Daciae euntis (= euntium) in expeditione Parthic(a)*, sub comanda lui L. Paconius Proculus⁵⁹. Retragerea acestor trupe constituie cel mai bun indiciu că împăratul considera situația din Dacia și de la Dunărea de jos ca foarte sigură.

Cu toate acestea, evenimentele au dovedit contrariul. În primul rînd, poate pentru că în Orient lucrurile au mers și au sfîrșit altfel decît sperase împăratul, căruia Senatul îi decernase titlul de *Optimus Princeps*, prea bunul principe. Cu toate succesele pe care le-a înregistrat la început în luptele cu parții, care i-au adus stăpînirea asupra Armeniei și Mesopotamiei de nord, unde au fost create trei noi provincii, Armenia, Mesopotamia și Asiria, cucerind Seleucia și Ctesiphonul, de unde, călcînd mereu pe urmele lui Alexandru Macedon, ajunge pînă la Golful Persic, o revoltă a evreilor, care s-a întins repede ca un pîrjol, în toate posesiunile romane din Orient, răstoarnă întreaga situație. Deceționat, dar nutrînd speranța revanșei, el hotărăște să se întoarcă la Roma, pe care nu o mai vede însă, deoarece moartea îl surprinde pe drum. Vestea morții lui și a succesului răsculaților dă speranțe pretutindeni dușmanilor Romei.

Șecul romanilor în Orient își are repede repercusiunile sale și la Dunărea de jos, și de mijloc. Curînd, întreg dispozitivul de apărare a Daciei și a celorlalte posesiuni romane de la Dunărea de jos se dovedește ineficace, vulnerabil și necorespunzător. Credem că unul dintre neajunsurile lui era și prea marea depărtare a trupelor Moesiei Inferior, din interiorul arcului carpatic mai ales, de bazele lor de sprijin, care se găseau în dreapta Dunării. Legătu-

riile acestor garnizoane cu trupele din Moesia Inferior, prin pasurile Carpaților și de-a lungul văilor din Muntenia, puteau fi ușor periclitate. Posesiunea însăși a ținutului dintre Dunăre și munți a fost pusă sub semnul întrebării.

NOUA ORGANIZARE A DACIEI ÎN VREMEA LUI HADRIAN (117—138).

Îndată după moartea neașteptată a împăratului Traian, la Selinunte, în Cilicia, la 11 august 117, o puternică revoltă se produce în mai multe provincii. Printre acestea se află și Dacia, care se găsește curind în fața unei situații foarte precare, ce se va prelungi cel puțin pînă la sfîrșitul anului următor. În biografia împăratului se arată că mai multe popoare supuse de Traian se revoltă în primele zile de domnie (*primis imperii diebus*) ale noului împărat Hadrian⁶⁰, nepotul și fiul său adoptiv, designat doar în ultimele clipe ca succesor al său la tronul imperial. Printre popoarele răsculate sînt amintiți și sarmații, care au început război pe față împotriva imperiului. Știrile arată că s-a produs un atac concomitent al roxolanilor în răsărit și al iazigilor în apus, combinat după cît se pare cu o răscoală a dacilor din interior. Roxolanii erau nemulțumiți pentru că li se redusese subsidiile, iar iazigii încearcă să-și ia revanșa pentru înfrîngerea suferită în anii 106—107. Cît despre populația dacică, fie din provincia Dacia, fie din teritoriile anexate Moesiei Inferior, ea avea toate motivele să fie nemulțumită din cauza condițiilor grele care i-au fost impuse de cuceritori.

Situația de la granițele Daciei este dintr-o dată atît de gravă, încît noul împărat Hadrian, „auzind de atacul sarmaților și roxolanilor“, după cum spune biograful său, e nevoit, spre sfîrșitul anului 117, chiar înainte de a se duce la Roma, să vină în Dacia, după ce își trimisese înainte în Moesia trupele retrase din Orient⁶¹. El rămîne în Dacia pînă în primăvara anului 118. Aici el se ocupă personal de luarea măsurilor pentru redresarea situației.

Astfel, pentru că se temea, după cum ne informează Dio Cassius, că barbarii vor ataca podul de piatră de la Drobeta și vor pătrunde în Moesia, el a dispus distrugerea părții de sus a acestuia, care era din lemn, spre a-l face impracticabil⁶². Măsura aceasta o va fi luat-o Hadrian îndată ce a ajuns în Moesia. Ea arată cît de mare era pericolul. Cercetările arheologice par să indice și ele distrugerii în castrul de la Drobeta, urmate de refaceri efectuate sub Hadrian⁶³. Apoi el duce tratative cu „regele roxolanilor, care se plîngea de micșorarea subsidiilor“, și cade repede la înțelegere cu el, încheind pacea⁶⁴. Biograful împăratului nu arată în ce condiții s-a încheiat această pace, dar lasă să se înțeleagă că a consimțit la mărirea subsidiilor, pe care regele roxolan o cerea. Prețul plătit de romani este însă mult mai mare.

Rămînea de lămurit situația de la granița de vest a Daciei, unde atacurile sarmaților iazigi sînt mult mai violente, îndreptate fiind atît asupra

Daciei, cit și a Pannoniei Inferior. Ele durează timp îndelungat, prelungindu-se mult după încheierea păcii cu roxolanii. Situația în Dacia se complică și mai mult prin faptul că în aceste împrejurări, în primăvara anului 118 moare, se pare că totuși de moarte naturală, guvernatorul consular al provinciei, C. Iulius Quadratus Bassus, ale cărui rămășițe sînt duse și înmormîntate, din îngăduința împăratului, la Pergam, după cum aflăm dintr-o inscripție descoperită în acest oraș⁶⁵. Împăratul a stat cîtva timp, la sfîrșitul anului 117 sau mai degrabă în prima parte a anului 118, la Sarmizegetusa, după cît se poate deduce dintr-o inscripție din acest an, cu care-l cinstește metropola și în al cărui nume acum apare mai întii epitetul de Sarmizegetusa, deci *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*⁶⁶. Înainte de a pleca la Roma, unde-și face intrarea la 9 iulie 118⁶⁷, Hadrian, pentru continuarea luptelor împotriva sarmaților iazigi, aduce în Dacia pe generalul, făcînd parte din ordinul ecvestru, Q. Marcius Turbo. Acesta este găsit omul cel mai potrivit spre a i se încredința reprimarea răscoalei iazigilor, pentru că el își cîștigase merite prin acțiuni similare întreprinse sub Traian împotriva evreilor din Egipt și Cirenaica⁶⁸, apoi în primele zile ale domniei lui Hadrian în Mauretania Cacsariensis, unde de asemenea a avut de suprimat o răscoală⁶⁹. Hadrian e nevoit să recurgă la serviciile acestui încercat general și pentru că după executarea, chiar la începutul domniei, a patru dintre generalii lui Traian, sub motivul că au pus la cale o conspirație, el ducea lipsă de asemenea comandanți cu experiență. Dar pentru a-și putea îndeplini misiunea, împăratul i-a încredințat o comandă excepțională, pe care biograful său o definește cu un termen cam vag și confuz, o dată spunînd că i-a încredințat temporar (*ad tempus*) conducerea Pannoniei și a Daciei, acordîndu-i insignele prefecturii (*praefecturae infulus ornatus*)⁷⁰, altădată, că plecînd la Roma „i-a încredințat Dacia, investindu-l cu titlul de prefect al Egiptului spre a avea mai multă autoritate“ (*quo plus auctoritatis haberet*)⁷¹. Înseamnă că la început, cît timp Hadrian se găsea în Dacia, lui Q. Marcius Turbo i s-a încredințat atît provincia Dacia, condusă pînă aci de legați de rang consular, cît și Pannonia Inferior, condusă obișnuit de un legat de rang pretorian, iar după plecarea împăratului mandatul lui s-a limitat, cu același titlu, numai la Dacia. Ceea ce vrea să spună biograful împăratului este nu că el n-ar fi purtat efectiv titlul de prefect al Egiptului, ci că a fost investit cu un titlu echivalent și mai ales cu o putere similară, pentru ca el, deși aparținînd ordinului ecvestru, să poată comanda o armată în alcătuirea căreia intrau și legiuni, nu numai trupe auxiliare, singurele pe care le-ar fi putut comanda în mod obișnuit un membru al ordinului ecvestru.

Q. Marcius Turbo a rămas astfel în Dacia pînă în anul 119, și bineînțeles că în acest timp a dus la bun sfîrșit războiul cu iazigi. Aceștia, cu toată înverșunarea cu care au luptat, au putut fi mai ușor învinși, după ce frații

lor din răsărit i-au părăsit, încheind pacea. Se pare că iazigii, care între timp încercaseră și ei să obțină pacea trimitând o solie la Roma⁷², au fost aduși la ascultare înainte de sfârșitul anului 118. Dacă el mairămine totuși în Dacia, este pentru că din încredințarea împăratului Hadrian, desigur, procedează la o reorganizare a provinciei, care afectează însă toate celelalte posesiuni romane de la nordul Dunării, ca și întreg sistemul de apărare, așa cum îl concepușe împăratul Traian și care se dovedise cu totul necorespunzător. Când în 119 Q. Marcius Turbo pleacă la Roma, unde a fost numit în înaltul post de prefect al pretoriului, metropola dacică îl onorează cu o statuie și respectiva inscripție⁷³.

Se pare însă că în timpul șederii sale în Dacia viitorul prefect al pretoriului a făcut și alte legături cu oamenii pe care i-a întâlnit aici. S-a presupus că el a adoptat pe fiul unui veteran, cu numele de T. Fl(avius) Longinus, fost decurion al alei *II Pannoniorum*, cu garnizoana în castrul de la Gherla, ajuns mai târziu decurion al orașului Sarmizegetusa, al municipiului Napoca și al canabelor legiunii XIII Gemina de la Apulum, unde el ridică, împreună cu soția și copiii săi, un altar zeiței Cybele, marea mamă a zeilor, pentru sănătatea împăratului⁷⁴. Datorită acestei adopțiuni, T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, cum se va numi presupusul fiu al decurionului, face o strălucită carieră, mai întâi de cavaler, apoi, începând din 137, când este făcut cvestor de Aelius Caesar, de senator, ajungând prin 149–151 consul, iar în 155 legat al Moesiei Inferior⁷⁵.

Cît privește noua organizare a Daciei, după plecarea lui Q. Marcius Turbo, inscripțiile documentează existența a două provincii: Dacia Superior și Dacia Inferior. Dacia Superior este atestată mai întâi epigrafic de două diplome militare, extrase din același edict imperial, purtînd data de 29 iunie 120, una descoperită la Porolissum⁷⁶, alta la Cășei, pe Someș⁷⁷. Iulius Severus, amintit de aceste diplome, al cărui nume complet este Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus, este primul guvernator al Daciei Superior. Dacia Inferior e menționată epigrafic ca atare mai târziu, în 129⁷⁸, din simpla menționare a Daciei Superior implică de la sine și existența celeilalte provincii. Reorganizarea a fost înfăptuită de Q. Marcius Turbo cel mai târziu în 119, înainte de a pleca la Roma. Ea este consecința evenimentelor din 117 – 118 și a situației întrucîtva schimbate la care s-a ajuns ca urmare a acestor evenimente, izvorînd probabil și dintr-o concepție nouă a împăratului Hadrian, mult deosebită de aceea a lui Traian, privitoare la politica imperială față de provincii și față de lumea dinafara imperiului. Îndată ce a luat tronul, fidel vechiului obicei, noul împărat s-a dedicat, ne informează biograful său, apărării păcii în lume (*tenendae per orbem terrarum pacis operam intendit*)⁷⁹. El socotea că liniștea imperiului va fi mai bine asigurată nu prin noi cuceriri, ci prin organizarea unei cît mai puternice apărări a teritoriilor aflate în stăpînire romană. Se revine adică la o politică defensivă.

Cele două Dacii nu au rezultat dintr-o simplă împărțire în două a teritoriului Daciei unitare, de mai înainte, cum s-ar putea crede, ci au luat naștere ca urmare a constituirii unei noi provincii, a Daciei Inferior, căreia i se afectează nu numai teritoriile care nu aparținuseră în întregime pînă aci, administrativ, Daciei lui Traian, ba chiar și unele care făcuseră parte din Moesia Inferior.

Dacia Superior este constituită sau rămîne, s-ar putea spune, mai degrabă, în limitele teritoriale ale Daciei de mai înainte, fără vreo schimbare esențială, după cît se pare. După cele arătate de noi mai sus cu privire la apartenența întregului Banat și a Olteniei de vest după 106 la provincia Dacia, nu la Moesia Superior, credem că nu mai rămîne nici un motiv de a mai admite că după reorganizarea din anii 118—119 a lui Hadrian colțul sud-estic al Banatului a putut fi repartizat provinciei Dacia Inferior⁸⁰, nu Daciei Superior, cum au susținut alții⁸¹. Era de fapt și greu de închipuit cum stațiunea balneară de la Ad Mediam (Băile Herculane), dovedită de întreg materialul epigrafic descoperit aci ca avînd cele mai strînse legături cu provincia de reședință a legatului imperial al Daciei Superior, să nu fi făcut parte din această provincie. E suficient poate să amintim cunoscuta inscripție de pe altarul închinat *Dis et numinibus Aquarum*⁸² de către cinci cetățeni, probabil din Ulpia Traiana, drept mulțumire că s-au întors teferi de la Roma, unde fuseseră delegați, *legati Romam*, spre a asista la instalarea în consulat (*consul suffectus*)⁸³ în vara anului 153, a fostului guvernator al Daciei Superior, M. Sedatius Severianus, *legatus Aug. pr. pr.*⁸⁴. Nimic nu lasă să se înțeleagă și e foarte puțin probabil că localitatea în care ei se duc spre a se bucura de binemeritata odihnă și a-și reface sănătatea după o călătorie atît de obositoare nu s-ar găsi în Dacia Superior, după cum remarcă chiar eruditul istoric vienez Patsch⁸⁵.

Există însă și alte indicii despre apartenența Banatului de vest la Dacia Superior. Întrucît Tibiscum nu e pus în discuție, fiind considerat în general ca aparținînd de Dacia Superior⁸⁶, nu ne vom referi la trupele din castrul de aci. Se poate afirma că nici unul dintre corpurile de trupă cunoscute ca avîndu-și garnizoana în Banat nu este documentat de vreo diplomă militară și nici de vreun alt document epigrafic ca făcînd parte din armata Daciei Inferior. În schimb, se poate face dovada că o trupă, anume *cohors VIII Raetorum c(ivium) R(omanorum)*, care și-a avut, un timp cel puțin, garnizoana în Banat, la Teregova, probabil antica *Ad Pannonios*, între Dierna și Tibiscum, a făcut parte din armata Daciei Superior. Atestată în Dacia la 110 de două diplome militare⁸⁷, numele ei figurînd foarte probabil și în diploma din 144 de la Stara Zagora⁸⁸ printre trupele auxiliare ale Daciei Superior, ea este documentată de o inscripție ca staționînd în anul 129 în castrul de la Inlăceni⁸⁹, pe teritoriul Daciei Superior. Curînd după aceea, fără să putem preciza mai îndeaproape data, cohorta a plecat de la Inlăceni,

unde este înlocuită de *cohorta IV Hispanorum*, tot din armata Daciei Superior⁹⁰, fiind apoi documentată la Teregovă, prin ștampilele pe cărămizi descoperite în castrul de aci, ca și în cel vecin de la Mehadia⁹¹. Credem că acest fapt constituie o dovadă destul de certă că și discutatul colț de sud-vest al Banatului aparținea tot Daciei Superior, nu Daciei Inferior.

Dacia Superior rămâne și după această reorganizare provincia dacică cea mai importantă. Ea este condusă tot de un *legatus Augusti pro praetore*, dar acum numai de rang pretorian, adică numit tot dintre membrii ordinului senatorial, dar îndată după pretura de la Roma, înainte de a fi fost consul. Dacia este acum, deci, o *provincia imperială pretoriană*.

Inseamnă însă aceasta o retrogradare? Credem că altfel trebuie înțeleasă situația în care a fost pusă Dacia prin reforma lui Hadrian. Rangul mai mic al legatului Daciei Superior e determinat de faptul că în provincie nu mai staționează decît o singură legiune, a XIII Gemina, la Apulum. Legiunea I Adiutrix, dacă într-adevăr a staționat un timp în Dacia, acum își avea garnizoana permanentă în Pannonia Inferior, la Aquincum. Legiunea IV Flavia felix a fost și ea transferată din Dacia în Moesia Superior, probabil la Singidunum, îndată după terminarea luptelor cu iazigii în 118. Legatul provinciei este acum totodată și comandantul legiunii XIII Gemina de la Apulum, unde el își are sediul obișnuit. Reducerea numărului legiunilor din Dacia de la două sau mai multe la una singură poate fi pusă în legătură și cu reducerea în general de către Hadrian a numărului total al legiunilor, de la 30, cite existau pe timpul lui Traian, la 28, cu scopul de a ușura sarcinile financiare alte imperiului. Cu toate acestea, efectivul total al trupelor din Dacia nu a scăzut, pentru că au fost aduse noi unități auxiliare sau formații speciale, transformate cu timpul, poate încă spre sfîrșitul domniei lui Hadrian sau curînd după aceea, în corpuri regulate de tip nou, numite *numeri*. În felul acesta, numai în Dacia Superior staționau, în afară de legiunea XIII Gemina, vreo 4—6 corpuri de cavalerie (*alae*), cel puțin 15 trupe de pedestrași (*cohortes*) și cîteva formații de gardă (*pedites singulares Britanici*) sau neregulate, ca *Palmyreni sagittarii*, *exploratores Germanici*, *Mauri*. Aceste trupe erau considerate desigur suficiente pentru asigurarea unei bune apărări a provinciei. Rămînerea în Dacia Superior numai a unei singure legiuni credem că nu poate fi însă considerată ca o dovadă a retrogradării provinciei, cum adeseori s-a afirmat, ci mai degrabă, după cît ni se pare, ea constituie un indiciu că situația din Dacia, mai exact din Dacia Superior, era apreciată ca fiind bună, neprevăzîndu-se nici un pericol din afară. Înfrîngerea iazigilor pare să fi fost drastică, de vreme ce ei timp de aproximativ o jumătate de veac de atunci încolo, pînă la războaiele marcomanice, nu vor mai întreprinde nici o acțiune ostilă imperiului.

În afară de Iulius Severus, în timpul domniei lui Hadrian mai cunoaștem ca legați de rang pretorian ai Daciei Superior pe Cn. Papirius Aelianus,

care pune în 132 o inscripție la Sarmizegetusa în cinstea împăratului⁹², pe C. Iulius Bassus, cunoscut dintr-o inscripție scrisă pe un altar închinat la Apulum, în 135, triadei capitoline, Iupiter Optimus Maximus (în continuare I.O.M.), Iuno regina și Minerva, de către veteranii din legiunea XIII Gemina, lăsați de el la vatră (*missi honesta missione*)⁹³, și probabil pe Q. Calpurnius Caedicianus, cunoscut numai din inscripția de pe un altar închinat de el tot la Apulum, dar la o dată neprecizată, lui Iupiter Stator⁹⁴.

Legatul imperial era secundat, ca și mai înainte, în administrarea finanțelor provinciei de un procurator, din ordinul ecvestru, având tot numai atribuții fiscale. Nu cunoaștem însă nici din timpul domniei lui Hadrian numele unui asemenea procurator. Va trebui să așteptăm până în vremea urmașului său la tron, Antoninus Pius, pentru a avea menționat în inscripții un procurator financiar al Daciei Superior și a putea vorbi mai precis despre situația acestui post important în conducerea provinciei. Dar intrucât organizarea Daciei Superior nu a suferit în acest timp modificări în privința conducerii sau administrării ei — modificări au survenit, numai în ceea ce privește întinderea teritoriului provinciei, fără ca aceasta să afecteze, după cîte știm, conducerea provinciei, care își păstrează vechiul nume —, sintem în drept să presupunem și să admitem existența procuratorului financiar al Daciei Superior în tot timpul domniei lui Hadrian, așa precum am presupus-o de altfel și pentru domnia lui Traian. Este numai o carență a documentării noastre epigrafice actuale, care poate fi oricând înlăturată în viitor prin descoperirea unor noi inscripții. Inscripțiile sînt o mare și uneori neașteptat de prețioasă rezervă pentru cunoașterea tot mai bună a istoriei Daciei romane în general.

Dacia Inferior a fost alcătuită, după cum rezultă din amintita diplomă de la Palamarca, ca și din dovezile epigrafice și din indicațiile cercetărilor și descoperirilor arheologice mai vechi sau mai noi, dintr-o parte a teritoriilor transdanubiene care înainte aparținuseră Moesiei Inferior și din altele care făcuseră parte din Dacia unitară a lui Traian. Ea cuprindea întreaga Oltenia de astăzi, inclusiv partea ei de vest, precum și teritoriile din estul Transilvaniei, de la *Angustia* (Brețcu), pînă la *Caput Stenarum* (Boița, în fața pasului Turnu Roșu). Trupele care staționau pe toată această lungă linie de apărare, de la Brețcu și apoi de la Hoghiz pe Olt, pînă la vărsarea lui în Dunăre, și care pînă aci aparținuseră Moesiei Inferior, acum rămîn pe loc, dar sînt transpuse și incluse în armata noii provincii a Daciei Inferior. Dacia Inferior deci, în limitele teritoriale, altfel mai de mult cunoscute și precizate, s-a alcătuit nu exclusiv prin detașarea unor părți din sud-estul Daciei lui Traian, cum se credea, ci din teritorii care, în parte, au aparținut Daciei traiane, în parte Moesiei Inferior. Oricum, cele două provincii au fost create nu printr-o simplă diviziune a vechiului teritoriu al Daciei lui Traian, ci prin crearea unei a doua Dacii, ca urmare a reorganizării terito-

riilor cucerite de Traian la nord de Dunăre, în fosta Dacie a lui Decebal.

În schimb, tot restul teritoriului Munteniei de la est de Olt a fost evacuat. Trupele romane de aici au fost fie transferate în armata Daciei Inferior, fie retrase în Moesia Inferior. Cercetările arheologice efectuate în castelele din această regiune, de la Drajna de Sus, Mălăești și Rucăr-Scărișoara, au arătat că ele își încetează existența la începutul domniei lui Hadrian, când sînt mistuite de puternice incendii și definitiv părăsite, orice urmă de viață încetînd atît în castru, cît și în micile așezări civile care începuseră să se infiripeze pe lingă unele dintre ele. Hotărîrea imperiului de a renunța la aceste teritorii explică, într-o anumită măsură, ușurința cu care sînt potoliți roxolanii, ea fiind probabil prevăzută în acordul nou încheiat cu ei. Romanii mai mențin probabil și de acum înainte unele fortificații de pe malul stîng al Dunării, cum este castrul de la Barboși, de lingă Galați, și poate alte întărituri de pe malul stîng al fluviului. Cu ajutorul acestor capete de pod ei vor continua să supravegheze îndeaproape și de acum înainte teritoriul Munteniei, închis bine ca într-o pungă între Moesia Inferior și Dacia Inferior.

Dacia Inferior dispune de o bună linie naturală de apărare, alcătuită, pe de o parte, de culmile Carpaților, prin care se putea pătrunde numai prin pasurile întărite și bine păzite de romani, iar pe de altă parte, de linia Oltului, așa-numitul *limes Alutanus*, de asemenea puternic fortificat de Hadrian și de împărații următori. Apărarea pe această linie se va dovedi multă vreme foarte eficace, rămînd în picioare pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia. E posibil însă ca încă din vremea lui Hadrian să fi fost menținute unele fortificații și la est de Olt, servind ca antene ale liniei de fortificații de pe acest rîu. Puternica apărare dinspre est a Daciei Inferior asigură totodată mult mai bine și spatele Daciei Superior. La caz de nevoie, acțiunile celor două provincii surori puteau fi coordonate, pentru a face față oricărei amenințări dinspre răsărit.

Dacia Inferior a fost organizată ca *provincie procuratoriană*, avînd în frunte un *procurator Augusti*, numit și *praeses*. În această calitate, el avea puteri depline în provincie, civile, judiciare și militare. El este șeful administrației, inclusiv al finanțelor, este înzestrat cu așa-numitul drept al sabiei (*cum iure gladii*), în virtutea căruia poate pronunța în calitate de judecător și sentințe capitale, cu excepția cetățenilor romani. De asemenea, el este comandantul trupelor din provincie, și în această calitate figurează pe diplomele militare, prin care soldații sînt lăsați la vatră. Dar aceste trupe sînt alcătuite numai din corpuri auxiliare (ale, cohorte, formații neregulate, mai tîrziu constituite ca *numeri*), singurele care în mod obișnuit pot sta sub ordinele unui demnitar ecvestru. Aceste puteri procuratorul provinciei le are în virtutea unui *imperium*, acordat lui de către împărat, după cum se crede⁹⁵, și pe care îl exercită în numele acestuia. Cunoaștem numele a doi

procuratori presidiali în timpul domniei lui Hadrian: Plautius Caesianus, care figurează într-o diplomă militară din anul 129 avînd funcția de comandant al trupelor din Dacia Inferior⁶, e adevărat fără precizarea calității, care se subînțelege și care nu poate fi alta decît aceea de *procurator Augusti*, cum este intitulat un urmaș al său, T. Flavius Constans, în două inscripții, ambele din 138, dar ambele încă înainte de moartea lui Hadrian la 10 iulie a acestui an: una în castrul de la Bivolari⁹⁷, alta în cel de la Copăceni⁹⁸, ambele în Oltenia. Deși amîndoi procuratori presidiali, ca și cei care vor urma, din cauza numărului relativ redus de trupe auxiliare care staționau în provincie — la 129 o diplomă militară menționează numai o ala, patru cohorte și o vexilație⁹⁹, dar diploma de la Palamarca din 140, deci din vremea urmașului lui Hadrian, va menționa tot în Dacia Inferior trei ale, nouă cohorte și un *numerus* — se crede că ei făceau parte numai din categoria *centenaria*¹⁰⁰, cu un salariu de 100 000 de sesterti, nu din aceea a *ducenarilor* (cu salariu dublu), cum poate ne-am putea aștepta.

Reorganizarea Daciei la începutul domniei lui Hadrian, însoțită de renunțarea de către imperiu la teritoriile Munteniei și Moldovei de jos, care pînă atunci aparținuseră de drept și de fapt Moesiei Inferior, a permis să se lămurească, după cum a arătat mai întii C. Daicoviciu, invinuirea mult discutată și oarecum de neînțeles pe care unii dintre scriitorii antici au adus-o acestui împărat. Anume, istoricul din secolul al IV-lea, Eutropius, relatează că Hadrian, pizmuind gloria predecesorului său, nu numai că a părăsit cele trei provincii, Armenia, Mesopotamia și Siria, cucerite și anexate imperiului de acesta, ci s-a gîndit să procedeze la fel cu Dacia, adică de asemenea s-o părăsească, dar l-au împiedicat să facă aceasta amicii săi, spunînd că prea mulți cetățeni romani ar fi lăsați pradă barbarilor (*idem de Dacia facere conatum amicii deterruerunt ne multi cives Romani barbaris traderentur*)¹⁰¹. Mai categoric este un alt istoric antic, mai apropiat de data evenimentului, Claudius Fronto, care dă chiar ca împlinită intenția lui Hadrian. Afirmînd că acesta a preferat să părăsească decît să păstreze cu armele provinciile cucerite de Traian, spune că „toate provinciile, Dacia și regiunile pierdute de părți, le-a restituit de bunăvoie”¹⁰². Fără altă precizare, afirmația aceasta în ceea ce privește Dacia este evident exagerată și greșită. Istoricii moderni au discutat mai mult știrea lui Eutropius, pe care însă nu știau cum să o înțeleagă. Astfel, de pildă, printre cei mai recentți, istoricul italian G. Forni era de părere că motivul invidiei, invocat de Eutropius, e de natură „de a exclude de la început pînă și conceperea unui proiect de evacuare a provinciei” de către Hadrian¹⁰³. În schimb, eruditul istoric englez R. Syme, foarte bun cunoscător al acestei epoci, era de părere că știrea trebuie considerată mai degrabă ca o birfeală răutăcioasă lipsită de temeii, scornită de răuvoitori, ca urmare a pretensei retrogradări a provinciei (vezi mai sus), de aceea nu trebuie luată în serios¹⁰⁴.

Știind însă acum că Hadrian, la începutul domniei, a părăsit de fapt teritoriul aflate până atunci sub stăpânirea romană, care, chiar dacă administrativ nu făcuseră parte din Dacia lui Traian, ci din Moesia Inferior, puteau fi considerate ca teritorii ale Daciei vechi, în înțelesul în care se mai păstra la geografii și istoricii romani, nu mai putem crede că afirmația scriitorilor antici ar fi o simplă născocire și o pură calomnie, ci trebuie să admitem că ea are la bază un simbul de adevăr. Versiunea despre intenția lui Hadrian de a părăsi și Dacia, cum făcuse cu provinciile din Orient, pare să nu se fi născut în secolul al IV-lea, când o înregistrează Eutropius, ci pare să se fi infiripat mult mai devreme, poate în legătură cu intrigile referitoare la succesiunea la tron. Se știe că Hadrian, adoptînd pe viitorul împărat Antoninus Pius, l-a obligat totodată să adopte la rîndul lui pe Marcus Aurelius și pe L. Ceionius Commodus, dar potrivit angajamentului față de Hadrian, Antoninus Pius înainte de a muri l-a designat ca urmaș pe Marcus Aurelius singur, cu excluderea celui de-al doilea fiu adoptiv. Acesta, sub numele de L. Aurelius Verus, va fi totuși asociat la domnia fratelui său vitreg M. Aurelius, îndată ce, în 161 și-a început domnia. M. Cornelius Fronto, cel care înregistrează mai întîi versiunea despre părăsirea Daciei de către Hadrian, a fost educatorul lui M. Aurelius și L. Verus, putînd deci afla chiar la palat ceea ce se vorbea despre bunicul lor Hadrian. Doar că în opera lui, care este o laudă a faptelor lui L. Verus, dînd expresie poate unui sentiment de adversitate personală a lui L. Verus, dar și din spirit de linguișire față de augustul său elev, Fronto a pus pe același plan măsurile luate de Hadrian în Dacia și la Dunărea de jos cu cele referitoare la cuceririle lui Traian în Orient.

S-a crezut mult timp că noua organizare dată Daciei de Hadrian în 119, prin crearea a două provincii, s-ar fi menținut neschimbată pînă prin anii 158—159, în vremea lui Antoninus Pius. Încă acum aproape o jumătate de veac, iscusitul epigrafist A. Premerstein credea a putea stabili că ceea ce el numea „împărțirea în trei a Daciei”¹⁰⁵ ar fi avut loc între 8 iulie 158, data ultimei mențiuni epigrafice, într-o diplomă militară de la Cristești¹⁰⁶, a Daciei Superior, și 27 septembrie 159, data probabilă a diplomei de la Domașnea¹⁰⁷, care pentru prima dată făcea amintire de Dacia Porolissensis. Urmîndu-l în cercetări pe aceeași cale, epigrafistul la de Praga, A. Stein, a încercat să restrîngă acest interval de timp între 8 iulie și 27 septembrie 158¹⁰⁸.

Iată însă că o nouă diplomă militară descoperită în 1960 în ruinele castrului roman de la Gherla a adus știrea revelatoare și intrucitva neașteptată că la 2 iulie 133, de cînd datează importantul document epigrafic, exista deja Dacia Porolissensis ale cărei trupe se găseau atunci sub comanda procuratorului ecvestru Flavius Italicus: *et sunt in Dacia Porolis(sensi) sub Flavio Italico*. Acad. C. Daicoviciu și D. Protase, editorii diplomei, în comentariul¹⁰⁹ lor argumentează cu multă probabilitate că noua pro-

vincie a putut fi constituită încă din anul 124, când se știe că Hadrian a făcut o vizită în Dacia. Ea a fost constituită nu prin noi cuceriri, cum s-a și afirmat, ci prin detașarea părții de nord-vest dincolo, spre nord, de riul Arieș și cursul superior al Mureșului, pînă la munții Meseșului și cursul riului Someș. Porolissum, în anul 120, făcea parte din Dacia Superior și aici aveau garnizoana *Palmyreni Sagittarii ex Syria*, documentați de cele două diplome amintite, dintre care una a fost găsită chiar la Porolissum. Vechimea stăpînirii romane la Porolissum urcă de altfel pînă la epoca imediat după cucerire, după cum rezultă din descoperirea aici a unei amfor cu numele împăratului Nerva¹¹⁰, produsă într-o officină a împăratului de la Parenzo, în peninsula Istria, care numai atunci putea să ajungă pînă în acest avansat post din nord-vestul Daciei. La crearea noii provincii a Daciei Porolissensis va fi colaborat desigur, cum s-a presupus, guvernatorul de atunci al Daciei Superior Iulius Severus, care la 31 ian. 126 se găsea încă în fruntea provinciei, după cum dovedește o recentă diplomă descoperită la Tibiscum¹¹¹. Remarcăm cu acest prilej durata foarte lungă, dar sigur documentată, de altfel nu excepțională în această vreme, de cel puțin șase ani (29 iunie 120 — 31 ianuarie 126) a guvernării legatului imperial.

Începînd probabil de la 124, există deci trei provincii dacice. Alături de Dacia Superior și Dacia Inferior, care își mențin vechile nume, ființează acum și Dacia Porolissensis, condusă ca și Dacia Inferior, tot de un procurator presidial, a cărui reședință se află însă la Napoca, nu la Porolissum, cum s-ar putea crede. Acesta a dat numele provinciei, dar avea mai mult o importanță militară, ca punct puternic fortificat pe granița de nord-vest a Daciei. Așezarea civilă s-a dezvoltat foarte încet, și la această dată ea nu primise organizare sau statut municipal. Localitatea nu era potrivită pentru a servi ca reședință guvernatorului provinciei și nici nu a servit niciodată pentru că, fiind chiar pe graniță, era prea expusă. În schimb, Napoca, aflată mult mai în interiorul provinciei, departe de orice surpriză, era o așezare civilă înfloritoare și foarte probabil tocmai cu prilejul vizitei din 124 în Dacia i se acordase statutul și titlul de municipiu¹¹². Era, de altfel, la această dată singurul oraș de pe cuprinsul noii provincii. Situată pe drumul imperial Dierna-Porolissum, la răspîntia și a altor drumuri care porneau de aici și o legau cu toate localitățile mai importante de pe teritoriul provinciei, Napoca se impunea de la sine ca reședință a guvernului Daciei Porolissensis.

În timpul domniei lui Hadrian, singurul procurator cunoscut al Daciei Porolissensis rămîne amintitul Flavius Italicus, din diploma de la Gherla. Alții vor fi cunoscuți în vremea domniei lui Antoninus Pius. Spre deosebire de procuratorii presidiali ai Daciei Inferior, ei fac parte probabil din categoria ducenarilor¹¹³, din cauză că numărul trupelor care staționau în provincie era destul de mare. E adevărat că diploma de la Gherla menționează numai două

ale și șase cohorte, dar mai tirziu alte diplome atestă prezența a trei ale și 12 cohorte, la care se adaugă cel puțin trei *numeri*, necuprinși în diplome, ceea ce face ca totalul efectivului trupelor staționate în Dacia Porolissensis să se ridice la cel puțin 13 mii de soldați¹¹⁴. Motivele care îl vor fi determinat pe împăratul Hadrian să organizeze a treia provincie dacică nu ne sînt prea bine cunoscute. El pare totuși să fi avut în vedere, în primul rînd, organizarea unei mai bune apărări a teritoriului Daciei împotriva dacilor liberi, care nu vor întirzia să periclitizeze hotarele provinciei sub domnia urmașului lui Hadrian, și împotriva iazigilor, și poate împotriva altor seminții care își vor face nu peste mult timp apariția în ținutul din fața hotarelor provinciei.

Noua provincie și-a avut de la început armata sa proprie, deosebită de cea a Daciei Superior din care s-a desprins. Un *exercitus Daciae Porolissensis* e documentat epigrafic la Napoca de mai multe cărămizi purtînd o asemenea șampilă¹¹⁵. Ea era alcătuită numai din trupe auxiliare, dar numărul lor este destul de mare. De altfel, asemenea armate aveau și celelalte două provincii ale Daciei. Toate împreună formau armata Daciei: *Exercitus Dacicus*. Monede cu asemenea legendă¹¹⁶, alături de altele purtînd legenda *Dacia*¹¹⁷, au fost emise în mai multe variante în anul 137, cu prilejul sărbătoririi a douăzeci de ani de domnie a vicenaliilor împăratului Hadrian. Ele fac parte dintr-o serie mai mare de emisiuni care comemorează retrospectiv reformele administrative și militare efectuate de împărat cu prilejul călătoriilor sale de-a lungul imperiului și consacră aceste reforme, ca expresie a noii politici a lui Hadrian, diferită de aceea a lui Traian, concepută ca un sistem destinat a asigura mai eficace apărarea imperiului cu concursul provinciilor, cărora li se acordă în consecință mai multă atenție. El își dă seama că Italia fiind secătuită, provinciile reprezintă adevărata temelie a imperiului, și Hadrian e primul împărat care încearcă să se sprijine pe ele.

Pe monedele cu legenda *Exercitus Dacicus* Hadrian e figurat într-o așa-zisă scenă de *adlocutio*. În picioare, pe un *tribunal* (postament) nu prea înalt, împăratul, în costum militar, vorbește armatei provinciei, reprezentată prin trei sau patru soldați cu insigne militare, uncori și cite un licitor. Pe monedele cu legenda *Dacia* provincia apare într-o reprezentare puțin deosebită de cea din timpul lui Traian. Îmbrăcată într-o haină scurtă, o femeie, frumos pieptănată, purtînd încălțăminte cu carimbi pînă mai sus de glezne, șade tot pe o stîncă, dar are ca atribute ale puterii în mîna strîngă stîndardul de legiune cu acvilă, iar în cea dreaptă o sabie curbă, arma tradițională dacică. Reprezentarea Daciei cu sabia curbă, ca și adăugarea epitetului Sarmizegetusa la numele coloniei Ulpia Traiana mărturisesc o nouă atitudine față de provincie. Adăugarea numelui de Sarmizegetusa vrea să indice că noua metropolă romană continuă pe cea veche, fosta reședință a regilor daci. A dispărut teama reinvierii puterii dacilor. Se propune reconcilierea. Populația dacică din provincie e chemată să participe la apărarea imperiului

și chiar a Daciei, prin înrolarea ei fie în unitățile auxiliare alcătuite din daci care își aveau însă garnizoanele în alte provincii, fie în trupele staționate chiar în Dacia. Cele două emisiuni monetare privitoare la Dacia conștănesc reorganizarea completă a provinciei, administrativă și militară, pe care a înfăptuit-o împăratul Hadrian.

Hadrian, care a vizitat în două rânduri Dacia, o dată în 117—118, a doua oară în 124, a acordat și în altfel atenție provinciei noastre. Cu prilejul celei de-a doua vizite a sa în Dacia, el a ridicat la rangul de municipiu, prima treaptă în ierarhia urbană, localitățile Drobeta (T. Severin) și Napoca (Cluj). Deși a lăsat în Dacia o singură legiune, efectivul total al trupelor nu a scăzut, deoarece trupele auxiliare însumau un număr de vreo patru ori mai mare decît efectivul legiunii, astfel că efectivul total al armatei celor trei Dacii se ridica la vreo 30 000 de oameni. De asemenea, Hadrian a luat măsuri și a sprijinit fortificarea limesului de pe Olt.

DACIA ÎN VREMEA LUI ANTONINUS PIUS (188 — 161)

Antoninus Pius, adoptat încă din timpul vieții de Hadrian, a continuat politica inaugurată de acesta, căutînd să mențină pacea și să asigure o bună administrație în provincii. El a rămas credincios mai ales programului de politică externă al lui Hadrian, acela al unei politici defensive, căutînd să evite războaiele, căci prefera să aperse provinciile decît să întreprindă expediții spre a le lărgi granițele. Biograful său ne spune că atît de mult iubea pacea, încît obișnuia să spună că „preferă să păstreze un cetățean decît să ucidă o mie de dușmani“ (*dicebat malle se unum civem servare quam mille hostes occidere*)¹¹⁸. Vremea domniei lui este socotită ca perioada de apogeu a păcii în Imperiul roman.

Cu toate acestea, domnia lui nu a fost lipsită cu totul de războaie. El personal se știe că, spre deosebire de călătorul neobosit Hadrian, nu a părăsit cît a fost împărat niciodată Italia. Dar biograful său ne spune că a purtat mai multe războaie prin legații săi. Printre popoarele învinse de către guvernatorii și legații săi sînt amintiți și dacii¹¹⁹. În context similar biruința asupra dacilor e amintită și de alte izvoare. Astfel, scriitorul grec Polyainos, referindu-se la războaiele victorioase purtate de Marcus Aurelius și Lucius Verus pe timpul lui Antoninus Pius, amintește printre popoarele învinse și pe geți¹²⁰. De asemenea, Oracolele Sibylline amintesc tot în acest timp de lupte cu „dacia mari“¹²¹. Primele lupte cu dacii liberi, dinafara granițelor provinciei, par să fi avut loc prin 143, de vreme ce retorul grec Aelius Aristide face amintire, în cuvîntarea pentru *Lauda Romei*, scrisă în 144 de „războaiele... pricinuite de nebunia geților“¹²². În legătură cu aceste lupte trebuie pusă înroparea tezaurului monetar de la Dîmbău (j. Mureș)¹²³, care poate constitui și o indicație

cu privire la direcția de unde venea primejdia, anume dinspre est. Lucrurile par să se fi liniștit repede, deoarece o diplomă militară din 23 februarie 144 atestă masive lăsări la vatră din trupele auxiliare ale Daciei Superior aflate sub comanda legatului provinciei Q. Mustius Priscus¹²⁴, ajuns în același an consul la Roma. Din enumerarea corpurilor de trupă, anume trei ale și 10 cohorte, rezultă că unele de curind fuseseră aduse în Dacia, acum fiind mai întâi menționate epigrafic în provincia noastră.

Mai grele și mai îndelungate au fost însă, după cit se pare, luptele duse tot împotriva dacilor liberi spre sfârșitul domniei lui Antoninus Pius, prin anii 156—157. Spre a face față situației, au fost aduse din alte provincii noi trupe în Dacia, printre care *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* și *Mauri gentiles*, după cum rezultă din trei diplome militare, dintre care prima datează din 13 decembrie 157¹²⁵, a doua din 8 iulie 158¹²⁶, acestea enumerând trupe din Dacia Superior aflate sub comanda legatului provinciei M. Statius Priscus, iar a treia din 27 septembrie 158 (sau 159), menționând trupe din Dacia Porolissensis aflate sub comanda procuratorului provinciei M. Macrinus Vindex¹²⁷. Aceste masive și repetate lăsări la vatră sînt poate un indiciu despre nevoia lăsării imediate la vatră a soldaților al căror stagiul era împlinit și care erau epuizați ca urmare a violenței luptelor. Luptele au fost conduse de legatul Daciei superioare M. Statius Priscus, și la ele, în afară de trupele auxiliare, a participat și legiunea XIII Gemina, cu acest prilej probabil distinsă cu epitetul de *pia fidelis*, devotată și credincioasă. Legiunea e amintită și pe un altar închinat la Apulum lui Jupiter Optimus Maximus și „adunării zeilor și zeitelor“ pentru „salvarea Imperiului roman și virtutea legiunii XIII Gemina“ (*pro salute imperii Romani et virtute legionis XIII Geminae*)¹²⁸, în anul 158, cînd M. Statius Priscus era consul designat pentru anul următor¹²⁹. Legatul însuși închină un altar zeiței *Victoria Augusta*, pentru sănătatea împăratului, tocmai la Grădișea Muncelului¹³⁰, la Sub Cununi, în apropierea ruinelor fostei reședințe a lui Decebal. Actul este foarte semnificativ, el arătînd nu numai că locul acela era încă venerat, existînd probabil acolo, din vremea războaielor de cucerire, un sanctuar roman, la care se aduceau poate anual jertfe, ci și pentru că biruința de acum evoca oarecum pe cea de pe vremea împăratului Traian. Actul pare oricum să indice împotriva cui s-a obținut biruința, anume împotriva dacilor liberi.

La Roma, numeroase emisiuni monetare trimbîțează biruința pe care nu o precizează însă prin legende explicative¹³¹. Deși oficial Antoninus Pius, consecvent opiniilor sale, nu a purtat nici un epitet de biruitor, două inscripții africane — una de la Mons¹³², chiar din anul 157, alta de la Cartagina¹³³, din anii 145—161 — îi dau titlul triumfal de *Dacicus*.

Aceste lupte duse la hotarele Daciei au determinat îngroparea a două mari tezaure, unul descoperit în 1908 la Viștea, lângă Cluj¹³⁴, ultimele monede fiind din 156, altul de 3 200 de denari de argint, descoperit în 1961 la Sălașuri

(j.-Mureș), și în care ultimele monede datează din 157¹³⁵. Din totalitatea știrilor privitoare la luptele din 156—157 rezultă că ele s-au desfășurat la hotarele de est ale Daciei, afectînd nu numai Dacia Porolissensis și Dacia Superior, ci foarte probabil, cum se va arăta mai departe, și Dacia Inferior. Cei care atacă, numiți în general daci sau geți de către izvoarele literare, sînt de fapt dacii liberi, cunoscuți în această vreme sub numele de costoboci.

S-a crezut că tocmai ca urmare a acestor lupte cu dacii liberi, conduse de M. Statius Priscus, s-ar fi procedat la împărțirea în trei a Daciei. După cum s-a văzut însă, diploma de la Gherla a făcut dovada că a treia provincie, Dacia Porolissensis, a fost creată mult mai devreme, în timpul domniei lui Hadrian, probabil în 124. Organizarea tripartită dată de Hadrian Daciei s-a menținut neschimbată în tot timpul lui Antoninus Pius. Data de 158 sau 159 nu mai are nici o însemnătate în ceea ce privește organizarea și conducerea Daciei, iar M. Statius Priscus nu este, cum s-a crezut, ultimul legat pretorian al Daciei Superior, seria guvernatorilor de acest rang continuînd încă un deceniu, pînă în vremea domniei lui Marcus Aurelius. Atît Dacia Superior, cît și Dacia Inferior își păstrează vechiul lor nume în tot acest timp.

Pe monede, Dacia apare în continuare în reprezentări derivate din tipul stabilit pe vremea lui Hadrian, totuși în postură deosebită. Ca și celelalte reprezentări de provincii de pe monedele lui Antoninus Pius, emise începînd din anul 139, ele stau în legătură cu o știre din biografia împăratului, anume că acesta a înapoiat Italiei, în întregime iar provinciilor, jumătate din *aurum coronarium*, aurul pentru coroană, plătit de aceste cu prilejul adopțiunii sale de către Hadrian¹³⁶. În consecință, Dacia este înfățișată în picioare, fie în costum scurt, ca pe monedele din timpul lui Hadrian, fie cu o tunică lungă pînă jos, ținînd în mîna dreaptă întinsă înainte o cutie sau o coroană, iar în stînga fie o sabie curbă, similară cu cea de pe monedele lui Hadrian, fie un standard dacic terminat în forma unui cap de balaur¹³⁷ stilizat, însă deosebit de felul cum este acesta reprezentat pe Coloana Traiană. Atributele Daciei, sabia curbă sau balaurul, fac aluzie la elementul dacic autohton, chemat în continuare să participe la apărarea și la viața provinciei romane.

În timpul domniei lui Antoninus Pius, în afară de cei doi guvernatori ai Daciei Superior, *legati August pro praetore*, amintiți mai sus, anume Q. Mustius Priscus și M. Statius Priscus, mai sînt cunoscuți și alții. Unul este *C. Cur[tius] Iustus* (?) documentat de o inscripție defectuos copiată de epigrafistul St. Zamosius de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, anume o dedicație făcută patronului său, arătat ca *leg(atus) pr(o) pr(aetore) Imp(eratoris) Anton(ini) Aug(usti) Pii provinciae Daciae*, de către *col(onia) Ulp(ia) Traiana Dacica Sarmizeg(etusa)*¹³⁸. Al doilea *legatus* al Daciei Superior, urmînd imediat după cel precedent, este *M. Sedatius C. f(ilius) Quir(ina tribu) Severianus Iulius Acer Metilius Nepos Rufinus T. Rutilianus Censor*¹³⁹; care la 1 iunie 153 ajunge *consul suffectus*, împreună cu P. Septimius Aper¹⁴⁰.

Cu prilejul intrării sale în funcție la data amintită, orașul Ulpia Traiana, care se grăbise să-l proclame *patronus* al său pe importantul personaj, trimite la Roma o delegație de cinci cetățeni care să asiste la ceremonie, *legati Romam ad consulatum Severiani c(larissimi) v(iri) missi*, cum aflăm dintr-o inscripție pusă de aceștia la Ad Mediam¹⁴¹. Mai târziu, M. Sedatius Severianus, cum îl putem numi dacă renunțăm la restul polinomiei, ajunge guvernator al Capadociei, unde pierе într-o catastrofă, împreună cu armata condusă de el, în anul 161, la începutul războiului cu părții, după urcarea pe tron a lui Marcus Aurelius și L. Verus¹⁴².

Probabil tot în timpul domniei lui Antoninus Pius, mai degrabă decât pe vremea lui Hadrian sau la începutul domniei lui M. Aurelius, inscripțiile ne fac cunoscuți, fără a ne da posibilitatea de a face alte precizări cronologice, alți doi guvernatori ai Daciei Superior, L. Annius Fabianus¹⁴³ și Ti. Iulius Flaccinus¹⁴⁴, precum și un al treilea, din al cărui nume însă inscripția care-l documentează, închinată tot de Ulpia Traiana unui alt *patronus* al său, ne-a păstrat doar sfârșitul *-dius*¹⁴⁵. Toți aceștia, ca și ceilalți *legati* ai provinciei Dacia Superior, sînt în același timp și comandanți ai legiunii XIII Gemina (*legati legionis XIII Geminae*) de la Apulum, după cum rezultă clar din inscripțiile referitoare la Ti. Iulius Flaccinus.

Tot în timpul domniei lui Antoninus Pius sau la începutul domniei lui M. Aurelius, înainte de războaiele marcomanice, este cunoscut primul și singurul, pînă acum (despre Ti. Claudius Quintilianus vezi mai jos), procurator financiar al Daciei Superior, *proc(urator) Aug(usti) prov(inciae) Daciae super(ioris)*, în persoana lui T. Desticius Severus, originar din Concordia, în regiunea Veneția, oraș care îi dedică inscripții onorare, cu întreg *cursum honorum*¹⁴⁶, acesta sfîrșind, în ceea ce privește cariera ecvestră a distinsului personaj, cu funcția de procurator presidial al provinciei Raetia¹⁴⁷, în anul 166, apoi al provinciei Belgica, cu cele două Germanii¹⁴⁸. Postul de procurator financiar al Daciei Superior este de *centenarius* (cu salariu de 100 000 de sesterți). În ceea ce privește însă data la care T. Desticius Severus a funcționat ca procurator financiar al Daciei Superior, afirmația, repetată ultima oară de H. C. Pflaum, că „procuratela Daciei Superior ne oferă un *terminus ante quem* prețios, deoarece în 158 această provincie a fost scindată în două părți, Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis“¹⁴⁹, și-a pierdut orice valoare, de vreme ce astăzi știm, pe de o parte, că Dacia Porolissensis a fost creată mult înainte de data amintită de către împăratul Hadrian, probabil în anul 124, și în orice caz înainte de 133, cînd ea este atestată cert epigrafic, iar pe de altă parte, că Dacia Superior continuă să existe cu acest nume pînă la reforma lui M. Aurelius din anii 167–168. E posibil deci ca T. Desticius Severus să fi fost procurator al Daciei Superior și după 158, cu atît mai mult că după plecarea lui din Dacia și înainte de martie-aprilie 166, cînd el este atestat de diploma de la Regina Castra ca procurator al Raetiei, a

ocupat tot postul de *centenarius*, de procurator al Cappadociei și al ținuturilor învecinate, *proc(urator) prov(in)ciae Cappad(oc)iae* item (deci concomitent) *Ponti mediter(ranei) et Armen(iae) minor(is) et Lycaoniae*. Perioada de circa 7 ani (dintre 158 și 165) nu este prea scurtă pentru îndeplinirea a două funcții succesive de *procurator centenarius*.

Dacia Porolissensis este condusă ca și mai înainte de un *procurator Augusti*, cu drepturi depline, adică presidial, cu salariu de ducenar. În timpul lui Antoninus Pius ne sînt cunoscuți doi procuratori presidiali ai Daciei Porolissensis. Primul este Tiberius Claudius Quintilianus, cunoscut dintr-o inscripție din anul 157 de la Porolissum, în care el figurează ca procurator al lui Antoninus Pius, care s-a îngrijit (*curante*) de refacerea amfiteatrului de acolo dărîmat din cauza vechimii (*amphitheatrum vetustate dilapsum denuo fecit*)¹⁵⁰. El greșit a fost considerat pînă acum ca procurator financiar al Daciei Superior. Faptul că apare ca singurul reprezentant în provincia sa al împăratului, legatul Daciei Superior nefiind nicicum amintit în inscripția de fundare a noului amfiteatru, dovedește că procuratorul Daciei Porolissensis avea, pe lingă comanda trupelor, și deplină jurisdicție administrativă. De aceea, nu se mai poate susține fără rezervă¹⁵¹, ca pînă acum, că procuratorul Daciei Porolissensis, ca și cel al Daciei Inferior de altfel, se afla în dependență față de legatul senatorial al Daciei Superior. Un prestigiu mai mare avea fără îndoială legatul, ca urmare a clasei mai înalte din care făcea parte. E de asemenea foarte probabil că în caz de lupte, care necesitau acțiuni comune ale celor trei provincii, legatul avea inițiativa și putea coordona aceste acțiuni, dar armatele celor trei provincii rămîneau sub conducerea comandanților lor.

Al doilea procurator al Daciei Porolissensis în timpul domniei lui Antoninus Pius este M. Macrinus Vindex, cunoscut din diploma de la Domășnea din 158 (sau 159)¹⁵², despre care se știe că după 10 ani, în 168, a ajuns prefect al gărzilor pretoriene de la Roma, murind în 172 pe frontul dunărean, în războiul cu marcomanii, și cinstit de împăratul Marcus Aurelius prin ridicarea a trei statui în for¹⁵³.

În vremea domniei lui Antoninus Pius, în Dacia a continuat opera de întărire a frontierelor provinciei și de reconstruire în piatră a castrelor și a altor fortificații. O inscripție descoperită în pretoriul castrului de la Gherla ne face cunoscut că acesta a fost reconstruit în piatră în anul 143 de către ala *II Pannoniorum*¹⁵⁴.

Lucrări similare, pentru întărirea apărării pe Olt, se efectuează și în Dacia Inferior. O inscripție descoperită în castrul de la Copăceni arată că în 140, pe timpul procuratorului presidial Aquila Fidus, lagărul a fost mărit și întărit cu turnuri¹⁵⁵. Același procurator figurează și în amintita diplomă de la Palamarca, din același an.

O adevărată surpriză ne-a adus însă, în ceea ce privesc calitatea și titlul guvernatorului acestei provincii, o inscripție nu demult descoperită tocmai la Caesarea, în Mauretania (azi Cherchel)¹⁵⁶. Ea ne face cunoscut un personaj cu numele de *T(itus) Fl(avius) T(iti) fil(ius) Palatin(a) (tribu) Priscus Gallonius Fronto Q(uintus) Marcius Turbo*, în a cărui bogată carieră figurează, destul de neașteptat, și funcția de *prolegato et praefectus Daciae inferioris*, adică locțiitor de legat și prefect al Daciei Inferior. Purtătorul unei asemenea polinomii, care nu este ceva cu totul neobișnuit totuși în această epocă, a fost identificat la început datorită asemănării de nume cu prefectul pretoriului din timpul lui Hadrian, Q. Marcius Turbo. Dar descoperirea ulterioară a unei alte inscripții la Cyrrhus¹⁵⁷, în Siria de nord, dezvăluind mai complet cariera lui Q. Marcius Turbo, prefectul pretoriului, al cărui nume, destul de lung și el, este *Q. Marcius C. f(ilius) Tromentina (tribu) Turbo Fronto Publicius Severus*, a arătat clar că este vorba de două persoane deosebite. Nu numai numele și cariera sînt deosebite, ci și tribul din care fac parte, unul fiind din tribul Tromentina, celălalt din Palatina. S-a putut astfel stabili că T. Flavius Priscus de la Caesarea Mauretaniei este numai moștenitor al numelui prefectului pretoriului, fiu adoptiv sau rudenie apropiată a lui, cum se presupune. Nici ca timp nu sînt întru totul contemporani. T. Flavius Priscus mai era cunoscut dintr-o altă inscripție descoperită mai demult tot în Africa, la Rapidum¹⁵⁸, și din toate știrile pe care le avem rezultă că el a fost procurator al Mauretaniei Caesariensis pe la mijlocul secolului al II-lea, post în care a fost promovat îndată după funcția indeplinită în Dacia Inferior. Titlul neobișnuit și altfel necunoscut din alte izvoare decît cele epigrafice de *prolegato et praefectus* arată că lui T. Flavius Priscus i s-a încredințat conducerea provinciei într-un timp critic, cînd din cauza unor amenințări din afară a fost necesară aducerea de trupe legionare, dacă nu o legiune întreagă, cel puțin detașamente din legiuni, care împreună cu trupele auxiliare aflătoare în provincie au fost puse sub comanda excepțională a unui comandant din ordinul ecvestru. Aceasta pare să fie semnificația titulaturii neobișnuite a lui T. Flavius Priscus. Cu privire la data cînd acest urmaș al lui Q. Marcius Turbo și-a exercitat în Dacia Inferior comanda sa extraordinară, întrucît inscripțiile africane indică mijlocul secolului al II-lea, ne putem gîndi fie la anul 143, fie la 156—157, ambele date fiind posibile, după părerea istoricului R. Syme¹⁵⁹, în timp ce H.G. Pflaum, cunoscut prin cercetările sale privitoare la procuratorii ecvestri, se pronunță pentru data de 156—157¹⁶⁰. E probabil deci că la această ultimă dată atacurile dacilor liberi s-au produs atît la granițele Daciei Superior, cît și la cele ale Daciei Inferior. Dacă se va confirma data de 156—157 pentru comanda extraordinară a lui T. Flavius Priscus, se va lămuri mai bine și poziția guvernatorilor ecvestri ai provinciilor Daciei Inferior și Daciei Porolissensis față de legatul senatorial al Daciei Superior

în această vreme. Oricum însă, în Dacia Inferior situația excepțională a încetat o dată cu plecarea lui T. Flavius Priscus, după el revenindu-se la conducerea obișnuită prin procuratori presidiali.

CELE TREI DACHI ÎN VREMEA LUI MARCUS AURELIUS (161—180) ȘI COMMODUS (180—192)

Domnia lui Marcus Aurelius a început sub cele mai bune auspicii. El și-a asociat de la început la tron pe fratele său adoptiv Lucius Verus, punindu-l aproape pe picior de egalitate cu el. În imperiu era peste tot pace, și noul împărat, care nu era de loc un militar, ar fi voit să continue în interior ca și în afară politica de înțelegere și de pace a predecesorilor săi. Evenimentele vor arăta însă că liniștea era numai aparentă. Ele îl vor obliga pe împăratul filozof să poarte lungi și grele războaie, să-și petreacă, mai ales după moartea timpurie a lui L. Verus, cea mai mare parte a anilor de domnie pe cîmpul de luptă, murind în lagărul de la Vindobona, pe Dunăre.

În Dacia, organizarea dată de Hadrian și rămasă fără nici o schimbare în vremea lui Antoninus Pius, se menține și în primii ani de domnie ai lui Marcus Aurelius, cînd toate cele trei provincii își păstrează vechile lor nume. *Dacia Superior* mai este menționată, pentru ultima dată, de o cunoscută inscripție de la Oescus, datînd din timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius și L. Verus (161 — 169), în care T. Iulius Capito, vestitul arendaș al vămii Illyricului și al Țărmlui tracic (*conductor publici portorii Illyrici et Ripae Thraceae*) este arătat ca cinstit cu însemnele decurionale, printre alte orașe, și de ordinul decurionilor coloniei *Traiana Sarmizegethusensium ex Dacia superiore*¹⁶¹. De această ultimă mențiune epigrafică a Daciei Superior nu s-a ținut îndeajuns seama atunci cînd s-a crezut a se putea stabili data împărțirii în trei a Daciei în anii 158 sau 159.

În Dacia Superior, după M. Statius Priscus, urmează alți legați, tot de rang pretorian. Primul este P. Furius Saturninus, pe care o inscripție de la Apulum îl arată în 161 ca *legatus pro praetore* al celor doi împărați, M. Aurelius și L. Verus, și *consul designatus*¹⁶². Altă inscripție îi este închinată de colonia *Dacia Sarmizegetusa* după ce a fost ales consul¹⁶³, iar o a treia, de la Apulum, îi dă titlul de *praeses dignissimus*¹⁶⁴. El însuși a închinat lui Aesculap și Hygiei un altar la Germisara¹⁶⁵ și, probabil, tot aici închină pentru sănătatea sa un alt altar lui I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) un atașat al său, P. Aelius Maximianus¹⁶⁶, același care ca *decurio coloniac* (la Apulum sau la Sarmizegetusa) îl onorează pe protectorul său cu o inscripție (pe soclu de statuie probabil) după preluarea consulatului¹⁶⁷. În sfîrșit, o a șaptea inscripție de la Sarmizegetusa, „provincia atașată și devotată numelui său preafericit și virtuților sale deosebite“, îl laudă pentru că „de la

prima sosire... până când a părăsit provincia s-a purtat cu bunătațe (*benignitate*) față de toți, degrevându-i chiar de unele sarcini (*oneribus etiam releverit*)¹⁶⁸. Al doilea legat de rang pretorian este T. Calpurnius Proculus, care pe un altar închinat la Apulum Fortunei Augusta se intitulează „legat a doi împărați“, (*legatus Augg (ustorum duorum) pr(o) pr(aetore)*)¹⁶⁹.

Amândoi acești guvernatori sînt, ca și cei dinaintea lor, *legati pro praetore* tot ai Daciei Superior, nu ai Daciei Apulensis, cum s-a crezut pînă acum, cînd noua denumire nu însoțește nicăieri încă numele sau titulatura legatului, ea apărînd abia ceva mai tîrziu.

În Dacia Porolissensis cunoaștem în această vreme un singur procurator prezidial în persoana lui L. Sempronius Ingenus, care în toate cele trei diplome militare din 21 iulie 164, de la Palatovo în Bulgaria¹⁷⁰, Gilău¹⁷¹ și Cășei¹⁷², figurează în calitate comandant al trupelor din provincie, în timp ce din Dacia Inferior nu cunoaștem încă nici un procurator de la începutul domniei lui Marcus Aurelius.

Curînd însă, o dată cu începerea în 166 a războaielor marcomanice, care vor afecta direct și vor antrena în lupte și provincia Dacia, va avea loc o nouă, a treia și ultima schimbare în statutul de organizare și de conducere a provinciei.

La începutul domniei lui Marcus Aurelius imperiul este angajat într-un greu război în Orient împotriva părților, condus de asociatul la tron Lucius Verus care, acționînd cu vigoare, obține un deplin succes. Dar lucrurile nu se liniștiseră cu totul în Orient și Lucius Verus nu apucase bine să-și celebreze strălucitul său triumf, că pe neașteptate izbucnește cu o mare violență un alt război la Dunăre, care, prin extinderea pe care o capătă și durata lui lungă, pînă la moartea lui Marcus Aurelius, va zdruncina puternic poziția imperiului de-a lungul întregului curs al Dunării ca și a provinciilor dunărene.

Biograful împăratului arată că „au conspirat toate neamurile de la granița Illyricului pînă în Gallia, ca marcomanii, varistii, hermundurii și cvazii, suevii, sarmații, lacringii, burii și vandalii, aceștia și alții ca victoalii, scsi-bii, sicobații, roxolanii, peucinii și costobocii“¹⁷³. Tot așa, cronică lui Eusebius menționează lupte pe care romanii le duc în anul 168 cu germanii, marcomanii, cvazii, sarmații și dacii¹⁷⁴. Este războiul numit obișnuit marcomanic, la care au participat însă și multe alte seminții. El se întinde pe toată frontiera Dunării, pînă la vărsarea acesteia în mare, astfel că Dacia se găsește aproape de mijlocul cîmpului principal de bătălie. Se bănuiește că această extrem de violentă mișcare, care a cuprins lumea barbară de la granițele dunărene ale imperiului, ar fi fost provocată de mișcările de populație, altfel rămase insuficient cunoscute, determinate de marea migrație a goților care, pornind de la Marea Baltică, ajung pînă la țărmlul de nord al Mării Negre.

Provincia Dacia, prin poziția sa înaintată dincolo de linia defensivă de pe Dunăre, înfiptă ca o cetate în mijlocul lumii barbare, acum cuprinsă de pirjolul războiului, a fost direct amenințată, și stăpînirea romană a fost puternic zguduită și pusă în cumpănă. Timp de mai mulți ani Dacia s-a aflat sub un adevărat asediu. Amenințarea cea mai directă și mai puternică venea dinspre vest și nord-vest, din partea iazigilor și a seminiților germanice care între timp înaintază, și unele, ca vandalii, se așează în apropierea hotarului Daciei, dar și dinspre nord-est și est, din partea costobocilor, nume sub care sînt cunoscuți acum dacii liberi, și a altor neamuri ca bastarnii și roxolanii.

Spre a întări apărarea provinciei, o nouă legiune este afectată Daciei, anume legiunea V Macedonica. Aceasta, după întoarcerea ei din războiul din Orient, nu mai este lăsată în vechea ei garnizoană de la Troesmis (Iglița) în Moesia Inferior, ci i se destinează ca garnizoană localitatea Potaissa (Turda), din Dacia Porolissensis, aproape de granița cea mai amenințată a provinciei. Dar înainte de a se putea probabil stabili mai temeinic și a-și construi castrul, legiunea este angajată direct în lupte. O ștampilă pe cărămidă cu numele ei se cunoaște din această vreme tocmai de la Carnuntum, în Pannonia Superior¹⁷⁵. Se pare că tot la începutul războaielor marcomanice, în anii 166—168, au fost aduși în Dacia, spre a face față situației critice în care se găsea provincia, și vexilații din legiunile I Italica și X Fretensis, după cum s-ar putea deduce din atestarea unor elemente active din prima legiune la Potaissa¹⁷⁶ și din a doua la Domnești (j. Bistrița-Năsăud¹⁷⁷). Oricum însă, stabilirea garnizoanei și aducerea unei legiuni în Dacia impuneau în mod necesar modificarea staulului și a conducerii Daciei. Ea trebuia, totodată, să asigure o mai bună folosire, sub o comandă unică, a forțelor militare ale celor trei provincii. Conducerea unică era impusă de împrejurările grele prin care trecea provincia. Noua reorganizare a celor trei Dacii nu s-a efectuat însă dintr-odată, ci în decurs de vreo doi ani, cu unele încercări și ezitări. Reorganizarea este făcută de către M. Claudius Fronto, care va fi primul guvernator de rang consular al celor trei Dacii unite. El, după cum a arătat epigrafistul A. Stein, pe baza a doua inscripții care-i enumeră toate funcțiile îndeplinite în cariera sa, una de la Sarmizegetusa¹⁷⁸ și alta mai completă, de la Roma¹⁷⁹, a participat de la început pînă la sfîrșit la războiul din Orient împotriva parților (161—166) în care s-a distins și cu prilejul triumfului ambilor împărați din august 166. M. Claudius Fronto, după ce între timp fusese și consul (probabil în 165), este decorat cu distincțiile corespunzătoare, pe care le enumeră cele două inscripții amintite, și anume o coroană murală, una zisă *vallară* (de cetate), una numită *classica* (navală) și una de aur, precum și cu patru lănci pure și patru steaguri (*vexilla*). După aceea, el ajunge *comes divi Veri*, adică general în statul-major al lui L. Verus, în războiul împotriva marcomanilor.

O analiză mai atentă a inscripției de la Roma¹⁸⁰, pusă după moartea lui în forul lui Traian, de către împăratul Marcus Aurelius, pentru cinstirea memoriei lui, a arătat că lui M. Cladius Fronto, după ce a fost mai întâi legat consular al Moesiei Superior, în 167, curînd după aceasta, încă în timpul domniei comune a celor doi împărați, în 167 sau mai degrabă în 168, i s-a incredințat și conducerea Daciei Apulensis: *legatus Augustorum (duorum) pro praetore Moesiae superioris et Daciae Apulensis simul*. Aceasta ar fi prima etapă în reorganizarea Daciei, cînd conducerea Daciei Apulensis, nume ce apare aici pentru prima dată, în loc de Dacia Superior, este incredințată unui *legatus Augusti pro praetore* de rang consular, în persoana lui M. Cladius Fronto, guvernatorul Moesiei Superior, care, temporar desigur, deține astfel conducerea a două provincii, ceea ce, ca și cu 40 de ani înainte, este un indiciu al dificultăților și a unei stări excepționale prin care trecea Dacia. Aceasta este prima, dar și ultima mențiune a unui *legatus Augusti pro praetore Daciae Apulensis*. După aceea, numele de Dacia Apulensis se întrebuițează numai în legătură cu procuratorii financiari ai provinciei. În continuare, inscripția de la Roma îl arată pe M. Cladius Fronto mai întâi ca legat al provinciilor Daciei, *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum*, și imediat după aceea ca legat al provinciilor Daciei și al Moesiei Superior în același timp: *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum et Moesiae superioris simul*. Că este vorba de trei Dacii o arată deslușit cealaltă inscripție de la Sarmizegetusa, în care același M. Cladius Fronto e amintit ca *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum et Moesiae superioris*. Înseamnă deci că importantul consular a avut pentru scurt timp conducerea numai a celor trei Dacii, dar curînd după aceea i s-a incredințat spre guvernare și provincia Moesiei Superior. Este un indiciu că starea excepțională s-a menținut în continuare în ambele provincii. Dar în amîndouă inscripțiile, cele două demnități sînt arătate ca fiind indeplinite de Fronto în numele unui singur împărat, ceea ce înseamnă după moartea lui L. Verus, care s-a produs la începutul lunii februarie 169, la Altinum, în Italia de nord, în timp ce împreună cu colegul lui M. Aurelius se întorcea la Roma după luptele cu marcomanii. Deci, se dovedește că o primă etapă în reorganizarea celor trei Dacii privește numai Dacia Superior, a cărei conducere, sub numele nou de Dacia Apulensis, este incredințată în 167–168 legatului consular al Moesiei Superior, care cumulează astfel guvernarea a două provincii. A doua etapă are loc după începutul lunii februarie a anului 169, cînd același M. Cladius Fronto este numit legat imperial al celor trei Dacii, scurt timp după aceea cumulînd și conducerea provinciei Moesia Superior. Numirea unui legat de rang consular în fruntea celor trei Dacii, căruia i se incredințează temporar și conducerea Moesiei Superior, era impusă desigur de situația precară a provinciei în cursul războiului marcomanic. Situația se complică într-adevăr și mai mult după moartea lui L. Verus. Întors la

Roma, Marcus Aurelius pregătește cu grijă o nouă campanie, și în toamna anului 169 declanșează ofensiva împotriva marcomanilor, a cvăzilor și a aliaților lor. Presupunem că situația celor trei Dacii se definitivează în anul 169 și în legătură cu stabilirea efectivă a garnizoanei legiunii V Măcedonica în castrul de la Potaissa.

Ca urmare a ultimei reorganizări a Daciei din anii 167—169, există tot trei provincii ca mai înainte, dar două dintre ele poartă acum alt nume. Ele se numesc acum *Dacia Apulensis*, *Dacia Porolissensis* și *Dacia Malvensis*. Deși conduse administrativ aparte, cele trei provincii formează acum o unitate strinsă sub autoritatea superioară a cnsularului celor trei Dacii. Reședința acestuia este în continuare la Apulum, dar jurisdicția lui, atît administrativă, cît și judiciară și mai ales militară, se întinde asupra tuturor celor trei provincii. Procuratorii acestora, de orice grad, ca și comandanții celor două legiuni, XIII Gemina și V Macedonica, îi sînt subordnați. Titlul său obișnuit este acela de consular al celor trei Dacii (*consularis trium Daciarum*) sau de legat imperial al celor trei Dacii (*legatus Augusti pro praetore III Daciarum*). El este guvernator general al celor trei Dacii și, ca atare, numele se întilnește în inscripțiile oficiale de pe întreg cuprinsul Daciei.

Legatul celor trei Dacii este adeseori denumit cu termenul de *praeses* (cel care stă în frunte). Chiar lui P. Furius Saturninus, legatul Daciei Superior din anul 161, i se dă într-o inscripție de la Sarmizegetusa titlul de *praeses dignissimus*, așa precum tot colonia Ulpia Traiana îl numește pe M. Claudius Fronto *amplissimus praeses*. Termenul devine și mai frecvent începînd cu vremea lui Sept. Sever. Inscripțiile dau de asemenea titlul de *dux* mai întii lui M. Claudius Fronto, apoi lui Sex. Cornelius Clemens, termen care face aluzie la calitatea de comandanți militari ai acestor guvernatori, firească în timpul războaielor marcomanice, cînd ei luptă din răspuțeri pentru apărarea provinciei. S-a remarcat însă că și după aceea mulți dintre guvernatorii Daciei vor fi *virii militares*, oameni cu o bogată carieră militară, unii distinși cu decorații pentru fapte de arme de către diverși împărați.

Iată cum erau conduse fiecare dintre cele trei provincii ale Daciei. În Dacia Apulensis, în care își avea sediul guvernatorul consular, acesta era ajutat, ca și mai înainte, de un procurator financiar, tot din categoria centenarilor, care, spre deosebire de consular, își avea însă mai departe reședința la Sarmizegetusa, unde se va afla și de acum înainte sediul administrației fiscale a Daciei. Seria procuratorilor Daciei Apulensis continuă pînă în secolul al III-lea. Uneori, în caz de vacanță, procuratorul Daciei Apulensis ține locul legatului, purtînd în acest caz titlul de *procurator Augusti agens vice praesidis*. Pe timpul cît esigură interimatul conducerii celor trei Dacii, procuratorul se bucură de privilegiul de a fi precedat de cei cinci lictori ai guvernatorului, păstrîndu-și însă titulatura obișnuită a demnitarilor ec-

veștri de *vir egregius*. În timpul lui Marcus Aurelius, dacă facem abstracție de procuratela extraordinară a viitorului împărat P. Helvius Pertinax, cunoaștem un singur procurator financiar al Daciei Apulensis, în persoana lui P. Cominius Clemens. Acesta, cm de condiție modestă (*homo humili loco natus*), originar din orașul Concordia, în nord-estul Italiei (regiunea Veneția), a luat în căsătorie pe fiica senatorului T. Desticius Iuba din orașul său natal, fiind făcut cavaler de împăratul Marcus Aurelius. În Dacia a fost mai întâi în calitate de *praefectus* al cohortei V Lingonum¹⁸¹ de la Porolissum, revenind după 170 ca *procurator Augusti Daciae Apulensis*¹⁸², unde cu mai bine de un deceniu înainte aceeași funcție de *procurator Augusti provinciae Daciae Superioris* o îndeplinise și compatriotul său, foarte probabil din familia soției lui, T. Desticius Severus.

O situație schimbată găsim în Dacia Porolissensis, provincia nordică. O dată cu stabilirea pe teritoriul ei, la Potaissa, a legiunii V Macedonica, ea nu mai este condusă de un *procurator Augusti* presidial, căci acesta nu putea comanda legiunea, ci de un procurator numai cu atribuții financiare, din categoria centenarilor de astă-dată, care în ierarhia demnitarilor ecvestri urmau după procuratorii Daciei Apulensis. Sediul lor rămâne mai departe la Napoca, unde inscripțiile îi menționează în continuare. Comanda armatei Daciei Porolissensis (*exercitus Daciae Porolissensis*) o are acum comandantul legiunii V Macedonica de la Potaissa, care îndeplinea probabil și rolul de vicegubernator al provinciei, fără a dispune însă de o reală putere judiciară și civilă (*pro praetore*). O asemenea putere avea numai guvernatorul consular, al cărui nume figurează în fruntea inscripțiilor oficiale de la Potaissa sau din alte localități ale provinciei, abia după aceea fiind amintit și comandantul legiunii V Macedonica sau un ofițer al său.

Primul procurator financiar al Daciei Porolissensis, după reorganizarea de la începutul războaielor marcomanice, pe care îl cunoaștem este C. Aurelius Atilianus. Acesta este menționat mai întâi ca prefect al aiei Siliana de la Gilău de o diplomă din 21 iulie 164 descoperită în această localitate¹⁸³, astfel că procurator al Daciei Porolissensis a fost de la 170 sau curând după aceea, în orice caz încă în timpul lui Marcus Aurelius, în care calitate el închină la Napoca un altar zeiței Fortuna Augusta¹⁸⁴. Spre sfârșitul domniei lui Marcus Aurelius, probabil prin anul 178, procurator al Daciei Porolissensis era, după cum rezultă din inscripția nu de mult descoperită la Diana Veteranorum (Zana), din Numidia¹⁸⁵, vestitul Marcus Valerius Maximianus, originar din orașul Pretorio, care în prima parte a războiului marcomanic (*in procinctu Germanico*), ca prefect al aiei I Aravacorum, se distinsese în lupte, ucigând cu propria sa mină pe regele seminției germanice a nariștilor, Valao, bravură pentru care a fost elogiât în fața trupelor de către împăratul Marcus Aurelius și distins cu cal, falere și armele regelui ucis. După procuratura ecvestră a Daciei Porolissensis, el este trecut de către împărații

Marcus Aurelius și Commodus în rindurile senatorilor cu rang de fost pretor (*in amplissimum ordinem inter praetorios allectus*), în cadrul carierei senatoriale el revenind de două ori în Dacia, prin anii 181 — 183, o dată ca legat al legiunii V Macedonica de la Potaissa, a doua oară ca legat al legiunii XIII Gemina de la Apulum, unde închină un altar „neînvingului Mithras“ (*invicto Mithrae*)¹⁸⁶.

Dacia Malvensis este condusă în continuare, ca și Dacia Inferior, de un procurator presidial, rămas tot în categoria centenarilor. În vremea lui Marcus Aurelius, la începutul războaielor marcomanice, în această funcție se găsea M. Macrinus Avitus Catonius Vindex, după cit se pare fiul prefectului pretoriului M. Macrinus Vindex, care și el a fost pe timpul lui Antoninus Pius, după cum am amintit, procurator al Daciei Prolissensis. Fiul a ajuns procurator al Daciei Malvensis prin 169, după ce s-a distins în mod deosebit la începutul războiului marcomanic, prin 166—168 (*in bello Germanico*), cind el, după relatarea lui Dio Cassius, ca prefect al alei *I Cantariorum* de la Arrabona, împreună cu un alt prefect Candidus al unei cohorte necunoscute, a respins invazia în Pannonia Superior a unor cete de longobarzi și de obi¹⁸⁷, bravură pentru care, după cum se arată în inscripția funerară de la Roma¹⁸⁸, a fost distins de către Marcus Aurelius cu decorații militare de cavaler roman (*dona militaria*), anume cu două lănci pure, două steaguri, o coroană murală și una vallară (*hastae purae II et vexillam II, corona muralis et vallaris*). După moartea tatălui său, prefectul pretoriului, în războiul marcomanic, el a fost trecut în ordinul senatorilor, ajungind chiar consul, deși a murit tânăr, la vârsta de abia de 42 de ani.

Cît privește întinderea teritorială a celor trei Dacii, ea pare să nu fi suferit cu prilejul ultimei reorganizări din 167 — 169 decit mici modificări, fiecare din cele trei provincii menținându-se, cu toată schimbarea de nume și, la unele, de situație, în limitele pe care le avuseseră înainte. Dacia Prolissensis a rămas în vechile ei limite, la nord de Arieș și de cursul superior al Mureșului. De asemenea, Dacia Apulensis se menține, după părerea noastră, în limitele fostei Dacii Superior, pe care o continuă. Ea cuprinde foarte probabil, ca și Dacia Superior, și întreg Banatul de astăzi, învecinându-se direct cu Moesia Superior, căci numai așa legatului consular al acesteia, lui M. Claudius Fronto, i s-a putut încredința în același timp și conducerea Daciei Apulensis, mai întâi a celor trei Dacii și a Moesiei Superior după aceea. La punerea sub aceeași conducere administrativă și mai ales sub aceeași comandă militară a celor două provincii, Moesia Superior și Dacia Apulensis, la început, a celor trei Dacii și a Moesiei Superior imediat după aceea, s-a recurs fără îndoială spre a putea face mai bine față pericolului iazig și marcomanic, care amenința deopotrivă, din spre vest, cele două provincii. În această calitate de guvernator al celor două provincii, ale căror armate erau reunite sub aceeași comandă, formind un front unitar, pleacă M. Claudius

Fronto la luptă împotriva germanilor și a iazigilor, unde își găsește sfârșitul, murind eroic pe cîmpul de luptă.

Nu știm care va fi fost soarta teritoriului din estul Transilvaniei, de la Angustia pînă la Caput Stenarum, care înainte aparținuse Daciei Inferior. El a putut rămîne mai departe la Dacia Malvensis, așa cum am putea presupune, și că a fost transferat, cu prilejul reorganizării celor trei Dacii din timpul lui Marcus Aurelius, la Dacia Apulensis. Nu dispunem deocamdată de vreo dovadă peremptorie într-un sens sau altul. Noi inclinăm totuși mai degrabă să credem că amintitul teritoriu din estul Daciei a rămas mai departe la Dacia Malvensis. În lipsa oricărei diplome militare ulterioare reformei lui Marcus Aurelius, o lămurire a acestei probleme ar putea să rezulte poate numai din examinarea mai atentă a inscripțiilor și a ștampilelor pe cărămizi, asemenea cercetare putînd duce la unele concluzii mai certe privitoare la dislocarea unităților auxiliare din această zonă, înainte și mai ales după reforma lui Marcus Aurelius.

Cel mai mult discutată a fost însă și rămîne încă localizarea și întinderea Daciei Malvensis, deoarece nici Malva însăși, orașul care a dat numele provinciei, nu a putut fi pînă acum identificată pe teren. Cei mai mulți dintre istoricii mai vechi, printre care amintim pe Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. v. Domaszewski, J. Jung, Gr. G. Tocilescu, și V. Pârvan, cărora li s-a adăugat în zilele noastre și D. Tudor, autorul unei ample monografii despre Oltenia în epoca romană și cel mai asiduu cercetător al antichităților romane din provincia dintre Carpați, Olt și Dunăre, localizează Dacia Malvensis exclusiv în Oltenia¹⁸⁹. În schimb, mai nou, alți istorici, ca vienezul C. Patsch¹⁹⁰, urmat de acad. C. Daicoviciu¹⁹¹ și de epigrafistul praghez A. Stein¹⁹², sînt de părere că Dacia Malvensis cuprindea numai Banatul de astăzi, vechiul teritoriu al Daciei Inferior, adică Oltenia, făcînd parte din Dacia Apulensis. O dovadă peremptorie, epigrafică sau de alt fel, în sprijinul uneia sau alteia dintre aceste două ipoteze nu există.

Cunoscuta inscripție de la Hispalis (Sevilla) din Baetica (în Hispania),¹⁹³ mult discutată în ultimul timp, nu poate oferi, așa cum s-a crezut, cheia pentru dezlegarea controversatei probleme a localizării Daciei Malvensis, în sensul identificării Romulei cu Malva, cum susținuse D. Tudor¹⁹⁴ și cum opinează recent, independent, adică fără a cunoaște argumentarea mai veche a istoricului român, nici discuțiile pe care le-a provocat¹⁹⁵, cunoscutul epigrafist german H. Nesselhauf¹⁹⁶, pentru că identitatea dintre *civitas Romulensium*, adică *Romula*, din Dacia Inferior, al cărei *curator* a fost Sex. Iulius Possessor, și *Malva* nu este de loc probată și nici asigurată, cum se susține, intrucît lectura *curatori civitatis Romulensium Malvensium* este forțată și arbitrară, căci în inscripția de la Sevilla, după cele mai bune transcrieri ale ei, făcute direct după monument, se citește *ROMVLENSIVM M. ARVENSIVM*, ceea ce, pînă la proba contrară, înseamnă că vestitul cavalier roman a fost *cura-*

tor civitatis Romulensium din Dacia Inferior și, totodată, sau la o dată ulterioară, aceasta nu interesează deocamdată aici, *curator m(unicipii) Arvensium* din Baetica (Hispania). Astfel, inscripția de la Hispalis e departe de a ne da un răspuns categoric întrebării mult discutate privitoare la localizarea Daciei Malvensis, în sensul propus recent de încercatul epigrafist german, ca și de istoricul român înainte de el, adică „în Oltenia, unde se află Romula“.

Nouă ni se pare totuși că situația din timpul lui M. Claudius Fronto exclude posibilitatea ca între Dacia Apulensis și Moesia Superior să se fi interpus o altă provincie, anume Dacia Malvensis, cum ar trebui să admitem în ipoteza că pe aceasta o localizăm în Banat. Legătura numai prin Oltenia dintre Dacia Apulensis și Moesia Superior pentru un front comun spre vest, împotriva iazigilor și a germanilor, ar rămîne de neînțeles. De aceea astăzi, cînd cunoaștem mai bine fazele succesive ale organizării provinciilor Daciei, care pare să privească mai mult conducerea și statutul lor organizatoric decît întinderea teritorială, ni se pare mai probabil că Dacia Malvensis este urmașa directă a Daciei Inferior și ca atare s-a menținut în limitele teritoriale ale acesteia, chiar dacă am admite, ceea ce deocamdată nu se poate proba cu certitudine, cum am arătat mai sus, transferarea amintitului teritoriu din estul Transilvaniei, la o dată care nu poate fi precizată, dar care ar putea fi mai tîrzie decît 167—169, în Dacia Apulensis.

Recent de tot acad. C. Daicoviciu și H. Daicoviciu au formulat o nouă ipoteză privitoare la localizarea Daciei Malvensis. Respingînd, pe bună dreptate după părerea noastră, localizarea Malvei la Romula, pe baza amintitei inscripții de la Hispalis, dar considerînd nesigură și neconcludentă și inscripția de la Denta¹⁹⁷, pe care își baza C. Patsch ipoteza localizării Malvei în această localitate și a Daciei Malvensis în Banat, cei doi învățați români, comentînd dintr-un alt punct de vedere cele două inscripții privitoare la cariera lui M. Claudius Fronto de la Sarmizegetusa și de la Roma, amintite de noi mai sus¹⁹⁸, și bazîndu-se pe faptul că aceste inscripții fac mențiune numai de Dacia Apulensis și mai apoi de *tres Daciae*, în timp ce Dacia Malvensis — căci Dacia Prolissensis nu e pusă în discuție — e atestată mai întii *post* anul 169 de o altă inscripție de la Roma referitoare la primul ei guvernator, M. Macrinus Vindex, ajung la concluzia că în cadrul măsurilor luate de M. Aurelius și L. Verus pentru reorganizarea Daciei, la începutul războaielor marcomanice, mai întii ar fi fost organizată Dacia Apulensis, prin contopirea celor două Dacii anterioare, Dacia Superior și Inferior, iar Dacia Malvensis ar fi fost creată ca o provincie cu totul nouă abia în 169 (sau puțin ulterior), adică la data cînd este mai întii atestată epigrafic, și anume în partea de apus a Banatului de astăzi, în teritoriul de la vest de drumul și de linia de apărare Lederata-Arcidava-Centum Putei-Tibiscum, care abia acum ar fi fost anexat efectiv

la imperiu, înainte de a fiind doar controlat și supravegheat fie de trupele Daciei Superior, fie de acelea ale Moesiei Superior¹⁹⁹. Cu noua ipoteză care la prima vedere cel puțin, căci argumentarea mai amănunțită și temeiurile pe care se bazează nu le cunoaștem, nu ni se pare nici ea lipsită de fragilitate, problema localizării Malvei și a Daciei Malvensis rămâne în continuare *sub iudice*.

Noua organizare politică și administrativă dată de Marcus Aurelius celor trei Dacii, puse toate sub autoritatea supremă și directă a legatului consular, unește mai strâns cele trei provincii „surori”, care își păstrează totuși pe mai departe și conducerea proprie, deosebită de cea centrală. Dar jurisdicția civilă și militară a tuturor celor trei *procuratores*, cu toate că gradul și ierarhia lor este diferită, singur cel al Daciei Malvensis fiind *praeses*, este limitată acum de *imperium* pe care îl deține consularul și care, cel puțin în anumite privințe, se extinde asupra celor trei părți, alcătuind oarecum o singură provincie, ceea ce se exprimă în chiar titulatura acestuia de *legatus pro praetore Daciarum trium*. În virtutea acestui *imperium*, el este și comandantul suprem al armatei celor trei Dacii, care include pe cea a fiecărei provincii în parte, deci și pe aceea a Daciei Porolissensis, care are în frunte pe legatul legiunii V Macedonica, și cu atât mai mult armata Daciei Malvensis, cu tot caracterul provincial al guvernatorului acestei provincii. Consularul își are, cum s-a spus, reședința la Apulum, dar metropola spirituală rămâne tot Ulpia Traiana, care pe timpul lui Severus Alexander e documentată ca purtând mai întâi oficial titlul de *metropolis*. Acest titlu e legat de existența, tot atunci atestată mai întâi epigrafic în mod cert, cum de asemenea se va arăta mai departe, a unui *concilium trium Daciarum*, adică a unei adunări provinciale, alcătuită din reprezentanți ai orașelor, de felul celor cunoscute din alte provincii ale imperiului, dar principalul întemeierea lui, ca organ consultativ cu atribuții aparte, alcătuit din delegați din toate cele trei provincii²⁰⁰, este posibilă și chiar trebuie postulată încă de la data reunirii celor trei provincii pe vremea lui Marcus Aurelius.

Întorcându-ne acum la situația Daciei de la începutul războaielor marcomanice ²⁰¹, totul arată că provincia a trecut, mai ales în primii ani ai ostilităților, între 167 și 170, printr-o perioadă foarte critică, fiind puternic atacată din toate părțile de sarmați, iazigi, vandali și dacii liberi, care pătrund pe teritoriul ei, provocând panică și cauzând mari distrugerii. Regiunea auriferă de la Alburnus Maior pare să fi fost în primul rând devastată, după cum se poate deduce din ascunderea la această dată a tăblițelor cerate în galeriile minelor de aur, unde ele au rămas până în secolul al XIX-lea, când au fost descoperite și scoase la iveală. Ultimele trei tăblițe sînt tocmai din anul 167²⁰², ceea ce arată că ele au trebuit să fie ascunse încă în acest an sau timp scurt după aceea. De asemenea, în săpăturile efectuate la Apulum (Alba Iulia) în ultimele două decenii ale secolului trecut și în anii pînă

la izbucnirea primului război mondial de către entuziastul naturalist, ceh de origine, Adalbert Cserni, s-a constatat o refacere intensă a orașului tocmai în această vreme ²⁰³, refacere pe care noi o presupunem a fi urmat după distrugerile provocate de pătrunderea barbarilor până sub zidurile marelui lagăr al legiunii XIII Gemina. Orașul se reface mai monumental decât cel din faza anterioară și dezvoltarea lui va continua cu și mai multă strălucire, primind totodată statut de municipiu și apoi de colonie romană.

Însăși metropola provinciei colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica a fost amenințată, după cum se mărturisește într-o inscripție închinată de aceasta împăratului Marcus Aurelius, drept mulțumire că a fost scăpată, datorită virtuții, de un „dublu pericol“ (*ancipiti periculo virtutibus restituta*)²⁰⁴, care poate fi înțeles fie ca un atac venind din două direcții deosebite, dinspre vest din partea iazigilor și dinspre nord și nord-est din partea dacilor liberi, poate și a vandalilor ²⁰⁵, fie ca venind atît dinafară, cît și din interior, din partea populației nemulțumite care se răscoală²⁰⁶. Se pare că dușmanii au ajuns pînă sub zidurile metropolei, căci săpăturile arheologice au arătat că o *villa suburbana*, situată nu departe de amfiteatru, a fost distrusă tocmai în această vreme, după cum s-a putut stabili pe baza unei monede de bronz a lui Marcus Aurelius din anul 164, găsită în dărîmăturile primei faze a clădirii, care a fost mai apoi refăcută, după ce ruinele au fost mai întîi nivelate ²⁰⁷. De suferit au avut și alte regiuni ale Daciei. În nord, la Porolissum, probabil că acum sînt distruse castrele de pe Pomet și Citera, acesta din urmă nemaifiind refăcut, ci părăsit definitiv. Situația de nesiguranță se oglindește și în îngroparea de tezaure monetare. Unul este cel de la Barbura (j. Hunedoara ²⁰⁸), în care ultima monedă este din anul 169. El a fost îngropat sub presiunea amenințării de la granița de vest a Daciei, din partea iazigilor. Tot acum a fost îngropat și marele tezaur de 826 de denari de la Tibod (j. Mureș) ²⁰⁹, în care ultima monedă este din anul 167. El dovedește că situația era precară și pe granița de răsărit a Daciei, unde pericolul venea din partea dacilor liberi în primul rînd. Situația este tulbură și mai spre răsărit, la dacii liberi, după cum rezultă din îngroparea în Moldova centrală a trei tezaure monetare, la Vlădiceni (j. Neamț) ²¹⁰, la Negoii (j. Bacău) și Oniceni (j. Iași), dintre care ultimele două se încheie cu monede ale lui Marcus Aurelius din anul 166²¹¹.

Acestei situații grave încearcă să-i facă față guvernatorul consular al Moesiei Superior M. Claudius Fronto, căruia i se încredințează și conducerea Daciei Apulensis. La sfîrșitul anului 168, datorită contraofensivei conduse în Italia de nord și apoi dincolo de Alpi de către cei doi împărați, situația părea restabilă. Barbarii sînt respinși pînă dincolo de Dunăre. La începutul anului 169 cei doi împărați se îndreaptă spre Roma, dar pe drum L. Verus moare și Marcus Aurelius intră singur în capitala imperiului.

Împăratul Marcus Aurelius își dădea seama că liniștea este numai aparentă și că pacea la Dunăre nu poate fi asigurată decît printr-o înfrîngere categorică a neamurilor germanice. De aceea, el pregătește cu multă grijă o nouă ofensivă. În cadrul acestor măsuri se situează probabil și reorganizarea definitivă a Daciei, în frunte cu M. Claudius Fronto, căruia i se încredințează și conducerea Moesiei Superior. Acesta este acum comandantul trupelor din amîndouă provinciile. Metropola Daciei, ridicînd o statuie cu inscripție patronului său, îl gratifică pe M. Claudius Fronto cu titlul de „prea puternic comandant și prea strălucit guvernator“ (*fortissimus dux, amplissimus praeses*)²¹². Într-adevăr, atunci cînd împăratul a declanșat din Pannonia ofensiva împotriva iazigilor și a marcomanilor²¹³, M. Claudius Fronto, în fruntea armatei celor două provincii, a pornit și el la război, împotriva germanilor și a iazigilor, dar, după cum ne informează amintita inscripție de la Roma, după cîteva biruințe a căzut pe cîmpul de bătălie, luptînd pînă la ultima suflare: *post aliquot secunda proelia adversum Germanos et Iazyges ad postremum pro r(e)p(ublica) fortiter pugnans ceciderit*. El a murit cel mai tîrziu în anul 170, iar împăratul Marcus Aurelius, pentru a-i cinsti memoria, i-a ridicat în forul lui Traian o statuie în care era reprezentat înarmat (*statuam armatam*)²¹⁴. Situația era critică în Dacia. În locul guvernatorului căzut pe cîmpul de luptă este trimis ca legat consular Sex. Cornelius Clemens, amintit ca atare în 170 de o inscripție de la Troesmis²¹⁵, pusă de un veteran din legiunea V Macedonica, lăsat la vatră în timp ce acesta se găsea în Dacia. O altă inscripție închinată aceluiași guvernator la Caesarea Mauretania, de unde se pare că el era originar, de către un centurion din legiunea XIII Gemina, îl numește pe Sextus Cornelius Clemens consular și comandant al celor trei Dacii (*consularis et dux trium Daciarum*)²¹⁶, subliniind calitatea lui de comandant al trupelor din Dacia. În timpul guvernării sale (170—172) Dacia este incontinuu atacată și devastată de semînciunile germanice, care pătrund în repetate rînduri pe teritoriul ei. Astfel, de la Dio Cassius aflăm atunci cînd el relatează despre tratativele pe care împăratul Marcus Aurelius le duce cu barbarii, în timp ce se află în Pannonia, la Carnuntum, că un prinț barbar Tarbos intra în Dacia și amenința că va veni cu război dacă nu i se vor da banii pe care îi cerea²¹⁷. După biruința asupra cvazilor, cu care încheie pace, grupuri dintre ei sînt primiți în imperiu, dîndu-li-se pămînt în diferite provincii între care Dacia în primul rînd e amintită de Dio Cassius²¹⁸. Același scriitor relatează despre atacuri și tratative duse de legatul Daciei, Sex. Cornelius Clemens, cu alte semînciuni germanice de la hotarele de nord și nord-est ale Daciei, anume cu hasdingii și lacringii din neamul vandalilor, în care sînt amestecați și costobocii, adică dacii liberi. „As-tingii, ne spune Dio Cassius, conduși de Rhaos și Rhaptos, veniră să se așeze în Dacia, cu speranța că vor primi bani și pămînt în schimbul alianței

lor; dar neobținind nimic din acestea, ei dădură lui Clemens — e vorba de guvernatorul Daciei — ca ostatici pe femeile și copiii lor, cu scopul de a merge să cucerească pământurile costobocilor, ceea ce nu i-a împiedicat însă ca, după ce i-a învins pe aceștia, să jefuiască Dacia. Lacringii însă, temându-se ca nu cumva Clemens, înspăimântat (de cele întâmplate), să nu-i aducă pe astingii în ținutul locuit de ei, îi atacară pe neașteptate pe aceștia și ciștigară o asemenea biruință, încît astingii nu mai comiseră nici un act de ostilitate față de romani și se rugară cu stăruință de Marcus să le dea bani și pământ, făgăduind de a face rău celor care se aflau în război cu împăratul²¹⁹. Dio Cassius adaugă în continuare că „astingii au împlinit ceva din această făgăduială”²²⁰, după care amintește de tratativele cu cotinii²²¹, seminție celtică locuind tot la nord-vest de Dacia, în vecinătatea marcomanilor.

Cît privește pe dacii numiți costoboci, aceștia locuiau în nordul și estul Daciei, pe ambele versante ale Carpaților²²². Amintiți printre neamurile care au luat parte la războiul împotriva Imperiului roman declanșat în timpul domniei lui Marcus Aurelius, ei s-au făcut cunoscuți printr-o puternică invazie întreprinsă prin anul 170 în Imperiul roman, cînd, trecînd prin teritoriul Moesiei Inferior, unde sînt amintiți de două inscripții de la Tropaeum Traiani (azi Adamclissi, în Dobrogea)²²³, ajung pînă în Grecia. La Elatea, în Focida, după mărturia scriitorului grec Pausanias, un detașament militar condus de grecul Mnesibulos, care cade în luptă, nu poate să-i oprească²²⁴ și ei înaintează pînă în Attica, unde se pare că au incendiat sanctuarul de la Eleusis, fiind în cele din urmă alungați din Grecia și din Macedonia de către un detașament roman pus sub comanda lui L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus, „*procurator Augusti et praepositus vexillationis per Achaïam et Macedoniam... adversus Castabocos*”, cum se spune într-o inscripție de la Roma²²⁵. Nu știm dacă ei se întorseseră sau nu, cînd prin 171—172 ținutul locuit de ei, probabil numai cel din interiorul arcului carpatic, în nord-estul provinciei Dacia, este atacat și cucerit, cu sprijinul și poate la îndemnul guvernatorului Daciei Sex. Cornelius Clemens, de către astingii vandali. Înfrîngerea aceasta a însemnat de fapt și nimicirea puterii lor politice și militare, astfel că după aceea autorii antici nu mai fac amintire de ei. Numai o vestită inscripție de la Roma²²⁶ ne face cunoscut numele unui rege al costobocilor: *Pieporus rex Coisstobocensis*, a cărui soție, dacă Zias, fiica lui Tiatus, a murit la Roma, unde nepoții ei Natoporus și Srilgisa îi pun un epitaf. Se crede că aceștia au ajuns la Roma, unde s-au stins din viață, pe la sfîrșitul secolului al II-lea, ca ostatici sau captivi luați de romani sau primiți de la astingii cu prilejul ocupării de către aceștia a țării costobocilor.

Luptele la Dunăre continuă și după anul 172, împotriva marcomanilor, a cvazilor și a iazigilor, conduse personal de Marcus Aurelius, de la cartierul

său general din Carnuntum, apoi din Sirmium. El obține rind pe rind biruințe împotriva acestora și încheie pace mai întâi cu marcomanii și evazii, apoi în 175 cu sarmații. În acest timp, legat al celor trei Dacii era consularul L. Aemilius Carus, care închină două altare la Apulum²²⁷ și unul la Grădiștea Muncelului lui *Apollo Augustus*²²⁸. Dedicarea acestui altar tocmai în apropierea ruinelor reședinței lui Decebal pare să aibă, ca și pe vremea lui M. Stadius Priscus, o anumită semnificație. Într-adevăr, interpretarea scenelor Coloanei lui Marcus Aurelius de la Roma pare să permită concluzia că după înfrângerea iazigilor, din iarna anilor 173–174, împăratul Marcus Aurelius, cucerind o parte din cîmpia dintre Dunăre și Tisa, vine în anul 174 în Dacia, ducînd lupte la granița de nord-est a provinciei împotriva bastarnilor și a dacilor liberi²²⁹. În legătură cu aceste lupte împotriva unor invadatori veniți dinspre nord-est a fost pusă descoperirea tocmai în Galiția, la Myszkow, pe malul riului Seret, afluent al Nistrului, a unei mîini votive de bronz închinată lui *Iuppiter Optimus Maximus Dolicenus* (sic!) de către un subofițer (*optio*) numit Gaius, din *cohors I Hispanorum milliaria*²³⁰, despre care se știa mai de mult că a staționat în Dacia, făcînd parte din armata Daciei Porolissensis, fiind atestată de diplomele militare de la Gherla²³¹, Domașnea²³², Palatovo²³³, Gilău²³⁴ și Cășei²³⁵. Săpăturile arheologice efectuate de noi în anii 1958–1960 în castrul de la Orheiul Bistriței, pe granița de nord-est a Daciei, au arătat că în acest castru de piatră, construit de ea, și-a avut garnizoana tot timpul această cohortă²³⁶. Ca urmare, acum se poate înțelege mai bine cum a putut ajunge mina votivă aparținînd subofițerului din această cohortă tocmai în Galiția. Desigur, nu e nevoie să presupunem o expediție militară întreprinsă de romani pînă în acea regiune atît de îndepărtată, ci mai degrabă trebuie să admitem că ea a ajuns acolo dusă ca pradă de război de luptătorii unei populații care locuia în acele părți, anume de dacii liberi de dincolo de Carpați, care în acele teritorii și în această vreme sînt făuritorii culturii cunoscute sub numele de Lipița, de incontestabilă factură dacică²³⁷. Mina votivă de bronz a ajuns deci în posesiunea dacilor liberi probabil cu prilejul luptelor purtate în anul 174 la granița de nord-est a provinciei Dacia sub conducerea împăratului Marcus Aurelius, lupte la care va fi participat și cohorta I *Hispanorum milliaria* de la Orheiul Bistriței, al cărei lagăr a putut fi chiar atacat de dacii și bastarnii veniți de dincolo de munți. În orice caz, mina de bronz de la Myszkow și locul de garnizoană al cohorței I *Hispanorum milliaria* indică cu destulă certitudine direcția în care s-au desfășurat amintitele lupte. Iar dacă guvernatorul provinciei L. Aemilius Carus urmează exemplul predecesorului său M. Stadius Priscus, din vremea lui Antoninus Pius, închinînd ca și acela un altar la Grădiștea Muncelului, actul lui nu poate avea decît aceeași semnificație, lupte și biruințe împotriva dacilor de la sau de dincolo de hotarele provinciei. În felul acesta, interpretarea lui

A. Domaszewski a scenelor Coloanei lui Marcus Aurelius în sensul venirii împăratului în Dacia și a purtării unor lupte cu dacii liberi și cu bastarnii la granița nord-est a provinciei, ca urmare probabil a unei invazii a acelorora în Dacia, pare să se confirme și să se contureze mai bine. Ca urmare a acestor acțiuni incununate probabil de succes, liniștea este restabilită la hotarul de est al Daciei.

Pacea cu sarmații iazigi a fost încheiată în 175 de Marcus Aurelius nu pentru că împăratul ar fi fost deplin satisfăcut cu rezultatele dobândite, el nutrea planuri mult mai mari, ci silit de revolta lui Avidius Cassius, care se proclamă împărat în Siria. Marcus Aurelius e nevoit să se îndrepte în grabă, însoțit de fiul său Commodus, spre Orient, astfel că abia după întoarcerea lor de acolo cei doi împărați (Commodus este asociat la domnie de tatăl său) își serbează la Roma, în anul 176, triumful asupra germanilor și a sarmaților ²³⁸.

Luptele la Dunăre au reinceput în anul 177 și ele sînt duse cu multă vigoare și fără întreruperi de către Marcus Aurelius pînă la moartea sa. Noile lupte însă nu par să mai fi afectat Dacia, care pare că rămîne liniștită în tot acest timp. Urmașul nemijlocit al lui L. Aemilius Carus la conducerea celor trei Dacii pare să fie C. Arrius Antoninus, pentru sănătatea căruia centurionul M. Verius Superstes, din leg. V Macedonica, ridică un altar la Orăștioara de Jos ²³⁹, nu departe de cetatea dacă de la Costești, în timp ce Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa îi ridică în for un frumos monument de marmură, în onoarea lui și a familiei sale, alcătuită din soția sa Calpurnia Quadrattilla (a cărei inscripție însă nu s-a păstrat) și cei doi fii: Cai Arrii Antoninus și Quadratus ²⁴⁰. Un alt guvernator al Daciei în acest timp, probabil după C. Arrius Antoninus, între 177 și 179, este viitorul împărat P. Helvius Pertinax, al cărui nume e amintit pe un altar închinat la Apulum lui *Hercules Augustus* de un oarecare Reginus, făcut de el preot (*sacerdos institutus ab Helvio Pertinace consulari*) ²⁴¹ pe cînd era guvernator al provinciei. El venea de fapt pentru a doua oară în Dacia. Prima dată, pe cînd făcea parte din ordinul cavalerilor, el a fost transferat în Dacia într-un post cu salariu de ducenar (*inde ad ducenum sestertiorum stipendium translatus*), după cum ne informează biograful său ²⁴². Nu știm prea bine ce anume funcție a îndeplinit Pertinax atunci, prin anul 170, în Dacia, căci în această vreme nici o procuratelă ducenară nu este cunoscută în provincia noastră. Se presupune că ea a fost mai degrabă o funcție extraordinară ²⁴³, nu de procurator al vămilelor (portoriului) celor trei Dacii și a Moesiei Inferior, cum au presupus unii ²⁴⁴. Ceea ce știm sigur însă, după cum ne informează în continuare biograful său, este că el, fiind suspectat de Marcus Aurelius, a fost îndepărtat din postul său. Mai tîrziu însă, el a fost reabilitat, fiind luat de ginerele lui Marcus Aurelius, Claudius Pompeianus, ca un fel de ajutor al său (*quasi adiutor eius*), încredințîndu-i comanda

unor vexilații, în fruntea cărora el se distinge în mod deosebit în luptele cu iazigii din anii 173—174, astfel că împăratul îl promovează înscriindu-l în ordinul senatorilor, în anul 175 purtând insignele consulare²⁴⁵. După ce a participat la reprimarea revoltei lui Avidius Cassius, în 175, i se încredințează pe rînd conducerea celor două Moesii, după care este trecut ca legat al celor trei Dacii. Biograful său ne spune că el a fost trimis în aceste provincii pentru apărarea lor, misiune pe care în așa fel a dus-o la bun sfîrșit, încît de aici a putut fi trimis ca guvernator al Siriei: *Cassiano motu composito e Syria ad Danubii tutelam profectus est atque inde Moesiae utriusque, mox Daciae regimen accepit. Bene gestis his provinciis Syriam meruit*²⁴⁶. În timp ce războiul continua cu furie la Dunărea de mijloc, P. Helvius Pertinax, general încercat, care se bucura acum și de încrederea deplină a împăratului era omul cel mai potrivit pentru a asigura buna apărare a provinciilor de la Dunărea de jos, împotriva oricăror atacuri. Viitorul împărat se găsea probabil încă la conducerea celor trei Dacii cînd, în anul 179, se încheie pacea cu iazigii și cu burii, prin care iazigii din cîmpia dintre Tisa și Dunăre au primit învoirea de a face comerț cu frații lor roxolani, rămași la nordul gurilor Dunării și al țărmlui Mării Negre, la est de Prut, prin teritoriul Daciei, dar numai cu îngăduința de fiecare dată a guvernatorului acestei provincii²⁴⁷. Drumul de comerț al iazigilor cu roxolanii, ținînd seama de teritoriile ocupate în această vreme de fiecare dintre aceste două neamuri, nu poate fi altul decît cel însemnat de geograful anonim de la Ravenna și care, pornind de la Aquincum, după ce străbătea țara iazigilor, intra în Dacia pe la Porolissum, trecea prin mai multe localități din estul provinciei, din care ieșea pe la Angustia (Brețcu), străbătea Carpații prin pasul Oituzului și ducea prin țara roxolanilor pînă la Tyras, orașul de la gurile Nistrului²⁴⁸.

Între timp, la Dunărea de mijloc au fost învinși atît marcomanii cît și cvazii iar garnizoanele romane sînt stabilite în teritoriile acestora. Marcus Aurelius se gîndea însă la ocuparea definitivă a ținuturilor de dincolo de Dunăre și la întemeierea a două noi provincii, Marcomania și Sarmatia²⁴⁹. În acest scop el proiecta o nouă și, după socoteala sa, ultimă campanie împotriva germanilor, dar îmbolnăvindu-se de ciumă, el moare la 17 martie în orașul Vindobona (Viena de astăzi), în Pannonia Superior.

Războiul plănuit împotriva germanilor este dus cu succes de către fiul și urmașul său Commodus. El se grăbește însă să încheie pace cu marcomanii și cvazii, iar în octombrie același an se întoarce definitiv la Roma. În acțiunile războinice de la începutul domniei lui Commodus este antrenată și Dacia. Guvernatorul provinciei era acum C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, un alt general călit în timpul războaielor marcomanice. Cariera lui ne este cunoscută dintr-o inscripție de la Thurburbo Maius, în Africa²⁵⁰. El s-a ridicat, ca și P. Helvius Pertinax, din rîndurile ordinului cava-

lerilor, fiind trecut în ordinul senatorilor de către împăratul Antoninus Pius. Între 172 și 175, cînd era guvernator al Pannoniei Inferior, s-a distins în războiul marcomanic și sarmatic, fiind decorat, potrivit gradului de legat pretorian, cu cele trei coroane (murală, vellară și de aur) și cu cite două lănci pure și vexile. Pe cînd urma treptele carierei ecvestre, el a mai fost în Dacia ca prefect al cohortei II Flavia Commagenorum de la Micia, unde închină un altar zeului războiului, Marte Gradivus ²⁵¹. Întors în Dacia ca guvernator al celor trei provincii, Sabinianus este amintit de Dio Cassius în legătură cu luptele și tratativele duse cu populațiile de la granițele de nord și nord-est ale provinciei. El pare să fi participat mai întii la luptele împotriva burilor, de neam germanic. Printre condițiile impuse burilor prin pacea încheiată în vara anului 180 de Commodus este și aceea că „i-a silit să jure că niciodată nu vor mai locui și nu-și vor mai paște vitele la ei în țară, pe un teritoriu de patruzeci de stadii de hotarele Daciei ²⁵². Se crea deci la hotarele de nord ale Daciei o fișie de teren deșartă, largă de circa 7,4 km, menită să evite orice atac prin surprindere. Apoi, mai departe, istoricul antic relatează că „aceiași Sabinianus a adus sub ascultarea sa douăsprezece mii de daci din vecinătate (mărginași), care fuseseră alungați din locurile lor și erau dispuși să vină în ajutorul celorlalți, făgăduindu-le că le va da pămînt în Dacia“ ²⁵³. Nu ni se spune dacă acești daci mărginași au fost de fapt colonizați pe teritoriul provinciei, ceea ce s-ar situa pe linia unei politici practicate și de Marcus Aurelius.

Cu toate că Commodus a renunțat definitiv la politica ofensivă, liniște deplină nu a fost în Dacia în timpul domniei lui. Biograful său ne spune că în vremea lui Commodus, prin legații săi au fost învinși maurii și dacii, cele două Pannonii au fost liniștite, iar în Britannia, Germania și Dacia puterea acestuia a fost impusă provincialilor care nu voiau să o recunoască (*imperium eius recusantibus provincialibus*), adăugînd că „toate aceste (provincii sau tulburări) au fost liniștite prin generalii (săi)“ (*quae omnia ista per duces sedata sunt*)²⁵⁴. Știrea se pare că se referă la o atitudine ostilă a provincialilor din Dacia și din celelalte provincii față de împăratul Commodus, care și-a trimis însă acolo guvernatori credincioși lui. La fel spune și Dio Cassius: „Commodus avu de purtat citeva războaie împotriva barbarilor de dincolo de Dacia, în care și-au cîștigat faimă Albinus și Niger“²⁵⁵, viitorii contracandidați ai lui Septimiu Sever. În ce calitate au dus prin anii 183—184 aceste lupte cei doi viitori pretendenți la tronul imperial, D. Clodius Albinus și C. Pescenius Niger, nu se știe cu certitudine. Se presupune însă că ei se găseau în fruntea celor două legiuni din Dacia, dacă nu li se va fi încredințat vreo comandă excepțională²⁵⁶. Luptele „dincolo de Dacia“ se referă probabil la teritoriile dacilor liberi și ale altor neamuri de la granița de nord și de est a Daciei, pînă la Carpați și poate dincolo de lanțul acestor munți ²⁵⁷. Starea de relativă nesiguranță din Dacia în timpul domniei lui

Commodus este reflectată și de îngroparea mai multor tezaure monetare în solul provinciei, la Apulum (Alba Iulia)²⁵⁸, Dumbrăvioara (j. Mureș)²⁵⁹, Poiana Sărată în pasul Oituzului²⁶⁰, așa precum alte tezaure sînt îngropate tot în vremea domniei lui Commodus și în Dacia liberă²⁶¹. Ele reflectă o stare de tulburare generală, care se întinde și mult mai departe spre răsărit și care este determinată nu numai de luptele cu romanii, ci și de migrațiunea goților spre nordul Mării Negre. De altfel, și conținutul acestor tezaure indică o scădere simțitoare a pătrunderii în aceste regiuni a monedelor romane începînd cu cele ale lui Marcus Aurelius și, mai ales, ale lui Commodus, ca urmare a stricării bunelor legături cu imperiul o dată cu izbucnirea războaielor marcomanice.

În timpul luptelor lui Clodius Albinus și Pescennius Niger, guvernatorul consular al provinciei era L. Vespronus Candidus, amintit în această calitate de inscripția de pe un altar închinat la Apulum lui Liber Pater, pentru sănătatea împăratului Commodus de către primipilarul L. Calvisius Secundus, din leg. XIII Gemina²⁶². El a jucat un rol în evenimentele care au urmat după moartea lui Commodus, sprijinindu-l pe Didius Iulianus. Dar atît biograful împăratului, cît și Dio Cassius îl prezintă pe fostul consular al celor trei Dacii ca urit de soldați, din cauza purtării sale prea aspre, pentru care era cît pe aci să fie ucis de soldații din Pannonia, unde de asemenea a fost guvernator²⁶³. Totuși, o legătură între lipsa de simpatie a soldaților față de L. Vespronus Candidus și faptul că în timpul guvernării sale în Dacia conducerea luptelor cu barbarii; dincolo de granițele provinciei, a fost incredințată altor doi generali nu se poate susține din lipsă de indicații mai precise privitoare la adevărata situație.

Mai amintim că o altă inscripție a fost pusă în cinstea lui Commodus tot la Apulum, în anul 191, de către veteranii din legiunea XIII Gemina, care în acel an au fost lăsați la vatră (*missi honesta missione*)²⁶⁴. Inscripția, săpată pe o coloană de piatră (*columnam*), amintește însă numai pe comandantul legiunii Ti. Manilius Fuscus, nu și pe legatul consular al provinciei, care rămîne astfel necunoscut încă. La fel la Napoca, patronul coloniei, T. Flavius Ianuarius și decurionul T. Flavius Germanius, ridică în 191—192, din banii lor, împăratului o statuie²⁶⁵, care fusese promisă de decurionii unei ale, *decuriones aiales*, cum se spune în inscripție, probabil ai alei I Siliana, cu garnizoana la Gilău, lingă Cluj, cu prilejul acordării onoarei decurionatului, adică de a face parte din sîatul orașului (*ob honorem decurionatus*), guvernatorului provinciei Dacia Porolissensis Aelius Constans și lui Iulius Pacatianus, fost prefect (*quondam praefectus*) probabil al aceleiași ale.

În timpul domniei lui Commodus ca procuratori ai Daciei Apulensis cunoaștem mai întii, după anul 181, pe C. Sempronius Urbanus, care închină un altar lui Iupiter Optimus Maximus la Ampelum²⁶⁶ și alte trei altare,

la Sarmizegetusa, Minervei, Iunonei Regina și Norocului Daciilor (Fortunae Daciarum)²⁶⁷, apoi pe Ti. Claudius Xenophon care, după ce a fost mai întâi procuratorul Daciei Apulensis, revine în Dacia tot pe timpul lui Commodus, ca procurator vamal al Moesiei Inferior și al celor trei Dacii (*procurator Illyrici pre Moesiam inferiorem et Dacias tres*)²⁶⁸, post tot de *centenarius*, când sub îngrijirea sa (*sub cura*) doi sclavi imperiali din serviciul portoriului, *Zoticus et Salvianus servi villici*, îi ridică la Sucidava (Celei) o statuie împăratului Commodus²⁶⁹.

Ca procurator al Daciei Porolissensis, în afară de mai sus amintitul Aelius Constans, tot în timpul domniei lui Commodus mai cunoaștem pe C. Valerius Catullinus, care închină un altar lui Jupiter Optimus Maximus la Napoca²⁷⁰. În schimb, nici un procurator al Daciei Malvensis nu ne este cunoscut în această vreme.

În ultima noapte a anului 192 Commodus este ucis în palatul imperial și Senatul îl decretă inamic public, ștergându-i numele de pe lista împăraților.

DACIA ÎN VREMEA SEVERILOR

După căderea succesivă a împăraților P. Helvius Pertinax și Didius Iulianus, tronul imperial revine lui P. Septimiu Sever, proclamat împărat la Carnuntum de armata dunăreană. Originar din Africa și căsătorit cu siriana Iulia Domna, ajuns pe tronul imperial cu sprijinul armatei, Septimiu Sever inaugurează o nouă etapă în istoria Imperiului roman, care face treptat trecerea de la principat la dominiul din timpul lui Dioclețian, prin instaurarea unei adevărate monarhii, sprijinită pe armată, împotriva Senatului, care este despuiat treptat de vechile lui prerogative. Septimiu Sever, care își adaugă și numele de Pertinax, se declară fiu adoptiv al lui Marcus Aurelius, reabilitând totodată amintirea lui Commodus, pe care îl înscrie în rindul zeilor. Sprijinindu-se pe armată, Septimiu Sever acordă atenție și provinciilor, cărora le asigură o lungă perioadă de pace și de relativă prosperitate. El se ocupă peste tot de întărirea apărării hotarelor imperiului.

După vremurile precare din timpul războaielor marcomanice, Dacia cunoaște din nou în timpul domniei lui Septimiu Sever (193—211) o perioadă mai lungă de liniște și de refacere economică. Activitatea economică este reluată cu intensitate. Orașele se bucură de o nouă perioadă de înflorire. Septimiu Sever acordă rangul de municipiu așezărilor de la Potaissa, unde se afla sediul legiunii V Macedonica, și de la Porolissum, alt important centru militar în nordul Daciei. Poate tot el a acordat dreptul de municipiu și orașelor Dierna, Tibiscum și Ampelum, iar la Apulum se întemeiază, în jurul importantului castru al legiunii XIII Gemina, un al doilea oraș, *municipium Septimium Apulense*, alături de mai vechea *colonia Aurelia Apulensis*. Ūnora

dintre orașe, ca de pildă Drobetai, Septimiu Sever le acordă rangul mai mare, de colonie, iar Potaissai, rangul de colonie și dreptul italic (*ius Italicum*), care pune orașele din Dacia pe aceeași treaptă cu cele din Italia, ceea ce le aducea unele reale beneficii. În timpul lui se reconstruiesc în piatră mai multe castre de pământ. E foarte probabil că tot sub Septimiu Sever se organizează, poate pe o linie de apărare menținută încă din timpul lui Hadrian, așa-numitul *limes transalutanus*, de la est de Olt, astfel că acum hotarul Daciei e împins efectiv dincolo de Olt, în Muntenia, pină la linia care de la Flămînda, pe Dunăre, continuă fără întrerupere pină în fața pasului Bran. O deosebită sollicitudine manifestă Septimiu Sever față de trupele și soldații de toate categoriile din Dacia. În timpul lui Septimiu Sever nu se cunosc lupte la hotarele Daciei. Liniștea care domnește în provincie pare să fie oglindită și de faptul că abia două tezaure monetare sînt îngropate în timpul domniei lui Septimiu Sever, unul descoperit la Lujerdiu (j. Cluj)²⁷¹, altul la Alecuși (j. Alba), despre care informațiile pe care le avem sînt destul de sumare²⁷². O știre, vag înregistrată de Dio Cassius, amintește de zădărnicierea pornirii unui război împotriva Imperiului roman, în 196, de către o populație din estul Daciei pe care el o numește sciți. O ploaie torențială cu tunete și fulgere, cum a arătat scriitorul antic, a provocat moartea a trei fruntași care stăteau la sfat²⁷³. Este vorba probabil de populații amestecate de la nordul gurilor Dunării și al țărmlui Mării Negre, care se găseau încă din acest timp în fierbere. Starea de neliniște din aceste ținuturi e oglindită și de îngroparea în Moldova a cinci tezaure monetare, dintre care patru au ca ultime emise, monede din anul 196²⁷⁴. Dar din relatarea istoricului antic rezultă clar că incursiunea în Dacia sau în altă provincie a Imperiului roman nu a mai avut acum loc. În Dacia domnește liniștea și aici orașele și trupele se întrec să-i ridice lui Septimiu Sever și celor doi fii ai săi, asociați la domnie, Caracalla și Geta, statui, monumente, altare. Pentru toate acestea, Septimiu Sever poate fi cu drept cuvînt considerat ca al doilea „părinte“ al Daciei.

Cu toate că în lupta împotriva contracandidaților la tronul imperial, Septimiu Sever s-a sprijinit în primul rînd pe armata din provinciile dunărene, nu avem știri despre participarea trupelor din Dacia la războiul din anii 193—195 împotriva lui Pescennius Niger, la care știm că a luat parte o armată din Moesia (*exercitus Mysiacus apud Byzantium*)²⁷⁵ condusă de L. Marius Maximus, legatul legiunii I Italica, cu titlul de *dux*. Primul guvernator al Daciei în timpul domniei lui Septimiu Sever a fost Polus Terentianus, sub care la Micia, pe cheltuiala împăratului, se refac băile cohortei II Flavia Commagenorum, „distruse de vechime“ (*balneas... vetustate dilabsas*), cum se spune în inscripție²⁷⁶.

Legatul următor al celor trei Dacii este P. Septimius Geta, fratele împăratului, în numele căruia el face inaugurarea la Potaissa, în 195, a unui edifi-

ciu²⁷⁷. Comandant al legiunii *V Macedonica pia felix*, care ridică construcția, era Tib. Claudius Claudianus. La Apulum P. Septimius Geta este onorat, ca frate al împăratului, printr-o inscripție pusă de subofițerii *cornicularii, commentarii și speculatores*²⁷⁸, din statul său major. Ca *legatus Augustorum (trium) pro praetore provinciarum Daciae* este menționat și în inscripția de la Leptis Magna, care îi dă *cursus honorum* complet²⁷⁹. Legatul de legiune din timpul său, Tib. Claudius Claudianus, era originar probabil din orașul Rasicade în provincia Numidia Africii, și a obținut pretura la recomandarea împăratului, după care a comandat pe rând cele două legiuni din Dacia, probabil mai întâi *V Macedonica*, apoi *XIII Gemina*. Mai important este însă faptul arătat de două inscripții africane²⁸⁰, că el a comandat cu titlul de *praepositus* și o vexilație alcătuită din trupe din Dacia (*praepositus vexillationis Daciscarum*), în primul rând din detașamentele ale celor două legiuni. Detașamentul a fost alcătuit probabil în primăvara anului 196, cînd împăratul tocmai se întorcea din Orient, unde învinsese pe Pescennius Niger, și se îndrepta spre Gallia împotriva lui Clodius Albinus, proclamat și el împărat de legiunile din Britannia. Nu știm însă nimic de eventuala participare efectivă a vexilației din Dacia la luptele din Gallia din anii 196—197, încheiate prin victoria lui Septimiu Sever în bătălia de la Lugdunum.

Un alt detașament de trupe auxiliare din Dacia, alcătuit sub numele de *vexillatio Dacorum Parthica* și pus sub comanda lui C. Iulius Corinthianus, originar tot din Numidia Africii, de la Therveste, care înainte și după aceea comanda, ca *praefectus* sau ca *tribunus*, mai multe cohorte și ale staționate în provincia noastră, a participat la luptele din Orient, din anii 197—199, împotriva parților, lupte în care el s-a distins, fiind decorat, *ob virtute sua*, pentru bravura sa, de către *sacratissimi imperatores*, Septimiu Sever, împărăteasa Julia Domna, care îl însoțește pe împărat, Caracalla, proclamat și el Augustus, și de Geta, făcut Caesar, cu o coroană murală, o lance pură și un steag de argint²⁸¹. C. Iulius Corinthianus nu a mai apucat să se bucure însă mult timp de avantajele distincției imperiale, pentru că a murit curînd, se pare în vîrstă de-abia 39 de ani, niște moștenitori ai lui punîndu-i epitaful la Apulum. Credem într-adevăr că originea africană a lui Iulius Corinthianus, apoi faptul că el a comandat în Dacia mai întîi ca tribun-cohorta I Britannica cu garnizoana la Căeși, în Dacia Porolissensis, iar mai tîrziu, după întoarcerea din războiul parthic, ca prefect, ală I Hispanorum Campagonum, a cărei garnizoană era la Micia, în Dacia Apulensis, respectiv Dacia Superior, ca și expresia *sacratissimi imperatores* pledează cu mai multă probabilitate pentru datarea alcătuirii acestei *vexillatio Dacorum Parthica* în vremea lui Septimiu Sever, cum considera *sine dubio* Mommsen, decît în vremea războiului parthic al lui L. Verus, deci înainte de reorganizarea Daciei, cum a propus recent H. G. Pflaum²⁸². La fel afirmația că vexilația constituită pentru războiul împotriva parților ar fi dăinuit în Dacia multă vreme, ca

un corp de sine-stătător, este fără discuție greșită, a ea bazându-se pe lectura falsă a unei ștampile aplicate pe o cărămidă de la Potaissa²⁶³, care aparține armatei²⁶⁴ Daciei Porolissensis (*Exercitus Daciae Porolissensis, nu vexillatio Dacorum Parthica*).

În timpul domniei lui Septimiu Sever ne sînt cunoscuți și alți guvernatori consulari ai provinciei, în afară de cei doi amintiți mai sus. Unul este C. Iulius Maximinus, care probabil în ultimii ani ai secolului al II-lea, prin 198—199, sau în primii ani ai secolului al III-lea, prin 202—203, închină la Apulum un altar maiestății împăraților (numinibus Augustorum) Severus și Antoninus (Caracalla), și lui Geta Caesar, și zeiței Diana²⁶⁵. Un altul, L. Octavius Iulianus este amintit în anii 200—202 ca legat consular al celor trei Dacii de patru inscripții, una închinată de *ordo Ampelensium* împăratului²⁶⁶, alta pusă la Bumbești cu prilejul reconstruirii în piatră²⁶⁷ a castrului de pămînt de aici, a treia, un altar închinat la Germisara din porunca sa (*fieri iussit*) zeiței norocului Fortuna pentru sănătatea celor trei împărați²⁶⁸ și ultima, un altar de la Potaissa închinat geniului colegiului beneficiarilor (*Genio scholae beneficiariorum*)²⁶⁹, din slujba comandantului legiunii V Macedonica, desigur. Un alt guvernator al celor trei Dacii este L. Pomponius Liberalis, cunoscut mai de mult dintr-o inscripție de la Apulum, în care el apare ca dedicant pentru sănătatea împăraților, al clădirii cu fronton a colegiului postăvarilor (*collegium centonariorum scholam cum aetoma*)²⁷⁰, iar acum și dintr-o inscripție de la Micia²⁷¹, în care el este amintit ca *co(n)s(ularis)*, sub care, în anul 204, maurii de la Micia și prefectul lor Iulius Evangelianus reconstruiesc templul zeilor patriei (*templum deorum patriorum*), dărîmat din cauza vechimii (*vetustate conlapsum*), dedicîndu-l iarăși pentru sănătatea neînvinșilor împărați (*pro salute dominorum nostrorum invictissimorum*), cum sînt ei numiți, a lui Severus, Antoninus (Caracalla), Geta Caesar, împărăteselor Iulia și Plautilla și a lui Plautianus, prefectul pretoriului, tatăl Augustei, adică socrul lui Caracalla.

Între 200 și 209, mai probabil însă în 205, ca guvernator al celor trei Dacii este cunoscut P. Mevius Surus, amintit o dată pe piatra de fundație a clădirii curierilor din statul său major (*scholam speculatorum*) de la Apulum²⁷², pe care aceștia o ridică și o împodobesc cu statui sacre (*statuis sacris ornaverunt*), din porunca (*iussu*) sa, pentru sănătatea celor trei împărați, apoi ca dedicant în alte trei inscripții adresate toate lui Septimiu Sever, una la Micia²⁷³, de călăreții din ala *Compagonum*, alta la Dretea²⁷⁴ (j. Cluj, originară probabil din castrul de la Bologna), în Dacia Porolissensis, și a treia de la Slăveni²⁷⁵. Între anii 205 și 209 guvernator al Daciei era Claudius (?) Gallus, care la Băile Herculane, unde se va fi dus pentru căutarea sănătății, închină un altar lui Hercules, pentru sănătatea împăratului Severus și a fiului său Antoninus²⁷⁶. Tot în timpul domniei lui Septimiu Sever, la o dată care nu poate fi precizată, bănuim că a fost *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum*,

nu legat al legiunii XIII Gemina, enigmaticul personaj de rang senatorial, *P. Aelius Gemellus*, *vir clarissimus*, care ridică și consacră la Apulum, probabil în municipiul lui Septimiu Sever, băile noului oraș, după cum ne informează o inscripție pusă cu acest prilej²⁹⁷. Atestat pentru singura dată în Dacia și altfel necunoscut din altă parte¹⁹⁹, se presupune a fi tatăl Aeliei Gemella, amintită printre matroanele care au luat parte la jocurile seculare din anul 204 la Roma²⁹⁹. În sfârșit, este cunoscut tot în timpul domniei lui Septimiu Sever, între 198 și 209 sau poate în anul 211, după argumentarea lui A. Stein, acceptată în general de toți cercetătorii³⁰⁰, și un locțiitor al legatului consular în persoana lui Herennius Gemellinus, menționat ca *procurator Augustorum nostrorum (duorum) agente v(ice) p(raesidis)* de o inscripție al cărei loc de descoperire nu se cunoaște³⁰¹. El era procurator de rang equestru al Daciei Apulensis, cu reședința la Sarmizegetusa, unde închină un altar zeului etern (*Deo Aeterno*, probabil Jupiter Dolichenus) pentru sănătatea soției sale și a fiilor săi³⁰². El mai fusese de altfel în Dacia și mai înainte, ca tribun militar, probabil în legiunea XIII Gemina, când de asemenea închină, tot la Sarmizegetusa, un altar zeiței Hecate pentru sănătatea soției sale Aelia Saturnina, care și-ar fi recuștigat sănătatea (*statum*) pentru că i s-a arătat zeița în vis (*ex visu*), se spune în inscripție³⁰³.

Herennius Gemellinus este în Dacia primul procurator de rang equestru încredințat temporar cu girarea postului de guvernator, *praeses*, al celor trei Dacii. E o măsură excepțională, care se încadrează însă și în atitudinea mai generală a lui Septimiu Sever de a nu se baza prea mult pe fidelitatea senatorilor și de a se folosi mai mult de cavaleri, cărora le încredințează funcțiuni mai înainte rezervate numai senatorilor. Sub împărații următori tot mai dese sînt cazurile de suplinire a guvernatorilor consulari cu *procuratores agentes vice praesides*, pregătind astfel înlocuirea definitivă a guvernatorilor din ordinul senatorilor cu prefecti din rîndurile cavalerilor, reformă care se va înfăptui de către Gallienus.

În schimb, s-a arătat de către C. Daicoviciu că M. Herennius Faustus, cunoscut prin cele două altare descoperite la Straja, nu departe de Apulum, unul închinat lui *Saturnus securus*, celălalt Minervei *supera*³⁰⁴, a fost numai *legatus legionis XIII Geminae*³⁰⁵, nu guvernator al celor trei Dacii, între 205 și 220, cum s-a afirmat de către primul editor al celor două inscripții³⁰⁶. Întrucît personajul a fost *consul suffectus* puțin înainte de anul 205³⁰⁷, data inscripției de pe statuia colosală a lui Memnon de la Theba³⁰⁸, în Egipt, comandant al legiunii XIII Gemina de la Apulum a fost înainte de acest an. Închinarea de către un comandant al legiunii XIII Gemina lui *Saturnus*, căruia i se dă epitetul, pînă acum neatestat epigrafic, de *securus*, adică „fără teamă“, „liniștitul“, ni se pare că este semnificativă pentru vremurile de liniște care domnesc în Dacia sub domnia lui Septimiu Sever.

O constatare care se impune în legătură cu guvernatorii cunoscuți în timpul domniei lui Septimiu Sever este că numărul lor este destul de mare, anume nouă, dacă includem și pe un *agens vice praesidis*. E posibil însă să nu-i cunoaștem pe toți, dar chiar așa ei, raportați la cei aproape 18 ani de domnie a lui Septimiu Sever, ne dau o durată medie de doi ani pentru fiecare guvernator. Situația aceasta concordă cu observațiile făcute în alte provincii, care dau ca medie a duratei legațiilor provinciale în această vreme doi ani. Rareori durata rămânerii în funcție a guvernatorilor de provincii se prelungește peste doi sau trei ani, în contrast cu ceea ce am putut remarca la guvernatorii dinaintea lui Marcus Aurelius, când ei rămâneau în funcție uneori, ca în cazul lui D. Terentius Scaurianus, chiar peste cinci ani. Istoricul italian G.Barbieri crede că durata scurtă a rămânerii în funcția guvernatorilor de provincie, care scade și mai mult după Septimiu Sever, ea ajungând chiar la mai puțin de un bieniu în medie, este în strinsă legătură, pe de o parte, cu creșterea numărului senatorilor, care pentru perioada domniei lui Septimiu Sever și Caracalla se ridică pînă la un maximum de 937, iar pe de altă parte, cu neîncrederea împăraților de a lăsa mai mult timp un guvernator în aceeași provincie³⁰⁹.

În opoziție cu numărul relativ mare de legați consulari ai celor trei Dacii atestați epigrafic în timpul domniei lui Septimiu Sever, cunoaștem mai puțini procuratori ecvestri în aceeași vreme. Astfel, în Dacia Apulensis, în afară de amintitul Herennius Gemellinus, care ține la un moment dat și locul consularului, numai alți doi procuratori ne mai sînt cu probabilitate cunoscuți. Unul este L.Octavius Felix, care la Sarmizegetusa închină un altar zeilor nemuritori și puterii divine a preasfinților împărați (*dis immortalibus et numini sanctissimorum Augustorum*), presupuși a fi Septimiu Sever și Caracalla³¹⁰. Iar celălalt T.Cornasidius Sabinus, menționat de o inscripție de la Falerio în Picenum, Italia, ca *procurator Augusti Daciae Apulensis*³¹¹, și pe care învățatul H.G.Pflaum, autorul unor lucrări de seamă despre procuratorii ecvestri, îl arată ca îndeplinind această funcție în timpul lui Septimiu Sever, după 196—197³¹². În schimb, același învățat, identificîndu-l pe M.Aurelius Heraclitus, sub a cărui îngrijire doi sclavi ai săi (*servi villici*) Eutyches și Apulensis ridică la Drobeta un *tabularium* (local pentru arhiva unui oficiu), pe care îl dedică pentru sănătatea împăraților Septimiu Sever și Caracalla și a lui Geta Caesar³¹³, cu un anume Heraclitus procurator al portoriului Illyricului, căruia Septimiu Sever și Caracalla îi adresează la 27 februarie 201 un rescript într-o chestiune privind scutirea de taxe pretinsă de cetățenii din orașul Tyras³¹⁴, crede³¹⁵ ca și alții (olandezul S.J. De Laet, autorul unui studiu despre vămile la romani³¹⁶, și profesorul român D.Tudor)³¹⁷, că el nu a fost nicicînd procurator provincial nici al Daciei Malvensis, cum îl socotea învățatul francez E. Albertini³¹⁸, nici al Daciei Apulensis, cum inclina să-l considere A. Stein³¹⁹, ci numai *procurator pu-*

blici portorii vectigalis Illyrici, și în această calitate se îngrijește de ridicarea unui *tabularium* la Drobeta prin cei doi sclavi ai săi, care îi girau aici afacerile.

În Dacia Porolissensis, probabil între 198 și 209, era procurator P. Aelius Sempronius Lycinus, pentru sănătatea căruia se dedică la Napoca un altar lui Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus³²⁰ și, poate tot în timpul domniei lui Septimiu Sever și Caracalla, M. Cocceius Genialis, *vir egregius procurator Augustorum duorum provinciae Porolissensis*, închină tot la Napoca, pentru sănătatea sa și alor săi, un altar, zeului neînving al soarelui (*deo Soli invicto*)³²¹, adică lui Mithras.

În Dacia Malvensis nu mai cunoaștem nici un procurator pînă spre mijlocul secolului al III-lea.

La moartea lui Septimiu Sever tronul imperial rămînea celor doi fii ai săi, Caracalla și Geta, dar rivalitatea dintre cei doi frați a dus la asasinarea lui Geta spre sfîrșitul lui februarie 212, Caracalla rămînînd astfel singur împărat. În scurta lui domnie el s-a preocupat cu zel de apărarea și întărirea hotarelor imperiului pe Rin, pe Dunăre și în Dacia, și a acordat o deosebită atenție soldaților, cărora le-a mărit solda și le-a îmbunătățit condițiile de serviciu. Preocupîndu-se aproape numai de armată și de apărarea granițelor imperiului, Caracalla (211–217) a lăsat cele mai multe dintre grijele guvernării în interior pe seama energice sale mame Iulia Domna. Influentă încă de pe timpul lui Septimiu Sever, ea se bucură de toate onorurile unei împărătese sub domnia fiului său. Iulia Domna se intitulează nu numai Augusta, ci și „mamă a castrelor, a Senatului și a patriei“ (*mater castrorum senatusque ac patriae*), acordîndu-i-se aceeași atenție ca și fiului ei Caracalla, din partea trupelor, care îi închină în castre inscripții și îi ridică monumente.

Dacia s-a bucurat în primii ani de domnie ai lui Caracalla, înainte de plecarea lui în anul 214 în Orient, de unde nu se va mai întoarce, de o atenție deosebită din partea împăratului, care a vizitat chiar provincia, străbătînd-o de la un capăt la altul. Caracalla continuă în Dacia opera de refacere în piață a castrelor, de întărire a apărării provinciei, de sprijinire a dezvoltării orașelor, a provincialilor și în primul rînd a trupelor și a elementului militar, în spiritul politicii practicate de tatăl său. Această susținută activitate își găsește oglindirea în inscripțiile destul de numeroase pe care trupele și populația civilă le închină lui Caracalla și mamei sale Iulia Domna³²².

De sprijin deosebit s-au bucurat în Dacia trupele de pe granița de vest și nord-est a provinciei. Acestea își exprimă devotamentul și mulțumirea pentru drepturile acordate și ajutoarele primite, ridicîndu-i statui și punîndu-i inscripții, în care se folosește tot mai mult o terminologie nouă, atît în ceea ce privește titulatura împăratului, căruia i se atribuie epitete superlative, cît și expresiile pompoase și adulative prin care se exprimă devotamentul. În multe castre, statui și inscripții onorare (*tituli honorarii*) se pun și Iuliei

Domna. Astfel, la Ilișua se cunosc mai de mult două inscripții, desigur baze de statui, amîndouă datînd din anul 213, înainte de luna octombrie, una pusă de *ala I Tungrorum Frontoniana Antoniniana*³²³, în cinstea „prea bunului și prea marelui principe“ (*optimo maximo principique*), față de a cărui putere se declară „totdeauna și pe merit devotată“ (*numini eius semper ac merito devota*), alta fragmentară, pusă de o unitate rămasă necunoscută³²⁴. În același an, la Porolissum a fost reclădit din temelii castrul mare de pe Pomet, cum dovedesc cele trei inscripții descoperite în ruinele porților³²⁵. Tot atunci, probabil, i s-a ridicat lui Caracalla o impunătoare statuie ecvestră, în mărime naturală, și de o rară frumusețe, din care s-au descoperit mai multe fragmente. S-a putut reconstitui și inscripția, de asemenea foarte fragmentar păstrată, de pe soclul acestei statui, în care un corp de trupă, probabil *cohors V Lingonum Antoniniana peditata*, își exprimă recunoștința față de „prea fericitul și prea puternicul principe“ (*felicissimo fortissimoque principi*) pentru drepturile acordate și ajutoarele primite (*indulgentiis aucta liberalitatibusque ditata*)³²⁶. În aceiași termeni își exprimă recunoștința și *ala I Hispanorum Campagorum Antoniniana* de la Micia (Vețel)³²⁷. Aici³²⁸, ca și la Porolissum³²⁹, inscripții similare au fost dedicate și Iuliei Domna. La fel în castrul de la Cășei s-a descoperit o inscripție dedicată de cohorta *I Brittanica milliaria Antoniniana* Iuliei Domna, „mama preasfîntului și preapiosului împărat Antoninus, mamă a castrelor, și a Senatului, și a patriei (*matri sanctissimi piissimique Antonini Augusti et castrorum senatusque ac patriae*)³³⁰, al cărei pendant pare să-l constituie o inscripție foarte fragmentară descoperită în același castru și închinată lui Caracalla³³¹. În castrul de la Buciumi, (j. Sălaj), o statuie, cum precizează însăși inscripția descoperită, a fost pusă (*statuam posuit*) de cohorta *II Nervia Brittonum milliaria*³³². În sfîrșit, o inscripție dedicată lui Caracalla de cohorta *IIII Hispanorum* a fost găsită în ruinele porții *praetoria* a castrului de la Inlăceni³³³.

Toate aceste inscripții fac dovada că împăratul Caracalla, în primii lui ani de domnie, a acordat drepturi, beneficii și ajutoare excepționale trupelor de pe granița de vest și de nord a Daciei, sprijinind refacerea, repararea sau reclădirea în piatră a lagărelor acestor trupe în scopul consolidării întregii apărări din această parte a Daciei.

Inscripțiile date arată că toate aceste lucrări erau terminate înainte de octombrie 213. Ele erau în orice caz încheiate la data vizitei pe care împăratul o face în Dacia, cînd el se duce pînă la Porolissum în extremitatea de nord a provinciei³³⁴.

Despre vizita lui Caracalla în Dacia fac mențiune, foarte laconic, izvoarele istorice. Cel mai explicit este biograful împăratului, care spune că în timp ce Caracalla făcea pregătiri pentru plecarea în Orient, părăsind drumul, a petrecut un timp în Dacia (*Dein ad Orientem profectionem parans, omisso itinere in Dacia resedit*)³³⁵. Mai puțin precis, Dio Cassius spune doar că sosind

în Tracia, nu s-a mai preocupat de Dacia, ci trecu Hellespontul...³³⁶, în timp ce Herodian se mulțumește să spună că împăratul a cercetat taberele de la Istru, apoi a sosit în Tracia³³⁷. Itinerarul urmat de Caracalla în Dacia pare să fie indicat de însemnarea ulterioară pe miliarul de la Viștea, pe drumul de la Napoca spre Porolissum, construit pe la 165, în timpul domniei lui Marcus Aurelius și L. Verus, a numelui lui Caracalla, ceea ce înseamnă că drumul a fost reparat cu prilejul trecerii împăratului. Faptul concordă cu atenția acordată de către Caracalla, peste tot unde și-a desfășurat campaniile sale militare, întreținerii drumurilor.

La Porolissum, unde Caracalla era însoțit se pare de mama sa Iulia Domna, cum ar indica inscripția și statuia de bronz descoperită aici, împăratul a dus tratative cu popoarele din vecinătatea Daciei pentru o nouă reglementare a legăturilor acestora cu imperiul. Într-adevăr, istoricii antici ne informează că împăratul Caracalla a luat ostatici de la dacii liberi, pe care îi va înapoia urmașul său la tron Macrinus³³⁸, și că pe vandali i-a ațîțat împotriva marcomanilor, iar pe regele cvazilor, Gabriomarus, chemat în fața tribunalului său, l-a ucis³³⁹. Scena și tratativele acestea s-au desfășurat probabil în castrul de la Porolissum, loc foarte indicat pentru asemenea acțiuni, deoarece pe de o parte se găsea situat chiar pe granița provinciei și a imperiului, iar pe de altă parte, era un punct întărit, cu o poziție strategică excepțională care făcea din el adevărata cheie de boltă a sistemului de apărare la granița de nord-vest a Daciei.

Relatăriile foarte succinte ale scriitorilor antici cu privire la acțiunile întreprinse în Dacia de către Caracalla și tratativele purtate cu dacii liberi, cvazii și vandalii de dincolo de granița de nord-vest a provinciei, nu ne permit să înțelegem mai bine în ce condiții s-au desfășurat ele și să precizăm ce caracter au avut. Se pare însă că nu a fost vorba de lupte propriu-zise, ci doar de tratative, desfășurate însă în condiții de forță, căci împăratul vorbea din mijlocul trupelor sale numeroase, instalate în castru puternice, înapoia unei linii de apărare care părea inexpugnabilă. În legătură cu un pasaj din biografia lui Caracalla³⁴⁰, în care, printr-un joc de cuvinte, făcînd aluzie usturătoare la adresa împăratului și la uciderea lui Geta, se povestește că un fiu al fostului împărat Pertinax ar fi spus că dacă ar vrea Caracalla ar putea să adauge la celelalte titluri triumfale ale sale, de *Germanicus*, *Parthicus*, *Arabicus* și *Alamanicus*, și pe cel de *Geticus Maximus* (cel mai mare învingător al geților), pentru că goții se numesc și geți, iar pe aceștia el i-a învins în niște bătălii răsunătoare, pe cînd trecea spre Orient (*dum ad Orientem transiit, tumultuariis proeliis devicerat*), s-a vorbit în istoriografia modernă de primele lupte cu goții purtate tocmai de Caracalla la granițele Daciei cu prilejul vizitei sale în această provincie³⁴¹. Știrea însă e dubioasă și în orice caz anacronică³⁴², căci la această dată goții nu sînt încă cunoscuți la granițele Daciei. Ea este probabil un adaos al autorului tîrziu, din secolul al IV-lea,

al biografiei împăratului Caracalla. Știrea sau mai degrabă confuzia a putut, lua naștere, dacă vrem să-i găsim cu orice preț o explicație, în legătură cu informațiile despre luptele duse cu neamurile germanice, poate și cu geții, adică cu dacii liberi, la granițele Daciei, cu prilejul vizitei împăratului în provincie.

La fel afirmația acreditată în istoriografia modernă despre luptele duse de Caracalla cu carpicii, despre care însă izvoarele literare nu fac nicicând mai vagă amintire, se baza numai pe informația scoasă dintr-o inscripție de la Oescus, în care se spune că un primipilar numit T. Aurelius Flavinus a fost recompensat de Caracalla cu o sumă importantă de bani și înaintat în grad pentru vitejia cu care a luptat împotriva „carpilor“, *ob alacritatem virtutis adversus hostes C[arpos]*³⁴³, dar învățatul nostru istoric D. Tudor, reexaminând piatra cu inscripție, a arătat că în ea nu e vorba de carpi, ci de o seminție germanică numită *cenni*, cu care se știe că împăratul Caracalla a dus lupte (deci *adversus Cennos*, nu *Carpos*)³⁴⁴. Astfel, și această știre trebuie scoasă din rîndul informațiilor sigure despre istoria Daciei în vremea domniei lui Caracalla.

La plecarea sa din Dacia, Caracalla a lăsat provincia bine apărată, cu sistemul defensiv bine pus la punct, în timp ce raporturile cu populațiile de dincolo de graniță erau și ele reglementate.

Recunoștință, sinceră sau slugarnică, exprimă față de Caracalla și alte inscripții onorare (*tituli honorarii*) sau votive, puse în cinstea împăratului sau pentru sănătatea sa, uneori și a Iuliei Domna, în diferite alte localități ale provinciei, de orașe ca Sarmizegetusa³⁴⁵, de un beneficiar consular la Buciumi³⁴⁶, de un tribun din legiunea XIII Gemina la Apulum³⁴⁷, de sclavul Synthropus în numele procuratorului vămilei Iulius Paternus la Ad Mediam³⁴⁸, de comandantul legiunii XIII Gemina Rufrius Sulpicianus la Apulum³⁴⁹ și chiar de guvernatorii provinciei. Foarte semnificativă este închinarea pe care o face, fie în legătură cu evenimentele din Dacia, fie cu proiectata plecare în Orient, procuratorul minelor de aur Aelius Sostratus la Ampelum pentru sănătatea, victoria și ferirea de rău (*pro salute et victoria et incolumitate*) a împăratului și a Iuliei Domna³⁵⁰.

Cel dintîi legat consular pe care-l cunoaștem în Dacia sub Caracalla este L. Marius Perpetuus, probabil frate cu istoricul L. Marius Maximus, amintit de *Historia Augusta*³⁵¹. El figurează cu titlul de *consularis Daciarum trium* în inscripția votivă din anul 214 închinată la Napoca zeiței Syria, pentru sănătate împăratului și a Iuliei Domna, de către doi frați Aurelii Claudi, unul purtînd cognomenul de Nepotianus (?), celălalt un cognomen necunoscut³⁵². Din textul inscripției păstrat cu lacune nu rezultă în ce calitate apare numele consularului Daciei pe acest altar. Noi bănuim însă că el va fi fost dedicantul templului pe care va fi fost fixată lespeda votivă sau a unei importante ofrande oferite zeiței siriene cu prilejul trecerii prin Napoca a împăratului și a mamei sale siriene, în călătoria lor spre Porolissum,

cind guvernatorul provinciei trebuia să fie de față, însoțind probabil alaiul imperial. Legatul consular mai este menționat și de o inscripție, probabil de pe baza unei statui, pusă în cinstea lui de către M. Ulpius Caius, centurion din legiunea *III Italica Antoniniana* la Apulum ³⁵³. În această inscripție lui L. Marius Perpetuus i se spune guvernator prea drept (*praeses iustissimus*).

Un al doilea legat consular al Daciei în timpul domniei lui Caracalla a fost C. Iulius Septimius Castinus, cunoscut din trei inscripții dacice, una pe un altar închinat la Apulum zeiței Epona (*Epone sancte*, sic) pentru sănătatea sa de către un sclav al său, Libella, mai mare peste grajdurile de cai și vizitii (*superiumentarius*) ³⁵⁴, alta tot pe un altar probabil, începutul inscripției lipsește, închinat la Porolissum, de asemenea pentru sănătatea sa, de L. Antonius Marinianus, prefectul coortei *V Lingonum Antoniniana* ³⁵⁵, iar a treia, o inscripție pusă în cinstea împăratului în castrul de la Bumbești (j. Gorj), în care guvernatorul celor trei Dacii figurează ca dedicant ³⁵⁶. Legația sa în Dacia se situează la sfârșitul domniei lui Caracalla, căci de la Dio Cassius aflăm că împăratul Macrinus, urmașul la tron al lui Caracalla, l-a rechemat din Dacia sub cuvânt că ar avea nevoie de serviciile lui, adevărul fiind însă că se temea de el din cauza sentimentelor de prietenie pe care acesta le nutrise față de Caracalla ³⁵⁷. Ipoteza lui A. Stein că C. Iulius Septimiu Castinus ar fi putut fi adus și instalat ca legat al Daciei chiar de către Caracalla, cu prilejul vizitei sale în Dacia din anul ²¹⁴, nu mai poate fi susținută, deoarece știm astăzi cu toată certitudinea că la această dată legat al provinciei era L. Marius Perpetuus. Dar închinarea unui altar pentru sănătatea noului legat consular la Porolissum, de către trupa cu garnizoana în castrul de acolo, ar putea constitui un indiciu că și după vizita împăratului și plecarea lui în Orient acesta, om influent și având legături cu familia imperială, a acordat atenția sa acestui important punct strategic și supravegherii situației de dincolo de frontiera imperiului.

În afară de acești doi guvernatori consulari, care singuri nu par să poată acoperi întreagă domnia lui Caracalla, mai rămâne loc pentru cel puțin încă un legat. Numele unui legat consular, după cât se pare martelat, figura de fapt și într-o inscripție, foarte mutilată, de la Ampelum ³⁵⁸, pusă pentru sănătatea unui împărat cu numele de *M. Aur(elius) Antoninus P(ius) fel(ix) p(ater) p(atriciae)*, care poate fi Caracalla, dar și Elagabal.

Numele unui *consularis III Daciarum* a fost martelat, pînă a nu se mai păstra decît cîteva litere, ca urmare a condamnării memoriei (*damnatio memoriae*), și într-o inscripție de la Porolissum, din care aflăm că un templu mistuit de foc (*templum vi ignis consumptum*) a fost refăcut de *numerus Palmyrenorum sagittariorum* și închinat zeului patriei Bel (deo patrio Bel), pentru sănătatea lui Caracalla, în timp ce procurator al

Daciei Porolissensis era Ulpius Victor ³⁵⁹. Deci iarăși un nume martelat de legat consular, care ar putea fi altul decât cel presupus în inscripția de la Ampelum, amintită mai sus. Cît privește procuratorul Ulpius Victor, el mai este cunoscut însă și dintr-o inscripție de la Sarmizegetusa³⁶⁰, în care el e menționat ca procurator al provinciei Dacia Apulensis și totodată ca locțiitor al guvernatorului celor trei Dacii (*agens vice praesidis*), funcție deținută, cum era și firesc, după cea de procurator al provinciei Dacia Porolissensis. Autorul *Fastelor* Daciei, A. Stein, stabilind cu toată certitudinea, pe baza inscripției de la Porolissum, că Ulpius Victor a fost procurator al Daciei Porolissensis în timpul domniei lui Caracalla, credea a putea susține că el în timpul aceleiași domnii, chiar la începutul ei, a fost transferat de la Napoca la Sarmizegetusa, unde a fost încredințat și cu conducerea rămasă vacantă a celor trei Dacii. Se dovedea astfel că ipoteza lui T. Mommsen, după care guvernatorul în locul căruia a funcționat Ulpius Victor ar fi fost unul din partizanii lui Geta, despre care Herodian spune că au fost executați de emisarii lui Caracalla ³⁶¹, nu se mai poate susține, de vreme ce la începutul domniei lui Caracalla, singur el se găsea încă în postul de guvernator al Daciei Porolissensis, abia la cîtva timp după aceea fiind transferat în Dacia Apulensis. Rămîne deci deschisă problema cine era guvernatorul atins de *damnatio memoriae* în timpul procuratei ecvestre a lui Ulpius Victor în Dacia Porolissensis și cine a fost legatul al cărui loc l-a luat el ca *vice praesidis*. Cei doi guvernatori, necunoscuți nouă, nu par să fie totuși aceeași persoană și nici nu par să aibă nimic comun unul cu altul.

Iată însă că renumitul cercetător al procuratorilor ecvestri, H.G. Pflaum, considerînd că nimic nu probează că Ulpius Victor ar fi fost procurator al Daciei Porolissensis și cu atît mai puțin apoi al Daciei Apulensis, în primii cinci ani de la începutul domniei lui Caracalla, emite o ipoteză diferită, anume că Ulpius Victor a ajuns locțiitor de guvernator al celor trei Dacii ceva mai tîrziu, anume în anul 218, cînd, după o scurtă domnie, Macrinus, urmașul lui Caracalla, a fost și el înlocuit de Elagabal³⁶². Atunci prințesele siriene, Iulia Maesa și Iulia Soemias, procedînd la executarea a numeroși guvernatori de provincii, rămași credincioși lui Macrinus ³⁶³, s-au sprijinit cu predilecție pe membrii ordinului ecvestru. Ulpius Victor ar fi unul dintre aceștia. Un indiciu în această privință l-ar constitui faptul că una dintre cele trei legiuni menționate în inscripția lui Ulpius Victor de la Sarmizegetusa, al căror epitet este martelat, anume legiunea *II Parthica*, în care viitorul procurator a servit ca tribun, este cunoscută ca ostilă lui Caracalla³⁶⁴, astfel că epitetul de *Antoniniana* ea nu l-a putut primi decât de la Elagabal, pe care se știe iarăși că amintita legiune l-a sprijinit ³⁶⁵. Martelarea deci a epitelui *Antoniniana* în inscripția amintită s-ar fi efectuat deci mai tîrziu, după ce și memoria lui Elagabal, altfel omonim al lui Caracalla, a suferit

de asemenea *damnatio memoriae*. Ipoteza lui Pflaum are avantajul că întinde pe o perioadă mai lungă, de 13 ani (205—218), numeroasele funcții deținute succesiv de Ulpius Victor, care altfel ar trebui să fie înghesuite pe o perioadă mai restrânsă, ceea ce nu este de loc probabil.

În ceea ce ne privește, considerăm mai verosimilă ipoteza lui Pflaum și pentru că, știind acum că în anul 214 guvernator al Daciei era L. Marius Perpetuus, pentru procuratura lui Ulpius Victor nu ar mai rămâne decât un interval de timp de abia de mai bine de un an. Ar mai rămâne totuși posibilitatea de a plasa locotenența lui Ulpius Victor la conducerea celor trei Dacii între cei doi legați consulari, cunoscuți cu numele, unul atestat epigrafic în anul 214, celălalt documentat la sfârșitul domniei lui Caracalla, în intervalul de timp dintre ei fiind posibilă o vacanță. Totuși, argumentele invocate de Pflaum fac puțin probabilă și această ipoteză.

În timpul scurtei domnii a lui Macrinus (217—218), este menționat ca guvernator al Daciei Marcius Claudius Agrippa, despre care Dio Cassius relatează că în chip cu totul neașteptat, împotriva dătinilor, el a fost trimis de împărat ca guvernator mai întâi în Pannonia, apoi în Dacia, de unde fostul guvernator Castinus tocmai fusese rechemat³⁶⁶. Întrucât însă monedele îl atestă și ca guvernator al Moesiei Inferior, se crede că lui i s-a încredințat concomitent, ca pe vremea lui M. Claudius Fronto, conducerea atât a celor trei Dacii, cât și a Moesiei Inferior³⁶⁷. El era, ca și Decius Tricillianus, trimis tot atunci de împăratul Macrinus guvernator în Pannonia Inferior, de origine foarte modestă. Dio Cassius afirmă că fusese sclav și coaforul unei femei³⁶⁸. Cu toate acestea, el a fost, probabil, promovat în Senat încă de Caracalla în rîndul foștilor pretori, dar înainte de a fi trimis în Pannonia și apoi în Dacia el trebuie să fi deținut consulatul. Mai târziu, el a fost retrogradat și trecut din nou în rîndul foștilor pretori³⁶⁹.

În timpul lui Macrinus aflăm că „dacia pustiiră o parte din Dacia, cu gîndul să prelungească războiul“ și prin stăruință obținură ostaticii, pe care îi luase de la ei Caracalla, ca zălog al alianței³⁷⁰. Sînt aceiași daci liberi de la hotarele Daciei cu care încheiase Caracalla o alianță cu prilejul vizitei sale în provincia noastră. Despre importanța acestui grup de daci liberi de la hotarul de nord-vest al Daciei, care tulbură în această vreme liniștea provinciei, face mărturie și epitaful unui tălmăci pentru limba dacică, „*interpretex Dacorum*“, cu numele de M. Ulpius Celerinus, din legiunea *I Adiutrix*, de la Brigetio, în Pannonia Inferior³⁷¹. Inscripția datează fie din timpul domniei lui Caracalla, fie din vremea lui Elagabal. Grupul acestor daci care, teritorial, de la hotarul de nord-vest al Daciei se întindeau mult spre vest, pînă în fața orașului Brigetio, trebuie să fi fost destul de numeros pentru a necesita un asemenea tălmăci. Același grup se va afirma și mai târziu prin lupte împotriva imperiului³⁷².

Timpul de domnie al ultimilor împărați din dinastia severilor, al lui Elagabal (218—222) și al lui Severus Alexander (222—235), este o perioadă de liniște pentru Dacia, când nu se semnalează lupte sau alte tulburări la hotarele provinciei. În linii generale, ei continuă politica întemeietorului dinastiei, sprijinindu-se pe armată, căreia îi acordă toată sollicitudinea. La mărirea soldelor se adaugă numeroase donative, sume de bani distribuite trușelor, iar acestea își manifestă recunoștința și devotamentul, ridicându-le statui în castre. Iulia Mamaea, mama lui Severus Alexander, joacă în timpul domniei acestuia rolul pe care-l avusese Iulia Domna în timpul lui Caracalla. Ea poartă de asemenea titlul de Augusta, și inscripțiile o numesc mamă a împăratului, a castrelor, a Senatului și a patriei, *mater Augusti et castrorum et senatus et patriae*, la care o inscripție de la Sarmizegetusa adaugă și pe acela de mamă a întregului neam omenesc, *universi humani generis*³⁷³. În timpul acestor împărați continuă în liniște opera de reorganizare și întărire a apărării provinciei, ceea ce constituie o bună pregătire pentru vremurile mai grele care vor urma după ei.

În biografia lui Severus Alexander din *Historia Augusta* se spune că el ar fi împărțit soldaților de la granițe pământuri luate de la dușmani și le-ar fi dat chiar animale și sclavi pentru cultivarea acestor terenuri, pe care nu le puteau transmite însă urmașilor decât dacă și ei deveneau soldați în aceeași unitate. Scopul acestei măsuri era de a face pe soldați să lupte mai bine, apărându-și în același timp pământurile lor³⁷⁴. Reforma ar preceda formarea soldaților-țărani, *limitanei*, din secolul al IV-lea³⁷⁵, dar știrea este suspectă, fiind considerată ca un fals al biografului panegirist, introdus din spirit de preamărire în biografia eroului său³⁷⁶. Inscripțiile, nici din Dacia, nici din alte părți, nu confirmă efectuarea unei asemenea reforme.

Epoca utimilor Severi continuă să fie pentru Dacia o perioadă de liniște și de prosperitate economică.

Domnia scurtă a lui Elagabal este foarte slab oglindită în inscripțiile din Dacia. O singură inscripție onorară, din castrul de la Hoghiz, i se atribuie³⁷⁷, dar și aceasta ar putea să fie a altui împărat. Din timpul lui nu ne este cunoscut nici un guvernator consular și nici un procurator al vreuneia dintre cele trei provincii.

Mai bine documentați sîntem asupra domniei mai lungi a lui Severus Alexander. În lumina unui studiu mai nou al istoricului C. Daicoviciu³⁷⁸, împăratul Severus Alexander ne apare ca un ultim și zelos sprijinitor al provinciei de la nordul Dunării. Lui i se atribuie crearea adunării provinciale, *concilium trium Daciarum*, sigur atestat în vremea sa de o inscripție pusă la Sarmizegetusa [*pro salute imp(eratoris) Caes(aris) M. Aur(elii) Severi Alexan[dr]i Pii [felicitis Aug(usti)]*]³⁷⁹, cu care prilej orașul Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în care adunarea provinciei își avea sediul, primește titlul onorific de *metropolis*, atestat epigrafic mai întîi tot în vremea aceluiași împărat³⁸⁰.

Tot lui Severus Alexander i se atribuie o măsură de ordin economico-financiar, anume arendarea pășunilor și a salinelor din Dacia, care fac parte din patrimoniul împăratului, *patrimonium Caesaris*, unor arendași particulari, *conductores pascui et salinarum*, recrutați dintre provincialii cei mai înstăriți și mai cu vază, membri ai celei mai înalte aristocrații municipale, precum și o altă inițiativă, de ordin militar de astă-dată, constând din înființarea la hotarele provinciei a unor posturi permanente de pază și supraveghere a ținutului și mai ales a legăturilor cu populația dinafara provinciei, numite *stationes*, atestate epigrafic în vremea acestui împărat la Cășei, pe Someș³⁶¹, și încredințate unor *beneficiarii consularis*, subofițeri aflați în serviciul legațului consular al provinciei. Din aceste *stationes* se vor organiza mai târziu teritoriile militare numite *regiones*.

Din vremea lui Severus Alexander cunoaștem trei guvernatori consulari. Unul ar fi Pollenius Auspex, amintit numai de o inscripție de la Xanthos³⁶², ca guvernator al Daciei, la o dată care nu poate fi precizată mai de aproape. Altul este Iasdius Domitianus, care mai întâi a servit probabil în Dacia ca legat al legiunii XIII Gemina³⁶³, în perioada de la Caracalla pînă la Elagabal, apoi a revenit ca legat consular. În această calitate, el este amintit ca dedicant în patru inscripții onorifice, toate descoperite în castre și închinare de diferite trupe auxiliare. La Ilișua el apare ca *dedicante*, adică inaugurînd statuile imperiale, în două inscripții puse de *ala Frontoniana (Tungro-rum) Alexandriana*, una pentru Severus Alexander, căruia i se dă titlul, întru totul similar cu al lui Caracalla, de *optimus maximus princeps*³⁶⁴, cealaltă pentru Iulia Mamaea, gratificată nu numai cu epitetul de mamă a „preasfîntului împărat“ (*mater sanctissimi Imperatoris*), ci și cu acela de mamă a castrelor și a Senatului (*et castrorum senatusque*)³⁶⁵. În inscripția pentru împărat se arată că trupa a fost dăruită cu privilegii și bani, ceea ce se exprimă prin aceeași formulă cunoscută din vremea lui Caracalla: *indulgentiis eius aucta liberalitatibusque ditata*. Tot el figurează ca dedicant în alte două inscripții puse pentru cinstirea Iuliei Mamaea, una la Mehadia, de *cohors III Delmatarum Alexandriana (milliaria) equitata civium Romanorum pia fidelis*, cu specificarea că închinarea se face puterii și maiestății acesteia (*numini maiestatique eius*)³⁶⁶, alta la Rîșnov, de *cohors VI nova Cumidavensium Alexandriana*³⁶⁷. În aceste ultime două inscripții numele lui Iasdius Domitianus este martelat (inscripția de la Mehadia este în întregime martelată, dar lizibilă), ceea ce arată că el a suferit *damnatio memoriae* o dată cu împăratul. Condamnarea memoriei lui și, în consecință, martelarea numelui său pe inscripții s-a făcut probabil îndată după moartea lui Severus Alexander, din ordinul lui Maximin Tracul, urmașul la tronul imperial. E foarte probabil că schimbarea de domnie să-l fi surpins pe Iasdius Domitianus guvernator consular al Daciei și în acest caz legația sa trebuie datată în ultimii ani ai domniei lui Severus Alexander.

Un element comun tuturor celor patru inscripții mai sus amintite îl constituie expresia *ex quaestura*³⁸⁸ *sua*, care exact în această formă se întâlnește numai în Dacia și, în orice caz, mai întâi în Dacia³⁸⁹, fiind să însemne că monumentul s-a ridicat prin mijloacele proprii ale corpului de trupă, adică din banii proprii ai acestuia, care se păstrau în capela sacră din pretoriu (*ad signa*). Semnificativ pentru legătura dintre *quaestura*, cu înțelesul de tezaur al unității și al soldaților din corpul respectiv de trupă, adică *aerarium militare* sau *pecunia ad signa deposita* și stindardele (*signa*) unității, care se păstrau împreună în capela sacră din pretoriul castrului, este faptul că un subofițer (*principalis*) al unei trupe de la Germisara *N(umerus) Brit(annicorum)* este concomitent *signifer et quaestor*³⁹⁰, adică stegar și administrator-casier al tezaurului unității. Inscripția este din anul 186, deci înainte de Severus Alexander. Repetarea aidoma de patru ori a expresiei *ex quaestura sua*, ca și a celorlalte formule de altfel, cunoscute din vremea lui Caracalla, dovedește că existau formule consacrate pentru asemenea inscripții, redactate poate chiar la cancelaria legatului provinciei. Păstrarea și folosirea lor timp mai îndelungat au fost favorizată de menținerea pe tronul imperial a împăraților din dinastia Severilor și de atitudinea binevoitoare a acestor împărați față de Dacia, care la rândul ei manifestă atenție și simpatie pentru cei care dețin în mâinile lor destinele imperiului, dovadă deci a unei perioade de liniște și stabilitate politică. Mai mult însă decât atât, cele patru inscripții închinată de către trupele din Dacia, *ex quaestura sua*, lui Sever Alexander sau mamei sale, drept mulțumire pentru darurile și privilegiile primite, constituie, după cum, pe drept, remarcă C. Daicoviciu³⁹¹, indicii semnificative pentru „o politică favorabilă“ a acestui împărat față de trupele din Dacia și în general față de provincia în care ele staționează.

Un al treilea legat consular al Daciei din timpul lui Severus Alexander rămâne necunoscut, anonim, deoarece numele lui lipsește de pe inscripția, numai fragmentar păstrată, pusă cu prilejul refacerii de către împărat a băilor coortei *II Flavia Commagenorum Severiana* de la Micia (Vețel, j. Hunedoara)³⁹².

Alte două inscripții de la Sarmizegetusa amintesc una numele Iuliei Domna³⁹³, cealaltă pe al împăratului și al mamei sale, pentru sănătatea cărora un libert imperial închină un altar zeului oriental Malagbel³⁹⁴.

Că aceasta, noi socotim încheiată prima perioadă din istoria Daciei romane, aceea a Antoninilor și a Severilor. În această perioadă de un secol și trei decenii, de la Traian pînă la sfîrșitul domniei lui Severus Alexander, istoria provinciei se desfășoară intens și fără prea mari tulburări sau neliniști, cu excepția doar a unor scurte perioade critice, ca aceea de la începutul domniei lui Hadrian sau de la începutul războaielor marcomanice, din vremea lui Marcus Aurelius. În tot acest răstimp, provincia se bucură de o dezvoltare internă pe care o putem numi strălucită din toate punctele de vedere. De-

spre această dezvoltare rodnică, înregistrând progrese în toate domeniile de activitate și impunerea formelor de viață romană, stau mărturie inscripțiile, monumentele, vestigiile arheologice de tot felul, mai mult decât sumarele și întâmplătoarele știri ale scriitorilor antici. Provincia este prosperă în interior și bine apărată împotriva atacurilor din afară. Legăturile cu Roma și cu celelalte provincii ale imperiului se desfășoară nestingherit.

Dar această dezvoltare liniștită însă se întrerupe după perioada Severilor, când o dată cu criza generală în care alunecă întreg imperiul, situația provinciei Dacia se înrăutățește treptat, iar după jumătatea secolului al III-lea ea devine chiar precară. Ritmul de dezvoltare se încetinește, liniștea e tot mai mult tulburată de atacurile din afară ale barbarilor, viața stagnează în Dacia. Știrile despre viața internă a provinciei devin mai puțin numeroase și se răresc cu totul după jumătatea secolului al III-lea. Incepe perioada de sfârșit a stăpînirii romane în Dacia.

N O T E

- ¹ Vezi documentarea și discutarea problemelor referitoare la constituirea și organizarea provinciei, în studiul nostru *Organizarea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, pp. 121—150.
- ² *Dio Cassius*, LIII, 12.
- ³ *De Grassi*, *Fasti consolari*, p. 31 și *R. Syme*, *Tacitus*, Oxford, 1958, p. 53, n. 7; 87, nr. 6; 242, nr. 2; 604, n. 11; 64 nr. 36.
- ⁴ *Dio Cassius*, LII, 23, 2.
- ⁵ *CIL*, III, 1443.
- ⁶ *CIL*, III, 1322, 1572 și *StCl*, IX, 1967, p. 181 sq.
- ⁷ *CIL*, III, 1100.
- ⁸ *Cohen*², *Traian*, 539; *Strack*, I, 384, cu pl. VI.
- ⁹ Vezi *G. Daicoviciu* și *H. Daicoviciu*, *Ulpia Traiana* (1962) și *C. Daicoviciu*, *Sarmizegetusa*, în *RE*, Suppl. X.
- ¹⁰ *CIL*, III, 1081.
- ¹¹ *CIL*, XVI, 57, 163.
- ¹² *AISC*, II, 1933—1935, pp. 240—253.
- ¹³ *AnEp*, 1934, nr. 2.
- ¹⁴ *Ptolemeu*, *Geographia*, III, 1, 5.
- ¹⁵ Vezi *IstRom*, I, pp. 517—530, cu bibliografia de la pp. 570—572 și „Dacia“, *N.S.*, V, 1961, p. 365 sqq.
- ¹⁶ *Apulum*, V, 1965, p. 143 și urm.
- ¹⁷ *Cichorius*, CLII.
- ¹⁸ *JRS*, XLVIII, pp. 102—116.
- ¹⁹ *JRS*, XLIX, 1959, pp. 28 și 32 sq.
- ²⁰ *Hommages à Albert Grenier*, Bruxelles-Berchem, 1962, p. 749 sq.

- ²¹ *AISC*, II, 1933—1935, p. 251, n. 1.
- ²² *StCl*, II, 1960, p. 318 sqq.; „Dacia“ N.S., IV, 1960, p. 326 sqq.; V, 1961, p. 369 sq.
- ²³ *CIL*, XVI, 44.
- ²⁴ *Geographia*, III, 10, 8.
- ²⁵ *Klio*, 37, 1959, p. 196—210.
- ²⁶ C. Daicoviciu și D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 172, sint de părere că „Intreagă Oltenia și nu numai partea de răsărit pînă la Jiu, cum crede eruditul bulgar Gerov“, a fost anexată Moesiei Inferior. Nu exclud însă nici posibilitatea ca acest teritoriu să fi aparținut Moesiei Superior.
- ²⁷ Vezi C. Daicoviciu în *IstRom*, I, p. 308.
- ²⁸ E. g. Brandis, *RE*, IV, 1970; Christescu, II, p. 35, Patzsch, *Beiträge*, V/2, pp. 137 sqq., 170; Daicoviciu, p. 92; *IstRom*, I, pp. 349 și 351.
- ²⁹ A. Domaszewski, *AEM*, XIII, 1890, p. 142 sq.; C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 250, n. 1; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1938 (ediția intli), p. 39; cf. Stein, p. 18 sq.; A. Alföldi, *Dacie Romani in Transylvania*, Budapest, 1940, p. 44; C. Daicoviciu și D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 172; cf. M. Macrea, în *ActaMN*, III, 1966, p. 133.
- ³⁰ Vezi, de pildă, Brandis, în *RE*, IV, 1970; Patzsch, *op. cit.*, V/2, p. 169 sq., cu n. 7; H. Nesselhauf, în *Gnomon*, XIV, 1938, p. 514; cf. și N. Gostar, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 179 sq., n. 68.
- ³¹ *CIX*, XVI, 57 și 163, ambele din anul 110, dar de la date diferite.
- ³² *CIL*, XVI, 163.
- ³³ „Istros“, I, 1934, p. 69 sq. = *AnnEp*, 1935, nr. 109.
- ³⁴ *CIL*, III, 8074, 25, d; *ACMIT*, 1929, p. 315, nr. 3 b și Szilágyi, p. 28, cu pl. XVI, 235. Multe exemplare au ieșit la iveală cu prilejul săpăturilor recente efectuate la Tibiscum de Muzeul Banatului, sub conducerea lui M. Moga.
- ³⁵ *CIL*, XVI, 107.
- ³⁶ *CIL*, III, 6273.
- ³⁷ *CIL*, XVI, 163.
- ³⁸ Vezi Wagner, p. 153 sq.
- ³⁹ Vezi Wagner, p. 77 sq.
- ⁴⁰ *CIL*, XVI, 57.
- ⁴¹ Wagner, p. 116; *OR*², pp. 232 și 275. Ea înlocuiește cohorta *I Antiochensium*, care a construit, desigur împreună cu alte trupe, castrul de aci, între cele două războaie dacice. Cohorta *III Campestris* e documentată de o inscripție și la Napoca (*AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 59 sq.), totuși ea nu pare să fi staționat aci; cf. „Dacia“ N.S., VIII, 1964, p. 152, n. 40.
- ⁴² Wagner, p. 128; *OR*², p. 223.
- ⁴³ Vezi *ActaMN*, III, 1966, p. 431 sq.
- ⁴⁴ Vezi mai jos p. 258.
- ⁴⁵ *CIL*, III, 7904 = *ILS*, 2417.

- ⁴⁸ S t e i n, p. 10 sq.
- ⁴⁷ Vezi mai jos p. 260.
- ⁴⁶ P a t s c h, *Beiträge*, V, 2, pp. 66—70, 72 sqq., 82.
- ⁴⁹ *OCD*, pp. 226—229.
- ⁵⁰ D i o C a s s i u s, LXVIII, 9, 4.
- ⁵¹ D. Tudor susține că Laberius Maximus și-ar fi avut cartierul general între cele două războaie dacice la Buridava (Stolniceni), pe Olt; vezi „Dacia“, N.S., VIII, 1964, pp. 345—351 și *SCIV*, 16, 1965, p. 186.
- ⁵² „Dacia“, XI—XII, 1945—1947, p. 141 sq.
- ⁵³ *SCIV*, II, 2, 1951, pp. 125—135.
- ⁵⁴ *Geographia*, III, 8, 4.
- ⁵⁵ *SHA, Hadrian*, 3, 9.
- ⁵⁶ D i o C a s s i u s, LXVIII, 10, 3.
- ⁵⁷ Vezi mai jos p. 320.
- ⁵⁸ F r o n t o, II, p. 204 (ed. Haines).
- ⁵⁹ *CIL*, III, 32933 = *ILS*, 2723. Cf. *RE*, XII, c. 1284; P a t s c h, *Beiträge*, V/2, p. 158; S t e i n, p. 14, n.1.
- ⁶⁰ *SHA, Hadrian*, 5, 21.
- ⁶¹ *SHA, Hadrian*, 6, 6.
- ⁶² D i o C a s s i u s, LXVIII, 13, 6.
- ⁶³ *OR*², p. 232 și D. T u d o r, *Răscoale și atacuri „barbare“ în Dacia romană*, București, 1957, p. 19, n. 2.
- ⁶⁴ *SHA, Hadrian*, 6, 8.
- ⁶⁵ *AnnÉp*, 1933, 268.
- ⁶⁶ *CIL*, III, 1445.
- ⁶⁷ *CIL*, VI, 32374.
- ⁶⁸ E u s e b i u s, *Hist. eccl.*, IV, 2, 4.
- ⁶⁹ *SHA, Hadrian*, 5, 8 și 6, 7.
- ⁷⁰ *Ibidem*, 6, 7.
- ⁷¹ *Ibidem*, 7, 3.
- ⁷² D i o C a s s i u s, LXVIII, 15, 2.
- ⁷³ *CIL*, III, 1462 = *ILS*, 1324 și inscripția *CIL*, III, 1551, cu text identic de la Tibiscum.
- ⁷⁴ *CIL*, III, 1100 = *ILS*, 7141.
- ⁷⁵ *PIR*², IV, p. 157, nr. 305; cf. *RE*, IV, 2404, XIV, 1600; A. S t e i n, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 71 sq.; R. S y m e, în *JRS*, LII, 1962, p. 95 sq.
- ⁷⁶ *CIL*, XVI, 68 și Suppl., p. 215.
- ⁷⁷ *SCIV*, IV, 1953, pp. 541—555 = „Dacia“, N.S., I, 1957, pp. 191—203 și G. F o r n i în „Athenaeum“, N.S. XXXV, 1958, pp. 3—29 (extras).
- ⁷⁸ *CIL*, XVI, 75.
- ⁷⁹ *SHA, Hadrian*, 5, 1.

- ⁸⁰ Tocilescu, harta de la p. 118; Patzsch, *Beiträge*, V/2, pp. 169 și 172; Stein, p. 18; Daicoviciu, p. 95; C. Daicoviciu și D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 174; cf. M. Macrea, în *ActaMN*, III, 1966, p. 138.
- ⁸¹ F. Horowitz, în *AO*, XIV, 1935, nr. 77–78, p. 93 sq.; Christescu, II, 122; p. H. Nesselhauf, în *Gnomon*, 14, 1938, p. 515; *OR*², p. 139.
- ⁸² *CIL*, III, 1562 = *ILS*, 3826.
- ⁸³ Degrassi, *Fasti consolari*, p. 43.
- ⁸⁴ Stein, pp. 24–26.
- ⁸⁵ Patzsch, *op. cit.*, V/2, pp. 166 și 172.
- ⁸⁶ *Ibidem*, pp. 164, 169.
- ⁸⁷ *CIL*, XVI, 57, 163.
- ⁸⁸ *CIL*, XVI, 90.
- ⁸⁹ *OCD*, p. 339 sqq.
- ⁹⁰ *CIL*, XVI, 90, 108.
- ⁹¹ *OCD*, p. 343 sqq.
- ⁹² *CIL*, III, 1446.
- ⁹³ *CIL*, III, 1078 = *ILS*, 2301.
- ⁹⁴ *CIL*, III, 1089 = *ILS*, 3010.
- ⁹⁵ H. G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1950, p. 110 sqq.
- ⁹⁶ *CIL*, XVI, 75 (din 22 III 129): *et sunt in Dacia inferiore (sic.) sub Plautio Caesiano*.
- ⁹⁷ *CIL*, III, 13793–13794 (= 12601, a,b).
- ⁹⁸ *CIL*, III, 13795 (= 8909).
- ⁹⁹ *CIL*, XVI, 75.
- ¹⁰⁰ Stein, p. 107 și Pflaum, p. 410.
- ¹⁰¹ Eutropius, VIII, 6, 2.
- ¹⁰² Fronto, *Principia Historiae*, II, p. 206 (ed. Haines).
- ¹⁰³ „Athenaeum“, N. S. XXXVI, 1958, p. 47 (extras).
- ¹⁰⁴ *JRS*, LII, 1962, p. 88.
- ¹⁰⁵ A. Premierstein, în *Wiener Eranos*, Wien, 1909, pp. 256–269.
- ¹⁰⁶ *CIL*, XVI, 108.
- ¹⁰⁷ *CIL*, XVI, 110.
- ¹⁰⁸ Stein, p. 32 și urm.
- ¹⁰⁹ *JRS*, LI, 1961, pp. 63–70 și *ActaMN*, I, 1964, pp. 163–180.
- ¹¹⁰ *MCA*, VII, 1961, p. 378, fig. 15 = *FastiArch*, XIII, 1960, p. 365. (nr. 5807), pl. XXXIV, fig. 101.
- ¹¹¹ *ActaMN*, II, 1965, pp. 135–139.
- ¹¹² Vezi mai jos p. 240.
- ¹¹³ Vezi Pflaum, p. 388 sq., 396 și 1067; i dem, *Les procurateurs équestres* (1950), pp. 68 și 254; cf. *ActaMN*, III, 1966, p. 144, cu n. 142.
- ¹¹⁴ Vezi „Dacia“, N.S., VIII, 1964, p. 154 sq.

- 116 „Dacia“, N.S. VIII, 1964, p. 145 sqq.
- 118 Strack, II, 791—795.
- 117 Idem, II, 715.
- 118 SHA, *AntPius*, 9.
- 119 *Ibidem*, 5, 4.
- 120 Polyainos, *Strategemata*, VI. Prol.
- 121 *Oracula Sibyllina*, XVII, 181.
- 122 Aelius Aristides, *Orationes*, XXVI, 70.
- 123 SCN, I, 1957, pp. 113—130.
- 124 CIL, XVI, 90.
- 125 CIL, XVI, 107.
- 126 CIL, XVI, 108.
- 127 CIL, XVI, 110.
- 128 CIL, III, 1061 = ILS, 4006.
- 129 Cf. Degrassi, *Fasti consolari*, p. 45.
- 130 CIL, III, 1416.
- 131 W. Hüttel, *Antoninus Pius*, I, Praga, 1936, p. 278 sqq.; B. Mitrea, in *SCIV*, V, 1954, p. 479 sqq.
- 132 CIL, VIII, 20424.
- 133 CIL, VIII, 12513 = ILS, 345.
- 134 NK, VII, 1908, p. 120.
- 135 *ActaMN*, II, 1965, pp. 269—293.
- 136 SHA, *AntPius*, 4, 10.
- 137 Strack, III, 785—787.
- 138 CIL, III, 1458. Cf. Stein, p. 23 sq.
- 139 CIL, III, 1562 = ILS, 3896; CIL, III, 1576; *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 433 = ILS, 9487; „Dacia“, III—IV, 1927—1932, p. 552 = *AnnÉp*, 1933, 249. Cf. Stein, pp. 24—26, care se referă și la CIL, III, 83, o dedicație lui Antoninus Pius din 152/3 (trib. pot. XVI), considerind-o ca putind fi autentică, dar copiată cu greșeli care au stilit numele guvernatorului Daciei, de către același Zamosius. În *ActaMN*, I, 1964, pp. 477—481, ea nu figurează totuși printre inscripțiile care ar putea fi „reabilitate“, deși credem că numele lui M. Sedatius Severianus poate fi restituit cu destulă certitudine în această inscripție, care nu mai poate fi respinsă în totalitatea textului ei.
- 140 CIL, II, 2008 = ILS, 5423 și *AnnÉp*, 1936, 99.
- 141 CIL, III, 1562.
- 142 Vezi Stein, p. 25 sq.
- 143 CIL, III, 7972; cf. Stein, p. 26.
- 144 CIL, II, 1461, 7768; *AISC*, I/2, 1928—1932, pp. 54—57 = *ACMIT*, III, 1932—1938, p. 410, nr. 28, cu fig. 42 (de la p. 395) = *AnnÉp*, 1934, 11; cf. Stein, p. 27.
- 145 CIL, III, 1465, cf. Stein, p. 27.
- 146 CIL, V, 1227, 1877, 8860 = ILS, 1364; vezi și CIL, V, 1189 (din Aquileia).
- 147 CIL, XVI, 121.

- 148 Cf. Stein, p. 29 sq. și Pflaum, p. 410, nr. 167, pp. 980 și 1065.
- 149 Pflaum, p. 410.
- 150 *CIL*, III, 836.
- 151 Jung, p. 40; A. Premerstein, in *Wiener Eranos*, 1909, p. 265; Stein, pp. 18 și 35; Daicovicu, p. 98.
- 152 *CIL*, XVI, 110.
- 153 Dio Cassius, LXXI, 3, 5.
- 154 *AnnÉp*, 1906, 112 = *JÖAI*, 1908, Bbl. 208.
- 155 *CIL*, III, 13796 = *ILS*, 9180.
- 156 *CRAI*, 1945, p. 144 și urm. = *AnnÉp*, 1946, 163.
- 157 *Syria*, XXX, 1953, pp. 247–278.
- 158 *AnnÉp*, 1911, 108.
- 159 *JRS*, LII, 1962, p. 92.
- 160 Pflaum, pp. 375–379, nr. 157 bis.
- 161 *CIL*, III, 753 = 7429 = *ILS*, 1465. Cf. pentru datare, *CIL*, III, 751–752.
- 162 *CIL*, III, 1171.
- 163 *CIL*, III, 1460.
- 164 *CIL*, III, 1177.
- 165 „Dacia“, VII–VIII, 1937 – 1940, p. 343 sq., nr. 4.
- 166 *ActaMN*, III, 1966, p. 452 sq., nr. 1.
- 167 *CIL*, III, 943 (dată ca de la Aiud, dar originară poate tot de la Apulum).
- 168 *CIL*, III, 7902 (= 1412) = *ILS*, 7955.
- 169 *CIL*, III, 1007.
- 170 *CIL*, XVI, 185.
- 171 *MCA*, II, 1956, pp. 703–713.
- 172 „Athenaeum“, N.S. XXXXVI, 1958, p. 31 sqq. (extras).
- 173 *SHA, M. Aur.*, 22, 1.
- 174 *Hieronymi Chronicon*, p. 205 (ed. R. Helm, *Eusebius Werke*, Berlin, 1956).
- 175 *BpRég*, XV, 1950, p. 519.
- 176 *CIL*, III, 889.
- 177 *CIL*, III, 7625.
- 178 *CIL*, III, 1457 = *ILS*, 1097.
- 179 *CIL*, VI, 1377 (= 31640) = *ILS*, 1098.
- 180 Vezi „Dacia“, VIII, 1964, p. 156 sq. și *ActaMN*, III, 1966, p. 146.
- 181 *NotSc*, 1890, 173 = *AnnÉp*, 1890, 156.
- 182 *CIL*, V, 8659 = *ILS*, 1412; *NotSc*, 1923, p. 230 și nota precedentă.
- 183 *MCA*, II, 1956, p. 703 și urm.
- 184 *CIL*, III, 853.
- 185 *AnnÉp*, 1956, 124.
- 186 *CIL*, III, 1122.
- 187 Dio Cassius, LXXI, 3, 1 (Petrus Patricius, *Exc. de leg.* 391, 6 ed. de Boor).

- ¹⁸⁸ *CIL*, VI, 1449 = *ILS*, 1107; cf. Stein, p. 86 sq. și Pflaum, nr. 188, p. 511 sq.
- ¹⁸⁹ Vezi *RE*, XIV, c. 927 și *SCIV*, II/2, 1951, p. 480.
- ¹⁹⁰ C. Patzsch, *Banater Sarmaten (Beiträge, II)*, în *Anzeiger der Wiener Akademie*, 62, 1925, pp. 202–205, idem, *Beiträge*, V/2, p. 170.
- ¹⁹¹ G. Daicoviciu, în „*Transilvania*“, 74, nr. 1, 1943, pp. 70–74; idem, în *AISC*, IV, 1941–3, p. 294 sq.; idem *La Transylvanie dans l'ant.* p. 98.
- ¹⁹² Stein, p., 34.
- ¹⁹³ *CIL*, II, 1188 = *ILS*, 1403.
- ¹⁹⁴ D. Tudor, *Sextus Iulius Possessor in Dacia*, în *Volumul omagial C. Giurescu*, București, 1944, pp. 523–531.
- ¹⁹⁵ G. Daicoviciu, în *Transilvania*, 73, nr. 12, 1942, p. 962 sqq.; idem, în *AISC* IV, 1941–3, p. 294; idem, *Nesciendi ars.....*, Sibiu, 1944; idem, *La Transylvanie dans l'ant.*, p. 130, n.1.
- ¹⁹⁶ H. Nesselhauf, *Sex. Iulius Possessor*, în *Madrider Mitteilungen*, 5, 1964, pp. 180–184.
- ¹⁹⁷ *CIL*, III, 1155.
- ¹⁹⁸ Vezi mai sus p. 95.
- ¹⁹⁹ G. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Localizarea Daciei Malvensis*, comunicare la a III-a Sesiune științifică a muzeelor, din decembrie 1966, de la București. Lucrarea urmează să apară în *ActaMN*, IV, 1967.
- ²⁰⁰ Deininger, p. 33. Dar astăzi data întemeierii adunării provinciale nu mai poate fi referită nicicum la anul 158, cum credea încă Deininger, p. 139, ci la 167–169.
- ²⁰¹ O încercare de analiză atentă și de grupare cronologică a evenimentelor din Dacia în primii ani ai războaielor marcomanice o datorăm tinărului istoric maghiar G. Barta (*Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im II. Jahrhundert (167–172)*), în *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*, 11, 1966, pp. 81–87), cu unele din concluziile căruia însă nu putem fi de acord. În primul rînd, ne surprinde că cercetătorul de la Debrețin, nesocotind concluziile mai noi la care au ajuns de pildă A. Stein, G. Daicoviciu și J. Macrea se realizează părerii mai vechi a lui E. Ritterling (*RE*, XII, c. 1579, 1301 sqq.) și W. Zwickler (*Studienzur Marcus-Säule*, Amsterdam, 1941, p. 92 sqq.), după care a treia reorganizare a Daciei ar fi avut loc în 166–167, o dată cu aducerea legiunii V Macedonica la Potaissa, iar primul legat consular al celor trei Dacii ar fi fost Sex. Calpurnius Agricola (*CIL*, III, 7505), nu M. Claudius Fronto, în timpul căruia este mai întîi sigur atestată numirea de Dacia Apulensis (vezi M. Macrea, în „*Dacia*“, N.S., VIII, 1964, p. 156 sqq.).
- ²⁰² *CIL*, III, *Tabulae ceratae*, I, XII, XIII.
- ²⁰³ A. Cserni, *Az alsófehervármegyé monográfiája*, II, Aiud, 1902, p. 201.
- ²⁰⁴ *CIL*, III, 7969 = *ILS*, 371.
- ²⁰⁵ Christescu, II, p. 72 sqq.; M. Macrea, *AISC*, III, 1936–1940, p. 275; G. Daicoviciu, p. 102; M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 452; G. Barta, în *Acta Classica Univ. Debrecen*, 11, 1966, p. 86.

- 206 D. Tudor, *Răscouri și atacuri „barbare“ în Dacia romană*, București, 1957, p. 34; idem in *IstRom*, I, p. 432.
- 207 *Sargetia*, I, 1937, p. 58.
- 208 *NK*, XIV, 1905, p. 70.
- 209 *AVSL*, XIV, 1877, pp. 313–314.
- 210 *SCN*, I, 1957, p. 475, nr. 6.
- 211 *SCIV*, VII, 1956, p. 165.
- 212 *CIL*, III, 1457 = *ILS*, 1097.
- 213 *SHA*, *M. Aurelius*, 20, 6; *Dio Cassius*, LXXI, 3, 1–2.
- 214 Vezi mai sus nota 145. Cf. *SHA*, *M. Aurelius*, 22, 7.
- 215 *CIL*, III, 7505 = *ILS*, 2311.
- 216 *CIL*, VIII, 20994 = *ILS*, 1099.
- 217 *Dio Cassius*, LXXI, 11, 1.
- 218 Idem, LXXI, 11, 4.
- 219 Idem, LXXI, 12, 1–2.
- 220 Idem, LXXI, 12, 3.
- 221 Idem, LXXI, 12, 3.
- 222 Ptolemeu, *Geographia*, III, 5, 9 și III, 8, 3.
- 223 *CIL*, III, 14214, 12 = *ILS*, 8501 și *StCl*, VI, 1964, p. 192–199.
- 224 Pausanias, *Descrierea Greciei*, X, 34, 5.
- 225 *CIL* VI, 31856 = *ILS*, 1327.
- 226 *CIL*, VI, 1801 = *ILS*, 854.
- 227 *CIL*, III, 1153 și 7771 = *ILS*, 4398.
- 228 *CIL*, III, 1413.
- 229 E. Petersen, A. Domaszewski, G. Calderini, *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*, München, 1897, p. 122 sqq.; A. Domaszewski, *Geschichte der röm. Kaiser*, II, Leipzig, 1909, p. 227 sq.
- 230 *AnnÉp*, 1905, 16 = *ILS*, 9171.
- 231 *JRS*, LI, 1961, p. 63–70 = *ActaMN*, I, 1965, pp. 163–177.
- 232 *CIL*, XVI, 110.
- 233 *CIL*, XVI, 185.
- 234 *MCA*, II, 1956, pp. 703–716.
- 235 „Athenaeum“, N.S., XXXVI, 1958, p. 31 și urm.
- 236 *SCIV*, 18, 1967, p. 119 sq.
- 237 Vezi M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII, 1968 (sub tipar).
- 238 *SHA*, *M. Aurelius*, 17, 3; *Eutropius*, VIII, 13, 1.
- 239 *CIL*, III, 12574 = *AnnÉp*, 1912, 304.
- 240 G. Daicoviciu, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, pp. 129–132 = *Ann Ép*, 1931, 122–124.
- 241 *CIL*, III, 7751 = *ILS*, 7139.
- 242 *SHA*., *Pertinax*, 2, 4.

- 243 P fa u m, p. 453, nr. 179.
- 244 S t e i n, p. 90, S. J. D e L a e t, *Portorium*, p. 406.
- 245 D i o C a s s i u s, LXXI, 22, 1; *SHA*, *Pertinax*, 2, 4–10, 3, 2, 19, 5; H e r o -
d i a n, II, 9, 9.
- 246 *SHA*, *Pertinax*, 2, 10–11.
- 247 D i o C a s s i u s, LXXI, 19, 2.
- 248 *Cosmographia Ravennati Geographi*, 177, 19.
- 249 *SHA*, *M. Aurelius*, 24, 5 și 27, 10; cf. H e r o d i a n, I, 5, 6.
- 250 *AnnÉp*, 1920, 45.
- 251 *CIL*, III, 1699 = 7854.
- 252 D i o C a s s i u s, LXXII, 3, 1.
- 253 I d e m, LXXII, 3, 3.
- 254 *SHA*, *Commodus*, 13, 5.
- 255 D i o C a s s i u s, LXXII, 8, 1.
- 256 S t e i n, p. 50 sq.
- 257 *Vezi AISC*, I, 1928–1932, p. 134.
- 258 *ErdMúz*, VI, 1871–1873, p. 42.
- 259 *AVSL*, XI, 1870, pp. 52–63.
- 260 *AEM*, I, 1877, p. 125, nr. 6.
- 261 *SCIV*, VII, 1956, p. 167.
- 262 *CIL*, III, 1092.
- 263 *SHA*, *Didius Iulianus*, 5, 5; D i o C a s s i u s, LXXXVIII, 17, 1.
- 264 *CIL*, III, 1172.
- 265 *CIL*, III, 865.
- 266 *CIL*, III, 1298.
- 267 *CIL*, III, 7918; *AISC*, I, 1928–1933, partea a II-a, p. 86, 4 și 5 = *AnnÉp*, 1933, 15,
16.
- 268 *CIL*, III, 7127 = *ILS*, 1421.
- 269 *CIL*, III, 8042.
- 270 *CIL*, III, 857.
- 271 *SCN*, III, 1960, pp. 405–431.
- 272 *KorrbIVSL*, III, 1880, p. 65.
- 273 D i o C a s s i u s, LXXV, 3, 1.
- 274 *SCIV*, VII, 1956, p. 171.
- 275 *CIL*, VI, 1450.
- 276 *CIL*, III, 1374.
- 277 *CIL*, III, 905.
- 278 *CIL*, III, 7794.
- 279 *AnnÉp*., 1946, 131.
- 280 *CIL*, VIII, 5349 și 7978 = *ILS*, 1147.
- 281 *CIL*, III, 1193 = *ILS*, 2746.

- 282 P f l a u m, p. 49¹ sq.
- 283 *AnnÉp*, 1909, 35.
- 284 „Dacia“, N.S. VIII, 1964, p. 159 și urm.
- 285 *CIL*, III, 1127.
- 286 *CIL*, III, 1308.
- 287 *CIL*, III, 14485 a = *ILS*, 9179.
- 288 *CIL*, III, 1393.
- 289 *CIL*, III, 876.
- 290 *CIL*, III, 117⁴ = *ILS*, 7255 a.
- 291 *S a r g e t i a*, II, 1941, p. 119 = *AnnÉp*, 1944, 74.
- 292 *CIL*, III, 14479 (= 7741).
- 293 *CIL*, III, 1377.
- 294 *CIL*, III, 7647 (= 6250–6251).
- 295 *CIL*, III, 13801 (= 14216, 16).
- 296 *CIL*, III, 1564.
- 297 *CIL*, III, 1006.
- 298 Personajul de la Apulum nu pare să facă parte din familia unui alt Gemellus, guvernator sau legat de legiune, amintit de două inscripții de la Dura-Europos, vezi Barbieri, p. 159, nr. 749, cf. p. 525.
- 299 B a r b i e r i, p. 135, nr. 621, cf. și p. 525.
- 300 S t e i n, pp. 61 și 80; P f l a u m, nr. 254.
- 301 *CIL*, III, 1625.
- 302 *CIL*, III, 7901.
- 303 *AnnÉp.*, 1913, 51 = *ILS*, 1915.
- 304 *Apulum*, III, 1947–1949, p. 200 și urm.
- 305 *Atti III...*, p. 188.
- 306 *Apulum*, III, 1947–1949, pp. 200–208, vezi și B a r b i e r i, p. 596 (nr. 270) și 656.
- 307 B a r b i e r i, p. 66 sq. nr. 270; D e g r a s s i, *Fasti consolari*, p. 57.
- 308 *CIL*, III, 52 și p. 968.
- 309 B a r b i e r i, p. 560 sq.
- 310 S t e i n, p. 79.
- 311 *CIL*, IX, 5439 = *ILS*, 1368.
- 312 P f l a u m, p. 601 sq., nr. 226.
- 313 *AnnÉp*, 1944, 100 = *OR²*, p. 380, nr. 5.
- 314 *CIL*, III, 781, 8 și urm. (= 12509) = *ILS*, 423 = *IGR*, I, 598.
- 315 P f l a u m, p. 687, nr. 253.
- 316 S. J. D e L a e t, *Portorium*, p. 218 cu n. 1.
- 317 *OR²*, pp. 142, 146 sq.
- 318 În *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques*, 1930, p. 230; cf. P f l a u m, în *loc. cit.*

- 319 Stein, p. 79 sq.
- 320 *CIL*, III, 7659.
- 321 *CIL*, III, 7662.
- 322 Vezi *SCIV*, VIII, 1957, pp. 215—245.
- 323 *CIL*, III, 795.
- 324 *CIL*, III, 796.
- 325 *Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, p. 326 și *SCIV*, VIII, 1957, p. 222 și urm.
- 326 *Ibidem*.
- 327 *CIL*, III, 1378.
- 328 *CIL*, III, 1376.
- 329 *SCIV*, VIII, 1957, p. 234 și urm.
- 330 *BSH*, XV, 1929, p. 78 și urm.
- 331 *AISC*, I, partea a II-a, 1928—1932, p. 60.
- 332 *SCIV*, X, 1959, p. 311 și urm.
- 333 *AlmMRSg*, p. 42.
- 334 Cu privire la discuțiile referitoare la data vizitei lui Caracalla în Dacia, în 213 sau 214, vezi *RE*, II, c. 2447; XII, c. 1320, *AErt*, XLI, 1927, p. 80 sq.; W. Reusch, *Der historische Wert der Caracallavita in den Scriptorum Historiae Augustae*, Leipzig, 1931, p. 34, Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt am Main, 1939, p. 80; *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 320; E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der röm. Kaiserzeit*, Uppsala-Leipzig, 1941, p. 124; Stein, p. 66; *SCIV*, VIII, 1957, p. 241 sq.; J. Fitz, *Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214*, (Roma), 1961; *Historica*, (Praga), III, 1961, p. 36, IV, 1962, p. 50; *StCl*, VII, 1965, pp. 238—240; *Alba Regia*, 6—7, 165—66, pp. 202—205.
- 335 *SHA*, *Caracalla*, 5, 4.
- 336 Dio Cassius, LXXVII, 16, 7.
- 337 Herodian, IV, 8, 1.
- 338 Dio Cassius, LXXVIII, 27, 5.
- 339 *Iidem*, LXXVII, 20, 3.
- 340 *SHA*, *Caracalla*, 10, 6 și *Geta*, 6.
- 341 Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, p. 80, cu n. 4.
- 342 *Re*, II, c. 2448; cf. *SCIV*, VIII, 1957, p. 213.
- 343 *CIL*, III, 14416.
- 344 „Latomus“, XIX, 1960, pp. 350—356.
- 345 *CIL*, III, 1953; cf. și 7958.
- 346 *CIL*, III, 7645 = *AISC*, I, p. 107 și urm.
- 347 *CIL*, III, 1063.
- 348 *CIL*, III, 1565.
- 349 *CIL*, III, 1129.
- 350 *CIL*, III, 7836.
- 351 Barbieri, p. 87, nr. 357.

- 362 *DolgCluj*, IV, 1913, p. 255; cf. *MCA*, VI, 1959, p. 877.
- 363 *CIL*, III, 1178 = *ILS*, 1165. E singura inscripție referitoare la acest consular cunoscută lui Stein, p. 67 sq., și lui Dreggrasi, *Fasti consolari*, p. 57.
- 364 *ATRE*, XIV, 1908, p. 45 = *RE*, VI, 232 și Stein, p. 65.
- 365 *CIL*, III, 7638.
- 366 *OR*², p. 418 sq., nr. 281, vezi și p. 141.
- 367 *Dio Cassius*, LXXVIII, 13, 2.
- 368 *CIL*, III, 1309.
- 369 A. Stein, *Dazien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942; *idem*, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 63.
- 370 *CIL*, III, 1464 = *ILS*, 1370.
- 371 *Herodian*, IV, 6, 4.
- 372 *Pflaum*, pp. 691–694, nr. 257.
- 373 *Dio Cassius*, LXXIX, 3, 4–5, și 7, 1–3.
- 374 *SHA*, *Caracalla*, 2, 7–8; *Geta*, 6, 1–2; cf. *RE*, XII, c. 1317.
- 375 *SHA*, *Caracalla*, 6, 7.
- 376 *Dio Cassius*, LXXVIII, 13, 2.
- 377 Stein, p. 67; *idem*, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 91 sq.
- 378 *Dio Cassius*, LXXVIII, 13, 3.
- 379 *idem*, LXXVIII, 13, 4.
- 380 *idem*, LXXVIII, 27, 5.
- 381 *AErt*, V–VI 1944–1945, p. 178 și urm.
- 382 Vezi M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII (sub tipar).
- 383 *CIL*, III, 7970.
- 384 *SHA*, *Severus Alexander*, 58, 4–5.
- 385 *RE*, II, 2533; A. Jardé, *Études critiques sur la vie et le règne de Severus Alexander*, Paris, 1925, pp. 61 și 98 sqq. (citată după *ActaMN*, III, 1966, p. 167, n. 54); *Chrisculescu*, II, p. 87; *AIsc*, IV, 1936–1940, p. 242 sq.; *Romanitas*, 6–7, 1965, pp. 321–330 (citată tot după *ActaMN*, III, 1966, p. 167, n. 54).
- 386 *AErt*, s. III, vol. I, 1940, p. 231 sqq.; vezi însă *ActaMN*, III, 1966, p. 167 și nota precedentă.
- 387 *CIL*, III, 7722.
- 388 C. Dacicovicu, *Zur inneren Geschichte Daziens*, în *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, III. Teil, redigiert von Walter Leitsch, Graz-Köln, 1966, pp. 9–14, și *Severus Alexander și provincia Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, pp. 153–171.
- 389 *JCAI*, V, 1902, Bbl. 135 = *AnnÉp*, 1903, 69.
- 390 *Dacia*, III–IV, 1927–1932, pp. 548–551, nr. 2–3 = *AnnÉp*, 1933, 247–248.
- 391 *Act.Muz.*, 1956, p. 123–128, nr. 2–4 (toate din vremea lui Severus Alexander) și *CIL*, III, 825 (nedatăată).
- 392 *ILS*, 8841.
- 393 *CIL*, VI, 31651 (= 1428).

- ³⁸⁴ *CIL*, III, 797.
- ³⁸⁵ *CIL*, III, 798 = *ILS*, 2494.
- ³⁸⁶ *AnnÉp*, 1912, 2.
- ³⁸⁷ *AISC*, IV, 1941—3, p. 235 sqq.
- ³⁸⁸ Vezi *AISC*, IV, 1941—3, p. 238 sq.
- ³⁸⁹ În afara provinciei Dacia, cuvintul *quaestura*, cu înțelesul de *pecunia ad signa deposita*, se mai întâlnește, cum precizează acum C. Daicoviciu (în *Acta MN*, III, 1966, p. 170, n. 64), o dată într-un papyrus de la Dura-Europos (*AnnÉp*, 1933, 107), datînd de pe la sfîrșitul secolului al II-lea e.n., sub forma *quaestura n(umerorum)*, în înțelesul tot de tezaur propriu al unităților auxiliare respective, iar a doua oară într-o inscripție din Moesia Inferior (*CIL*, III, 14429), închinată de *cohors I Cisi-padensium* lui Maximin Tracul (235—238), deci imediat după moartea lui Severus Alexander, în expresia *đ(e) pecunia quaesturae*, întru totul similară celei cunoscute din Dacia și avînd același înțeles, fiind doar mai explicită. Amintim însă că și în Dacia formula *ex quaestura sua* mai apare o dată într-o inscripție de la Micia, închinată lui Filip Arăbul (*CIL*, III, 1379).
- ³⁹⁰ *CIL*, III, 1396.
- ³⁹¹ *ActaMN*, III, 1966, p. 170.
- ³⁹² *AnnÉp*, 1903, 66 = *ACMIT*, 1930—1931, p. 35, nr. 1.
- ³⁹³ *CIL*, III, 7970.
- ³⁹⁴ *CIL*, III, 7955.

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ A DACIEI ROMANE

ÎNTINDEREA ȘI HOTARELE PROVINCIEI DACIA

Noi știm acum că provincia Dacia organizată de Traian cuprindea numai o parte din teritoriile cucerite cu prilejul războaielor dacice din fosta Dacie a lui Decebal. Reglementarea efectuată însă de Hadrian după evenimentele critice din anii 117—118 este mai durabilă, fixînd aproape definitiv întinderea și hotarele celor două, apoi ale celor trei Dacii, care, chiar dacă din punct de vedere administrativ formau unități aparte, avînd conducere proprie, nu au încetat a fi considerate ca constituînd o singură provincie. Această unitate se strînge și mai mult și devine întru totul efectivă după reorganizarea din vremea lui Marcus Aurelius, de cînd cele trei Dacii sînt unite într-o singură provincie de rang consular.

Dacă facem abstracție de îngusta zonă de pămînt de la est de Olt, apărută de așa-numitul *limes transalutanus*, a cărui primă organizare se pare că a început totuși încă din vremea lui Hadrian, dar a cărui fortificare mai sistematică s-a întreprins se pare abia în vremea lui Septimiu Sever, *limes* care în vremea lui Filip Arabul, pe la 245, a fost părăsit, hotarul provinciei retransîndu-se definitiv pe Olt, putem considera că în mare hotarele Daciei romane au rămas neschimbate pînă la sfîrșitul stăpînirii romane.

O precizare mai de aproape a întinderii și hotarelor Daciei romane scriitorii și izvoarele antice de orice fel nu ne dau. Limitele Daciei descrise de geograful Ptolemeu, care a trăit pe la mijlocul secolului al II-lea, se referă la Dacia dinainte de cucerirea romană, nu la provincia din timpul său. Nici itinerariile nu fixează hotarele provinciei. O singură indicație avem de la doi scriitori din secolul al IV-lea, Eutropius și Rufius Festus, care în termeni aproape identici, dovadă că ei preiau știrea de la un izvor comun mai vechi, ne spun că de jur-impresur (*in circuitu*) Dacia măsura un milion de pași, *decies centena millia passuum*¹. Aceasta înseamnă o mie de mile romane sau, transformate, vreo 1479 km. Această întindere se referă fără îndoială la Dacia de după începutul domniei lui Hadrian, adică la Dacia romană, cum este ea în general cunoscută, și care în mare cuprinde Banatul, Oltenia și Transilvania propriu-zisă, fără regiunile periferice, cuprinsă între Munții Apuseni, riul Someș, lanțul munților vulcanici, paralel cu Carpații Răsăriteni, și Carpații Sudici de la pasul Oituz, pînă la pasul Turnu Roșu. Dacia astfel delimitată cuprindea în mare un teritoriu de aproximativ 125 400 km². Pe acest teritoriu stăpînirea romană a lăsat urme durabile, care se văd sau sînt scoase la iveală la tot pasul pînă astăzi. Folosite de la începutul

evului mediu ca materiale de construcție, ruinele și monumentele romane au atras dintotdeauna, dar mai ales din vremea răspîndirii curentului Renașterii, adică de prin secolul al XV-lea, atenția cărturarilor vremii și a călătorilor străini. Întinderea urmelor romane delimitează și întinderea provinciei. Mai de aproape și mai precis pot fi determinate însă hotarele Daciei romane, urmărind situarea pe teren a castrelor, care incing de jur-împrejur teritoriul provinciei. O mică aproximație rezultă numai din faptul că linia efectivă de graniță, adică cea controlată, se întindea la o oarecare distanță, variabilă după formele de teren, în fața liniei de caste.

Spre sud, în Oltenia și Banatul de azi, Dunărea despărțea Dacia de Moesia Inferior și Moesia Superior. În Banat, spre vest, urmele romane se întind în număr mai mare numai pînă la drumul pe care a înaintat Traian în primul război dacic și care pornea din fața orașului Lederata, de la Palanca de astăzi, pe la vest de munții Semenicului, trecînd prin localitățile Arcidava, Centum Putei, Berzobis și Azisis, spre a ajunge la Tibiscum (Jupa, lângă Caransebeș). Dincolo de această linie urmele romane sînt sporadice și nesigure. Probabil că partea de vest a Banatului, pînă la Tisa, care în antichitate și în tot evul mediu, pînă pe la începutul secolului al XVIII-lea, cînd s-au făcut lucrări de canalizare și asanare, fiind un ținut mlăștinos și de aceea puțin locuit, nu a fost colonizată de romani. Ei s-au mulțumit doar să supravegheze acest teritoriu slab populat prin trupele de pe linia Lederata — Tibiscum și prin micile garnizoane staționate de-a lungul Mureșului, de la Micia (Vețel, la vest de Deva), pînă în fața Seghedinului, la confluența Mureșului cu Tisa, de-a lungul drumului care, prin țara iazigilor, venea din Pannonia.

De la Micia, care prin puternicul său castru închidea principala poartă de intrare în Dacia dinspre vest, hotarul provinciei trecea peste culmile Munților Apuseni, coborînd pe cealaltă parte la Gilău și mai spre vest la castrul roman de la Bologna, în valea Crișului Repede. Descoperirile de pînă acum nu ne permit însă să precizăm mai de aproape linia de hotar a provinciei, care includea în orice caz întreaga regiune auriferă pînă la Brad, Abrud și Roșia Montană. Ținutul acesta era păzit de detașamente ale legiunii XIII Gemina de la Apulum, și de o unitate de mauri staționată probabil la Ampelum. Paza graniței în acest ținut muntos era făcută probabil de detașamente și patrulare mici mobile. Munții Bihorului și ai Vlădesei alcătuiau nu numai cumpăna apelor, ci și un perete natural, care apăra dinspre vest regiunea auriferă.

De la Bologna, culmea prelungă a munților Meseșului constituie hotarul natural al provinciei înspre vest, pînă la Porolissum (Moigrad, j. Sălaj), linie ușor de supravegheat prin posturi de observație și de pază instalate chiar pe culme. Continuînd în direcția nord-est, granița provinciei atingea Someșul la Tihău, aproape de confluența văii Almașului, acolo unde Someșul face un

cot mare, între Jibou și Surduc. De aci ea urma, spre est, cursul riului Someș, pînă la castrul de la Ilișua (j. Bistrița-Năsăud). Castele romane de la Căței și Ilișua sînt însă instalate pe malul nordic al riului, sprijinindu-se pe acesta, astfel că granița propriu-zisă a provinciei, păzită de trupele din aceste castre, se afla ceva mai spre nord, cum dovedesc și urmele romane de la Negri-lești (j. Bistrița-Năsăud)², aflătoare la vreo 5 km nord de castrul de la Ilișua.

Undeva la est de Ilișua, granița provinciei părăsea valea Someșului, continuînd spre sud-est, pe la poalele munților vulcanici Căliman, Gurghiu, Harghita și Baraolt. Linia de graniță în această parte a Daciei este marcată de un șir de castre, situate în văile riurilor care coboară din munți sau în ținuturile de dealuri dintre riurile mai mari, începînd de la Orheiul Bistriței, pe valea Budacului, afluent, împreună cu Șieul, al Someșului, pînă la Păulenii, în valea Homorodului Mare, și mai departe pînă la Olteni, pe Olt, la nord de Sf. Gheorghe. De aci, hotarul provinciei se îndreaptă spre nord-est, pe la poalele munților Bodocului, incluzînd întreaga depresiune Trei Scaune, pînă la *Angustia* (Brețcu, j. Covasna), în fața pasului Oituz. Mai departe, spre sud, hotarul provinciei se întinde pînă la poalele lanțului Carpaților, incluzînd și toată Țara Birsei, cu castrul de la Rîșnov, pînă în fața pasului Bran, prin care se făcea legătura cu fortificațiile de pe limesul transalutan, care, în perioada de timp cînd era în funcțiune, constituia și granița de est a Daciei la sud de Carpați, de la Rucăr (j. Argeș), pînă la Flămînda, pe Dunăre, la est de vărsarea Oltului. Cînd acest limes nu exista sau nu era în funcțiune, hotarul Daciei continua de-a lungul Oltului, de la pasul Turnu Roșu și apoi mai departe, pînă la vărsarea lui în Dunăre, la Islaz. E de menționat însă că în Transilvania, pînă la *Caput Stenarum* — Boița, în fața pasului Turnu Roșu, castelele romane sînt situate toate pe malul drept, de nord, al riului, lipsind aproape cu desăvîrșire urmele romane de orice fel în teritoriul dintre Olt și poalele Carpaților, în timp ce la sud de pasul Turnu Roșu castelele și așezările romane se găsesc cînd pe o parte, cînd pe alta a riului, ceea ce înseamnă că de fapt granița provinciei nu o forma chiar riul, ea găsindu-se totdeauna la oarecare depărtare mai spre est. În spațiul dintre Olt și limesul transalutan urmele romane sînt puține, lipsind cu totul așezările mai mari, de oarecare importanță. Așezări civile mai însemnate se găsesc numai pe linia Oltului, alternînd cu castele. De aceea, limesul transalutan se pare că întotdeauna a fost conceput numai ca o apărare mai înaintată a hotarului de pe Olt, pe care îl dubla.

Rezultă, după această stabilire mai îndeaproape a hotarelor provinciei Dacia, că au rămas în afara stăpînirii romane întinse și importante teritorii ale Daciei preromane, locuite de triburile dacice singure sau amestecate cu alte neamuri. Față de Dacia preromană, descrisă și delimitată de Ptolemeu

în interiorul arcului carpatic, au rămas în afara provinciei Dacia întreagă Crișana cu ținuturile de la vest de Munții Apuseni și de munții Meseșului, țara Oașului, Maramureșul de astăzi și toate ținuturile situate la nord de Someș, cu țara Năsăudului și ținutul Bistriței, apoi cele de dincolo de munții vulcanici, cu ținuturile Topliței și Gheorghenilor, de pe cursul superior al Mureșului, și cel al Miercurei Ciucului, din bazinul superior al Oltului, iar la est și sud de Carpați, întreagă Moldova și Muntenia, pînă la limesul transalutan sau pînă la Olt, cu excepția citorva capete de pod menținute de romani pe malul stîng al Dunării.

În limitele geografice ale provinciei Dacia stabilite mai sus, viața romană s-a desfășurat cu intensitate. O știrbire a unor teritorii din estul Daciei s-a putut produce numai după jumătatea secolului al III-lea, în ultimele două decenii ale stăpînirii romane, cînd în Dacia, începînd cu domnia lui Gallienus, situația devine haotică în cea mai mare parte a provinciei, însă stăpînirea romană menținîndu-se pînă la 271, la începutul domniei lui Aurelian.

Privită în ansamblu, provincia Dacia se înfățișează ca un bastion înaintat al imperiului, un adevărat *propugnaculum imperii* înfipt în mijlocul lumii barbare de la nordul Dunării. Prin poziția sa geografică, ea era menită să spargă unitatea lumii barbare dinafara Imperiului roman, iar prin înfățișarea sa geografică ea răspundea în bună măsură acestui scop. Sprijinită pe marea arteră de comunicație a Dunării, care alcătuiă totodată o linie de fortificare a imperiului ușor de apărat, Dacia, mai ales cea intracarpatică, avea și avantajul de a se înfățișa ca o admirabilă fortăreață naturală, după cum au observat și autorii antici. Jordanes descrie într-adevăr Dacia ca o fortăreață apărată de munți înalți care o încing ca o cunună: *Dacia est ad coronae speciem arduis Alpibus emunita*³. Străbătută în toate direcțiile de riuri numeroase, avînd un relief variat, cu munți, cu cîmpii mănoase, cu păduri întinse, bogată în aur și în alte minereuri, Dacia era menită să fie nu numai un puternic lagăr militar, ci și o provincie prosperă din punct de vedere economic și cultural. Dunărea asigură legătura cu restul imperiului și cu provinciile vecine din est și din vest.

Dintre populațiile care locuiesc în vecinătatea Daciei, o însemnătate mai mare au, datorită legăturilor mai directe, bune sau rele, cu provincia și cu imperiul, în vest iazigii din cîmpia dintre Dunăre și Tisa, mai la nord dacii liberi, cărora li se alătură, de pe la mijlocul secolului al II-lea, semînțiile germanice ale vandalilor, mai departe cvazii și marcomanii, mai tîrziu gepizii; în est, dacii liberi, în secolul al III-lea, cunoscuți îndeosebi sub numele de carpi, rămășițele bastarnilor și mai ales roxolanii sarmați, la care se adaugă, în secolul al III-lea, și goții de neam germanic, coboriți între timp pînă la țarmul de nord al Mării Negre.

Îndată după cucerire, încă de pe timpul împăratului Traian, s-a procedat în Dacia la organizarea administrativă a teritoriului provinciei, operă care a fost apoi continuată, după regulile obișnuite în Imperiul roman, de către împărații următori.

Potrivit dreptului roman, întreg teritoriul cucerit de romani în Dacia a trecut în proprietatea imperiului, alcătuiind pământul public, *ager publicus*, de care putea dispune după nevoi împăratul. În vederea distribuirii pământului coloniștilor, trupelor și celorlalte categorii de locuitori, a punerii în exploatare a bogățiilor provinciei și a stabilirii impozitelor, pe care, potrivit legii de organizare, provincia trebuia să le verse anual fiscoi imperial, teritoriul cucerit a fost măsurat de către topografi, *agrimensores*. Mari lucrări de topografie și măsurători au fost efectuate încă în timpul războaielor de cucerire, în vederea ridicării fortificațiilor și apărării liniilor de comunicație, sub conducerea însemnatului *gromaticus* (topograf) roman Balbus, care a însoțit probabil pe împăratul Traian în Dacia, după cum însuși declară într-un fragment din opera sa scrisă după întoarcerea la Roma și din care ni s-au păstrat numai câteva părți din prefață⁴. Lucrările de cadastrare vor fi fost fără îndoială continuate de topografii militari și civili în anii următori, pînă la completarea registrelor funciare pentru întreaga Dacie. De asemenea, la un scriitor din timpul lui Dioclețian, Lactanțiu, ni s-a păstrat știrea că dacii învinși de către Traian au fost supuși la *cens*⁵, adică la plata impozitelor, ceea ce presupune efectuarea, îndată după terminarea războaielor de cucerire, a unui recensămint general al bunurilor și al persoanelor din Dacia.

Din știrile pe care le avem despre proprietatea funciară în Dacia, interpretate în lumina informațiilor mai generale care ni se păstrează de la scriitorii antici, s-a putut deduce că de la început o bună parte a pământului provinciei a fost împărțit veteranilor și altor coloniști aduși din diferite părți ale imperiului.

Cea mai veche și cea mai însemnată împărțire din *ager publicus* în Dacia a fostă făcută cu prilejul întemeierii coloniei Ulpia Traiana. Înainte de fundarea propriu-zisă a coloniei, teritoriul atribuit noului oraș a fost măsurat și împărțit în parcele de către *agrimensores*. Operația se numea *centuriatio*, pentru că pornind de la întretăierea a două linii principale (*cardo maximus* și *decumanus maximus*), teritoriul era împărțit în loturi dreptunghiulare de câte 100 de iugăre duble, adică de câte 200 de iugăre fiecare. Pământul astfel măsurat era împărțit veteranilor în loturi prin tragere la sorti (*sortes*). Tradițional se vorbește la scriitorii antici de centurii de câte 200 de iugăre pentru 100 de coloniști, adică de loturi de-abia două iugăre (*bina jugera*), dar în realitate, la sfîrșitul republicii și la începutul imperiului parcelele împărțite coloniștilor veterani erau mult mai mari. Textele literare amintesc

de loturi de cîte 100 de iugăre și chiar mai multe. După constatările cercetătorilor moderni, în medie, mărimea unei parcele acordate veteranilor era de 1 km², ceea ce corespunde la 400 de *jugera*⁶. Mărimea parcelelor atribuite este astfel corespunzătoare proprietății agrare a decurionilor, membri ai consiliilor orașenești, ceea ce și explică de fapt frecvența documentare a veteranilor ca membri ai ordinului decurionilor. De altfel, se știe că în epoca imperială mărimea parcelelor atribuite veteranilor depindea în primul rînd de gradul fiecăruia (*secundum gradum militiae*). Subofițerii primeau cîte un lot dublu față de al soldatului de rînd, iar centurionii, unul dublu față de al subofițerilor. Mărimea parcelelor mai era în funcție de calitatea pămîntului și de numărul coloniștilor, în raport cu mărimea totală a pămîntului atribuit, care constituia teritoriul (*territorium*) coloniei. Acesta putea cuprinde și pămînturi neîmpărțite veteranilor, rămase în afara limitelor terenului parcelat (*loca relicta et extra clusi*). În această parte nesupusă centuriației, care se întindea poate spre nord pînă la Mureș, incluzînd și teritoriile castrelor de la Apulum și Micia, s-au întemeiat cu timpul așezări mai mici, sate și canabe, care par să aibă oarecare legături cu metropola provinciei. Nu avem nici un indiciu că în teritoriul Ulpiei Traiane o parte cit de mică a pămîntului cultivabil ar fi fost lăsată autohtonilor daci. E mult mai verosimil să presupunem că întreg teritoriul atribuit coloniei Ulpia Traiana fusese în prealabil trecut în întregime în proprietatea imperiului ca *ager publicus*.

Nu cunoaștem numărul coloniștilor care au participat la întemeierea Ulpiei Traiane, dar după cifrele cunoscute din alte părți și după mărimea pomeriului, adică a teritoriului încins de ziduri, el nu pare să fi fost prea mare, ci abia de cîteva mii de oameni. Coloniștii așezați aici erau veterani probabil din toate legiunile care au participat la războaiele dacice. Prin atribuirea sa coloniștilor, *adsignatio (coloniaria sau publica)*, pămîntul a trecut din proprietatea imperiului în proprietatea privată cu drept deplin al celor colonizați, devenind ceea ce se numea *ager privatus optimo iure*. Ei sînt scutiți de impozitul funciar, colonia Ulpia Traiana avînd și dreptul italic, *ius Italicum*⁷, care o pune pe aceeași treaptă cu orașele din Italia.

Dar Ulpia Traiana este singurul oraș întemeiat de Traian în Dacia. După Traian, de regulă, nu se mai acordă soldaților din legiuni pămînt, *missio agraria*, la ieșirea din armată și nu se mai întemeiază colonii. Încă din cursul secolului I, *missio agraria* își pierde treptat însemnătatea, fiind tot mai rar aplicată, iar începînd cu Hadrian, în mod obișnuit veteranilor în loc de pămînt li se acordă sume de bani, *missio nummaria*, care pentru veteranii din legiuni se ridică la 2 000 de denari, sumă nu prea importantă, cu care totuși cei ieșiți din serviciul activ trebuiau să se aranjeze pentru restul vieții⁸.

În timpul lui Traian, ca și al împăraților următori, altor grupuri de cetățeni romani și de veterani li s-a împărțit pămînt din *ager publicus* prin atribuire individuală (*adsignatio viritim*) în diferite alte părți ale provinciei.

Aceștia, juridic, primeau numai dreptul de folosință (*possessio*) a pământului, nu de proprietate deplină. De aceea, pentru pământul care în terminologia juridică romană se numea *ager viritanus*, ei trebuiau să plătească un impozit funciar (*tributum*) fiscoului imperial. Alte pământuri au fost vindute individual grupurilor de cetățeni romani sau de peregrini veniți în Dacia din toate părțile. Statul își păstra și asupra acestor pământuri, numite *agri quaestorii* (pământuri vindute de cvestori), dreptul de proprietate, dar în realitate ele nu mai erau supuse asignării, putând fi transmise urmașilor, dar nu vindute. Bine-înțeles că și cei care cumpărau pământ din *ager publicus* erau supuși la plata impozitului funciar.

Împărțirea, vânzarea sau arendarea de pământ din *ager publicus* a continuat și după Traian, pe timpul împăraților următori, în măsura în care mai exista pământ disponibil. Ca urmare, în diferite localități ale provinciei s-au format numeroase comunități de cetățeni romani (*conventus civium Romanorum*), în jurul cărora s-au strins și alți coloniști de condiție peregrină. Ele s-au alcătuit mai ales pe drumurile și căile mai mari de comunicație, unde au găsit condiții mai favorabile de existență. Unele dintre aceste mici comunități au luat cu timpul o mai mare dezvoltare, devenind orașe. Dar pe măsură ce s-au format aceste orașe, ele își delimitează și teritoriile aparținătoare, asupra cărora își întind autoritatea magistrației orașenești, care se îngrijesc totodată de strângerea impozitelor. Se alcătuiesc astfel alte *teritorii urbane*, în afară de cel inițial al Ulpiei Traiane, precis delimitate, înglobând nu numai pământul nedistribuit, aparținând orașului, ci și satele, și orice fel de alte comunități omenеști existente la întemeierea orașului sau alcătuite după aceea. Locuitorii autohtoni din teritoriile urbane rămân mai departe peregrini și sînt recrutați ca soldați în trupele auxiliare. Întinderea teritoriilor urbane nu ne este cunoscută, ea ar putea fi totuși, măcar cu aproximație stabilită, pe baza răspîndirii inscripțiilor aparținînd magistraților municipali și a miliarilor. Tot astfel, legiunile aveau un *territorium* propriu, folosit pentru pășunatul vitelor (*prata*), pentru procurarea lemnului de construcții și de foc și pentru alte necesități. Deși neatestat epigrafic sau altfel, un asemenea teritoriu trebuie să fi avut de la început legiunea XIII Gemina de la Apulum. Pe acest teritoriu, în imediata vecinătate a castrului, se formează comunități omenеști, care la început depind de castru, dar mai tîrziu se detașează, devenind orașe independente. Se pare că teritoriul legiunii XIII Gemina se întindea pînă la Germisara (Geoagiu), unde ea execută lucrări de amenajare a izvoarelor, după cum ar arăta cărămizile cu ștampilă descoperite în zidurile unor construcții de aci. De un asemenea teritoriu va fi dispus și legiunea V Macedonica după așezarea ei la Potaissa. Probabil că teritorii mai mici vor fi fost afectate și trupelor auxiliare. Populația autohtonă de pe cuprinsul teritoriilor militare era obligată să presteze anumite servicii,

prestații și corvoade pentru trupele din caestre, fapt care explică prezența, în unele din ele, a ceramicii dacice.

O altă subdiviziune teritorială în cuprinsul provinciei este cea de *regio*, termen cunoscut din scrierile agrimensoșilor romani⁹, dar prin care în Dacia credem că trebuie să înțelegem un teritoriu (noțiunile sînt sinonime) aflat sub jurisdicție și control militar. Existența unei asemenea regiuni militare e menționată de două inscripții de la Cășei, pe Someș, amîndouă din vremea lui Gordian III, în care se arată că ea era pusă sub jurisdicția unui beneficiar (subofițer) al consularului Daciei: *agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)*¹⁰. Regiunea se numește așa după numele râului Samus (Someș) și probabil după acela al unui trib al dacilor de pe Someș, din rîndurile căruia beneficiarul consular făcea probabil recrutări de soldați. Presupunem că tot ca *regiones* erau organizate și alte ținuturi de la granițele Daciei, ca de pildă cel de la Cumidava (Rîșnov), unde este menționată în vremea lui Severus Alexander o trupă formată din dacii *Cumidavenses* și staționată chiar în castrul de la Rîșnov, în țara Birsei¹¹. Mai nou, C. Dăicoviciu emite ipoteza că și *R[esc]ul(um) vicus An[artorum]*¹², considerat ca numele unei singure localități, pe care o situează la Bologna¹³, ar fi tot centrul unei asemenea „*regio Anartorum*“, neatestată însă ca atare¹⁴.

O parte însemnată a teritoriului provinciei a fost de la început, din vremea împăratului Traian, trecută în patrimoniul împăratului (*patrimonium Caesaris*), alcătuit din fel de domenii imperiale, dar nu ca proprietate privată și personală a împăratului. Acesta le putea exploata direct prin procuratori ai săi sau le putea arenda, realizînd beneficii care alimentau fiscul imperial (*fiscus*). Din categoria domeniilor imperiale din Dacia făcea parte în primul rînd regiunea auriferă din Munții Apuseni, care constituie probabil un teritoriu administrativ cu organizare proprie. El cuprindea întreagă regiunea minelor de aur, cu centrul minier de exploatare cel mai important la Alburnus Maior (Roșia Montană). Administrația exploatărilor aurifere avea în frunte un *procurator aurariarum*, împuternicit al împăratului, cu sediul la Ampelum (Zlatna). El era ajutat de un numeros personal funcționăresc, alcătuit din sclavi și liberi imperiali, *liberti et familia*, cum se numesc într-o inscripție pe care ei, împreună cu arendașii minelor, *leguli aurariarum*, o închină Anniei Lucilla, soția lui Lucius Verus (161–167)¹⁵. Exploatarea minelor de aur din Dacia aducea mari beneficii vistieriei imperiale (*fiscus*), care putea astfel să ridice clădirile necesare administrației, după cum dovedește o inscripție cu numele unui împărat (Marcus Aurelius sau Commodus poate), din care rezultă că respectiva clădire a fost ridicată de către împărat prin grija procuratorului său, pe cheltuiala vistieriei împăratului (*sumptu fisci sui*)¹⁶. Împăratul dispunea nu numai de veniturile enorme realizate din exploatarea minelor de aur, ci și de cantitățile de metal prețios care se obțineau și care erau trimise la Roma, alimentînd probabil monetăriile imperi-

ale și servind pentru nevoile casei imperiale (*ratio privata*). În această privință, împărații romani erau moștenitorii și continuatorii direcți ai regilor daci, care deținuseră de asemenea, după cit se pare, monopolul exploatării aurului. Ca domeniu imperial, supravegherea ținutului aurifer era încredințată unor detașamente din legiunea XIII Gemina și unei trupe de mauri.

Tot în patrimoniul imperial intrau și minele de fier, apoi pășunile și salinile din Dacia. Acestea toate erau exploatare prin arendare, chiar și în secolul al III-lea, când în alte părți, mai ales minele de fier, erau exploatare în regie proprie, prin procuratori imperiali. Arendașii, numiți *conductores (ferriariorum, pascui et salinarum)*, erau oameni bogați și întreprinzători, care se serveau de sclavi și liberti proprii în conducerea și supravegherea exploatării acestor bogății care le aduceau desigur mari venituri. E foarte probabil, cu toate că ne lipsește până acum atestarea epigrafică, în acest sens, că și principalele cariere de piatră din Dacia, din care se scotea piatra pentru construcțiile guvernatoriale, ale conducerii provinciei, se aflau în patrimoniul împăratului. Toate aceste domenii imperiale exploatare prin arendare aduceau de asemenea importante venituri fiscului imperial.

În sfârșit, o bună parte din pământul Daciei a trebuit să fie lăsat în folosința vechilor lui proprietari, a populației autohtone. Din păcate însă, știrile despre pământurile și proprietatea funciară a autohtonilor daci sînt aproape inexistente. Descoperirile arheologice mai ales ne îndeamnă să credem că autohtonii au fost cu totul deposeați și îndepărtați din teritoriul atribuit coloniei Ulpia Traiana. În schimb, prezența autohtonilor e documentată în celelalte teritorii ale provinciei. Fără îndoială că o dată cu cucerirea Daciei de către romani s-a produs o deplasare a vechii populații din ținuturile mai mănoase, împărțite coloniștilor de toate felurile, spre regiunile mai puțin fertile sau mai depărtate de centrele urbane, deci mai puțin vizate de interesul coloniștilor. Teritorii mai întinse au rămas în folosința autohtonilor mai ales în partea de est a Daciei, unde orașele lipsesc cu desăvîrșire și unde în schimb populația autohtonă este mai bine documentată arheologic și uneori epigrafic, mai ales în ținuturile de graniță *regiones*. Pământurile lăstate în folosința autohtonilor alcătuiesc ceea ce se numește *ager stipendiarius*, adică pământul pentru folosirea căruia autohtonii plăteau nu numai impozite grele, ci erau obligați la tot felul de prestații și corvezi față de trupele din castrale cele mai apropiate, față de administrația provinciei, serviciile publice, ca cel al poștei imperiale (*cursus*), față de arendașii minelor și ale celorlalte bogății exploatare etc.

Alături de autohtoni, în ținuturile rurale s-au așezat cu timpul și numeroși coloniști, care întemeiază noi sate. În ținuturile mai întinse în care lipsesc orașele și care nu intră în alcătuirea teritoriilor urbane se ajunge cu timpul la organizarea unor *teritorii rurale*, care își au centrul în cite o așe-

zare rurală mai dezvoltată. Un asemenea teritoriu rural este documentat în Dacia Malvensis, cu centrul la *Sucidava* (Celei), aproape de vărsarea Oltului în Dunăre. Dintr-o inscripție de pe un templu închinat zeiței Nemesis¹⁷, pentru sănătatea a doi împărați nenumiți, dar probabil din secolul al III-lea, aflăm că acest *territorium Sucidavense* avea un consiliu de conducere asemănător cu cel al orașelor, alcătuit din *curiales*, aleși de delegații satelor probabil. Credem că asemenea teritorii rurale trebuie să fi existat și în alte părți ale Daciei, mai ales în estul Transilvaniei.

În Dacia romană vechile comunități tribale sau teritoriale (*civitates*), cunoscute înainte de cucerirea romană nu mai sînt menționate în nici un fel în perioada existenței provinciei. Ele au fost probabil, spre deosebire de alte provincii, desființate, ca urmare a resentimentului și neîncrederii față de daci, datorită îndelungatei lor rezistențe. Mai tirziu, cînd, începîndu-se o reconciliere, întemeierea lor din nou nu mai era posibilă și nici nu intra în programul politicii imperiului față de provincie, care urmărea mai degrabă o uniformizare în organizarea provinciilor.

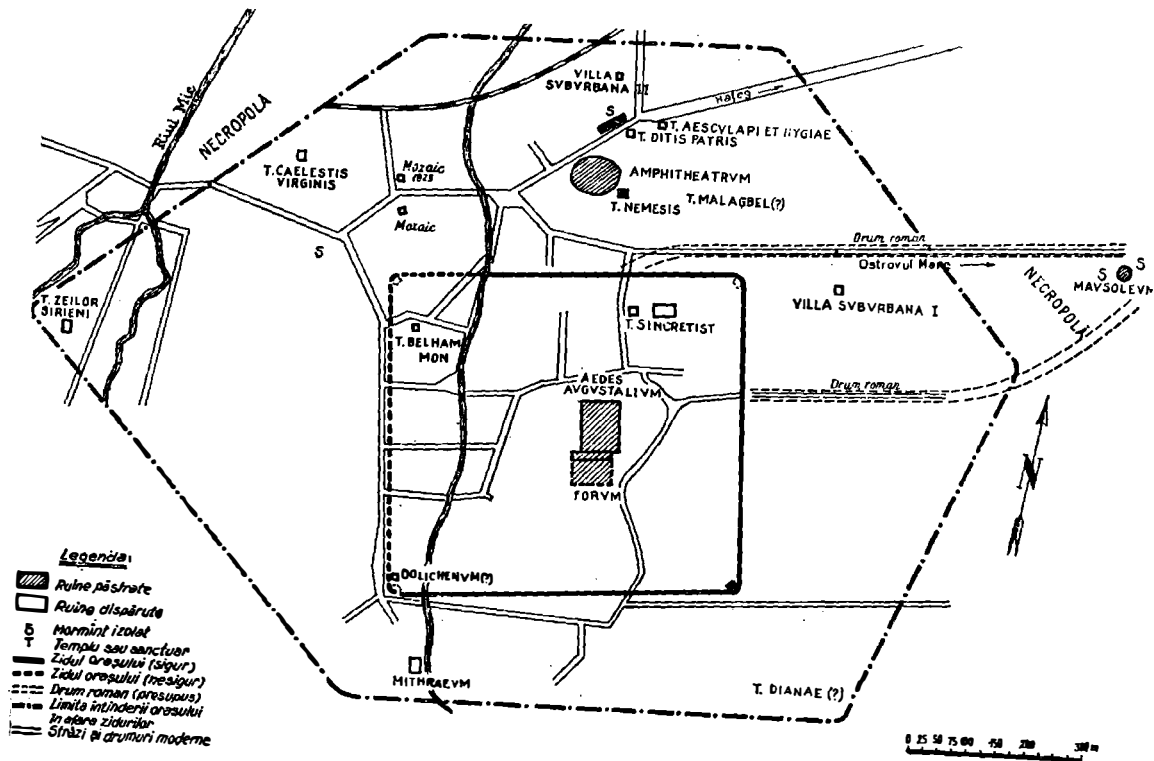
AȘEZĂRILE ÎN DACIA ROMANĂ

Pe întreg teritoriul provinciei s-au întemeiat în epoca stăpînirii romane nenumărate așezări care, după dezvoltarea pe care au avut-o și după organizarea primită, se împart în mai multe categorii, dintre care în primul rînd se impun atenției noastre orașele, cu statut juridic recunoscut, apoi satele, de mai multe feluri, așezările din jurul castrelor cunoscute sub numele de *canabae*, la care se adaugă și alte așezări ca stațiunile balneare, stațiunile de-a lungul drumurilor, stațiunile militare de pază și control la granițele provinciei, cătunele fără organizare de tip roman și altele. Numărul tuturor acestor așezări mari sau mici, cercetate sau numai recunoscute prin urmele identificate pe teren, este mai mare decît în oricare epocă anterioară sau imediat următoare. Ele fac dovada celei mai intense activități economice desfășurate de o populație numeroasă, aflată la un înalt nivel de dezvoltare economică, socială și culturală.

Dintre toate categoriile de așezări din Dacia romană, orașele joacă rolul cel mai important în viața provinciei, nu atît prin numărul lor, cît mai ales prin amploarea și strălucirea vieții orașenești, ca și prin funcțiile importante și variate pe care le îndeplinesc, ca centre administrative, economice, sociale și ca focare de cultură. Orașele, prin stadiul lor mai evoluat de viață ca și prin înfățișarea și structura lor, ilustrează cel mai bine nivelul dezvoltării societății romane în Dacia. Ele sînt principalii stâlpi pe care se sprijină, în afară de armata, administrația imperială și în general stăpînirea romană

în Dacia. Cucerirea Daciei de către romani are loc în perioada de cel mai mare avânt al procesului de urbanizare a imperiului, deci favorabilă întemeierii de orașe. Urbanizarea în imperiu a atins culmea tocmai în secolul al II-lea, pe timpul Antoninilor. Împărații Antonini ca și Septimiu Sever, au susținut urbanizarea în tot imperiul și au promovat viața orășenească în provincii din interese de ordin politic, ei urmărind ca prin formarea unei pături orășenești cit mai numeroase, atrasă în orbita sistemului administrativ și de viața romană, legată prin interese comune multiple de statul roman, să lărgească baza socială pe care să se sprijine conducerea imperiului. Orașele ajung astfel să alcătuiască osatura economică, socială și politică, pe care se sprijină, ca pe o adevărată cheie de boltă, întreg sistemul administrativ, economic, social și politic al Imperiului roman.

Cel dintii oraș întemeiat în Dacia a fost, după cum am arătat, *Ulpia Traiana*. Locul pe care se întemeiază *colonia Dacica* poate să fi fost ales chiar de împăratul Traian, care va fi urmat în această privință, ca și în multe altele, o mai veche tradiție romană, potrivit căreia orașe noi se ridică chiar pe locul unde s-a câștigat o bătălie sau unde comandantul armatei și-a avut cartierul general în timpul luptelor. Chiar acolo se ridică apoi de obicei altarul principal al orașului, care în cazul Ulpiei Traiane ar putea fi tocmai altarul împăratului (*ara Augusti*) și al Romei din curtea mare a palatului Augustalilor. Cert este că pe acest loc nu existase înainte nici o altă așezare omenească mai importantă. Cercetările arheologice nu au scos la iveală în vatra propriu-zisă a noului oraș nici un fel de urme mai vechi de civilizație. E posibil totuși, cum a presupus acad. C. Daicoviciu, ca după primul război dacic să fi staționat aci oastea romană despre care Dio Cassius spune că, potrivit prevederilor tratatului încheiat cu Decebal, a fost lăsată la Sarmizegetusa¹⁸, care nu ar fi însă cetatea de scaun a regelui dac, de la Grădiștea Muncelului, ci viitoarea metropolă a provinciei romane¹⁹. Din trupele lăuate atunci în Dacia, sub comanda lui Longinus, au putut face parte și detașamente mai numeroase din legiunea IV Flaviafelix care, judecînd după cărămizile cu ștampilă descoperite²⁰, pare să fi construit, poate încă din cursul primului război dacic sau îndată după terminarea lui, marele castru de pămînt de la Berzovia (j. Caraș-Severin), măsurînd 490 × 410 m, pe care însă l-a părăsit probabil curînd, el nemişcînd reconstruit în piatră, pe locul lui luînd ființă o așezare civilă. După terminarea războaielor dacice, legiunea IV Flavia felix a rămas în Dacia, prezența ei fiind cunoscută din inscripții descoperite la Grădiștea Muncelului, unde detașamentul a fost încredințat cu supravegherea ruinelor fostei cetăți de scaun a regilor daci, și în mai multe localități din jurul Ulpiei Traiane, pînă la Micia²¹, și chiar în metropola provinciei Dacia²². E posibil deci ca această legiune, aflîndu-se cu unitățile ei în apropiere, să fi asistat la întemeierea Ulpiei Traiane și mai ales să fi ajutat la construirea coloniei împăratului Traian, după cum dovedesc cărămizile cu

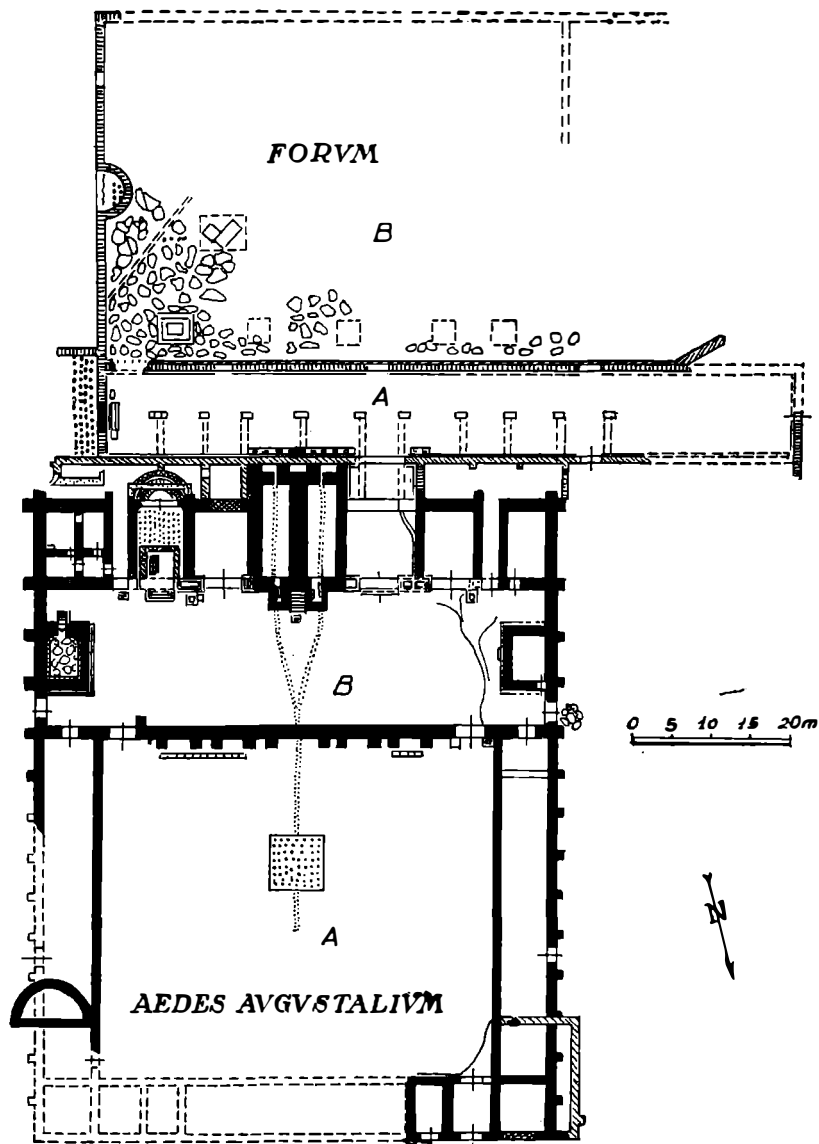
Planul oraşului Ulpia Traiana Sarmizegetusa

ștampila legiunii descoperite în ruinele orașului cu prilejul săpăturilor arheologice întreprinse²³. În nici un caz însă legiunea nu a putut rămâne la Ulpia Traiana după fundarea coloniei, pentru că în vremea lui Traian se mai respecta încă regula că un oraș roman nu poate sta lângă castrul unei legiuni.

Indiferent însă de aceste ipoteze, cert este că Ulpia Traiana este nu numai singura ctitorie urbană a lui Traian în Dacia, ci totodată singurul oraș din Dacia întemeiat prin colonizare efectivă (*deductio*). La început oraș de veterani, el s-a dezvoltat ca un oraș prin excelență civil, fără garnizoană militară. Locuitorii lui sînt înscrși în tribul *Papiria*, din care făcea parte și împăratul Traian. Orașul a fost de la început împrejmuț cu ziduri puternice de piatră²⁴. Suprafața cuprinsă în limitele pmერიului, edică a zidului de incintă, de forma unui patrulater cu laturile de 600 × 540 m, era de 32,4 ha. Curînd după întemeiere însă, orașul s-a revărsat și în afara zidurilor, unde se ridică temple, se construiește un amfiteatru, se clădesc case scemptuoase (*villae suburbanae*) și alte clădiri publice sau private. Numărul locuitorilor este evaluat la vreo 15 000—20 000 de oameni. Ca mărime, Sarmizegetusa romană este comparabilă cu orașele mai mici din Italia, ca Praeneste de pildă, al cărui *pomerium* ocupa cam aceeași suprafață și nici numărul locuitorilor nu va fi fost cu mult mai mare. Dar Ulpia Traiana a fost întrecută, atît ca întindere și număr de locuitori, cît și ca însemnătate economică și dezvoltare urbanistică, de orașul Apulum, întemeiat mai tîrziu. *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, cum se numește ea oficial în inscripții, începînd cu domnia lui Hadrian, sau mai simplu *Colonia Sarmizegetusa* a rămas în tot timpul stăpînirii romane în Dacia adevărata metropolă politică, administrativă, religioasă și culturală a provinciei, bucurîndu-se în acest sens de cel mai înalt prestigiu. Deși legatul imperial rezidă obișnuit la Apulum, procuratorul financiar și-a avut totdeauna sediul la Ulpia Traiana.

Aci a rămas tot timpul sediul administrației provinciei, instalat în clădirea numită *tabularium provinciae*, în care se păstrau arhivele și registrele privitoare la cens, impozite și alte venituri. Aici se strîngeau sumele provenite din încasarea impozitelor și cele care trebuiau plătite din vistieria imperială. Ca o expresie a rolului de seamă ce revenea Ulpiei Traiane în viața provinciei în secolul al III-lea, începînd cu vremea domniei lui Severus Alexander, la vechiul nume al orașului se adaugă ca un epitet oficial și acela de *metropolis*²⁵. Cum a arătat acad. C. Daicoviciu, într-o lucrare recentă²⁶, epitetul acesta îl primește orașul o dată cu înființarea unei adunări a provinciei numită în inscripții *concilium trium Daciarum*²⁷, care își avea aci sediul.

Existența acestui *concilium trium Daciarum* e documentată cert epigrafic mai întîi în timpul lui Severus Alexander, dar el a putut lua ființă principial încă de pe vremea lui M. Aurelius, o dată cu reorganizarea celor trei Dacii sub conducerea unui *legatus pro praetore Daciarum trium*. El are în

Forul și Palatul Augustalilor de la Sarmizegetusa

frunte pe preotul cultului imperial din provincie, *sacerdos arae Augusti*, ales de către adunare dintre membrii ei. Sediul conciliului este la Sarmizegetusa, în *Aedes Augustalium*, cea mai somptuoasă clădire din metropola Daciei,²⁸ lipită de for.

Organ autonom, adunarea provincială era alcătuită din delegați ai orașelor provinciei care se adunau în metropolă o dată pe an. Ea discuta treburile obștești generale, privind toate orașele, și nevoile provinciei²⁹, susținând și apărând interesele orașelor și ale provincialilor față de administrația imperială, având dreptul de a face plingeri către împărat împotriva abuzurilor săvârșite de diferiți dregători, chiar împotriva guvernatorului provinciei, dacă era cazul, ceea ce însă arareori ajungeau să facă, în realitate. De regulă, adunarea provincială își exprima devotamentul și loialitatea față de împărat, ca de pildă în inscripția de pe baza statuii lui Gordian III, în anul 241: *concilium prov(inciarum) Daciarum III devoti (sic) numini maiestatique eius*³⁰. Puterile adunării provinciale erau limitate, în ceea ce privește conducerea politică a provinciei, administrația și jurisdicția, rolul ei fiind în această privință foarte redus. Însemnătatea conciliului celor trei Dacii constă îndeosebi, după cum rezultă și din faptul că el este prezidat de șeful cultului imperial, tocmai din întreținerea cultului împăratului în viață (*Augusti nostri*) ca reprezentant al Romei pe care o întruchipează. Rolul acesta de afirmare a ideii romane, sub simbolul întruchipat în persoana împăratului, care contribuie astfel la cimentarea unității provincialilor, a fost de o deosebită importanță în provinciile mai tirziu cucerite, cum era și Dacia³¹.

Deși nu se găsea geografic la mijlocul provinciei, metropola Daciei a fost totuși favorizată în dezvoltarea sa, datorită situației ei pe principala arteră de comunicație a provinciei, drumul care, pornind de la Dierna, pe Dunăre, străbătea în lung provincia, până la Porolissum. Legătura metropolei cu celelalte orașe ale provinciei era astfel asigurată. Dezvoltarea sa urbanistică este remarcabilă, planul său, în limitele pomeriului, fiind de la început tratat cu regularitatea caracteristică a arhitecturii romane.

Alte orașe s-au întemeiat în Dacia începând cu vremea domniei lui Hadrian, dar nu prin colonizări efective, care numai în cazuri excepționale se mai fac după Traian, ci prin întemeieri, am zice, fictive, constând din acordarea de către împărați a titlului și statutului juridic de *municipium*, fapt reflectat chiar în epitetul format din numele împăratului, adăugat la numele orașului, a celor așezări în care se aflau un număr mai mare de cetățeni romani (*conventus civium Romanorum*), colonizați individual prin *adsignatio viritim* sau veniți din proprie inițiativă, și care cu timpul au luat o dezvoltare mai mare, impunându-se ca centre ale unui anumit teritoriu. Municipiile (*municipia*) în epoca imperială, spre deosebire de epoca republicană, sînt tot orașe de tip roman, ca și coloniile, deosebindu-se de acestea mai mult formal decît prin situația lor juridică, nu esențial deosebită. Chiar conduce-

rea lor este intru totul similară. Participarea la conducerea municipiilor și în general la viața municipală este rezervată numai cetățenilor romani. Cu prilejul acordării de către împărați a titlului de *municipium* se putea acorda dreptul de cetățenie și unora dintre peregrinii care locuiau pe teritoriul noului oraș. Dar obiceiul de a înscrie pe locuitorii acestor noi orașe într-un trib roman, anume în cel al împăratului, nu se mai practică, începînd tocmai cu epoca lui Hadrian și mai ales după el. De aceea, în afară de Sarmizegetusa, celelalte orașe din Dacia, întemeiate prin acordarea de către împărați a titlului de municipiu, apoi de colonia, nu mai au un trib al lor în care să fie înscrși toți cetățenii romani care își au rezidența în ele. În timp ce însă în epoca Republicii municipiul era tipul de oraș din Italia care se bucura de mai mult prestigiu și de mai multă autonomie, în epoca imperială municipiile cedează întietatea coloniilor, care sînt considerate de rang mai înalt. În Dacia, în afară de Ulpia Traiană, toate celelalte orașe care s-au întemeiat au trecut mai întii prin stadiul de municipii. Unele din ele au fost ridicate apoi la rangul de colonii, tot printr-o hotărîre a împăratului, oglindită de asemenea în numele orașului. Dar nu toate orașele din Dacia au ajuns colonii, rămînînd pînă la sfîrșit în stadiul de municipii.

În timpul împăratului Hadrian, în Dacia s-au întemeiat două noi orașe, cărora împăratul le-a acordat titlul de municipii, Drobeta și Napoca. *Drobeta* (Turnu Severin) apare mai întii ca *municipium Aelium Hadrianum* într-o inscripție din anul 145, pusă în cinstea lui Antoninus Pius³², dar și în altele nedatate mai precis. Titlul de municipiu i-a fost acordat de Hadrian nu în anii 117—118, cu prilejul vizitei împăratului în Dacia și a creării Daciei Inferior, ci mult mai probabil în 124, cînd același împărat a vizitat pentru a doua oară provincia³³. Dezvoltarea Drobetei a fost favorizată de situarea ei lîngă podul de piatră peste Dunăre construit de Apollodor, pe care se făcea legătura cu ținuturile de dincolo de fluviu. Orașul a fost un important centru comercial, prin care se scurgeau bogățiile Daciei spre restul imperiului. Era un punct prin care artera rutieră a Daciei se lega de rețeaua marilor drumuri din imperiu. Pe Dunăre se făcea legătura atît cu ținuturile de la Pontul Euxin, cît și în susul apei, cu celelalte provincii dunărene, iar mai departe cu cele de pe Rin. Orașul s-a înfiripat, pe locul unei mai vechi așezări dacice, din comunitatea de cetățeni stabiliți aici probabil o dată cu construirea podului peste Dunăre, între cele două războaie dacice. Apărarea lui era asigurată de trupele din castrul lîngă care s-a întemeiat orașul și care supravegheau podul și traficul pe Dunăre.

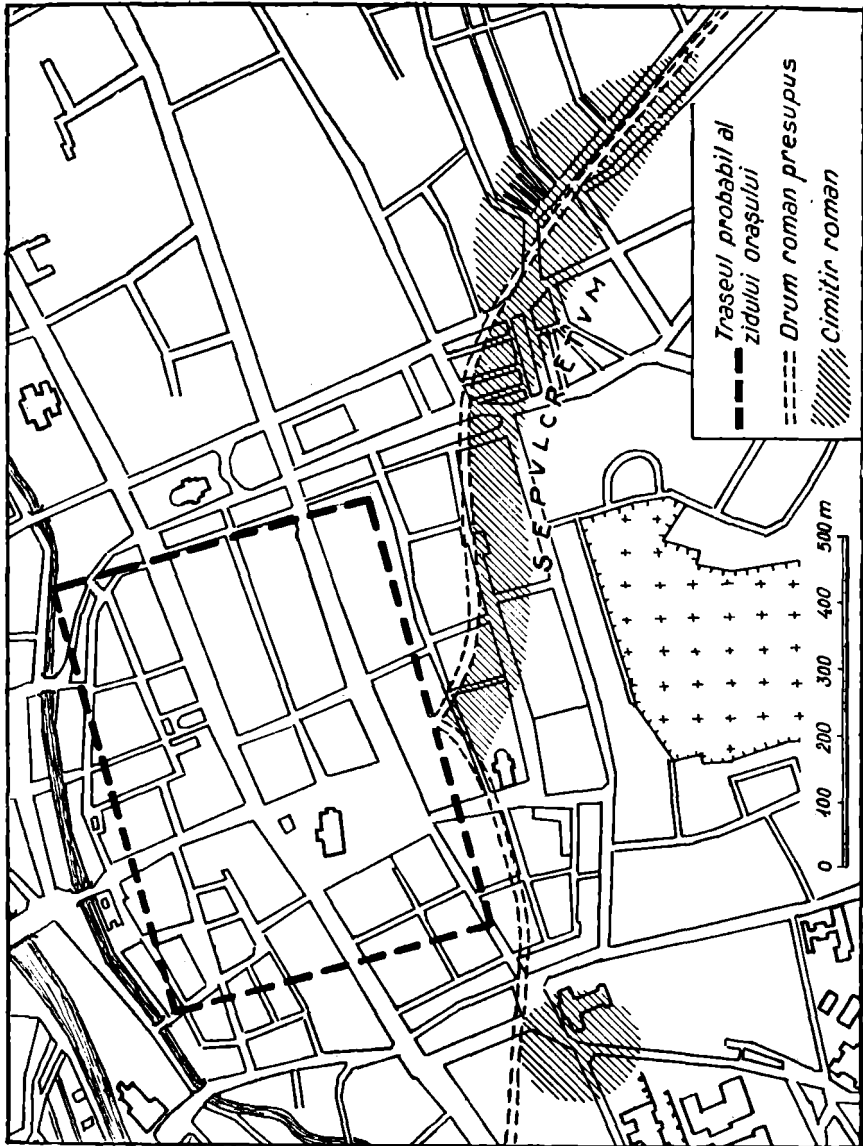
Drobeta a fost ridicată la rangul de *colonia* de Septimiu Sever între 193 și 198, după cum rezultă dintr-o inscripție onorară pe care în acest ultim an *res publica coloniae Septimiae Drobetae* o dedică lui Caracalla³⁴. Într-o altă inscripție, orașul se întitulează pompos *colonia splendidissima Drob(etensium)*³⁵.

Orașul era înconjurat, împreună cu castrul, de o incintă de forma unui poligon neregulat, cu șanț în față.

Napoca (Cluj) a primit dreptul de municipiu tot de la Hadrian, probabil cu prilejul vizitei împăratului în Dacia din anul 124. Numele lui oficial este *municipium Aelium Hadrianum*, atestat epigrafic pe un altar închinat chiar de oraș lui *I.O.M. Cons(ervator)* prin grija a doi *duumviri quinquenales*, C. Numerius Decianus și Iulius Ingenuus³⁶, și pe epitaful, fragmentar păstrat, al unui oarecare *Iulius Arphoc(ras) aug(ustalis) mun[icipi]i Ae[ii] H[adriani]*³⁷. El s-a dezvoltat pe locul unei vechi așezări dacice. Nucleul care a stat la baza alcătuirii orașului roman este grupul de cetățeni romani așezați aici încă din primii ani după cucerire, când Napoca, probabil un simplu *vicus*, este amintită în anii 107—108 de cunoscutul miliariu de la Aiton³⁸. Printre coloniștii așezați în municipiu se află și un grup de orientali din Galatia, în Asia Mică, *Galatae consistentes municipio*, care pe timpul lui Antoninus Pius ridică un altar lui *Iupiter Optimus Maximus Tavianus*.

Dezvoltarea viguroasă a orașului i-a asigurat ridicarea foarte devreme la rangul de colonie pe timpul lui Marcus Aurelius sau cel mai târziu în vremea lui Commodus, după cum rezultă din numele de *colonia Aurelia Napoca* pe care orașul îl poartă în câteva inscripții³⁹. Napoca s-a dezvoltat ca un oraș prin excelență civil, neavind o garnizoană militară, în afară, se pare, de contingentele afectate procuratorului provinciei Dacia Porolissensis care de la început, de la înființarea provinciei, își are sediul aici. Tot aici rezidă și procuratorul financiar al provinciei, după reorganizarea din 168—169. Propășirea orașului se datorește, în primul rând, așezării sale în mijlocul unui teritoriu agricol fertil, la intersecția mai multor drumuri, dintre care unul este marele drum imperial care venea de la Potaissa și continua pînă la Porolissum, altele porneau de aici în direcții opuse (unul spre vest), la castrul de la Gilău și Bologna, în valea Crișului Repede, altul spre est, pe Someșul Mic în jos, pînă la castrul de la Gherla și mai departe la cele de pe Someș. Apărarea orașului era asigurată de *ala Siliana*, staționată în castrul din apropiere de la Gilău. Legăturile pe care această trupă le întreține cu orașul din apropiere sînt ilustrate de o inscripție, la care ne-am referit și din care aflăm că decurionii acestei ale (*decuriones alares*), cu prilejul acordării însemnelor onorifice de decurion (*ob honorem decurionatus*) fostului prefect al unității Iulius Pacatianus, au promis închinarea unei statui împăratului Commodus, ridicată mai apoi, pe banii lor (*pecunia sua*), între anii 191 și 192, de către un oarecare T. Flavius Ianuarius, patron al coloniei, și T. Flavius Germanus, decurion al aceleiași colonii⁴⁰.

La o dată neprecizată, poate o dată cu întemeierea orașului în vremea lui Hadrian, poate abia în secolul al III-lea, Napoca a fost înconjurată cu un puternic zid de incintă, ale cărei urme au fost recent identificate⁴¹. Pome-riul orașului, judecînd după extinderea ruinelor romane, pare să fi acoperit

Planul oraşului Napoca

o suprafață de circa 32 ha, aproximativ egală cu aceea a Ulpiei Traiene. Forul orașului pare să coincidă, tot după indicația descoperirilor arheologice, cu centrul orașului actual, care se găsește în Piața Libertății. Orașul s-a întins însă și în afara pomeriului, a zidurilor, de cealaltă parte a Someșului Mic, mai ales pe pantele înșorite ale dealului Cetățuii, unde se cultiva se pare vița-de-vie.

Dar orașul cel mai întins teritorial, mai dezvoltat ca urbanistică, cu cea mai numeroasă populație și cel mai înfloritor din punct de vedere economic din Dacia a fost *Apulum* (Alba Iulia). El s-a dezvoltat ca important centru militar, administrativ, agricol, comercial și meșteșugăresc, în cîmpia fertilă a Mureșului mijlociu, la întretăierea a numeroase artere de comunicație. Ceea ce a condiționat de la început alcătuirea aici a mai multor așezări, dezvoltate succesiv, a fost existența castrului legiunii XIII Gemina, ale cărei urme au fost identificate pe dealul Cetățuii, pe locul unde la începutul secolului al XVIII-lea s-a construit cetatea lui Carol al VI-lea, împăratul Austriei, ale cărei ziduri stau pînă astăzi în picioare. La condițiile care au favorizat dezvoltarea orașului *Apulum* trebuie să adăugăm și apropierea de regiunea auriferă din Munții Apuseni, în primul rînd de centrul administrației minelor de aur de la *Ampelum*, cu a cărui pază era încredințată legiunea XIII Gemina. Mai putem de asemenea aminti existența unui port la Mureș, pe care se făcea un intens trafic fluvial, după cum rezultă din atestarea epigrafică a unui colegiu de corăbieri.

Dar ceea ce se remarcă de la început în *Apulum* este că prezența legiunii a determinat o dezvoltare puțin deosebită a așezărilor omenеști aici la *Apulum* față de celelalte orașe din Dacia. Un fapt cu totul rar în întreg imperiul și unic, firește, în Dacia, este că în succesiunea acestor așezări aici există concomitent, cel puțin o perioadă de timp, două orașe.

Cea mai veche comunitate de cetățeni romani, formată din veterani, din familiile soldaților și din nelipsiții negustori și meșteșugari care însoțeau peste tot legiunile, s-a alcătuit fără îndoială încă din primii ani după cucerire, după cum dovedesc mai multe inscripții, dintre care una datînd sigur din vremea domniei împăratului Traian, anume cea de pe un altar închinat unei divinități, probabil celtice, *Dominae et D(eae?)*, pentru sănătatea împăratului Traian de către un veteran al legiunii *I Adiutrix pia fidelis*, cu numele de *L. Antonius Apollinaris*⁴². S-a presupus că această primă comunitate depindea într-un fel oarecare de Sarmizegetusa, ceea ce ar putea fi într-o oarecare măsură adevărat, avînd în vedere că la acea dată singura colonie existentă în Dacia era *Ulpia Traiana*, iar guvernatorul consular al provinciei, deși își avea reședința la *Ulpia Traiana* era adeseori nevoit să se deplaseze la *Apulum*, sediu de legiune, decît la *Ulpia Traiana*. Dar nu există nici o dovadă că Traian ar fi fondatorul unei colonii *Apulensis*, înscrisă în tribul *Papiria*, al împăratului, ca și *Ulpia Traiana*⁴³. Dintre cei

cițiva cetățeni de la Apulum menționați de inscripții ca făcând parte din tribul Papiria ⁴⁴ unii par să fie originari din Ulpia Traiana sau din alte orașe, alții poartă nomenclatură de *Aelius*, așa că nu au putut fi înscrși în tribul Papiria de către împăratul Traian nici ei, nici înaintașii lor. Apoi toate aceste inscripții par să fie ulterioare ridicării orașului la rangul de colonia, datînd deci din a doua jumătate a secolului al II-lea sau chiar din secolul al III-lea. Ceea ce se poate dovedi sigur este că foarte devreme se face mențiune de canabele constituite în jurul castrului. Ele iau repede o asemenea dezvoltare, încît primesc o organizare asemănătoare cu aceea a orașelor de tip roman, avînd un consiliu de conducere (*ordo decurionum*), alcătuit din *decuriones* sau *conscripti* (sic). Dintre inscripțiile care fac amintire de canabele de la Apulum cea mai veche pare să fie chiar din epoca lui Traian, anume un altar închinat *Fortunae Augustae... et Genio Canabiarum* de către veteranul legiunii *I Ad(iutrix) p(ia) f(idelis)* L. Silius Maximus, care își spune *magistra(n)s primus in can(abis)*⁴⁵, ceea ce vrea să însemne că a fost primul *magister* al canabelor. De la începutul domniei lui Hadrian pare să fie și inscripția de pe altarul închinat „marii mame a zeilor“ (*magna deum mater*), adică zeiței Cybele, pentru sănătatea unui împărat nenumit, dar care din context rezultă a fi Hadrian, de către T. Flavius Longinus, printre altele *dec(urio) kanab(ensium) legionis XIII Gem(inae)*⁴⁶. Locuitorii canabelor sînt *cives Romani consistentes in canabis*⁴⁷ și ei dispun de o clădire proprie (*aedes*)⁴⁸. Importanța canabelor legiunii e ilustrată și de faptul că aici se încheie acte scrise pe tăblițe cerate, în care figurează ca martori și soldați, și veterani ai legiunii⁴⁹. Canabele se găsesc totuși într-o oarecare dependență față de comandantul castrului, după cum pare să rezulte din inscripția onorifică pe care membrii consiliului de conducere și comunitatea cetățenilor din canabe (*conscripti et cives Romani consistentes kanabis legionis*) o dedică lui M. Ulpius Apollinaris, *praefectus castrorum legionis XIII Gem(inae)*⁵⁰. Dependența, chiar dacă numai formală, față de legiune e impusă chiar prin faptul că ele se găsesc pe teritoriul acesteia. De aceea, canabele nici nu au nume propriu, fiind denumite doar cu acela al legiunii. Ultima atestare a canabelor datează din 4 oct., 160⁵¹.

După această dată, încă pe timpul domniei lui Marcus Aurelius, din vechile canabe se constituie un oraș civil aparte, *municipium Aurelium Apulense*, sigur atestat epigrafic de o inscripție din anul 180⁵². Curînd după aceea, probabil sub Commodus, municipiul este ridicat la rangul de *colonia*, titlu care se întilnește în numeroase inscripții, dar o singură dată cu specificarea *col(onia) Aur(elia) Apul(ensis)*⁵³. Orașul, municipiul și apoi colonia s-au constituit la oarecare depărtare de castru, în valea Mureșului, pe locul actualului cartier Partoș. Între castru și orașul Apulum se află cimitirul de pe Dealul Furcilor. ●

Dar inscripțiile fac cunoscută existența și a unui al doilea oraș la Apulum, numit *municipium Septimium Apulense*⁵⁴, alcătuit, prin urmare, de către Septimiu Sever, și care coexistă cu colonia Apulensis, documentată în continuare, formînd totuși două unități administrative deosebite. Noul municipiu exista la 23 mai 205, data inscripției unui altar închinat lui I.O.M. de către C. Sentius Anicetus⁵⁵, fiind amintit încă, în afară de alte atestări epigrafice nedatate⁵⁶, pe timpul lui Gordian III (238—244) de o inscripție de pe un altar de la Sarmizegetusa închinat lui Marte Augustul de către cavalerul roman (*equus Romanus*) M. Antonius Valentinus, decurion al municipiului Apulum, care nu poate fi decît *municipium Septimium*, preot al altarului împăratului (*sacerdos arae Augusti nostri*) și președinte al adunării provinciei (*coronatus Daciarum trium*)⁵⁷. Acest al doilea municipiu, topografic, e situat, după cum a arătat acad. C. Daicoviciu, în jurul castrului de pe dealul Cetății, la nord, la est și sud-est de acesta, chiar sub actualul oraș Alba Iulia și la oarecare depărtare de mai vechea colonia Apulensis, deci și teritorial despărțit de aceasta⁵⁸.

S-ar părea, după indicația pe care ne-o oferă o inscripție de la Roma, că și după alcătuirea celui de-al doilea municipiu la Apulum continuă să existe, desigur limitate strict la împrejurimile imediate ale castrului, și canabele aflătoare în continuare sub autoritatea legiunii. O indicație în această privință pare a o oferi epitaful pretorianului Aur(elius) Ingenuus, *miles cohortis I praetoriae*, despre care ni se spune că era născut în Dacia, pe lângă legiunea XIII Gemina (*natus provincia Dacia legione XIII Gem.*)⁵⁹, ceea ce înseamnă nu numai că provenea probabil din această legiune, din care a fost transferat apoi în garda pretoriană, ci și că era născut în castele legiunii, *in castris legionis*.

Dar *in castris* nu înseamnă totuși că el era născut chiar în castru, ci în canabele castrului, dintr-o legătură nelegitimă a unui soldat din legiune cu o peregrină, în teritoriul din vecinătatea imediată a acestuia, deosebit totuși de al celor două orașe existente în secolul al III-lea, de cînd datează inscripția, și anume, în mod sigur după reforma lui Septimiu Sever, care introduce ca regulă recrutarea pretorienilor din provincii. Exemplul de la Apulum nu ar fi totuși fără analogii. La Viminacium, de pildă, care este municipiu de pe timpul lui Hadrian, existența canabelor este documentată de o inscripție de pe vremea lui Septimiu Sever și Caracalla, în care se vorbește despre refacerea lor (*canabas refecerunt*)⁶⁰. La fel este situația la Aquincum, unde, după cum a arătat A. Alföldi, canabele sînt documentate epigrafic și după întemeierea, tot pe timpul lui Hadrian, a unui *municipium Aquincense*⁶¹.

În sfîrșit, în anul 250 o inscripție închinată împăratului Traianus Decius, căruia i se conferă titlul de *restitutor Daciarum*, ne face cunoscută o *col(onia) nova Apul[e](n)s(is)*⁶². Ea ar reprezenta, după unii, ridicarea la

rangul de colonia și a municipiului lui Septimiu Sever, existînd deci acum două colonii, după alții unificarea într-o singură unitate administrativă a celor două orașe existente pînă aci.

Toate aceste succesive așezări de la Apulum, ca și castrul legiunii de altfel, s-au întemeiat pe un loc în care, judecînd după sporadicele urme preromane ieșite la iveală, nu a existat vreo așezare dacică mai importantă. Am văzut de altfel că pînă la întemeierea primului municipiu de către Marcus Aurelius, după 160, locul nici nu are alt nume decît acela al legiunii XIII Gemina. Așezările urbane întemeiate după aceea poartă însă numele dacic de Apulum, al unei așezări mai vechi, amintite de Ptolemeu ca existînd în Dacia înainte de cucerire⁶³. S-a crezut un timp că orașul roman s-a alcătuit chiar pe locul mai vechiului Apulum dacic⁶⁴, al cărui nume l-a preluat. Lipsa unor urme dacice mai numeroase însă nu susține această localizare. Mai nou, profesorul I. Berciu, de la Muzeul din Alba Iulia, crede a putea localiza vechiul *Apoulon* al lui Ptolemeu în cetatea dacică de la Piatra Craivii, cercetată de el, dar care se află la o depărtare de vreo 20 km de Apulum roman⁶⁵. Oricare ar fi adevărul în această privință, cert rămîne faptul că numele de Apulum a trebuit să fie păstrat și folosit de populația din jurul castrului legiunii XIII Gemina, pînă ce el devine denumirea oficială a așezărilor urbane de aci, începînd cu municipiul lui Marcus Aurelius.

Un oraș alcătuit tot pe lingă un castru, existent încă din epoca lui Traian, este *Romula* (Reșca, j. Olt), singurul oraș cu nume roman din Dacia. Dezvoltarea lui se datorește în primul rînd fertilității agrare a ținutului din vecinătate, care forma teritoriul său rural. Primii locuitori vor să fi fost veteranii așezați în canabele castrului. Ulterior, el s-a dezvoltat mai ales ca centru agricol, dar și comercial, și meșteșugăresc. Comerțul era favorizat de situarea orașului pe marele drum de-a lungul Oltului, care pornea de la Sucidava, pe Dunăre, urcînd spre pasul Turnu Roșu, și pînă la capătul celui alt mare drum al Daciei Inferior care, pornind de la Drobeta, străbate în diagonală întreaga provincie pînă la Romula. Ruinele orașului se întind pe o suprafață de vreo 60 de hectare⁶⁶. S-au recunoscut pe teren mai multe incinte care înconjurau orașul. Cea mai mare, de formă poligonală neregulată, cu șapte laturi, care închidea întreg orașul civil, incluzînd o incintă mai mică cu un zid de cărămidă și două caste, ale căror urme au fost de asemenea recunoscute pe teren, datează foarte probabil din vremea lui Filip Arabul care, după mărturia unei inscripții, a refăcut din temelie zidurile orașului cu soldați (*circuitum muri manu militari a solo fecerunt*).⁶⁷ Orașul și-a păstrat tot timpul și însemnătatea sa militară, adăpostind în castelele amintite mai multe corpuri de trupă. Fortificațiile sale fac parte din sistemul de apărare a provinciei de pe Olt, așa-numitul *limes Alutanus*, față de malul căruia orașul se găsește însă la oarecare depărtare.

Romula este atestată ca municipiu abia la începutul domniei lui Marcus Aurelius (161—168)⁶⁸, dar ea a putut primi acest titlu care mai apare în alte două inscripții nedatate⁶⁹, mai înainte, poate de la Antoninus Pius sau chiar de la Hadrian, cum presupune D. Tudor⁷⁰. La rangul de colonia orașul a fost ridicat fie de către Septimiu Sever, cum susține D. Tudor, pe baza a două inscripții în care orașul apare cu titlul de colonia⁷¹, dar care nu pot fi datate mai precis, fie abia pe timpul lui Filip Arabul, cum înclină să creadă C. Daicoviciu⁷², pe temeiul inscripției puse cu prilejul refacerii zidurilor în anul 248 de către Filip Arabul, în care orașul este numit *colonia sua Romula*⁷³, ceea ce nu pare să însemne totuși în mod neîndoielnic că el ar fi acordat orașului acest rang.

Potaissa (Turda) sau *Patavissa*, cum mai este numită, a fost la început un simplu sat, *vicus*, după mărturia juristului Ulpian, păstrată în *Digestele* lui Iustinian⁷⁴. Epigrafic, existența ei este documentată încă din anii 107—108 de amintitul militar de la Aiton⁷⁵. Orașul este situat pe drumul imperial spre Napoca⁷⁶. O comunitate de veterani și cetățeni romani se va fi alcătuit aci încă din vremea lui Traian, în jurul castrului de trupă auxiliară, presupus a fi existat. Numele l-a preluat de la o așezare mai veche dacică, amintită de Ptolemeu și documentată arheologic prin urme nu prea numeroase. O dezvoltare vertiginoasă a luat *Potaissa* numai după așezarea aici prin anii 168—169, a legiunii V Macedonica, al cărei castru se ridică pe dealul Cetății. Venirea legiunii a fost însoțită și urmată de un puternic aflux de populație, mai ales de elemente militare, dar și cișile, care urmează obișnuit legiunile. Despre existența canabelor nu avem știri. Orașul s-a alcătuit la poalele dealului pe care este situat castrul și în teritoriul imediat învecinat, în cea mai mare parte pe locul actualului oraș Turda. El a luat curind asemenea dezvoltare încît, după mărturia lui Ulpian, vechiul sat a fost înzestrat de Septimiu Sever cu titlul de colonia: *Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*⁷⁷. Dar inscripțiile ne arată că orașul a trecut, după obiceiul vremii, mai întâi prin stadiul de municipiu, titlu pe care tot Septimiu Sever i l-a acordat, după cum rezultă din numele de *municipium Septimium Potaissa* pe care îl dau patru inscripții⁷⁸, alături de alte trei mențiuni epigrafice în care municipiul e menționat fără epitetul imperial⁷⁹. Inscripțiile confirmă și titlul de *colonia*⁸⁰, dar fără epitet imperial, ceea ce nu justifică, împotriva afirmației lui Ulpian, ipoteza admisă de unii că ridicarea în rang a orașului ar fi putut fi făcută nu de Septimiu Sever, ci poate de urmașul său Caracalla.

Potaissa romană constituie pentru Dacia un exemplu tipic de oraș militar, dezvoltat lângă castrul de legiune și investit în timp scurt cu titlul de municipiu, apoi cu cel de colonia, într-o vreme cînd vechea incompatibilitate dintre castru și oraș, respectată încă în timpul lui Traian, era de mult căzută în desuetudine.

Tot atât de elocvent este, de altfel, în această privință, și cazul orașului *Porolissum*⁸¹ (Moigrad, j. Sălaj), din colțul extrem, de nord-vest, al provinciei. Aici, pe locul unei mai mari așezări dacice, ale cărei urme au fost scoase la iveală de cercetările recente pe înălțimile dealurilor, romanii au instalat încă din vremea lui Traian o puternică garnizoană militară, construind două castre⁸², unul mai mic, pe dealul Citera, din piatră, distrus, fără a mai fi reconstruit, probabil în timpul războaielor marcomanice, altul mai mare, pe dealul Pomet, reconstruit din temelii de către împăratul Caracalla⁸³. Locul acesta, puternic fortificat, constituie o adevărată cheie de boltă a sistemului defensiv din această parte a provinciei. În jurul castrului, care adăpostea concomitent mai multe corpuri de trupe, s-a format de la început o așezare civilă, dependentă de castru, adăpostită în spatele lui, pe pantele de est și de sud ale dealului. Așezarea s-a dezvoltat încet din cauză că fiind situată chiar pe granița provinciei era foarte expusă. Însemnătatea localității este mai mult de ordin militar-strategic. Ea a dat numele celei de-a treia provincii dacice, create prin 124 de Hadrian, Daciei Porolissensis, dar guvernatorul ei nu și-a avut niciodată reședința aci, el stînd la Napoca. Importanța așezării de la Porolissum, care a preluat de asemenea numele mai vechi dacic al locului, rezultă, printre altele, pentru vremurile cînd nu avea încă statut de oraș, din știrea epigrafică despre reclădirea în anul 157, pe timpul lui Antoninus Pius, a amfiteatrului mai vechi, distrus de vreme, *vetustate dilapsum*, cum spune inscripția⁸⁴. Săpăturile mai noi, efectuate sub conducerea noastră, au izbutit să identifice pe teren ruinele amfiteatrului. Ele se găsesc pe pantele dinspre sud ale dealului Pomet, la abia 200 m depărtare de zidul sudic de incintă al marelui castru. Amfiteatrul reclădit în 157 era din piatră și el a înlocuit altul mai vechi, din lemn, care se ridica pe același loc. Ca urmare a dezvoltării canabelor, Septimiu Sever a acordat așezării titlul de municipiu, după cum precizează trei inscripții, nu de mult scoase la iveală, în care orașul se numește Municipium Septimium Porolissense⁸⁵. Titlul de *municipium*, fără epitetul imperial, e documentat de altfel de alte cinci inscripții⁸⁶. El este un oraș de tip militar, a cărui dezvoltare e în dependență directă de castru și ai cărui locuitori sînt îndeosebi veterani și elemente civile avînd legături cu soldații din castru. Comerțul cu lumea liberă dinafară a putut constitui pentru locuitorii orașului în vremurile de liniște un bun izvor de îmbogățire și prosperitate economică. Vremurile tulburi care au urmat însă după epoca Severilor nu au mai fost favorabile propășirii orașului, astfel că el nu a mai ajuns la rangul de colonia.

Orașul nu a avut se pare ziduri proprii de incintă. El era apărat dinspre *barbaricum* de un limes de vreo 4 km lungime, care trecea prin fața castrului și a orașului adăpostit în spatele lui.

Un alt oraș situat la capătul opus, de sud, al marelui drum imperial, a fost *Dierna*, pe locul Orșovei de astăzi. Așezată pe malul Dunării, ca și

Drobeta, nu a ajuns niciodată la însemnătatea acesteia. După o știre a lui Ulpian, Dierna ar fi fost întemeiată de Traian cu titlul de colonia și dreptul italic: *Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris Italici est*⁸⁷. Textul însă este corupt de cel care a rezumat în vremea lui Iustinian pe Ulpian sau de vreun copist ulterior. Știrea se referă de fapt la Sarmizegetusa, numită imediat după aceea. Inscripțiile documentează Dierna numai ca *municipium*, titlu pe care l-a primit probabil de la Septimiu Sever, după cum se deduce dintr-o inscripție din vremea lui⁸⁸. Ca municipiu mai apare Dierna în alte două inscripții nedatate⁸⁹. La rangul de colonia se pare că nu a ajuns însă Dierna niciodată, el nefiind atestat pînă acum epigrafic. Contrar afirmației unora dintre epigrafiști, noi credem că *Paulus dec(urio) col(oniae)* din fragmentul de inscripție funerară de la Mehadia⁹⁰ (sau poate Băile Herculane, mai puțin probabil) era originar de la Drobeta, nu de la Dierna, ca și L. Iulius Bassus *dec(urio) municipii Drobetae*, arătat ca *interfectus a latronibus*, adică ucis de latroni, de o altă inscripție tot de la Mehadia⁹¹. În orice caz, fragmentul de epitaf al decurionului Paulus nu poate constitui singur dovada ridicării Diernei la rangul de colonia.

Așezarea romană de la Dierna își are probabil începuturile încă din vremea războaielor de cucerire, cînd în primul război o coloană a armatei romane a trecut Dunărea pe aici. Ea este situată la capătul drumului imperial de atîtea ori amintit. Numele său este dacic, atestat de Ptolemeu. Așezarea dacică se întindea mai ales în cartierul Jupalnic. Existența unui castru la Dierna e afirmată de mulți cercetători și ea pare a fi confirmată de cărămizile și țiglele cu ștampila legiunii XIII Gemina⁹² și a cohorței *I Brittonum milliaria*⁹³, dar urmele lui pe teren nu au putut fi pînă acum mai precis determinate.

Propășirea Diernei se datorește mai ales traficului comercial pe Dunăre, după cum dovedește înființarea aici a unei stațiuni vamale.

Ceva mai spre nord, la întîlnirea celor două drumuri care veneau de la Dierna și de la Lederata, s-a întemeiat orașul *Tibiscum* (Jupa, lingă Caransebeș), sigur atestat ca *municipium* numai pe timpul lui Gallienus⁹⁴, titlu pe care l-a primit însă fără îndoială mai înainte, el fiind documentat și de alte inscripții⁹⁵, probabil de la Septimiu Sever. Orașul s-a dezvoltat din canalele importantului castru de pe malul Timișului.

Statut de oraș a avut foarte probabil și *Ampelum* (Zlatna)⁹⁶, centrul administrației minelor de aur, pe valea Ampoiului, în Munții Apuseni. Calitatea lui de municipiu nu este documentată ca atare, ea este dedusă numai din faptul că două inscripții⁹⁷ fac mențiune de *ordo Ampelensium*. Întrucît una din inscripții⁹⁸ datează din anul 200, e foarte probabil că cel care i-a acordat rangul de *municipium* a fost Septimiu Sever. La rangul de colonia orașul nu pare să fi ajuns, căci *decuriones coloniae*, amintiți în mai multe inscripții descoperite la Zlatna⁹⁹, par să fie toți ai coloniei Apulum, ca și un *Au-*

gustalis coloniae, menționat tot la Ampelum¹⁰⁰. Numele dacic al orașului arată că ținutul era locuit și înainte de cucerirea romană. O masivă colonizare de elemente aduse pentru exploatarea minelor de aur a avut loc la Ampelum îndată după cucerire, încă în timpul lui Traian, și ea a continuat și după aceea. Coloniștii sînt în primul rînd minerii specializați aduși din Dalmația, poate și din Pannonia și Grecia. În administrația minelor de aur lucrau numeroși liberi și sclavi imperiali. Acestora li s-au adăugat numeroși negustori și oameni de afaceri veniți din diferite părți ale imperiului, printre care mulți orientali de limbă greacă. Creșterea numărului cetățenilor romani a permis constituirea municipiului pe vremea lui Septimiu Sever, care trebuie pusă în legătura și cu intensa reluare a exploatării aurului după stagnarea provocată de războaiele marcomanice. Prosperitatea orașului Ampelum e dovedită de întinderea pe o mare suprafață, de cîțiva kilometri pătrați între actualul orașel Zlatna și satul Pătrinjeni, de mulțimea și varietatea materialului arheologic descoperit și de numărul de aproximativ 90 de inscripții ieșite la iveală¹⁰¹. Elementele militare atestate epigrafic la Ampelum aparțin legiunii XIII Gemina¹⁰² și unui *Numerus Maurorum Hispanensium*¹⁰³. Ele asigurau paza ținutului și supravegheau intrările și ieșirile din ținutul aurifer. Aici ființa, cum se va arăta, și o stațiune vamală. Totuși, apropierea de Apulum, în umbra căruia se găsea Ampelum, nu i-a permis o dezvoltare mai mare.

Lista orașelor din Dacia se încheie cu unul rămas pînă acum intrucitva enigmatic, anume *Malva*, după care a fost numită Dacia Malvensis. Singurul document care amintește acest oraș cu titlul de colonia este o diplomă militară din anul 230 a unui călăreț din garda pretorienilor, numit *Aurelius Deciani filius Decianus*, originar din *colonia Malve(n)se ex Dacia*¹⁰⁴. Orașul mai este amintit într-o listă a pretorienilor din Roma, în care Aurelius Calminus este arătat ca fiind de asemenea originar din Malva (*domo Malve*)¹⁰⁵. În schimb, cuvîntul *Malvensis*, adăugat cu litere mai mici după numele cohortei *I F(lavia?) m(iliaria) Bryttonum* într-o inscripție de la Thessalonie¹⁰⁶ se referă la provincie, nu la oraș. Numele orașului nefiind cunoscut decît din inscripții dinafara Daciei și nefiind menționat nici de Ptolemeu, nici de itinerarele antice, Malva nu a putut fi localizată, discuțiile în această privință fiind foarte controversate. Unii istorici o situează în Oltenia, alții în Banat.

În sprijinul localizării Malvei în Banat, învățatul istoric vienez C. Patsch invoca o inscripție de pe un altar¹⁰⁷, relatat a fi descoperit la Denta, în care după numele dedicantului C.[K]aninius Sabinianus urmează literele DCM, citite de el *d(ecurio) c(oloniae) M(alvae)*, lectură pusă însă la îndoială de alții¹⁰⁸, enigmaticele sigle putînd fi citite de pildă *d(e)c(urio) m(unicipii)*, deci referindu-se probabil la Tibiscum, cu atît mai mult cu cît la Denta nu se cunosc decît slabe și nesigure descoperiri romane¹⁰⁹, care nu justifică

localizarea aici a unui oraș de însemnătatea coloniei Malva. Mai problematică devine localizarea Malvei la Denta, o dată cu tot mai probabila delimitare a Daciei Malvensis în hotarele fostei Dacii Inferior, pe care pare să o continue atât teritorial, cât și ca organizare. Dar, pe de altă parte, nici inscripția de la Hispalis¹¹⁰, în Hispania, nu poate asigura localizarea Malvei la Romula, cum s-a reafirmat recent¹¹¹, așa precum nici încercarea recentă făcută de cercetătorul român C. S. Nicolăescu-Plopșor de a localiza Malva la Cioroiul Nou¹¹², în Oltenia, nu poate fi acceptată, deoarece, cum a arătat acad. C. Daicoviciu, ea se bazează pe întregirea greșită a unei inscripții¹¹³, în care numele așezării pare să fie mai degrabă *Aquae*, numire pusă în legătură cu bogatele izvoare de apă din localitate¹¹⁴.

În situația aceasta lipsită de precizie a știrilor privitoare la colonia Malva, nu putem ști firește nici cînd va fi obținut rangul de municipiu, nici titlul de colonia pe care îl are la 230 și nici care va fi fost caracterul și importanța orașului. Ni se pare de altfel mai plauzibil a presupune că o colonie Malva nici nu a existat în realitate, ca oraș în sine, prin acest nume, cei care îl folosesc, în afara Daciei, spre a-și arăta locul de origine, înțelegînd probabil colonia din Dacia Malvensis în care își avea reședința procuratorul provinciei, deci unul din orașele cu rangul de colonia existente în Dacia Malvensis, fie ea Drobeta, care ar conveni se pare cel mai bine, sau oricare alt oraș.

Din cele arătate rezultă că în Dacia s-au întemeiat și au primit titlul de colonie sau de municipiu un număr de 11 sau 12 orașe, dacă considerăm aparte cele două orașe existente la Apulum. Toate s-au întemeiat în cursul secolului al II-lea, de la Traian pînă la Septimiu Sever. Hadrian a acordat titlul de municipiu orașelor Drobeta și Napoca. Tot el, sau Antoninus Pius, a acordat acest titlu Romulei. Marcus Aurelius a întemeiat primul municipiu la Apulum și tot el sau fiul său Commodus a ridicat acest municipiu, ca și Napoca, la rangul de colonii. Cele mai multe orașe au primit titlul municipal de la Septimiu Sever, cel mai generos întemeietor de orașe din Dacia. El a întemeiat la Apulum al doilea municipiu, care îi poartă numele, și tot el este în mod sigur întemeietorul municipiilor Potaissa și Porolissum. Probabil tot el a acordat titlul de municipiu orașelor Dierna, Tibiscum și Ampelum, poate și enigmaticei Malva. De asemenea, Septimiu Sever a ridicat la rangul de colonii municipiile Drobeta și Potaissa. El este, de altfel, ultimul fondator de orașe în Dacia. După el se pare că în Dacia au mai avut loc numai reorganizări ale vechilor orașe, ca Romula, pe care Filip Arabul în 248 o întărește cu ziduri, numind-o *colonia sua*, așa precum pe timpul împăratului Decius, la 250, o inscripție menționează *colonia nova Apulensis*.

Secolul al II-lea se dovedește a fi epoca de înflorire a vieții orașenești în Dacia, ceea ce nu este decît foarte firesc, pentru că, așa cum am mai spus, în întreg imperiul pe timpul Antoninilor și al lui Septimiu Sever procesul de urbanizare cunoaște cea mai largă răspîndire. Dacă facem ab-

stracție de tulburarea temporară a liniștii în timpul războaielor marcomanice, ale căror urmări au fost remediate în timpul lui Commodus și mai ales al lui Septimiu Sever, prin reluarea cu vigoare a activității economice și prin măsuri eficace pentru întărirea apărării provinciei, putem spune că secolul al II-lea a însemnat și pentru Dacia, ca pentru întreg Imperiul roman, o perioadă de prosperitate economică, de dezvoltare a meșteșugurilor și comerțului, de înflorire a vieții culturale. Iar la avântul vieții romane din Dacia orașele și înflorirea vieții orașenești au contribuit în largă măsură. De roadele acestei relative prosperități, în condițiile unei societăți bazate pe relații de exploatare sclavagistă, se bucură, bineînțeles, doar o minoritate de oameni. Totuși, pe plan mai general, lumea romană în epoca Antoninilor, iar în ceea ce privește Dacia, și în perioada Severilor, poate fi considerată ca lumea cea mai puțin rea din antichitatea sclavagistă.

În ceea ce privește locul și împrejurările în care s-au întemeiat și s-au dezvoltat orașele în Dacia, constatăm că numai două dintre ele, Ulpia Traiana și Napoca, se alcătuiesc departe și independent de vreun castru militar. Ele s-au dezvoltat ca orașe prin excelență civile. În schimb, toate celelalte orașe, făcând abstracție de Malva, despre care ne lipsesc precizările, s-au întemeiat în imediata apropiere a unui castru, din canabele sau din comunitățile dezvoltate în jurul lor. Asemenea orașe s-au întemeiat mai întâi în vremea lui Hadrian (Drobeta poate și Romula), apoi a lui Marcus Aurelius (Apulum), dar cele mai multe au fost întemeiate de către Septimiu Sever, ceea ce este în concordanță cu politica sa internă, prin care el a acordat o deosebită atenție armatei, mai ales celei din provinciile dunărene, pe care s-a sprijinit și a favorizat-o. Cu toate acestea, cele mai multe dintre orașele întemeiate lângă castru, printre care Drobeta, Dierna, Romula, Apulum, în dezvoltarea lor ulterioară nu au depins numai de elementul militar, ci s-au transformat în centre cu populație numeroasă, angajată în diverse activități economice, administrative și culturale.

Cu privire la dispunerea geografică a orașelor, constatăm că în afară de Drobeta, situată în fața podului peste Dunăre, și de Romula, întemeiată aproape de limesul de pe Olt, pe drumul de la Sucidava spre Apulum, prin pasul Turnu Roșu, toate celelalte orașe ale Daciei se înșiră ca niște mărgele de-a lungul marelui drum imperial care străbate provincia de la Dunăre până la extremitatea de nord a ei, la Porolissum. Ampelum poate fi considerat ca așezat tot pe această mare arteră de comunicație, de care se leagă cu un drum de derivație. În schimb, la est de drumul imperial, până la Carpați, nu a luat ființă nici un oraș roman. Acesta rămâne prin excelență ca un teritoriu rural, fără orașe și fără viață urbană.

Unele dintre orașele din Dacia care aveau rangul de colonii au fost investite și cu dreptul italic (*ius Italicum*), ceea ce însemna punerea lor în aceeași situație cu orașele din Italia, atrăgând printre alte avantaje și scutirea de

impozite (*immunitas*) de impozitul funciar. Pe timpul lui Caracalla, după mărturia lui Ulpian, în Dacia patru orașe aveau acest drept: Sarmizegetusa, Napoca, Apulum și Potaissa¹¹⁵. Dintre acestea, Ulpia Traiana a primit acest drept încă de la întemeiere, Potaissa l-a putut primi cel mai curînd de la Septimiu Sever, care a făcut-o colonia, sau de la Caracalla, iar Napoca și Apulum au putut primi acest drept fie de la Marcus Aurelius sau Commodus, fie poate tot de la Septimiu Sever.

Cu o singură excepție, anume Romula, toate orașele din Dacia poartă nume dacice, cunoscute din Ptolemeu, în afară de cel al orașului Ampelum. Acesta înseamnă că ele, în afară de Sarmizegetusa, la care acest epitet a fost adăugat după aceea, s-au întemeiat pe locul sau în apropierea unor vechi așezări dacice, existente înainte de cucerirea romană, ceea ce se confirmă de cele mai multe ori și arheologic, prin descoperirea unor urme dacice, mai mult sau mai puțin numeroase, chiar pe locul noilor orașe romane sau, mai frecvent, în apropierea lor. O așezare dacică a existat, după indicațiile oferite de descoperirile arheologice, și la Romula. Romanii au preluat de la autohtoni vechile nume ale așezărilor dacice sau ale ținutului în care noile orașe s-au întemeiat. Dar nu e de loc sigur că orașele (*poleis*) Daciei enumerate de Ptolemeu, pe care le cunoaștem apoi ca orașe înfloritoare în epoca romană, erau de fapt centre importante și în epoca preromană. Se pare mai degrabă că Ptolemeu imbină în *Geographia* lui știrile privitoare la așezările existente înainte de cucerire cu cele din epoca romană, pînă la data cînd își scrie el opera în timpul domniei lui Antoninus Pius.

Cert este că noile orașe romane se dezvoltă pe alte baze decît cele din epoca dacică, după un plan urbanistic deosebit, în condiții istorice diferite. Planul lor este tipic roman, nu numai al Ulpiei Traiana care a fost de la început fixat, ci și al celor care s-au format ulterior din nuclee mai mici. Majoritatea lor s-au înconjurat cu ziduri, fie de la întemeiere, ca Sarmizegetusa, poate și Napoca, fie mai târziu, mai ales în secolul al III-lea, după începutul marilor atacuri din afară. Orașele din Dacia romană au cunoscut o asemenea dezvoltare urbanistică, economică și socială, încît unele dintre ele, și în primul rînd metropola, stăteau cu cinste alături de cele mai înfloritoare orașe din restul imperiului. În ele civilizația romană și nivelul de viață se găsesc pe aceeași treaptă ca în oricare alt oraș roman de provincie. Ele îndeplinesc și în Dacia rolul de promoatoare ale formelor de viață, ale sistemului social sclavagist din Imperiul roman și ale culturii romane.

Conducerea și organizarea internă a orașelor din Dacia sînt întru totul similare cu a celorlalte orașe ale Imperiului roman, și anume din partea latină a acestuia. Toate imită în mic organizarea Romei. Scriitorul roman din secolul al II-lea Aulus Gellius le numește mici efigii și copii ale poporului roman, adică ale Romei: *effigies parvae simulacraque populi Romani*¹¹⁶.

Orașele romane aveau conducerea și administrația lor proprie, autonomă, cărora le revenea sarcina de a rezolva toate problemele municipale. La conducerea lor și în genere la viața publică municipală participau însă numai cetățenii romani (*municipes*), ceilalți locuitori (*peregrini, incolae, inquilini*) fiind privați de orice drept municipal. În schimb, ei plăteau impozite și taxe, ca și cetățenii romani.

Organul de conducere al municipiilor și orașelor este un consiliu, coresponsabil Senatului de la Roma, care se numește *ordo decurionum* sau simplu *ordo*, alcătuit din cetățenii cei mai de vază numiți *decuriones*. El întruchiează autonomia de care se bucură fiecare oraș roman și el deține dreptul de a se îngriji de interesele cetățenilor și obligația de a administra finanțele orașului.

Competența și prestigiul ordinului decurionilor au crescut pe măsură ce adunarea poporului (*comitia*) la Roma și apoi treptat și în orașele din provincii își pierde vechea însemnătate, păstrându-și doar o existență formală. Dacă la Roma, încă din timpul lui Augustus, nu la începutul domniei lui Tiberius, cum afirmă Tacitus¹¹⁸, comițiile încetează de a mai alege pe magistrați, după cum rezultă din *lex Valeria Cornelia*, păstrată în *Tabula Hebana*¹¹⁸, din anul 5 e.n., în orașele din provincii alegerea magistraților municipali, civili și sacerdotali a constituit mult timp după aceea, după cum aflăm din *lex municipii Malacitani*¹¹⁹ (oraș în Hispania) din vremea domniei lui Domițian, dar anterioară anului 84, o prerogativă a comițiilor populare. În cursul secolului al II-lea se ajunge însă la o transformare completă, care duce la înlăturarea adunării poporului din viața municipală și la preluarea tuturor atribuțiilor privind conducerea orașelor de către *ordo decurionum*. Încă de la începutul secolului al II-lea, deci cam de la data cuceririi Daciei, în orașe magistrații municipali încep să nu mai fie aleși de comiții, ci de către consiliul orașenesc. Un rescript din anul 212 al lui Caracalla și Geta consfințește excluderea celor care nu fac parte din ordinul decurionilor, a plebeilor (*plebei homines*), de la dreptul de a fi aleși magistrați municipali¹²⁰.

Ca urmare, inscripțiile nu fac nici o mențiune despre participarea întregii comunități a cetățenilor (*plebs, populus*) din orașele din Dacia la vreo hotărâre în comun cu *ordo decurionum*. Ele nu amintesc decât de *ordo decurionum* și de magistrați. O singură inscripție de la Apulum, fragmentar păstrată, datînd chiar de la începutul existenței municipiului, probabil al lui Septimiu Sever, amintește, după cite se poate înțelege, de distribuirea gratuită de ulei la baia publică poporului (*populo*)¹²¹. La Ulpia Traiana primii magistrați, primii preoți și primii decurioni au fost numiți, se crede, de întemeietor (*conditor*), adică de guvernatorul D. Terentius Scaurianus. La fel se va fi procedat probabil și cu prilejul acordării titlului de municipiu celorlalte orașe.

Numărul decurionilor varia după numărul cetățenilor romani, el fiind fiscalizat chiar prin actul de întemeiere al fiecărui oraș. În orașele din Dacia

credem că numărul lor era mai mare de 30—50. Inscrierea noilor decurioni (*lectio ordinis*) în lista membrilor consiliului (*album decurionum*) era făcută tot la cinci ani de magistratii numiți *quinquennales*. Din consiliu făceau parte toți foștii magistrați municipali, inclusiv cei sacerdotali care se bucurau de cea mai mare cinste. De drept, ei făceau parte din consiliu îndată după ieșirea din magistratură, dar numai după înscrierea lor în listă la proxumul cens deveneau decurioni cu drepturi depline (*iure dicundo*).

Pentru a putea face parte din consiliul municipal se cerea un *census*, o avere, care varia, dar care în genere era evaluată la 100 000 de sesterți. O condiție principală era de a fi născut om liber, *ingenuus*. Libertzii nu aveau acces în *ordo decurionum*, chiar dacă dispuneau de averea necesară. Se cerea și o vîrstă minimă, care în genere era de 25 de ani. Se acordau însă și dispensă de vîrstă. Fiii decurionilor puteau fi înscriși în ordin înainte de împlinirea vîrstei legale. La Drobeta se cunoaște epitaful unui oarecare *M. Arrius Saturninus decurio municipii Hadriani Drobotensis*, care moare la vîrsta de 16 ani¹²². Aceștia se numeau *praetextati* și nu puteau lua cuvîntul în ședințe. În lista decurionilor membrii ordinului erau înscriși după rang, începînd cu patronii și cu magistratii, în ordinea ierarhiei lor, după care urmau cei aleși pentru merite excepționale (*decuriones adlecti*), sfîrșind cu *pedanii* (care nu exercitaseră încă nici o magistratură în Dacia, nementionați de inscripții, și cu *decuriones ornamentarii*, cei care au primit numai însemnele onorifice ale decurionatului). În Dacia asemenea *honorati* sau *ornati decurionalibus ornamentis* se cunosc la Sarmizegetusa, Apulum și Drobeta. Dintre aceștia, unul, la Sarmizegetusa, este un libert și Augustal *M. Ulpius Hermias*¹²³, ca și *Septimius Asclepius Hermes*, libert al templului lui Aesculap și augustal al aceleiași colonii¹²⁴, în timp ce la Drobeta *M. Valerius Longinus* este *medicus legionis VII Claudiae*¹²⁵. Un personaj foarte influent este vestitul arendaș al vîmlor Illiricului, *Iulius Capito*, care la începutul domniei lui *Marcus Aurelius* și *L. Verus* (161—163) a fost cinstit cu însemnele decurionale de mai multe orașe din districtul său vama, printre care și de ordinul coloniei *Traiana Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore*¹²⁶.

Ordinul decurionilor se bucura de mare prestigiu. El își asumă, sau i se atribuie, titluri corespunzătoare cu cele ale Senatului de la Roma. Titlul cel mai frecvent este cel de *splendidissimus*, care în Dacia se întâlnește la Drobeta, o dată ca *ordo splendidissimus*¹²⁷, a doua oară ca *colonia splendidissima*¹²⁸. Se admite în genere că decurionii purtau ca distincție o panglică îngustă de purpură pe togă (*angusticlavius purpureus*), așa precum la solemnități, banchete, spectacole aveau locuri de onoare. Geniului ordinului i se închină altare, de pildă la Sarmizegetusa¹²⁹ și la Drobeta¹³⁰.

Decurionatul era pe viață și constituia o onoare, *honoris*, cum menționează uneori și inscripțiile din Dacia. Cei aleși sau distinși cu această demnitate vărsau o *summa honoraria* ordinului, dedeau altare sau ridicau statui împă-

ratului, cum fac decurionii alei Siliana cu prilejul acordării cinstei de decurion al oraşului Napoca fostului lor prefect Iulius Pacatianus¹³¹.

Hotărârile luate în şedinţele care se ţineau la anumite date purtau formula *ex decreto decurionum*, pe care în Dacia, ca şi în alte părţi, o întâlnim pe monumente, altare sau statui ridicate în for sau în alte locuri publice, pe care se menţionează totdeauna că locul a fost acordat de către ordinul decurionilor: *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*, expresie atât de răspîndită şi de comună, încît ne scuteşte de orice exemplificare. Atribuţiunile consiliului se referă la toate treburile şi interesele obşteşti, începînd de la cele edilitare şi administrative, îndeosebi fiscale, pînă la aprobarea organizării jocurilor şi a spectacolelor, a îndeplinirii obligaţiilor de cult şi de cinstire prin monumente onorare al împăraţilor, al conducătorilor provinciei, al patronilor şi binefăcătorilor oraşului. Tot el se îngrijea de aprovizionarea cu grîne (*cura annonae*). Consiliul oraşenesc răspundea şi de vărsarea către fisc a impozitelor de pe teritoriul oraşului. Aceasta devine cu timpul, în secolul al III-lea, o sarcină foarte grea, avînd ca urmare ingerinţele funcţionarilor imperiali, în treburile şi răspunderile municipale instituind un adevărat control.

O sarcină importantă şi un privilegiu al ordinului decurionilor. în vremurile bune, era alegerea magistraţilor şi a sacerdoţilor. Potrivit vechilor principii republicane ale anualităţii şi colegialităţii, magistraţii erau aleşi pe un an şi cel puţin doi în aceeaşi magistratură. Ei erau incredinţaţi cu punerea în aplicare a hotărîrilor ordinului decurionilor. Intrarea lor în funcţie se făcea în mod obişnuit la 1 ianuarie al fiecărui an. Toate magistraturile erau onorifice, constituind un *honus* sau un *munus*.

Magistraţii superiori în oraşe se numeau *duumviri iure dicundo*¹³² sau simplu *duumviri* (*duoviri*). Ca şi consulii de la Roma, ei erau eponimi, dînd numele anului, şi aveau atribuţii judiciare şi putere executivă. Ca distincţie exterioară purtau *toga praetexta*, cu fişia purpurie cusută pe margine, şi erau precedaţi de doi lictori. *Duumviri* sînt menţionaţi de inscripţii la Ulpia Traiana, Apulum, Napoca, Drobeta, Romula, Tibiscum şi Potaissa¹³³. Tot la cinci ani se alegeau *duumviri quinquennales* în inscripţii numiţi mai adeseori simplu *quinquennales*, care pe lângă atribuţiile obişnuite ale *duumvirilor* aveau şi misiunea de a întocmi censul şi lista decurionilor. Epigrafic ei sînt menţionaţi numai la Sarmizegetusa, Apulum, Napoca şi Drobeta. Unul dintre *duumviri* sau *quinquennales*, de obicei cel mai în vîrstă, prezida şedinţele ordinului decurionilor, purtînd numele de *duumvir* sau *quinquennalis primus*. La Sarmizegetusa e menţionat, în secolul al III-lea, *un quinquennalis primus pro imperatore*¹³⁴, exercitînd deci magistratura în locul unui împărat (nenumit). *Quinquennalis primus municipii Publii Aelii Drubetae* a fost şi L. Quaesidius Praesens, care moare şi e înmormîntat la Viminacium¹³⁵. În caz de vacanţă, ordinul decurionilor numeşte un *praefectus*. Un asemenea *praefectus* este la Napoca L. Aelius Terentianus, edil şi decurion al coloniei,

care ridică un altar lui I.O.M., Unonei Regina și Minervei pentru sănătatea împăratului Gordian III¹³⁶. Uneori, ca semne de deosebită atenție, chiar împăratul este cinstit cu demnitatea de *duumvir* sau *quinquennalis*, exercitându-și magistratura printr-un delegat care de asemenea poartă titlul de *praefectus quinquennalis*. Un asemenea *praefectus quinquennalis pro imperatore Antonino*, deci în numele lui Antoninus Pius, este menționat de o inscripție la Sarmizegetusa cavalerul roman M. Cominius Quintus, căruia *ordo coloniae* îi ridică o statuie pentru meritele lui, *ob merita ipsius*¹³⁷. Personajul mai fusese o dată *quinquennalis* ordinar¹³⁸, așa că acum îndeplinea aceeași magistratură în mod excepțional, căci regula era că nimeni nu putea îndeplini decît o singură dată o magistratură. Ca urmare, el se și intitulează într-o a treia inscripție care îl menționează *bis quinquennalis coloniae*¹³⁹.

Obișnuit, înainte de a fi ales *duumvir* sau *quinquennalis* candidatul trebuia să fi îndeplinit magistraturile mai mici, să fi parcurs deci ierarhia magistraturilor municipale. Așa cum rezultă însă și din inscripțiile din Dacia, mai sus menționate ca și din altele, membrii ordinului equestru puteau fi aleși *quinquennalis* fără a fi îndeplinit alte magistraturi municipale.

Ca și în cazul decurionilor, însemnele *duumviratului* puteau fi atribuite și onorific. Acordarea ornamentelor *duumvirale* e amintită la Sarmizegetusa și la Romula. În timp ce în metropolă însă cel căruia ordinul decurionilor i-a decretat ornamentele *duumvirale* (*ornamenta duumviralia decrevit*) este un personaj altfel necunoscut, numit Sextus Attius Secundinus¹⁴⁰, la Romula municipiul acordă aceste onoruri vestitului arendaș al vămilor Illyricului, T. Iulius Capito¹⁴¹.

În unele orașe din Dacia, ca și în celelalte provincii, în locul *duumvirilor* inscripțiile menționează un colegiu de patru magistrați, *quattuorviri*. Aceștia apar în Dacia numai în municipii, nu și în colonii. La Apulum ei sînt atestați atît pentru *municipium Aurelium*¹⁴², cît și pentru *municipium Septimium*¹⁴³. Un alt *quattuorviris* e cunoscut la Potaissa¹⁴⁴, fără altă precizare, dar datînd fără îndoială din perioada municipiului, iar P. Aelius Ariortus (?) *IIII vir an(nualis) m(unicipii) D. interfectus a latronibus*¹⁴⁵, la Slatina Timișului (j. Caraș-Severin), aparține mai degrabă Diernei decît Drobetai. Colegiul cuprindea pe *duumviri* și pe edili. Dintre ei, ca și în cazul *duumvirilor*, unul se intitulează *primus* și prezidează ședințele ordinului decurionilor. Ca *primus IIII vir municipii Aurelii Apuli* e cunoscut din mai multe inscripții T. Flavius Italicus¹⁴⁶, iar ca *IIII vir primus annualis municipii Septimii Apuli C. Iulius Valentinus*¹⁴⁷.

Edilii (*aediles*) care se ocupau cu îngrijirea piețelor, a străzilor și a clădirilor publice, cu asigurarea ordinii, aprovizionarea publică, organizarea jocurilor, a banchetelor hotărîte de ordinul decurionilor sînt cunoscuți epigrafic la Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca și Romula¹⁴⁸. La Potaissa, doi edili, frații *Marci Aurelii Cassianus et Veteranus* figurează ca verificatori

pe un pond de bronz¹⁴⁰. În schimb cvestorii (*quaestores*), care se ocupau cu finanțetele orașului și administrarea bunurilor, sînt atestați numai la Sarmizegetusa, Apulum și Romula¹⁵⁰.

Alături de magistratii civili stăteau preoții municipali aleși de *ordo decurionum*. Cea mai înaltă funcție sacerdotală, de mare prestigiu, era aceea de *pontifex*. Ea se acorda obișnuit decurionilor, uneori chiar cavalerilor romani sau quinquennialilor și în genere cetățenilor de vază. *Pontifices* sînt cunoscuți din inscripții la Sarmizegetusa, Apulum, Napoca și Tibiscum. În cinstea alegerii sale ca *pontifex* la Sarmizegetusa (*ob honorem pontificatus*), decurionul coloniei M. Iulius Iustus a împrejmuț un loc înainte deschis și a ridicat o statuie (*campum cum suis aditibus clusit et statuam posuit*)¹⁵¹.

Din cariera municipală făceau parte funcțiile preoțești de *flamines*, cărora le revenea efectuarea sacrificiilor publice, și *augures* (augurii), încredințați cu consultarea voinței zeilor. *Flaminii* sînt menționați în inscripții la Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta, Potaissa, Napoca, Tibiscum și Diernar iar *augurii* la Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca și Porolissum. În cinstea alegerii sale ca *flamen* (*ob honorem flamonii*), decurionul coloniei Sarmizegetusa Q. Aurelius Tertius ridică în anul 142 o statuie împăratului Antoninus Pius și donează pentru aprovizionarea cu grîne a orașului suma de 80 000 de sesterți¹⁵². Putem trage deci concluzia că o dată cu înflorirea vieții orașenești se organizează aproape în toate orașele Daciei cele două instituții sacerdotale tradiționale. La Apulum e atestat de patru inscripții și un *haruspex*, în persoana lui C.Iulius Valens¹⁵³. El era folosit pentru divinația după metodele etrusce, dar nu făcea parte din ordinul decurionilor, fiind chiar atașat pe lingă *duumviri*.

În mod obișnuit, magistraturile municipale și sacerdoțiile erau rezervate numai cetățenilor orașului. Cum însă după Hadrian cetățenii nu mai sînt înscrși într-un anumit trib, deci cetățenia nu mai este riguros legată de un anumit oraș, iar începînd cu domnia lui Septimiu Sever de cînd alegerea magistratilor cade exclusiv în competența ordinului decurionilor, nu rare sînt nici în Dacia cazurile cînd unor oameni mai de vază li se acordă onoruri municipale de către diferite orașe, ei devenind probabil prin aceasta cetățeni ai mai multor orașe. Astfel, L.Iulius Bassinus este *decurio coloniae Apulensis, duumvir* la Napoca, *flamen* al coloniei Drobeta și al municipiului Dierna, decurion al municipiului lui Septimiu Sever de la Apulum și decurion al municipiului Porolissum¹⁵⁴. Încărcat de onoruri de mai multe orașe ale Daciei (Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta) a fost de asemenea arendașul pășunilor, salinelor și al comerțului, P.Aelius Strennus¹⁵⁵, ca și amintitul arendaș al portoriului Illyricului, T.Iulius Capito¹⁵⁶.

Onorific, orașele acordau titlul de *patronus* unor persoane de vază, de la care puteau aștepta să le apere interesele și cărora le puteau solicita ajutorul. Obiceiul acesta îl întîlnim mai frecvent la Ulpia Traiana, care onorează cu

acest titlu îndeosebi pe guvernatorii provinciei, cărora le și ridică statui în for. Printre patronii Sarmizegetusei se numără legații imperiali C. Curtius Iustus¹⁵⁷, M. Sedatius Severianus¹⁵⁸, M. Claudius Fronto¹⁵⁹ și Q. Axius Aelianus, procurator al Daciei Apulensis și locțiitor al guvernatorului¹⁶⁰. În anul 153 o delegație alcătuită din cinci cetățeni este trimisă de metropola Daciei la Roma cu prilejul preluării consulatului de către fostul guvernator și patron al coloniei M. Sedatius Severianus, după cum aflăm din inscripția de pe altarul pe care la întoarcere ei îl închină la Ad Mediam (Băile Herculane), potrivit promisiunii făcute (*ex voto*) puterii divine a apelor (*Dis et numinibus aquarum*) ca mulțumire pentru că s-au întors nevătămați (*incolumes reversi*)¹⁶¹.

La Apulum întâlnim ca patron al coloniei pe cavalerul roman P. Aelius Marcellus¹⁶², la Napoca, în timpul lui Commodus, pe T. Flavius Ianuarius¹⁶³, la Porolissum, pe cavalerul roman [P. Anto?]nius Valens, cu demnități și la Sarmizegetusa, și la Apulum¹⁶⁴, iar la Drobeta, pe T. Aelius Aelianus, căruia colonia îi ridică o statuie ecvestră, al cărei preț el, ca mulțumire pentru onoarea făcută, îl răscumpără (*honore contentus sumptum remisit*)¹⁶⁵.

Magistrații și îndeosebi duumvirii erau ajutați de funcționari și slujbași mai mărunți, îndeplinind variate servicii de secretari (*scribae*), însoțitori (*lictiores*), crainici (*praecones*), curieri (*viatores*), prezicători (*haruspices*) etc., numiți cu un termen generic *apparitores*. În afară de un *haruspex* de la Apulum, de care am făcut amintire, trei inscripții menționează pe un *scriba coloniae* la Sarmizegetusa, în persoana lui T. Flavius Aper¹⁶⁶. Ca și *haruspexul* de la Apulum, el era cetățean roman. Ceilalți slujbași municipali, pe care inscripțiile din Dacia nu-i amintesc, erau în genere oameni de condiție mai modestă, liberi și chiar sclavi. Ei erau plătiți pentru serviciile pe care le prestau.

În sfârșit, două inscripții din Dacia amintesc de cite un *patronus causarum* la Sarmizegetusa¹⁶⁷ și la Apulum¹⁶⁸. Acești *patroni causarum*, amintiți de *lex municipii Malacitani*¹⁶⁹, sînt aleși dintre decurioni și li se încredințează sarcina (*munus*) de a apăra în fața instanțelor de judecată interesele orașului. Alegerea lor se face dintre decurionii cei mai de vază. P. Antonius (?) Valens de la Sarmizegetusa este cavaler roman care a deținut și alte demnități municipale, printre care și pe aceea de *quinquennalis*, nu numai în metropolă, ci și la Apulum, și la Porolissum, iar C. Iulius Diocletianus, de asemenea cavaler roman, este decurion atît la Sarmizegetusa, cît și la Apulum.

Nesigură este în schimb lectura *iur(idicus?) m(unicipii) P(otaissae)* la sfîrșitul inscripției de pe un altar închinat la Potaissa lui *I.O.M. D(olichenus)* de către *M. Ael(ius) Anton(ius) dec(urio) col(oniae) Na(pocae)*¹⁷⁰. Apariția unui asemenea *iuridicus*, dacă lectura ar fi bună, ar fi cu totul neobișnuită.

Din cele arătate rezultă că și în orașele Daciei membrii ordinului decurionilor alcătuiau o adevărată aristocrație municipală, care deținea întreaga conducere a orașului, alega din rîndurile ei pe magistrați, decidea destinele

și interesele orașului și ale teritoriului rural în numele întregii comunități de cetățeni. Ei formau o castă închisă, în care se putea pătrunde numai pe bază de avere. Prin rangul și poziția sa, *ordo* se deosebește și se opune lui *populus*, *plebs* sau *municipes*, cetățenii de rînd ai orașelor, care tot mai puțin participă la rezolvarea treburilor obștești, pe măsură ce ordinul decurionilor se impune ca singurul organ de conducere municipală, pînă ce la începutul secolului al III-lea ei pierd chiar dreptul virtual de a candida pentru ocuparea magistraturilor. Decurionii erau cetățenii cei mai bogați și în hotărîrile ordinului știau să-și apere în primul rînd propriile lor interese. Ei dominau întreagă viața orașului, căci nimic nu se putea hotărî în afara lor. Situația se schimbă, cum am mai spus, numai în secolul al III-lea, cînd calitatea de decurion și magistrat municipal ajunge o corvoadă de care toți caută să scape. Atunci însă stăpînirea romană se apropie de sfîrșit în Dacia.

O tagmă aparte, alcătuită ca al doilea ordin sau a doua stare, o reprezintă în orașe augustalii (*augustales*)¹⁷¹. Ei erau organizați într-o asociație cu caracter politic și religios, *ordo* sau *collegium Augustalium*. Pretextul organizării acestei asociații a fost întreținerea cultului Romei și al împăratului în orașele din provincii. Augustalii se recrutau mai ales dintre liberti care, chiar dacă erau cetățeni romani, nu aveau acces la magistraturile municipale. Condiția principală era de a dispune de avere. Libertii, ca și alte elemente ale populației orașelor, printre care și peregrini, găseau o satisfacție și o cinste în înscrierea lor în acest ordin. Organizarea ordinului Augustalilor era hotărîtă în fiecare oraș de ordinul decurionilor. Înființarea lor s-a făcut pe măsură ce orașele se dezvoltau și cîștigau în importanță. În Dacia existența Augustalilor este documentată în primul rînd în colonii, anume la Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Potaissa și Drobeta. Ei nu sînt documentați la Romula, ceea ce se datorează probabil numai întîmplării, nici la Malva, bineînțeles și în nici unul dintre orașele rămase în stadiul de municipiu, ceea ce iarăși se poate datora, în parte cel puțin, carenței descoperirilor, pentru că Augustalii sînt atestați la Apulum în ambele municipii, la Napoca și Drobeta de asemenea, din perioada cînd orașele respective erau numai municipii. Ordinul Augustalilor, după o părere exprimată încă de Th. Mommsen, este în orașele din provincii echivalentul mai mult fictiv al ordinului cavalerilor de la Roma¹⁷². Într-adevăr, echivalența nu este întru totul deplină, deoarece existența asociației Augustalilor este mai mult formală și nu asigură nici pe departe membrilor ei drepturile, favorurile și beneficiile de care se bucurau cavalerii romani. Totuși, libertii și oamenii de jos ajunși la situații mai bune nu precupețesc sacrificiile bănești pentru a obține titlul de augustal, care le asigură totuși un prestigiu social, deschizîndu-le probabil totodată și calea spre cîștiguri din diferite afaceri și activități lucrative. Așa, de pildă Flavius Sotericus, *augustalis coloniae Sarmizegetusae*, este, potrivit unei inscripții descoperită la

Teliuc, arendaș, pe timpul lui Caracalla sau Elagabal, al minelor de fier, *conductor ferrariarum*, împreună cu un *sacerdos* al coloniei Apulum¹⁷³.

Cinstea de a fi augustal (*honor augustalitat*) era acordată pe viață de către ordinul decurionilor din fiecare oraș. Această cinste augustalii erau ținută să și-o răscumpere nu numai printr-o danie în bani (*summa honoraria*), vărsată vistieriei orașului o dată cu alegerea lor, ci și prin contribuția bănească (*pecuniasua*) la ridicarea de construcții și la satisfacerea altor nevoi (*munera*) publice, ca organizarea de jocuri, aprovizionarea orașului (*annona*) etc. Într-adevăr, inscripțiile menționează numeroase construcții publice (temple, portice, exedre, pavaje de piatră) ridicate, amplificate sau refăcute de augustali pe banii lor.

Demnitatea de augustal e socotită ca onoare municipală, aparținând unui anume oraș, ca și magistraturile și sacerdoțiile municipale. De aceea, augustalii se intitulează adeseori *augustales municipii* sau *coloniae*, numită sau ne-numită. Totuși, într-o inscripție de la Ulpia Traiana, C. Titius Agathopus arată că este *augustalis coloniae Sisciae et Sarmizegetusae*¹⁷⁴, explicația fiind că el a trăit mai întâi la Siscia, în Pannonia Superior, de unde a mutat în metropola dacică, unde a obținut din nou sau i-a fost recunoscută calitatea de augustal, înscris în lista acestora (*album augustalium*). De asemenea, T. Claudius Anicetus la Apulum, unde reface un templu ruinat de vechime (*vetustate conlapsum*), se intitulează *augustalis coloniar(um)*¹⁷⁵, adică al coloniilor Apulum și Sarmizegetusa, unde într-adevăr o altă inscripție îl atestă ca *augustalis coloniae Sarmizegetusae metropolis*¹⁷⁶. Este o situație similară cu cea pe care am întâlnit-o și la decurionii și magistrații municipali. Apulum a avut tot timpul de altfel strinse legături cu metropola, stabilite pe cât se pare încă din vremea împăratului Traian.

Dintre organele de conducere ale augustalilor în Dacia sînt menționați numai doi *magistri augustales* la Napoca¹⁷⁷. Organizarea Augustalilor de la Napoca într-un *ordo* e de asemenea atestată de o inscripție¹⁷⁸.

Cea mai veche mențiune despre augustali este din timpul lui Traian, de la Sarmizegetusa, unde Q. Vibius Amillus, *augustalis coloniae Dacicae*, ridică un altar lui Hercules Salutiferus¹⁷⁹. Aici, în metropola provinciei, unde se afla altarul împăratului (*ara Augusti*), s-a constituit cea mai puternică organizație a augustalilor. Organizarea lor într-un *ordo augustalium* e documentată de o inscripție descoperită în cursul ultimelor săpături¹⁸⁰. El cuprindea un mare număr de membri. Aceleași săpături, efectuate de acad. C. Daicoviciu, au scos la iveală fragmente din lista augustalilor (*album augustalium*)¹⁸¹. Ei erau împărțiți în decurii, după cum rezultă dintr-o altă inscripție, care ne face cunoscut pe Tib. Cl(audius) Ianuarius *augustalis col(oniae) patr(onus) dec(uriae) (primae)* și pe fiul său Cl(audius) Verus, căruia i s-a decretat dreptul de dublă onoare (*ob honorem dupli*)¹⁸² (la banchete, distribuții, etc.). Contrar părerii lui Th. Mommsen, inscripția nu se referă la cole-

giul fabrilor, la care nu face nici o aluzie, ci la augustali, cum a arătat C.Dai-covicium¹⁸³. Augustalii de la Ulpia Traiana dispune au de un somptuos palat, *aedes augustalium*, clădit pe la jumătatea secolului al II-lea chiar lipit de for, cum au arătat săpăturile arheologice. O inscripție ne informează că monumentală clădire a fost construită de către M.Procilius Regulus, cavaler roman și decurion al coloniei, din banii destinați în acest scop de tatăl său M. Procilius Niceta, duumvir și flamen al coloniei, care avea și titlul (onorific) de *sacerdos Laurentium Lavinatium*¹⁸⁴. Ei nu făceau parte totuși din ordinul augustalilor, ca și alți binefăcători ai ordinului, cum este P.Antonius Super, decurion al coloniei, care în secolul al III-lea face o închinare *ordini augustalium*¹⁸⁵. Augustalii sînt însă patronați, ajutați și controlați de către ordinul decurionilor. Nici preotul altarului împăratului (*sacerdos arae Augusti*), care oficiază la altarul aflător în curtea palatului Augustalilor, nu face parte din rindurile augustalilor, ci obișnuit era un cavaler roman¹⁸⁶.

Inscripții amintind *sacerdotes arae Augusti* se cunosc nu numai de la Sarmizegetusa, ci și de la Apulum¹⁸⁷ și Napoca¹⁸⁸. Ei sînt aleși pe un an sau pe un timp limitat, nu pe viață. Ei prezidează și *concilium trium Daciarum*, intitulîndu-se și *coronatus Daciarum trium*¹⁸⁹. Ei sînt aleși ca preoți ai provinciei nu numai din metropolă, ci și din alte orașe, după ieșirea din funcție numîndu-se *sacerdotalis provinciae Daciae*¹⁹⁰ sau *sacerdotalis Daciae*¹⁹¹.

În schimbul contribuțiilor bănești pe care le dădeau, augustalii se bucurau de unele distincții onorifice acordate lor de către ordinul decurionilor. Astfel, descoperirea în ruinele amfiteatrului de la Sarmizegetusa a unei bănci de piatră cu inscripția *AVG(ustalis)*¹⁹² dovedește că augustalilor li se rezervau locuri de onoare în amfiteatru, desigur în spatele decurionilor municipali. De asemenea, cei mai de frunte dintre ei obțineau însemnele onorifice ale decurionatului *ornamenta decurionalia*. La Sarmizegetusa a fost distins cu aceste însemne augustalul M. Ulpus Hermes¹⁹³, libert al decurionului Ulpus Domitius Rufinus¹⁹⁴, iar la Apulum augustalul Septim(ius) Ascul (apius) Hermes, libert al templului lui Aesculap (*libertus numinis Aesculapi habens ornamenta decurionalia coloniae Apulensis*)¹⁹⁵.

Unii dintre Augustali dețin funcții de conducere în colegiul fabrilor. Astfel, T.Fl(avius) Flavianus *aug(ustalis) m(unicipii) S(eptimii) Ap(ulensis)* este și *dec(urio) coll(egii) fabr(um)*¹⁹⁶, iar M.Aurelius Timon, *aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis)*, este și *mag(ister) coll(egii) s(upra) s(cripti) (fabrum)*¹⁹⁷.

Colegiile profesionale și cele de cult constituie în orașe a treia stare sau ordin, din care făceau parte locuitorii din păturile sociale cele mai de jos, peregrini și chiar sclavi. Indiferent de caracterul și numirea lor, aceste colegii se alcătuiesc în scopul ajutorării reciproce, pentru organizarea în comun a intrunirilor și mai ales pentru înmormîntări. Ele sînt organizate numai în unele orașe ca Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Drobeta, Tibiscum, indepli-

nind uneori și anumite servicii publice, ca de pildă paza împotriva incendiilor. Alte colegii grupează pe membrii aceleași comunități etnice. Unele se întind și în localități mai mici, fără statut municipal.

Oricât de importante ar fi orașele, organizate ca municipii sau colonii, ele nu constituie totuși decât niște insule pe harta provinciei Dacia, în mijlocul întinșelor regiuni agricole. Romanii nu au reușit să modifice caracterul agricol și păstoresc pe care îl avusese Dacia și înainte de cucerire. Chiar orașele în majoritatea lor păstrează caracterul de centre agricole, datorindu-și prosperitatea exploatarea teritoriului lor rural. Mulți dintre membrii aristocrației municipale sînt proprietari de pămînt. Proprietatea funciară reprezintă principala bază economică a decurionilor municipali. Orașele din Dacia rămîn indisolubil legate de agricultură și dependente în cea mai mare măsură de ea. Această legătură permanentă cu agricultura constituie o trăsătură specifică a orașului antic, pe care o au și orașele din Dacia. Se confirmă deci încă o dată afirmația lui K. Marx, care arăta că „istoria antichității este istoria orașelor, dar istoria unor astfel de orașe care se bazează pe proprietatea de pămînt și pe agricultură”¹⁹⁸.

Cea mai mare parte a populației provinciei Dacia trăia însă, firește, în sate. Organizarea și viața satelor nu sînt însă mult mai puțin cunoscute. Satele organizate după modelul roman poartă numele de *pagi* sau *vici*.

Pagi în Dacia, ca și în celelalte provincii dunărene, sînt comunele rurale alcătuite pe teritoriul unei colonii. Ei sînt atestați epigrafic numai în teritoriul Ulpiei Traiane. Unul este *Aquae* (Călanul de azi), localitate cunoscută și din Ptolemeu, sub numele grecesc de Hydara (însemnînd același lucru, ape)¹⁹⁹, *Tabula Peutingeriana* o amintește de asemenea sub numele de *Ad Aquas*. O așezare civilă s-a înfiripat aici datorită izvoarelor termale, folosite pentru efectul lor terapeutic. În raza acestui *pagus* se găsea și o carieră de piatră, de unde provine probabil blocul cu numele cioplitorului în piatră *Diogenes lapidarius*²⁰⁰. Localitatea este amintită într-o inscripție sub numele de *pagus Aquensis*, condus de un *praefectus*, care în același timp este decurion al coloniei Ulpia Traiana²⁰¹. Alcătuit pe teritoriul metropolei, acest *pagus* nu avea deci conducere proprie, aceasta fiind încredințată unui decurion al coloniei. Un al doilea *pagus* e cel de la *Micia* (Vețel, j. Hunedoara), cunoscut numai din inscripții. El s-a dezvoltat probabil din canabele marelui castru de aci. Ruinele așezării se întind pe o mare suprafață, de la castru, în toate direcțiile²⁰². Descoperirile arheologice au pus în lumină existența unui întreg cartier meșteșugăresc și comercial, dezvoltat în legătură cu traficul fluvial pe Mureș, ceea ce a determinat și instituirea unei stații vamale²⁰³. În inscripții localitatea e numită *Micia*²⁰⁴ sau *pagus Miciensis*²⁰⁵, condus de cîte doi *magistri*²⁰⁶. Locuitorii sînt *veterani et cives romani (Micienses)*²⁰⁷, numiți uneori numai *Micienses*²⁰⁸. *Pagus Miciensis* era constituit spre sfîrșitul domniei lui Septimiu Sever cînd probabil așezarea civilă, depășind stadiul de *canabae*, a ieșit de

sub autoritatea comandantului castrului și a primit o organizare cvasimunicipală. Faptul că așezarea civilă de la Micia se numește tot *pagus* ar putea constitui poate un indiciu că ea, împreună cu castrul, era considerată ca fiind situată pe teritoriul Sarmizegetusei.

În restul Daciei așezările rurale poartă numele de *vici*. Un asemenea *vicus* a fost, după cum ne informează Ulpian, *Potaissa*, înainte de a fi ridicată la rangul de municipiu și apoi de colonia de către Septimiu Sever²⁰⁹. Prin analogie, tot un *vicus* era și Napoca pe timpul lui Traian, când alături de Potaissa este amintită, fără nici un determinativ, pe miliariul de la Aiton²¹⁰. La fel, *vici* trebuie să admitem că erau și multe dintre *stationes*, localități pe marginea drumurilor de mare circulație, amintite de itinerarele antice, *Tabula Peutingeriana* și *Cosmographia* geografului anonim din Ravenna. *Vici* sînt comune rurale organizate tot după model roman, locuitorii lor fiind cetățeni romani, coloniști sau veterani, dar și peregrini, și autohtoni. Inscripțiile amintesc un *vicus An(artorum)*,²¹¹ sat de autohtoni în nord-vestul Daciei, la Almașul Maro (r. Huedin), la intersecția drumului care venea de la Bologna, pe Crișul Repede, cu cel care de la Napoca ducea la Porolissum.

În schimb, *vicus Pirustarum*,²¹² de lingă centrul minier de la Alburnus Maior, este un sat sau un cartier al coloniștilor dalmațieni. Așezările dalmațienilor din ținutul aurifer poartă uneori ca în Dalamația, numele de *castella*, cum este *K(astellum) Anso*²¹³ și *K(astellum) Baridustarum*²¹⁴, poate și *K(astellum) Avieretium*, *K(astellum) Arto*²¹⁵. Ele par să fie conduse de cite un *princeps*²¹⁶ cum se intitulează unul dintre martorii care semnează actul de vnzare a unei slave, în 139²¹⁷. La illyri *principes* reprezintă o veche instituție care se menține și în epoca romană, ca un titlu de noblețe tradițional, purtat fie de căpeteniile unor seminții (un *princeps Delmatarum*, de pildă, e amintit și de o inscripție din Dalmația)²¹⁸ sau *civitates* fie de autohtonii ajunși cetățeni romani și îndeplinind diferite magistraturi în colonii și municipii²¹⁹. Dar *principes* sînt atestați epigrafic și ca magistrați sau conducători ai așezărilor rurale, *castella*²²⁰ sau *vici*²²¹, ceea ce face foarte plauzibilă ipoteza existenței unor asemenea *principes* și în fruntea satelor de dalmațieni din Dacia. Aici locuitorii acestor sate se numesc *castellani*.²²²

Așezările în care s-au înființat posturi, fiscale, vamale, de poștă, militare de pază și control se numesc *stationes*. Ele se găsesc de obicei la capătul sau de-a lungul drumurilor și în punctele de control de la graniță. O *statio Resculi* e menționată lingă Alburnus Maior²²³. *Statio* e numit și postul probabil de control și de recrutare instalat lingă castrul de la Cășei, pe Someș, condus de cite un *beneficiarius consularis agens curam stationis*²²⁴, *iterato agens statione*²²⁵ sau *agens in m[u]nere sta[tionis]*²²⁶.

Numărate sînt satele locuite de coloniști sau de autohtoni cunoscute numai pe baza descoperirilor epigrafice și arheologice. Numele lor, în care nu sînt amintite de itinerare, rămîn necunoscute, așa precum necu-

noscută ne este și organizarea lor. Unele sînt organizate fără îndoială după modelul roman ca *vici*. Numărul lor era foarte mare, mai ales în estul Daciei, unde lipsesc orașele, ca și în Dacia Inferior, mai ales în partea sudică, de cimpie. În aceste ținuturi depărtate de orașe, satele se grupează, cum am mai spus, în jurul cîte unei localități mai dezvoltate, cu un număr mai mare de coloniști, cetățeni romani sau peregrini, cum este *Sucidava*, care avea și un organ de conducere alcătuit din *curiales*²²⁷.

Unele dintre aceste *vici*, fără a fi primit titlul și organizarea municipală, dar bucurîndu-se de condiții economice favorabile, au avut totuși o dezvoltare remarcabilă, alcătuiindu-se ca centre populate și prospere. Descoperirile arheologice și epigrafice le documentează ca așezări în care civilizația și nivelul de trai se apropie de acelea al orașelor propriu-zise. Printre așezările fără statut municipal, dar cu început de viață orășenească, se numără *Sucidava*, așezarea de la Cioroiul Nou, în Dacia Inferior, *Alburnus Maior*, în ținutul aurifer, *Micia*, pe Mureș, care era un *pagus*, apoi *Blandiana* (Vințul de Jos), *Salinae* (Războieni — Ocna Mureșului), *Sacidava* (Miercurea — Doștat) și altele. Cele mai multe dintre ele sînt centre agricole, ca *Sucidava*, *Cioroiul Nou*, *Brucla*, *Sacidava*. *Salinae* s-a dezvoltat datorită exploatării sării și comerțului cu sare, *Micia* ca centru agricol, meșteșugăresc și datorită traficului fluvial pe Mureș, în timp ce *Alburnus Maior* era centrul exploatărilor de aur.

O categorie aparte de așezări sînt în Dacia, ca și în alte provincii, așezările întemeiate pe lângă castru, numite *canabae*. În ele se așează meșteșugarii, negustorii și oamenii de afaceri care însoțesc peste tot trupele. Lor li se alătură familiile și rudele soldaților, veteranii și toți cei care, cetățeni sau peregrini, au legături și interese legate de castrul și trupa respectivă. Canabele rămîn în autoritatea directă a comandantului castrului. Cele mai importante *canabae* sînt firește cele de pe lângă castru de legiune. Am văzut dezvoltarea deosebită luată de canabele legiunii XIII Gemina care, după ce au primit ele însele o organizare cvasimunicipală, au generat două orașe. Am arătat de asemenea că multe din orașele din Dacia s-au întemeiat pe lângă castru, favorizate fiind de prezența acestora în imediata lor vecinătate. Alteori, ca în cazul *Miciei*, din canabe s-a dezvoltat cîte un *pagus*, cu organizare administrativă proprie.

Fără a fi menționate ca atare în inscripții, existența canabelor este documentată arheologic pe lângă aproape toate castru trupelor auxiliare din Dacia. În multe dintre acestea barăcile de lemn sînt înlocuite, cu timpul, cu case și construcții de piatră. Se ridică temple și sanctuare, se construiesc băi și alte clădiri de interes comun. Din cele mai multe canabe de pe lângă castru trupelor auxiliare se cunosc inscripții și monumente de piatră. Confortul și civilizația în multe canabe se găsesc la nivelul vieții orășenești.

O dezvoltare aparte, dar remarcabilă, au avut stațiunile balneare cu ape termale. Dintre acestea, cea mai importantă este fără îndoială *Ad Mediam*

(Băile Herculane), situată pe valea Cernei, puțin retrasă, cu vreo 5 km, față de drumul Dierna — Tibiscum. Apele termale de aici erau cunoscute și folosite probabil încă din epoca dacică, dar abia romanii au pus în valoare miraculoasele izvoare, captându-le și construind instalații balneare, constând din bazine, conducte, clădiri pentru cură etc.²²⁸ S-au construit clădiri care puteau adăposti un mare număr de vizitatori, s-au clădit sanctuare, s-au ridicat statui, altare și monumente de piatră. Judecând după ștampilele de pe cărămizi²²⁹, trebuie să admitem că la ridicarea construcțiilor s-au folosit soldați din legiuni și trupele auxiliare, ceea ce ar putea însemna că stațiunea se găsea sub protecția poate și în administrația guvernatorului sau a procuratorului provinciei. Descoperirile arheologice, făcute mai ales pe la 1736, când a început modernizarea și repunerea în funcțiune a băilor, de către austrieci, dovedesc că stațiunea avea o viață de lux și bogăție cum numai în marile centre urbane se întâlnește. Inscricțiunile, cu o singură excepție²³⁰, sint închinări făcute aproape numai divinităților vindecătoare, lui Hercule²³¹, cărui i se dau epitele de *invictus*²³², *salutiferus*²³³, *sanctus*²³⁴, *Augustus*²³⁵, — apoi lui Aesculap și Hygia²³⁶, precum și puterii divine a apelor (*dis et numinibus aquarum*)²³⁷, izvoarele calde (*fontibus calidis*) și geniului locului (*genio loci*)²³⁸. Veneau aici să-și caute de sănătate numai bogătașii și membrii clasei conducătoare, între care se numără guvernatori ai provinciei, comandanți ai celor două legiuni, prefectul unei cohorte, arendași ai vănilor, marele proprietar de la Apulum P. Aelius Antipater²³⁹, decurioni ai Sarmizegetusei, un veteran și, dinafara Daciei, un guvernator al Moesiei Inferior sau Superior, Calpurnius Iulianus²⁴⁰.

Foarte căutată pentru apele sale era și stațiunea balneară *Germisara*²⁴¹ (Geoagiu, j. Hunedoara), ale cărei ruine se găsesc la nord de satul Geoagiu, pe locul actualelor băi, unde au fost identificate numeroase urme de construcții, printre care un bazin mare săpat în stincă, și s-au descoperit conducte de apă, tuburi de apeduct, altare, statui și reliefuri. La efectuarea acestor lucrări și construcții a participat și aici un detașament din legiunea XIII Gemina, al cărui nume se citește pe cărămizi. Stațiunea era vizitată de persoane cu situații înalte, printre care guvernatorii provinciei M. Staius Priscus, P. Furius Saturninus și L. Octavius Iulianus, sau de alți oameni cu stare bună, printre care un decurion și un augustal al coloniei (Apulum) ca și un subofițer. Dedicății pune însă și colegiul aurarilor²⁴² și *collegium Galatarum*²⁴³. Dedicățiile se adresează în primul rând nimfelor²⁴⁴, gratificate cu epitele de *sanctissimae*²⁴⁵ și *salutiferae*²⁴⁶, apoi lui *Hercules invictus*²⁴⁷, lui Aesculap și Hygia²⁴⁸, *Fortunei*²⁴⁹, dar și *Dianei Augusta*²⁵⁰, lui I. O. M.²⁵¹ și chiar lui *Liber Pater et Libera Mater*²⁵².

Mai modeste erau băile termale de la *Aquae* (Călan)²⁵³. La izvoarele de apă minerală caldă, folosite și astăzi, s-au identificat un bazin săpat în stincă și o conductă în formă de șanț prin care se scurgea în afară apa din bazin. Lu-

crările de amenajare au fost făcute și aici de detașamente din legiunea XIII Gemina²⁵⁴. Printre vizitatorii acestei stațiuni balneare întinim pe Q. Decius Vindex, procuratorul Daciei Apulensis, care vine de la Sarmizegetusa și închină aici un altar *Fortunei Augusta*²⁵⁵, pe C. Iulius Marcianus, decurion al Sarmizegetusei și *praefectus pagi Aquensis*, care închină un altar lui I.O.M.²⁵⁶, și și pe veteranul M. Iulius Proclianus, care închină un altar lui Hercule²⁵⁷.

Alte stațiuni balneare cu ape termale folosite în epoca romană au fost identificate în Dacia Inferioară, la Săcelu (j. Gorj), unde există ruine de instalații termale încă necercetate, dar unde s-a descoperit un altar închinat lui *Aesculap și Hygia*²⁵⁸, și la Bala de Jos (j. Mehedinți), pe drumul Drobeta — Bumbesti, unde, după cum notează prof. D. Tudor, în nămolul cu efecte terapeutice s-au găsit albi de stejar și monede romane aruncate ca ofrande²⁵⁹.

În contrast cu așezările coloniștilor, cele ale autohtonilor sînt foarte modeste, ei trăind în formele tradiționale de viață. În ținuturile retrase și depărtate de centrele urbane din estul Daciei populația autohtonă trăia în cătune răsfirate, care probabil nici nu aveau o organizare comunală de tip roman. Ele sînt cercetate acum arheologic și constatarea care se impune este că în aceste așezări tehnica zidurilor de piatră și cărămidă legate cu mortar nu este folosită, casele construindu-se, ca în epocile anterioare, din lemn și lut la suprafață sau ca bordeie adîncite în pămînt. Lipsesc de asemenea inscripțiile și monumentele de piatră. O asemenea așezare, de caracter păstoresc, era cea a autohtonilor daci de la Cașoț (j. Sibiu)²⁶⁰, de lîngă cunoscuta necropolă tumulară, cu morminte de incinerare. Alte așezări autohtone cercetate sau în curs de cercetare sînt cele de la Obreja, Noșlac, Ciunga și altele.

În încheiere, putem spune că organizarea Daciei dovedește unitatea și uniformitatea sistemului administrativ creat de romani în provinciile de limbă latină în primul rînd. Nu lipsesc însă nici unele particularități pe care acest sistem le îngăduie în cadrul relativei autonomii municipale. Ele au fost generate de condițiile în care orașele și celelalte comune s-au întemeiat și s-au dezvoltat în provincia de la nordul Dunării.

CĂILE DE COMUNICAȚIE

Inflorirea orașelor și dezvoltarea economică și culturală a Daciei au fost în largă măsură favorizate și deservite de construirea și organizarea unei întinse și chibzuite rețele de drumuri și de alte căi de comunicație. Primele drumuri au fost construite în timpul războaielor dacice, pentru nevoile militare. Mai multe scene de pe Coloana lui Traian înfățișează construirea de drumuri și de poduri în teritoriile cucerite. Între cele două războaie romanii au construit minunatul pod de piatră peste Dunăre de la Drobeta, care leagă definitiv Dacia de restul Imperiului roman. După terminarea războaielor, o dată

cu organizarea provinciei, a început și construirea unei rețele de drumuri, concepută probabil chiar de împăratul Traian. În primii ani după cucerire a fost construit un drum care străbătea provincia în lung de la Dunăre pînă la Porolissum. Pe traseul acestui mare drum imperial e întemeiată Colonia Dacica Ulpia Traiana și de-a lungul aceleiași artere se vor întemeia pe vremea împăraților următori și alte multe orașe. Împărații următori au amplificat și extins necontenit, potrivit nevoilor strategice și economice, rețeaua rutieră a provinciei, legînd toate drumurile într-un sistem rațional conceput, care permitea accesul la principalele centru populate și la toate castrele din interiorul și de la marginea provinciei. Rețeaua rutieră a Daciei era apoi racordată prin punctele de trecere peste Dunăre la marea rețea de drumuri a imperiului, asigurînd legăturile în toate direcțiile²⁶¹.

Construirea drumurilor în Dacia a căzut în sarcina administrației provinciei încă de la început. Ea a folosit și mina de lucru a soldaților în acest scop. Construirea și refacerea drumurilor în Dacia se face totdeauna în numele împăraților, probabil prin grija legaților și a procuratorilor provinciei. De asemenea, organizarea poștei imperiale, *cursus publicus*, se face prin grija Administrațiilor imperiale. Aceasta era interesată să dispună de o cît mai bună rețea de drumuri în tot imperiul, căci numai așa conducerea centrală putea să-și asigure legătura permanentă cu reprezentanții puterii imperiale din provincii și cu trupele. Buna administrare și apărarea militară a imperiului au impus construirea de drumuri solide și chibzuit distribui.

În opera de construire a drumurilor romanii vor fi folosit, fără îndoială, căile mai vechi de comunicație, care erau desigur cele mai naturale, dar care ne sînt prea puțin cunoscute. Conducîndu-se însă după alte interese, avînd alte obiective și folosind alte mijloace tehnice, romanii au creat totul din nou și în construirea rețelei de drumuri. Drumurile romane sînt cele dintîi căi de comunicație durabile și potrivite mijloacelor de atunci de deplasare, călare și cu căruțele trase de cai. Ele au lăsat urme care s-au păstrat de-a lungul veacurilor pînă astăzi. După plecarea romanilor, asemenea drumuri nu s-au mai construit pînă în epoca modernă.

Pentru cunoașterea drumurilor din Dacia romană dispunem de trei principale categorii de izvoare: itinerarele antice, *itineraria*, miliariile, adică stîlpii indicatori de distanțe puși pe marginea drumurilor cu prilejul construirii sau refacerii lor și recunoașterea urmelor pe teren. Prea puține sînt știrile pe care le putem extrage din scriiturii antici în această privință.

Dintre itinerarele antice, cea mai prețioasă pentru Dacia este așa-numita *Tabula Peutingeriana*²⁶², care cu toate scăderile sale rămîne sursa principală de recunoaștere a drumurilor din Dacia. Potrivit confruntărilor făcute, mai ales pentru Gallia, cît și pentru Dacia, redactarea cea mai veche a *Tabulei* datează de pe la mijlocul secolului al III-lea, incluzînd astfel și principalele drumuri din Dacia, cu excepția celor din estul provinciei²⁶³. Ea a fost întoc-

mită probabil pentru nevoile administrației imperiale, a curierilor și a călătorilor civili. Copia ajunsă până la noi, care a aparținut la început umanistului K. Peutinger, fiind apoi donată de acesta Bibliotecii de la Viena, unde se păstrează, a fost executată în culori în evul mediu. Lipsită de o scară proporțională, ea este o schemă foarte simplificată a rețelei de drumuri. Distanțele sînt indicate în mile romane (*millia passuum*), echivalînd aproximativ cu 1482 m. Distanțele sînt arătate între două localități. Copierea uneori greșită de către diferiții copiiști a cifrelor creează dificultăți în identificarea localităților, al căror nume este de asemenea de multe ori stilcit, după cum s-a putut verifica în comparație cu alte izvoare.

Cosmographia geografului anonim din Ravenna datează din a doua jumătate a secolului al VII-lea, transcriind însă, cu și mai multe greșeli, itinerare și alte izvoare mai vechi²⁶⁴. Ea menționează și unele localități și drumuri din Dacia care lipsesc din *Tabula Peutingeriana*, completînd astfel într-o măsură oarecare informațiile noastre despre drumurile Daciei romane.

Miliariile descoperite pînă acum în Dacia romană sînt în număr de șapte²⁶⁵ la care se adaugă unul din sudul Daciei datînd din epoca constantiniană²⁶⁶. Ele ne fac cunoscute și drumuri nemenționate de itinerare. În sfîrșit, recunoașterile pe teren ale urmelor drumurilor romane precizează mai de aproape traseul acestora și, prin secționarea și descoperirea lor pe anumite porțiuni, au permis observarea felului în care ele au fost construite. O cercetare mai sistematică a urmelor de drumuri din Dacia nu s-a făcut însă.

Tabula Peutingeriana, în segmentele VII—VIII, indică în Dacia, la nordul Dunării, trei drumuri, toate pornind din cîte o localitate de pe malul drept al marelui fluviu. Primul pornește din fața localității Lederata, de pe malul drept al Dunării, și urcînd pe fluviul *Apo*, și trecînd prin mai multe localități sfîrșește la *Tibiscum*. Al doilea drum pornea de la *Dierna* și, trecînd prin același *Tibiscum*, apoi prin principalele orașe ale Daciei superioare, printre care *Ulpia Traiana* și *Apulum*, sfîrșea la *Porolissum*, în nord. O a treia arteră e însemnată, oarecum paralelă cu prima, dar mai aproape de Dunăre, ea pornind de la *Drobeta*, și conducea mai întii pînă la *Romula*, iar de aci, prin mai multe localități, continua pînă la *Apulum*, făcînd astfel legătura cu marele drum *Dierna — Porolissum*. Între ele, nici un curs de apă sau altă formă de teren nu mai este indicată. E neîndoielnic că aceste trei drumuri reprezintă principalele artere de comunicație ale provinciei și scheletul la care se racordează toate celelalte drumuri mai mici, identificate din alte surse și pe alte căi.

Interpretate în lumina tuturor știrilor de care dispunem astăzi, drumurile redată atît de schematic în *Tabula Peutingeriana* pot fi mai bine precizate. Artera rutieră principală a Daciei pornește din două localități de pe Dunăre, cu două ramuri care se unesc la *Tibiscum* (Jupa, lingă Caransebeș). Prima ramură a acestui mare drum pornește din fața Lederatei, de la Palanca, și,

urcînd pe riul Caraș, identificat ipotetic cu *Apo flumen*, trecea prin localitățile *Arcidava* (Vărădia), *Centum Putea* (Surducul Mare), *Bersovia* (Berzovia), pe riul Birzava, de unde o cotea mai direct spre nord-est și, trecînd prin localitățile *Azisis* (Firliug) și *Caput Bubali* (Valeadeni), sfîrșea la *Tibiscum*. Acesta a fost drumul pe care l-a urmat împăratul Traian în primul război dacic, după cum rezultă din fragmentul din *Comentariile* împăratului păstrat la Priscian, care amintește localitățile *Berzobis* și *Azisis* (= *Azisis*)²⁶⁷. Aci se unea cu cealaltă ramură care, pornind de la Dierna (Orșova), urca pe valea Cernei, pe la *Ad Mediam* (Băile Herculane), apoi pe valea Belareca, pe la *Praetorium* (Mehadia), de unde, străbătînd culoarul Cerna-Timiș ajungea la *Ad Pannonios* (Teregova), apoi trecînd prin *Gaganis* (Slatina) și *Masclianis* (Vălișoara), ajungea tot la *Tibiscum*.

De la *Tibiscum*, drumul imperial urca pe valea Bistrei și, trecînd prin localitățile *Agnaviae* (Zăvoi) și *Pons Augusti* (Voislova-Marga), străbătea pasul Porților de Fier ale Transilvaniei și ajungea la *Sarmizegetusa*. De aci cobora pe Riul Mare și apoi pe Strei, trecînd pe la *Ad Aquas* (Călan), atîngea Mureșul la *Petrae* (Uroi), de unde urca pe cursul acestui riu și, trecînd prin localitatea cu nume dacic *Germisara* (Cigmău-Geoagiu), apoi prin *Blandiana* (Vințul de Jos), ajungea la *Apulum*. De aci drumul urca în continuare pe Mureș, trecînd prin *Brucla* (Aiud), pînă la *Salinae* (Războieni — Ocna Mureșului), de unde se îndreptă spre nord și, urcînd pe Arieș, ajungea la *Potaisa*, iar de aci, pe la poalele dealului Feleacului, pe care îl ocolește puțin, ajungea la *Napoca*, în valea Someșului Mic. Mai departe, drumul străbătea un șinut de dealuri mici și depresiuni, și trecînd prin localitățile *Optatiana* (Sutor), *Largiana* (Rominași), *Cersiae* (Romita), sfîrșea la *Porolissum* (Moigrad-Jac).

Construirea acestei artere principale a Daciei, Dierna—Porolissum, a început probabil încă în anii dintre cele două războaie dacice în porțiunea Dierna-Tibiscum, continuînd îndată după cucerire în toate sectoarele. Un miliar descoperit la Aiton ne face cunoscut că porțiunea dintre Potaisa și Napoca era terminată în anii 107—108, cînd se datează miliarul, drumul fiind construit de cohorta *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata*²⁶⁸. Presupunem că la aceeași dată sau curînd după aceea întreg drumul imperial, de la Dunăre pînă la *Porolissum*, era construit pe toată lungimea lui. Reconstruirea sau refacerea cu substrucție de piatră a sectorului Napoca—*Porolissum* e atestată de un alt miliar descoperit la Mera, lingă Cluj, datînd din vremea lui Marcus Aurelius și L. Verus²⁶⁹, între anii 164 și 165. Pe același miliar, o însemnare ulterioară, făcută sub textul principal, se referă la o refacere a aceluiași drum în vremea lui Caracalla, cu prilejul vizitei pe care acest împărat a făcut-o în Dacia, după cum am arătat.

Cît privește al doilea drum mare din Dacia, care pornea de la Drobeta, el e alcătuit de fapt din două drumuri. Unul pornește de la Drobeta, străbătînd

în lat întreagă Oltenia. El trecea prin localitățile *Ad Mutrium* (Butoșți?), *Pelendava* (Craiova — Mofleni), *Castra Nova* și sfârșea la *Romula* (Reșca), unde de fapt el face joncțiunea cu importanta arteră de comunicație de-a lungul Oltului. Aceasta pornea de la Izlaz pe Dunăre și la *Romula* se unea cu a doua ramură, care pornea de la *Sucidava* (Celei). De la *Romula* drumul Oltului urca pe riu în sus, de o parte și de alta a lui, pînă la *Caput Stenarum* (Boița, j.Sibiu), trecînd prin localitățile *Acidava* (Enoșești, j. Olt), *Rusidava* (Momotești, lingă Drăgășani), *Pons Aluti* (Ioneștii Govorei), *Buridava* (Stolniceni, j.Vilcea), *Castra Traiana* (Simbotin, j.Vilcea), *Arutela* (Poiana Bivolari, j.Vilcea), *Praetorium* (Copăceni-Racoviță, j.Vilcea), *Pons Vetus* (Ciineni, j.Vilcea), unde drumul trecea din nou pe malul drept al Oltului. Importanța drumului de-a lungul Oltului o dovedește și descoperirea a trei miliarii, unul din vremea lui Septimiu Sever la Băbiciul Episcopiei (j.Olt)²⁷⁰, pe Olt, la sud de Romula, și de castrul de la Slăveni, al doilea, de fapt un mic fragment, probabil tot din secolul al II-lea, la Gostavău (j.Olt)²⁷¹, și al treilea din vremea lui Maximin Tracul, din anul 236, în fața castrului de la Copăceni (j.Vilcea)²⁷². Vechimea lui, în legătură poate cu drumul urmat de Traian în al doilea război dacic, este indicată de numele localității *Castra Traiana*. De la *Caput Stenarum* drumul, părăsind cursul Oltului, se îndrepta spre Apulum, trecînd prin localitățile *Cedoniae* (Gușterița-Sibiu) și *Acidava*, de fapt *Sacidava* (Miercurea-Doștat, j. Alba).

Geograful din Ravenna, în afară de localitățile cunoscute din *Tabula Peutingeriana*, mai amintește un drum care venea probabil din țara iazigilor, intra în provincie la *Porolissum* și trecea prin mai multe localități, rămase neidentificate, și anume *Congri*, *Sturum*, *Urgum*, *Ermerium*, *Alincum*, *Capora*, *Iscina* și *Tirepsum*²⁷³. Se poate crede că primele din aceste localități se află în nordul Daciei, pe Someș, celelalte în estul provinciei, drumul ieșind în *Barbaricum* pe la *Angustia* (Brețcu), de unde continua probabil pînă la *Tyras*, la gurile Nistrului. Așa cum am mai spus, acesta era probabil drumul de comerț al iazigilor cu roxolanii prin Dacia, îngăduit de M.Aurelius a-folosi cu invoirea guvernatorului provinciei²⁷⁴.

Numeroase alte drumuri au putut fi stabilite pe teritoriul Daciei pe baza miliariilor sau a urmelor de pe teren. Ele sînt de importanță variabilă, dar completează rețeaua de drumuri a provinciei.

Un drum lega toate localitățile și caestrele de pe malul stîng al Dunării, de la vest de Dierna, pînă la Islaz, la vărsarea Oltului în Dunăre. Tot în Dacia Inferior, un drum pornea de la Drobeta, trecînd pe la caestrele de la Puținei și Cătunele, atîngea Jiul la castrul de la Virțu și apoi continua pe riu în sus pe la Bumbești și Virtop, pătrunzînd prin pasul Vilcan în Transilvania, unde, trecînd din valea Jiului superior în valea Streiului, ducea pînă la *Sarmizegetusa*. Acesta era drumul cel mai scurt, dar greu, dintre Drobeta și metropola provinciei.

În Dacia Superior numeroase alte drumuri completau rețeaua rutieră a provinciei. De la *Caput Stenarum* (Boița), un drum conducea pe Olt în sus, unind toate localitățile de pe acest riu pînă la Hoghiz, (j.Brașov) și mai departe pînă la Olteni, mai sus de Sf. Gheorghe, și pe Riul Negru pînă la *Angustia* (Brețcu). O derivație a acestui drum urca pe riul Bîrsa pînă pe la *Cumidava* (Rîșnov, j.Brașov) și mai departe, prin pasul Bran, ajungea la Rucăr (j.Argeș), coborînd de-a lungul limes-ului transalutan pînă la Ciuperceni (j.Teleorman), pe Dunăre.

Cel mai important centru rutier din Dacia era *Apulum*. De aici, în afară de marele drum imperial și de drumul de la Romula, porneau în diferite direcții alte citeva drumuri. Unul, coborînd pe Mureș, se desprindea din marele drum imperial la *Petris* și continua pe riu în jos, pînă la *Micia*, și de acimăi departe pînă la Seghedin, la confluența cu Tisa, unde o inscripție pare să ateste existența unei *statio* a portoriului și totodată de poștă²⁷⁵. Drumul traversa țara iazigilor și intra în Panonia probabil la Lugio. Un miliar descoperit la *Micia*, indicînd distanța de *XLV millia passuum* de la *Apulum*²⁷⁶, face dovada unei refaceri, mai degrabă decît a construirii drumului decît Trebonianus Gallus și fiul său Volusianus (251—253).

Tot de la *Apulum*, un drum ducea, pe Ampoi, în ținutul aurifer, la *Ampelem*, iar de aci, peste munți, se făcea legătura cu drumul care unea așezările miniere de la Abrud și *Alburnus Maior* (Roșia Montană) și care în continuare cobora pe Arieș în jos, pînă la *Potaissa*.

Un alt drum urca de la *Apulum*, pe cele două Tîrnave, pînă la castelele de la Sărățeni și peste Sighișoara și Odorhei pînă la Inlăceni, așa precum, părăsind la *Salinae* drumul imperial, un alt drum urca mai departe pe Mureș și, trecînd pe la așezarea de la Cristești, ajungea la castrul de la Brîncovenești. Din acest ultim drum, de pe Mureș, un drum derivat se desprindea mai jos de Tg.Mureș, ducînd pe valea Nirajului la castrul de la Călugăreni.

De la *Napoca*, de asemenea, în afara drumului imperial, porneau alte drumuri, unul pe Someșul Mic în jos, pînă la castrul de la Gherla și apoi mai departe pînă la confluența celor două Someșuri, făcînd legătura cu castelele de pe Someș, în jos, pe la Cășei, pînă la Tihău, iar în sus pînă la Ilișua, de unde un drum continua pe valea Șieului și apoi a Budacului, pînă la castrul de la Orheiul Bistriței, unde urmele lui au putut fi de asemenea recunoscute pe teren²⁷⁷. Tot de la *Napoca* un alt drum urca pe Someșul Mic în sus, pînă la castrul de la Gilău, de unde probabil că el continua, trecînd peste un ținut de dealuri, pînă la castrul de la Bologa, în valea Crișului Repede.

Un miliar descoperit la Almaș (j.Hunedoara) atestă construirea sau poate mai degrabă refacerea, pe timpul lui Maximin Tracul și a fiului său, în anul 236, a unui drum care pornea de la localitatea *R[es]cul(um)*, consemnînd pînă la *vicus An(artorum)* (Almaș), distanța de *XVI m(illia passuum)*²⁷⁸ ne permite să stabilim că drumul pornea de la castrul de la Bologa, localitate

care se numea deci *Rescolum*, și pe valea Almașului, trecind prin *vicus Anartorum*, ducea pe lângă la *Optatiana* (Sutor), unde făcea joncțiunea cu drumul imperial de la *Napoca* la *Porolissum*. Era deci un drum de legătură.

În afară de drumurile enumerate pe baza miliariilor și a observațiilor sigure pe teren, au existat fără îndoială și altele care, chiar dacă nu ar fi fost încă stabilite prin observațiile mai precise pe teren, sînt postulate ca urmare a existenței, de-a lungul unor căi naturale de comunicație, a unor castre sau așezări care nu puteau rămîne izolate și nelegate de rețeaua marilor drumuri ale provinciei. Astfel, existența castrului de la Orăștioara de Jos — Bucium (j.Hunedoara), ca și a urmelor romane de la Costești și din regiunea cetăților dacice din jurul Grădiștei Muncelului, impune admiterea cu necesitate a unui drum roman care se desprindea din marele drum imperial la *Germisara* și urca pe valea Grădiștei în sus, pînă la Costești, și mai departe în munți, pînă la ruinele cetății Grădiștea Muncelului, în apropierea căreia am văzut că guvernatorii provinciei din secolul al II-lea mai consacrau altare, o dată cu jertfele pe care le aduceau în amintirea celor căzuți în luptele din timpul lui Traian pentru cucerirea cetății de reședință a fostului rege Decebal.

De asemenea, în sudul Daciei, un drum trebuia să pornească de la Dunăre, poate chiar din fața *Lederatei*, care urcînd pe riul Nera străbătea valea Almașului, trecînd pe la castrul de la Dalboșeț (j.Caraș-Severin), de unde, urcînd pe înălțimi, cobora pe valea Globul, peste Iablanița (j.Caraș-Severin), spre a face joncțiunea cu drumul imperial în dreptul castrului de la Mehadia.

Observațiile făcute pe teren au arătat că drumurile din Dacia, în primul rînd cele principale, erau solid construite, cu substrucție de pămînt și pietriș, care într-o secțiune executată perpendicular pe drumul imperial lângă *Ulpia Traiana* avea o grosime totală de 0,80 m ²⁷⁹, peste care se așternea apoi un pavaj din blocuri de piatră, cum s-a putut constata la *Porolissum*, atît la drumul care intra în castrul de pe *Pomet* pe poarta de est, cit și la cel care la vest de castru ducea dincolo de *limes*, în *barbaricum*. Un asemenea pavaj de piatră a fost observat de noi la marginea de nord-vest a satului Armeniș (Caraș-Severin) pe o porțiune de vreo 20 m a drumului imperial, *Dierna* — *Tibiscum*. Obișnuit, drumul în profil apare bombat la mijloc, pentru scurgerea apei. Lățimea drumurilor din Dacia nu era prea mare, variînd obișnuit între 6 și 7 m. Cercetătorul H. Kematmüller nota spre sfîrșitul veacului trecut că drumul *Lederata-Tibiscum* avea o lățime de 4—6 m, urmele lui fiind vizibile pe teren ca o diră de nisip sau pietriș, pe alocuri putîndu-se vedea și blocuri de piatră ²⁸⁰, ceea ce, evident, dovedește că el era de asemenea pavat. În apropiere de *Ulpia Traiana* drumul imperial, secționat de C.Daicoviciu, avea 7 m lățime. În schimb, drumul pavat de la vest de castrul de la *Porolissum* era lat numai de 5,75 m. Urmele drumurilor romane au putut fi observate pe teren uneori pe mari distanțe. Astfel, urmele drumului roman de-a lungul *Someșului* au fost observate pe o lungime de 6 km în apropierea

castrului de la Cășei²⁸¹. Tot așa sînt încă vizibile urmele drumului roman de pe Someșul Mic. După cum s-a putut constata, pe o porțiune la vest de satul Bunești (j.Cluj), drumul nu cobora chiar în lunca râului, ci se menținea la limita înălțimilor. Aceeași observație s-a putut face și în Banat, la Armeniș, unde de asemenea drumul imperial nu coboară în lunca Timișului, ci se urcă pe primele înălțimi²⁸².

Privită în ansamblu, rețeaua de drumuri din Dacia ne apare ca foarte deasă și astfel organizată, încît nici o localitate sau castru mai important nu rămîne izolat. Drumuri mai mici legau toate castrerele între ele pe toată lungimea graniței provinciei. La Orheiul Bistriței, de pildă, drumul care venea dinspre nord-vest, din direcția castrului de la Ilișua, ieșea pe poarta de sud a castrului, îndreptîndu-se în direcția sud-est, spre proximal castru de la Brîncoveniști, pe Mureș. El era lat de circa 6 m și avea o substrucție din pietriș de riu pe o adîncime de vreo 0,70 m. Urme de pavaj nu s-au observat.

Arterele principale ale Daciei, de care se legau toate celelalte drumuri, pornesc de la Dunăre, unde prin cîteva locuri de trecere, peste podul de la Drobeta sau cu corăbiile, la Lederata, Dierna, și Oescus, rețeaua rutieră a provinciei se lega de marile drumuri și căi de comunicație ale imperiului, asigurînd legătura în toate direcțiile. Pe Dunăre în jos se putea ajunge pînă la Pontul Euxin, iar în susul marelui fluviu și apoi mai departe, pe Rin, pînă la Lugdunum Batavorum (Leyda) și la Oceanul Atlantic. Pe Dunăre și apoi pe Sava se făcea legătura cu Aquileia din nordul Italiei, iar spre sud, prin Naissus (Niș), se putea ajunge pe drumurile de uscat la orașele de pe țărmul Adriaticii, iar peste mare la Ancona și de acolo la Roma. Prin Serdica (Sofia) se ajungea la Stobi și la Thessalonic, ca și la Byzantium, iar mai departe în Asia Mică. Aceste legături cu principalele centre ale imperiului indică totodată direcțiile spre care se orientează comerțul și în general schimburile de orice fel ale Daciei.

În afară de drumurile de uscat, romanii au utilizat și riurile pentru navigație, după cum rezultă mai ales din unele știri epigrafice. Firește că principala arteră fluvială era Dunărea, acest minunat „drum fără pulbere“, cum este numită în folclorul românesc, și pe care romanii o închipuiau ca o divinitate înfățișată pe Coloana Traiană ca protejînd trecerea trupelor romane la începutul primului război dacic²⁸³. Pe Dunăre se făcea un intens trafic comercial, atît spre orașele de la Pontul Euxin, cit și spre vest, către orașele din Pannonia sudică. O dovadă a comerțului în epoca romană pe această veche cale de comunicație pe Dunăre și apoi pe Sava o constituie cărămizile cu ștampilă ale orașului Siscia, descoperite pe Mureș la *Cenad*, în Banat²⁸⁴. Aci ele au fost transportate fără indoială cu corăbiile, pe Sava, pe Dunăre, pe Tisa și apoi pe Mureș. După cucerirea Daciei navigația fluvială pe Dunăre a devenit mai sigură și mai intensă. Un colegiu al corăbierilor este atestat epigrafic la Viminacium²⁸⁵, iar un altul care reunea pe *nautae universi Da-*

nubii, adică pe corăbierii care navigau pe toată Dunărea, e cunoscut la Axio-polis în Moesia Inferior²⁸⁶. Dar transportul pe apă cu ajutorul plutelor și al corăbiilor mici era practicat și pe râurile din interiorul Daciei. La Apulum e documentat un *collegium nautarum*²⁸⁷, asociație a corăbierilor de pe Mureș. Tot de aici cunoaștem un relief reprezentând un *genius nautarum*²⁸⁸. La *Micia* existența corăbierilor e documentată de statuia (funerară?) a unui corăbier²⁸⁹ care, pusă în legătură cu o închinare pe o inscripție către geniul comerțului (*genio commerci*)²⁹⁰, ar face dovada existenței în această localitate a unui port fluvial cu traficul îndreptat spre Pannonia. Probabil că și Oltul era folosit pentru navigație, dar atestările ne lipsesc. În schimb, inscripțiile fac amintire de *utricularii*, nume sub care trebuie să înțelegem probabil niște plutași care foloseau pentru transport un soi de plute prevăzute cu burdufe. În Dacia asemenea plutași sint menționați de inscripții în localități situate pe riuri mici. La Brincovenesti, pe riul Niraj, afluent al Mureșului, unde exista un castru roman, o inscripție atestă un *collegium utric(u)lariorum*²⁹¹, care închină un altar zeiței Adrasteia, același colegiu fiind amintit și de o inscripție de la *Pons Augusti* (Marga), în numele căruia Aelius Diogenes, desigur membru al asociației utricularilor, împreună cu soția sa, ridică pe banii lor un templu închinat zeiței Nemesis²⁹². Zeița Adrasteia-Nemesis era probabil divinitatea protectoare a acestui colegiu.

La trecerile peste cursurile de apă romanii au construit poduri (*pontes*). Primele poduri au fost construite de romani în Dacia încă în cursul războaielor de cucerire. Mai multe scene de pe Coloana Traiană înfățișează poduri de lemn peste cursurile de apă, pe care trec trupele romane²⁹³. Mai târziu, desigur, multe din ele vor fi fost reconstruite în piatră și cărămidă, iar altele vor fi construite din nou. Existența lor e documentată de cele citeva numiri de localități alcătuite cu elementul *pons*, cunoscute din *Tabula Peutingeriana*: *Pons Augusti* (Voislova — Marga), pe valea Bistrei, localitate atestată și de o inscripție²⁹⁴, iar pe drumul de pe Olt *Pons Aluti* (Ionești Govorei) și *Pons Vetus* (Ciineni). Arheologic, urmele podurilor nu sint semnalate.

Dar cea mai strălucită realizare în această privință, care a stîrnit admirația antichității și interesul și curiozitatea generațiilor următoare pînă în zilele noastre este podul de piatră peste Dunăre de la Drobeta, opera arhitectului Apollodor din Damasc, realizată între cele două războaie dacice. Urmele lui se mai văd pînă astăzi pe malul stîng la *Drobeta* și pe malul drept, la *Pontes*. O descriere a podului a fost făcută chiar de Apollodor, dar ea n-a ajuns pînă la noi. A fost însă folosită de Dio Cassius, care descrie podul cu admirație: „Traian construi peste Istru un pod de piatră, pe care nu știu cum să-l admir îndeajuns. Minunate sînt și celelalte construcții ale lui Traian, dar aceasta este mai presus de toate“. Iar mai departe: „Nu trebuie oare să ne uimească și felul meșteșugit în care a fost așezat în mijlocul fluviului fiecare stîlp“?²⁹⁵. Istoricul antic ne spune că podul avea 20 de stîlpi, a căror înălțime

era de 150 de picioare (45 m), în afară de temelie, iar lățimea de 60 (18 m), la distanță de 170 de picioare (51 m) unul față de altul și uniți printr-o boltă. Rezultă deci că lungimea totală a podului era 3.570 de picioare, adică de 1 134,9 m, după calculul prof. D.Tudor, ceea ce corespunde cu rezultatul măsurătorilor actuale privitoare la lățimea fluviului la Turnu Severin²⁹⁶. La fel este descris podul, tot pe baza datelor lui Apollodor, și de către poetul bizantin Ioan Tzetzes, din secolul al XII-lea, de la care aflăm în plus că la construirea podului s-au folosit niște cutii sau chesoane de lemn (κιβώτια), lungi de 120 de picioare (36 m) și late de 80 (24 m)²⁹⁷. Podul este înfățișat, dar foarte schematic, și pe monedele de bronz, bătute de Traian în trei nominaluri, după 105 e.n.²⁹⁸. De asemenea, el este înfățișat, dar numai parțial, cu portalul și primele trei picioare, de reliefurile Coloanei lui Traian, la începutul celui de-al doilea război dacic, când împăratul inaugurează podul²⁹⁹. În 1856, când nivelul apelor Dunării a scăzut, în mod neobișnuit s-au putut face măsurători și observații directe, constatându-se că din cele 20 de picioare mai existau numai 16, patru pierind între timp. Alte două picioare au fost distruse în 1909, când din adâncime s-au scos și birne enorme de stejar, provenind de la chesoanele de lemn. Pe baza verificărilor făcute, s-a putut stabili că înălțimea podului era de fapt numai de 18,60 m socotită de la patul fluviului pînă la tablîer, iar lățimea de 14,55 m. Picioarele podului erau construite din piatră și cărămidă prinse în beton, îmbrăcate în blocuri de piatră cioplită și prevăzute cu colțare care despicau apa. Bolțile podului, sprijinite pe cei 20 de piloni, avînd o deschidere de cîte 33 m, erau din lemn și erau alcătuite din cîte trei arcuri suprapuse și paralele, prinse cu birne verticale. Tot din lemn era întreg tablîerul, alcătuit din podeaua de birne, trotuare (*decursoria*) pentru pietoni și balustrade (*plutei*) laterale frumos executate. Capetele podului, lucrute în întregime din piatră și cărămidă, spre a fi ferite de incendii, se terminau cu portaluri zidite din cărămidă și ornamentate cu trofee și statui. Cele două picioare principale care străjuiesc malurile fluviului sînt urmele cele mai impunătoare care se mai vîd pînă astăzi³⁰⁰.

La construirea podului au lucrat soldați din cohortele *I Cretum*, *II Hispanorum*, *III Brittonum* și din legiunea VII Claudia, cum dovedesc cărămizile cu ștampilă scoase din zidăria pilonilor sau a portalului³⁰¹. Paza podului era asigurată de trupele staționate în cele două castre, de la *Drobeta* și de la *Pontes*, construite o dată cu podul.

ORGANIZAREA FISCALĂ ȘI VAMALĂ A PROVINCIEI

Administrarea finanțelor provinciei (*ratio provinciae*) era încredințată procuratorului provinciei. Reședința procuratorului financiar al Daciei Superior, mai tîrziu al Daciei Apulensis era la Sarmizegetusa. Aci se găsea clă-

direa în care se păstrau registrele privitoare la impozitele și veniturile provinciei, *tabularium provinciae*. El se pare că era unic pentru toate cele trei provincii ale Daciei, care formau o singură unitate fiscală.

Pentru stabilirea impozitelor un recensământ general a fost făcut, la început, de către Traian, imediat după cucerire. Probabil că și după aceea se vor mai fi efectuat periodic lucrări de recensământ. În orașe și în teritoriile dependente de ele lucrările de recensământ erau reinnoite tot la cinci ani de către *duumviri quinquennales*, cind se stabileau și impozitele pe care fiecare proprietar trebuia să le plătească și suma globală pe care fiecare *colonia* sau *municipium* urma să o verse fiscului imperial, de care răspundea procuratorul provinciei. De aceea, într-un contract de vânzare-cumpărare a unei case din 6 mai 159, păstrat pe o tăbliță cerată, de la Alburnus Maior, se prevedea obligația cumpărătorului de a plăti el impozitul pentru casă pînă la noul recensământ (*tributa usque ad recensum dependat*)³⁰² cind, desigur, casa urma să fie trecută în evidența censuală a cumpărătorului. Registrele cu evidența impozitelor stabilite prin cens se păstrau în *tabularium provinciae* de la Sarmizegetusa, aflat în grija unui sclav imperial. Un asemenea *librarius ab instrumentis censualibus* era, în Dacia, sclavul imperial, *Augusti nostri verna*, Valentinus, zis și (*qui et*) Potinianus, care la Sarmizegetusa, împreună cu consoarta sa Cassia Rogata, pune o inscripție în amintirea fiicei lor prea dragi (*filiae karissimae*) Valentina³⁰³.

Impozitele care se plăteau în Dacia erau cele cunoscute din celelalte provincii ale imperiului. Unele corespund aproximativ impozitelor noastre directe (*tributa*) și se plăteau, pe proprietatea funciară (*tributum soli*) și pe numărul de persoane (*tributum capitis*). De asemenea impozitul funciar se plătea și pe imobile, după cum rezultă din tăblița cerată citată mai sus, amintind tocmai impozitul (*tributa*) care trebuia plătit pe o casă. Capitația o plăteau atît cetățenii romani, cît și peregrinii. De plata impozitului funciar erau scutiți cetățenii romani din orașele cărora împărații le acordaseră dreptul italic (*jus Italicum*). Impozitul direct era calculat pe un an și orașele erau răspunzătoare de vărsarea lui către fiscul provincial.

Numeroase erau apoi impozitele indirecte, cuprinse obișnuit în termenul general de *vectigalia*. Așa era impozitul de 5% pe moșteniri (*vicesima hereditatum*), pe eliberările de sclavi (*vicesima libertatis*), cel de 1% pe vânzările de mărfuri (*centesima rerum venalium*) și de 4% pe vânzările de sclavi (*vicesima quinta mancipiorum*), pe care însă contractele respective din tăblițele cerate din Dacia nu le menționează. Dar impozitul indirect despre care avem cele mai multe știri este cel de 2,5% (*quadragesima*), care se plătea pe circulația mărfurilor și a persoanelor, pentru a cărui încasare existau societăți sau mai tîrziu o organizație imperială aparte. Veniturile din aceste impozite se vărsau direct de cei care le încasau sau răspundeau de

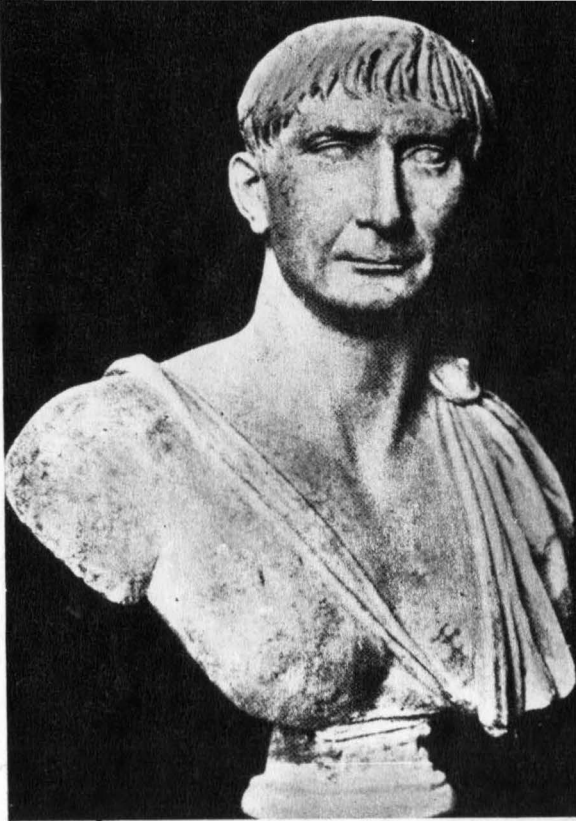
incasarea lor unei secții aparte a fiscului imperial de la Roma (*officium a rationibus*).

În schimb, impozitele directe, *tributa*, erau administrate de fiscul provincial, adică de procuratori, care din ele acopereau în primul rînd cheltuielile administrației provinciei, teaurizînd o parte și trimițînd în caz de disponibilitate o altă parte fiscului imperial de la Roma. În administrația financiară a provinciei de la Sarmizegetusa erau întrebuițați o sumedenie de liberti și de sclavi imperiali, cunoscuți din numeroase inscripții, datorită faptului că ei se bucurau de o situație privilegiată, care le dădea posibilitatea să strîngă avere și ca urmare să pună inscripții și să ridice monumente.

Existența unui *tabularium provinciae* la Sarmizegetusa e documentată de numeroase inscripții puse de personalul de diferite categorii al acestei administrații. În fruntea funcționarilor tabulariului de la Sarmizegetusa se găsesc *tabularii*, contabili și registratori care țineau evidența registrelor de impozite (*acta, instrumenta*). Ei erau numiți numai dintre libertii imperiali, niciodată dintre sclavi. În două cazuri ei se intitulează *tabularius provinciae Daciae Apulensis*. Unul dintre ei, Primitivos, face o închinare la Sarmizegetusa, *deo sancto Malagbeli*, pentru sănătatea lui Severus Alexander și a Iuliei Mammea³⁰⁴. Al doilea, numit Carpion, închină la Apulum un altar lui Aesculap și Hygiei³⁰⁵. La Apulum pare să fi existat un birou al tabulariului provinciei. Aci se găsea Carpion în interes de serviciu. El mai este cunoscut însă din alte două inscripții de la Sarmizegetusa, unde se intitulează simplu *tabularius*³⁰⁶. Ajutoarele lor purtau numele de *adiutores tabularii*, recrutați fie din liberti imperiali, cum au fost Constantianus³⁰⁷ și Fortunatus³⁰⁸, fie mai ales dintre sclavii imperiali, ca Herculanus³⁰⁹, Synethus³¹⁰, [Philo]musus³¹¹ sau Liberalis³¹².

Un alt funcționar de cancelarie în tabulariul provinciei era *librarius*, arhivist—registrator. În Dacia, în această calitate îl cunoaștem pe Nemesianus, *Caesaris nostri servos (sic!) librarius*, care la Sarmizegetusa ridică din temelii pe banii lui (*a solo pecunia sua*)³¹³ un templu pe care-l închină zeiței *Caelestis virgo Augusta*, divinitate punică adorată și răspîdită de Iulia Domna. Funcția se dovedește a fi fost foarte rentabilă, de vreme ce titularul ei poate ridica pe banii lui un templu. Despre un alt *librarius* încredințat cu păstrarea registrelor de cens (*ab instrumentis censualibus*) am amintit mai sus. Un modest copist în tabulariul provinciei, *scriba tabularii* (?), pare să fi fost sclavul Synda, care pune un epitaf pe mormîntul fiului său prea drag și prea pios (*filio dulcissimo et pientissimo*)³¹⁴.

Tot sclavi sînt și mînuitorii de bani, dintre care cunoaștem mai întîi un fost casier, *ex arcario*, cu numele de Ianuarius, pentru sănătatea căruia, și a consoartei lui Vita Threptes, Flavius Bellicus, om liber, închină un altar lui I.O.M.³¹⁵, apoi doi contabili-casieri, *dispensatores*, pe Ampliatus, în sănătatea căruia, locțiitorul său, *vikarius*, numit Protas închină un altar

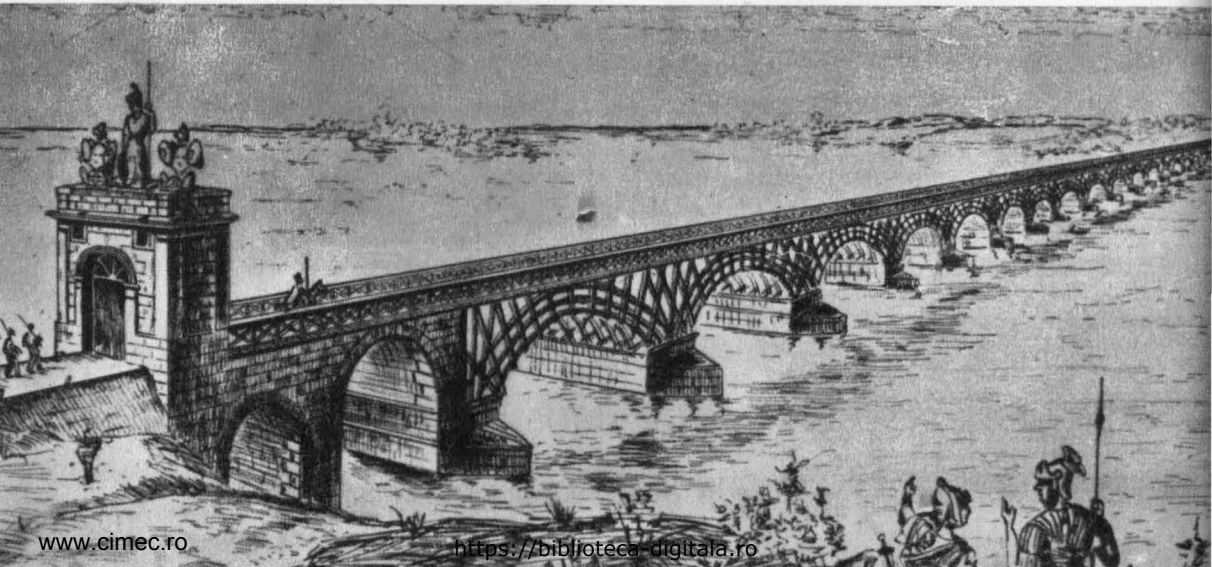
Decebal, regele dacilor (după Coloana lui Traian)

Împăratul Traian (bust de marmură în Muzeul Capitolin de la Roma).

Trofeul lui Traian de la Adamclisi (reconstituit)

Podul peste Dunăre de la Drobeta (Turnu Severin) (reconstituit).

Ruina pilonului de la Podul lui Traian, situat între calea ferată și coasta pe care se află cetatea Drobeta.

Inaugurarea podului peste Dunăre de la Drobeta (după Coloana lui Traian).

Sinuciderea lui Decebal (scenă de pe coloană
lui Traian).

Dacia capta (Dacia indoliată) (relief de marmură
de la Palatul Conservatorilor din Roma).

Întemeierea Ulpiei Traiane (pe o monedă din vremea lui Traian) (sus).

Dacia August(i) provincia (pe o monedă din 112) (jos).

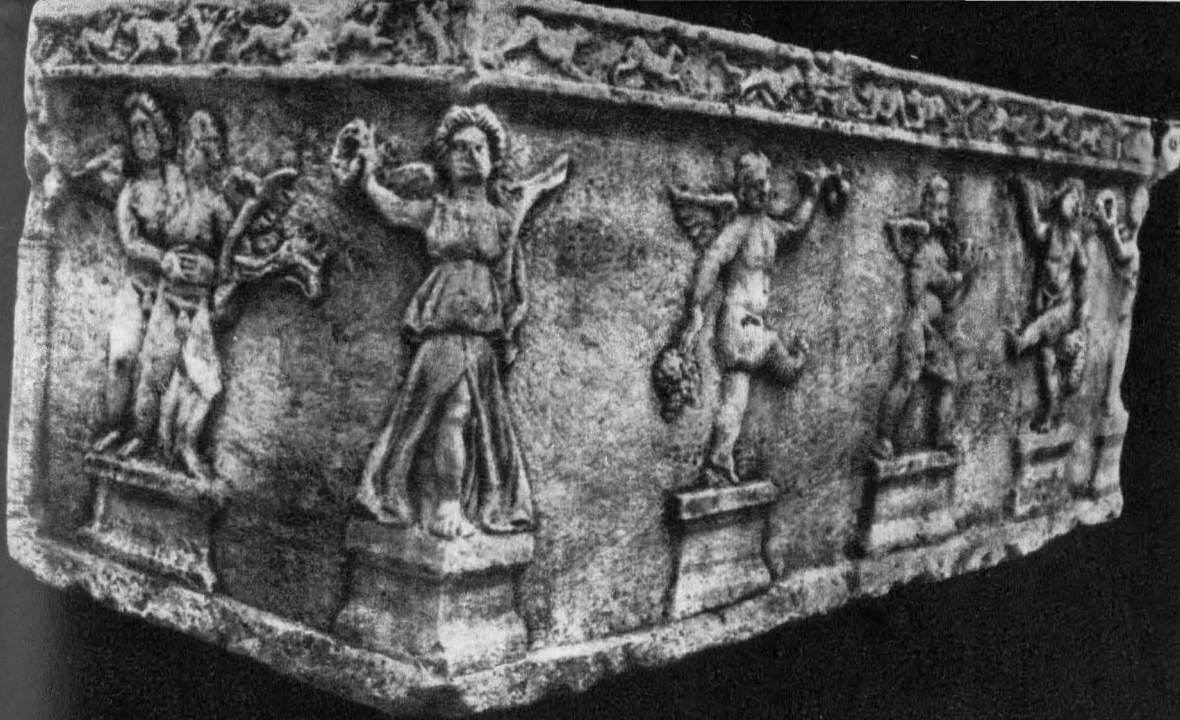

Interiorul castrului Drobeta.

Vedere a castrului roman de la Drobeta.

Sarcofagul de la Romula (Reșca).

Piatra funerară a unui signifer de la Sucidava (Muzeul Național de Antichități București).

ΠΡΟΧΑΙΡΕΙΣ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ ΤΗ ΚΑΘΑΡΗ
ΠΡΟΣΟΧΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΜΝΗΣΙΝ

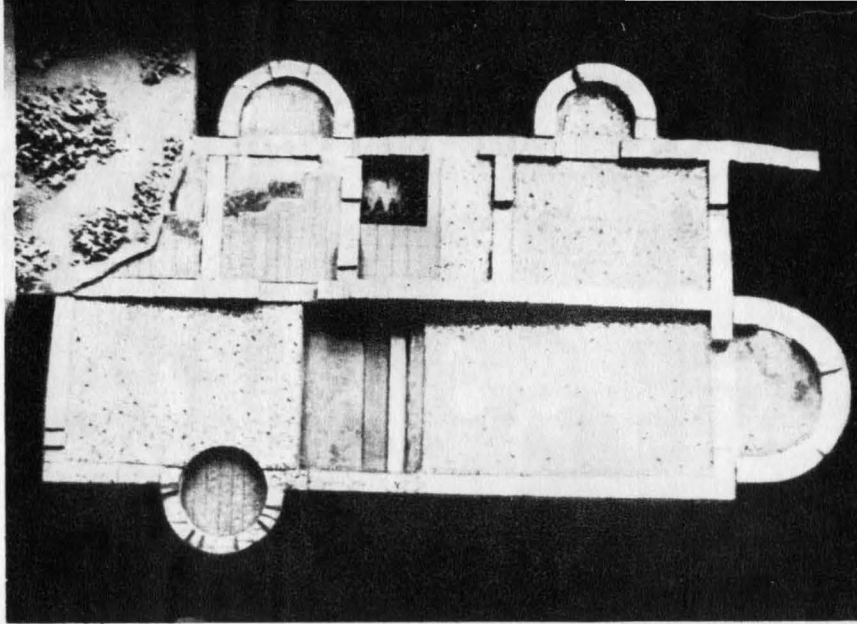

Medalion funerar de la Micia (Muzeul Deva).

Relief reprezentind pe Romulus și Remus (Muzeul din Alba Iulia).

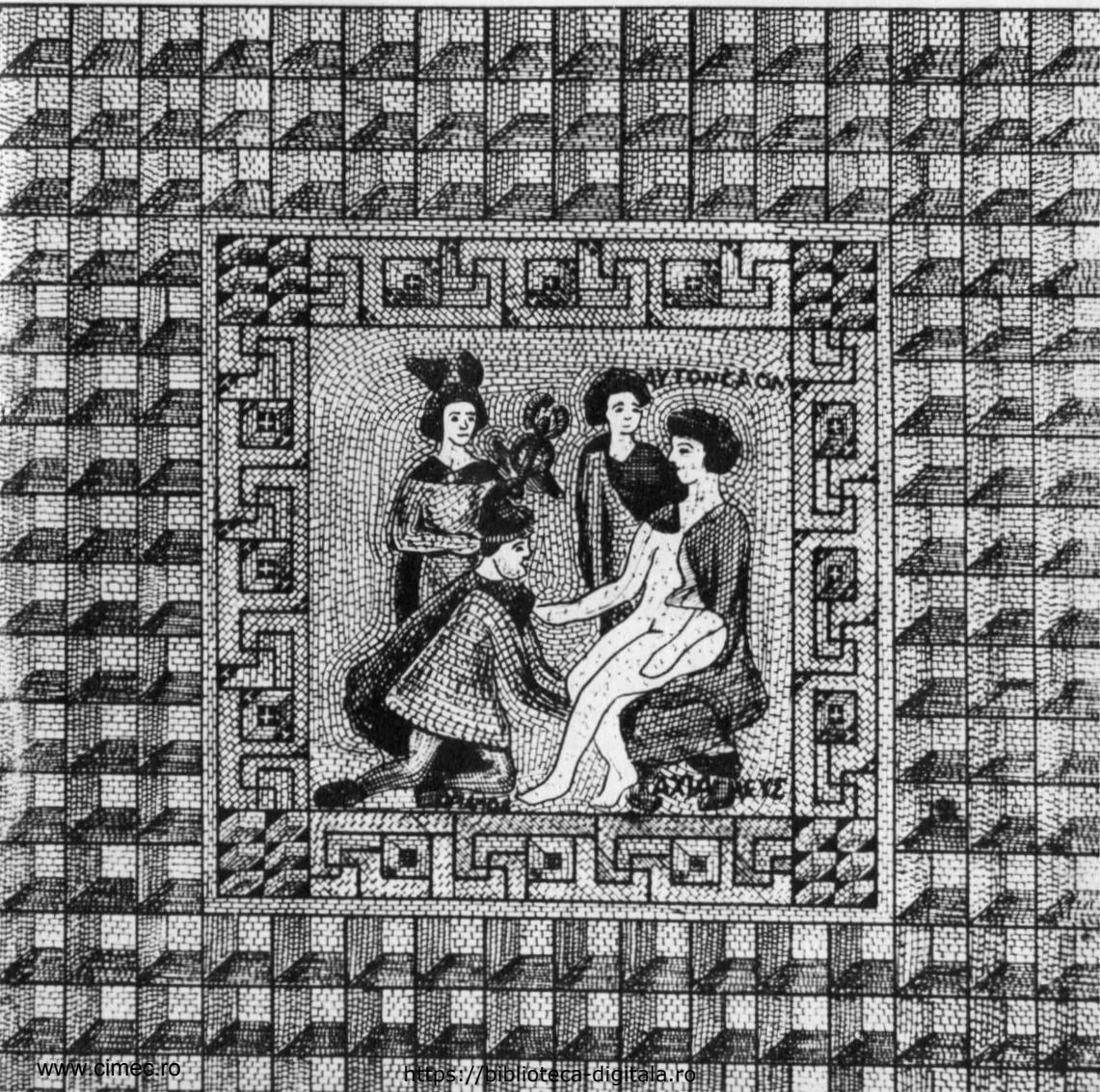

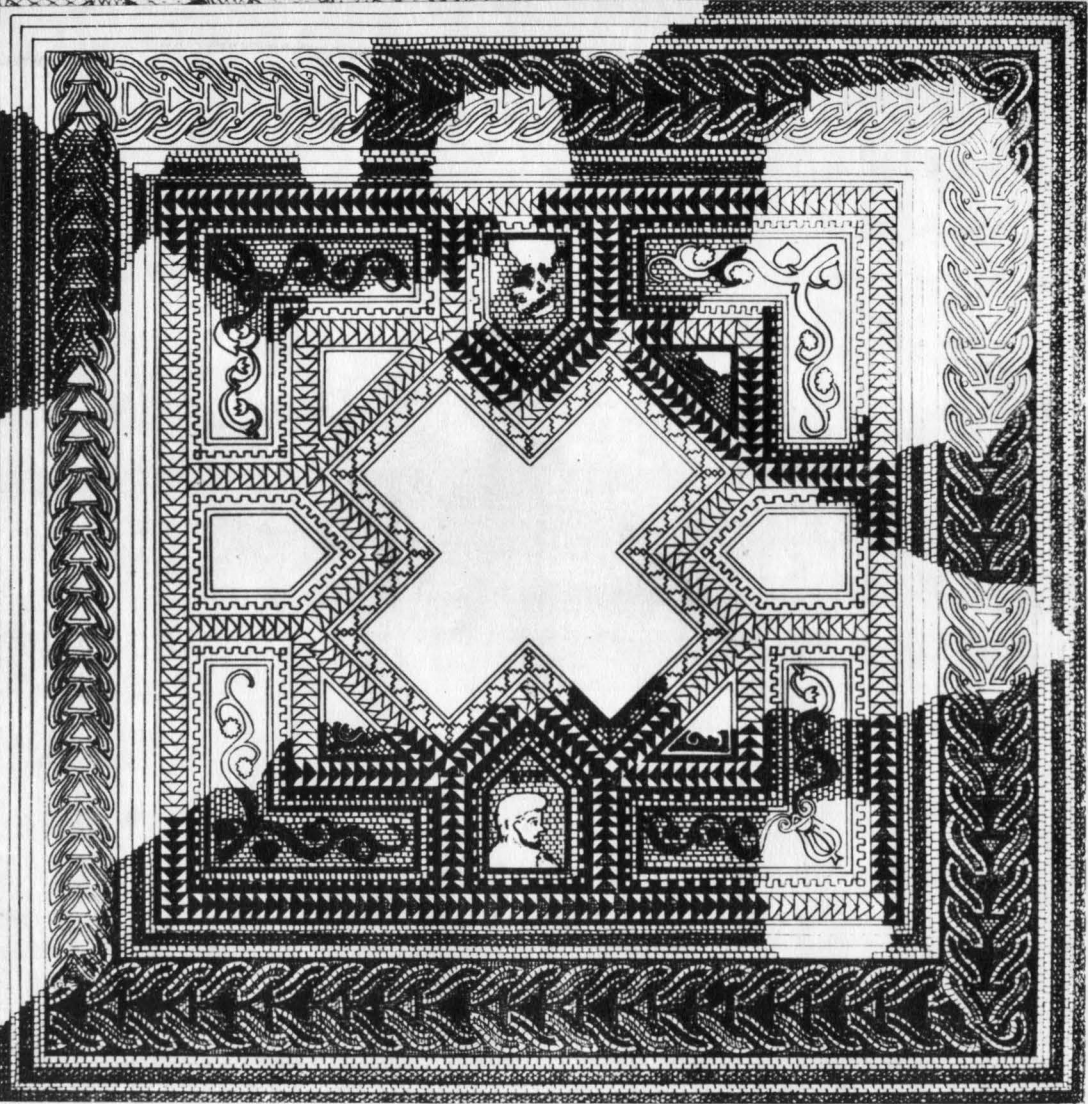
Macheta băilor castrului de la Mehadia (Muzeul Timișoara).

Vedere a ruinelor amfiteatrului de la Sarmizegetusa.

zeului Nabarzes³¹⁶, și pe Eutyches, al cărui *vikarius*, cu numele de Diogenes, închină probabil în vremea lui Septimiu Sever, Caracalla și Geta, deci între 209 și 211, un altar *G[enio]? [Daci]ae (?) Feli[cis] et) Genio domus divinae*³¹⁷. Nu știm dacă alți doi sclavi, *Primus Aug(usti) disp(ensator) vika(rius)*³¹⁸ și *Antrocius verna... ex disp(ensatore)*³¹⁹, atestați epigrafic la Apulum, sint considerați ca aflându-se în slujba unei casierii a administrației fiscale a provinciei, care va fi funcționat aici sau în slujba procuratorului minelor de aur de la Ampelum. De asemenea, nu se poate preciza dacă *servi vilici*, menționați la Sarmizegetusa³²⁰ ca și în alte localități din Dacia, erau în serviciul administrației fiscale a provinciei sau a portoriului.

Cît privește încasarea impozitelor indirecte, avem mai întîi amintit pe sclavul Hylas (*vicesimar(ius)*), care la Romula închină un altar nimfelor³²¹. El este deci stringător al unui impozit sau al impozitelor de 5%. Același personaj, eliberat, sub noul nume de L. Aelius Hylas, dar avînd mai departe calitatea de *vicesimae l(ibertus)*, închină lui Mithras (*Iovi Soli invicto deo genitori rupe nato*) un relief cu chipul zeului (*signum numinis*), împreună cu o boltă (*cum absidata*) construită probabil în *mithraeum*-ul de la Doștat (j. Alba)³²². Vedem deci că și după eliberare el rămîne în același serviciu de *vicesimarius*. Rezultă că pentru stringerea impozitelor indirecte existau agenți încasatori răspinși în diferite localități din provincie. Ei lucrau probabil în slujba administrației fiscalului provincial de la Sarmizegetusa.

Pentru încasarea impozitului de 2,5% pe circulația mărfurilor și a persoanelor s-a organizat un serviciu numit *publicum portorium*³²³, încredințat la început unor arendași, apoi exploatat direct de fiscal imperial, sub conducerea unor procuratori. Dacia făcea parte din circumscripția vamală mai mare a Iliricului, *publicum portorium Illyrici*, care grupa un număr de 8—10 provincii. La început, în epoca de la Traian pînă la Marcus Aurelius, încasarea vămilor era încredințată unor arendași particulari numiți *conductores*, care, asociindu-se cîte 2—3, alcătuiau o *societas*.

În timpul domniei lui Antoninus Pius unul dintre acești *conductores* era Q. Sabinius Veranus, cunoscut din mai multe inscripții din Noricum și Panonia, dar al cărui nume pare să figureze și pe un fragment de tăbliță cerată de la Alburnus Maior³²⁴. Mai bine cunoscută este o altă *societas*, alcătuită din T. Iulius Saturninus, C. Antonius Rufus și M. Antonius Fabianus. Primii doi *conductores publici portorii* (sau numai primul?) sint menționați de inscripția de pe un altar închinat lui Hercules, la Ad Mediam, de sclavul Felix, în anul 157³²⁵. Numele lui T. Iulius Saturninus, *conductor Illyrici*, apare și pe un fragment dintr-o tăbliță cerată de la Alburnus Maior³²⁶, iar un sclav al lui, Bellinus, *s(ervus) c(ontra) scr(iptor)*, adică controlor și contabil în stațiunea de la Dierna, închină un altar lui I. O. M.³²⁷.

După 157, în ultimii ani de domnie ai lui Antoninus Pius și în primii ani ai domniei lui Marcus Aurelius, pînă cel mai tîrziu la începutul anului 169,

o altă *societas* este alcătuită de alți trei *conductores*, pe care unii li consideră a fi frați, ceea ce nu este sigur, anume T. Iulius Capito, Iulius Ianuarius și Iulius Epaphroditus. Activitatea lui T. Iulius Capito în Dacia este dedusă din faptul că amintita inscripție de la Oescus³²⁸ îl arată pe influentul *conductor publici portorii Illyrici et Ripae Thraciae* distins cu *ornamenta decurionalia* de către *ordo coloniae Traianae Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore* și cu însemnele de duumvir de către municipiul Romula. Aceasta este însă și ultima *societas* de arendași ai portoriului Illiricului.

Spre sfârșitul domniei lui Marcus Aurelius, după 168—169, sau cel mai târziu la începutul domniei lui Commodus, sistemul de încasare a vănilor prin arendași a fost înlocuit cu perceperea impozitelor de către *procuratores*, funcționari imperiali din ordinul evestru. Acum *publicum portorium Illyrici* pare să cuprindă trei districte vamale, dintre care unul era alcătuit din Moesia Inferior și cele trei Dacii. Funcția aceasta, în ierarhia carierei evestre³²⁹, aparține, cum a arătat H.G. Pflaum, categoriei centenarilor. Cunoaștem numele a patru *procuratores publici portorii vectigalis Illyrici per Moesiam inferiorem et Dacias tres*. Primul este Avianius Bellicus, atestat ca *publici portorii procurator... vectigalis Illyrici* de o inscripție din anul 182 de la Nicopolis în Moesia Inferior³³⁰. Tot în timpul domniei lui Commodus este cunoscut și Ti. Claudius Xenophon, pe care o inscripție de la Efes³³¹ îl arată ca *procurator Illyrici per Moesiam Inferiorem et Dacias tres*, funcție pe care o deține după ce mai înainte fusese procurator (financiar) al Daciei Apulensis. Rezultă astfel că deși amîndouă funcțiile procuratoriene amintite sînt de *centenarius*, cea de procurator al districtului vamal al Moesiei Inferior și al celor trei Dacii este socotită ca superioară în ierarhia evestră celei de procurator financiar al Daciei Apulensis.

Același Ti. Claudius Xenophon, prin sclavii săi, *servi villici*, Zoticus și Salvianus, ridică la Sucidava (Celei) o statuie împăratului Commodus³³². Contrar supoziției lui A. Stein³³³, cei mai mulți istorici (Hirschfeld, Domaszewski, D. Tudor³³⁴, H.G. Pflaum)³³⁵ sînt de părere că cei doi sclavi de la Sucidava se aflau acolo în serviciul lui Ti. Claudius Xenophon cînd acesta deținea funcția de procurator al vănilor Illiricului, nu pe aceea de procurator al Daciei Apulensis. Cei doi sclavi conduceau deci la Sucidava un oficiu vamal, *statio portorii*. Unul dintre ei, Salvianus, îl urmează pe procuratorul, în serviciul căruia se afla, în deplasările lui următoare, căci inscripția de la Efes este pusă în cinstea procuratorului tocmai de acest sclav promovat *dispensator rationis extraordinariae provinciae Asiae*.

În timpul lui Septimiu Sever e cunoscut ca procurator al vănilor Illiricului M. Aurelius Heraclitus. Prin grija lui, doi sclavi ai săi, *servi villici*, Eutyches și Apulensis, ridică între 198 și 209 la Drobeta din temelii un *tabularium*³³⁶, adică o clădire a oficiului vamal. Ipoteza lui A. Stein că și acest *procurator Augustorum (trium)*, cum este numit în inscripția de la

Drobeta, ar fi un procurator financiar al Daciei Apulensis³³⁷, pentru că *Apulensis* se cheamă unul dintre cei doi vechili (*servi villici*) ai săi, este considerată foarte fragilă de H.G.Pflaum³³⁸ ca și S.J. De Laet³³⁹ și D. Tudor³⁴⁰ de altfel, care îl identifică pe acest procurator cu un anume Heraclitus, *procurator vectigalis Illyrici*, căruia Septimiu Sever îi adresează la 17 februarie, anul 201, un rescript într-o chestiune privind scutirea de taxe pe care le pretindeau cetățenii din orașul Tyras³⁴¹. Mai târziu, M. Aurelius Heraclitus ajunge procurator presidial al Mauretaniei Caesariensis, cum aflăm din alte inscripții³⁴².

Un ultim procurator al vămilel Illiricului pe care îl cunoaștem este C. Iulius Paternus, prin grija căruia sclavul său (*villicus*) Synthropus închină la Ad Mediam un altar lui Hercule pentru sănătatea împăratului Caracalla și a mamei sale Iulia Domna³⁴³.

Pentru încasarea taxelor de portoriu (vamale) procuratorii Illiricului înființară și în Dacia birouri sau oficii, numite *stationes*, conduse de câte unul sau doi *servi villici*, avînd uneori și alt personal subaltern, recrutat tot dintre sclavii imperiali. Aceste *stationes portorii* erau înființate atît în interiorul provinciei, mai ales în locurile obligatorii de trecere, la poduri, la intrările în orașe, la trecători, în pasuri, cit și granițele provinciei, la vaduri și în locurile de trecere sau de tîrg. În localitățile mai importante, ca la Drobeta, biroul vamal dispunea de o clădire proprie, *tabularium*.

Inscripțiile amintesc în Dacia direct cu numele de *stationes* trei asemenea birouri vamale. O *statio Tsiernensis* deci la Dierna (Orșova) e menționată de amintita inscripție de la Băile Herculane. În serviciul ei, în afară de sclavul Felix, e documentat ca lucrînd și casierul *servus contrascriptor* Bellinus³⁴⁴. Alte două *stationes* sînt amintite de o inscripție de la Vețel³⁴⁵, una chiar la Micia, cealaltă la *Pons Augusti*. Prima *statio* se găsește în localitatea de mare trafic comercial pe Mureș, la ieșirea din provincie, pe drumul spre țara iazigilor și spre Pannonia, iar a doua, localizată la Voislova — Marga³⁴⁶, se află pe drumul imperial, la un pod, după cum arată chiar toponimicul. Această din urmă *statio*, după cum mărturisește inscripția în chestiune, era condusă tot de un sclav, *Felix Caesaris nostri servus villicus*, mutat aci prin promovare de la Micia, unde el fusese *vi[karius]*, deci locțiitor subaltern, *promotus ex statione Micia ex vi[kario...]*.

Fără a fi documentate direct ca *stationes*, am văzut că existența cite unui birou vamal, deservit fiecare de cite doi *servi villici* ai procuratorului vămilel Illiricului, e atestată epigrafic la Sucidava și Drobeta, amîndouă localități de mare trafic comercial, prin care se făcea legătura dintre Dacia și ținuturile din sudul Dunării, ale Moesiei Inferior și Superior. Foarte probabilă este și existența unei stații vamale la Seghedin, unde o inscripție fragmentară ne face cunoscut pe sclavul Mercator, *villicus*, în serviciul unui *conductor pu-*

blici portorii, care era totodată și *praefectus vehiculorum*, prefect al poștei publice, presupus de epigrafistul N. Gostar a fi fie T. Iulius Saturninus, fie asociatul său C. Antonius Rufus³⁴⁷.

Cu oarecare posibilitate s-a presupus existența unor *stationes portorii* și în alte localități din Dacia. În primul rând, o stațiune vamală poate fi indicată la Alburnus Maior de menționarea numelui celor doi *conductores*, T. Iulius Saturninus și Sabinius Veranus, pe două tăblițe cerate³⁴⁸. O stație vamală a fost presupusă și la *Ampelum*, reședința administrației minelor de aur din Dacia, unde o inscripție menționează doi *villici*, anume Verus și Romanus *Augusti nostri vern(ae) vill(ici)*³⁴⁹, care ar putea aparține însă administrației minelor de aur. De la Ampelum sau de la Potaissa este apoi inscripția care menționează pe *Scaurianus Caesaris nostri servus villicus*³⁵⁰. El nu pare să aibă nimic comun cu omonimul său, care închină la Apulum un altar *I.O.M. et dis Penatibus*³⁵¹, acesta foarte probabil identic cu D. Terentius Scaurianus, primul legat imperial al Daciei³⁵².

Dacă s-ar adevăra ipoteza lui N. Gostar că *servi villici*, câte doi, se află totdeauna numai în serviciul unui *conductor* sau *procurator portorii*, nu și al procuratorului provincial sau al oricărui alt procurator imperial, atunci ar fi dovedită existența și a altor stațiuni vamale, în localități unde avem atestați asemenea *servi villici*. În primul rând, existența unei asemenea *statio portorii* ni se pare foarte plauzibilă la Porolissum, unde o inscripție amintește pe sclavul *Felix Augusti nostri villicus*, care închină un altar *Fortunae Augustae*³⁵³ și unde cunoaștem epitaful unui sclav *Eufemus, vik(arius) Pergerini*, pus de colegul său *Erastus conservus*³⁵⁴. Inscripțiile nu precizează dacă cei trei sclavi erau *servi privati* sau sclavi imperiali, nici în ce domeniu lucrau ei, dar existența unei stații vamale la Porolissum e foarte probabilă, ea trebuind chiar să fie postulată din cauza schimburilor foarte active cu lumea barbară, după cum dovedesc cercetările și descoperirile arheologice, precum și datorită faptului că aici intra în provincie, după cum am arătat, drumul folosit pentru comerț de către iazigii din vest în legăturile lor cu roxolanii din est. Excluză nu poate fi nici existența unei *statio portorii* chiar la Sarmizegetusa, unde, după cum am mai spus, sînt de asemenea amintiți *servi villici*³⁵⁵. În sfîrșit, un fragment epigrafic de la Potaissa pare să facă de asemenea amintire de un [*servus*] *vill[icus]*³⁵⁶.

Recapitulînd, constatăm deci că în Dacia avem direct atestate epigrafic, cu numele de *stationes*, trei birouri vamale, la Micia, Pons Augusti și Dierna, că sigur atestate tot prin inscripții sînt și stațiunile vamale de la Sucidava, Drobeta, și Seghedin, iar existența altor patru la Alburnus Maior, Ampelum, Porolissum și Sarmizegetusa o socotim probabilă și justificată. Dubioasă rămîne în schimb existența unei stațiuni vamale la Potaissa (Turda).

- ¹ Eutropius, VIII, 2, 2 și Rufius Festus, VIII, 2.
- ² Szolnok-Doboka vármegye monografiája, I, Dej, 1900, p. 218; *AÉrt*, XXXI, 1911, p. 433 sq., „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 322; *ActaMN*, III, 1966, p. 169.
- ³ Iordanes, *Getica*, 34.
- ⁴ *Ad Celsum expositio et ratio omnium formarum*, p. 92 (ed. F. Blume-K. Lachmann, A. Rudorff, *Die Schriften der römischen Feldmesser*, I, Berlin, 1848).
- ⁵ Lactantius, *De mort. persec.*, 23, 5.
- ⁶ Vezi A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, p. 91, cu n. 65.
- ⁷ *Digesta*, 15, 1, 8—9.
- ⁸ Vezi Fornî, p. 41 și A. Mócsy, *op. cit.*, pp. 90—92.
- ⁹ *Gromatici veteres*, I, p. 407 (ed. Lachmann): *Maiores itaque nostri orbem in partibus, partes in provinciis, provincias in regionibus, regiones in locis, loca in territoriis, territoria in agris, agros in centuriis dividerunt.*
- ¹⁰ *CIL*, III, 7633 (= 827) și *ActMuz.*, 1959, p. 120, n. 1.
- ¹¹ *AISC*, IV, 1941—1943, p. 236 și urm.
- ¹² *CIL*, III, 7633.
- ¹³ *ActaMN*, III, 1966, p. 169.
- ¹⁴ Cf. în același sens *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 233 și *TIR*, s.v., dar e posibil să fie vorba de numele a două localități *Resculum* și *vicus Anartorum*.
- ¹⁵ *CIL*, III, 1307.
- ¹⁶ *MCA*, VI, 1959, p. 886, 24.
- ¹⁷ *OR*², p. 401, nr. 143.
- ¹⁸ Dio Cassius, LXVIII, 9,7.
- ¹⁹ „Dacia“, I, 1924, p. 225, n. 1.
- ²⁰ *CIL*, III, 8070 și p. 1019, ad. 1632, și *Klio*, XI, 1911, p. 506.
- ²¹ *CIL*, III, 1353.
- ²² *CIL*, III, 1480, 7904 = *ILS*, 2417, *ACMIT*, 1929, p. 313 sq.
- ²³ „Dacia“, III-IV, 1927—1932, p. 541, cu fig. 48, 1.
- ²⁴ Vezi C. Daicoviciu, în „Dacia“, I, 1924, pp. 224—263; III-IV, 1927—1932, pp. 516—556; C. Daicoviciu și H. Daicovițiu, *Ulpia Traiana* (1962) și C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, în *RE*, Suppl. X.
- ²⁵ *Dacia*, III-IV, 1927—1932, p. 548 și urm., nr. 2.
- ²⁶ C. Daicoviciu, *Severus Alexander și Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, pp. 153—171 și *Zur inneren Geschichte Daziens*, în *Gedenkband für H. Schmid, Studien zur Geschichte Osteuropas*, III. Teil, Graz-Köln, 1966, pp. 9—14.
- ²⁷ *CIL*, III, 1454 și *JÖAI*, V, 1902, Bbl. c. 135.
- ²⁸ Vezi mai jos p. 496.
- ²⁹ Deiningner, p. 156 sqq.
- ³⁰ *CIL*, III, 1454 = *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 101.

- ³¹ Deinger, pp. 176 și 190, C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 163.
- ³² *CIL*, III, 1581 (=8017), cf. *Klio*, X, 1910, p. 253 și urm., unde se arată că epitetul municipiului este *Aelium* nu *Flavium*, cum greșit se citise mai înainte în această inscripție.
- ³³ Cf. „Dacia“, N.S. VIII, 1964, p. 151, cu n. 37.
- ³⁴ *OR*², p. 380, 4 = *AnnÉp*, 1914, 118.
- ³⁵ *CIL*, III, 8019.
- ³⁶ *CIL*, III, 14465 = *ILS*, 7150.
- ³⁷ *CIL*, III, 6254,
- ³⁸ *CIL*, III, 1627. Expresia *Potaissa Napocae m(illia) p(assuum)* (*decem*) nu înseamnă însă, cum credea Th. Mommsen (*CIL*, III, p. 172), că Potaissa depindea de Napoca, ci că distanța de zece mii de pași (MPX) e socotită de la Potaissa pînă la locul miliarului, pe drumul pînă la Napoca; cf. *CIL*, X, 7996 din Sardinia: *a Nora Bitiae*.
- ³⁹ *CIL*, III, 963 (= 7726); VI, 269 (*Aurelia Napoca*), *AnnÉp*, 1956, 230 (*colonia Aurelia Dacica*).
- ⁴⁰ *CIL*, III, 865.
- ⁴¹ *ActaMN*, I, 1964, p. 206, nr. 7, cu fig. 7.
- ⁴² *CIL*, III, 1004, Cf. și 1008 și 1081.
- ⁴³ Vezi G. Forni, în *OCD*, p. 233 sqq.
- ⁴⁴ *CIL*, III, 1180 (= 7795), 1198 = *ILS*, 8113, 1207–1209, 1456, 7804 = *ILS*, 7148, 12598; XI, 5215–6 = *ILS*, 2650.
- ⁴⁵ *CIL*, III, 1008.
- ⁴⁶ *CIL*, III, 1100.
- ⁴⁷ *JÖAI*, XII, 1909, 140.
- ⁴⁸ *CIL*, III, 1158.
- ⁴⁹ *CIL*, III, tab. cer., VII și XXV.
- ⁵⁰ *JÖAI*, XII, 1909, 140.
- ⁵¹ *CIL*, III, tab. cer., XXV.
- ⁵² *CIL*, III, 986.
- ⁵³ *CIL*, III, 7773.
- ⁵⁴ *CIL*, III, 976, 985, 1051 = *ILS*, 7144, 1082 și 1083.
- ⁵⁵ *CIL*, III, 1051 = *ILS*, 7144.
- ⁵⁶ *CIL*, III, 976, 985, 1082–1083 = *ILS*, 7143.
- ⁵⁷ *CIL*, III, 1433.
- ⁵⁸ Daicoviciu, p. 129 sq.; idem, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 226 sq.
- ⁵⁹ *CIL*, VI, 2425 = *ILS*, 2042.
- ⁶⁰ *CIL*, III, 14509.
- ⁶¹ *AErt*, s. III, vol. I, 1940, p. 223.
- ⁶² *CIL*, III, 1176.
- ⁶³ Ptolemeu, *Geographia*, III, 8,4.
- ⁶⁴ Patsch, *Beiträge*, V/2. p.79, 113.

- ⁶⁵ Vezi A. l. Popa—I. Berciu, *Cetatea Alba Iulia*, București, 1962, p. 6 și M. Măcrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetății dacice în sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 56.
- ⁶⁶ *OR*², p. 157 sqq.
- ⁶⁷ *CIL*, III, 8031 = *ILS*, 510.
- ⁶⁸ *CIL*, III, 753 (=7429) = *ILS*, 1465.
- ⁶⁹ *CIL*, III, 8033 și *OR*², pp. 394, 84.
- ⁷⁰ *OR*², p. 165 sq. Dar H. Nesselhauf, în *Madridrer Mitteilungen*, 5, 1964, p. 182, crede că pe la 160 Romula era numai *civitas*, abia după câțiva ani fiind ridicată la rangul de *municipium*.
- ⁷¹ *OR*², p. 391, 67 și *CIL*, III, 1588 (=8023) = *OR*², p. 432.
- ⁷² Dacicoviciu, p. 130, cu n. 1; idem, *StCl*, VII, 1965, p. 243.
- ⁷³ Vezi nota 67.
- ⁷⁴ *Digesta*, L, 15, 1, 9.
- ⁷⁵ *CIL*, III, 1627.
- ⁷⁶ Vezi *RE*, XXII, c. 1014—1020 și *Enciclopedia dell'arte antica*, VI (1965), p. 410 sq.
- ⁷⁷ *Digesta*, L, 15, 1, 9.
- ⁷⁸ *CIL*, III, 913 (=7680); *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 61, 1 a și b = *AnnEp*, 1934, 17, *AISC*, III, 1936—1940, p. 324, 1 = *AnnEp*, 1950, 14.
- ⁷⁹ *CIL*, III, 903, 7804 = *ILS*, 7148; *AÉrt.*, XXVIII, 1908, p. 361.
- ⁸⁰ *CIL*, III, 1030, 7709; *AÉrt.*, XXIX, 1909, p. 162 = *AnnEp*, 1910, 132 și *AÉrt.*, XXXV, 1915, p. 45, 5.
- ⁸¹ Vezi *RE*, XXII, c. 265—270 și *Enciclopedia dell'arte antica*, VI, pp. 384—386.
- ⁸² *SCIV*, I, 1, 1950, pp. 131—135; *MCA*, VII, 1961, pp. 361—384; VIII, 1962, pp. 485—498; *Fasti Arch.*, XIII, 1960, nr. 5807; XV, 1963, nr. 6430.
- ⁸³ „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 321 și *SCIV*, VIII, 1957, p. 223 și urm.
- ⁸⁴ *CIL*, III, 836.
- ⁸⁵ „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 326, 7 b,c,d, = *AnnEp*, 1944, 52—54.
- ⁸⁶ *CIL*, III, 1486, 1495 = *ILS*, 7135, 7962 = *ILS*, 7130, 14468 = *ILS*, 7149; „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 325, 6 = *AnnEp*, 1944, 50.
- ⁸⁷ Ulpian, *Digesta*, L 15, 1, 8.
- ⁸⁸ *CIL*, 14468 = *ILS*, 7149.
- ⁸⁹ *CIL*, III, 1559 (=8 009) și *BCMI*, XX XII, 1939, p. 162 = *AnnEp*, 1952, 195.
- ⁹⁰ *CIL*, III, 1580.
- ⁹¹ *CIL*, III, 1579.
- ⁹² *CIL*, III, 8064, 13.
- ⁹³ *CIL*, III, 8064, 10.
- ⁹⁴ *CIL*, III, 1550.
- ⁹⁵ *CIL*, III, 7962 = *ILS*, 7130, 7997, probabil și *CIL*, III, 1555 (de la Denta) și 12 595, (de la Foeni).
- ⁹⁶ Cu privire la forma numelui, *Ampelum* sau *Ampeium*, vezi N. Drăganu, *Ampoii în Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, pp. 133—

- 137; G. Daicoviciu, în „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 304, nr. 7, V I. G e o r g i e v, în *Acta AntHung*, X, 1962, p. 117 sq.; E m. P o p e s c u, în *StCl*. IX (sub tipar).
- ⁹⁷ *CIL*, III, 1 308, 1293.
- ⁹⁸ *CIL*, III, 1 308. Inscricția, văzută ultima dată, cu citeva decenii în urmă, de C. Dai-coviciu la Ampelum (Zlatna), unde ea era încastrată în zidul unei clădiri (*Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, p. 304, nr.7), a ajuns acum într-un muzeu din București și este pu-blicată din nou, cu reproducere fotografică, de E m. P o p e s c u, în *St. Cl.*, IX (sub tipar), fără însă ca reexaminarea textului original, mult deteriorat, să poată oferi o soluție sigură în privința numelui localității antice.
- ⁹⁹ *CIL*, III, 1279—1282, 1284, 1321, 7838—7839.
- ¹⁰⁰ „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 304.
- ¹⁰¹ Vezi *TIR*, s.v.
- ¹⁰² *CIL*, III, 1317, 1318.
- ¹⁰³ Vezi mai jos.
- ¹⁰⁴ *CIL*, XVI, 144.
- ¹⁰⁵ *CIL*, VI, 32 563, r. 9.
- ¹⁰⁶ *CIL*, III, 13 704. Vezi și mai sus p. 105.
- ¹⁰⁷ *CIL*, III, 1555 = *ILS*, 12 594.
- ¹⁰⁸ *OR*², p. 175 și H. N e s s e l h a u f, în *Madri der Mitteilungen*, 5, 1964, p. 183, n. 12.
- ¹⁰⁹ Vezi *TIR*, s.v.
- ¹¹⁰ *CIL*, II, 1180 = *ILS*, 1 403.
- ¹¹¹ H. N e s s e l h a u f, în *op. cit.*, 5, 1964, pp. 180—184.
- ¹¹² „RevMuz“ II, 1965, pp. 203—207.
- ¹¹³ *ActaMN*, II, 1965, p. 654 sq.
- ¹¹⁴ Vezi *Latomus*, XXV, 1966, pp. 847—854.
- ¹¹⁵ *Digesta*, L, 15, 1, 9.
- ¹¹⁶ A u l u s G e l l i u s, *Noctes Atticae*, XVI, 13.
- ¹¹⁷ *Annales*, I, 15, 1.
- ¹¹⁸ *NotSc*, LXXII, 1947, p. 49 sqq.; „American Journal of Philology“, LXXV, 1954, p. 225 sqq.; cf. R. S y m e, *Tacitus*, pp. 279, 389 sq., 756 sqq.
- ¹¹⁹ *ILS*, 6089.
- ¹²⁰ *Digesta*, L, 2, 4, 26.
- ¹²¹ *CIL*, III, 7805.
- ¹²² *OR*², p. 387, 55.
- ¹²³ *CIL*, III, 1425, 1426.
- ¹²⁴ *CIL*, III, 1039.
- ¹²⁵ *CIL*, III, 14216, 9.
- ¹²⁶ *CIL*, III, 753 (= 7 429) = *ILS*, 1465.
- ¹²⁷ *CIL*, III, 14 216, 19.
- ¹²⁸ *CIL*, III, 8019.

- 129 *CIL*, III, 1425.
- 130 *OR*², p. 382, 13.
- 131 *CIL*, III, 865. Cf. și 1425 (Sarmizegetusa) și 7 429 (Oescus).
- 132 *CIL*, III, 7 979 (Sarmizegetusa).
- 133 Vezi *CIL*, III, Indices, K e r é n y i, pp. 242–247, 270, 275 sq., 283, 285 și G. F o r n i, în *OCD*, pp. 235–240.
- 134 *CIL*, III, 1 503.
- 135 *CIL*, III, 6 309 (= 8129).
- 136 *CIL*, III, 858.
- 137 *CIL*, III, 1497.
- 138 *CIL*, III, 1473.
- 139 *CIL*, III, 1513.
- 140 *CIL*, III, 1443.
- 141 *CIL*, III, 753 (= 7 429) = *ILS*, 1465.
- 142 *CIL*, III, 1 132; „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 305–306, nr. 2 și 3; *SCIV*, VI, 1955, p. 331–332. Un anonim [*?IIIIvir munic (ipii) Aur (elii) Apulensis* pare să fie amintit și de o inscripție de curind publicată (*Apulum*, IV, 1962, p. 108 sq., nr. 19), după o lectură mai nouă (*SCIV*, 18, 1967, p. 177 sq., nr. 10).
- 143 *CIL*, III, 985, 1083.
- 144 *CIL*, III, 7678.
- 145 *CIL*, III, 1559 (= 8 009).
- 146 *CIL*, III, 1132; „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 305–306, nr. 2–3.
- 147 *CIL*, III, 1083.
- 148 *CIL*, III, Indices; *SCIV*, VI, 1955, pp. 331–332; *OR*², p. 391, 67.
- 149 *Arch. Anz.*, 1909, 249.
- 150 *CIL*, III, Indices; *OR*², p. 391, 67.
- 151 *CIL*, III, 7983 = *ILS*, 5390.
- 152 *CIL*, III, 1448.
- 153 *CIL*, III, 1114–1116 și *Anuarul Liceului Mihai Viteazul din Alba Iulia*, 1934–1936, p. 15, fig. 2. În *CIL*, III, 1114, după o confruntare cu originalul, numele personajului este *C. Iul(ius) Vales*, în loc de *Valens* (*SCIV*, 18, 1967, p. 178, nr. 11), cum apare în celelalte inscripții.
- 154 *CIL*, III, 14468.
- 155 *CIL*, III, 1209 = *ILS*, 7147.
- 156 Vezi nota 123.
- 157 *CIL*, III, 1458.
- 158 *AErt*, XXXI, 1911, p. 433 = *ILS*, 9487 și „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 552 = *AnnÉp*, 1933, 249.
- 159 *CIL*, III, 1457 = *ILS*, 1097.
- 160 *CIL*, III, 1456 = *ILS*, 1371.
- 161 *CIL*, III, 1562 = *ILS*, 3896.

- 182 *CIL*, III, 1180 (= 7795); *CIL*, XI, 5215.
- 183 *CIL*, III, 865, cf. 6252.
- 184 *CIL*, III, 1480 = *MCA*, II, 1956, pp. 627–635.
- 185 *OR*², p. 388, 41.
- 186 *CIL*, III, 1512, 7914, 12580.
- 187 *CIL*, III, 1486 = *MCA*, II, 1956, pp. 627–635.
- 188 *Apulum*, II, 1943–1945, pp. 98–99, 2.
- 189 *ILS*, 6 083.
- 190 *AErt*, XXVIII, 1908, p. 361.
- 191 Vezi D. Tudor, *Ordo Augustalium in Dacia romană*, în *SAI*, III, 1961, pp. 7–24 = „Dacia“, N.S.; VI, 1962, pp. 199–214.
- 192 Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, III, 1, Leipzig, 1887, p. 456.
- 193 *Klio*, IX, 1909, p. 376.
- 194 *AErt*, XXXII, 1912, p. 406.
- 195 *CIL*, III, 1069.
- 196 *CIL*, III, 1440.
- 197 *CIL*, III, 862, cf. și 912.
- 198 *CIL*, III, 14461.
- 199 *CIL*, III, 1572 = *ILS*, 3848.
- 200 „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 518 și 543.
- 201 „Dacia“, I, 1924, p. 245, nr. 3–5.
- 202 *CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548.
- 203 „Dacia“, I, 1924, p. 248.
- 204 *CIL*, III, 6270.
- 205 „Dacia“, I, 1924, p. 518.
- 206 *CIL*, III, 1209, 1513, 1433; *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 135 = *AnnÉp*, 1903, 69; *AISC*, V, 1944–1948, p. 250; cf. și *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 6 = *AnnÉp*, 1930, 7 cu *ACMIT*, 1929, p. 305; nr. 7 = *AnnÉp*, 1959, 304, 7962, 7688, 7751. Cf. lista și discuția asupra datării în *ActaMN*, III, 1966, pp. 155–160.
- 207 *CIL*, III, 1209; *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 135 = *AnnÉp*, 1903, 69. Cf. 7751.
- 208 *AISC*, V, 1944–1948, p. 250 = *EKL*, p. 107 = *Atti* III, p. 189.
- 209 *CIL*, III, 1433.
- 210 *CIL*, III, 7962.
- 211 *CIL*, III, 7688.
- 212 *CIL*, III, 12 586.
- 213 *CIL*, III, 1425 = *ILS*, 7 137; *CIL*, III, 1 426.
- 214 „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 547.
- 215 *CIL*, III, 1 079 = *ILS*, 3 850.
- 216 *CIL*, III, 1082.
- 217 *CIL*, III, 1016 = *ILS*, 7229.
- 218 K. Marx, *Revoluția proletară*, p. 159 (ed. rusă).

- 199 P t o l e m e u, *Geographia*, III, 8, 4.
- 200 *CIL*, III, 7895.
- 201 *CIL*, III, 1407.
- 202 Vezi C. D a i c o v i c i u, *Micia*, I, în *ACMIT*, III, 1930–1931, pp. 1–45 și *TIR* s.v. Cercetări de amploare au început aici în 1967.
- 203 *CIL*, III, 1351 (= 7853).
- 204 *DolgCluj*, IV, 1913, p. 260 = *ACMIT*, 1930, p. 39, 11.
- 205 *CIL*, III, 7847; *Sargetia*, I, 1937, p. 65.
- 206 *DolgCluj*, IV, 1913, p. 261 = *ACMIT*, 1930, p. 40, 12 = *AISC*, IV, 1941–1943, p. 318, nota; *Klio*, X, 1910, p. 504 = *AnnEp*, 1911, 40 = *ACMIT*, 1930, p. 40, 13 = *AISC*, IV, 1941–1943, p. 317, n. 1 = *OCD*, pp. 347–348.
- 207 Vezi nota precedentă și *Sargetia*, I, 1937, p. 65.
- 208 *CIL*, III, 7852.
- 209 *Digesta*, L, 15, 1, 9.
- 210 *CIL*, 1627.
- 211 *CIL*, III, 8060; *ActaMN*, III, 1966, pp. 164 și 169.
- 212 *CIL*, III, tab. cer., VIII.
- 213 *CIL*, III, 1271.
- 214 „Dacia,” VII–VIII, 1937–1940, p. 302.
- 215 *CIL*, III, tab. cer., VI; cf. „Dacia”, N.S., II, 1958, p. 213.
- 216 Vezi C. D a i c o v i c i u, în „Dacia”, N.S. II, 1958, p. 260 sq. (= *Apulum*, IV, 1961, p. 53).
- 217 *CIL*, III, tab. cer., VI, Cf. și *CIL*, III, 1322.
- 218 *CIL*, III, 2776.
- 219 Vezi B. M ó c s y, în *Historia*, VI, 1957, pp. 488–498; D. R e n d i ć-M i l o ĉ e v i ć, în *Arheoloski radovii rasprave*, II, Zagreb, 1962, pp. 315–334; U. L a f f i, *Adtributio et contributio, problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa-1966, p. 28 sq., 54, 80 sq., 90 și E m. P o p e s c u, *Aspecte ale colonizării și romani, zării în Dacia și Scythia în lumina unor inscripții din muzee bucureștene*, în *StCl*, IX (sub tipar), cu o bogată bibliografie a problemei.
- 220 *JÖAI*, XII, 1909, Bbl. 201, nr. 73: *princeps k(astelli) Salthua*.
- 221 *Serta Kazaroviana*, pars altera, Sofia, 1955 (= *BIAB*, XIX, 1955), p. 201: *princeps vici Tautiomosis*.
- 222 *CIL*, III, 7821 = „Dacia,” VII–VIII, 1937–1940, p. 300, 1.
- 223 *CIL*, III, tab. cer., I.
- 224 *ActMuz*, 1956, pp. 123–126, 2–3.
- 225 *Ibidem*, p. 127, 4.
- 226 *CIL*, III, 825 = *DizEp.*, I p. 993.
- 227 Vezi mai sus p. 166.
- 228 Vezi *TIR* s.v. cu bibliografia mai importantă.
- 229 *CIL*, III, 1630, k, 8065, 1, n. 8071, 8074, 15, 30.

- 230 *CIL*, III, 12598.
- 231 *CIL*, III, 1563—1566.
- 232 *CIL*, III, 1569—1571.
- 233 *CIL*, III, 1572.
- 234 *CIL*, III, 1573, 1573 a.
- 235 *CIL*, III, 1569.
- 236 *CIL*, III, 1560—1561.
- 237 *CIL*, III, 1562.
- 238 *CIL*, III, 1566.
- 239 *CIL*, III, 1573 a.
- 240 *CIL*, III, 1570.
- 241 Vezi N. I g n a, *Apele termale de la Băile Geoagiului (Germisara) in epoca romană*, Alba Iulia, 1946 și *TIR*, s.v.
- 242 *CIL*, III, 941 = *SCS Cluj*, V, 1954, p. 503.
- 243 *CIL*, III, 1394.
- 244 *CIL*, III, 7882.
- 245 *CIL*, III, 1396.
- 246 *CIL*, III, 1392.
- 247 *CIL*, III, 1394.
- 248 N. I g n a, *Cultul lui Aesculap și al Higiei*, Cluj, 1933, p. 94; „*Dacia*,” VII—VIII, 1937—1940, p. 343 sq., nr. 4.
- 249 *CIL*, III, 1393.
- 250 *CIL*, III, 940.
- 251 *CIL*, III, 941.
- 252 *CIL*, III, 12572.
- 253 Vezi *TIR*, s.v.
- 254 *AErt*, XXXII, 1912, p. 55.
- 255 *CIL*, III, 1404.
- 256 *CIL*, III, 1407.
- 257 *CIL*, III, 1406.
- 258 *OR*², p. 416, nr. 285.
- 259 *OR*², p. 258.
- 260 *SCIV*, VI, 1955, p. 609 sq.; *MCA*, V, 1959, p. 409; sq. VI, 1959, pp. 416—418.
- 261 Vezi cu privire la drumurile din Dacia: *AVSL*, XIII, 1876, p. 329 sq.; Christescu, I, pp. 96—110; Christescu, II, pp. 104—114; E m. P a n a i t e s c u, *Provincia și imperiul*, București, 1936 (extras din *Volumul omagial pentru frații Alexandru și Ion Lapedatu*); i d e m, *Le grandi strade romane in Romania*, Roma, 1938 (*Quaderni dell'impero. Le grandi strade nel mondo*, X), *OR*², pp. 43—53; *IstRom*, I, pp. 404—406; *TIR*, harta.
- 262 K. M i l l e r, *Die Peutingerische Tafel oder Weltkarte des Castorius*, Stuttgart, 1916; i d e m, *Itineraria romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, dargestellt*, Stuttgart, 1916.

- 263 Vezi mai departe.
- 264 J. S c h n e t z, *Itineraria romana*, volumul alterum, Lipsiae, 1940.
- 265 *CIL*, III, 1627, 8060—8061, 13802, 14216, 18—19.
- 266 *AO*, XVII, nr. 95—96, 1938, pp. 19—25 = *Serta Hoffilleriana*, Zagreb, 1940, pp. 241—247 = *AnnÉp*, 1939, 19 = *OR*², p. 401, nr. 142.
- 267 P r i s c i a n, VI, 13.
- 268 *CIL*, III, 1627.
- 269 *AISC*, I, 2, 1928—1932, pp. 48—53.
- 270 *CIL*, III, 13802.
- 271 *CIL*, III, 14216, 18.
- 272 *CIL*, III, 14216, 19.
- 273 *Ravenn. An. Cosmogr.*, IV, 5.
- 274 D i o C a s s i u s, LXXI, 19, 2.
- 275 *Dolj Szeged*, II, 1926, 153 = *SCIV*, II, 1951, p. 160.
- 276 *CIL*, III, 8061.
- 277 *SCIV*, 18, 1967, p. 116.
- 278 *CIL*, III, 8060.
- 279 E m. P a n a i t e s c u, *Le grandi strade*, p. 9, fig. 3.
- 280 H. K e m a t m ü l l e r, *Die Römerstrasse in Banat*, în *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik*, XIV, 1892, p. 214 sqq.
- 281 E m. P a n a i t e s c u, *op. cit.*, p. 8, cu pl. II, a.
- 282 Observații personale pe teren.
- 283 *C i c h o r i u s*, III-V.
- 284 „Dacia“, IX—X, 1941—1943, pp. 551—553.
- 285 *JÖAI*, VIII, 1905, Bbl. 4, nr. 9.
- 286 *CIL*, III, 7485.
- 287 *CIL*, III, 1209.
- 288 *Apulum*, III, 1947—1949, p. 173 sq., nr. 4, fig. 2.
- 289 *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 124.
- 290 *CIL*, III, 785 (=1351).
- 291 *CIL*, III, 944.
- 292 *CIL*, III, 1547.
- 293 *Cichorius*, XIV, XV, XVII, XXI, XLVI, LVIII-LIX, CI, CXXXI.
- 294 *CIL*, III, 1351.
- 295 D i o C a s s i u s, LXVIII, 13.
- 296 D. T u d o r, *Podul lui Traian de la Drobeta*, Craiova, 1931, p. 15, = *AO*, X, 1931, p. 163.
- 297 I o a n n e s T z e t z e s, *Chiliades*, II, 65—94.
- 298 G o h e n², II; T r a i a n, 542—544; S t r a c k, I, p. 127 și nr. 385.
- 299 *Cichorius*, XCVIII-XCIX.
- 300 Principalele studii privitoare la podul de la Drobeta, în care se găsesc și referințele bibliografice mai vechi, sînt următoarele: E. D u p e r r e x, *Podul lui Traian peste*

Dunăre lîngă Turnu-Severin, București, 1907; A. D e c e i, *Podul lui Traian de la Turnu-Severin*, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, pp. 140—177; D. T u d o r, *Podul lui Traian de la Drobeta*, Craiova, 1931 (= *AO*, X, 1931, pp. 149—194); i d e m, *Date noi despre podul lui Traian de lîngă T.-Severin*, în *AO*, XIV, 1935 (nr. 77—78), pp. 77—90; i d e m, în *OR*³, pp. 53—64; A. l. B ă r c ă c i l ă, *Ultimele pile de pe malul românesc ale podului lui Traian și scena CI de pe Columna Traiană*, în *SCIV*, 17, 1966, pp. 645—663.

³⁰¹ *CIL*, III, 1703, 1—3, 8074, 123 și *OR*³, p. 388, 43.

³⁰² *CIL*, III, tab. cer., VIII.

³⁰³ *CIL*, III, 7974.

³⁰⁴ *CIL*, III, 7955.

³⁰⁵ *CIL*, III, 980.

³⁰⁶ *CIL*, III, 1467, 7939.

³⁰⁷ *CIL*, III, 1466.

³⁰⁸ *CIL*, III, 1469.

³⁰⁹ *CIL*, III, 1465.

³¹⁰ *CIL*, III, 7922.

³¹¹ *CIL*, III, 7919.

³¹² *AISC*, I, 1928—1932, p. 87, 6 = *AnnÉp*, 1933, 17.

³¹³ *AÉrt*, XXXIV, 1914, p. 354 = *AnnÉp*, 1913, 50.

³¹⁴ *CIL*, III, 7975.

³¹⁵ *CIL*, III, 7912.

³¹⁶ *CIL*, III, 7938.

³¹⁷ *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 410 = *AnnÉp*, 1914, 114 = „Dacia“, I, 1924, p. 250, 1.

³¹⁸ *CIL*, III, 7802.

³¹⁹ *CIL*, III, 978.

³²⁰ *CIL*, III, 7949 și *ACMIT*, 1929, p. 313.

³²¹ *CIL*, III, 13798.

³²² *CIL*, III, 7729 (= 968) = *ILS*, 4241.

³²³ Cu privire la *portorium* vezi următoarele studii mai importante apărute în ultimele trei decenii, în care se poate găsi și întregă bibliografia mai veche: H. N e s s e l h a u f, *Publicum Portorium Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, în *Epigraphica*, I, 1939, p. 331 sqq.; A. D o b ó, *Publicum Portorium Illyrici*, Budapest, 1940 (*AÉrt*, s. III, t. I, 1940, pp. 144—185); i d e m, *A romai vámokról* (Despre vămile romane), în *AÉrt*, s. III, t. VI—VII, 1946—1948, pp. 208—215; S. J. D e L a e t, *Portorium*; N. G o s t a r, *Vămile Daciei*, în *SCIV*, II, 2, 1951, pp. 165—181; I. I. R u s s u, *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în *SCIV*, IV, 1953, pp. 784—793; D. T u d o r, în *OR*³, pp. 145—147; i d e m, în *IstRom*, I, p. 415 sq.

³²⁴ *CIL*, III, p. 958, tab. cer., XXIV.

³²⁵ *CIL*, III, 1568; cf. *SCIV*, IV, 1953, p. 788 sq.

³²⁶ *CIL*, III, p. 958, tab. cer., XXIII.

- 327 *MKErt.*, II, 1908, p. 17 = *Anuarul XXIV al Gimnaziului mixt din Orșova*, 1942—1943, p. 8 = *SCIV*, IV, 1953, p. 786 și urm.
- 328 *CIL*, III, 7429 (=753) = *ILS*, 1465.
- 329 *Pflaum*, p. 787.
- 330 *CIL*, III, 7435 (cf. 12345) = *ILS*, 1856.
- 331 *CIL*, III, 7127 = *ILS*, 1421.
- 332 *CIL*, III, 8042.
- 333 *Stein*, p. 78.
- 334 *OR*³, pp. 142, 147, 174; *idem*, *Sucidava* (1965), p. 39 sq.
- 335 *Pflaum*, p. 591 sq., nr. 222.
- 336 *OR*³, p. 380, 5 = *AnnÉp*, 1944, 100.
- 337 *Stein*, p. 79 sq.
- 338 *Pflaum*, p. 687, nr. 253 și p. 1065.
- 339 *De Laet*, *Portorium*, p. 218, cu n. 1.
- 340 *OR*³, p. 142 și 146 sq.
- 341 *CIL*, III, 781, r. 8 și urm (cf. p. 1009 f și 12509) = *ILS*, 423 = *IGR*, I, 598.
- 342 *AnnÉp*, 1927, 24—25.
- 343 *CIL*, III, 1565.
- 344 Vezi notele 329 și 331.
- 345 *CIL*, III, 7853 (=1351) = *ILS*, 1860.
- 346 *RE*, XXI, c. 2492 și *TIR*, s.v.
- 347 *Dolg Szeged*, II, 1926, p. 153 și urm.; *SCIV*, II, 2, 1951, p. 160 și urm.
- 348 *CIL*, III, tab. cer., XXIII și XXIV.
- 349 *CIL*, III, 7837.
- 350 *CIL*, III, 1610 = *SCIV*, VI, 1955, pp. 883—887.
- 351 *CIL*, III, 1081.
- 352 Vezi mai sus.
- 353 „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 323.
- 354 *Ibidem*, p. 325, 5.
- 355 Vezi nota 324.
- 356 *ErdMúz*, V, 1888, p. 65, 22 = *SCIV*, IV, 1953, p. 792, n. 2 = *Tudor*, p. 263, nr. 105.

ARMATA ȘI SISTEMUL DE APĂRARE A PROVINCIEI

CONSIDERAȚII GENERALE

Cucerită printr-un efort militar suprem, Dacia, citadelă înaintată dincolo de linia naturală de graniță pe care o constituia Dunărea, uriaș cap de pod în mijlocul popoarelor și seminiilor libere de la nordul marelui fluviu, a putut fi păstrată de către Imperiul roman în stăpînirea sa peste un secol și jumătate numai prin menținerea în noua provincie a unui însemnat număr de trupe și prin organizarea unei cît mai bune și mereu mai puternice apărări a granițelor. Apărarea Daciei a constituit pentru imperiu o permanentă preocupare, de la care împărații nu s-au putut abate. Direct sau prin legații lor, ei s-au străduit neconținut să apere hotarele provinciei, să înlăture prin toate mijloacele primejdiile care se iveau și să ridice tot mai puternice fortificații, care se descurajeze pe dușmanii din afară și să ușureze cît mai mult misiunea trupelor încredințate cu apărarea provinciei. Dacia prezenta pentru Imperiul roman mari și multiple interese de ordin economic, politic și strategic-militar. De aceea imperiul, neprecupețind nici un efort și nici un sacrificiu material, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a păstra în stăpînirea sa cît mai îndelung provincia cucerită de Traian.

Dacia era o țară bogată, cu mari resurse economice, proaspete și neepuizate, a căror exploatare aducea mari venituri fiscului imperial. De asemenea, foarte devreme un mare număr de cetățeni se stabiliseră și își creaseră condiții bune de viață în noua provincie. De aceea, numai gîndul de a abandona provincia din nordul Dunării, atribuit de tradiția istorică antică lui Hadrian, era privit ca inoportun și merit să fie motiv de dezaprobare și discreditare a politicii oricărui împărat. Prestigiul politic al imperiului impunea apărarea provinciei din nordul Dunării, oricite greutăți ar fi întîmpinat.

Pe de altă parte, în sistemul mai general de apărare a imperiului la Dunărea de mijloc și de jos, Daciei îi revenea un rol important, acela de a sparge unitatea lumii barbare din această parte, împiedicînd unirea diferitelor popoare și îngreuiînd legăturile dintre ele. Înfiptă ca o fortăreață în mijlocul acestei lumi, Dacia despărțea popoarele din interiorul arcului carpatic și pe cele care locuiau la Dunărea de mijloc de cele din afară munților Carpați, pînă la țărmurile de vest și de nord ale Pontului Euxin. Prin prezența acestui puternic bastion la nordul Dunării apărarea imperiului la Dunărea de mijloc și de jos era mult ușurată. Buna apărare a Daciei asigura totodată liniștea teritoriilor romane din sudul Dunării. Pe de altă parte, prezența romanilor în Dacia, provincie cu cele mai lungi frontiere spre lumea barbară, le permitea să supra-

vegheze mișcările popoarelor din vecinătate, să evite atacurile prin surprindere și nu arareori să se amestece în treburile lor, învrăjbindu-le adeseori între ele. În timpul marilor dificultăți create imperiului de războaiele marcomanice, împăratul filozof se gândise, cu toate că politica de anexiuni își pierduse puterea de atracție, că apărarea Imperiului roman la Dunărea de mijloc ar fi mai bine asigurată și ferită pe viitor de primejdie prin cucerirea teritoriului dușman și organizarea a două noi provincii — Marcomania și Sarmatia¹. Dar pentru înfăptuirea acestui plan imperiul nu mai dispunea de vigoarea și forța necesară, astfel că Marcus Aurelius moare fără a-și fi putut duce planul la îndeplinire, iar fiul și urmașul său Commodus renunță foarte repede la orice ambiție în această privință.

În timpul războaielor marcomanice și Dacia a fost expusă la grea încercare, căreia însă, cu toate dificultățile, pierderile și distrugerile suferite, i-a făcut totuși față, ceea ce i-a permis să se redrezeze cu destulă ușurință și destul de repede în vremea lui Septimiu Sever și a urmașilor săi.

Apărarea Daciei era favorizată de relieful și configurația terenului, care ofereau bune posibilități de apărare. Dacia se prezintă ca o puternică fortăreață naturală, apărată de cununa de munți, *corona montium*, de care vorbește istoricul tîrziu Jordanes. Știind să folosească toate impedimentele naturale și să-și adapteze sistemul defensiv la aceste posibilități naturale care se ofereau, romanii au făcut din Dacia o atît de puternică fortăreață, un adevărat *propugnaculum Imperii*, încît ea a putut părea atît celor care au creat-o, cît și dușmanilor dinafara hotarelor imperiului aproape ca inexpugnabilă.

Fortăreața amenințătoare în mijlocul lumii de popoare libere, Dacia era însă încontinuu supusă amenințării dinafară, căci toate aceste popoare așteptau doar un moment de slăbiciune pentru a o ataca. Pentru a face neconținut față acestei situații, imperiul a fost nevoit să aducă și să mențină tot timpul în Dacia efective militare numeroase. Experiența din timpul războaielor marcomanice i-a determinat pe romani nu numai să unească sub aceeași conducere superioară cele trei provincii dacice, ci și să ridice numărul legiunilor cantonate în Dacia de la una, la două, sporind proporțional și numărul trupelor auxiliare. Concomitent, sistemul defensiv va fi mereu amplificat și neconținut adaptat la împrejurările dinafară, cărora trebuia să le facă față și de care trebuia să țină seamă în organizarea și orientarea lui. Împinzită de la început cu trupe numeroase, Dacia a fost treptat întărită cu nenumărate lucrări de fortificație, constînd din caste, castele burgusuri, turnuri de tot felul, valuri și limesuri de pămînt sau de piatră.

Dotată cu efective militare numeroase și dispunînd de puternice fortificații, Dacia a putut face față timp îndelungat oricăror împrejurări și și-a putut îndeplini cu succes, pînă la sfîrșit, misiunea care-i revenea ca provincie a Imperiului roman. Provincia Dacia va fi abandonată, nu pentru că ea însăși nu mai putea fi apărată, ci, după mărturia însăși a autorilor antici,

pentru că ținuturile din sudul Dunării, ale Moesiei și Illiricului erau devastate de la un capăt la altul, și pentru că lipsa de forțe militare necesare apărării lor a făcut superfluă apărarea Daciei, impunând replierea trupelor din nou pe linia mai simplă, dar foarte vulnerabilă, a Dunării.

Armata romană din Dacia a jucat un rol însemnat în viața provinciei. Elementele militare active și veteranii sînt tot timpul prezenți în mijlocul populației provinciei, participă și influențează viața în toate domeniile ei, de la organizarea administrativă și activitatea economică, pînă la formele variate ale culturii și vieții spirituale. Iar istoria politică a provinciei este în bună parte istoria evenimentelor militare, legate de acțiunile de mai mică sau mai mare amploare ale comandanților de toate gradele, de la guvernatorii imperiali, pînă la tribunii sau prefectii cohortelor, alelor și celorlalte corpuri de trupă. De aceea, istoria militară a Daciei constituie un capitol important din istoria în genere a provinciei, care se cuvine să fie bine cunoscut.

Ca în orice altă provincie a imperiului, apărare a Daciei era asigurată prin armata romană, formată din corpuri de trupă de diferite categorii și din lucrările de fortificație alcătuiind un puternic sistem defensiv.

Lucrările de fortificație sînt construite după principiile și în tehnica descrisă de autorii tratatelor de artă militară și cunoscute din celelalte provincii ale imperiului pe baza cercetărilor arheologice.

Armata romană din Dacia, de asemenea, este alcătuită în general în același fel ca și restul armatei imperiului și anume, din soldați de profesie, care se angajează pe o lungă perioadă, în general de 20—25 de ani. Cariera militară, la toate eşaloanele, cu toate riscurile și greutățile pe care le prezenta, era considerată lucrativă și atrăgea totdeauna un mare număr de oameni. Soldații de toate gradele erau plătiți cu solda anuală, la care se adăugau și alte avantaje pe care le primeau în timp de război, în timpul serviciului și la ieșirea din armată. Armata romană are astfel un pronunțat caracter de clasă, apărînd nu numai interesele generale ale imperiului, ci o dată cu aceasta și interesele clasei conducătoare. Stăpînirea romană în Dacia, cu organizarea ei economică și social-politică, în sistemul orînduirii sclavagiste, se sprijină și se menține prin puterea armatei.

ARMATA ROMANĂ DIN DACIA

Totalitatea trupelor de orice categorie staționate în provincie alcătuiesc armata Daciei (*exercitus Daciae*). Ea este pusă sub comanda superioară a guvernatorului fiecărei provincii în parte, a legatului imperial sau a procuratorilor presidiali. În epoca lui Traian, cînd Dacia este o provincie unică,

armata Daciei este și ea una singură, aflată sub comanda guvernatorului de rang consular al provinciei. Numele lui, în speță al lui D. Terentius Scaurianus, figurează în toate cele trei diplome militare pe care le cunoaștem din primii ani ai existenței provinciei², prin care soldații din trupele staționate în Dacia sint lăsați la vatră (*dimissi honesta missione*).

O dată cu crearea a două provincii dacice la începutul domniei lui Hadrian, în 118—119, și apoi a unei a treia provincii a Daciei Porolissensis, în 124, trupele din fiecare provincie alcătuiesc cite un *exercitus* aparte, sub comanda guvernatorului respectiv. În Dacia Superior comandantul armatei provinciei este legatul imperial, de rang pretorian, al cărui nume figurează pe toate cele șase diplome militare pe care le cunoaștem din perioada 120—158³. În perioada care ține pînă prin 167—168, din Dacia Inferior cunoaștem numai două diplome militare⁴, iar din Dacia Porolissensis cinci⁵, în care comandanții ai celor două armate provinciale sint procuratorii presidiali respectivi. Existența unei armate a provinciei Dacia Porolissensis este documentată și prin mai multe cărămizi cu ștampila *E(xercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, descoperite la Napoca⁶. Cu toate acestea, pe emisiunile monetare ale lui Hadrian de prin anul 137, întilnim legenda EXERCITVS DACIAE, care se referă la armata provincială în totalitatea sa, alcătuită din armatele separate ale celor trei provincii. Acestea, deși alcătuite separat, erau considerate totuși ca formînd o singură armată provincială. Presupunem că în timp de război armatele celor trei provincii, grupate în jurul singurei legiuni din provincie, puteau fi puse sub o singură comandă, aceea a legatului Daciei Superior, cu toate că nu dispunem de indicațiile care să confirme această ipoteză. Situația este în schimb clară după reorganizarea Daciei din anii 168—169, cînd legatul consular al celor trei Dacii este totodată și comandantul tuturor trupelor din toate cele trei provincii. De aceea, după cum am arătat, numele unor consulari din această vreme figurează în inscripțiile onorifice sau în cele de pe pietrele de fundație puse de trupele din toate cele trei provincii ale Daciei. Cu toate acestea, deși nu avem nici o diplomă militară din această perioadă, armatele celor trei provincii continuă să existe și separat, după cum rezultă din folosirea în continuare a ștampilelor pe cărămizi cu inscripția *E(exercitus) D(aciae) P(orolissensis)* și după ce comanda acestei armate a trecut din mîinile procuratorului presidial de la Napoca în acelea ale comandantului legiunii V Macedonica, de la Po-taissa⁷.

Armata romană din Dacia era alcătuită, ca și în celelalte provincii imperiale, din legiuni, trupe auxiliare regulate, formate din ale și cohorte, trupe neregulate și detașamente sau formații temporare. Ne vom ocupa pe scurt de fiecare din aceste categorii de trupe.

Legiunile formează și în Dacia nucleul armatei romane⁸, unitățile mari, de bază, în jurul cărora se grupează și luptă celelalte corpuri de trupă. Ele sînt alcătuite numai din cetățeni romani. Uneori și peregrinii erau recrutați în legiuni, acordîndu-li-se în prealabil cetățenia romană.

În timpul imperiului, după constatările lui A. Domaszewski, efectivul unei legiuni era de 5 600 de oameni⁹. O legiune era alcătuită din 10 cohorte, dintre care prima era *milliaria*, adică de 1 000 de soldați, iar celelalte nouă erau *quingenariae*, numai de cîte 500 de soldați. Prima cohortă cuprindea cinci centurii, în timp ce celelalte erau alcătuite din cîte șase centurii fiecare, grupate cîte două într-o unitate tactică numită *manipulum*. O legiune avea astfel în total 59 de centurii. Comandantul unei centurii este centurionul. Centurionii sînt ofițeri de carieră, recrutați din rîndurile plebei (*plebs*) ca și soldații de altfel. Ei sînt numiți de împărat și au dreptul să poarte inelul de aur. Centurionii erau de diferite grade și puteau avansa din treaptă în treaptă, în aceeași legiune sau mutîndu-se dintr-o legiune într-alta, pînă la rangul de *primipilus*, adică comandant al primei centurii din prima cohortă, după care obișnuit erau promovați în ordinul ecvestru.

Comandantul unei legiuni este un imputernicit imperial, *legatus legionis*, funcție care face parte din cariera (*cursus*) senatorială, îndeplinită după pretură. Îndată după el urmează în rang *tribuni legionis laticlavi*, tineri din ordinul senatorilor care exercită această comandă în legiuni înainte de a avea acces la cariera senatorială propriu-zisă. Alți *tribuni legionis* sînt din rîndurile membrilor ordinului ecvestru și se numesc *angusticlavi*, pentru că toga pe care o poartă avea o margine de purpură mai îngustă. E una din cele trei comenzi militare pe care le exercită tinerii cavaleri în cadrul așa-numitei *militia equestris*, înainte de a avea acces la cariera ecvestră. Dintre *primipili* era numit și *praefectus castrorum legionis*, care se îngrijea de organizarea și întreținerea lagărului. Fiecare legiune cuprindea și un număr de călăreți (*equites*), folosiți numai ca gardă a comandantului.

Legiunile dispuneau de cîte un corp de subofițeri numiți *principales*, folosiți în statul-major (*officium*) al comandantului (*officium legati legionis*), al tribunilor și al prefectului castrului. Ei sînt numiți de ofițerul de care țin, au o ierarhie de diferite grade și îndeplinesc variate funcții, însărcinări și misiuni. Oficiul legatului de legiune are un caracter strict militar, fiind alcătuit din *principales* numiți, după rang și atribuții, *cornicularii*, *beneficarii*, *actarii*, *statores*, *stratores*, *librarii*, *immunes* etc.

Tot dintre subofițerii legiunilor era alcătuit și statul-major al guvernatorului provinciei, care cuprinde însă și funcții afectate numai magistraților investiți și cu atribuții civile, și judecătorești (*pro praetore*), cum sînt *commentarienses* (șefi ai protocolului), *speculatores*, care judecă crimele capi-

tale, *quaestionarii*, care conduceau anchetele, *frumentarii*, cu misiuni polițienești, apoi un *haruspex*, *interpres*, *victimarius* etc. Garda legatului imperial este alcătuită din *equites et pedites singulares*, cu rang de *principales*, recrutați însă din trupele auxiliare. O altă categorie de *principales* în legiuni o constituie cei cu atribuții militare, ca *aquiliferi*, purtătorii de acvile, *signiferi*, purtătorii de însemne, *imaginiferi*, care purtau imaginea împăratului, *vexillarii*, care purtau steagurile călăreților, *optiones*, locțiitorii de centurioni, cu diferite atribuții, *tesserarii*, crainicii comandantului, apoi trompeții, numiți *tubicenes*, *cornicenes*, *bucinatores*, și păzitorii armelor, *custodes armorum*. O ultimă categorie de *principales* în legiune sînt cei cu diverse atribuții administrative și tehnice, infirmieri, veterinari, medici, arhitecți, topografi (*mensores*), apoi cîte un păzitor al manejului (*custos basilicae*), ceasornicar (*horologarius*), cîntăreț, la orga de apă (*hydraularius*) și alții, toți aflați sub comanda prefectului castrului. Subofițerii de rangul cel mai înalt (*cornicularii* din oficiul guvernatorului, *optiones spei* și *aquiliferi*) puteau avansa la rangul de centurioni, purtînd în timpul așteptării la avansare numele de *candidati*.

Soldații de rînd (*caligati* sau *milites gregarii*), subofițerii și centurionii erau cu toții militari de carieră, care se angajau voluntar în legiuni pentru un mare număr de ani și primeau o soldă anuală.

Înrolarea soldaților în legiuni era voluntară și se făcea obișnuit la vîrsta de 20 de ani. Durata serviciului militar, potrivit angajamentului, era de 20 de ani, dar ea se prelungea obișnuit cu 5 ani, astfel că durata medie reală a serviciului în legiune era de 25—26 de ani, dar uneori soldații erau ținuți sub arme și mai mulți ani.

Solda (*stipendium*) unui soldat din legiune era, începînd din timpul lui Domițian, de 300 de denari anual. Ea a fost augmentată de Septimiu Sever în 197 într-o măsură necunoscută și apoi mărită de Caracalla, după uciderea lui Geta, cu încă o jumătate din valoarea ei de pînă aci, ridicîndu-se astfel, probabil, la suma de 750 de denari anual¹⁰. Subofițerii de rangul cel mai de jos (*immunes*, cei scutiți de corvezi) primeau soldă egală cu a soldaților de rînd, cei cu misiuni tactice primeau însă soldă mărită cu jumătate, subofițerii din grupa beneficiarilor soldă dublă, iar cei calificați pentru a deveni centurioni, soldă triplă. Mult mai mari erau soldele centurionilor, ei primind de cinci ori mai mult decît un soldat din garda pretoriană, adică 5 000 de denari anual în vremea lui Domițian—Traian (față de cei 300 denari ai unui gregar din legiune). Deosebit de favorizați erau centurionii din prima cohortă, numiți *primi ordines*, care primeau dublul salariului celorlalți centurioni, adică 10 000 denari, iar *primipili*, îndoitul acestora, adică 20 000 denari. Deși relative într-o oarecare măsură, aceste cifre ilustrează remunerarea foarte diferențiată a soldaților în raport cu subofițerii și corpul centurionilor.

La sumele primite ca *stipendium* se adăugau împărțirile ocazionale de bani, *donativa*, făcute de împărați, care dacă în secolul al II-lea sînt foarte rare pe seama soldaților din legiuni, ele fiind atribuite aproape numai soldaților din garda imperială, începînd cu Septimiu Sever se înmulțesc. La ieșirea din armată, veteranul primea o substanțială recompensă, *praemia militiae*, de 3 000 denari, instituită de Augustus¹¹ și menținută neschimbată pînă în secolul al III-lea. Dar din cauza dificultății de a plăti aceste *praemia militiae* în bani, împărații recurg la distribuirea de pămînturi (*missio agraria*) și întemeierea de colonii de veterani. Așa cum observă însă și istoricul italian G. Forni în cartea sa despre recrutarea legiunilor (1953), lungă serie a întemeierilor de asemenea colonii militare se întrerupe pentru totdeauna cu Hadrian, pentru că nu mai exista posibilitatea de a obține terenuri pentru adsignare (atribuire de pămînturi), prețul lor, cînd ele trebuie să fie cumpărate, fiind prea ridicat¹².

În Dacia, pe timpul lui Traian, au rămas se pare trei legiuni, de aceea guvernatorul provinciei era un *legatus* de rang consular. Una dintre legiunile care au făcut parte din armata Daciei în vremea lui Traian a fost *legio IIII Flavia felix*. Ea a participat la războaiele dacice și probabil că după primul război dacic a făcut parte din armata de ocupație lăsată în teritoriile din sudul Daciei rămase în stăpînirea romanilor. Se pare, de asemenea, cum ar indica recente săpături arheologice, că ea a staționat în acest timp în marele castru de pămînt de la *Berzobis*, pe drumul dintre Lederata și Tibiscum. Cărămizi cu ștampila legiunii s-au găsit și în alte localități din Banat (Băile Herculane, Mehadia, Panciova, Palanca, Pojejena Sirbească, Denta, Surducul Mare)¹³, ca și la Drobeta¹⁴ și mai la nou Sucidava¹⁵, dovedind probabil prezența unor detașamente ale legiunii și în aceste localități din Dacia Inferior, fie în timpul războaielor de cucerire ale lui Traian, fie cu prilejul evenimentelor de la începutul domniei lui Hadrian. După terminarea celui de-al doilea război dacic ea a fost transferată în regiunea din jurul noii capitale a provinciei, unde a lăsat urme sigure. Se pare că efectivele ei au staționat ca detașamente în mai multe localități din sudul Daciei. Unul dintre aceste detașamente a staționat la Grădiștea Muncelului, pe locul cetății dacice de la *Sarmizegethusa regia*, pe care o reface și o adaptează pentru nevoile ei și lîngă care clădește o baie de piatră. Numele ei, LEG IIII FF, a fost săpat pe trei blocuri de piatră găsite în zidul cetății¹⁶. Misiunea ei era de a supraveghea fosta reședință a regilor daci, spre a preveni orice încercare de regrupare a dacilor în acest loc. Alte detașamente ale legiunii par să fi staționat în jurul Ulpiei Traiane, iar efective mai mici erau răspîndite în diferite alte localități, mai ales de-a lungul Mureșului, pe drumul spre Pannonia. Cărămizi cu ștampila legiunii se cunosc de la Apulum¹⁷, Ulpia Traiana¹⁸, Reea¹⁹, și Aradul Nou²⁰. De asemenea, patru inscripții au fost puse de ofițerii din această legiune. La Micia, centurionul Q. Licinius Macrinus ridică un altar lui I.O.M. Helio-

politanus²¹, iar la Ulpia Traiana un alt centurion, M. Calventius Viator, care indeplinea funcția de *exercitator equitum singularium C. Avidi Nigrini legati Augusti pr. pr.*, adică instructor al călăreților din garda guvernatorului Daciei din timpul lui Traian, care se pare că aci își avea atunci sediul, ridică un altar, *Eponabus et Campestribus*²², zeitelor protectoare ale maneului. Tot la Ulpia Traiana a murit în vîrstă de 37 de ani centurionul Sextus Pilonius Modestus²³, iar un alt centurion din aceeași legiune, al cărui nume nu s-a păstrat, a ajuns decurion al coloniei dacice²⁴ în vremea domniei lui Traian sau a lui Hadrian, după cit se pare. Aceste urme numeroase²⁵ dovedesc că legiunea a rămas în Dacia, după cum a arătat C. Daicoviciu²⁶, contrar părerii mai vechi a lui E. Ritterling²⁷, și după organizarea provinciei, pînă după evenimentele de la începutul domniei lui Hadrian, cînd ea a fost transferată la Singidunum în Moesia Superior.

A doua legiune din Dacia pe vremea lui Traian se pare că a fost *legio I Adiutrix*²⁸. Urmele lăsate de ea în Dacia, după războaiele de cucerire la care a participat, sînt mai puțin numeroase. La Apulum, un veteran al legiunii ridică un altar pentru sănătatea împăratului Traian²⁹, iar un altul, L. Silius Maximus, care se intitulează *magistra(n)s primus in Can(anabis)*, adică primul *magister* al canabelor de la Apulum, ridică un altar zeiței Fortuna Augusta și genului protector al locuitorilor din canabe (*Genio canabensium*)³⁰. Tot aci, deși lectura nu este pe deplin asigurată, textul inscripției fiind se pare corupt, *Tib(erius) Cl(audius) Valerianus, (centurio) leg(ionis) XIII G(eminæ) et [leg(ionis)] I Aitricis* [în loc de *Adiutricis*], ridică un alt altar lui Aesculap și Hygiei³¹, așa precum numele legiunii pare să se citească pe un fragment de inscripție tot de la Apulum, rău păstrat³². E adevărat că dovada socotită peremptorie a staționării legiunii I Adiutrix la Apulum, împreună cu legiunea XIII Gemina, a fost mai de mult înlăturată de E. Ritterling, care a arătat că ștampila pe cărămizi pe care greșit se citea numele celor două legiuni³³ aparține de fapt numai legiunii XIII Gemina, după numele căreia urmează un nume de persoană: LEG(io) XIII GE(mina) TADI(us)³⁴. Recent însă, epigrafistul I.I. Russu semnalează că istoricul ardelean Zamosisus nota pe la începutul secolului al XVII-lea la Cluj o cărămidă cu ștampila LEG I ADIV(trix)³⁵, iar arheologul clujean H. Daicoviciu a identificat emblema legiunii (*signum*), constînd din doi capricorni față în față, la mijloc un disc cu spic, pe un bloc de piatră descoperit în 1962 în zidul cetății dacice de la Grădiștea Muncelului³⁶, unde au ieșit la iveală și monumentele cu numele Leg. IIII Flavia felix, ceea ce consituie argumente noi și puternice în sprijinul staționării temporare a acestei legiuni undeva în sudul Daciei, putînd să fi participat și ea la paza ruinelor fostei capitale a regilor daci. În 114 legiunea este însă retrasă din Dacia și dusă în Orient, unde ia parte la războiul împotriva parților, după terminarea căruia ea este readusă pe frontul dunărean, stabilindu-i-se însă garnizoana la Brigetio, în Pannonia Superior,

unde își construiește un nou castru în vremea lui Hadrian și unde va rămâne apoi vreme îndelungată.

Dar legiunea care a staționat permanent în Dacia, din primii ani ai întemeierii provinciei până la abandonarea ei de către romani la începutul domniei lui Aurelian, a fost legiunea XIII Gemina. Ea și-a avut tot timpul garnizoana în castrul de la Apulum, clădit pe înălțimea „Cetate” de la Alba Iulia. După reorganizarea Daciei la începutul domniei lui Hadrian, ea rămâne singura legiune în această provincie până la începutul războaielor marcomanice, din vremea domniei lui Marcus Aurelius. În acest răstimp, dintre 118—119 și 168—169, guvernatorul Daciei Superior este totodată și comandantul legiunii XIII Gemina. Și după noul statut de organizare aplicat în Dacia de Marcus Aurelius, legiunea XIII Gemina rămâne la Apulum având comandant propriu, subordonat legatului consular al celor trei Dacii, care își avea tot aci la Apulum reședința.

Legiunea XIII Gemina a lăsat cele mai numeroase urme epigrafice la Apulum și în restul Daciei, pe baza cărora istoria ei în provincia întemeiată de Traian ne este relativ binecunoscută³⁷. Din mulțimea știrilor pe care le avem despre această legiune ne mulțumim să amintim doar câteva, care ni se par mai semnificative sau sînt noi, scoase recent la iveală prin descoperiri și cercetări arheologice.

Din timpul domniei împăratului Traian nu cunoaștem numele nici unui legat al legiunii XIII Gemina în Dacia. Din această vreme ar data epitaful unui soldat (*miles legionis XIII Gem.*) de origine italică (din Carsule, în Umbria) decedat la Apulum³⁸. Foarte devreme, încă în timpul domniei lui Traian³⁹ și apoi în timpul lui Hadrian și Antoninus Pius inscripțiile⁴⁰ fac mențiune despre canabele întemeiate în jurul castrului legiunii, cum am mai amintit. Prin anul 127, deci sub Hadrian, veteranii legiunii, atunci lăsați la vatră, care fuseseră recrutați (*milites facti*) în anii 102 și 103, ridică la Apulum un altar închinat lui I. O. M.⁴¹, așa precum la idele lui decembrie ale anului 135 alți veterani lăsați la vatră pe vremea cînd comandant al legiunii și legat al Daciei Superior era C. Iulius Bassus, ridică un alt altar, tot la Apulum, triadei capitoline, *I.O.M. Iunoni Reg(inae) Minervae*⁴². Altare mai sînt ridicate la Apulum geniului legiunii (*Genio legionis XIII Geminae*) de un comandant al legiunii⁴³ și de un *tribunus laticlavus*⁴⁴, așa precum în vremea domniei lui Severus Alexander un alt comandant al legiunii închină un altar geniului pretoriului castrului (*Genio praetorii huius*)⁴⁵, iar la o dată neprecizată un subofițer al legiunii (*optio*) închină tot la Apulum geniului centuriei (*Genio centuriae*)⁴⁶.

Ruinele castrului de la Apulum sînt puțin cunoscute, dimensiunile inșei ale acestuia nefiînd mai precis stabilite, deoarece pe locul lui s-au ridicat în evul mediu și în vremurile mai noi numeroase clădiri, care îngreuiază cercetarea sistematică a vechilor construcții. Inscripțiile ne dau însă unele

indicații în privința unor construcții ridicate în castru sau în afara lui pentru noile legiuni și ale populației civile.

Astfel, în anul 161, la începutul domniei lui Marcus Aurelius și L. Verus, o inscripție amintește de construirea de către legiunea XIII Gemina, prin grija directă a guvernatorului provinciei și comandant al legiunii P. Furius Saturninus, a unei clădiri care nu este numită⁴⁷, dar pe care o bănuim a fi fost importantă.

Pe baza ștampilelor de pe cărămizi cu numele legiunii, E. Ritterling ajungea la concluzia că pe timpul lui Septimiu Sever a avut loc o intensă activitate constructivă în castrul de la Apulum, ridicându-se clădiri noi sau refăcându-se altele mai vechi. În legătură cu o asemenea refacere a pretoriului castrului este de pus și inscripția care amintește construirea pe la anul 205 pe cheltuiala lor, din ordinul consularului Daciei Mevius Surus, a clădirii colegiului speculatorilor (*schola speculatorum*)⁴⁸, a subofițerilor care formau corpul de gardă al guvernatorului (cite 10 din fiecare dintre cele două legiuni existente atunci în Dacia). Dreptul de a se organiza în colegii și de a avea clădiri pentru întruniri chiar în castru a fost dat subofițerilor de Septimiu Sever, în cadrul favorurilor acordate de el soldaților și armatei. Se pare de altfel că în aceeași clădire subofițerii de cel mai înalt rang din oficiul legatului consular, anume *cornicularii*, *commentarienses* și *speculatores*, ridicaseră puțin mai înainte o statuie fratelui împăratului, lui P. Septimius Geta, consular al celor trei Dacii⁴⁹.

Pe vremea lui Caracalla, un soldat din legiunea XIII Gemina, M. Ulpius Mucianus, a ridicat pe cheltuiala sa, probabil în apropierea lagărului, un templu cu orologii (*templum horologiarium*)⁵⁰, pe care îl închină lui I.O.M. și Iunonei Regina pentru sănătatea lui Caracalla și a mamei sale Iulia Domna. El este probabil templul cu ceasuri al lagărului, ridicat pentru folosința soldaților din legiunea XIII Gemina. Și tot în apropierea castrului se va fi găsit și izvorul, *fons*, pe care din porunca zeului Apollo un alt *speculator* al legiunii XIII Gemina, Ulpius Proculus, l-a refăcut⁵¹ pe timpul lui Gordian III, pentru folosința soldaților și a civililor localnici probabil.

Pe vremea când legiunea XIII Gemina era singura legiune din Dacia, circumscripția teritorială asupra căreia își întindea autoritatea și a cărei pază îi revenea cuprindea întreaga Dacie Superior, după cum vedesem cărămizile cu numele ei descoperite în numeroase localități⁵². Probabil că și Dacia Prolissensis se găsea în aceeași situație, deși de la întemeiere până la reorganizarea din timpul lui Marcus Aurelius ea este condusă de un procurator presidial. Cărămizi cu numele legiunii XIII Gemina se cunosc în Dacia Prolissensis la Potaiasa, Suceag lângă Cluj și Prolissum. Recent, o *vexillat(io) leg(ionis) XIII Gem(inae)* e documentată epigrafic la Tihău⁵³, unde ea, împreună cu *cohors I Cannanefatium*, care își avea acolo garnizoana, a participat probabil la construirea în piatră a castrului. După aducerea

legiunii V Macedonica la Potaissa, detașamentele legiunii XIII Gemina vor fi fost retrase, paza teritoriului Daciei Porolissensis revenind de acum înainte numai legiunii de la Potaissa și trupelor auxiliare din provincie. Lipsa aproape totală pînă acum a cărămizilor cu ștampilă și a oricăror alte urme epigrafice ale legiunii XIII Gemina pe teritoriul Daciei Inferior⁵⁴ dovedesc că paza acestei provincii era lăsată numai pe seama trupelor auxiliare de acolo, aflate sub comanda procuratorului special.

Legiunii XIII Gemina îi revenea în mod special paza ținutului aurifer, după cum se poate deduce din atestările epigrafice privind această legiune. În afară de cărămizile cu ștampila legiunii cunoscute de la Ampelum și de la Ampoita, trei soldați și un veteran al legiunii au murit și li s-au ridicat epitafuri la Ampelum⁵⁵, așa precum se știe că două contracte scrise pe tăblițe cerate au fost încheiate în canabele legiunii (*actum canabis legionis XIII G.*)⁵⁶, în anul din ele cumpărătorul unei sclave fiind chiar un soldat din legiune, *Cl(audius) Iulianus mil(es) leg(ionis) XIII Geminae centuria Cl(audii) Mari*, unul dintre martori fiind de asemenea soldat, iar altul veteran din aceeași legiune. Existau probabil detașamente sau vexilații care staționau permanent în regiunea auriferă.

O vexillatio a aceleiași legiuni supraveghea pe vremea lui Caracalla exploatarea pietrei în cariera de la Deva, unde ea închină un altar lui *Hercules Silvanus*⁵⁷. De asemenea, întreg drumul de-a lungul Mureșului era păzit de detașamente ale legiunii de la Apulum, instalate în stațiunile militare de la Micia, Bulci, Sinnicolaul Mare și Cenad, după cum dovedesc cărămizile cu ștampile descoperite în aceste localități.

Inscripțiile din Dacia sau din alte părți ne ajută să cunoaștem alcătuirea efectivelor legiunii, cu întreaga lor ierarhie, de la comandantul de legiune, *legatus legionis*, pînă la cei mai umili soldați (*militēs gregarii*).

În perioada de la Hadrian pînă la războaiele marcomanice, guvernatorul Daciei Superior, care rezida la Apulum era totodată, cum s-a mai spus, și comandantul legiunii XIII Gemina. Abia după organizarea celor trei Dacii din 168—169, în frunte cu un legat de rang consular legiunea își are din nou comandantii săi aparte. La cele 15 nume de *legati legionis XIII Geminae* cunoscute, și un anonim⁵⁸, trebuie să adăugăm acum sigur și pe vestitul M. Valerius Maximianus, despre care am spus că nu a fost nicicînd guvernator al Daciei, în schimb, pe vremea lui Commodus, în anul 182 el deținea comanda legiunii XIII Gemina, după cum a avut darul să precizeze inscripția nu de mult ieșită la iveală la Diana Veteranorum din Numidia⁵⁹. În această calitate, el închină la Apulum un altar *[Soli] invicto Mitrae*⁶⁰. Un alt nou legat al legiunii este apoi M. Herennius Faustus, documentat de două altare cu inscripție, originare de la Apulum și închinat unul lui *Saturnus Securus*, celălalt zeiței *Minerva Supera*⁶¹. El nu a fost însă *legatus III Daciarium* între 208 și 211, cum credea primul editor al inscripțiilor și cum îl considera încă istoricul italian G. Bar-

bieri⁶², ci, așa cum a arătat C. Daicoviciu, numai *legatus legionis XIII Geminae*⁶³. Confirmarea sigură a faptului nu se pare a fi oferită de o altă inscripție de la Theba⁶⁴ în Egipt, care, deși rău păstrată și de aceea greu citită și întregită, îi dă cariera completă, pînă la consulatul din anul 205, probabil, și în care, acum, cred că putem întregi cu toată certitudinea numele legiunii pe care el a comandat-o înainte de consulat: *leg(atus) leg(ionis) XII [I] [G (eminae)]*. În felul acesta, se precizează mai bine cariera acestui personaj de rang senatorial, al cărui nume se înscrie în mod cert în lista comandanților legiunii XIII Gemina la începutul secolului al III-lea, pe la 200 sau puțin după aceea, în vremea domniei lui Septimiu Sever. Numele lui complet era *M. Herennius M. f (ilius) [Q] ui [r (ina tribu)] [Ti (berius) ?] Iulius Clemens Tadius Flaccus*.

Lista comandanților legiunii de la Apulum trebuie completată cu cei din vremea domniei lui Gallienus, care, ca urmare a reformei introduse de acest împărat, poartă numele de *praefecti* și nu mai fac parte din ordinul senatorilor, ci sînt numiți dintre cavaleri. Cunoaștem trei *praefecti legionis XIII Geminae*: unul este *M. Apicius Tiro*⁶⁵, altul *Marc(us) Aurelius Veteranus*, care închină la Băile Herculane un altar „zeilor mari și buni“ (*Diis magnis et bonis*) *Aesculap și Hygia*⁶⁶, iar al treilea *M. Ulpius Caius, praefectus legionum IIII Flaviae/et XIII Geminae*..., onorat cu o statuie la Apulum⁶⁷. Dintre aceștia însă, numai *M. Aurelius Veteranus* poate fi sigur datat în timpul domniei lui Gallienus (260—268).

Cunoaștem apoi mai mulți *tribuni laticlavii*⁶⁸, dintre care putem aminti pe *M. Caelius Iulianus*, care închină la Apulum un altar *Dacius tribus et Genio legionis XIII Geminae*⁶⁹, pe *L. Iulius Rufinus Proculinus*, care tot acolo închină un altar zeităților egiptene *Sarapis și Isis*⁷⁰, pe *C. Cadius Sabinus, consul suffectus* în 210 și *consul II ordinarius* în 216, care mai înainte, pe cînd servea ca tribun în legiunea de la Apulum ridică și el un altar închinat unui mare număr de divinități⁷¹, și pe *C. Curtius Rufinus*, căruia colonia *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* îi ridică o statuie⁷². Cam tot atîția sînt și *tribuni angusticlavii* din ordinul ecvestru, cunoscuți epigrafic⁷³, dintre care amintim pe *C. Aurelius Sigillius*, care în ajunul nonelor lui aprilie, *pridie non(is) april(is)*, adică la 4 aprilie anul 215 (pe vremea consulilor *Laetus și Caerellius*, se spune în inscripție), ridică la Apulum un altar lui „Iupiter prea bun și prea mare și celorlalți zei și zeite nemuritoare și *Daciei*“ (*I.O.M. et ceteris diis deabusque immortalibus et Daciae*) pentru sănătatea „stăpînului nostru *Marcus Aurelius Antoninus* piosul și fericitul nostru împărat“, anume *Caracalla (pro salute domini n (ostri) M(arci) Aur(elli) Antonini pii felicis Aug(usti) n(ostri)*⁷⁴.

Urmau în ierahia legiunii, în ordinea descendentă, *praefecti castrorum*, dintre care *Sex(tus) Vibius Gallus*, cunoscut din celebra bază cu reliefuri și inscripție bilingvă de la *Anastris*⁷⁵ în *Bithynia*, a participat la războaiele dacice și a fost distins cu decorații, în timp ce lui *M. Ulpius Apollinaris*, ceva

mai tirziu, dar nu după Marcus Aurelius, îi dedică la Apulum o inscripție consacrată (*sic!*) et *c(ives) R(omani) consist(entes) kan(abis) leg(ionis) eiusd(em)*⁷⁶, adică decurionii și cetățenii romani așezați în canabele legiunii.

Mai mare este numărul centurionilor de toate gradele, cunoscuți din inscripții că au servit în legiunea de la Apulum. Ca *primipili* sau *primipilares*, adică foști *primipili*⁷⁷ ai leg. XIII Gemina la Apulum, cunoaștem în afară de amintitul *Sex. Vibius Gallus*, pe [*F. Ae*]li[us] *Longinus*⁷⁸, *Aurelius Sabinus*, care a murit la Apulum⁷⁹, *Aur(elius) Zeno*, atestat de o inscripție de la Aquileia⁸⁰, *L. Calvisius L.f. Velina (tribu) Secundus Falerione*, care în 183–185 închină la Apulum un altar lui Liber Pater pentru sănătatea împăratului Commodus⁸¹. *C. Cosco[nius] Sabin[ianus]*, care și el închină tot acolo un altar lui Serapis⁸², și probabil *Domitius Terentianus*, atestat numai de o inscripție de la Aquileia din anul 244, care nu-i menționează însă direct gradul⁸³. Centurion în prima cohortă a legiunii pe la începutul domniei lui Antoninus Pius a fost și *C. Iulius Certus*, care ajuns la Roma, ca *exercitator* al călăreților din garda personală a împăratului, a închinat lui I.O.M. un altar în care el se intitulează (*centurio*) *leg(ionis) XIII Gem(inae) primus hastatus posterior*⁸⁴. Primipilii și ceilalți patru centurioni din cohorta I a legiunii se numesc împreună *primi ordines*, fiind cei mai de frunte, mai distinși și mai privilegiați dintre ofițerii de carieră ai legiunii. După ei urmează centurionii de rînd, din celelalte cohorte ale legiunii, numiți *ordinarii* sau *ordinati*. La cei cunoscuți mai dinainte⁸⁵ am putea adăuga acum pe *C. Cassius C.f. Coll(ina tribu) Procleianus*, care închină la Apulum un altar lui I.O.M.⁸⁶ și pe [*T*] *Silius C.fil. Stell(atina tribu) Crispinus Aq(uileia?) (centurio) leg(ionis) [XIII G...] et strator*, tot de la Apulum⁸⁷, și pe [*C.L*] *aber[iu]s Iustus*, de pe un fragment de inscripție votivă de la Sarmizegetusa, a cărei lectură a fost recent revăzută⁸⁸. Numărul acestor centurioni se ridică astfel la vreo 21. Observăm că unul dintre centurionii legiunii, *Tib. Cl(audius) Vibianus*, cunoscut dintr-o inscripție de pe un altar închinat lui Silvanus, de la Augustopolis în Frigia, se intitulează *centurio leg(ionis) XIII Gem(inae) pi(ae) fi(delis) fru(mentarius)*⁸⁹, ceea ce înseamnă că avea o funcție aparte în legiune nu numai de comandant al frumentariilor din rîndul subofițerilor, informatori ai legatului legiunii, ci era folosit și pentru misiuni speciale la Roma, unde acești ofițeri erau găzduiți în cazarma numită *castra peregrina*, de pe muntele Caelius. Un alt centurion, *M. Ulpius Restitutus*, este (*centurio*) *exercit(ator) eq(uitum)*⁹⁰, adică instructor al călăreților care formează garda legatului (singurii călăreți în legiune), așa precum *Silius Crispinus* este *centurio et strator* în legiunea de la Apulum, adică probabil comandantul celorlalți *stratores*, un fel de „ține cai“ și însoțitori ai comandantului legiunii sau poate ai guvernatorului provinciei, probabil în număr mai mare, constituind un detașament, în orice caz el nepuținînd fi totodată *centurio* și simplu *strator* de rînd, subofițer de rang mic⁹¹.

Centurionii erau fie recrutați direct dintre cetățenii romani din municipiile din Italia sau din coloniile din provincii, fie proveniți prin avansare dintre subofițerii sau soldații cohortelor pretoriene sau chiar dintre subofițerii calificați la avansare din legiuni. Cei din prima categorie, ca și cei proveniți din cohortele pretoriene, avansau mai repede și ajungeau de cele mai multe ori la gradele cele mai înalte ale ierarhiei centurionilor. Unii dintre ei erau recrutați din familiile magistraților municipali, cu care sînt documentați adeseori în strînsă legătură; după ieșirea din armată fiind cinstiți cu funcții municipale onorifice. Alții însă proveneau din rîndurile cetățenilor mai puțin avuți, cărora cariera de centurioni le deschidea calea spre situații mai bune. Nu lipsesc însă nici cavalerii romani, care, renunțînd la cariera ecvestră, solicită și obțin de la împărat comanda unei centurii. Ei se numesc *ex equite Romano* sau *ex evocato*. Ascensiunea acestora, care încep de tineri să urce ierarhia centurionilor, este și mai rapidă, din legiuni trecînd apoi în cohortele urbane, spre a ajunge în cele din urmă centurioni în cohortele pretoriene.

În schimb avansarea la gradul de centurion dintre *principales* se făcea destul de greu și arareori. Pentru ca un simplu soldat din legiune să parcurgă lunga serie de grade inferioare și să ajungă centurion erau necesari cel puțin 14–15 ani, după cum remarcă G. Forni⁹². Același istoric mai constată că „se știe de altfel că cea mai mare parte a centurionilor aparțineau ordinului ecvestru și cu acest grad își începeau cariera în legiuni sau proveneau din rîndurile cohortelor pretoriene”⁹³. Situația se schimbă însă o dată cu venirea la tron a lui Septimiu Sever, care deschide larg porțile de acces la cariera de centurioni soldaților din legiuni. Ilustrează foarte bine această nouă situație amintita inscripție de la Apulum privitoare la *schola speculatorum*, în care trei dintre foștii *speculatores*, unul Ulpus Bacchius din leg. XIII Gemina, ceilalți doi din leg. V Macedonica, sînt arătați ca promovați între timp, probabil pînă la data cînd inscripția a fost săpată în piatră, la gradul de centurioni⁹⁴. Începe astfel o transformare care duce repede la înlocuirea centurionilor de origine italică sau romano-provincială, adică din rîndurile cetățenilor din orașele din provincii, cu alții de origine mai modestă, ridicați din rîndurile soldaților și ale subofițerilor. Astfel, în timp ce în secolul al II-lea centurionii legiunii XIII Gemina, ca și cei din legiunea V Macedonica, sînt originari fie din municipiile din Italia, ca Ferentinum, Falerio, Beneventum și altele, sau din coloniile din Dalmația, Hispania, Africa, Noricum sau Pannonia, în secolul al III-lea ei sînt ridicați numai din rîndurile soldaților din legiune, *caligati*, și nici nu-și mai indică în inscripții locul de origine (*origo*). În general, ei sînt originari acum din provincia în care staționează legiunea sau din cele vecine.

Legiunea dispunea și de un important număr de *principales*⁹⁵, subofițeri avansați dintre soldații de rînd (*gregales*). Ei erau împărțiți în mai multe grade, alcătuiind o adevărată ierarhie. După categoria din care făceau parte,

primeau o soldă și jumătate, soldă dublă sau triplă față de aceea a soldatului de rând. Unii puteau avansa la rangul de centurion. Septimiu Sever, acordînd tuturor acestor *principales* dreptul de a purta inelul de aur⁹⁶, rezervat pînă aici numai centurionilor, a slăbit bariera dintre gradați și ofițerii de carieră.

Începînd din timpul lui Septimiu Sever, subofițerii, în așteptarea avansării la gradul de centurioni, poartă numele de *candidati*. O listă de *principales* de la Apulum cuprinde numele a trei asemenea *candidati* (Sept. Celsus, Sept. Alexand(er) și Sept. Nepos), iar numele altor trei nu s-au păstrat⁹⁷.

Cornicularii ocupau locul de frunte în ierarhia subofițerilor. Numele l-au primit de la o insignă în formă de două cornulețe fixate pe coif. În legiune ei îndeplineau o funcție cu atribuții nu îndeajuns de cunoscute, probabil un fel de secretari sau de adjutanți ai cite unui ofițer superior. Un *cornicularius consularis* e atestat la Apulum⁹⁸, pe lângă persoana și în statul-major al legatului consular, el provenind din una dintre cele două legiuni existente în Dacia, iar alții doi *cornicularii* figurează în amintita listă a speculatorilor tot de la Apulum. În serviciul guvernatorului provinciei existau mai mulți *cornicularii*, care alcătuiau un *officium corniculariorum*, după cum dovedește atestarea epigrafică a unui secretar al acestui birou, anume *Ael(ius) Sept(imius) Romanus, mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae) [a]diut(or) offic(ii) cornicul(ariorum)*⁹⁹. Un alt *cornicular* este G. Petr(oni)us Iustus, *corn(icularius) proc(uratoris)*¹⁰⁰, care era detașat pe lângă procuratorul financiar al Daciei Superior sau Apulensis, de la Sarmizegetusa unde al avea se pare atribuții judiciare. Imediat următor în grad era *actarius*, care ținea actele, *acta*, privind serviciul și administrația legiunii. Un asemenea *actarius legati*) *l(egionis) XIII G.*, făcînd parte din biroul comandantului legiunii, a fost Iul(ius) Alexander, care închină la Apulum un altar Iunonei [Regina?]¹⁰¹.

Despre *speculatores* în serviciul guvernatorului provinciei am amintit în legătură cu localul, *schola speculatorum*, construit în pretoriul castrului de la Apulum, cînd am menționat și că acești *speculatores*, împreună cu alți *principales* de rang înalt, ridică tot acolo o statuie lui P. Sept. Geta, guvernatorul provinciei. *Speculator leg(ionis) XIII G(eminae) Gordianae* era și amintitul Ulpus Proculus, care pe vremea lui Gordian III reface izvorul de lângă castru. Cîte zece de fiecare legiune, *speculatores* alcătuiau garda personală a guvernatorului provinciei care îi folosea și pentru transmiterea ordinilor. În legiune ei erau folosiți ca ștafete.

Beneficiarii se numesc în genere subofițerii din biroul (*officium*) unui ofițer superior (numindu-se așa după *beneficia* pe care le primeau de la șeful lor). Mulți făceau parte din biroul guvernatorului provinciei, purtînd numele de *beneficiarii consulares*. Ei primeau uneori misiuni speciale de supraveghere, informații, recrutări etc., fiind trimiși în diferite localități din provincie, unde inscripțiile îi documentează în număr relativ mare. La Cășei de pildă, pe lângă castrul de acolo, exista în secolul al III-lea o *statio*, adică un detașament de

soldați, condus de beneficiari consulari din ambele legiuni, *agens curam provincionis, iterato agens statione, agens in m[u]nere stat[ionis], agens sub sig(nis)*¹⁰², cum se exprimă în inscripțiile puse de ei. Alții se găseau însă atașați pe lângă persoana altor ofițeri superiori, comandantul legiunii (*beneficiarius legati*¹⁰³ sau *praefecti legionis XIII Geminae*)¹⁰⁴, tribunul laticlav (*benef. laticlavi leg. XIII Gemin. [D]aciae*)¹⁰⁵, *tribunus equitum singularium*¹⁰⁶, procuratorul minelor de aur¹⁰⁷ (nenumit). Spre a ajunge *beneficiarius* în mod obișnuit se cerea exercitarea unor funcții tactice. Gradul de beneficiar dădea calificarea pentru a deveni centurion, fie trecând ulterior prin cele două trepte mai sus amintite de *speculator* și *corniculari*, la care se adăuga și cel de *commentariensis*, subofițer din oficiu guvernatorului provinciei încredințat cu păstrarea actelor, și apoi cel de *candidatus*, fie direct, începând de la Septimiu Sever. Cei mai mulți își încheiau cu acest grad cariera militară, după cum arată inscripțiile în care ei se intitulează *veteranus ex beneficiario consularis*¹⁰⁸.

Dintre gradele așa-zise tactice de subofițeri sînt documentate cele de *aquilifer (centuriae) leg(ionis) [XIII G.]*¹⁰⁹, adică purtător al acvilei unei centurii a legiunii, egal în rang cu *cornicularius* și calificat pentru centurionat, *imaginifer*¹¹⁰, purtătorul portretelor împăraților, *signifer*¹¹¹, purtătorul steagului (*signum*) fiecărei centurii și cohorte, apoi *optio*, locțiitor al centurionului (*optio legionis*)¹¹² sau al stegarilor (*optio signiferorum*)¹¹³, *tesserarius*¹¹⁴, purtătorul de ordine (*tessera*) ale ofițerului comandant, și *custos armorum*¹¹⁵, păzitorul magaziei de arme a fiecărei centurii. Un alt subofițer este cel numit *strator*, un fel de comis, șef de grajd și maestru de călărie, funcție de asemenea tactică, în care o inscripție de la Apulum îl documentează pe M. Ulpius Respectus, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae) Sev(eriana) ex str(atore) co(n)s(ularis)*¹¹⁶, deci în serviciul guvernatorului consular al provinciei pe vremea lui Severus Alexander. În schimb [T]. Silius Crispinus, *centurio et strator* al legiunii, nu este un simplu *strator* — *principalis*, ci comandantul detașamentului de *stratores*, din legiune sau din statul-major al consulatului provinciei¹¹⁷.

Librarii erau secretari folosiți în oficiul legatului legiunii (*librarius legionis*)¹¹⁸ sau în acela al guvernatorului (*librarius consularis*)¹¹⁹. Ei făceau parte din categoria de *principales* care primeau o soldă și jumătate (față de soldații de rînd numiți *sessquuplicares*)¹²⁰. Se știe însă că împăratul Caracalla a dublat solda tuturor categoriilor de *principales*, devenind astfel toți *duplicarii*. Un *vet(eranus) ex dup(licario) leg(ionis) XIII Geminae* e documentat de o inscripție la Apulum¹²¹. O inscripție recent descoperită la Apulum documentează existența în biroul guvernatorului consular al provinciei și a unei alte categorii de scribi sau secretari, altfel mai rar menționați în tot imperiul de inscripții, numiți *exoptores*¹²², încredințați cu înregistrarea imediată a or-

dinelor. Ei erau în număr de șase și făceau parte din aceeași clasă de salarizare ca și *librarii*, primind adică o soldă și jumătate.

Immunes în general sînt toți cei scutiți de corvoade (*vocatio munerum*)¹²³ și premerg gradelor propriu-zise de *principales*. Ei primeau soldă simplă, ca și soldații de rînd. Totuși, M. Aurelius Crescentinus de la Apulum, care își spune *immu(nis) leg. XIII G(eminae) Antonini[a]nae*¹²⁴, este, după cum arată A. Domaszewski în cunoscuta lui carte despre *Ordinea rangurilor în armata romană* (1908) un fel de scrib¹²⁵.

Călăreții (*equites*) alcătuiau în legiune garda comandantului, și aveau în frunte un subofițer numit *optio equitum*, pus sub ordinele unui tribun al legiunii. În ordinea ierarhiei, *equites* precedau pe soldații pedestri, *milites*, care alcătuiau masa principală a efectivelor legiunii. Un *equ(es) leg(ionis) XIII [G]* originar din Iad(er), în Dalmația, e atestat de o inscripție de la Apulum¹²⁶.

Inscripțiile ne-au păstrat numele unui mare număr de soldați simpli *militēs*, din legiunea XIII Gemina, sau de *veterani*, cum se numeau după împlinirea anilor de serviciu militar și ieșirea din rîndurile armatei¹²⁷. Eliberarea din legiune, *honesta missio*, se făcea prin decret imperial. Pe lângă suma de bani pe care o primeau cu acest prilej (*praemia militiae*), veteranii din legiuni erau scutiți de impozitele directe și indirecte, ca și de alte obligații, toate aceste scutiri și favoruri alcătuind ceea ce se numește *immunitas omnium rerum*.

A doua legiune care a fost adusă în provincie, unde a rămas apoi pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia, a fost *Legio V Macedonica*, pe care Marcus Aurelius, după întoarcerea ei din războiul cu parții, a transferat-o din armata Moesiei Inferior, în Dobrogea de astăzi, unde își avusese lagărul la Troesmis, în armata Daciei, fixîndu-i garnizoana la Potaissa (Turda). Aci ea își construiește în scurtă vreme un mare castru, ale cărui urme se mai văd pînă astăzi pe platoul numit tot Cetate și care se extinde pe o suprafață de circa 23 ha¹²⁸. Știrile epigrafice pe care ni le dau inscripțiile descoperite în Dacia sau în alte părți ale imperiului despre comandanții de toate gradele și despre soldații acestei legiuni, în răstimpul de mai bine de un secol cit a staționat în Dacia, sînt de asemenea foarte bogate, permițîndu-ne să cunoaștem, în mare cel puțin, istoria și alcătuirea ei.

În lipsa săpăturilor arheologice, sîntem informați despre activitatea constructivă în castrul de la Potaissa numai de cîteva inscripții. Una dintre ele este piatra de fundație a unei importante clădiri nenumite, inaugurată în 195 în castru; a fost ridicată, prin grija legatului legiunii Tib. Claudius Claudianus, de către împăratul Sept. Sever, care o dă în dar (*dono dedit*) legiunii *V Mac(edonica) p(ia) [f(idelis)]*, inaugurarea fiind făcută de guvernatorul provinciei și fratele împăratului P. Sept. Geta¹²⁹. O închinare e făcută numai la cîteva ani mai tîrziu în 200–201, *Genio scho[lae] b(eneficiariorum)*, sub legatul L. Octavius Iulianus, atestînd existența în castru a unui local al

colegiului beneficiarilor¹³⁰. O inscripție din vremea lui Gordian III (238—244), copiată pe la începutul secolului al XVI-lea de către istoricul transilvănean St. Zamosius, cunoscut ca falsificator de inscripții, și de aceea considerată de Th. Mommsen falsă¹³¹, dar pe care colegul I. I. Russu o crede autentică¹³², ar comemora, dacă într-adevăr e autentică, cum inclinăm să credem, inaugurarea pe timpul acestui împărat a unei *basilica leg(ionis) V M(acedonicae)*, clădire cunoscută epigrafic și din alte inscripții — *basilica exercitatoris*, cum este numită într-o inscripție din Britannia,¹³³ în care, după arătarea istoricului de mai târziu Vegetius, autorul unui tratat despre cunoștințele militare la romani, trupa făcea exerciții pe vremea rece, la adăpost de frig, ploaie, și vânt¹³⁴. Se înțelege că într-o provincie cu clima mai rece ca Dacia o asemenea clădire era foarte necesară.

Legiunea era încredințată cu paza provinciei *Dacia Porolissensis*, pe teritoriul căreia își avea garnizoana. În jurul ei se grupau toate celelalte trupe auxiliare din provincie. Sub comanda legatului legiunii V Macedonica, care, după cum am mai spus, îndeplinea probabil și funcția de vicegubernator al Daciei Porolissensis, toate aceste trupe formau armata provinciei, *exercitus Daciae Porolissensis*, atestată epigrafic prin ștampile pe cărămizi, descoperite la Napoca și la Potaissa¹³⁵. Cărămizile cu numele legiunii, ca și monumentele ridicate de aparținătorii ei, de altfel, s-au găsit, cu unele excepții explicabile, numai în localități, nu prea multe la număr, din cuprinsul Daciei Porolissensis¹³⁶, ceea ce confirmă misiunea de pază limitată la această provincie.

Legiunea poartă frecvent în inscripțiile pe piatră și pe cărămizi epitetele de *pia, constans, pia constans, pia fidelis*.

Dintre *legati*, adică comandanții de rang senatorial ai legiunii de la Potaissa, inscripțiile ne fac cunoscuți numai doi. Unul este Tib. Claudius Claudianus, menționat pe piatra de fundație a amintitei clădiri din 195 din castrul de la Potaissa prin 196—197, cunoscut ca *praepositus* al unei *vexillatio Daciscar(um)* (sic!), alcătuită probabil din detașamente din cele două legiuni din Dacia — pe care el le comandase puțin înainte, — în vederea războiului împotriva lui Clodius Albinus din Gallia (vezi mai sus). Înainte de a îndeplini aceste funcțiuni, el fusese introdus în Senat ca *practor* de Septimiu Sever. Al doilea este Calpurnius Iulianus, cunoscut numai din inscripția de pe un altar închinat de el la Băile Herculane mai târziu, la sfârșitul secolului al II-lea sau începutul secolului al III-lea, când era guvernator al Moesiei Inferior, probabil¹³⁷. Numele unui al treilea legat al legiunii, la o dată care nu se poate preciza, nu s-a păstrat pe o inscripție fragmentară descoperită la Tuder, în Umbria¹³⁸. Pe vremea lui Valerian și Gallienus sînt documentați doi *praefecti legionis*, unul numit Donatus¹³⁹, celălalt Optatus¹⁴⁰. Inscripțiile ne fac apoi cunoscuți cîțiva *tribuni legionis*¹⁴¹, unii din ordinul senatorilor, alții din acela al cavalerilor, și mai mulți centurioni, de diferite

grade¹⁴². La cei cunoscuți mai dinainte se adaugă acum și C. Cassius Vitalis (*centurio l(egionis) V M(acedonicae) p(iae) c(onstantis)*), care închină la Potaissa un altar cu inscripție, recent descoperit, *deo forti Phoebo Apollin[i] Parthico*.

În mult mai mare număr sînt documentați epigrafic subofițerii *principales*¹⁴³, de toate gradele, printre care un *cornicularius*, mai mulți *speculatores*, în oficiul legatului consular de la Apulum, *beneficiarii* consulari, beneficiarii ai legatului, ai tribunilor legiunii, *signiferi*¹⁴⁴, *optiones*, mai mulți *tesserarii* și *custodes armorum*, apoi *tubicines*¹⁴⁵, *librarii*¹⁴⁶, dintre care cîțiva sînt *immunes librarii*¹⁴⁷ de rang inferior, *immunes*, un *adjutor officii corniculariorum*¹⁴⁸, un *ensor leg(ionis)*¹⁴⁹, agrimensor și topograf, cu rang de subofițer, un *ex arcario*¹⁵⁰, adică fost casier. De asemenea, inscripțiile ne fac cunoscute numele unui număr de *equites*, *milites* și *veterani*.

În afară de legiunile amintite, inscripțiile și ștampilele pe cărămizi atestă prezența temporară în Dacia a mai multor detașamente din alte legiuni: *I Italica*, *VII Claudia*, *X Gemina*, *XI Claudia*. Ele sînt documentate în Oltenia, unde au staționat în timpul războaielor de cucerire, unele dintre ele participînd la construirea podului de piatră peste Dunăre¹⁵¹. Cărămizi cu ștampila legiunii VII Claudia se cunosc și din mai multe localități din Banat¹⁵², apoi de la Ulpia Traiana¹⁵³ și chiar de la Porolissum¹⁵⁴, ceea ce ar putea însemna că legiunea a rămas scurt timp în Dacia și după terminarea războaielor. La Porolissum, de altfel, s-au descoperit și cărămizi cu ștampila *Leg. III G(allorum?)*¹⁵⁵. Se mai știe apoi că detașamente din legiunile VII Claudia, de la Viminacium și *XXII Primigenia pia fidelis* de la Mogontiacum, în Germania Superior, au fost aduse pe vremea lui Filip Arabilul la Romula, unde ele lucrează la construirea zidului orașului¹⁵⁶.

Am arătat că făcînd abstracție de *legati* și *tribuni legionis*, veniți toți din afara provinciei numai pe durata exercitării comenzilor, centurionii în secolul al II-lea sînt și ei originari fie din Italia, fie din coloniile romane mai demult întemeiate în provincii. Numai o parte dintre ei se ridică prin avansare din rîndurile soldaților și gradaților, dar oprindu-se, cu foarte rare excepții, la treptele inferioare ale centurionatului și totdeauna numai în legiunea din care se ridicaseră. Am amintit, de asemenea, că Septimius Sever a introdus regula recrutării centurionilor numai dintre gradații, *caligati*, legiunii. În felul acesta, centurionatul își pierde caracterul său italo-roman pe care îl avusese pînă aci. Această măsură consfințește provincializarea definitivă a legiunilor și a întregii armate romane care începuse de fapt mult înainte.

Într-adevăr, după constatările istoricului G. Forni, provincializarea legiunilor, adică pătrunderea provincialilor ca soldați în legiuni, a început încă din timpul lui Augustus și a luat proporții în vremea Flaviilor și a lui Traian, cînd numărul italicilor în legiuni scade la 1/4 sau 1/5 față de cel al pro-

vincialilor¹⁵⁷. De aceea, în Dacia, mai precis în legiunea XIII Gemina, cunoaştem un singur soldat de origine italică, din oraşul Carsulae, în Umbria, *C. Atrius C.f. Crustumina (tribu)*¹⁵⁸, care a murit la Apulum în vîrstă de 35 de ani. Contrar părerii mai vechi a lui Th. Mommsen, istoricul italian a arătat că nu a existat o interdicţie decretată de Vespasian sau de vreun alt împărat care să fi exclus pe italici de a mai fi recrutaţi ca soldaţi în legiuni şi că dispariţia lor din legiuni s-a produs treptat, avînd drept cauză principală condiţiile de serviciu şi de retragere care nu atrăgeau pe tinerii din Italia. De asemenea, recrutarea teritorială, atribuită de obicei unei iniţiative şi hotărîri a lui Hadrian, a fost introdusă tot treptat, după părerea aceluiaşi istoric italian, începînd din secolul I, dar aplicată pe o scară tot mai largă în secolul al II-lea şi apoi în cel următor¹⁵⁹. Astfel, dacă în secolul I s-au putut deosebi două arii de recrutare a soldaţilor din legiuni, una occidentală şi alta orientală, începînd cu secolul al II-lea ariile de recrutare corespund cu provinciile în care se găseau dislocate legiunile. În felul acesta, şi Dacia ajunge, printre ultimele, o arie de recrutare, atît pentru propriile legiuni, cit şi pentru alte legiuni din celelalte provincii. Fenomenul este însă mai general, după cum vom vedea, extinzîndu-se şi la alte categorii de trupe, la cele auxiliare în primul rînd. Provincializarea deplină a legiunilor era în orice caz implinită la sfîrşitul secolului al II-lea şi începutul celui următor, după cum rezultă şi din relatările scriitorilor antici, ca Herodian, care, vorbind despre evenimentele de la începutul domniei lui Septimiu Sever, afirmă că locuitorii Italiei, „începînd cu domnia lui Augustus, au fost scutiţi de această obligaţie (de a fi chemaţi sub drapel) şi dezarmaţi”¹⁶⁰, ceea ce înseamnă evident o exagerare şi un anacronism pentru vremea lui Augustus, dar care o realitate în vremea de după moartea lui Commodus, sau după cum rezultă din tratatul despre fortificarea castrelor atribuit lui Hyginus (dar probabil opera unui anonim, fie din a doua jumătate a secolului al II-lea, fie de la începutul celui următor), care caracterizează legiunile drept o *militia provincialis fidelissima*¹⁶¹.

În concordanţă cu aceste constatări şi concluzii se prezintă şi componenţa legiunilor din Dacia, în măsura în care originea soldaţilor, excluzînd pe centurioni, poate fi stabilită, fie pe baza indicării precise în inscripţii a localităţii sau a provinciei de origine (*origo*), fie pe baza altor criterii considerate îndeajuns de sigure. De fapt, materialul documentar privitor la Dacia adunat de G. Forni, sensibil augmentat faţă de cel utilizat de cercetătorii precedenţi, se referă, în cea mai mare parte, la legiunea XIII Geminae¹⁶². Din acesta noi excludem însă un soldat greşit considerat că ar fi făcut parte din armata Daciei, anume pe pretorianul *Aurelius Victorinus natione dacica regione Serdica*¹⁶³, care evident era originar din Dacia de la sudul Dunării, întemeiată de Aurelian. În schimb, adăugăm un caz nou, revelat de o inscripţie recent descoperită, al unui soldat originar din Sarmizegetusa¹⁶⁴, şi un

altul cunoscut, dar neluat în seamă de istoricul italian, acela al veteranului [Tr. Val(erius)] T.f. Pol(l)ia (tribu) Marc[anus] din legiunea V Macedonica, născut în castrul (castris) de la Troesmis, în Moesia Inferior, înrolat în legiune în anul 145 și eliberat în 170, când legiunea se afla în Dacia: *m(issus) h(onesta) missione in Dacia*¹⁶⁵. Potrivit acestor ultime date, din totalul de 27 soldați a căror origine este cert stabilită (dintre care numai doi aparținând legiunii V Macedonica, după transferarea ei la Potaissa, toți ceilalți făcând parte din legiunea XIII Gemina), 16 sînt originari din Dacia, iar 11 din alte provincii. Raportul este deci net în favoarea elementelor locale, recrutate din Dacia. Dintre aceștia, cinci sînt din Sarmizegetusa, trei din Apulum, doi din Napoca, doi din Ampelum, unul din Romula, unul dintr-o localitate incertă din Dacia, iar alți doi, atestați în inscripțiile de la Roma, își indică originea în Dacia, fără precizarea localității, adică *nat(ione) d[ac]us* și *nat(us) provinc(ia Dacia)*. Cei originari din afara provinciei se repartizează astfel: unul din Italia, de la Carsulae, în Umbria, unul din Dalmația, de la Iader, doi din orașele Celeia și Virunum din Noricum, unul de la Troesmis în Moesia Inferior, altul din Moesia Superior (*e Mesis sup.*), apoi unul considerat originar din Illyricum, pentru că poartă nume iliric, iar alți patru din Thracia, tot după nume, despre care G.Forni crede însă că e posibil să fi fost recrutați în Dacia, unde erau transferați. Vedem deci că ei, cu excepția celui din Italia, intrat în legiune cel mai tîrziu în vremea domniei lui Traian, dacă nu mai înainte, reprezentînd în orice caz singurul exemplu de soldat italic în legiunile din Dacia, sînt originari numai din provinciile vecine sau nu prea îndepărtate, oglîndînd foarte evident descripția teritorială a soldaților din legiunile Daciei. De aceea, credem că are dreptate G.Forni cînd nu ia în considerare pe purtătorii de nume grecești, atît de răspîndite și în afara teritoriilor grecești și orientale, ei putînd fi deci originari mai degrabă din provinciile vecine cu Dacia, poate mai ales din cele sud-dunărene, cum sugera cîndva A.Alföldi. Nu putem ști din care legiune au fost transferați, în secolul al II-lea, acei *translati in leg(ionem) XIII G(eminae)*, care închină la Sarmizegetusa un altar *I.O.M.Marti Aug(usti) pro salute* (pentru sănătatea) *Iul(ii) Flaccini leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*¹⁶⁶, în același timp și comandantul legiunii în care ei fuseseră mutați. Posibilitatea, la care se gîndea primul editor al inscripției, ca ei să provină din efectivele unei *vexil(latio) leg(ionis) III Aug(ustae)*, despre care știm că a luat parte la războiul cu marcomanii în vremea lui Marcus Aurelius¹⁶⁷ și din care o parte a fost trecută apoi în legiunea II Adiutrix de la Aquincum¹⁶⁸, credem că este exclusă nu numai pentru că, așa cum observa C.Forni, nici un african nu este cunoscut pînă acum în legiunea XIII Gemina, ci în primul rînd pentru că guvernatorul lui Tib. Iulius Flaccinus, deși nu poate fi datat mai de aproape, este oricum anterior momentului începerii războaielor marcomanice.

Curind după organizarea provinciei Dacia a început și recrutarea dintre coloniștii așezați aici și dintre localnicii care au cîștigat între timp cetățenia romană, atît pentru legiunile din Dacia, cit și pentru alte legiuni din afara provinciei. Astfel, o inscripție de la Lambaesis¹⁶⁹, în Africa, din anul 144, cuprinde numele a nu mai puțin de 19 soldați ai legiunii III Augusta, originari de la Napoca, recrutați la o dată neprecizată, dar care pare să fie legată de aceea a acordării în 124 probabil a titlului de *municipium* sau scurt timp după aceea. În total, după G. Forni se cunosc 22 de soldați recrutați din Dacia pentru legiunea africană, iar alții au fost recrutați și au servit în alte legiuni dinafara Daciei, anume unul în legiunea VI Victrix din Britannia, șase în leg. VII Claudia în Moesia Superior, cite unul în leg. I Adiutrix și XIII Gemina în Pannonia Superior, unul în leg. II Adiutrix din Pannonia Inferior și un alt soldat este documentat în *legio II Parthica*, constituită după cum se știe de Septimiu Sever prin anul 197, în vederea războiului cu parții, și apoi transferată în Italia și așezată cu garnizoana permanentă la Albanum, în apropiere de Roma. Ei sint originari din orașele Sarmizegetusa, Napoca, Ampelum, Porolissum și Romula, dar unii își indică originea numai prin expresii ca *natione Dacus, provinciae Daciae* sau ea este stabilită după alte criterii.

O dată cu reforma din anul 193 a lui Septimiu Sever, care licențiază și alungă pe vechii soldați ai cohortelor pretoriene de la Roma, recrutați pînă atunci aproape numai din Italia, înlocuindu-i cu soldați din legiuni, chemați după cîtiva ani serviți în provincii, soldații din cele două legiuni din Dacia încep să pătrundă și ei — pînă aici ei lipseau cu totul — în cohortele pretoriene de la Roma. Se cunosc din inscripții, după lista întocmită de învățatul italian A. Passerini, 31 de soldați din aceste cohorte originari din Dacia. Locul lor de origine, atunci cînd este indicat, îl constituie orașele principale ale provinciei Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Drobeta și enigmatică Malva¹⁷⁰. Unul dintre ei, care purta cognomenul de Florus (celelalte părți ale numelui nu s-au păstrat) și era originar din Sarmizegetusa, e cunoscut pentru cariera strălucită pe care a făcut-o, înrolat în legiunea XIII Gemina din Dacia, în anul 200, după cinci ani este transferat într-o cohortă pretoriană de la Roma, unde urcă pe rînd treptele gradelor inferioare de *principalis, tesserarius, optio, signifer și antistes, aedis sacrae*, adică păzitor al templului lagărului cohortelor pretoriene, *castra praetoria*, de pe Viminal, înglobat în incinta lui Aurelian, spre a fi avansat centurion în anul 218 în legiunea XXII Primigenia, de la Mogontiacum în Germania Superior, de unde revine cu același grad în cohortele pretoriene, și în anul 240 e făcut *trecenarius*, centurionul de gradul cel mai înalt în *cohorta III praetoria*¹⁷¹.

Un alt pretorian, Aurelius Ingenuus, era *nat(us) provinc(ia) Dacia leg. XIII Gem.*¹⁷², ceea ce înseamnă că era născut în *castra* legiunii de la Apulum, ca fiu al unui legionar dintr-o căsătorie nerecunoscută după dreptul roman.

Lui însă i s-a recunoscut cetățenia romană probabil numai cu condiția înrolării în legiunea XIII Gemina¹⁷³, de unde apoi e chemat în cohortele pretoriene de la Roma. Această categorie de *ex castris* cum sint numiți, e numeroasă încă din secolul al II-lea în legiuni, ca și în trupele auxiliare de altfel, și a fost creată tocmai pentru a remedia și pe această cale lipsa de voluntari pentru legiuni.

Deci o dată cu aplicarea tot mai largă a recrutării teritoriale, orașele din Dacia ajung pepiniere pentru recrutarea voluntară de soldați în legiuni. Pentru fiii cetățenilor de rind din aceste orașe cariera de soldați în legiune era atrăgătoare și rentabilă. Nu lipsesc însă nici în Dacia soldați, în legiuni, proveniți din familii de magistrați municipali sau inrudiți cu aceștia. Astfel, *P. Antonius Victor mil(es) leg(ionis) VI Victricis frumentarius* era se pare cumnat cu un cavaler roman decurion al coloniei Viminacium și frate cu un *tribunus co[h(ortis)] VIII De[l]ma[t]arum*¹⁷⁴; un alt veteran de la Romula (din legiune?)¹⁷⁵, iar la Sarmizegetusa, în secolul al III-lea, pe vremea lui Severus Alexander, C. Iulius Valerius, el însuși veteran al leg. XIII Gemina *Sev(eriana) ex beneficiar consular*, ajuns apoi *decurio et duumviralis coloniae Sarmizegetusae Metropolis*, are trei fii care au îmbrățișat cariera militară, unul ca beneficiar consular, altul ca *frumentarius* (probabil amândoi în legiunea de la Apulum, care nu este totuși indicată în inscripție), iar al treilea cu *miles cohortis I praet(oriae), scriiniarius praef(ectorum) praetor(io)*¹⁷⁶. Înrolarea în legiune devenise o tradiție și în unele familii din Dacia. Mai putem cita în acest sens exemplul lui S. Valerius Silvanus, veteran din legiunea XIII Gemina, al cărui fiu, care-i pune piatra cu inscripție pe mormint, la Apulum, este și el soldat în aceeași legiune¹⁷⁷, al lui *M. Mociuncius Valentinus libr(arius) leg(ati) leg(ionis) XIII G(eminae)* al cărui tată (vitreg?) *Val(erius) Costas* este de asemenea veteran al aceleiași legiuni¹⁷⁸ și al unei întregi familii de veterani și soldați de la Romula, în care părinții sint unul *veteranus ex duplicario*, altul *veteranus*, iar unul dintre fii, *L. Aelius Candidinus* este *tes(serarius) leg(ionis) XIII G(eminae)*¹⁷⁹.

Situația materială bună a soldaților din legiuni e ilustrată, în afară de solda ridicată pe care o primeau, și de faptul că unii dintre ei sint arătați de inscripții nu numai ca punind numeroase altare și închinări către divinități, ci suportând cheltuielile pentru ridicarea unor clădiri sau a altor lucrări costisitoare. Am amintit de refacerea din temelii (*a solo restituit*) a unei fântini (*fontem Aeterni*) la Apulum de către un *speculator* din legiunea XIII Gemina¹⁸⁰, și de construirea tot *a solo* (din temelii) a unui *horologiarum templum* de către un simplu *miles leg(ionis) XIII G.* pe cheltuiala sa (*de suo*)¹⁸¹, dar mai putem menționa și pe *Cass(ius) Erotianus, beneficiarius consularis*, care la Cășei, unde el conducea o *statio (agens in munere stationis)*, a refăcut din temelii (*a solo restituit*) un *sacrarium vetustate dilapsum*, adică o capelă dă-

rimată din cauza vechimii, pe care o închină *Deae Nemesi* zeiței destinului¹⁸². De asemenea, semnificativ pentru starea materială a legionarilor este faptul cunoscut că ei sau familiile lor au în proprietate sclavi sau liberti. Am mai amintit că un contract încheiat în mai 160 în canabele de la Apulum (*actum canabis legionis XIII G*) se referă la cumpărarea de către *Cl(audius) Iulianus mil(es) leg(ionis) XIII G.*, din centuria lui *Cl(audius) Marus*, a unei sclave cu numele Theudote, originară din Creta (*natione Creticam*), plătiind prețul de 420 denari¹⁸³. Un alt soldat din aceeași legiune *Ael(ius) Sept(imius) Romanus*, avind gradul sau funcția de *adiut(or) offic(ii) cornicu(ariorum)*, are un libert, pe Septimius Asclepiades, care în numele patronului său, și al soției acestuia, Cornelia Antonia, și al fiicei lor Septimia Septimina, numită și (*quae et*) Revocata, se îngrijește de punerea epitafului pe mormintul tatălui soldatului, al lui *P. Ael(ius) Sept(imius) Audeo*, zis și (*qui et*) *Maximus*¹⁸⁴. Notăm cu această ocazie că Septimiu Sever a acordat soldaților din legiuni dreptul de a încheia căsătorii legale încă din timpul serviciului militar, ceea ce a însemnat înlăturarea unei vechi bariere în calea înrolărilor voluntare în legiuni.

După o durată prelungită pînă la 25 de ani și chiar mai mult uneori, deci egală cu aceea a soldaților din trupele auxiliare, soldații din legiuni erau lăsați la vatră (*honestam missione*) și deveneau *veterani*. Cu banii primiți la ieșirea din serviciu, *praemia militiae* sau *missio nummaria*, în valoare de 3000 de denari, veteranii căutau să-și asigure existența pentru restul vieții. Cum însă soldații și gradele inferioare rămîneau obișnuit pe toată durata anilor de serviciu în aceeași legiune în care se înrolaseră, ei se atașau de locurile și oamenii între care trăiseră timp îndelungat, astfel că, după cum constată G.Forni, în marea lor majoritate veteranii rămîn în provincia în care au servit uncori chiar în orașul de garnizoană a legiunii sau în împrejurimile lui, puțini dintre ei întorcîndu-se în orașele sau locurile de origine¹⁸⁵. Iar Dacia nu face excepție nici în această privință. Dovada o constituie cei peste 50 de veterani atestați de inscripții în Dacia și proveniți din cele două legiuni ale provinciei. Cazul veteranului de mai multe ori amintit [*T. Vall(erius)*] *Marcianus*, născut în castrul legiunii V Macedonica de la Troesmis (*castris*), înrolat în legiune în anul 145 și eliberat din armată în 170, pe cînd legiunea se afla în garnizoană la Potaissa în Dacia, care se întoarce la Troesmis, *reversus at Lares suos*, cum se exprimă el în inscripție¹⁸⁶, este ușor de înțeles, deoarece își petrecuse cea mai mare parte a serviciului la Troesmis, unde avea o mamă și o soră, și abia doi sau trei ani în Dacia. În schimb, mulți soldați din alte legiuni, dinafara Daciei, au venit și s-au așezat în Dacia fie ca *deducti*, adică trimiși în orașele colonii nou întemeiate, fie din proprie inițiativă. Se știe că mulți dintre veteranii colonizați, cu ocazia întemeierii orașului, la Ulpia Traiana erau veterani din legiunile XIV Gemina și XV Apollinaris¹⁸⁷. Se pot cita însă și veterani din alte legiuni, originari

din diferite orașe ale imperiului, care s-au așezat în Dacia, anume doi la *Apulum*¹⁸⁸, doi la *Sucidava*¹⁸⁹, iar altul s-a stabilit și a fost înmormântat la *Răhău*¹⁹⁰ (între Miercurea și Sebeș), pe unde trecea drumul spre Apulum, așa precum nici veteranul legiunii XIII Gemina din Dacia, *C. Valerius Silvanus, dom(o) Cl(audi) Viruni*, deci originar din Noricum, nu se mai întoarce în orașul său de baștină, ci se stabilește și moare la *Apulum*¹⁹¹. La fel, alți trei veterani ai legiunii V Macedonica, probabil în vremea când ea își avea încă garnizoana la Troesmis, în Moesia Inferior, se stabilesc și mor la *Drobeta*¹⁹², ca și *M. Val(erius) M. f. Longinu[s]*, fost *med(icus) leg(ionis) VII Cl(audiae)*¹⁹³, din Moesia Superior. În schimb, discutabilă rămâne calitatea de veteran, stabilit la Sucidava, unde s-a găsit epitaful lui *Quintus Philippicus Q. f. Mae(cia tribu) Edessa signi [f]er leg(ionis) V*¹⁹⁴, în care el a servit 20 de ani, în timp ce legiunea se găsea încă la Oescus, înainte de transferarea ei la Troesmis, la începutul secolului al II-lea¹⁹⁵.

Dacia oferea veteranilor din legiuni, nu numai în primele timpuri după întemeierea provinciei, ci și după aceea, pînă în prima jumătate a secolului al III-lea bune condiții și posibilități pentru a-și aranja restul vieții. Unii dintre ei, datorită situației pe care o au și prestigiului de care se bucură în orașele Daciei, ajung decurioni, magistrați municipali, *duumviri, cvestori, edili* la Sarmizegetusa¹⁹⁶, Napoca¹⁹⁷ sau în canabele de la Apulum¹⁹⁸, așa precum amintitul medic al legiunii VII Claudia a fost onorat cu *ornamenta decurionalia* la Drobeta.

În schimb, credem greșită părerea că în Dacia soldați din legiune ar fi făcut parte din ordinul decurionilor din orașe în timpul serviciului militar activ, îndeplinind efectiv respectivele magistraturi¹⁹⁹. Exemplul lui *M. Val(erius) Valentinus* dintr-o inscripție de la Cășei²⁰⁰, invocat pentru susținerea unei atare opinii, nu poate fi interpretat în sensul că acesta, soldat al legiunii XIII Gemina Gordiana, ajuns beneficiar al consularului, și în această din urmă calitate trimis la Cășei, pe Someș, în funcție, tot cu caracter militar, de *agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amenium)*, ar fi exercitat concomitent, deci în timp ce era încă în serviciul militar activ, și magistratura de *aed[il(is)] col(oniae) Nap(ocae)*, menționată de inscripție, înainte de *agens sub signis*. Într-adevăr, acad. C. Daicoviciu²⁰¹ este de părere că acest beneficiar *agens sub signis* e un fel de *evocatus*²⁰², adică rechemat în această slujbă după îndeplinirea serviciului militar reglementar, făcând precizarea că noua slujbă este tot de caracter militar²⁰³. De fapt, numai aceasta poate fi interpretarea justă a inscripției, dacă se ține seama de ordinea în care soldatul de cauză își înșiră, pe altarul închinat de el zeiței *Nemesis Regina*, modesta lui carieră, adică mai întâi soldat în legiune, ridicat pînă la gradul de beneficiar al consularului, după care iese din rindurile armatei stabilindu-se la Napoca, unde a îndeplinit cea dintâi dintre magistraturile municipale, aceea de *aedilis* al coloniei, fiind apoi rechemat, în mod excep-

țional după cit se pare, în serviciu, de către legatul imperial, guvernatorul celor trei Dacii, spre a i se incredința slujba de *agens sub signis*, explicată de învățatul român ca o funcție de cvasimagistrat, șef al administrației militare a regiunii Ansamensilor, avind „atribuții polițieneste și jurisdicționale limitate“. Ceea ce nu rezultă suficient de clar din inscripție este dacă M. Valerius Valentinus a ajuns de fapt la gradul de beneficiar consular încă în timpul serviciului militar reglementar sau dacă acest titlu i-a fost acordat numai cu ocazia rechemării și a trimiterii lui înfruntea regiunii Ansamensilor, ceea ce pentru problema discutată aici nu are însemnătate.

Tot așa, *C. Julius Carus* și *C. Dulius Fronto*, fii ai lui *C. Julius C. f. Pap(iria) (tribu)* *Valerius*, veteran al legiunii *XIII Gemina Severiana* și *dec(urio) et II viralis col(oniae) Sarmiz(egetusae)*, primul arătat de inscripția de la Ulpia Traiana²⁰⁴ ca *frumentarius et dec(urio) col(oniae)s(upra) s(criptae)*, al doilea ca *mil(es) coh(ortis) praet(oriae), scriniarius praef(ectorum) praet(orio) et dec(urio) col(oniae) eiusdem*, nu pot fi considerați ca *decuriones* obișnuiți ai Sarmizegetusei, ci doar ca unii care au obținut această calitate și au fost înscrși în *album decurionum* al metropolei provinciei, datorită faptului că tatăl lor era *decurion* și magistrat înalt al coloniei. Ei nu-și exercită efectiv calitatea de membri ai ordinului *decurionilor* de la Sarmizegetusa în timpul îndeplinirii la Roma a serviciului militar. Ei trebuie considerați mai degrabă, așa cum nici N. Gostar nu consideră imposibil²⁰⁵, ca *decuriones supra numerarii*, adică înscrși în *album decurionum* mai mult onorific, ca fiind ai unui *decurion* de vază, urmînd a-și exercita efectiv calitatea de *decurioni* și a deveni magistrați municipali numai după ieșirea din armată. O asemenea situație e mai ușor de închipuit în vremea lui Severus Alexander, de cînd datează inscripția și cînd elementul militar se bucură în Dacia, ca pretutindeni, de deosebită favoare. Dar nu se poate susține că în această vreme provincia de la nordul Dunării, datorită unei situații mai deosebite, ar fi avut un regim special care i-ar fi permis să facă excepție de la regulile privitoare la recrutarea membrilor ordinului *decurionilor*, ale autonomiei orașelor romane și ale raporturilor dintre acestea și armată. Iar dacă existența unor *militēs-decuriones coloniae* nu poate fi dovedită pentru soldații din legiuni, cu atît mai puțin va putea fi vorba de soldați din auxiliii ca v membri ai ordinului *decurionilor* municipali.

TRUPELE AUXILIARE²⁰⁶

Din armata Daciei, în afară de legiuni, făceau parte numeroase trupe auxiliare, răspîndite pe tot teritoriul provinciei, mai ales de-a lungul întinselor ei hotare. Ele sînt alcătuite din *alae*, *cohortes*, *numeri*, *vezillationes* și alte cîteva formații zise neregulate. În afară de puținele informații pe care le avem de la autorii antici, știri mai bogate și deosebit de prețioase despre

aceste trupe alcătuite obișnuit din peregrini ne dau inscripțiile din Dacia sau din alte părți, precum și cele 16 diplome militare privitoare la *exercitus Daciae*²⁰⁷, descoperite în provincia noastră sau în afara ei, la care se adaugă și câteva fragmente²⁰⁸. Acestea, documente de mare importanță, scrise pe tablete de bronz, ne dau cele mai prețioase informații despre trupele existente în cele trei provincii ale Daciei la data emiterii lor. Ele cuprind extrase după edictul imperial săpat pe o tablă mai mare de bronz, expusă la Roma, în for sau pe Capitoliu, prin care obișnuit li se acorda cetățenia romană (*civitas Romana*) și li se recunoștea căsătoria (*conubium*) cu soțiile pe care la acea dată le aveau sau cu cele pe care le vor lua după aceea (*conubium cum uxoribus quas tunc habuissent... aut cum iis quas postea duxissent dumtaxat singulis sau singulis singulas*). Căci, pe lângă suma de 2000 de denari primită drept *praemia militiae*, la sfârșitul unei perioade de serviciu activ de 25 de ani sau mai mulți, cum se spune în diplome (*quinis et vicenis pluribus stipendiis emeritis*), cea mai prețioasă recompensă care li se putea acorda soldaților din trupele auxiliare, de obicei peregrini, era tocmai cetățenia romană, pentru ei, soțiile și copiii lor.

Cea mai veche diplomă militară din Dacia datează încă din anul 106, dar cele mai recente sînt din anul 164, astfel că sîntem deocamdată privați de informațiile pe care aceste prețioase documente ni le-ar putea oferi cu privire la armata Daciei în vremea cînd avea în frunte un *legatus trium Daciae*. Pentru această perioadă, știrile se reduc la cele date de inscripții.

Alele erau trupe de călăreți, iar cohortele, de pedestrași, și puteau avea un efectiv de 500 de soldați, cînd se numeau *quingenariae*, sau de o mie, numite *milliariae*.

Alele aveau în frunte un *praefectus alae*, care depindea direct de guvernatorul provinciei. Cohortele erau conduse de un *praefectus cohortis* sau de un *tribunus cohortis* cele *milliariae* ca și cele alcătuite din cetățeni romani. Ei erau subordonați comandantului legiunii în jurul căreia erau grupate cohortele. Unele cohorte se numesc *equitatae*, pentru că în alcătuirea lor au și călăreți, anume 140 cele *quingenariae* și 280 cele *milliariae*.

Comanda alelor, cohortelor, ca și a numerilor, cum se va vedea, era rezervată și atribuită de împărați tinerilor din ordinul cavalerilor. Aceste comenzi, împreună cu aceea de *tribunus angusticlavius* în legiune, alcătuiau *militia equestris*, obligatorie pentru fiii membrilor ordinului ecvestru, înainte de a avea acces la cariera ecvestră propriu-zisă. Îndeplinirea acestor obligații militare în ordinea *praefectus cohortis*, *tribunus legionis*, *praefectus alae* este exprimată prin formula *omnibus equestribus milit(ū)s perfunct(us)*, întilnită și într-o inscripție din Dacia²⁰⁹. Începînd din vremea lui Septimiu Severus formula se simplifică în *a militūis*. Cavalerii exercită aceste comenzi de obicei în afara provinciei sau locului lor de origine, și de cele mai multe ori trecînd dintr-o provincie într-alta. Astfel, și comandanții trupelor auxi-

liare din Dacia vin fără excepție din afera provinciei. Numărul celor cunoscuți din inscripții se ridică astăzi la vreo 979²¹⁰. Până la Septimiu Severus ei sînt originari din Italia și din provinciile mai de mult romanizate, mai tirziu și din alte provincii. În măsura în care originea lor este cunoscută (*origo, domus*), cei mai mulți sînt originari din Italia, anume 15, dacă la cei știuți mai dinainte adăugăm pe *Ti. Claudius Fortis* din Capua, amintit ca *praefectus cohortis I Britannicae (milliariae)* în diploma de mai multe ori citată de la Gherla, pe *P. Ael(ius Honoratus praefectus) coh(ortis) IIII Hispan(orum) dom(o) Rom(a)* dintr-o inscripție de la Inlăceni²¹¹, pe *Galeo Bellicus praefectus coh. I Batavorum (milliariae)* din diploma de la Palatovo²¹², despre care H.G.Pflaum crede că se numea *Galeo Tettienus Bellicus* și era urmașul unui libert al gintei Tettiena²¹³, pe *M. Aemilius Bassus, praefectus coh. I Britton(um) (milliariae) Ulpiae torquat(ae) c.R.*, din diploma de la Porolissum, de la 2 iulie 110²¹⁴, pe care tot Pflaum îl identifică²¹⁵ cu omonimul cunoscut de la Albintimilium, în Liguria²¹⁶, și pe *P. Cominius Clemens*, pe care o inscripție de la Concordia, în regio Venetia, de unde era originar, îl arată, *ante 162 e.n.*, ca *praef(ectus) coh. V. Lingonum*²¹⁷, de la Porolissum, înainte deci de a reveni în Dacia ca procurator financiar al Daciei Apulensis. Alți cîțiva *praefecti* sau *tribuni* sînt originari din Noricum, Raetia, Hispania și Africa, cu Mauritania, un *praef(ect)us coh. II Fl(aviae) Beesorum et II Fl(aviae) Numidarum*, anume *T. Antonius Cl(audius) Alphenus Arignotus*, era originar din Thyatira²¹⁸, în Lydia, în timp ce un oarecare *Aelius, praef(ectus) coh. I Aug(ustae) I(turaeorum)* era originar din Palmyra²¹⁹, dar patria celor mai mulți *praefecti*, probabil în cea mai mare parte după Septimiu Sever, rămîne necunoscută, ea nemaifiind indicată în inscripții.

Din Dacia, de asemenea au urmat cariera militară ecvestră mai mulți *equites Romani*, și inscripțiile îi atestă fie în curs de desfășurare a ei, ca *tribunus legionis*²²⁰ pe unul sau ca *praefectus cohortis* pe un altul²²¹, fie cu ea încheiată, ca *omnibus equestribus militiis perfunctus*, cum s-a arătat mai sus, sau mai simplu ca *a militiis* pe patru cavaleri de la Apulum²²², Sarmizegetusa²²³ și Napoca²²⁴.

În ale, ca și în cohorte, comandanții subalterni sînt *principales* de diferite grade, ai subunităților de călăreți se numesc *decuriones*, iar ai celor de pedestrași, deci în cohorte, *centuriones*. În ale însă, în afară de decurioni existau, urmînd în grad după ei, și *duplicarii*, și *sesquuplicarii*, adică subofițerii cu soldă dublă sau o dată și jumătate. Aceștia erau numiți fie dintre soldații din legiuni, fie proveneau din trupele auxiliare, prin urmare dintre cei care erau cetățeni romani. Alți *principales*, care urmau în rang celor amintiți, poartă nume și îndeplinesc funcții similare celor din legiuni: *imaginifer, signifer, optio, tesserarius, vexillarius, tubicen, cornicen* etc. De asemenea, *praefectus alae*, ca și *tribunus* sau *praefectus cohortis* aveau un mic stat-major, *officium*, alcătuit din *cornicularii, actarii, beneficiarii, statores, librarii*²²⁵ etc., cu atri-

buții iarăși similare celor din legiuni. Aceștia, *principales* de rang inferior sau *immunes*, se recrutau totdeauna dintre soldații alelor și trupelor respective.

Ca și în legiuni, după Septimiu Sever diferitele categorii de *principales* din ale și cohorte se organizează în colegii (*collegia*) care își aveau sediul sau localul propriu (*schola*) chiar în pretoriul castrului. Cunoaștem astăzi trei asemenea *collegia*. Unul la Cășei, unde își avea garnizoana *coh. I Britannica milliaria c.R.* și unde doi *principes*, din această unitate, închină un altar [*Ge*]nio scol(a)e ordinatorum²²⁶, *ordinati* fiind în secolul al III-lea numele pentru centurioni, iar *principes* primii centurioni ai cohortei. Un colegiu similar, al decurionilor, e cunoscut la Ilișua, unde staționa *ala I Tungrorum Frontoniana*. Geniului sfânt al sediului acestui colegiu (*Genio sancto scholae decurionum*) închină P. Ael(ius) Paulin[us] templul ridicat de el (*templ(um) instituit*)²²⁷ și care, după părerea lui C. Torma, ar fi fost o construcție cu absidă dezgropată de el sub baia castrului, în 1875—1876²²⁸. Existau într-o *ala quingenaria*, cum era cea de la Ilișua, 16 decurioni, după cum știm din Hyginus (c. 16). Ei comandau câte o *turma*, alcătuită din vreo 30 de călăreți sau mai mulți, având la dispoziție câte trei cai de serviciu fiecare.

Un colegiu pare să fi reunit și pe decurionii din *ala Siliana* de la Gilău. Încă înainte de Septimiu Sever, în amintita inscripție de la Napoca din anii 191—192 în cinstea lui Commodus, pusă cu prilejul acordării onoarei de decurion al coloniei procuratorului Daciei Porolissensis, Aelius Constans, și fostul *praefectus*, probabil al alei Siliana, Iulius Paratianus, se face mențiune și de *decuriones alares*, adică decurionii acestei ale de la Gilău, care promisese rădicarea statuii împăratului²²⁹. Expresia *decuriones alares* indică fără îndoială, dacă nu un colegiu constituit, ceea ce după cite știm la această dată nu era îngăduit de legile militare, o colectivitate unită prin solidaritatea de grad. Faptul că decurionii acestei *ala* inițiază împreună un act cu caracter public, ca ridicarea unei statui împăratului în orașul apropiat, pentru cinstea acordată fostului lor comandant, constituie după părerea noastră un indiciu că Septimiu Sever, îngăduind organizarea în *collegia* a diferitelor categorii de *principales*, din legiuni, ca și din formațiile auxiliare, nu face decît să legalizeze o stare de fapt preexistentă. Existența, la o dată pe care inscripția nu ne permite să o precizăm mai de aproape, a unui colegiu al decurionilor din *ala Siliana* de la Gilău este mai direct atestată de o altă inscripție, descoperită la Gilău sau la Napoca, anume un altar închinat lui *I(upiter) O(ptimus) M(aximus)* de către Sex. Valerius Saturninus, *dec(urio) al(ae)*²³⁰ *Sil(ianae) et col(legae)*, ceea ce înseamnă, credem, mai mult decît *condecoriones*, cum opina Th. Mommsen, în comentariul inscripției, căci *collegae* sînt membrii aceleiași *collegium*, în cazul de față al decurionilor, constituit legal ca atare, după ce s-a ridicat opreliștea existentă mai dinainte, ceea ce oferă, credem, și un bun element de datare a altarului,

anume cel mai devreme în timpul numelui lui Septimius Sever sau nu mult, după aceea, cum ar indica forma numelui dedicatului. Analizată în acest context, devine evident că inscripția în cauză nu mai poate fi interpretată în sensul cu totul neverosimil propus nu de mult de N. Gostar, anume că am avea de-a face cu unul dintre *militēs-decuriones coloniae*, adică cu un decurion al unei *ala* care în timpul serviciului activ, într-o epocă nu prea târzie, după cit se pare, ar fi obținut și cinstea de a fi făcut parte efectiv din *ordo decurionum* al coloniei Napoca²³¹, ceea ce e cu totul improbabil și prin nimic justificat, dimpotrivă, contrar normelor de recrutare a membrilor ordinului decurionilor și cu atât mai puțin a unei *colonia* de importanța Napociei, în care cu puțin înainte o asemenea cinste de a fi primit în rândurile ordinului fusese făcută unui personaj mult mai de vază, cavalier roman, fostului comandat, *praefectus*, al alei Siliana de la Gilău, Iulius Pacatianus.

Un *collegium dupl[ar]ior (um)* e cunoscut în schimb acum dintr-o inscripție de pe un relief recent scos la iveală în ruinele pretoriului castrului de la Slăveni, pe Olt, în Dacia Inferior, unde staționa *ala I Hispanorum*²³². Colegiul, al cărui sediu — *schola* — era se vede chiar în pretoriu, unde a fost descoperit relieful, reunea pe toți *duplarii* (sau *duplicarii*), adică pe subofițerii — *principales* — din *ala* numită, care primeau soldă dublă și urmau în rang imediat după decurioni.

Alele și cohorțele poartă obișnuit numele populațiilor din imperiu din rîndurile cărora ele au fost alcătuite la început. Unele au nume duble, a câte două semnificații, de obicei vecine și înrudite. Citeva sînt formații cu nume aparte, derivat de la numele întemeietorului unității sau după un alt specific al ei. Astfel, *cohors I Aelia Gaesatorum* este o trupă auxiliară alcătuită de către împăratul Hadrian din populația gallică numită *Gaesati*, din actualul ținut Wallis din Elveția, care în epoca Imperiului roman făcea parte din provincia Raetia. Ei se numeau așa după *gaesum*, numele gallic al armei lor caracteristice, o lance grea, cu care luptau. Cea mai veche mențiune a unei trupe de *Gaesati*, folosiți în afara patriei lor, este tocmai diploma de la Gherla, din 2 iulie 133²³³, care amintește cohorta ca făcînd parte la această dată din armata Daciei Porolissensis. Tot după arma caracteristică de luptă este numită și o cohortă de arcași, *cohors I sagittariorum yllitaria*. Epitetul este purtat și de alte trupe auxiliare, ca și cel de *scutata* (cu scuturi). După numele unui oraș, *Bracara Augusta* din Hispania este numită *cohors I Bracaraugustanorum*. Gentiliciile sau cognomenele imperiale (*Augusta, Flavia Vespasiana, Ulpia, Aelia, Aurelia* etc.) de asemenea se întilnesc frecvent în numele trupelor auxiliare, fie pentru că au fost întemeiate, fie pentru că au fost reorganizate sau distinse de către respectivii împărați. Începînd apoi din a doua jumătate a secolului al II-lea dar mai frecvent în secolul al III-lea, trupele auxiliare ca și legiunile poartă la sfîrșitul numelui și epitete derivate de la numele împăratului domnitor, care este comandantul suprem al

armatei romane, de pildă *Antoniniana*, *Severiana*, *Alexandriana*, *Gordiana* etc. După provincia în care au staționat mai îndelungă vreme și unde și-au reinnoit probabil efectivele unele trupe auxiliare, pe lângă numele etnic, mai poartă și cite un epitet derivat de la numele provinciei respective, *Cyrenaica*, *Dacica*, *Pannonica*, *Macedonica*. Numerele de ordine deosebesc unitățile recrutate din aceleași seminții sau provincii. Uneori se întilnesc numere foarte mari purtate de trupele auxiliare, ca de pildă *cohors VIII Raetorum* și mai ales *cohors XX Palmyrenorum*, despre care se presupune că pe la începutul secolului al III-lea a staționat temporar undeva în estul Daciei, după cum ar reieși dintr-o listă de etape însemnată pe un scut de piele descoperit la Dura Europos, în Siria²³⁴. Alte epitete ca *nova*, *miscellanea*, se referă la prefaceri și reorganizări. În opoziție cu alte omonime, o cohortă de hispani se numește *cohors I Hispanorum veterana*. O trupă de călăreți se numește *ala I civium Romanorum*, pentru că de la întemeiere era alcătuită numai din cetățeni romani. Alte trupe auxiliare primesc acest epitet de la împărați ca recompensă pentru buna lor comportare și actele de bravură făcute în războaie. O diplomă de la Porolissum²³⁵ arată lămurit, după cum a relevat C. Daicovicu²³⁶, că după terminarea celui de-al doilea război dacic se acordă cetățenia romană unei întregi cohorte, *I Brittonum milliaria Ulpia*, înainte de împlinirea duratei legale a serviciului militar și lăsarea la vatră (*ante emerita stipendia civitatem dedit*) pentru șapte precizate prin expresia *pie et fideliter expeditione Dacica functis*. Asemenea epitete (*pia fidelis*) și decorații (*torquata*, *armillata*) puteau fi însă acordate și purtate de trupele auxiliare și fără acordarea cetățeniei romane.

În Dacia, cu cele trei provincii ale sale, sînt documentate următoarele 20 ale care și-au avut garnizoana aci pe tot timpul stăpînirii romane sau pe o perioadă mai scurtă de timp: *I Asturum*, *I Batavorum milliaria*, *I Bosporanorum milliaria*, *I Britannica c.R.* (= *I Flavia Augusta Britannica milliaria c.R. bis torquata?*), *I civium Romanorum*, *I Claudia* (= *I Claudia nova miscellanea*), *I Vespasiana Dardanorum Gallorum*, *I Claudia Gallorum Capitoniana*, *I Gallorum et Bosporanorum*, *II Gallorum et Pannoniorum*, *I Hispanorum*, *I Hispanorum Campagonum*, *I Illyricorum (ala nova Illyricorum, ala Electorum?)*, *I Augusta Ituraeorum sagittariorum, ala milliaria, Palmyrenorum Porolissensium, Siliana c.R., Thracum, I Tungrorum Frontoniana*²³⁷. Dintre acestea numai trei ale (*I Asturum*, *I Claudia Gallorum Capitoniana* și *I Hispanorum*) își aveau garnizoana în Dacia Inferior, pe Olt (la Hoghiz și Slăveni), patru sau cinci în Dacia Porolissensis²³⁸ (*Siliana c.R.* la Gilău), tot aci poate *ala Thraecum* (?), *II Gallorum et Pannoniorum* la Gherla, *I Tungrorum Frontoniana* la Ilișua, *ala Palmyrenorum Porolissensium*, formație tîrzie, de după jumătatea secolului al III-lea, cunoscută numai dintr-o inscripție grecească de la Thessalonie²³⁹, staționată fie chiar la Porolissum, fie în altă localitate din Dacia Porolissensis, patru în Dacia Superior (*I Bata-*

orum, *I Gallorum et Bosporanorum*, *I Hispanorum Campagonum* și *ala Illyricorum*), în timp ce celelalte opt ale au staționat timp mai scurt, în primii ani după cucerire sau mai târziu, în Dacia neîmpărțită sau în vreuna dintre cele trei Dacii de mai târziu.

Mult mai mare este numărul cohortelor documentate în Dacia. Unele sînt menționate de diplomele militare și de inscripții staționînd timp mai îndelungat în provincia noastră, despre altele știm însă că se aflau în Dacia numai în primii ani după cucerire, ulterior fiind transferate în alte provincii, în timp ce alte cohorte au fost aduse în Dacia mai târziu. Sînt documentate ca staționînd în Dacia numai în primii ani după cucerire, cel mult pînă la sfîrșitul domniei lui Traian următoarele șase cohorte: *I Antiochensium*, cunoscută numai la Drobeta, unde între cele două războaie dacice construiește castrul din fața podului peste Dunăre)²⁴⁰, *I Cretum sagittariorum*, *V Gallorum*, *I Montanorum*, *I Pannoniorum veterana pia fidelis*, *I Thracum Germanica c.R. equitata*.

În Dacia superior, respectiv Dacia Apulensis, sînt documentate 15 cohorte: *I Alpinorum eq. Afrorum* (spre sfîrșitul secolului al II-lea), *II Flavia Commagenorum*, *III Delmatarum*, *I Gallorum Dacica*, *II Gallorum Pannonica eq.*, *II Gallorum Macedonica eq.*, *IV Hispanorum eq.*, *I Ituraeorum sagittariorum eq. milliaria*, *I Augusta Ituraeorum sagittariorum*, *IV Pannoniorum*, *VIII Ractorum c.R. eq. torquata*, *I Thracum sagittariorum*, *I Ubiorum* și *Vindelicorum mill. c.R.p.f.* fără să includem și *coh. XX Palmyrenorum milliaria sagittariorum*, a cărei staționare în Dacia e numai presupusă²⁴¹.

În Dacia Porolișensis sînt cunoscute 13 cohorte: *I Batavorum mill. p.f.*, *I Britannica mill. c.R. eq.*, *II Britannica mill. p.f.*, *I Ulpia Brittonum mill. torquata p.f.c.R.*, *II Augusta Nervia Pacensis mill. Brittonum* (= *II Brittonum mill.*), *Cannanefatium*, *I Aelia Gaesatorum mill.*, *I Hispanorum p.f. quingenaria*, *I Hispanorum mill. (I Flavia Ulpia Hispanorum mill. c. R. eq.)*, *II Hispanorum scutata Cyrenaica*, *V Lingorum*, *I Palmyrenorum Porolissensium*, singura neatestată de nici o diplomă militară și *VI Thracum eq.*

Dacă includem și pe cele din estul Transilvaniei, unele documentate mai târziu sau la date neprecizate, numărul cohortelor din Dacia Inferior se ridică la 16: *II Flavia Bessorum*, *I Bracaraugustanorum*, *I Augusta*, *Nervia Pacensis Brittonum mill.*, *I Aurelia Brittonum mill.*, *I F.M. Brittonum Malvensis*, *III Brittonum*, *III Campestris c.R.*, *IV Cypria c.R.*, *I Flavia Commagenorum*, *VI nova Cumidavensium* (care staționa la Rîșnov pe vremea lui Severus Alexander)²⁴², *II Gallorum*, *III Gallorum*, *I Hispanorum veterana equitata*, *II Flavia Numidarum mill.*, *I Sagittariorum mill.*, *I Tyrionum sagitt.*

În afara de ale și cohorte, din armata Daciei au făcut parte și alte formații temporare sau trupe speciale așa-zise neregulate, cele mai multe organizate totuși mai târziu ca trupe auxiliare regulate, numite *numeri*²⁴³.

Una dintre formațiunile temporare este *vexillatio equitum Illyricorum*, menționată în Dacia Inferior de o diplomă militară din 129²⁴⁴. Ea a fost alcătuită după A. Stein și alți istorici din călăreți recrutați din provinciile Illyricului, luați din alele și cohortele existente în aceste provincii, în preajma și în vederea războaielor de cucerire, după părerea lui G. Cantacuzino. Rămasă în Dacia Inferior, ea primește mai târziu, sub Hadrian sau Antoninus Pius, organizare de *numerus*, nume sub care (*Numerus equitum Illyricorum*) trupa este atestată în aceeași provincie de noua diplomă de la Palamarca din 140²⁴⁵, fiind menționată și de alte câteva inscripții (ca *Numerus Illyricorum*²⁴⁶ sau *Numerus equitum electorum ex Illyria*)²⁴⁷. Greșit s-a crezut că mai târziu, pe timpul lui Antoninus Pius, acest *numerus* ar fi fost transformat în *ala I Illyricorum*²⁴⁸, aceeași poate cu *A(l)a n(ova) Il(lyr)icorum*²⁴⁹ și *Al(a) Elec(torum)*²⁵⁰, care își avea garnizoana la Brincovenești, poate și la Cășei, în Dacia Porolissensis. O formație similară este cea alcătuită de *vexillarii Africae et Mauretaniae*, atestați în Dacia Superior la 158²⁵¹, unde se pare că ei au fost aduși cu prilejul luptelor din această vreme, conduse de guvernatorul M. Statius Priscus împotriva dacilor liberi.

Alte trupe zise neregulate poartă numele populațiilor (*nationes, gentes*) din care sînt alcătuite: *Mauri gentiles*, menționați de aceeași diplomă militară de la Cristești, din anul 158, *Symmachiarum Astures*²⁵², alcătuiți din războinici din Asturia, în *Hispania*, și aduși în Dacia probabil pe vremea lui Maximin Tracul, nu de către Traian în vremea războaielor dacice, cum s-a crezut, apoi *Suri sagittarii*, vestiți arcași din Siria, care la sfîrșitul domniei lui Hadrian construiesc castrele de la Rădăcinești și Bivolari, în Dacia Inferior²⁵³, *Palmyreni sagittarii ex Siria*, alți vestiți arcași din Palmyra, atestați astăzi între 120 și 126 în Dacia Superior de trei diplome militare²⁵⁴.

Pe timpul lui Antoninus Pius sau mai târziu *Mauri* (cei aduși de Antoninus Pius, poate și alții rămași în Dacia din vremea războaielor dacice), *Suri sagittarii*, ca și *Palmyreni sagittarii* sînt constituiți în formațiuni auxiliare regulate numite *numeri*, pe care-i găsim răspîndiți în toată Dacia²⁵⁵. Un *Numerus Surorum sagittariorum* e cunoscut tot în Dacia Inferior, la Romula și Slăveni, iar mai mulți *numeri* de Mauri și de Palmireni, avînd totdeauna în denumirea lor și un epitet derivat de la localitatea unde staționau, sînt cunoscuți din inscripții din Dacia Superior, Porolissensis și Inferior: *Numerus Maurorum Miciensium* la Micia²⁵⁶, *N.M.Tibiscensium* la Tibiscum, *N.M.Hisp(anensium)* la Ampelum²⁵⁷, *N.M. Optatianensium* la Sutor²⁵⁸, *N.M.S(aldensium?)* la Răcari în Oltenia²⁵⁹ și la Păuleni²⁶⁰ în Transilvania, apoi *Numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum c.R.*, *N.P. Optatianensium*²⁶¹ și *N.P.Tibiscensium*.

Intrucîtva similară este și evoluția numelui și a organizării unei alte trupe originare din Britannia. Trei diplome militare menționează în Dacia, între 110 și 157, alături de alte trupe auxiliare, pe *Pedites singulares Britannici*²⁶².

Ei sint pedestrași din garda guvernatorului provinciei, aduși din Britania de către împăratul Traian mai întii în Moesia Superior, și folosiți în războaiele cu dacii, apoi lăsați în Dacia ca trupă aparte. În vremea lui Marcus Aurelius ea primește organizare de adevărat *numerus*, purtind numele de *Numerus Singularium Peditum Britannicorum*²⁶³ (= *N. Britannicorum*²⁶⁴ sau *N. Singularium Britannicorum*²⁶⁵). Această trupă și-a avut de la început, după cum dovedesc cărămizile cu ștampilă²⁶⁶, garnizoana în castrul de la Cigmău, pe Mureș, lângă antica Germisara.

Un alt *numerus* din Dacia e alcătuit din germani de la Rin, și purta numele, după cum a arătat acad. C. Daicoviciu, de *Numerus Germanicianorum*²⁶⁷ sau *Numerus exploratorum Germanicianorum*, cum se citește pe o inscripție și pe cărămizile cu ștampilă descoperite în castrul de la Bucium (= Orăștioara de Jos), în apropierea cetăților dacice, unde își avea garnizoana această trupă de patrulare (*exploratores*)²⁶⁸. Și acest corp de trupă pare să fi fost adus în Dacia încă de Traian, nu abia în vremea lui Marcus Aurelius, cum se afirmă de obicei.

Corpurile de trupă amintite sint alcătuite din soldați de un anumit neam (*natio*) sau dintr-o anumită regiune, care luptă cu arme caracteristice, proprii, ca arcași, călăreți îndrăzneți, cu praștia, sau altfel. Organizarea formațiunilor, la început temporare sau neregulate, în trupe regulate, *numeri*, a început încă din vremea lui Traian. În Dacia ele sint organizate în *numeri* începînd din vremea lui Hadrian, apoi pe timpul lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius. E posibil ca trupele de mauri și de palmirieni să fi fost organizate în *numeri* abia după 164, data ultimei diplome militare privitoare la armata Daciei, ceea ce ar explica lipsa lor din aceste documente.

Trupele de *numeri*, cu unele excepții, își păstrează caracterul etnic, pe care l-au avut de la început formațiunile din care s-au alcătuit. Soldații din *numeri* sint recrutați mai ales din semințiile de la marginea imperiului și mai puțin romanizate. Autorul tratatului despre castre ne spune că în aceste trupe comenzile se dădeau oral și în limba maternă a soldaților²⁶⁹. Afirmatia nu pare să fie însă valabilă pentru toate categoriile de *numeri*, de pildă în Dacia pentru *Numerus Illyricorum*, *N. exploratorum Germanicianorum* și *N. peditum Britannicorum*. De altfel, mai este documentat și un *Numerus Campanorum*²⁷⁰, pe care G. Cantacuzino îl socotește că un detașament desprins din cohorta cu același nume și care era alcătuit numai din cetățeni romani. Lista trupelor de *numeri* din Dacia se completează cu un *Numerus burgariorum et veredariorum*, care la începutul domniei lui Antoninus Pius construiesc și apoi lărgesc castrul de la Copăceni²⁷¹, pe Olt, în Dacia Inferior, unde trupa pare să fi rămas pînă spre sfîrșitul secolului al II-lea și începutul celui următor, cînd se datează o altă inscripție scrisă pe o țiglă cu numele unui soldat din aceeași unitate²⁷². Trupa acestei formații era recrutată se pare din populația locală și avea misiunea de a supraveghea hotarele provinciei și a

asigura serviciul de curieri pe drumul de pe Olt, după cum arată numele, *burgarii* înseamnă păzitori ai turnurilor de pe limesul imperiului, iar *veredarii*, curieri poștali și supraveghetori ai drumurilor²⁷³.

Organizare de *numeri*, unul de pedestrași, altul de călăreți, aveau și soldații numiți *pedites et equites singulares*, care formau garda guvernatorului provinciei. Ei își aveau garnizoana la Apulum, unde sînt documentați de inscripții și ștampile pe cărămizi²⁷⁴. Comandantul călăreților era un centurion de legiune, care făcea parte dintre centurionii *primi ordines*. Am amintit pe un *exercitator equitum singularium* din leg. IIII Flavia felix la Ulpia Traiana, pe timpul legatului C. Avidius²⁷⁵, iar un altul, Ulpius Restitutus, e documentat la Apulum²⁷⁶. Dintre *principales* cunoaștem pe *P.Ael(ius) Atilianus decurio ex singularibus consularis*, care închină un altar tocmai la Negrilești, pe Someș²⁷⁷, pe un alt *dec(urio) ex n(umero) singularium*²⁷⁸ la Apulum și tot aci pe *P.Ael(ius) Crescens duplicarius c(urator) eq(uitum) sing(ularium)*²⁷⁹ și pe *M. Aurel(ius) Sila, actar(ius) eq(uitum) sing(ularium)*²⁸⁰! Toți aceștia par să fie cetățeni romani sau fii de militari. Tot la Apulum inscripțiile ne fac cunoscuți cițiva soldați de rînd²⁸¹. Unul dintre ei, *Dasatus Cenobarbi f.*, este arătat ca fiind mutat în *numerus Sin(gularium)* din ala *Batavorum*²⁸², în timp ce un alt *eques*, rămas anonim, rezultă a fi fost mutat în garda guvernatorului provinciei, la Apulum, din *ala Illyrico-rum*²⁸³.

De altfel, dintr-o altă inscripție de la Apulum aflăm despre mutarea unui alt soldat, *Tutor Silvan[i]* din *numerus Illyricorum* în *ala Bosporanorum*²⁸⁴. Acestea sînt indicii că situația soldaților din *numeri* nu era deosebită din punct de vedere juridic de aceea a soldaților din ale și cohorte. Faptul că acum, pe lângă alte trupe temporare, *Vexillatio equitum Illyricorum*, *Vexillarii Africae et Mauretaniae*, *Mauri gentiles*, *Pedites singulares Britannici* și *Palmyreni sagittarii*, cunoscute mai dinainte din diplomele militare în care ele figurează singure sau împreună cu alte ale și cohorte, diploma de la Palamarca menționează și un *numerus Illyricorum*²⁸⁵, confirmă pe deplin, împotriva părerii mai vechi a lui E. Stein și a altora, opinia lui H. T. Rowell, dezvoltată de Fr. Wittinghoff²⁸⁶ și împărtășită și de G. Forni²⁸⁷, că și soldații din *numeri*, după serviciul de 25 de ani sau mai mulți, primeau cetățenia romană și recunoașterea căsătoriei, privilegiu confirmate prin diplomele militare.

Numeri aveau un efectiv de 500—900 de soldați. Obișnuit, ei erau organizați în unități separate de pedestrași (*pedites*) și călăreți (*equites*). În Dacia, însă, unii *numeri*, ca de pildă *numerus Maurorum Miciensium* și *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, erau formațiuni mixte, de pedestrași și călăreți, cum a arătat C. Daicoviciu. *Numeri* erau conduși de cite un *praepositus*, iar în secolul al III-lea, de cite un *praefectus*, numiți de împărat tot dintre membrii ordinului ecvestru, cași comandanții alelor și cohortelor. Astfel,

P. Aelius Marcianus este arătat mai întâi ca *praefectus coh. I Bracaraugustanorum*, apoi *praepositus n(umeri) Illyr(icorum)*²⁸⁸ din Dacia, așa precum C. Nonius Caepianus a fost mai întâi *praefectus alae I Asturum*, apoi *praepositus equitum electorum ex Illyrico*²⁸⁹ din Dacia, la fel cum vestitul Sex. Iulius Possessor, din Hispalis în Hispania (Baetica), înainte de a fi *tribunus militum* în leg. XII Fulminata a comandat pe rînd în Dacia Inferior o cohortă, un numerus și o ala: *praef(ectus) coh(ortis) III Gall(orum)*, *praepositus numeri Syror(um) sagittarior(um) item alae primae Hispanor(um)*, cum aflăm dintr-o inscripție din orașul său natal²⁹⁰.

Comandanții subalterni, *principales*, poartă aceleași nume ca și cei din ale și cohorte, cei de grad mai înalt fiind la fel soldați din legiuni sau purtători de nume romane, deci probabil cetățeni romani. O inscripție rău păstrată ne arată că *Ulp(ius) Max[i]minu[s]*, înainte de a fi *S[ig]nif(er) N(umeri) S(ingularium) P(editum) B(ritannicorum)* de la Cigmău, a făcut parte, probabil ca soldat, din *leg(io) V M(acedonica)*²⁹¹. Alți gradați însă de rang inferior, care în inscripții poartă obișnuit un singur nume, s-au ridicat probabil din rîndurile soldaților simpli. În afară de *principales* din *numeri singularium*, care formau garda guvernatorului, inscripțiile menționează ca *principales* în numeri din Dacia un *decurio N(umeri) M(aurorum) M(icensium)*²⁹², un *ex centurione* din *Numerus Palmyrenorum Optatianensium*²⁹³, un *signifer et quaestor N(umeri) Brit(annicorum)*²⁹⁴ și alți doi *signiferi*²⁹⁵, apoi *optiones*²⁹⁶, un *princeps* în *N(umerus) S(urorum) s(agittariorum)*²⁹⁷, un *immunis* în același numerus²⁹⁸, iar în *officium praepositi* cîțiva *actarii*²⁹⁹ și *librarii*³⁰⁰.

Totalul formațiunilor auxiliare de toate categoriile documentate ca staționînd, timp mai îndelungat sau o perioadă mai scurtă, în Dacia dacă socotim o singură dată formațiile care prin reorganizare își schimbă doar numele, ca și pe cele care cu timpul dau naștere la mai multe corpuri de trupă, se ridică la 89, astfel împărțite: 21 ale, 50 de cohorte, 18 numeri, incluzînd aici și pe *Vexillarii Africae et Mauretaniae*, pe *Symmachiarii Astures*, ca și pe cei doi numeri de *Pedites* și *Equites Singulares*, de la Apulum.

După seminițiile și provinciile în care s-au alcătuit inițial, trupele auxiliare din Dacia, de toate categoriile, se repartizează precum urmează: Panonia — 2; Moesia Inferior 2; Illyricum cu Dalmația — 3; Thracia — 5; Raetia — 3; Alpes (provinciile alpine) — 2; Belgica (cu cele două Germanii) — 8; Gallia (Lugdunensis) — 10; Britannia — 10, Hispania (Tarracensis) — 9; Africa (cu Mauretania și Numidia) — 8; Cypru și Creta — 2, Syria (cu Tyrus și Palmyra) — 14, Dacia (inclusiv numeri de *Pedites et Equites Singulares*) — 4 și de origine diferită 6 corpuri de trupă. Rezultă că cele mai numeroase contingente de trupe auxiliare l-au dat Daciei regiunile celtice și celto-germanice, dar nu neglijabil este și aportul trupelor originare din Orient și Africa³⁰¹.

Totuși, tabloul repartiției trupelor după provinciile de origine nu este prin sine însuși indezirabil de lămuritor în privința compoziției etnice a trupelor auxiliare din Dacia, pentru că se știe că cele mai multe dintre ele, mai ales cele care au participat la războaiele de cucerire și au intrat apoi în alcătuirea armatei noii provincii, dar și unele dintre cele care, aduse mai târziu în Dacia, fuseseră mult înainte întemeiate și înainte de a veni aici erau mai de mult deplasate în alte provincii, mai ales în cele vecine cu Dacia, unde ele au început să-și completeze o parte din efective prin recrutări locale. În felul acesta, la data stabilirii lor în Dacia compoziția efectivelor era deosebită de cea de la început. Într-adevăr, recrutarea locală sau mai corect spus, teritorială a început să fie practică în imperiu încă din secolul I și apoi ea se intensifică și se lărgiște începând din vremea lui Hadrian. În această vreme, recrutarea din provinciile vecine cu Dacia sau nu prea îndepărtate e menită să completeze golurile ivite în efectivele trupelor auxiliare din Dacia originare din unele ținuturi mai îndepărtate, ca de pildă ale celor din Gallia și Hispania, unde recrutarea pentru trupele auxiliare încetează acum aproape cu totul. Foarte semnificativ este, de pildă, în această privință, faptul că deși în diplomele militare care o menționează în armata Daciei *Porolissensis ala II Gallorum et Pannoniorum* continuă să fie numită cu acest nume oficial³⁰², primit după argumentarea lui Kraft ca urmare a recrutării masive de pannoni în unitatea alcătuită inițial din *Galli* din *Gallia*³⁰³, în inscripțiile oficiale sau neoficiale din castrul de la Gherla sau din alte localități ale Daciei, ca și în ștampilele de pe cărămizi ea se intitulează numai *ala II Pannoniorum*³⁰⁴ sau mai simplu *ala Pannoniorum*³⁰⁵, dovadă că la data și după stabilirea ei în Dacia elementele pannonice erau precumpănitoare în alcătuirea efectivelor. De aceea, după părerea acad. C. Daicoviciu *ala II Pannoniorum* de la Gherla este una și aceeași trupă cu *ala II Gallorum* din diplomele militare³⁰⁶, nu o formație deosebită cum credea Kraft, sub acest nume ea nefiind amintită de diplome în armata Daciei *Porolissensis*.

Un număr relativ mai mare de recruți care vin în Dacia, mai ales începând de pe la jumătatea secolului al II-lea, să împropăteze efectivele mai multor trupe auxiliare sînt traci. Recrutarea masivă de traci, nu numai pentru trupele din Dacia, ci și pentru cele din alte provincii chiar mai îndepărtate, și nu numai pentru trupele auxiliare, ci și pentru legiuni, este un fapt remarcat mai de mult³⁰⁷. Ei sînt apreciați pentru cunoscutele lor calități de războinici, fiind folosiți mai ales ca luptători călări. În Dacia mai mulți traci sînt menționați de inscripții în *ala I Tungrorum Frontoniana* de la Ilișua³⁰⁸, dar și în alte citeva corpuri de trupă (altele decît de traci), ca *ala Asturum*³⁰⁹, *ala I Gallorum et Bosporanorum*³¹⁰, *ala Electorum*³¹¹, *cohors III Gallorum Pannonica*³¹², *coh. I Brittonum*³¹³, *numerus equitum Illyricorum*³¹⁴ *n. Germanicianorum*³¹⁵, *n. Palmyrenorum Tibiscensium*³¹⁶ și *n. Maurorum Optatianensium*³¹⁷.

Dar în număr mai mic sînt documentați în trupele auxiliare și soldații de origine illyră, celtică, greacă, apoi din Pannonia, din Noricum, Britannia și mai numeroși din Orient³¹⁸. Mulți din aceștia sînt documentați ca făcînd serviciu nu numai în trupele originare din ținuturile respective, ci și în corpuri de trupă de altă origine. Ca și în alte provincii, trupele de orientali, mai ales de sirieni și de palmirieni, continuă să-și recruteze efectivele din patria de origine în tot cursul secolelor II—III e.n. Siria și celelalte provincii ale Asiei Mici au constituit un alt rezervor important de efective militare pentru imperiul roman.

Curînd după întemeierea provinciei au început și recrutările de daci și din rîndurile populației locale din Dacia. Din semințiile dacilor (*gentes Dacorum*) se alcătuiesc încă în vremea împăratului Traian și sub împărații următori mai multe trupe auxiliare, ale și cohorte. Cu excepția uneia singure, *coh. VI nova Cumidavensium*, documentată epigrafic în vremea lui Severus Alexander în castrul de la Rîșnov³¹⁹, în estul Daciei, toate celelalte ale și cohorte de daci au fost trimise în garnizoană în afara provinciei, în Britannia, Capadocia, Moesia Inferior, Moesia Superior, Pannonia Inferior, Pannonia Superior sau în alte provincii. În această privință, cu excepția arătată, dacilor li se aplică mult timp, din cauza neîncrederii în ei, același tratament ca și britonilor, care de asemenea sînt trimiși în afara patriei lor. Dacii sînt amintiți și de Hyginus printre neamurile, *nationes*, din armata romană, care și-au păstrat armamentul și strigătul lor de luptă³²⁰. O miliție locală era recrutată de amintiții beneficiari consulari de la Cășei, în secolul al III-lea. O trupă locală, recrutată după cît se pare tot din Dacia, era și *numerus burgariorum et veredariorum*, de pe Olt, în Dacia Inferior.

Locuitorii Daciei sînt recrutați însă, o dată cu aplicarea mai largă a sistemului de recrutare teritorială, în număr tot mai mare pentru numeroase trupe auxiliare din provincie sau din afara ei, așa cum am văzut că se procedase și pentru legiuni. Pentru trupele auxiliare recrutările în Dacia se fac de către așa-numiții *dilectatores*, trimiși de la Roma. Sînt recrutați în primul rînd peregrini, adică cei care nu aveau încă cetățenia romană, atît dintre dacii care trăiau mai departe în provincie, cît și din rîndurile coloniștilor veniți în Dacia și din familiile de soldați. În lista recruților din alele și cohortele din Dacia întocmită de K. Kraft, cei originari din Dacia sînt în număr de 12, întrecînd astfel pe al celor originari din oricare altă provincie sau seminție³²¹. La aceștia trebuie să se adauge *Aurelius Antonius, curat(or) eq(uitum) singlarium* de la Roma, unde a fost chemat dintr-o trupă auxiliară din Dacia, *nat(ione) Dacus electus ex ala Gallorum*, cum aflăm din epitaful pus de moștenitori³²², omis de istoricul elvețian, și pe *Acilius Sabini f. Dubitatus*, titularul diplomei de la Gilău, născut în castru, *castris*³²³. O examinare mai atentă a inscripțiilor din Dacia ar putea spori poate numărul lor.

Originarii din Dacia sînt apoi 16 *equites singulares*, călăreți din garda personală a împăratului³²⁴, chemați la Roma după ce au servit un timp în trupele auxiliare din Dacia, după cum rezultă din cele trei exemple citate mai sus. Cei mai mulți își indică originea prin expresia *nat(ione) Dacus* sau într-un caz [*D*]aciscu[s], unul însă precizează că este originar din Sarmizegetusa *domum coloni(a) Zermiegete*³²⁵, iar despre un altul, *M. Aurelius Daciani fil. Decianus*, cunoscut dintr-o diplomă militară, se spune că este originar din *colonia Maluese ex Dacia*³²⁶.

În sfîrșit, alți vreo șapte soldați originari din Dacia sînt cunoscuți din inscripții că au făcut serviciu militar în diferite trupe auxiliare din imperiu³²⁷. Unul dintre ei este originar de la Porolissum, și a servit într-o trupă auxiliară din Pannonia Inferior, fiind lăsat la vatră între anii 168 și 190: [*de*]curione ... *f. Lucilianus Porolisso*³²⁸.

Înrolarea în trupele auxiliare din provincie sau dinafara ei putea fi considerată deosebit de avantajoasă pentru locuitorii Daciei, fie ei coloniști sau băștinași. Cariera militară și condițiile de serviciu în trupele auxiliare, care nu erau mult mai rele decît cele din legiuni, prezentau avantaje însemnate. Mai întîi peregrinii știau că vor obține la sfîrșitul duratei serviciului, e adevărat destul de lungă, cetățenia romană pentru ei, pentru soție și pentru urmași, ceea ce reprezenta un important privilegiu și o condiție socială mai înaltă. Solda era fără îndoială mai mică decît a soldaților din legiuni, în general o treime, după cum pare să confirme și informațiile mai noi oferite de *Papyrusul din Berlin* 6866, după care, în interpretarea ce i s-a dat, în 192—193, la începutul domniei lui Septimiu Sever, era de 100 de denari anual (față de 300 de denari cit primea un legionar), rămasă neschimbată încă de pe vremea lui Domițian. Dar Septimiu Sever a ridicat cițiva ani mai tîrziu soldele, astfel că un soldat din trupele auxiliare primea anual 175 de denari, iar mai tîrziu Caracalla a mărit și el soldele cu 50%, astfel că auxiliarul primea 250 de denari. Tot atunci însă un călăreț din cohorte primea 375 denari, iar un călăreț din ala 500 de denari. *Sesquuplicarii* și *duplicarii* primeau o dată și jumătate sau solda dublă față de a soldatului de rînd din unitatea respectivă. La solda în bani, plătită în rate cvadrimestriale, se adăugau diferitele *donativa* acordate cu diverse prilejuri.

Condițiile favorabile de soldă și în general de serviciu în *auxilia* sînt dovedite și de faptul că, pe de o parte, se cunosc cazuri cînd soldați din legiune sînt trecuți neconstrînși în trupele auxiliare³²⁹, iar pe de altă parte, că un mare număr de cetățeni romani se înrolează în ale și cohorte. După statistica întocmită de Kraft, numărul cetățenilor romani din ale și cohorte egalează sau întrece chiar pe al peregrinilor de la Vespasian pînă la cca 170, pentru ca spre sfîrșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea numărul peregrinilor să dispară aproape cu totul³³⁰. Existau apoi cohorte alcătuite de la început numai din cetățeni romani, dintre care una, *cohors III Campes-*

tris c. R., a staționat și în Dacia, din care s-a alcătuit apoi, se pare, și un *numerus Campestrorum*, de asemenea documentat în provincia noastră.

În unele familii din Dacia cariera militară era o tradiție, fiind îmbrățișată din tată în fiu sau de mai mulți membri ai aceleiași familii, servind uneori în aceeași trupă. Astfel, *C. Val(erius) V[ita]lis* a fost decurion în ala Frontoniana de la Ilișua, iar doi fii ai săi, care-i pun piatra de mormânt, fac serviciu în aceeași unitate, unul *Val(erius) Laet[ill]us*, ca *dec(urio) a(lae) s(upra) s(criptae)*, celălalt *[Va]lerius Saturni[nus]* ca *dupl(icarius) d(ecuriae) e(iusdem)*³³¹. Tot așa, veteranul *Aurelius Reburus* are un fiu *Aurelius Fabius sig(nifer)* în ala Siliiana de la Gilău³³², în timp ce alte inscripții ne fac cunoșcuți doi frați soldați într-o trupă auxiliară³³³ sau un *veteranus ex dec(unione)*, care pune epitaful nepotului său *C. Campanius Vitalis (centurio) coh. I Bat(avorum) (milliariae)*³³⁴. Mai amintim pe veteranul, fost călăreț în garda imperială de la Roma, *C. Marius Gemellinus, nat(ione) Dacus*, care mai are doi frați în armată, unul *Aurel(ius) Emeritus, evok(atus) Aug(usti) n(ostri)*, celălalt *Marius Marcellinus mil(es) leg. II Part(h)ic(ae)*³³⁵.

După ieșirea din armată veteranii trupelor auxiliare din Dacia rămân în cea mai mare parte în provincie, unde sînt documentați de inscripții³³⁶ și de diplomele militare, cele mai multe descoperite în castre, unde ele erau depuse de titularii lor spre a fi mai în siguranță. E semnificativ în această privință că din cele 16 diplome privitoare la trupele din Dacia numai trei au fost descoperite în afara provinciei și toate trei aparțin unor soldați traci³³⁷, din Thracia sau din Moesia Inferior, unde se vede că ei s-au întors după lăsarea la vatră, cum tot trac (Bassus) este și veteranul *ex ala prima Asturum*, de fapt *Asturum* din Dacia, care moare și este înmormîntat la Serdica³³⁸. În schimb, alți trei traci, veterani ai unor trupe din alte provincii, vin și rămân în Dacia, unde li s-au găsit diplomele care le aparțineau³³⁹.

În Dacia veteranii au situații bune, unii dintre ei ajungînd decurioni și magistrați municipali, ca *T. Fl(avius) Longinus*, fost decurion în ala II Pannonica și ajuns apoi decurion la Ulpia Traiana (Colonia Dacica), Napoca și în canabele legiunii XIII gemina, la Apulum, unde și moare³⁴⁰.

EFFECTIVUL TOTAL AL ARMATEI ROMANE DIN DACIA

Armata romană din Dacia, formată din legiuni și trupe auxiliare, a jucat, după cum am mai spus, un rol important în viața provinciei, atît prin numărul mare al trupelor și al soldaților, cît și prin calitatea efectivelor.

La început, trupele din Dacia au format o singură armată, apoi s-au alcătuit două și curînd după aceea trei armate, corespunzînd celor trei provincii. După reorganizarea administrativă a Daciei la începutul războaielor marcomanice, pe vremea lui Marcus Aurelius, cele trei armate provinciale sînt puse sub autoritatea și comanda legatului consular al celor trei Dacii. Efectivul

total al armatei Daciei (*exercitus Daciae*) poate fi stabilit numai cu oarecare aproximație, bazându-ne în primul rînd pe datele oferite de diplomele militare, care nici ele nu cuprind toate corpurile de trupă auxiliare existente în fiecare dintre cele trei provincii la data emiterii lor, astfel încît în calcul trebuie să includem și trupele documentate numai de inscripțiile monumentale și de ștampilele de pe cărămizi. Pe de altă parte, dispunem încă de prea puține diplome militare, inegal repartizate pe cele trei provincii și pe durata stăpînirii romane în Dacia. Deocamdată, ultimele diplome datează din anul 164, astfel că pentru mai bine de un secol după aceea informațiile noastre sînt mai reduse. Din cîte cunoaștem la început, în anii de după terminarea războaielor dacice, numărul trupelor lăsate în Dacia de împăratul Traian a fost destul de mare, dar tot el a retras curînd o parte din aceste unități, pe care fie că le trimite înapoi în provinciile în care își avuseseră înainte garnizoana, fie că le concentrează și le transferă în Orient în vederea războiului neizbutit împotriva parților. Astfel, faptul că o ala (*I Flavia Britannica c.R.*) și trei cohorte (*I Montanorum*, *I Thracum c.R.* și *V Gallorum*) figurează la această dată de 2 iulie 110 în două diplome militare, una din Dacia³⁴¹, alta din Pannonia³⁴², a fost explicat, pe bună dreptate, de către H. Nesselhauf, noul editor al diplomelor militare din întreg imperiul, prin împrejurarea că aceste trupe erau tocmai atunci în curs de transferare din Dacia, unde rămăseseră pînă la această dată, după ce luaseră parte la al doilea război dacic, și unde se mai găseau încă o parte din efectivele lor în Pannonia Inferior, unde cealaltă parte a lor se găsea deja³⁴³. Foarte curînd după această dată, poate prin 113—114 s-a întors în Pannonia Inferior *ala I c.R.*, iar ceva mai tîrziu *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum*, ca și cohortele *I Pannoniorum veterana p.f.*, *III Brittonum* și *I Cretum*, care se întorc de asemenea curînd în vechile lor garnizoane din Moesia Superior. Prezența în Dacia a altor trupe auxiliare, ca *ala I Vespasiana Dardanorum* sau *cohors I Antiochensium* a fost și mai scurtă, fiind limitată la participarea lor la războaiele dacice. În schimb, alte trupe auxiliare au fost aduse în Dacia de Hadrian, cu prilejul războiului din 117—118 sau mai tîrziu, apoi de Antoninus Pius și Marcus Aurelius, în timpul războaielor marcomanice. Efemeră, nu îndeajuns de bine precizată cronologic, tîrzie sau chiar nesigură este staționarea în Dacia a unor corpuri de trupă ca *ala milliaria*, *ala Gallorum*, *ala Palmyrenorum Prolissensium*, *ala Thracum* și a cohortelor *Afrorum*, *I.F.M. Bryttonum*, *I Palmyrenorum Prolissensium*, *XX Palmyrenorum mill. sagittariorum*, ca și a altor citorva.

Cu alt prilej am arătat că în preajma declanșării războaielor marcomanice armata Daciei *Porolissensis*, alcătuită din trupele auxiliare documentate de diplomele militare, la care adăugăm și *numeri* de mauri și palmireni, a căror staționare în această provincie e sigură, se poate evalua la 13 000 de soldați³⁴⁴. Dacă facem abstracție de *ala milliaria* și de *ala Thracum*, a căror staționare în Dacia *Porolissensis* nu e întru totul sigură și pare să fi fost oricum efemeră,

de *ala I Palmyrenorum* și de cohorta cu același nume, amindouă formate tirziu, după 251, din numeri de palmireni prezenți mai de mult în provincie, atunci singura unitate militară nouă adusă în provincia nordică a Daciei este legiunea V Macedonica, stabilită la Potaissa încă de la începutul războiului cu marcomanii. În felul acesta, efectivul total al armatei Daciei Porolissensis după 167, rămas se pare neschimbat pînă la sfîrșit, se ridică la 18 600 de soldați.

Pentru Dacia Superior (=Apulensis), dacă facem abstracție mai întii de *ala Gallorum* și *ala I Bosporanorum*, pe care le considerăm întrunite în *ala I Gallorum et Bosporanorum*, cu acest nume amintită în diplomele militare, de *Symmachiarii Astures*, a căror staționare în Dacia a fost cu totul efemeră, indiferent dacă pe timpul lui Traian sau al lui Maximin Tracul, ca și de toate acele trupe auxiliare despre care am spus că au plecat curînd după organizarea Daciei în provinciile vecine, de unde veniseră, rămin de luat în considerare cele trei ale documentate de diplomele militare, anume *I Batavorum mill*, *I Gallorum et Bosporanorum*, *I Hispanorum Campagonum*, la care trebuie să adăugăm *ala Illyricorum* (= *ala nova Illyricorum* = *ala Electorum*?) (staționată la Brincovenești), apoi toate cele 16 cohorte amintite ca staționînd în Dacia Superior și apoi în Dacia Apulensis, dintre care una singură de o mie de oameni, anume *I Ituraeorum sagitt. eq. mill.*, și adăugînd pe *Vexillarii Africae et Mauretaniae* și opt *numeri* (inclusiv *Pedites et Equites Singulares*), aceștia socotiți ca avînd fiecare numai 500 de soldați. În felul acesta, totalul efectivelor de trupe auxiliare din Dacia Superior se cifrează la 15 000 de soldați, la care dacă adăugăm legiunea XIII Gemina, ajungem la o cifră totală de 20 600 de soldați.

În Dacia Inferior, dacă la cele 3 ale, 9 cohorte, dintre care una singură *milliaria* și *numerus equitum Illyricorum* (= *vexillatio equitum Illyricorum*), atestate de cele două diplome militare, adăugăm alte patru cohorte (*I Aurelia Brittonum mill*, în care includem și pe enigmatică *coh. I.F.M. Bryttonum Malvensis*, *IV Cypria c.R.*, *I sagittariorum milliaria* și *VI nova Cumidavensium*) și trei *numeri* (*Maurorum S. Surorum sagittariorum* și *bugariorum et veredariorum*) a căror staționare în provincie este sigur documentată de inscripții, dar excludem *cohors III Brittonum*, despre care am spus că se întoarce curînd în Moesia Superior, ca și *cohors III Campestris c.R.*, staționată scurt timp la Drobeta, unde este apoi înlocuită de amîntita *coh. I sagitt. mill.*, totalul efectivului, alcătuit numai din trupe auxiliare, se cifrează (socotînd numeri tot numai de cite 500 de oameni) la 11 500 de soldați. Dacia Inferior se dovedește a fi fost provincia dacică dispunînd de cel mai mic număr de soldați, ceea ce nu este cu totul lipsit de semnificație, chiar dacă ținem seama că numărul mai mare al efectivelor celorlalte două provincii se explică prin prezența celor două legiuni, cite una din fiecare, ceea ce le acordă prin chiar acest fapt o mai mare forță combativă.

Insumind acum efectivele celor trei provincii, calculate separat, cu moderatia și prudenta impusă de insuficiența informațiilor, nu îndejuns de lămuritoare, pe care ni le pun la dispoziție unele documente epigrafice luate în considerare, mai degrabă scăzind pe cele incerte decit adăugindu-le, se obține cifra de 50 700 de soldați pentru întreaga armată a Daciei (*exercitus Daciae*) în perioada care începe o dată cu războaiele marcomanice din vremea lui Marcus Aurelius. Această cifră se dovedește superioară evaluărilor aproximative făcute pînă acum.

Cît privește calitatea efectivelor, prin originea soldaților, în cea mai mare parte din provinciile de limbă latină ale imperiului, ca și prin faptul că o parte din ei sînt cetățeni romani încă la înrolarea în armată, în legiuni în totalitate, în trupele auxiliare în parte, și că în orice caz la împlinirea termenului de serviciu și ieșirea din armată devin cu toții cetățeni romani, armata Daciei a fost un factor important în răspîndirea romantității în provincie. Dispersate în cele mai îndepărtate colțuri ale provinciei, trupele, prin limba oficială întrebuințată și prin întreg felul de viață al soldaților, care chiar dacă în parte erau de origine neromană, în cursul îndelungaților ani de serviciu deprindeau nu numai limba, ci și modul de viață roman, sînt factori activi în procesul de romanizare a provinciei. Un rol deosebit revine din acest punct de vedere veteranilor, care am văzut că în bună parte rămîn în provincie, de obicei în orașul sau în localitatea unde staționa trupa din care au ieșit sau în apropierea ei. Ei își găsesc un rost în viața provinciei, augmentînd mereu numărul populației. În afară de veteranii pe care ni-i atestă direct inscripțiile, mulți alții au rămas desigur în Dacia fără să avem documentarea lor epigrafică. Pe unii par să ni-i pună în evidență, cu mai puțină certitudine, monumentele sculpturale și descoperirile arheologice.

SISTEMUL DEFENSIV AL PROVINCIEI

Apărarea Daciei era asigurată nu numai prin trupele de toate categoriile, insumind un efectiv de luptători impresionant de mare și prin organizarea unui întins, amplu și deosebit de puternic sistem defensiv, constînd din variate lucrări de fortificație, construite în interiorul provinciei și mai ales la granițele ei. Înfrirparea acestui sistem defensiv a început încă pe timpul războaielor dacice, dar o formă bine organizată a primit abia după cucerire, pe timpul împăratului Traian, fiind apoi mereu amplificat de către toți împărații următori, fiecare dintre ei contribuind la întărirea și desăvîrșirea lui. Lucrările defensive ale Daciei sînt impresionante prin numărul, tăria și monumentalitatea celor mai multe, deoarece urmele lor s-au păstrat în bună parte pînă astăzi, mărturii ale măreției și trăinicieii lor de odinioară.

Elementele de fortificație ale sistemului defensiv al Daciei sînt în general cele folosite și cunoscute în secolele II—III e.n. și în restul Imperiului roman. Ele constau în primul rînd din castre și castele, de pămînt sau de piatră, mai mari sau mai mici, situate în cea mai mare parte de-a lungul granițelor provinciei, dar și în interior, de-a lungul drumurilor și al principalelor căi de comunicație. Amplasate în locurile cele mai potrivite, castrele reprezintă fortificațiile cele mai puternice din sistemul defensiv al Daciei. Alte fortificații sînt castelele mai mici, numite intrucitva, impropriu, *burgi*, apoi turnurile de pază sau de observație, izolate și înșirate de-a lungul frontierelor între castre sau folosite ca stațiuni militare de-a lungul drumurilor, mai rar grupate într-o linie organizată.

Spre deosebire de alte provincii, ca Raetia, cele două Germanii, Britannia, Africa, Siria și altele, în Dacia *limes*-ul propriu-zis, înțelegînd prin aceasta un val continuu de pămînt sau de zid, a fost mai puțin folosit. Un *limes* alcătuit dintr-un zid de piatră alternat cu un val de pămînt și întărit cu mici castele de pămînt și turnuri de piatră e cunoscut sub numele de *limes Porolissensis*, în fața orașului Porolissum, pe o lungime de peste 4 km, iar un altul, numit *limes transalutanus*, pentru că se află dincolo de Olt, în Muntenia, se întinde ca un val neîntrerupt de pămînt, întărit cu castre, tot de pămînt, sau mai rar de piatră, și turnuri de la Dunăre, din dreptul localității Flămînda, pînă la Rucăr, în fața pasului Bran, pe o distanță de vreo 235 km. În sens mai larg însă, termenul de *limes*, care la origine înseamnă drum de-a lungul graniței, se folosește pentru a designa hotarele fortificate ale imperiului, mai ales cînd această frontieră e o linie mai bine organizată, cu diverse fortificații. O asemenea linie întărită era aceea de-a lungul Oltului, de la pasul Turnu Roșu pînă la vărsarea lui în Dunăre, numită *limes Alutanus*, sau linia de frontieră de-a lungul munților Meseș, de la Bologna, pe Crișul Repede, pînă la Porolissum, numită *limes Meseșan*.

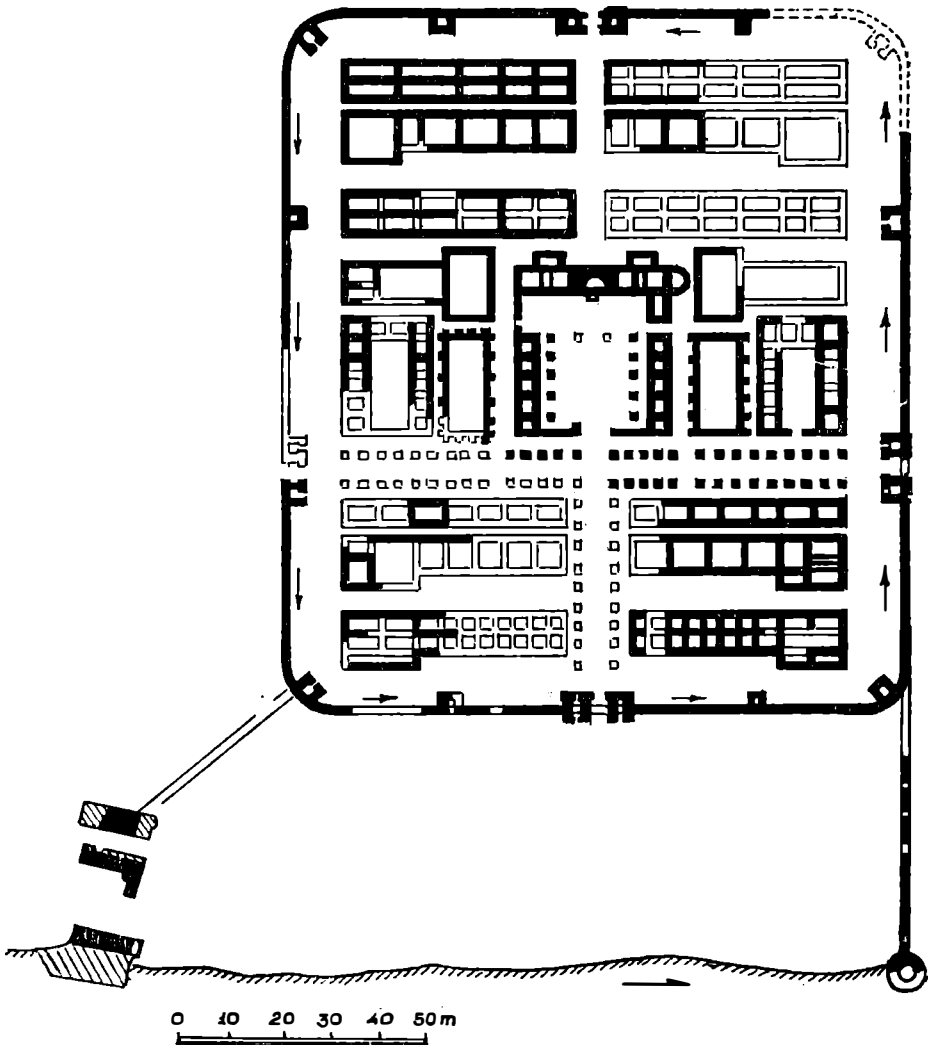
O caracteristică a sistemului defensiv al Daciei este adaptarea lui la configurația geografică foarte variată a provinciei, ținînd seama de formele de teren și de obstacolele naturale, ca șirurile de munți și cursurile de apă. De aici rezultă varietatea *limes*-ului Daciei, a formelor diferite în care el s-a concretizat. E cunoscută teoria pusă în circulație de istoricul A. Domaszewski³⁴⁵ privitoare la sistemul barării văilor și a căilor de acces în provincie prin castele și alte fortificații mai mici, *Thalsperre*. El își găsește aplicarea mai ales în jurul Podișului Transilvaniei unde, la hotarele Daciei Superior și ale Daciei Porolissensis, multe castre sînt situate în văile riurilor care intrau sau ieșeau din provincie. Dar aplicarea acestui sistem, înțeles într-un sens mai larg, este foarte variată, alternînd cu alte sisteme de fortificație, dacă le putem numi așa. Astfel, frontiera de vest a Daciei Porolissensis începe de la Bologna, în valea Crișului Repede, unde castrul de aci închide valea, care iese din provincie, dar mai departe, înspre nord-est, pînă la Porolissum, cas-

trele sînt situate paralele și la oarecare distanță de culmea ascuțită și prelungă a munților Meseș, pe care s-au construit din loc în loc doar turnuri și alte fortificații mai mici. Apoi, dincolo de Porolissum, de la Tihău, spre est, castrele sînt situate de-a lungul văii Someșului, așa precum un alt șir de castre sînt situate în estul Daciei, de-a lungul Oltului transilvan, de la Hôghiz pînă la Turnu Roșu, ca și de la acest pas pînă la Dunăre. În ținutul de șes al Munteniei romanii au construit, după cum am spus, limesul transalutan, care este un adevărat *limes*, în timp ce în Banat castrele sînt situate pe mai multe linii paralele, eșalonate în adîncime. De aceea, în Dacia nu se poate, cred, vorbi de un singur sistem de limes, ci de variate asemenea sisteme.

Cele mai vechi castre din Dacia datează din epoca cuceririi. Coloana Traiană înfățișează în multe scene construirea de castre în timpul înaintării armatei romane în Dacia, atît în primul război dacic³⁴⁶, cit și în al doilea³⁴⁷. În multe alte scene se văd castre folosite de soldații romani — unul de pildă construit chiar în apropierea Sarmizegetusei³⁴⁸. În castre se închid romanii și se apără împotriva dacilor care-i atacă³⁴⁹.

Dintre castrele de piatră construite de romani în perioada războaielor dacice unul este cel de la Drobeta (T. Severin), după cum dovedește inscripția fragmentară descoperită în ruinele castrului, din care aflăm că el a fost construit de împăratul Traian [*per c*]oh. I Antio[*chensium*]³⁵⁰. Tot din această perioadă pare să fi fost construit un prim castru la Simbotin, pe Olt³⁵¹, după cum arată numele localității *Castra Traiana*, ca și castrul de la *Tibiscum* (Jupa)³⁵², după cum au dovedit cercetările recente.

Arheologic apoi, urmele mai multor castre de pămînt datînd din aceeași perioadă au fost recunoscute și unele cercetate în mai multe părți ale provinciei. Cîteva dintre aceste castre de pămînt se găsesc chiar în regiunea muntoasă din jurul cetăților dacice la Costești, Luncani-Tirsa, Muncel, în spatele cetății de reședință a regilor daci, apoi ceva mai departe la Jigorul Mare, Comărniceș și Virful lui Petru³⁵³. Aceste castre au fost folosite numai în timpul războaielor de cucerire, deci castre de campanie (*castra aestiva*), care curînd după aceea au fost părăsite. Din aceeași vreme datează și micile castele de pămînt de la Ighiu³⁵⁴, lingă Apulum, folosite probabil cu prilejul pătrunderii armatei romane în regiunea auriferă din Munții Apuseni și de la Iad³⁵⁵, lingă Bistrița. Un mare castru de pămînt, întins pe o suprafață de peste 20 ha (490 x 410 m), se cunoaște la Berzovia, pe drumul Lederata-Tibiscum, care, judecînd după cărămizile cu ștampila legiunii a III-a Flavia felix descoperite în mare număr în ruinele lui³⁵⁶, a fost construit de această legiune probabil în perioada dintre cele două războaie, unde în această vreme întreaga legiune sau o parte din ea, rămasă în teritoriile ocupate, a staționat. Totuși, castrul nu a fost folosit timp mai îndelungat, căci legiunea a plecat probabil de aici curînd după terminarea războaielor dacice, iar pe locul fostului castru se infiripează o așezare civilă *Berzobis*.

Urmele unui castru de pământ asemănător sînt mai de mult cunoscute la Zăvoi (j. Caraș-Severin), pe valea Bistrei. Cercetările arheologice recent efectuate de Muzeul Banatului au stabilit că această fortificație se întinde pe o suprafață de circa 22 ha și că ea datează tot din vremea războaielor de cucerire, fiind construită cu prilejul înaintării armatei romane de la Tibiscum spre *Tapae* și mai departe spre valea Hațegului și spre Sarmizegetusa, reședința regală din munți a lui Decebal. După cucerirea Daciei, castrul de la Zăvoi nu pare să mai fi fost folosit.

Altfel, observațiile arheologice au arătat că majoritatea castrurilor din Dacia au fost construite mai întîi din pământ și numai după aceea au fost reclădite în piatră. Aceste castruri de pământ sînt construite însă de la început ca fortificații permanente (*castra stativa*), edificate și organizate după toate regulile castrametăriei, ca și castrurile de piatră. Ele sînt inconjurate cu o incintă de pământ — *ager*. La *Micia* (Veșel, j. Hunedoara) acest *ager* era întărit cu palisadă, din care, în cursul săpăturilor, s-au observat numai parii orizontali, de la baza valului, care legau probabil pereții de stilpi și nuiele sau scinduri ce îmbrăcau cele două fețe ale lui³⁵⁷. Într-o regiune cu multe ploii, cum este Transilvania, întărirea agerului cu palisadă, ca și îmbrăcarea lui cu un perete de scinduri, erau necesare.

Dar obișnuit, zidul de incintă al castrurilor de pământ e căptușit în afară cu glijă de pământ cu iarbă. Astfel de ziduri, numite *muri caespiticii*, avea, după cum aflăm dintr-o inscripție, castrul de la Bumbești, înainte de a fi reconstruit în piatră³⁵⁸. Arheologic, asemenea glijă (*caespites*) au fost identificate la incinta castrului de pământ la Mălăești în Muntenia³⁵⁹. Gliile erau așezate în rînduri orizontale, îmbrăcînd valul de pământ care era și el întărit cu palisadă.

O tehnică puțin deosebită s-a folosit la construirea limesului transalutan, unde, după observațiile lui Gr. Tocilescu, zidul de pământ, care după el se ridică peste valul de pământ, lat la bază de vreo 10—12 m și înalt de 3 m, era întărit cu palisadă arsă intenționat, spre a da acestui perete, lat de-abia de circa 1 m³⁶⁰, mai multă consistență. Unică este și tehnica de construcție folosită la castrul de la Săpata de Jos, de pe același *limes transalutan*. Cu prilejul cercetării lui, prin săpături, s-a constatat că incinta castrului este alcătuită dintr-o masă compactă, „ca de beton“, de pământ bătut, amestecat cu pietriș sau, mai sus, cu nisip, colțuri de cărămidă și bucăți de piatră de var. Pe această incintă lată, cu baza de 16—17 m, se află drumul de rond și berma, așa precum tot pe ea se înalță zidul castrului, construit din cărămizi legate cu lut negricios amestecat din loc în loc cu praf de var și întărit cu palisadă sau construit în partea superioară, care nu s-a păstrat, din pământ și lemn³⁶¹.

Împăratul Hadrian, o dată cu reorganizarea Daciei și a teritoriilor romane din nordul Dunării, procedează și la o nouă organizare a întregului sistem defensiv al provinciei, spre a-l face să corespundă mai bine noii împărțiri

administrative și apărării Daciei în condițiile create după abandonarea teritoriilor Munteniei și legăturilor stabilite diplomatic cu roxolanii sau impuse pe calea armelor sarmaților iazigi din cîmpia dintre Dunăre și Tisa, dintre Pannonia și Dacia. Această activitate ne este numai în parte cunoscută. Astfel, se știe că Hadrian a procedat la întărirea limesului alutan, de-a lungul căruia primele castre au fost ridicate, încă din vremea împăratului Traian. Pe timpul împăratului Hadrian trei castre de pămînt sînt reconstruite în piatră în 137—138 pe limesul alutan, anume cele două de la Bivolari³⁶² și Rădăcinești³⁶³ de către *Suri sagittarii*, iar cel de la Copăceni e construit tot în piatră de *numerus burgariorum et veredariorum*³⁶⁴. Se presupune că și alte castre din Dacia, ca de pildă cel de la Titești³⁶⁵, pe Olt, poate și cel de la Cășei³⁶⁶, pe Someș, vor fi fost construite sau reclădite în piatră pe vremea lui Hadrian.

Opera de completare a sistemului defensiv al Daciei a fost continuată sub împăratul Antoninus Pius. În anul 140, abia la doi ani după construirea lui, castrul de la Copăceni dovedindu-se a fi prea strîmt a fost amplificat, lărgindu-se incinta, al cărei val este înălțat cu două picioare și întărit cu turnuri după cum precizează noua inscripție de fundație păstrată: *castra, n(umerus) burg(ariorum) et vered(ariorum), quod anguste tenderet, duplicato valli pede et impositis turribus ampliavit*³⁶⁷. Tot așa, în Dacia Porolissensis o inscripție descoperită în pretoriul castrului de la Gherla dovedește că el a fost construit în anul 143³⁶⁸. Se presupune că în vremea domniei lui Antoninus Pius și alte castre, ca cele de la Porolissum, Ilișua, Micia și altele, au fost construite în piatră în locul celor mai vechi de pămînt. Întărirea sistemului defensiv al Daciei a fost determinată de înțețirea în această vreme a atacurilor din afară, mai ales ale dacilor liberi, împotriva granițelor celor trei provincii ale Daciei.

La grea încercare a fost supus sistemul defensiv al Daciei pe timpul lui Marcus Aurelius și al fiului său Commodus. Se pare că în timpul războaielor marcomanice unele castre din Dacia, ca cele de la Porolissum, Buciumi, Cășei și altele, au fost distruse sau greu avariate, ele trebuind să fie reparate, unele poate amplificate după aceea. Septimiu Sever, în cadrul politicii lui de sprijinire a armatei și îndeosebi a celei dunărene, a luat o serie de măsuri menite să refacă și să întărească sistemul defensiv al Daciei. Astfel, în anul 201 vechiul castru de pămînt de la Bumbesti, căptușit cu glij, cum am amintit, fiind ruinat din cauza vechimii, a fost reclădit în piatră: *muros c(a)esp[it(i)cios)] castro[ru]m coh(ortis) I Aureliae Brittonum (milliariae) Antoniniana(e) vetust(ate) dila[psos] lapide eos restituerunt*³⁶⁹. La fel, în anul 205 e refăcut castrul de la Slăveni, pe Olt, unde staționa ala I Hispanorum³⁷⁰, așa precum în vremea lui Septimiu Sever au fost probabil reclădite în piatră și alte castre din Dacia. Tot pe vremea lui se repară drumul de-a lungul Oltului, după cum rezultă din inscripția mutilată, de pe miliarul descoperit nu departe de Slăveni³⁷¹. În Muntenia, chiar dacă primele elemente ale limesului transalutan

ar data încă din vremea lui Hadrian, cum se presupune de către unii, e sigur, după cum rezultă din descoperirile arheologice, că sub Septimiu Sever este organizat sistematic și întărit cu castre.

Opera începută de Septimiu Sever în Dacia este apoi continuată cu mult interes de către fiul său, împăratul Caracalla, care ia măsuri de mare amploare pentru întărirea graniței de vest, nord și nord-est a Daciei, de la Micia, pînă la Porolissum și de aci mai departe, pînă la Inlăceni. Cu sprijinul său și al mamei sale Iulia Domna, marele castru de la Porolissum, de pe dealul Pomet, distrus probabil în timpul războaielor marcomanice, a fost refăcut din temelii după cum mărturisesc trei inscripții cu numele lui descoperite în ruinele castrului³⁷² și după cum reiese și din observațiile făcute cu prilejul cercetărilor arheologice. Tot în vremea lui Caracalla au fost refăcute castrule de la Cășei³⁷³, Inlăceni³⁷⁴ și Buciumi³⁷⁵, după cum dovedesc inscripțiile închinată în aceste castre împăratului și mamei sale. Poate tot pe timpul lui Caracalla au fost refăcute și alte castre, ca cele de la Bologna, Ilișua și Micia, în privința cărora ne lipsesc însă pînă acum dovezile epigrafice sigure.

Cercetarea arheologică a castrurilor din Dacia a început încă din secolul trecut și ea a continuat, mai mult sau mai puțin sistematic, pînă astăzi, cînd nu putem spune totuși că cercetarea ar putea fi considerată ca încheiată. Ea este încă în curs de desfășurare și va trebui să continue încă citva timp. Unele castre au fost cercetate în trecut numai prin sondaje sau prin observații de suprafață, la altele cercetarea, deși mai extinsă, nu a fost destul de sistematică și observațiile nu au fost înregistrate totdeauna cu suficientă precizie. De aceea, la unele castre cercetarea a trebuit să fie reluată în ultimii ani cu rezultate mai bune. Unele castre abia dacă au fost sesizate că există pe teren, iar urmele altora se crede că au dispărut, iar existența altora e doar postulatată în anumite localități, fără ca ele să fi putut fi și identificate pe teren. Pînă acum lipsește un studiu de ansamblu asupra castrurilor din Dacia, ca și asupra elementelor constitutive, trăsăturile generale și particularitățile lor. În cele ce urmează ne mărginim să relevăm elementele și trăsăturile mai generale ale castrurilor, dar și unele particularități ale castrumetației din Dacia.

În general, castrurile de piatră din Dacia corespund tipului și prescripțiilor descrise și recomandate de către tratatul despre construirea castrurilor, atribuit pe nedrept lui Hyginus și datînd, de fapt, fie din a doua jumătate a secolului al II-lea de prin 170—175, după părerea istoricului englez E. Birley, împărtășită și de H.G. Pflaum³⁷⁶, fie din secolul al III-lea, cum cred alții. Forma lor este de obicei dreptunghiulară, specifică epocii, mai rar pătrată, ca în epoca republicană. Castrurile patrulaterale din Dacia se apropie adeseori prin dimensiunile lor de *castra tertiata*, pe care le recomandă Pseudo-Hyginus, la care raportul dintre lungime și lățime este de 2 la 3 m ³⁷⁷.

Ele sînt situate obișnuit în vale sau pe cite o terasă din apropierea unui riu, dacă nu chiar la confluența a două riuri. Prin aceasta, mai ales dacă au în

apropiere și vreun izvor, ca în cazul castrului de la Buciumi, ele îndeplinesc una din recomandările importante pe care le face tratatul despre castre, aceea de a avea în apropiere un riu sau un izvor³⁷⁸. Sînt însă și castre cu o poziție mai deosebită, fiind situate pe vîrfuri de deal sau pe pantele acestuia, uneori departe de orice curs de apă. O asemenea poziție dominantă și mai puțin obișnuită o au cele două castre de la Porolissum³⁷⁹ și în primul rînd marele castru de pe Pomēt. Într-o regiune de dealuri, pe o pantă destul de înclinată, este situat și castrul de la Inlăceni³⁸⁰, așa precum pe platouri mai înalte și dominante asupra terenului din jur sînt situate și castrele de la Drobeta³⁸¹, Românași³⁸² și Buciumi³⁸³. Prin așezarea lor, aceste castre îndeplinesc întru totul prescripțiile lui Pseudo-Hyginus privitoare la cea mai bună alegere a terenului, anume a aceluia „care din cîmpie se ridică încet spre o înălțime, astfel ca *porta decumana* să fie situată în partea cea mai înaltă, iar castrul să domine ținutul din jur, aflat mai jos³⁸⁴”.

Zidul de incintă, înalt de 3—5 m, era sprijinit obișnuit în interior de un val de pămînt, numit *ager*, care la bază are lungimea de 7—9 m și pe a cărui pantă, dinspre interior, soldații urcau la așa-numitul drum de rond, lat de circa 2 m, de unde ei luptau în spatele zidului, care de aici se mai înălța încă vreo 2 m, terminînd cu creneluri. La unele castre, ca cele de la Brețcu, Vărădia Hoghiz și Buciumi *agerul* e susținut în interior, la baza lui, de un zid de piatră paralel cu cel de incintă. În schimb, la alte castre, ca cele de la Copăceni, Bivolari, Titești, în Dacia Inferior, sau de la Cășei, în Dacia Porolissensis, valul de pămînt lipsește, drumul de rond fiind un pod de lemn sprijinit pe un fel de contraforți, care se leagă de zidul de incintă. În exterior, de jur-împrejurul și în fața zidului de incintă se află *berma*, o platformă lată de vreo 1,50—2 m, pe care circulau santinelele, după care urma unul sau două șanțuri, adîncite în formă de ic, fără apă, destinate a constitui obstacole în calea atacurilor. Depărtarea acestor șanțuri de la zidul de incintă era astfel calculată, încît ele să poată fi bătute cu armele de aruncat de către apărătorii din spatele zidului pe toată întinderea lor. Totuși, la unele castre, pe cîte o latură, cel puțin, dacă nu pe toate, șanțurile pot să lipsească.

Obișnuit, atunci cînd zidul de piatră se construiește în locul incintei de pămînt, acesta este ridicat, cum s-a putut observa la multe castre din Dacia ca cel de la Porolissum, Buciumi, Micia, Vărădia, Bumbesti, Răcari și altele, pe vechea *bermă* a castrului de pămînt, cu care prilej se completează *agerul* și se umple în schimb șanțul din față, devenit inutilizabil, tăindu-se altul ceva mai departe.

Colțurile zidului de incintă al castrelor din Dacia sînt totdeauna rotunjite, așa cum prescrie tratatul despre castre³⁸⁵, și obișnuit ele sînt întărite cu turnuri de diferite forme, cea mai frecventă fiind cea trapezoidală. Turnuri rotunde la colțuri are însă castrul de la Brețcu³⁸⁶ și Jidava³⁸⁷, lângă Cîmpulung-

Muscel, așa precum turnuri semicirculare la ușor proximamente în afară a unele caestre din Dacia Inferior, ca cele de la Bivolari, Coșăceni, Rădăcinești³⁸⁸.

Există însă și caestre la care bastioanele de colț sînt sau cu totul inexistente, ca la castrul de la Inlăceni, unde în locul lor s-au constatat fie niște mici contraforți, putînd susține probabil o platformă de lemn, fie o simplă îngroșare a zidului de incintă³⁸⁹, sau sînt înlocuite cu compartimente umplute cu pămîntul din *ager*, obținute prin legarea cu pereți transversali a zidului de incintă cu cel care-l dublează în interior, ca la castrul de la Hoghiz³⁹⁰.

Pe fiecare dintre cele patru laturi se deschide cîte o poartă, flancată de cîte două bastioane. Porțile *praetoria* și *decumana*, adică cele situate în fața și în spatele pretoriului, sînt situate totdeauna la mijlocul laturii respective a castrului. În schimb, *porta principalis dextra* și *porta principalis sinistra*, situate de o parte și de alta a pretoriului, niciodată nu se află la mijlocul laturilor respective, ci le împart pe acestea în două segmente inegale, aflate în mod obișnuit în raport de 3 la 5, segmentul mai lung fiind totdeauna cel în care e situat pretoriul și partea din spatele lui, iar segmentul mai scurt fiind cel din fața pretoriului. Forma bastioanelor de la porți variază, cea mai frecventă fiind cea patrulateră și ieșind ușor, cu 0,20—0,30 m în afara liniei de incintă. O formă particulară, cu ieșind semicircular în exterior, au bastioanele de la porțile citorva caestre de pe granița de nord-vest a Daciei Porolissensis, anume cele de la Cășei, Porolissum³⁹¹, Buciumi și Bologna³⁹², construite sau reconstruite probabil la aceeași dată. Bastioane similare se cunosc însă și în afara Daciei, pe limesul germanic și britanic³⁹³. În mod iarăși obișnuit, cel puțin la caestrele de dimensiuni ceva mai mari, de peste 2 ha suprafață, *porta praetoria* și cele două porți principale sînt împărțite în două părți și două canaturi de un zid despărțitor plasat aproximativ la mijlocul porții. La aceleași caestre, între porți și colțuri, cam la mijlocul curtinelor respective, se găsește cîte un turn. La Cășei și aceste turnuri intermediare au un ieșind semicircular, ca și cele de la porți, în schimb la Buciumi, cel puțin pe latura de sud, singura pe care au fost dezvelite pînă acum turnurile intermediare, ele se deosebesc de bastioanele porților, fiind patrulateră, ca la majoritatea caestrelor din Dacia. Aproximativ la mijlocul castrului se ridică clădirea centrală a comandamentului, numită obișnuit pretoriu, dar al cărei nume antic pare să fie mai degrabă *principia*. Pretoriul—folosind mai departe numirea tradițională—se află la intersecția drumului numit *via principalis*, care pornește de la cele două părți principale și trecînd prin fața lui, cu *via praetoria*, care pornește de la *porta praetoria*, din fața pretoriului, în timp ce *via decumana* duce din spatele pretoriului la *porta decumana*. La caestrele mai mari, *via principalis* și *via praetoria* sînt flancate de ziduri cu arcade.

Pretoriul și clădirile situate de o parte și de alta a lui împart aria interioară a castrului în trei părți inegale: *praetentura*, în fața pretoriului, care are de obicei adîncimea cea mai mare, *retentura*, în spatele pretoriului, puțin mai

îngustă decît partea din faţă, şi *latera praetorii*, care este partea cea mai îngustă, corespuzînd lungimii pretoriului.

Forma cea mai răspîdită de pretoriu în Dacia este tipul de *principia*, numit tipul de for sau tipul mixt, care prezintă analogii şi imită forul din oraşe³⁹⁴. El are o formă patrulateră uşor alungită, cu laturile perfect paralele cu cele ale zidului de incintă şi constă dintr-o curte mai mare, obişnuit descoperită, numită *atrium*, cu intrare la mijlocul faţadei, orientată spre *porta praetoria*, şi care este flancat de mai multe încăperi mici ce se înşiruie de o parte şi de alta, servind ca magazii pentru păstrarea armelor (*armamentaria*), apoi dintr-o aşa-numită *curte sacră*, mai mică şi obişnuit acoperită, în care se găseau statuile împăraţilor, după care urmează, pe latura din fund, un număr de trei pînă la cinci încăperi (*oecus*), dintre care cea din mijloc e numită *capela sacră*, în ea păstrîndu-se stîndardele (*signa*) corpului de trupă. O variantă a acestui tip de pretoriu este cea numită cu sală în cruce, *Cross Hall*, la care curtea sacră se află situată în cruce şi la capătul atriului, de care e despărţită printr-un zid cu portic sau cu arcade, şi se întinde pe toată lărgimea pretoriului. Tipul acesta de pretoriu, cu mici deosebiri sau particularităţi, se întilneşte în Dacia la castele de la Căşei, Buciumi, Drobeta, Jidava şi Răcari.

În *latera praetorii* se găsesc de obicei magazinele (*horrea*) şi alte clădiri, printre care casa comandantului, apoi baia castrului şi altele. Locuinţele soldaţilor se află în *praetentura*, dispuse în insule despărţite de ziduri de piatră în unele caste şi situate de o parte şi de alta a viei *praetoria*, ca şi în *retentura*.

Orice castru era încins în interior de jur-împrejur de aşa numita *via sagularis*, de pe care în orice punct se putea ajunge la ziduri şi bastioanele de luptă. Uneori *agerul* e intrerupt de construcţii şi ateliere ridicate la adăpostul zidului de incintă, unde ele nu puteau fi bătute de armele aruncate din exterior de atacatori.

Orientarea unui castru este în funcţie de orientarea pretoriului, şi în general cu prilejul cercetării castrelor ea nu poate fi precizată decît în funcţie de acesta. În ceea ce priveşte orientarea în general a castrelor, Pseudo-Hyginus spune că *porta praetoria* trebuie să privească totdeauna spre duşman: *porta praetoria semper hostem spectare debet*³⁹⁵. Castele din Dacia respectă în general această prescripţie, totuşi multe se abat de la ea, printre care cele de la Drobeta, Răcari, Bumbesti, Breţcu, Înlăceni, Rişnov, Gilău şi altele, care au altă orientare, impusă de destinaţia specifică a lor sau de configuraţia terenului. Exact inversă este de pildă orientarea castrului de la Buciumi, pe care îl cercetăm sistematic de cîţiva ani. Prescripţia tratatului despre caste privitoare la orientarea acestora era valabilă şi îşi avea importanţa sa deosebită pentru lagărele de campanie (*castra aestiva*), care se ridicau aproape de duşman, dar ea îşi pierde valabilitatea obligatorie pentru castele permanente (*castra stativa*).

Mărimea castrelor din Dacia³⁹⁶ depinde de corpul de trupă care staționa în ele. Castele trupelor auxiliare depășesc în general suprafața de 2 ha, numai în Dacia Inferior se întilnesc și castele de piatră de dimensiuni foarte mici, ca de pildă cel de la Titești³⁹⁷, care ocupă o suprafață de-abia de 0,1899 ha, sau cel de la Rădăcinești³⁹⁸, cu o suprafață de 0,4125 ha. Cele mai mari castele auxiliare din Dacia sînt cele de la Porolissum³⁹⁹, cu suprafața de 7,842 ha, și de la Micia⁴⁰⁰, avînd suprafața de 6,480 ha (la ambele numai aproximativ calculate), ele fiind destinate a adăposti concomitent mai multe corpuri de trupă. Totuși, ele sînt mult mai mici decît cele două castele de legiune, care se întind pe o suprafață mult mai mare, a celui de la Apulum apreciată la 24—30 ha⁴⁰¹, iar a celui de la Potaissa stabilită, pe baza măsurătorilor făcute la suprafață, la 22,9839 ha⁴⁰².

Am mai adăuga la aceste sumare considerații privitoare la castrametația din Dacia observația că nelipsite sînt băile în unele castele, ca de pildă în cele de la Rîșnov, Orheiul Bistriței și Buciumi, săpate de noi, ele aflîndu-se în interiorul lor, în timp ce la majoritatea castrelor băile se găsesc în afară, obișnuit la 50—100 m depărtare de *porta decumana* sau în alt loc potrivit din apropiere.

Iată acum o sumară prezentare a castrelor și a altor fortificații mai importante din Dacia așa cum sînt ele dispuse pe întinsul provinciei⁴⁰³.

În interiorul provinciei, lăsînd la o parte castelele de pămînt deja amintite, ca și cele două castele de legiune, de asemenea amintite și amîndouă necercetate, dacă facem abstracție de mici sondeaje și recunoașteri de suprafață făcute la Potaissa, amintim castrul de la *Bucium* (j. Hunedoara), în care staționa *numerus exploratorum Germanicianorum*, avînd misiunea de a ține sub supraveghere regiunea fostelor cetăți dacice și pe cea de la Cigmău, pe Mureș, lingă Germisara, unde staționa *numerus singularium Britannicianorum*, o rezervă a legatului legiunii sau a guvernatorului celor trei Dacii de la Apulum. În schimb, nu s-a putut confirma existența castrelor de la Războieni-Cetate, unde se crede a fi staționat *ala I Batavorum mill*, ale cărei cărămizi s-au găsit aici, și de la Cristești, pe Mureș, unde, pe baza ștampilelor de pe cărămizi și a unei diplome militare găsite aici⁴⁰⁴, s-a crezut că a staționat *ala Bosporanorum*. De asemenea, cercetările recente de la Sighișoara par să pună în lumină la Podmoale numai un castru de pămînt de scurtă durată.

În Banat, tot în interiorul provinciei, anume în spatele primei linii de apărare, care se afla la vest de munții Semenicului, se găsește mai întii castrul de la Dalboșeț, care controla circulația pe valea Nerei, apoi pe o a treia linie, de-a lungul drumului pe Cerna și pe Timiș, de la Dierna la Tibiscum, se găsesc castelele de la Mehadia, unde staționa *cohors III Delmatarum* și care a fost folosit și în epoca constantiniană, Teregova, unde a staționat *coh. VIII Raetorum*, și Jupa (*Tibiscum*), unde și-au avut garnizoana mai multe trupe, printre care *coh. I Vindellicorum mill. c.R.*, *numerus Maurorum Tibiscensium*

și *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*. În Dacia Inferior, câteva castre se înșiruie de-a lungul drumului de la Drobeta spre pasul Surduc, la Puținei (din secolul al IV-lea), Cătunele (castru de pământ) și Bumbești, unde au staționat mai întâi *coh. IV Cypria*, apoi *I Aurelia Brittonum mill.* Alte castre se găesc de-a lungul drumului de la Drobeta la Romula, străbătind în diagonală provincia. Pe acest drum se găesc castrele de la Răcari, unde staționa *numerus Maurorum S(aldensium?)*, Molleni, lângă Craiova (presupus, dar nesigur), *Castranova*, localitate cunoscută numai din *Tabula Peutingeriana*, la egală distanță între Pelendava și Romula, dar care pe teren nu a putut fi identificată⁴⁰⁵, și la Căciulătești (de pământ). Tot în Oltenia, un castru a fost identificat la Săcelu (j. Gorj), pe valea Gilortului.

Cele mai multe castre și fortificații se găesc însă pe granițele provinciei. Începând de la Drobeta (Turnu Severin), unde castrul e situat în fața podului de peste Dunăre, fiind construit, cum am spus, de *coh. I Antiochensium*, înainte de sfârșitul celui de-al doilea război dacic, și în care au staționat apoi un timp *coh. III Campestris*, apoi timp mai îndelungat *coh. I sagittariorum mill.*, se înșiruie pe malul stîng al Dunării câteva castre, menite a supraveghea circulația pe marele fluviu. Existența unui castru la *Dierna* (Orșova) e presupusă pe baza indicațiilor oferite de cărămizile cu ștampila *leg. XIII Gemina*⁴⁰⁶ și *coh. I Brittonum*⁴⁰⁷, dar urmele lui pe teren nu au putut fi identificate. Un alt castru sau o fortificație romană mai mică este presupusă tot pe baza cărămizilor cu ștampilă ale *coh. III Delmatarum*⁴⁰⁸ și pe baza unor țigle cu ștampila inversată NCR⁴⁰⁹ la Moldova Veche, dar pe teren nici aceasta nu a putut fi identificată. Mai spre vest, un mare castru, necercetat, exista la Pojejena de Sus, unde a staționat timp îndelungat *coh. V Gallorum* și care e folosit și în secolul al IV-lea, cînd aici este atestat un detașament din *legio VII Claudia Cuppis*⁴¹⁰.

O linie exterioară de apărare a Daciei dinspre vest, în Banat, e constituită de câteva castre situate pe drumul de la Palanca, în fața Lederatei, la *Tibiscum*, dintre care cunoscute sînt două, unul la *Arcidava* (Vărădia), unde a staționat un timp *Coh. I Vindelicorum mill c.R.*, altul de la *Centum Putea* (Surducu Mare), necercetat, de unde se cunosc numai cărămizi cu ștampila *leg. IV Flavia felix*. Se presupune că un castru ar fi existat și la Virșeț, care ar avea o poziție mai înaintată față de linia amintită.

De la *Tibiscum*, spre nord, primul castru este cel de la *Micia* (Vețel).⁴¹¹ Aresta este un lagăr puternic, care adăpostea mai multe trupe auxiliare, dintre care documentate sînt *coh. II Flavia Commagenorum*, *ala Hispanorum Campagonum*, *ala I Bosporanorum*, *numerus Maurorum Miciensium*. Misiunea lui era de a bara principala poartă de intrare dinspre vest în Dacia Superior, pe valea Mureșului. De aci, spre vest, de-a lungul Mureșului, pînă la vărsarea lui în Tisa, drumul spre Pannonia era păzit de detașamente din legiunea a XIII-a *Gemina* și V *Macedonica*, instalate în mici fortificații sau

stațiuni militare identificate pînă acum la Bulci, Aradul Nou, Sinnicolaul Mare și Cenad.

De la Micia, spre vest și spre nord, în afară de amintitul castru de la Cigmău, în regiunea auriferă, a cărei apărare era asigurată de legiunea XIII Gemina și de *Numerus Maurorum His(panensium?)*, care staționa la Ampelum sau în împrejurimile lui, un singur castru a fost semnalat pe teren, la Abrud, dar fără a fi încă cercetat, astfel că existența nu este cu totul sigură. Probabil însă că detașamentele din legiuni își aveau sediul în localitățile mai mari din această zonă, la Ampelum și Alburnus Maior în primul rînd, de unde ele prin patrulare puteau supraveghea tot ținutul, împiedicînd eventualele pătrunderi, destul de dificile, dinspre vest.

Pe versantul de est al Munților Apuseni un castru s-a crezut că ar exista la Moldovenești, pe valea Arieșului, dar cercetările mai noi au arătat că fortificația de pe Dealul Cetății este feudală⁴¹². Aproximativ de Potaissa, unde se afla marele lagăr al legiunii V Macedonica, putea face superfluă existența unui castru pe valea Arieșului. În schimb, mai spre nord-vest, un important castru este cel de la Gilău, situat la poalele Munților Apuseni, nu departe de Napoca, într-o poziție foarte bine aleasă, la confluența râului Căpuș cu Someșul Rece. Aici și-a avut tot timpul garnizoana *ala Siliana*.

Mai departe, valea Crișului Repede era barată de puternicul castru de la Bologa, situat de asemenea într-o poziție bine aleasă, la confluența râului Sebeș cu Crișul Repede. De aici, spre nord-est, pînă la Porolissum, granița provinciei o forma, după cum am mai spus, culmea dreaptă și ascuțită a munților Meseș, apărată de un șir de caste situate la poalele munților, în interiorul provinciei, anume la Buciumi, unde staționa *cohors II Aug. Nervia Pacensis mill. Brittonum*, Românași, unde își avea garnizoana *coh. I Hispanorum quingenaria*, și Romita, unde sînt documentate cohortele *I Batavorum mill.* și *II Britannica mill.* Greșit s-a crezut că ar exista pe această linie un castru și la Bozna, căci cercetările noastre mai noi au arătat că fortificația de pe dealul Vranița, presupusă a fi castru roman, în realitate este o cetate hallstattiană, iar descoperirile romane amintite din această localitate provin de fapt de la un turn roman de piatră, situat spre sud de punctul amintit, mai aproape de satul Bozna. Retras înspre interiorul provinciei, față de linia Bologa-Porolissum, este castrul de la Sutoru, antica *Optatiana*, amintită de itinerare pe drumul de la Napoca la Porolissum, unde își avea garnizoana *numerus Maurorum Optatianensium*, cum a dovedit cu ani în urmă C. Daicoviciu⁴¹³.

Dar apărarea acestei părți a graniței provinciei Dacia Porolissensis, dintre Bologa și Porolissum, era completată cu un șir des de alte fortificații, situate pe culmea munților, în punctele dominante de obicei, și la distanță nu prea mare. Ele constau din numeroase turnuri de piatră, cîteva fortificații patruleterate ceva mai mari, numite impropriu *burgi*, de fapt mici *castella* de pămînt

și, după cit se pare, în două locuri și mici porțiuni, de câteva sute de metri lungime, de val de pământ. Turnurile și castelele erau ocupate de mici detașamente din trupele care staționau în castelele din spate. Împreună, toate aceste fortificații alcătuiesc o puternică și bine organizată linie de apărare, ingenios adaptată la configurația geografică a regiunii. Acesta este *limsul Meseșan*, numit impropriu de cercetătorii mai vechi *limes Dacicus*, care, așa cum a stabilit același istoric și arheolog C. Daicoviciu, nu poate fi considerat ca un adevărat *limes*, ca cel germanic de pildă, căci el nu este „un *limes*-zid sau val, cu șanț, care să formeze o neîntreruptă linie fortificată“ ci „turnuri de observație, mici burguri și tabere (*castella*), la punctele necesare, formînd o linie de frontieră controlată și păzită, cu castelele de garnizoană a trupelor de graniță în spatele lor⁴¹⁴“.

La capătul de nord-est al liniei de apărare de pe Meseș se află amintitul *limes Porolissensis*, care se întinde pe o lungime de peste 4 km, în fața castrului și a orașului Porolissum, de la ultimele înălțimi ale Meseșului pînă în valea Ortelecului, urcînd pe culmi și coborînd pînă în fundul văilor. Acesta este un adevărat *limes*, alcătuit din val continuu de pământ, alternat cu zid de piatră, întărit din loc în loc cu turnuri de piatră și cu două mici *castella* de pământ⁴¹⁵. La vest de Porolissum, unde terenul e mai jos, pe șaua unui deal, valul de pământ este dublu pe o lungime de 225 m. În ambele valuri, avînd între ele un interval de 18 m, s-au construit turnuri de piatră, pe care se ridica o parte de lemn, ce se lega de construcția din lemn de pe creasta valului⁴¹⁶. E un sistem defensiv necunoscut pînă acum în Dacia.

În spatele acestui *limes* s-au ridicat încă din epoca lui Traian două castele, unul mare pe Pomet, cunoscut mai de mult, altul mai mic pe dealul Citera, descoperit recent⁴¹⁷. Acesta pare că a fost distrus în timpul războaielor marcomanice și nu a mai fost refăcut, în timp ce castrul cel mare de pe Pomet a fost de mai multe ori refăcut, dăinuind pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia. La Porolissum și-au avut garnizoana mai multe trupe, printre care sigur *coh. I Brittonum mill.*, *coh. V Lingonum*, *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, și la început probabil, vexilații din legiunile XIII Gemina, VII Claudia, III Gallorum.

Complexul de fortificații de la Porolissum avea ca misiune imediată bararea principalei porți de pătrundere în provincie, din această parte de nord-vest a Daciei, anume valea Ortelecului sau Poarta Meseșană. El constituie o adevărată cheie de boltă a întregului sistem defensiv din nord-vestul Daciei, articulînd cele două părți ale acestui sistem, linia sau *limsul* Meseșan, cu cel de pe Someș.

Primul castru de pe Someș se află la Tihău, la confluența cu riul Almașului, construit de o vexilație a leg. XIII Gemina și *coh. I Cannanefatum*, care își aveau aici garnizoana permanentă⁴¹⁸. Urmă castrul de la Cășei, unde staționa *coh. I Britannica*, iar ceva mai retras spre interior, pe valea Someșului Mic,

castrul de la Gherla, în care staționa *ala II Gallorum et Pannoniorum* (= *II Pannoniorum*), apoi cel de la Ilișua, în care își avea garnizoana *ala I Tungrorum Frontoniana*. De aici, spre sud-est, o serie de castre, situate toate la poalele munților vulcanici, barează principalele văi și căi de acces spre interiorul provinciei. Castrul de la Orheiul Bistriței, recent cercetat, era situat pe valea Budacului și avea ca trupă de garnizoană *coh. I Hispanorum mill.*,⁴¹⁹ după care urmează castrele de la Brincovenești, pe Mureș, în care staționa *ala nova Illyricorum* (= *ala I Illyricorum*), Călugăreni⁴²⁰, pe valea Mirajului, unde cărămizile cu ștampilă aparțin *coh. I Alpinorum*, Sărățeni, pe Tirnava Mică, unde cărămizile cu ștampilă indică aceeași cohortă⁴²¹, Inlăceni, între cele două Tirnave, unde a staționat mai întâi *coh. VIII Raetorum*, în vremea lui Hadrian⁴²², apoi *coh. IV Hispanorum*⁴²³, un castru e presupus și la Odorhei, unde ar fi staționat *coh. I Ubiorum*, după care urmează castrul de la Sînpaul, pe valea Homorodului Mare, unde staționa un *numerus M (aurorum)*, S.,⁴²⁴ și castrul de la Olteni, pe Olt, la nord de Sf. Gheorghe, unde cărămizile cu ștampilă documentează staționarea *coh. II Bessorum*⁴²⁵. Un castru de pământ de scurtă durată a existat, se pare, și la Comălău, un alt ul la Boroșneul Mare, unde ar fi staționat, după ștampila de pe o cărămidă, o *ala Gal(lorum)*⁴²⁶, identică probabil cu *ala I Claudia Gallorum Capitoniana*⁴²⁷, iar în fața pasului Oituz se găsea castrul de la Brețcu⁴²⁸, localitate numită în epoca romană *Angustia*, unde au staționat *coh. I Hispanorum veterana equitata* și *coh. I Bracaraugustanorum*, venite din Moesia Inferior. În cîmpia Birsei, castrul de la Rîșnov, antica *Cumidava*⁴²⁹, în care pe timpul lui Severus Alexander e documentată *coh. VI nova Cumidaventisum*, supraveghea trecerea spre pasul Bran, prin care se făcea legătura cu castrele de pe limesul transilutan. Pe Oltul transilvan, primul castru mare este cel de la Hoghiz⁴³⁰ a cărui garnizoană o forma *coh. III Gallorum*, dar prin ștampile pe cărămizi mai e atestată și *a(la) I A(sturum)*. Urmează tot pe Olt castrele de la Cincșor, în care staționa *coh. II Flavia Bessorum*⁴³¹, și de la Feldioara (j. Brașov), necercetat⁴³². Un mic *castellum* exista și la *Caput Stenarum* (Boița), în fața pasului Turnu Roșu, în care staționa un detașament al leg. XIII Gemina, supraveghind circulația prin pas⁴³³.

De la *Caput Stenarum*, pe Olt în jos, pînă la vărsarea lui în Dunăre, la Islaz, se înșiruie pe ambele maluri ale riului și de-a lungul drumului de la Apulum la Romula numeroase castre, alcătuint așa-numitul *limes Alutanus*, la care riul ține locul valului și al șanțului. De-a lungul acestei linii de apărare, lungă de vreo 250—260 km, s-au identificat vreo 18 castre în următoarele localități⁴³⁴: Riul Vadului, Ciineni (*Pons Vetus*), Racovița, Copăceni (*Praetorium*), construit și ocupat de *numerus burgariorum et veredariorum*, Rivolari (*Arutela*), construit de *Suri Sagittarii*, ocupat mai târziu și de *cohors I Hispanorum veterana*. Jiblea, necercetat, iar mai spre est, pe o linie paralelă cu ultimele patru enumerate mai sus, castrele de la Titești, Perişani și Rădăci-

nești, construit tot de *Suri sagittarii*, apoi mai departe, numai pe malul drept al Oltului, se găsește castrele de la Simbotin (*Castra Traiana*), Birsești, cu un *burgus* datînd probabil din vremea războaielor de cucerire,⁴³⁵ Stolniceni (*Buridava*), unde o cărămidă cu ștampila⁴³⁶, pare să indice ca trupă de garnizoană *coh. I Aug. Nervia Pacensis Brittonum mill.*⁴³⁷, Ionești Govorii (*Pons Aluti*), unde este documentată *coh. III G[allorum]*, Momotești (*Rusidava*), Enoșești (*Acidava*), construit de *coh. I Flavia Commagenorum*, Reșca (*Romula*) unde s-ar fi recunoscut urmele a trei castre, în care sînt documentate *numerus Surorum sagittariorum, coh. I Flavia Commagenorum* (nu II) și detașamente din legiunile *VII Claudia*, *XI Claudia p.f.* și *XXII Primigenia*, care au lucrat pe timpul lui Filip Arabul la construirea zidurilor orașului, apoi castrele de la Slăveni⁴³⁸, unde staționa *ala I Hispanorum*, Tia Mare, unde e numai presupusă existența unei fortificații și Islaz, cu două castre.

O linie paralelă de castre s-a ridicat, în vremea lui Septimiu Sever, probabil pe limesul transalutan, de la Dunăre pînă în fața pasului Bran.⁴³⁹ El are o lungime de 235 km, traseul lui urmînd o linie care se depărtează între 10 și 50 km de Olt. La 150—300 m în spatele valului s-au ridicat castre, iar între ele turnuri de pămînt. Cu excepția unuia de piatră (Jidova) și a altuia de cărămidă (Săpata de Jos), toate celelalte castre, dintre care trei duble, sînt de pămînt. Ele sînt în număr de 12 și se găsesc în următoarele localități, pe care le enumerăm de la Dunăre spre Carpați: Flămînda, Putinei, Băneasa (dublu), Roșiorii de Vede, Gresia, Ghioca (Crimpoaia), Urлуnei (dublu), Filfani-Izbășești, Săpata de Jos (dublu), Albota, Purcăreni și Jidova. Cercetate sistematic au fost pînă acum numai castrele de la Săpata de Jos⁴⁴⁰ și Băneasa⁴⁴¹, iar cel de la Jidova este acum în curs de cercetare (al doilea castru, de pămînt, este din epoca feudală)⁴⁴². Mica fortificație de piatră de la Rucăr-Scărișoara pare să fie mai veche, din epoca lui Traian, distrusă și părăsită la începutul domniei lui Hadrian, astfel că mai tîrziu nu a mai fost inclusă în limesul transalutan rămîind în afara lui⁴⁴³.

În sfîrșit, pentru a încheia această înșirare a castrelor și fortificațiilor mai importante din Dacia, o ultimă linie de castre caștele și fortificații mai mici se găsește de-a lungul malului stîng al Dunării, de la Islaz pînă la Drobeta, identificate fiind cele de la Celei (Sucidava), Zăvalu, Bistrețu, Desa, Izvoarele, Izvorul Frumos, Batoți și Hinova. Unele dintre ele sînt însă tîrzii, din vremurile ulterioare lui Aurelian.

Pe baza planurilor și a concepției privitoare la apărarea Daciei ale împăratului Traian și mai ales ale lui Hadrian, dezvoltate și desăvîrșite în aplicarea lor de către împărații următori din familia Antoninilor, ca și de Septimiu Sever, care se dovedește a fi și el un continuator asiduu în această privință a înaintașilor săi, pe care se străduiește chiar să-i depășească prin

noi acțiuni și măsuri, sistemul defensiv al Daciei a luat o mare amploare și a ajuns la o organizare care putea fi considerată, în condițiile epocii, ca pe deplin satisfăcătoare. Pe vremea lui Caracalla, fiul și urmașul său, care a venit în persoană în Dacia în anul 213, mergând probabil pînă la Porolissum, în punctul cel mai nordic al Daciei și al imperiului, unde a inspectat se pare castrele și trupele din acea regiune, sistemul defensiv și potențialul de luptă și de apărare a provinciei Dacia au ajuns la culmea puterii lor. Reconstruirea în piatră a castrelor mai vechi de pămînt și refacerea celor distruse, mai ales în timpul războaielor marcomanice, sau a celor ruinate de vreme erau probabil aproape în întregime terminate. Informații despre construirea sau refacerea castrelor după Caracalla nu mai avem. Singurele lucrări de fortificație mai importante efectuate după el în Dacia se referă numai la fortificarea orașelor Romula, Drobeta, Sucidava, Napoca și altele, care, după cum vom vedea într-un alt capitol, pe vremea lui Filip Arabul sau puțin mai tîrziu se înconjoară cu ziduri. E un indiciu că vremurile nu mai erau de loc liniștite și că situația Daciei începea să fie precară. Sistemul defensiv, atît de puternic și de bine organizat, va fi asaltat din toate părțile și supus la grele încercări și presiuni. Un timp cel puțin el rezistă însă cu succes.

Observațiile făcute cu prilejul săpăturilor arheologice la Porolissum și la Inlăceni de pildă au arătat că romanii s-au străduit, pînă la sfîrșitul stăpînirii lor în Dacia, să mențină prin toate mijloacele în funcție fortificațiile, făcînd uneori încercări desperate de a le repara în pripă și folosind, probabil sub presiunea evenimentelor, chiar monumentele de piatră ridicate cu puțin înainte pentru cinstirea împăraților. În cele din urmă însă, cînd situația devenise precară în provinciile și teritoriile din sudul Dunării ale imperiului, dîndu-și seama, că deși apărarea Daciei, posibilă încă în sine, a devenit inutilă, împăratul Aurelian a hotărît abandonarea provinciei și retragerea armatei, împreună cu toată administrația, la sud de Dunăre. Atunci toate fortificațiile, odată atît de puternice și atît de temute, au fost golite și părăsite. Nemaiînd folosite de nimeni, decît ocazional ca locuri de adăpost, ele cad încetul cu încetul în ruină, după ce populația locală a luat din ele tot ce mai putea fi de folos, ca obiecte, material de construcție, monumente de piatră și mai ales de metal etc. Cert este că cu prilejul cercetărilor arheologice unele castre și mai ales pretoriile, clădirea cea mai monumentală din orice castru, lasă impresia a fi fost jefuite sistematic îndată după părăsirea lor de trupele romane, înainte de căderea lor totală în ruină și acoperirea lor cu pămînt. Cît vor mai fi stat în picioare zidurile puternicelor fortificații nu știm, se pare însă că cel puțin în unele cazuri, ca de pildă la Potaissa, pînă tîrziu în cvul mediu. Cele mai multe dintre ele au constituit o adevărată mină de material de construcție pentru feudali și chiar mai tîrziu, pînă aproape de zilele noastre. Astăzi însă întinsele ruine ale castrelor din Dacia sînt acoperite de

un strat gros de pământ care le acoperă și le protejează într-o anumită măsură. Totuși, cu unele excepții, conturul castrelor se distinge bine încă pe teren și astfel ruinele lor s-au impus atenției arheologilor.

NOTE

- ¹ *SHA*, *Marcus Aurelius*, 24, 5.
- ² *CIL*, XVI, 160, 57, 163.
- ³ *CIL*, XVI, 68; „Dacia“, N.S. I, 1957, p. 191 și urm. = „*Athenaeum*“ N.S., XXXVI, 1958, p. 3 și urm.; *ActaMN*, II, 1965, pp. 135—139 (diploma din — 126, de la Tibiscum: *CIL*, XVI, 90, 107, 108).
- ⁴ *CIL*, XVI, 75; *Klio*, 37, 1959, p. 196 și urm.
- ⁵ *JRS*, II, 1961, p. 63 și urm.; *CIL*, XVI, 110, 185; *MCA*, II, 1956, p. 703 și urm.; „*Athenaeum*“, N.S., XXXVI, 1958, p. 31 și urm.
- ⁶ *CIL*, III, 8063 și „Dacia“, N.S., VIII, 1964, p. 146 și urm.
- ⁷ „Dacia“, N.S., VIII, 1964, p. 158 și urm.
- ⁸ *Vezi* A. D o m a s z e w s k i, p. 1 sqq.; E. R i t t e r l i n g, art. *legio*, in *RE*, XII, c. 1188 sqq.; H. M. D. P a r k e r, *The Roman Legions*, Oxford, 1928; A. P a s s e r i n i, s.v. *legio*, in *DizEp*, IV, pp. 548—627.
- ⁹ D o m a s z e w s k i p. 6.
- ¹⁰ *Vezi* cu privire la solda soldaților din legiuni și din trupele auxiliare: A. D o m a s z e w s k i, in „*Neue Heidelberger Jahrbücher*“, X, 1900, pp. 218—224, P a s s e r i n i, pp. 101—114; i d e m, in *DizEp*, IV, p. 613 sq., F o r n i, p. 31 sqq. G. R. W a t s o n, in *Historia*, VIII, 1959, pp. 372 — 378; R. T u r c a n, *Le trésor de Guelma. Étude historique et monétaire*, Paris, 1963, p. 44—46.
- ¹¹ D i o C a s s i u s, LV, 23, 1.
- ¹² F o r n i, p. 41.
- ¹³ Cf. *ActaMN*., III, 1966, pp. 429—435.
- ¹⁴ *OR*², p. 388, nr. 44.
- ¹⁵ *SCIV*, 17, 1966, p. 601, nr. 21.
- ¹⁶ *Sargetia*, II 1941, p. 141 și *ActaMN*, II, 1965, p. 128 sq.
- ¹⁷ S z i l á g y i, p. 40.
- ¹⁸ *CIL*, III, 8070, e; *Klio*, X, 1910, p. 497, nr. 26—27; „Dacia“, I, 1924, p. 247 și III—IV, 1927—1932, p. 541, sq., cu fig. 48/1.
- ¹⁹ *CIL*, III, 8070, f.
- ²⁰ *ActaMN*., III, 1966, p. 431.
- ²¹ *CIL*, III, 1353.
- ²² *CIL*, III, 7904 = ILS, 2417.
- ²³ *CIL*, III, 1440.
- ²⁴ *ACMIT*, 1929, p. 313 sq., nr. 2.

- ²⁵ Nu am luat în considerare o inscripție de la Apulum (*CIL*, III, 1201) și două de la Drobeta (*CIL*, III, 1484 și *OR*², p. 383, nr. 17), deoarece ele datează din vremuri ulterioare începutului domniei lui Hadrian, când legiunea se afla în Moesia Superior și numele ei nu mai este abreviat LEG IIII FF, ci LEG IIII F sau FL.
- ²⁶ *SCIV*, IV, 1953, p. 548, n. 1.
- ²⁷ *RE*, XII, c. 1544.
- ²⁸ Cf. R i t t e r l i n g în *RE*, XII, c. 1417 sqq.
- ²⁹ *CIL*, III, 1004.
- ³⁰ *CIL*, III, 1008.
- ³¹ *CIL*, III, 981.
- ³² *CIL*, III, 1206.
- ³³ *CIL*, III, 1628 — 8062.
- ³⁴ *RE*, XII, 1391; cf. *Apulum*, V, 1965, pp. 228—230.
- ³⁵ *ActaMN*, III, 1966, p. 432.
- ³⁶ *ActaMN*, II, 1965, p. 130, nr. 8.
- ³⁷ Vezi E. R i t t e r l i n g, în *RE*, XII, 1716—1727.
- ³⁸ *CIL*, III, 7797.
- ³⁹ *CIL*, III, 1008, 1158.
- ⁴⁰ *CIL*, III, 1093, 1100, 1214, și *JÖAI*, XII, 1909. Bbl. 139 și urm
- ⁴¹ *CIL*, III, 7754.
- ⁴² *CIL*, III, 1078.
- ⁴³ *CIL*, III, 1012.
- ⁴⁴ *CIL*, III, 995.
- ⁴⁵ *CIL*, III, 1019.
- ⁴⁶ *CIL*, III, 1015.
- ⁴⁷ *CIL*, III, 1171.
- ⁴⁸ *CIL*, III, 7741 (= 14479).
- ⁴⁹ *CIL*, III, 7794.
- ⁵⁰ *CIL*, III, 1070.
- ⁵¹ *CIL*, III, 990.
- ⁵² *CIL*, III, 8064—8065; S z i l á g y i, pp. 42—51; *Apulum*, V, 1965, pp. 217—232
- ⁵³ *MCA*, VII, 1962, p. 385 sq.
- ⁵⁴ Gărâmiți cu ștampila *LEG XIII (Gemina)* se cunosc în Dacia Inferior numai de la Slăveni și datează probabil din vremea războaielor dacice ale lui Traian (*SCIV*, 16. 1965, p. 359, nr. 4).
- ⁵⁵ *CIL*, III, 1317—1321.
- ⁵⁶ *CIL*, III, tab. cer., VII, XXV.
- ⁵⁷ *CIL*, III, 12565.
- ⁵⁸ Lista lor în *RE* XII, c. 1724—5 și la A. S t e i n, pp. 93—99.
- ⁵⁹ *Libyca*, III, 1955, pp. 145—153; cf. *Atti...*, p. 188 și *SCIV*, XII, 1961, pp. 93—102.
- ⁶⁰ *CIL*, III, 1122.

- ⁶¹ *Apulum*, III, 1947–1949, pp. 202–208.
- ⁶² *B a r b i e r i*, p. 67, nr. 270 și 596.
- ⁶³ *Atti...*, p. 188.
- ⁶⁴ *CIL*, III, 52 et add. p. 968; cf. *RE*, VIII, c. 667, nr. 26, *PIR*, II, p. 137, nr. 74.
- ⁶⁵ *CIL*, XI, 19 = *ILS*, 2664.
- ⁶⁶ *CIL*, III, 1560.
- ⁶⁷ *CIL*, III, 1201.
- ⁶⁸ Lista lor o d ă E. R i t t e r l i n g în *RE*, XII, c. 1724 sq. și K e r é n y i, pp. 225–226.
- ⁶⁹ *CIL*, III, 995.
- ⁷⁰ *CIL*, III, 7770.
- ⁷¹ *SCIV*, V, 1954, pp. 603–5.
- ⁷² *CIL*, III, 1459.
- ⁷³ Lista lor în *RE*, XII, c. 1724 sq. și la K e r é n y i, p. 227 sq. și 274.
- ⁷⁴ *CIL*, III, 1063.
- ⁷⁵ *CIL*, III, 13618.
- ⁷⁶ *JÖAI*, XII, 1909, Bbl., pp. 139–141.
- ⁷⁷ Vezi *RE*, XXII, c. 1974–6.
- ⁷⁸ *CIL*, III, 7784.
- ⁷⁹ *CIL*, III, 1191.
- ⁸⁰ *CIL*, III, 808.
- ⁸¹ *CIL*, III, 1092.
- ⁸² *CIL*, III, 7769.
- ⁸³ *CIL*, V, 8237.
- ⁸⁴ *CIL*, VI, 31159.
- ⁸⁵ Lista lor la J u n g pp. 86–97, *RE*, XII, c. 1726, și K e r é n y i, p. 230 sq., 279. Centurion în leg. XIII Gemina a fost și Avidius Valens din *CIL*, VIII, 20994, după lectura mai bună a lui E. Albertini. Cf. S t e i n, p. 44.
- ⁸⁶ *Apulum*, II, 1943–5, p. 97 sq. și *MCA*, VI, 1959, p. 889.
- ⁸⁷ *Apulum*, IV, 1951, p. 99; cf. *ArchMold.*, IV, 1966, p. 177. Credem însă că centurionul era originar mai degrabă din Aquileia, unde tribul *Stellatina* e atestat (*CIL*, V, 1300, 8283) tocmai la militari; cf. A. C a l d e r i n i, *Aquileia Romana*, Milano, 1930, p. 270 sq.
- ⁸⁸ *Klio*, X, 1910, p. 496, nr. 13 = *SCIV*, 18, 1967, p. 169, nr. 2.
- ⁸⁹ *CIL*, III, 7041.
- ⁹⁰ *CIL*, III, 14477.
- ⁹¹ Cf. *RE*, IV A; 329 sq.
- ⁹² F o r n i, p. 47 sq.
- ⁹³ *Idem*, p. 46 și E. B i r l e y, în *Laureae Aquincenses*, II, Budapest, 1941, pp. 57–62.
- ⁹⁴ *CIL*, III, 14479.
- ⁹⁵ D o m a s z e w s k i, p. 17; *DizEp*, IV, pp. 602–610.

- ⁹⁶ Herodian, III, 8 5.
- ⁹⁷ *CIL*, III, 1190.
- ⁹⁸ *CIL*, III, 1106.
- ⁹⁹ *CIL*, III, 1471.
- ¹⁰⁰ *AErt.*, XXXII, 1912, p. 50 = *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 310.
- ¹⁰¹ *CIL*, III, 7753.
- ¹⁰² *CIL*, III, 827 (= 7633), 825; cf. 822, 824; *ActMuz.*, 1956, p. 118 sqq.
- ¹⁰³ *CIL*, III, 1026, 1031, 1050.
- ¹⁰⁴ *CIL*, III, 1056.
- ¹⁰⁵ *CIL*, V, 7366.
- ¹⁰⁶ *CIL*, VI, 3191 = *ILS*, 2205.
- ¹⁰⁷ *CIL*, III, 7833.
- ¹⁰⁸ *CIL*, III, 1097, 1485, 7742; „Dacia“, III—IV, 1927—1932, p. 549 sq. = *AnnÉp.*, 1933, 241.
- ¹⁰⁹ *Apulum*, IV, 1961, p. 99 sq.
- ¹¹⁰ „Dacia“, III—IV, 1927—1932, p. 620 sq.; cf. „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 308.
- ¹¹¹ *CIL*, III, 1052; *DolgCluj*, II, 1911, p. 26; „Dacia“, III—IV, 1927—1932 p. 622 sq.; *CIL*, V, 808, 8237.
- ¹¹² *CIL*, III, 1015.
- ¹¹³ *CIL*, III, 1124, 1202.
- ¹¹⁴ *CIL*, III, 1189, 1592, 8034.
- ¹¹⁵ *CIL*, III, 1138.
- ¹¹⁶ *ACMIT*, 1929, p. 304.
- ¹¹⁷ *Apulum*, IV, 1961, p. 99 sq.; cf. mai sus n. 87 și 91.
- ¹¹⁸ *CIL*, III, 1105, 1166, 1189, 1194, 7799; *Apulum*, IV, 1961, p. 113, nr. 26 (?).
- ¹¹⁹ *CIL*, III, 1189, 1318; *Apulum*, IV, 1961, p. 211 nr. 23.
- ¹²⁰ *V e g e t i u s*, II, 7.
- ¹²¹ *CIL*, III, 1067.
- ¹²² „Iatomus“, XXVI, 1964, pp. 302—310 = *Apulum*, V, 1965, pp. 180—182.
- ¹²³ *U l p i a n*, *Digesta*, L, 6, 7.
- ¹²⁴ *CIL*, III, 1038.
- ¹²⁵ *D o m a s z e w s k i*.
- ¹²⁶ *CIL*, III, 1200, cf. 1514 (?).
- ¹²⁷ O listă a lor, incompletă, la *K e r e n y i*, pp. 237—240, 268, 272, 275, 282, 285. Pentru Dacia Inferior vezi *OR²*, p. 421, nr. 293 și p. 426, nr. 333 (nesigur).
- ¹²⁸ *MCA*, VII, 1961, p. 432.
- ¹²⁹ *CIL*, III, 905.
- ¹³⁰ *CIL*, III, 876.
- ¹³¹ *CIL*, III, 38.
- ¹³² *ProblMuz*, 1960, p. 217 = *ActaMN*, I, 1964, p. 479 și III, 1966, p. 404 sq.
- ¹³³ *CIL*, VII, 965.

- 134 *V e g e t i u s*, II, 23, p. 58.
- 135 *CIL*, III, 8063; „Dacia,” *N.S.*, VIII, 1964, p. 145 sqq.; *ActaMN* I, 1964, p. 206; *ProblMuz.*, 1965, p. 25 sq.
- 136 *CIL*, III, 1130 a-e, add. pp. 1019, 8066, c-k; *RE*, XII, c. 1579; *S z i l á g y i*, pp. 40–42; pentru Dacia Inferior vezi *OR*², indice.
- 137 *CIL*, III, 1566 = *ILS*, 3891.
- 138 *CIL*, XI, 4647.
- 139 *CIL*, III, 875.
- 140 *CIL*, III, 892.
- 141 *J u n g*, pp. 69–72; *RE*, XII, 1582 sq; *K e r ó n y i*, p. 227 sq., 274, 282.
- 142 *J u n g*, pp. 86–97; *RE*, XII, 1584 sq.; *K e r ó n y i*, p. 231 sq., 272, 274, 282.
- 143 *K e r ó n y i*, p. 234 sq., 268, 275, 282.
- 144 *CIL*, III, 7757; *JÖAI*, V, 1902, Bbl., 105 sq. *AErt.*, XXXV, 1915, p. 45 sq. = „Dacia”, *N.S.*, IV, 1960, p. 520 = *StCom.*, 12, 1965, p. 71; *CCRH*, 1956, p. 69.
- 145 *CIL*, III, 906, 7688.
- 146 La cei cunoscuți se poate adăuga acum și *Aurelius Victor libr(arius) leg(ionis) V Mac.*, de pe o tăbliță votivă recent descoperită la Potaissa; vezi *ActaMN*, II, 1965, p. 196 sqq., nr. 1. Este aceeași persoană menționată în *CIL*, III, 909.
- 147 *CIL*, III, 885, 7684, 7688.
- 148 *CIL*, III, 894.
- 149 *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 98.
- 150 *CIL*, III, 7688.
- 151 *OR*², p. 267 sqq.
- 152 *CIL*, III, 8071.
- 153 *ActaMN.*, III, 1966.
- 154 *CIL*, III, 8071 a.
- 155 *RE*, XXII, 267.
- 156 *OR*², p. 269 sqq.
- 157 *F o r n i*, p. 65 sqq.
- 158 *CIL*, III, 7797.
- 159 *F o r n i*, p. 76 sqq.
- 160 *H e r o d i a n*, II, 11.
- 161 *H y g i n u s*, *De mun. castr.* 2.
- 162 *F o r n i*, p. 93 sq., 197 sq., 231.
- 163 *CIL*, VI, 2605 = *ILS*, 2041.
- 164 *A p u l u m*, IV, 1961, p. 111, nr. 23: *M. Vlp(ius) Victorinus Sarmis(egetusa) u-br(arius) co(n)s(ularis)*, desigur în leg. XIII Gemina.
- 165 *CIL*, III, 7505.
- 166 *AISC*, I/2, pp. 54–57 = *AnnÉp.*, 1934, 11.
- 167 *CIL*, VIII, 619.
- 168 *CIL*, III, 10419.
- 169 *CIL*, VIII, 18085.

- 170 P a s s e r i n i , p. 176 sq.
- 171 *CIL*, IX, 1609.
- 172 *CIL*, VI, 2425 = *ILS*, 2042.
- 173 *CIL*, III, 1479.
- 174 *CIL*, III, 1474.
- 175 *CIL*, III, 8033.
- 176 „Dacia“, III—IV, 1927—1932, p. 550.
- 177 „Dacia“, III—IV, p. 624 sq., nr. 6.
- 178 *CIL*, III, 1194.
- 179 *CIL*, III, 8034.
- 180 *CIL*, III, 990.
- 181 *CIL*, III, 1070 = *ILS*, 5625.
- 182 *CIL*, III, 825.
- 183 *CIL*, III, tab. cer., XXV, p. 959.
- 184 *CIL*, III, 1471.
- 185 F o r n i , p. 41.
- 186 *CIL*, III, 7505.
- 187 *RE*, XII, c. 1287.
- 188 *CIL*, III, 1158 = *ILS*, 2477; III, 1196.
- 189 *CIL*, III, 14491—2.
- 190 *CIL*, III, 971.
- 191 „Dacia“, III—IV, 1927—1932, p. 625 sq., nr. 6 = *AJSC*, I, 1928—1932, p. 123 sq., nr. 9 = *AnnĖp.*, 1933, 22 și 1934, 177.
- 192 *CIL*, III, 1584, 14216, 5—6.
- 193 *CIL*, III, 14216, 9 = *ILS*, 7150 a.
- 194 *CIL*, III, 14492.
- 195 Vezi cu privire la proveniența și datarea acestui epitafor G. F o r n i , in *DizĖp.*, IV, fasc. 40, p. 1271; W. W a g n e r , in *Germania*, 41, 1963, p. 322 sqq.; D. T u d o r , *Sucidava* (1965), p. 37 sq.
- 196 *CIL*, III, 1196, 1478, 1485; „Dacia“, III—IV, 1927—1932, p. 550.
- 197 *CIL*, III, 827, 7657 (= 854).
- 198 *CIL*, III, 1008 = *ILS*, 2476; III, 1093 = *ILS*, 7143.
- 199 N. G o s t a r , *Milites-decuriones coloniae. Contribuție la istoria dăcurionatului in Dacia*, in *SCS Iași*, XIV, 1963, p. 260 sqq.
- 200 *CIL*, III, 7633 (= 827).
- 201 *ActaMN*, III, 1966, p. 160, n. 59.
- 202 Cf. *DizĖp.*, IV, s.v., unde (p. 2176) se citează și câteva exemple de *evocați legionis*.
- 203 După F o r c e l l i n i , *Th. 1. L. s.v.* p. 365.
- 204 „Dacia“, III—IV, 1927—1932, p. 549 sqq. = *AnnĖp.*, 1933, 248.
- 205 *SCS Iași*, XIV, 1953, p. 264.
- 206 Documentarea de bază cu bibliografia de specialitate privitoare la trupele auxiliare din Dacia, care este foarte bogată și nu se poate cuprinde in întregime in acest capitol

- al lucrării de față, fără a-l încărca prea mult cu date, se poate găsi în următoarele lucrări destinate în mod special acestui subiect: Christescu II, Wagner, Kraft, ca și în principalele opere de sinteză referitoare la istoria Daciei romane, anume Daicoviciu, p. 104 sqq., *OR*², pp. 265–288, cu bibliografia de la pp. 469–471. Descoperirile, cercetările și studiile mai noi au adăugat alte numeroase și importante știri și considerații istorice, la care vom face unele trimiteri bibliografice în notele din paginile următoare. O lucrare despre istoria militară a Daciei romane, în care vor fi prezentate și discutate pe larg și știrile referitoare la trupele auxiliare, o avem în pregătire de mai mulți ani, constituind o preocupare permanentă a noastră, și nădăjduim că o vom putea duce la bun sfârșit, spre a vedea nu peste mult timp lumina tiparului.
- ²⁰⁷ *CIL*, XVI, 57, 68, 75, 90, 107, 108, 110, 160, 163, 185; *MCA*, II, 1956, p. 703 sqq.; „Dacia“, N.S., I, 1957, 191 sqq.; „Athenacum“ N.S., XXXVI, 1–4, 1958, p. 3 sqq.; „Athenaeum“, N.S. XXXVI, 1958, p. 31 sqq.; *Klio*, 37, 1959, p. 196 sqq.; *JRS*, LI, 1961, p. 63 sqq. = *ActaMN*, I, 1964, p. 163 sqq., III, 1966, sub tipar.
- ²⁰⁸ „Dacia“, XI–XII, 1945–7, p. 273; *Apulum*, IV, 1961, p. 119 sqq.
- ²⁰⁹ *CIL*, III, 1198.
- ²¹⁰ Lista lor la Jung, pp. 74–85; Kerónyi, pp. 228–230, 267, 274; *ActaMN*, I 1964, p. 325; *CIL*, III, 865, XVI, 163, 185; *AnnÉp.*, 1890, 151.
- ²¹¹ *EKL*, p. 537.
- ²¹² *CIL*, XVI, 185.
- ²¹³ Pflaum, p. 397.
- ²¹⁴ *CIL*, XVI, 163.
- ²¹⁵ Pflaum, pp. 238–240, nr. 103.
- ²¹⁶ *ILS*, 9506; *CIL*, V, 8116, 9.
- ²¹⁷ *AnnÉp.*, 1890, 151.
- ²¹⁸ „Dacia“, I, 1924, p. 251.
- ²¹⁹ *CIL*, 3497 = *ILS*, 8853 = *IGR*, IV, 2213.
- ²²⁰ *CIL*, III, 1473.
- ²²¹ *CIL*, III, 1482.
- ²²² *CIL*, III, 1181, 7804.
- ²²³ *CIL*, III, 1486.
- ²²⁴ *Dolj Cluj*, II, 1911, p. 207 și *AISC*, V, 1944–8, p. 250 sq.
- ²²⁵ O listă astăzi incompletă a lor la Kerónyi, p. 232 (*centuriones cohortis*), 240 sqq.; 268, 282. Vezi și *ActaMN*, I, 1964, p. 325. Se pot adăuga următorii gradați documentați de inscripții recent publicate sau revăzute: *C. Iul(ius) [?Martij]alis (centurio) [cohortis] Co]mm(agenorum)* de pe un epitaf de la Micia, *CIL*, III, 7873 și 13773 = *SCIV*, 18, 1967, p. 171 sq., nr. 5 (unde se arată că cele două fragmente publicate separat fac de fapt parte din același monument); [*Au]r(elius) Aurelionus ses (quiplicorius)*, menționat pe un monument de piatră de la Slăveni, pe Olt, ridicat în atriu din pretoriul castrului în care staționa ala I Hispanorum (*SCIV*, 17, 1966, p. 597 sq., nr. 8). Tot aci la Slăveni *princip[ale]s alae pri(mae) Hispanor(um) p(iae?) f(idelis?)* închină un altar lui Sol, adică Mithras (*SCIV*, 16, 1965, p. 360 sq., nr. 9).

- 226 *CIL*, III, 7631.
- 227 *CIL*, III, 7626.
- 228 *AErt*, XIV, 1880, p. 61 sq.
- 229 *CIL*, III, 865.
- 230 *CIL*, III, 845.
- 231 *SCSIasi*, XIV, 2, 1963, p. 260 sqq.
- 232 „Latomus“, XXII, 1963, pp. 240–251.
- 233 *JRS*, LI, 1961, pp. 63–70.
- 234 „Syria“, VI, 1925, p. 1 sqq.
- 235 *CIL*, XVI, 160.
- 236 „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 382; cf. *K r a f t*, p. 106 sqq.
- 237 *Lista lor la G h r i s t e s c u*, I, pp. 178–182; *W a g n e r*, pp. 9–79, 238–248; „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, pp. 330–336; *K r a f t*, pp. 140–164; *OR*²–pp. 270–277; cf. nota 207 de mai sus și *ActaMN*, I, 1964, p. 322 sq.
- 238 Cf. „Dacia“, N. S. VIII, 1964, p. 154.
- 239 *ILS*, 2530.
- 240 *OR*², pp. 272 și 379, nr. 1.
- 241 *W a g n e r*, p. 175 sq.
- 242 *AISC*, IV, 1944–3, p. 235 sqq. În ipoteza localizării Daciei *Malvensis* în Banat, numărul cohortelor în Dacia Inferior, eliminând pe cohors *I.F.M. Bryttonum Malvensis*, s-ar reduce la 15.
- 243 Vezi în general despre *numeri* H. T. *R o w e l*, în *RE*, XVII, c. 1327–1341 și *W. R u g e*, în *op. cit.* c. 2537–2555, iar cu privire la *numeri* din Dacia, *W a g n e r*, pp. 202–216 și 270; cf. *OR*², pp. 277–279.
- 244 *CIL*, XVI, 75.
- 245 *Klio*, XXXVII, 1959, pp. 196–210.
- 246 *CIL*, III, 1197, VIII, 9358 = *ILS*, 2738.
- 247 *CIL*, XI, 393 = *ILS*, 2739.
- 248 *CIL*, VI, 3234 = *ILS*, 2209. Cf. și *SCIV*, 18, 1967, pp. 174–176, nr. 8: *anonim eq(ues) al(a)c [Il(l)yri]co(rum) ex [N(umero) Sing(ulariorum...)]*.
- 249 *CIL*, III, 6284 = 8074, 7.
- 250 *ActMus.*, 1956, p. 129.
- 251 *CIL*, XVI, 108.
- 252 *AnnÉp*, 1926, 88.
- 253 *CIL*, III, 12601, a–b, 12604–5.
- 254 *CIL*, XVI, 68 (cf. *Suppl.*, p. 215); *SCIV*, IV, 1954, pp. 541–555 = „Dacia“, N.S., I, 1957, pp. 191–208 = „Athenaeum“, N.S., XXXVI, 1958, pp. 3–29; *ActaMN*, III, 1966, sub tipar.
- 255 *W a g n e r*, 202–216, 270.
- 256 Vezi și *Sargetia*, II (1941), p. 119 sqq.
- 257 Între cei doi *numeri* s-a făcut confuzie, susținându-se că ar fi vorba de o singură trupă, anume *N(umerus) M(aurorum) Tibiscensiun*, E. *R i t t e r l i n g* (la E. *S t e i n*,

Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat, Wien, 1932, p. 240, n. 43) este cel dintâi care, considerînd greșită lectura inscripțiilor *CIL*, III, 1294 și 1149, păstrate numai pe calea manuscriselor, susține că abreviația *Hisp (anorum)* de la sfîrșitul numelui trupei de mauri pe care ele o menționează trebuie citită *Tibi(scensium)*, nu *Hisp(anorum)*, cele două epigrafe referindu-se deci la același *N(umerus) M(aurorum) Tib(iscensium)*, documentat și de alte inscripții ca staționînd în Dacia. Lectura lui E. Ritterling a fost acceptată de toți epigrafiștii și istoricii ulteriori. Vezi C h r i s t e s c u, II, p. 198; W a g n e r, p. 209; W. R u g e în *RE*, XVII, c. 2546 sq.; *IstRom*, I, p. 373. Dar un altar cu inscripție, descoperit în 1966 la Ampelum, care va fi publicat de Al. Popa și I. Berciu, infirmă lectura propusă de E. Ritterling. Este un altar cu inscripția bine păstrată, închinat *Fortunae reduci et Genio N(umeri) de Aur (elius) Redux, praefectus N(umeri) M(aurorum) H(ispanensium)*, ultima literă fiind sigură, ceea ce confirmă exactitatea transcrierii textului celorlalte două inscripții amintite. Noua inscripție ne obligă să restituim deci numele aceleiași unități de mauri atît în inscripția *CIL*, III, 1149 = *ILS*, 3558, de pe altarul închinat lui *Silvanus Dom(esticus) pro sal(ute) T(iti) Flavi Crescentis, praef(ecti) N(umeri) M(aurorum) H(ispanensium)* de către un copil crescut de acesta, *alumnus domus illius*, cit și în inscripția *CIL*, III, 1294, de pe un altar închinat lui I. O. M. la Ampelum de către *M(arcus) Aurel(ius) [A]lexander (m)il(es) N(umeri) M(aurorum) H(ispanensium) Antoniniani*. Din același corp de trupă a făcut parte foarte probabil și *Aeli[us.] miles [N(umeri) M(aurorum)] H(ispanensium)*, căruia soția sa *Ael(ia) V(ictor)ina* îi pune, tot la Ampelum, un epitaful (*CIL*, III, 1316). Trei dintre inscripțiile mai sus amintite sînt sigure de la Ampelum, numai *CIL*, III, 1149 e dată ca existentă încă la începutul secolului XVI-lea în biserica din satul Bucurdea Vinasă (j. Alba), dar ea, dacă nu va fi fost descoperită chiar acolo, ceea ce este puțin probabil, se dovedește acum a fi originară mai degrabă de la Ampelum, decît de la Apulum, localitate la care este inseriată de către editorii *CIL*.

Astfel, nu mai puțin de patru inscripții documentează existența la Ampelum a unei noi unități de mauri, deosebită de cele cunoscute și admise pînă acum de epigrafiști, anume *N(umerus) M(aurorum) Hispanensium*. Acesta este cert deosebit de (*Numerus) Mauret(anorum) Tibiscensium*, menționat de o inscripție de la Caesarea, în Mauritania Africii (*CIL*, VIII, 9368 = 20944) și de *N(umerus) M(aurorum) Tit.*, probabil în loc de *Tib(iscensium)*, care alături de alte trei cohorte închină la Micia un altar lui I.O.M. pentru sănătatea lui Septimiu Sever, Garacalla și Geta, prin grija prefectului cohorței *I Vind(elicorum)*, anume *Iul(ius) Teret[i]an(us)* (*CIL*, III, 1343). În schimb contrar opiniei lui W. R u g e (*RE*, XVII, c. 2546), ni se pare improbabilă menționarea acestui *numerus* în inscripția fragmentară de la Foeni (j. Timiș), lectura primului rînd fiind mai degrabă *Aurel(ius) Faustus d(ecurio?) mu]n(icipii) Tib(isci) vet(eranus)*, cum este dată în *CIL*, III 12595 (= 8004-5). Firește că locul de garnizoană al acestui *numerus* era la Tibiscum.

Ceea ce atrage atenția în numele trupei de mauri de la Ampelum este că spre deosebire de toți ceilalți *numeri* de mauri și de palmireni din Dacia, nu însă și de *Suri sagittari* din Dacia Inferior, ca și de alți *numeri* din Dacia sau din alte provincii, este că el nu e urmat de obișnuitul epitet derivat din numele localității unde staționează, deci în cazul nostru *Ampelensium*, acesta fiind înlocuit cu determinativul etnic de *Hisp (anensium)*, variantă pe care, ținând seama de epitele *Optalianenses*, *Micienses* sau *Tibiscenses*, pe care le poartă în Dacia ceilalți *numeri* de mauri, ca și de palmireni, o socotim preferabilă celei de *Hisp (anorum)*, așa precum preferăm varianta *N (umerus) M (aurorum)* (cf. *Mauri gentiles* sau *Mauri Mic(ienses)* dintr-o inscripție de la Micia, vezi *Sargetia*, II, 1941, p. 119; cf. și G. D a i c o v i c i u, în *AISC*, I, 2, 1928 — 1932, p. 52) celei de *[N (meerus) Mauret (anorum)]*, de asemenea documentată epigrafic amintita inscripție de la Caesarea (*CIL*, VIII, 1368 = 20944).

Epitetul de *Hispanenses* se poate explica fie prin aducerea acestui *numerus*, gata constituit, din Hispania, unde el ar fi staționat mai înainte, fie mai probabil datorită faptului că la data venirii lui în Dacia efectivele sale erau alcătuite nu numai din mauri, ci poate în majoritate din hispani, specializați, cum presupun Al. Popa și I. Berciu, în luptele din munți și în supravegherea regiunilor miniere. De altfel, unitatea pare să fi fost adusă în Dacia și staționată la Ampelum relativ târziu, cel mai curînd pe vremea războaielor marcomanice ale lui Marcus Aurelius sau mai probabil pe vremea lui Septimius Sever, în legătură cu măsurile pe care le ia acest împărat pentru intensificarea din nou a exploatarii minelor de aur din Dacia, ca și pentru mai buna asigurare a apărării granițelor provinciei. Gert este că una dintre inscripțiile care menționează la Ampelum această trupă (*CIL*, III, 1294) este din vremea lui Caracalla. Pentru o datare mai târzie pledează și numele lui Aurelius Redux, comandantul trupei și dedicantul altarului descoperit în 1966 la Ampelum. Tot pentru începutul secolului al III-lea, cel mai curînd, pledează și titlul de *praefectus*, uzual în secolul al III-lea, în locul celui de *praepositus*, obișnuit în secolul al II-lea (cf. *RE*, XVIII, c. 1336 sq.), pe care îl dau comandanților acestui *numerus* două inscripții (*CIL*, III, 1194, și altarul nou descoperit la Ampelum).

²⁵⁸ *ACMIT*, 1930—1931, p. 85 sq.; *CIL*, III, 8074, 27, vezi G. D a i c o v i c i u, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 52; cf. *RE*, XVII, c. 2547; G h r i s t e s c u, II, p. 198 și W a g n e r, p. 209.

²⁵⁹ *OR*², p. 421, nr. 294.

²⁶⁰ *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 320.

²⁶¹ *CIL*, III, 1472 și o inscripție ieșită la iveală în ruinele cetății medievale de la Suceava: *SCSIași*, IV, 1953, pp. 489—495.

²⁶² *CIL*, XVI, 57, 107, 163.

²⁶³ *CCRH*, 1956, p. 69 sq.

²⁶⁴ *CIL*, III, 1396.

²⁶⁵ *CIL*, III, 12573; cf. *CCRH*, 1956, p. 71 sq.

²⁶⁶ *CIL*, III, 8075, 32.

- 267 *AnnÉp.*, 1912, 152; *CIL*, III, 12574; *Klio*, X, 1910, 499.
- 268 *MCA*, VI, 1959, p. 251 sq. = *Atti* III. p. 196.
- 269 H y g i n u s, *De munit. castr.*, 42.
- 270 *CIL*, III, 1607.
- 271 *CIL*, III, 13795-6 = *ILS*, 8908.
- 272 *CIL*, III, 14216, 40.
- 273 H y g i n u s, 24, 30.
- 274 *CIL*, III, 12633; *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 118, nr. 16/2-5; *Apulum*, IV, 1961, p. 114, nr. 29 = *SCIV*, 18, 1967, pp. 174-176, nr. 8; „Dacia“, N.S., VIII, 1964, p. 346, n. 6 = *SCIV*, 16, 1965, p. 185, n. 23 și fig. 4/6. Alți *P(edites) S(ingulares)*, documentați recent de o ștampilă pe un fragment de țiglă descoperit la Stolniceni - *Buridava*, pe Olt „Dacia“, N.S. VIII, p. 346 sqq., fig. 1 = *SCIV*, 16, 1965, p. 184 sq., nr. 13) se consideră a data din vremea războaielor de cucerire, referindu-se la garda guvernatorului Moesiei Inferior, care între 103 și 105 ar fi avut cartierul aici, pe Olt.
- 275 *CIL*, III, 7904.
- 276 *CIL*, III, 14477.
- 277 *AÉrt.*, XXXI, 1911, p. 433.
- 278 *CIL*, III, 7800.
- 279 *CIL*, III, 1178.
- 280 *Apulum*, III, 1947-9, p. 170 sq.
- 281 *CIL*, III, 1195, 7800; *Apulum*, IV, 1961, p. 114, nr. 29 = *SCIV*, 18, 1967, pp. 174-176, nr. 8.
- 282 *CIL*, III, 7800.
- 283 *Apulum*, IV, 1961, p. 114, nr. 29 = *SCIV*, 18, 1967, pp. 174-176, nr. 8.
- 284 *CIL*, III, 1197.
- 285 *Klio*, 37, 1959, p. 196 sqq.
- 286 *Historia*, I, 1958, 389 sqq.
- 287 „Athenaeum“, N.S., XXXVI, 1958, p. 22 sq.
- 288 *CIL*, VIII, 9358 = *ILS*, 2738.
- 289 *CIL*, XI, 393.
- 290 *CIL*, II, 1180 = *ILS*, 1403.
- 291 *CCRH*, 1956, p. 69.
- 292 *CIL*, III, 7695.
- 293 *CIL*, III, 1471.
- 294 *CIL*, III, 1396.
- 295 *ACMIT*, 1930-31, p. 85 sqq.; *CCRH*, 1956, p. 69.
- 296 *CIL*, III, 8029, 7999; *MCA*, VI, 1959, p. 872; *ArchMold.*, II-III, 1964, p. 302, sq.
- 297 *CIL*, III, 8029.
- 298 *CIL*, III, 8032.
- 299 *AnnÉp.*, 1914, 121; *ActMuz.*, 1956, p. 112.
- 300 *AnnÉp.*, 1914, 120.

- 301 Cf. J u n g, p. 128 sq.; C h e e s m a n, p. 171 sqq.
- 302 *CIL*, XVI, 110, 185; *MCA*, II, 1956, p. 702 sqq.; „Athenaeum“, N.S. XXXVI, 1958, p. 32 sqq.
- 303 K r a f t, p. 32 sq.
- 304 *AÉrt.*, XXVI, 1906, p. 37 = *AnnÉp.*, 1906, 112; *CIL*, III, 1100, 1483, 12540, 12542; *AISC*, V, 1944–8, pp. 232–234; *MCA*, VI, 1959, p. 873.
- 305 *CIL*, III, 1375, 8074, 5.
- 306 *IRS*, LI, 1961, p. 66, n. 29 = *ActaMN*, I, 1964, p. 170, n. 80.
- 307 K r a f t, p. 53 sq.; 57; F o r n i, p. 92.
- 308 *CIL*, III, 787, 799, 809; cf. *MCA*, IV, 1957, p. 321.
- 309 *ArchAnz.*, 27, 1912, 563.
- 310 *CIL*, XVI, 108.
- 311 *ProblMuz*, 1956, p. 129.
- 312 *CIL*, XVI, 90.
- 313 „Athenaeum“, N.S. XXXVI, 1958, p. 31 sqq.
- 314 *Klio*, 37, 1959, pp. 196–210.
- 315 *AÉrt.*, XXX, 1910, p. 178.
- 316 *AÉrt.*, XXXII, 1912, pp. 273–276 = *AnnÉp.*, 1914, 102.
- 317 *ACMIT*, 1930–1, p. 85 sqq. = *AnnÉp.*, 1932, 81.
- 318 C h r i s t e s c u, II, p. 216 sqq.; W a g n e r, passim; *OR*², p. 281 sqq.; K r a f t, pp. 64–68; cf. *AISC*, IV, 1941–3, p. 199 sqq., V, 1944–1948, p. 285 sqq. Se adaugă *SCIV*, IV, 1959, pp. 541–555 = „Dacia“, N.S., I (1957), pp. 191–208 = „Athenaeum“ N.S., XXXVI (1958), pp. 3–29; *Bari[c]i Male f. Palmyr (a)*; *JRS*, LI, 1961, pp. 63–70 = *ActaMN*, I, 1964, pp. 163–180; *Sepenesto Rivi f. Cor[i?] non ActaMN*, II, 1965, 135–139; *Perhev Athenathan f.*
- 319 *AISC*, IV, 1941–3, p. 234 sqq.
- 320 H y g i n u s, *De mun. castr.*, 29–30.
- 321 K r a f t, pp. 64–68.
- 322 *CIL*, VI, 3191 = *ILS*, 2205.
- 323 *MCA*, II, 1956, p. 703 sqq.
- 324 Lista lor la D o b ò, nr. 19–34. Despre *equites singulares* vezi acum: M. S p e i d e l. *Die equites singulares Augusti, Begleittruppe der römischer Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts*, Bonn, 1965 și F. G r o s s o, *Equites singulares Augusti*, în „Latomus“. XXV, 1966, pp. 900–909.
- 325 *CIL*, VI, 3236 = *ILS*, 2204.
- 326 *CIL*, XVI, 144.
- 327 D o b ò, pp. 102–104.
- 328 *CIL*, XVI, 132.
- 329 F o r n i, p. 33, cu nota 4.
- 330 K r a f t, pp. 80–81.
- 331 *CIL*, III, 811.
- 332 *CIL*, III, 847.

- 333 *CIL*, III, 802.
- 334 *CIL*, III, 839.
- 335 *CIL*, VI, 3277.
- 336 K e r é n y i, p. 241 sq., 273, 283. O nouă lectură a inscripției *CIL*, III, 12569 = *Erd-Müz.*, 1902, p. 266 sq. de la Micia asigură numele lui... *Dion[ysiu]s vet(eranus) c(o)-h(ortus) [II FL(aviae)] Com(magenorum)*; vezi *SCIV*, 18, 1967, p. 170 sq., nr. 4.
- 337 *CIL*, XVI, 90, 185; *Klio*, 37, 1959, p. 196 sqq.
- 338 *ArchAnz.*, 1912, 563.
- 339 *CIL*, XVI, 33, 37, 114.
- 340 *CIL*, III, 1100.
- 341 *CIL*, XVI, 163.
- 342 *CIL*, XVI, 164.
- 343 *CIL*, XVI, p. 223, sq.; cf. și *Acta Arch. Hung.*, IX, 1958, p. 412.
- 344 „Dacia“, N.S., VIII, 1964, p. 155.
- 345 *Rheinischs Museum*, XLVIII, 1894, p. 240 sqq.
- 346 G i c h o r i u s, XI—XII—XIII, XVI—XVII, LX, LXV.
- 347 *Idem*, CXXVII.
- 348 *Idem*, CXIII.
- 349 *Idem*, CXXXV.
- 350 *OR*², p. 379, nr. 1.
- 351 Cercetările efectuate de prof. D. Tudor în 1966 au dus la concluzia că ruinele castrului de piatră de la Simbolin datează din secolul al III-lea, nu din epoca lui Traian, cum se crezuse (*OR*² p. 225, cu fig. 49/6). Numele antic al localității, dacă într-adevăr el era cel de *Castra Traiana*, presupune însă existența aici a unui castru mai vechi (poate de pămînt).
- 352 *Rev.Muz.*, II, 1963, p. 433.
- 353 Vezi G. D a i c o v i c i u, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951, p. 43 sq.
- 354 *MCA*, V, 1959, p. 448 sq.
- 355 *SCIV*, XIII, 1962, p. 210.
- 356 *CIL*, III, 8070 c.
- 357 *ACMIT*, 1930—1, p. 16.
- 358 *CIL*, III, 14485 a = *ILS*, 9179.
- 359 *SCIV*, VI, 1955, p. 272.
- 360 Cf. *OR*², p. 211.
- 361 „Dacia“ V—VI, 1935—6, p. 437 sq.; G h r i s t e s c u, II, p. 150 sq.
- 362 *CIL*, III, 12601 a—b.
- 363 *CIL*, III, 12604—12605 și *SCIV*, 16, 1965, p. 369, nr. 27 (fragment dintr-o a treia inscripție referitoare la zidirea castrului).
- 364 *CIL*, III, 13695.
- 365 *OR*², p. 252 sq.
- 366 *BSH*, XV, 1929, pp. 77—82; *ACMIT*, 1929, 321—342.
- 367 *CIL*, III, 13796.

- 663 *AErt.*, XXVI, 1906, pp. 37—38; *JÖAI*, XII, 1909. Bbl. 207 sq.
- 666 *CIL*, III, 14485 a.
- 670 *CIL*, III, 13800, 13801.
- 671 *CIL*, III, 13802.
- 672 „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 326; *SCIV*, VIII, 1957, p. 223 sqq.
- 673 Vezi nota 366.
- 674 *AlmMRSg*, [pp. 31—40.
- 675 *SCIV*, X, 1959, pp. 305—317; „*RevMuz*“, II, 1965, p. 434.
- 676 P f l a u m, p. 482 sq.
- 677 H y g i n u s, *De mun. castr.*, 21.
- 678 *Ibidem*, 57.
- 689 *MCA*, VII, 1961, pp. 371—376; VIII, 1962, p. 492 sq.
- 690 *SCIV*, II, 1951, p. 904.
- 691 A l. B ä r c ä c i l ä, *Drubeta*, Bucureşti, 1938, pp. 20—28; „*RIR*“, III, 1, 1933, pp. 32—53; *OR*², pp. 228—232.
- 692 *MCA*, VIII, 1962, pp. 499—501.
- 693 Vezi nota 305.
- 694 H y g i n u s, *op. cit.*, 56.
- 695 *Ibidem*, 54.
- 696 *BSH*, XV, 1929, p. 10 sq.; *SCIV*, II/1, p. 287 sqq.
- 697 *SCIV*, XIV, 1963, p. 459.
- 698 *OR*², p. 248 sq., 225 sqq., 246 sq., 257.
- 699 *SCIV*, II/1, 1951, p. 305.
- 700 *MCA*, I, 1953, p. 785 sqq.
- 701 *SCIV*, I/1, 1950, p. 132 sq.
- 702 *ACMIT*, IV, 1932—8, p. 219 sqq.
- 703 Cf. *ACMIT*, IV, 1932—8, p. 231, notele 46—47 și *SCIV*, VIII, 1957, p. 238, n. 69.
- 704 Vezi R. F e l l m a n n, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg, 1958 și A. G r e n i e r, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, p. 350 sq. Pentru pretoriile de acest tip din Dacia vezi M. M a c r e a și col., *Castrul roman de la Buciumi, rezultatele cercetărilor arheologice din 1963—1964*, în *Lucrările primei sesiuni a muzeelor* (sub tipar).
- 705 H y g i n u s, *op. cit.*, 56.
- 706 Vezi datele, azi incomplete, în *ACMIT*, 1929, p. 7; G h r i s t e s c u, II, p. 131 sqq.; *OR*², p. 214 sqq.
- 707 *OR*², p. 252.
- 708 *OR*² p. 246.
- 709 *MCA*, VII, 1961, p. 371.
- 740 *ACMIT*, 1929, p. 7.
- 741 *Rep.Arh.*, sub Alba Iulia.
- 742 *MCA*, VII, 1961, p. 432.

- 403 Vezi Jung, pp. 130–140; Tocilescu, p. 120 sqq.; Christescu, II, pp. 115–127, 130–157; Wagner, passim; Daicovicu, pp. 107–109, Szilágyi, pp. 6–39; OR², pp. 212–254, cu bibliografia de la pp. 289–292; *Ist. Rom.*, I, pp. 376–379; Tudor, *Tabula imperii romani, Drobeta-Romula-Sucidava*, București, 1965; TIR, *Rep Arh.*
- 404 CIL, XVI, 108.
- 405 AUB, XIV, 1965, p. 37.
- 406 CIL, III, 8064, 13.
- 407 CIL, III, 8074, 10.
- 408 CIL, III, 8074, 15.
- 409 CIL, III, 8074, 29.
- 410 SCIV, IX, 1958, p. 373 sq.
- 411 Vezi C. Daicovicu, *Micia, I. Cercetări asupra castrului* (cu un „supliment epigrafic“), în *ACMIT*, III, 1930–1931, pp. 1–45; *Sargetia*, I, 1937, p. 64 sq., II, 1941, pp. 8–10, 44–46, 117–125; „Dacia“ VII–VIII, 1937–1940, pp. 337–343; *MCA*, I, 1953, pp. 761–764, nr. 5–7, p. 766 sq., nr. 9, pp. 773–784; „Dacia“, N.S., II, 1958, pp. 468–472; bogat material arheologic nou a fost scos la iveală și observații interesante s-au făcut cu prilejul lucrărilor efectuate la Micia în vara anului 1967.
- 412 SCIV, III, 1952, pp. 318–320; *ActMuz*, 1955, p. 117 sqq.
- 413 AISC, I/2, 1928–1932, p. 52 sq.
- 414 AISC, II, 1933–5, p. 256.
- 415 *DolgCluj*, V, 1914, pp. 95–98, VI, 1915, p. 94 sq.; *AISC*, II, 1933–1935, p. 255 sq.; *ErdMuz*, XLVI, 1942, pp. 191–199; *AÉrt*, V–VI, 1944–1945, pp. 146–149, 163–166; *SCIV*, I/1, 1950, p. 134; *MCA*, VII, 1961, p. 376 sq.; VIII, 1962, p. 493 sqq.
- 416 *MCA*, VIII, 1962, p. 494.
- 417 *MCA*, VII, 1961, p. 374 sq.
- 418 *MCA*, VII, 1961, pp. 384–386; *JRS*, LI, 1961, p. 66 = *ActaMN*, I, 1964, p. 170.
- 419 *SCIV*, 18, 1967, pp. 113–120.
- 420 *ActaMN*, II, 1965, p. 209 sqq.
- 421 CIL, III, 8074, 8 e și *MCA*, VIII, 1962, p. 334.
- 422 *OCD*, p. 339 sqq.
- 423 *SCIV*, II/1, 1951, p. 301 sqq.
- 424 „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 320.
- 425 *AISC* II, 1933–35, p. 253, IV, 1941–43, p. 285; *SCIV*, XII, 1965, p. 209.
- 426 *SCIV*, XIV, 1963, p. 165
- 427 *SCIV*, I, 1950, p. 117 și XIV, 1963, p. 164.
- 428 *BSH* XV, 1929, p. 10 urm. și R. Vule, *În amintirea lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 551 urm.
- 429 *AISC*, IV, 1941–43, p. 234 urm.
- 430 *MCA*, I, 1953, p. 785 urm.
- 431 *AISC*, II, 1933–35, p. 253 urm.

- ⁴³² *Studii*, II, 1, 1949, p. 142.
- ⁴³³ *MCA*, VI, 1956, pp. 407–443.
- ⁴³⁴ D. T u d o r, *Oltenia romană*, ediția a II-a, București, 1958, p. 207.
- ⁴³⁵ *SCIV*, XVI, 1965, p. 184 urm.
- ⁴³⁶ *CIL*, III, 14216, 25.
- ⁴³⁷ *Arh. Mold.*, IV, 1966, p. 180, și pp. 182–184.
- ⁴³⁸ D. T u d o r, *op. cit.*, p. 166 urm.; „Latomus“ XXII, 1963, p. 240 urm.
- ⁴³⁹ I d e m, p. 203 urm.
- ⁴⁴⁰ „Dacia“ V–VI, 1935–36, pp. 435–477; „Istros“ I/1, 1934, pp. 73–80.
- ⁴⁴¹ „Dacia“ IX–X, 1941–4, pp. 449–472.
- ⁴⁴² *SCIV*, XIV, 1963, p. 459; XV, 1964, p. 502; XVI, 1965, p. 597; *Rev. Muz.*, II, 1965, p. 184; III, 1966, p. 88.
- ⁴⁴³ *SCIV*, VI, 1955, p. 90.

POPULAȚIA PROVINCIEI ȘI CLASELE SOCIALE

COLONIZAREA ROMANĂ ÎN DACIA

Îndată după terminarea războaielor dacice și organizarea provinciei, în afară de personalul din aparatul administrativ, fiscal sau economic și de trupele lăsate pentru apărarea teritoriului cucerit, împăratul Traian a adus în Dacia nenumărați cetățeni romani și locuitori din întreg imperiul, cărora le-a dat pământ sau i-a folosit ca organizatori, tehnicieni sau lucrători specializați în exploatarea minelor de aur și a celorlalte bogății ale solului și subsolului provinciei. Un scriitor roman târziu, din secolul al IV-lea, Eutropius, afirmă într-un cunoscut pasaj că Traian, după ce a supus Dacia, a adus aici din toată lumea romană mulțimi nesfârșite de oameni pentru a cultiva ogoarele și a popula orașele: *Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas*¹. Aserțiunea istoricului antic nu este o exagerare retorică, cum s-ar putea crede, ci exprimă într-o formă lapidară o realitate de netăgăduit, confirmată de inscripții și de totalitatea știrilor privitoare la populația Daciei în epoca romană. Colonizarea masivă a Daciei, menționată în mod special de către istoricul roman, a fost determinată pe de o parte de condițiile în care a avut loc cucerirea ei, în urma a două aprige războaie, terminate prin biruința deplină a romanilor asupra dacilor, și alipirea la imperiu a unui întins teritoriu la nordul Dunării, iar pe de altă parte, de interesul deosebit pe care teritoriul cucerit îl prezenta pentru imperiu și pentru clasa conducătoare de la Roma, prin bogățiile sale fabuloase și nesecătuite. Pentru exploatarea acestor bogății ale noii provincii era nevoie de colonizarea ei cu cetățeni romani și cu alți locuitori din imperiu. La data cuceririi Daciei, Imperiul roman avea o lungă experiență în ceea ce privește colonizarea și romanizarea teritoriilor cucerite. De aceea, popularea Daciei cu elemente dinafara ei nu s-a desfășurat lent și în timp mai îndelungat ca în alte provincii, lăsându-se totul la inițiativa particulară, ci într-un timp relativ scurt, în mod oficial și organizat. În Dacia după cucerire, imperiul nu s-a mulțumit cu o bună organizare administrativă și militară a provinciei, ci a intervenit direct și masiv pentru popularea pământului cucerit și transformarea lui în cit mai scurt timp în teritoriu roman.

Colonizarea Daciei pe timpul lui Traian a avut un caracter oficial și ea s-a realizat în două forme. Una este cea tradițională, constind din întemeierea coloniei *Ulpia Traiana*, denumită ceva mai târziu *Sarmizegetusa*. Ea este, după cum s-a arătat, singurul oraș întemeiat pe această cale în Dacia și prin-

tre ultimele colonii adevărate, fondate prin colonizare efectivă de către Imperiul roman.

O altă formă pe care a îmbrăcat-o colonizarea Daciei a fost atribuirea de pământ (*adsignatio*), din *ager publicus*, unor grupuri de cetățeni romani sau chiar de peregrini în diferite localități ale provinciei, fără întemeiere de colonii sau orașe noi. Această formă de colonizare, mai puțin obișnuită, se pare că în Dacia a fost aplicată pe scară largă de către Imperiul roman. Printre cei colonizați pe această cale, alături de cetățenii romani se aflau și necetățeni, care nu primeau nici acum dreptul de cetățenie, rămânând mai departe simpli *peregrini* sau *incolae*, așa precum nici localitățile în care ei s-au așezat nu deveneau *eo ipso* orașe de drept roman, municipii sau colonii. Printre localitățile atestate epigrafic ca existente încă din epoca lui Traian sînt Apulum, Ampelum, Potaissa, Napoca, Drobeta, Dierna². În acestea și în alte vechi localități dacice, s-au constituit primele grupuri de coloniști veniți în Dacia îndată după cucerire. Ele alcătuiesc cele dintii comunități de cetățeni romani (*conventus civium Romanorum*) din care se vor dezvolta mai târziu orașele, prin acordarea de către împărați, începînd cu Hadrian, a dreptului de *municipium* mai întii, apoi unora și a celui de *colonia*. Un alt grup de coloniști aduși în Dacia pe timpul împăratului Traian sau după aceea a fost alcătuit din semințiile dalmațiene, *Pirustae*, *Barisdustae*, *Sardeates*³, colonizați în regiunea auriferă din Munții Apuseni și folosiți ca lucrători specializați în exploatarea minelor de aur din centrul minier de la Alburnus Maior. Un conducător al unui asemenea grup de dalmațieni, T. Aurelius Aper, *Delmata* e numit într-o inscripție de la Ampelum, unde a fost înmormîntat, *princeps adsignato (sic) ex m(unicipio) Splono*⁴, ceea ce, dacă cuvîntul *adsignatus* este echivalent cu *deductus* sau *adtributus*⁵, înseamnă că el a fost colonizat de către un împărat, probabil după războaiele marcomanice⁶, împreună cu un întreg grup de dalmațieni din regiunea orașului Splonum⁷, din Dalmația, în fruntea căruia se afla el, beneficiînd de toate drepturile pe care o atare colonizare le asigură unui cetățean roman. Dalmațienii din regiunea auriferă își păstrează, propria lor organizare, așezările lor numindu-se *castella* sau *vici*⁸.

La coloniștii aduși oficial în Dacia se adaugă funcționarii din administrația provinciei și ai diferitelor exploatari ale bogățiilor ei, apoi numeroasele trupe, împreună cu meșteșugarii și negustorii care le însoțeau peste tot. Nu mic trebuie să fi fost și numărul sclavilor folosiți mai ales în administrația provinciei.

Încă în timpul domniei împăratului Traian numărul coloniștilor aduși sau veniți în Dacia era destul de mare, după cum rezultă din motivul invocat, după același Eutropius, de amicii împăratului Hadrian, la începutul domniei acestuia, spre a-l determina, după cum am văzut, să renunțe la gîndul de a părăsi provincia din nordul Dunării, cucerită de antecesorul său, anume

că prea mulți cetățeni ar fi lăsați pradă barbarilor (*idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt ne multi cives Romani barbaris traderentur*)⁹.

În afară de colonizarea oficială, a existat însă și una neoficială, efectuată din inițiativă particulară. Noua provincie deschidea perspective strălucite nu numai pentru fiscul imperial, ci și pentru cetățenii romani și pentru ceilalți locuitori liberi ai imperiului. Atrăși de bogățiile proverbiale ale Daciei, oameni de diferite ocupații și aparținând tuturor categoriilor sociale, dar mai ales oameni dornici de îmbogățire, roiesc din toate părțile imperiului.

Afluxul de populație dinafară a continuat în Dacia în tot cursul secolului al II-lea și în prima jumătate a secolului următor. Într-o măsură mai redusă, probabil că și colonizarea oficială a fost continuată, atât timp cât mai existau pământuri disponibile din *ager publicus*. Mai multe grupuri de orientali, din diferite regiuni ale Asiei Mici, par să fi fost aduși în Dacia pe timpul lui Hadrian. Unii sînt originari din Galatia și așezați la Napoca, *Galatae consistentes municipio*, închină pe vremea domniei lui Antoninus Pius un altar lui I.O.M. Tavianus¹⁰, zeul suprem din orașul lor Tavia, vestit centru comercial, iar alții organizați într-un colegiu închină la Germisara un altar lui *Hercules invictus*¹¹, zeu tămăduitor, dar și protector al negustorilor, cum erau acești *Galatae*, alții erau *Asiani*, adică originari din provincia Asia, atestați tot la Napoca, în anul 235, ca organizați într-o asociație proprie, *spira*, în frunte cu un *spirarches*, Germanus, și o *mater*, Epipodia¹², în timp ce un *coll(egium) Ponto Bithynor(um)* e cunoscut la Apulum dintr-o inscripție din anul 196 pusă de un patron al acestui colegiu, *M. Iulius Quirinus, Aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis)*, care cu prilejul primirii acestei demnități (*ob honorem patronatus*) face ușile și ferestrele de la intrarea unui templu (*ianuas et valvas ad introitum templi fecit*), închinat probabil lui I.O.M. pentru sănătatea lui Septimiu Sever și a lui Caracalla Caesar¹³.

Toți acești coloniști, veniți pe orice cale, alcătuiesc elementul viu și foarte activ prin care s-a înfăptuit, într-un răstimp relativ scurt, transformarea adincă a înfățișării Daciei. Se întemeiază orașe și alte așezări înfloritoare, se ridică edificii publice, vile și case somptuoase, se fac lucrări edilitare de tot felul, se construiesc drumuri pavate cu piatră, se cultivă intens pământul și se scormonește subsolul pentru a scoate aurul, argintul, fierul, sarea și alte bogății. Se creează peste tot condiții noi de viață și, judecînd după urmele materiale rămase, provincia pășește de la început pe drumul unei înfloritoare dezvoltări economice, de care beneficiază însă deosebi, în afară de fiscul imperial, clasa exploatatoare.

Originea coloniștilor este foarte diferită, atât prin compoziția lor etnică, cît și în ceea ce privesc provinciile sau regiunile de unde veneau. Afirmatia lui Eutropius că ei au fost aduși *ex toto orbe Romano* este confirmată de inscripții. S-a relevat mai de mult numărul relativ redus al italicilor¹⁴. Ei totuși nu lipsesc. Cei mai mulți au venit în Dacia la început, în timpul lui Traian.

O bună parte dintre coloniștii de la Ulpia Traiana au fost probabil de origine italică, în general veterani, ca și cei așezați tot atunci în alte localități ale noii provincii. Am avut prilejul să amintim că numeroși demnitari din conducerea și administrația provinciei, făcând parte din ordinul senatorilor sau al cavalerilor, ca și mulți dintre comandanții și tribunii legiunilor și trupelor auxiliare, erau originari din Italia. Aceștia însă rămân numai temporar în Dacia, pe timpul îndeplinirii funcției sau comenzii lor militare. Am mai văzut însă că și unii dintre centurionii legiunilor, care au rămas timp mai îndelungat în provincia noastră, unii poate rămași aici definitiv ca veterani, erau originari, în secolul al II-lea, din Italia¹⁵. Urmașii acestor primi coloniști italici alcătuiesc o categorie foarte privilegiată, care în secolul al II-lea formează pătura cea mai înaltă a aristocrației municipale din principalele orașe ale Daciei, cum a arătat recent cercetătorul polonez Jan Trynkowski în cazul membrilor familiei *Varenia* de la Sarmizegetusa, care în nu mai puțin de 6 inscripții¹⁶ figurează ca demnitari înalți ai metropolei sau la Apulum¹⁷. Probabil că mulți dintre membrii ordinului equestru din Dacia erau italici de origine. Cei mai mulți sînt proprietari de pămînt, alții însă erau angajați în activitatea economică a provinciei ca proprietari de ateliere, cum era de pildă Manius Servius Donatus de la Sarmizegetusa, proprietarul unei cărămidării din apropierea metropolei¹⁸, sau ca arendași ai salinelor și pășunilor etc. Dar cea mai mare parte a coloniștilor au venit în Dacia din provinciile vecine, din cele două Moesii, din Pannonia, apoi din Thracia¹⁹ și Dalmația. Alții sînt însă originari din regiuni mai îndepărtate, ca Noricum, Raetia, cele două Germanii, Gallia, Africa, apoi din teritoriile grecești și din provinciile orientale ale Asiei Mici și din Egipt. Caracterul eterogen al populației din Dacia e sporit, de trupele staționate în provincie și de veteranii acestor trupe sau de alții proveniți din trupe dinafara Daciei, care se stabilesc pe pămîntul provinciei, îngroșînd numărul populației provinciei.

Diversitatea etnică a populației se oglindește și în onomastica relevată de inscripții²⁰. Din statistica numelor de persoane cunoscute din inscripțiile din Dacia, rezultă, după îndreptările lui I. I. Russu, că din totalul de aproximativ 2 600 de nume, marea majoritate, anume vreo 1 920, adică 74 %, sînt romane sau de tip italic. Alături de acestea, numele grecești sau de tip, general elenic sînt abia vreo 343²¹, adică circa 13%, cele ilirice vreo 110, adică circa 4%, numele traco-dacice, după o evaluare mai recentă²², vreo 58, adică circa 3%, cele orientale tot cam pe atîta, iar numele celtice vreo 50 la număr, reprezentînd mai puțin de 2%. La acestea sînt de adăugat vreo 134 de nume de persoane originare din Dacia, atestate în inscripțiile din Imperiul roman, dintre care vreo 37 sînt dacice.

Se știe însă, cum a relevat C. Daicoviciu²³, că nu toți purtătorii de nume romane sînt romani autentici sau italici ei, în majoritate poate, elemente provinciale romanizate, originea peregrină a unora dintre ei putînd fi dove-

dilă prin numele neromane purtate de unii dintre membrii, mai ales ascendenții familiilor acestora. Mulțimea persoanelor purtând nume gentilice de Ulpius, Aelius și Aurelius indică cetățeni de dată recentă, care au primit cetățenia și, o dată cu aceasta, numele gentilic de la împărații Traian, Hadrian și Antoninus Pius, M. Aurelius și Caracalla. Pe de altă parte, ca dovadă a tendinței generale de a adopta nume romane, mulți dintre cei care păstrează încă cognomenul neroman și-au alcătuit numele după sistemul roman, luându-și prenume și nume gentilice romane, ca de pildă Sextus Rufius Decibalus, dintr-o inscripție de la Roma²⁴, sau Publius Aelius Theimes, oriental care ridică un templu la Sarmizegetusa²⁵. De imprumut sînt adeseori și numele grecești, ca Achilleus, Alexander, Anicetos, Antipater, Apollonios, Dedal, Diogenes, Theodoros, Timotheus și altele. Chiar dacul Diuppaneus, dintr-o altă inscripție de la Roma, își mai zice și Euprepes²⁶. Contrar părerii mai vechi, numărul orientalilor în inscripțiile din Dacia este relativ redus, cum relevă încă tot C. Daicoviciu²⁷, cu toate că și grupuri mai compacte de asemenea elemente sînt atestate epigrafic în Dacia. Ei vin în Dacia, fie ca soldați în unitățile originare din Orient, fie ca negustori și oameni de afaceri. Numeroși sînt orientalii, mai ales de limbă greacă, în afară de orașele amintite și în regiunea auriferă Ampelum-Alburnus Maior. În majoritatea lor, acești orientali sînt semiți veniți mai ales din Siria, dar și din alte provincii sau regiuni ale Asiei Mici sau din Africa, alți cîțiva dintre ei sînt iranieni sau din Egipt. Din Palmira, adică din oraș și din regiunea vecină, sînt cei trei numeri amintiți, iar 29 de inscripții se referă la divinități și temple palmiriene sau la trupe și persoane originare de acolo²⁸. Orientalii în genere, de altfel, excelează prin ridicarea de inscripții.

Indiferent însă de originea lor, atît de pestriță, coloniștii din Dacia sînt cu toții purtătorii culturii materiale și spirituale romane. Pe toți îi unește limba comună pe care o vorbesc, anume limba latină și felul de viață romană. Din cele aproape 3 000 de inscripții din Dacia, numai două sînt însemnări cu caractere semite, una de un rînd, în limba palmiriană, la sfîrșitul epitafului latin al unui *optio ex n(umero) Palmur(enorum)* de la Tibiscum²⁹, alta o dedicație în limba siro-palmiriană, către zeița Atargatis, pe o bază a unei statucte de lut, de la Romula³⁰, și abia vreo 37 de însemnări și inscripții în limba greacă³⁴, toate celelalte fiind scrise în limba latină. Ea nu este numai limba oficială folosită în Dacia, ci și limba de înțelegere pentru toți provincialii. Romanitatea în Dacia s-a impus cu vigoare de la început și s-a întărit tot mai mult cu trecerea timpului.

Succesul deplin al romanizării Daciei, în timpul relativ scurt, de abia 165 de ani, cît a durat stăpînirea romană în nordul Dunării, este în primul rînd o consecință a colonizării masive de la început a provinciei cu elemente romanizate aduse din tot imperiul, acțiune conștient continuată și sprijinită apoi de împărații următori. După efortul uriaș și enormele sacrificii făcute pentru

a cucerii și anexa Dacia, Imperiul roman era interesat din motive de ordin strategic, politic și economic pentru menținerea cât mai îndelungată și cât mai buna consolidare a stăpînirii sale asupra teritoriului cucerit. De aceea, pentru a-și putea îndeplini misiunea ce-i revenea în cadrul politicii, noua provincie am văzut că a fost de la început transformată într-o puternică fortăreață, infiptă în mijlocul „lumii barbare“. Dar pentru ca această fortăreață să-și poată îndeplini cu succes misiunea ce-i revenea în cadrul politicii generale a imperiului și de a-i fi cât mai utilă din punct de vedere economic acestuia, care conta pe venituri însemnate din noua provincie, imperiul a fost conștient că trebuie să-și asigure în teritoriile anexate o bază socială largă și sigură, adică credincioasă intereselor lui și a clasei conducătoare de la Roma. În felul acesta imperiul, ajuns la apogeul expansiunii și puterii sale, credea a-și putea consolida întreaga stăpînire și poziția sa la Dunărea de jos, punind la adăpost teritoriile de la sud de marele fluviu. Coloniștii și toți noii veniți s-au legat prin interese economice de pămîntul Daciei. Această legătură cu teritoriul Daciei se oglindește și în numeroasele monumente închinat nu numai de către particulari, ci și de către persoanele oficiale din conducerea provinciei divinităților abstracte, simbolizînd geniile protectoare ale acestui pămînt: *Dacia, Terra Daciae, Terra Mater, Genius Daciarum, Daciae Tres, Dii deae Daciarum et Terr(a) (Mater)*³².

DACII SUB STĂPÎNIREA ROMANĂ

Dar coloniștii romani nu au fost singurii locuitori ai Daciei. Ei nu au venit într-o *terra deserta*, înainte de cucerire Dacia fiind o țară cu populație numeroasă. Inscricțiunile îi atestă, e adevărat, aproape numai pe coloniști, dar e știut că în epoca romană puțini erau cei în stare să ridice monumente și inscripții. Aceștia erau în primul rînd coloniștii înstăriți, „orașeni iubitori de fast și eternizare epigrafică“, cum i-a caracterizat un istoric al nostru³³. În schimb, populația nevoiașă, mai ales cea din lumea satelor, a rămas anonimă, fiind prea puțin documentată de inscripții și în general de izvoarele scrise. De aceea, știrile privitoare la populația autohtonă, care în cea mai mare parte continuă să trăiască în formele tradiționale, patriarhale, de viață, sînt prea puține, în contrast cu numărul ei mare. Situația de populație supusă, menită a susține doar prin munca ei istovitoare întreg edificiul măreț al stăpînirii romane, nu i-a permis să se manifeste decît rareori în formele superioare de cultură introduse de noii stăpîni. Acei dintre autohtoni care se ridică la situații mai bune își iau nume romane. De aceea, prezența populației autohtone în Dacia a putut fi numai cu greu sesizată, și nu de la început, în documentarea privitoare la epoca romană.

Foarte devota și-a făcut loc în istoriografia modernă părerea evident absurdă că populația autohtonă din Dacia ar fi fost fie exterminată total în timpul războaielor dacice, fie nimicită sau făcută să dispară imediat după aceea, prin masacrarea supraviețuitorilor, ducerea în robie, înrolarea în armata romană a celor capabili să poarte armele, prin alungarea altora dincolo de granițele provinciei sau prin diferite alte mijloace. Dacii nu ar mai fi participat deci în nici un fel la viața provinciei romane și la alcătuirea romanității din nordul Dunării. O asemenea părere a fost susținută mai întâi, cu naivitate și bună-credință, pe la începutul secolului al XIX-lea, de istoricii Școlii ardelenne din Transilvania, S. Micu-Clain, G. Șincai, P. Maior, în scopul de a demonstra nu numai originea romană a poporului român, ci și puritatea acestei descendențe. Astfel, S. Micu-Clain, în *Istoria și lucrurile și întâmplările Românilor*, scrisă la 1801, arăta că „Romanii au supus și toată Dacia și pre Ghete (=geți), lăcuiitorii Dachiei, i-au sterpit”³⁴. Tot așa P. Maior, în a sa *Istorie pentru începutul Românilor în Dacia*, ia poziție împotriva unor afirmații ale lui C. Eder, făcute fără îndoială, nu fără un anumit scop și, comentind cunoscutul pasaj al istoricului Eutropius, se căzuște să argumenteze că nu numai de bărbați, ci „și de muieri este deșertată Dacia”, de aceea „nu avea cum romanii să se căsătorească cu muierile dache și să se amestece cu iale”, voind astfel să respingă ideea, care îi repugna, că românii nu ar fi urmașii unor „romani adevărați”, ci ai unor corcitură din bărbați romani și din „muieri dache”. Ulterior, teoria exterminării dacilor a fost reluată și repetată ca o axiomă de unii istorici străini, care s-au folosit de acest argument ca de o premisă a negării oricărei continuități a daco-românului în nordul Dunării. Se înțelege că în această discuție patima și interesele politice șovine au umbrit adeseori obiectivitatea științifică. Pe măsura îmbogățirii documentării privitoare la istoria Daciei sub romani, susținătorii acestei teorii au răstălmăcit cu tot mai evidentă rea-credință faptele și materialul documentar³⁵.

O asemenea opinie nu a putut fi însă acceptată de cei mai mulți dintre istoricii moderni români sau străini. Într-adevăr, cu greu s-ar putea imagina cum un popor numeros, ajuns la un înalt nivel de dezvoltare economică, socială și culturală, cum era acela al dacilor în preajma cuceririi romane, ar fi putut să dispară pînă la unul în cursul a două războaie, oricît de aprige și de nimicitoare ar fi fost ele, sau după terminarea lor. De-a dreptul lipsită de sens se prezintă această teorie în lumina concepției materialismului istoric. Într-adevăr, era chiar în interesul romanilor cuceritori de a nu extermina sau alunga populația dacică, ci dimpotrivă, de a o păstra și menține pe loc, pentru a o folosi ca masă de producători de care ei aveau nevoie pentru exploatarea bogățiilor teritoriului cucerit.

Reexaminind izvoarele documentare de tot felul, mult îmbogățite față de trecut, istoricii români mai noi, în frunte cu acad. C. Daicoviciu, urmat de o

pleiadă de colaboratori mai în vîrstă sau mai tineri, au arătat falsitatea tezei privitoare la exterminarea dacilor, fundamentînd p reerea, astăzi unanim acceptată de istoricii care se ocupă cu antichitatea, că dacii, cu toate pierderile grele suferite în cursul războaielor cu romanii, nu au pierit ca popor, mulți dintre ei viețuind mai departe în epoca romană și particip nd, în măsura în care le-au permis condițiile social-economice noi create de cuceritori, la viața provinciei³⁶. Cercetările arheologice recente au adus noi dovezi perempatorii și fără echivoc privitoare la permanența dacilor în epoca roman ³⁷.

Mai întii s-a arătat că chiar argumentul principal de la care a pornit și pe care se sprijină ca pe o cheie de boltă opinia privitoare la exterminarea dacilor, anume două pasaje scurte ale scriitorilor tirzii, din secolul al IV-lea, Eutropius și Iulian Apostatul, au fost greșit înțelese. Într-adevăr, afirmația lui Eutropius: *Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta*³⁸ luată *stricto sensu* nu înseamnă că Dacia a fost lipsită de orice populație, ci doar că, datorită războiului îndelungat purtat de Decebal, ea a fost secătuită de bărbați. Ea se referă deci la pierderile de luptători pe care dacii le-au suferit în cursul celor două războaie și care trebuie să fi fost într-adevăr mari, de vreme ce un alt scriitor antic, Ioannes Lydos, evaluează, după Criton (medicul care l-a însoțit pe Traian în războaiele dacice), la 50 000 numărul prizonierilor daci duși la Roma cu întregul lor armament³⁹. Cit privește apoi afirmația pusă în gura  mp ratului Traian de către Iulian Apostatul, că a nimicit neamul geților⁴⁰, ea este o evidentă exagerare retorică a împăratului panegirist, căreia nu i se poate acorda nici o crezare, deoarece multe alte afirmații retorice similare ale scriitorilor antici au putut fi pe deplin dovedite ca neadevărate.

 n schimb, celelalte scrieri literare antice, între care unele mai apropiate de epoca războaielor dacice, ca și  nscricțiunile și monedele contemporane, emise pentru comemorarea biruinței asupra dacilor, vorbesc numai de înfringerea și supunerea dacilor, nu de exterminarea lor. Dio Cassius relatează de pildă că la începutul celui de-al doilea război mulți daci au trecut de partea romanilor⁴¹. La fel scenele de pe Coloana lui Traian, alături de lupte cr ncene,  nf țieșeaz  și grupuri întregi de daci, pileați ca și comati, care împreună cu femeile și copiii lor se predau învingătorilor, f c nd act de supunere, după care se întorc la vetrele lor. Potrivit unei  nterpret ri mai noi, dată de istoricul vienez C. Patsch, scenele de la sfirșitul primului și celui de-al doilea război dacic⁴²  nf țieșeaz  întoarcerea, din locurile unde se refugiaseră de urgența războiului, a dacilor la vetrele lor⁴³, și nu exodul sau alungarea lor dincolo de granițele provinciei, cum se grăbiseră să afirme, obsedați de ideea falsă a exterminării dacilor, C. Cichorius și alți comentatori ai coloanei. Mai aproape de adevăr pare a fi părerea că în această ultimă scenă se reprezintă evacuarea populației dacice din zona cetăților și așezarea ei în locuri mai

ușor de supravegheat⁴⁴. N-ar fi exclusă, însă, nici interpretarea acestor deplasări în vederea colonizării imediate.

Rezultă că nu există nici un temei documentar pentru susținerea exterminării dacilor în cursul războaielor dacice sau după aceea. Dacii au suferit fără îndoială pierderi mari în oameni — luptători dirji pentru apărarea patriei lor —, dar în majoritatea sa poporul dac a rămas și după cucerirea țării de către romani pe teritoriul provinciei. Știrea relatată, într-o formulare vagă, de autorul biografiilor de împărați cunoscute sub numele de *Historia Augusta*, că Regalianus, contracandidatul imperial al lui Gallienus, proclamat imperator pe la 260 de către trupele din Pannonia, după înlăturarea lui Ingenuus, ar fi descendent al lui Decebal: *gentis Daciae, Decebali ipsius ut fertur adfinis*⁴⁵ trebuie înțeleasă doară că Regalianus era de neam dac. El se va fi ridicat la înalta situație, ca și alți împărați din secolul al III-lea, probabil din rindurile soldaților, fără a avea însă ascendența atit de ilustră care i se atribuie. Urmaș al dacilor supuși de Traian era și Galerius, acuzat că nutrea gîndul de a schimba Imperiul roman într-unul dacic⁴⁶.

În noile condiții de viață impuse de învingători, masa dacilor de rînd a fost pusă de la început într-o situație de netă inferioritate față de noii veniți. Deposați în bună măsură de pămînturile lor, dacii au trebuit să se retragă în ținuturile mai puțin fertile, mai ales din estul și de la periferia Daciei. Știrile despre traiul dacilor în limitele provinciei și ale epocii romane erau încă pînă de curînd relativ reduse. Ele s-au înmulțit și îmbogățit însă în ultima vreme prin unele descoperiri de inscripții și mai ales datorită cercetărilor arheologice. Din ansamblul informațiilor documentare rezultă că vechile forme de organizare social-politică ale dacilor au fost desființate o dată cu cucerirea romană și înlocuite cu altele impuse de noii stăpîni. La aceste condiții noi, create de romani, a trebuit să se adapteze și populația autohtonă. Ea alcătuiă o masă compactă aproape în toate regiunile provinciei, cu excepția poate a centrelor urbane și a teritoriilor acestora. Prin intermediul ei s-a păstrat vechea toponimie a Daciei, nu numai numirile de riuri (*Samus, Marisus, Tisia, Alutus*) și munți (*Carpates*), ci și cele de localități. Într-adevăr, așezările din epoca romană se dezvoltă în cea mai mare parte pe locul așezărilor mai vechi dacice, ale căror nume (*Porolissum, Napoca, Potaissa, Apulum, Ampelum, Germisara, Tibiscum, Arcidava, Dierna, Drobeta, Sucidava, Cumidava* etc.) le păstrează.

În epoca romană dacii trăiesc în cea mai mare parte în ținuturile rurale. Aici, deși preiau repede formele noi de cultură materială, ei își păstrează cu mai multă ușurință și o parte din elementele de cultură și tradițiile lor mai vechi. Descoperirile arheologice din ultimele decenii au îmbogățit în așa măsură documentarea noastră privitoare la daci în epoca romană, încît acum se conturează tot mai clar aportul lor în formarea culturii populare din Dacia romană. Astfel, se constată că în ceramica provincială romană persistă și se

bucură de o largă răspindire și folosire unele forme de vase cunoscute din epoca precedentă și specifice culturii dace. Foarte răspindite sînt, de pildă, chiar în mediul urban chiupurile (dolia), de tipul celor binecunoscute din cetățile și așezările dacice, de culoare roșie sau cenușie și ornamentate cu fișii de linii ondulate. Un alt vas păstrat neschimbat în epoca romană este ceașca dacică, cunoscută prin mai multe exemplare⁴⁷ descoperite în castrele de la Brețcu, Orheiul Bistriței, Micia, Mehadia și Bumbăști, în cimitirul roman de la Potaissa și în cel daco-roman de la Soporul de Cîmpie, apoi în așezările rurale de la Cristești, Lechința pe Mureș și Obreja. Ceașca dacică continuă să fie lucrată cu mîna și în epoca romană. Alte vase, lucrate cu mîna și ornamentate cu obișnuitele proeminente, briuri alveolate și linii ondulate, de cea mai autentică factură și tradiție dacică, au ieșit la iveală în castrele de la Brețcu, Orheiul Bistriței, Sărățeni, Sighișoara, Gilău, Buciumi, Vărădia, Comălău, Rîșnov, Răcari și Drajna de Sus, apoi în așezările civile de lângă castrele de la Micia, Slăveni și Stolniceni, în necropola și în așezarea daco-romană de la Cașolț, în așezările autohtone de la Cipău-Sf. Gheorghe, Slimnic, Sic, Sava, Noșlac-Șumughi, Ciumbrud, Ocna Sibiului, Ruși, Medişor, Mugeni, Cernatul de Jos și Castranova (j. Dolj), ca și în cimitirele de la Sebeș, Cinciș⁴⁸ și Soporul de Cîmpie⁴⁹. Ele fac dovada materială peremptorie a permanenței dacilor în epoca romană. Foarte semnificativă și deosebit de clară este în această privință situația surprinsă cu prilejul săpăturilor din 1965 la Stolniceni (Buridava), pe Olt, unde într-o groapă s-au găsit 7 vase dacice și 6 romane, depuse alternativ⁵⁰. În mod firesc, însă, foarte curînd tradițiile dacice se adaptează la tehnica superioară a ceramicii provinciale romane și se produce un amestec și o îmbinare de vase de tradiție dacică cu cele provinciale romane. O bună parte a ceramicii provinciale din epoca romană poartă astfel pecetea tradițiilor dacice, atît în ceea ce privesc formele de vase cît și ornamentarea lor. Asemenea ceramică de factură provincială cu colorit local se cunoaște astăzi în mari cantități din foarte multe localități de pe teritoriul Daciei romane, atît din așezările rurale, cît și din castre sau din canabele dependente de acestea. Produse similare se întîlnesc uneori și în centrele urbane. Un centru important de olărie în care se produceau asemenea vase este cel de la Cristești⁵¹, pe Mureș. Ateliere în care se lucrau vase de factură locală vor fi însă mai multe, în diferite părți ale Daciei romane. Studiarea sistematică a ceramicii provinciale din Dacia va lămuri mai bine aportul populației autohtone și al tradițiilor dacice în acest domeniu. Prezența ei, în asociere cu ceramica romană, pe tot cuprinsul provinciei dovedește însă de pe acum, pe de o parte, ieșirea foarte devreme din orice izolare a dacilor, dacă o asemenea izolare sau reținere față de civilizația romană va fi existat la început, iar pe de altă parte, importanța numerică a populației autohtone, dacice, pe întreg teritoriul provinciei.

Așezările dacilor în epoca romană, cercetate sau sesizate arheologic, se găsesc mai ales în jumătatea de est a Daciei, unde orașele lipsesc, colonizarea romană a fost mai puțin intensă, iar trupele sînt masate în castre de-a lungul hotarului provinciei. Unele din aceste așezări par să dăinuiască în continuare pe locul celor mai vechi din epoca dacică, cum sînt de pildă așezările de la Slimnic, Noșlac, Ciunga, Cipău-Sf. Gheorghe, altele, se întemeiază ca urmare a deplasării unor grupuri de daci în timpul sau îndată după terminarea războaielor dacice, ca în cazul așezării de la Cașolț, unde un asemenea grup de daci pare a fi fost împins în spatele liniei romane de apărare de-a lungul Oltului, iar în altele, în sfîrșit, ca de pildă așezarea de la Cristești, populația autohtonă trăiește alături de coloniști. În general, așezările autohtonilor sînt situate în locuri mai retrase, departe de centrele urbane și de arterele mari de circulație. Ceea ce caracterizează toate așezările autohtone din Dacia este aspectul lor modest, primitiv, conservator. Cu excepția celor în care e dovedită și prezența coloniștilor, lipsesc casele de piatră și cărămidă construite în *opus incertum*, tehnică altfel larg răspîdită în Dacia romană, așa precum lipsesc inscripțiile și monumentele sculptate în piatră. În schimb, numeroase sînt în toate așezările autohtone produsele variate ale atelierelor romane, ca vase de calitate superioară, opaite, inele, fibule etc., căci dacii nu se arată și nici nu pot fi refractari civilizației romane, ei obișnuindu-se și adoptînd repede produsele superioare ale romanilor. Nu s-a cercetat încă nici un sat autohton din epoca romană în întregime, dar săpăturile arheologice de pînă acum au arătat că tipurile de locuință continuă pe cele din epoca Daciei preromane. Dacii locuiesc în epoca romană fie în locuințe de suprafață, construite din lemn și lut, a căror formă adeseori numai cu greu poate fi observată și precizată în săpături, fie în bordeie mai mult sau mai puțin adîncite în pămînt. Cele din regiunea de dealuri și de munte, ca de pildă așezarea de la Cașolț, folosesc piatra la temelie și la praguri, întocmai ca în așezările dacice dinainte de cucerirea romană. În altele sînt frecvente gropile de provizii, atît de caracteristice dacilor.

În așezările autohtone ca și în necropole, în afară de ceramică, numeroase sînt și alte produse de factură sau tradiție dacică mai veche, cum sînt podoabele, uneltele și în primul rînd fiarele de plug⁵² de origine elenistică, dar răspîdite la daci înainte de cucerire și deosebite de tipul roman cu aripi. O brățară și un inel de factură dacică se cunosc din necropola de la Cașolț⁵³ și tot aici, într-un tumul, a ieșit la iveală o monedă dacică de argint de tip Filip II⁵⁴. De asemenea, perle de sticlă colorată în formă de pepene, cunoscute din cetățile dacice, s-au găsit în necropolele de la Cașolț⁵⁵ și Soporul de Cimpie⁵⁶, iar izolat și în diferite localități din Dacia. Pe teritoriul provinciei se menține gustul pentru podoabele de argint, atît de caracteristice pentru Dacia din cele două secole dinainte de cucerirea romană. Tezaurile de la Ațel⁵⁷ și Virtopu ⁵⁸ conțin podoabe de argint răspîdite în toată regiunea

dunăreană și balcanică, illiro-tracă, dintre care unele cum sînt colierele de sirmă împletită ca de pildă cel din tezaurul de la Recaș (j. Timiș)⁵⁹, amintesc îndeaproape pe cele din epoca dacică. Fibule de tip dacic, cu nodozități, de tipul celor cunoscute din tezaurele dacice de argint, figurează pe monumentele funerare romane de piatră, de la Cristești, Napoca și Apulum, purtate însă de persoane care nu par să fie daci. Alte podoabe, ca de pildă cerceii și pandantivele de argint din cimitirul de la Soporul de Cîmpie⁶⁰, sînt specifice pentru carpi și stau în legătură fie cu o colonizare în Dacia a acestora încă în epoca romană, de felul celor de care fac amintire și scriitorii antici în vremea lui Marcus Aurelius⁶¹, fie cu o așezare aici a unui grup carpic spre sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia sau curînd după aceea.

Monumentele funerare redau uneori personaje, bărbați sau femei, îmbrăcați în costume cu evidente caracteristici locale⁶², deși sînt purtate de coloniști, ceea ce dovedește că aceștia au fost obligați să-și adapteze costumele la climatul local, cum face de pildă Iulius Crescens, care pe stela funerară de la Cășei e înfățișat acoperit cu o manta mițoasă⁶³.

Există însă un alt domeniu în care populațiile indigene din tot Imperiul roman și-au putut păstra și manifesta mai în voie și mai nealterate tradițiile proprii. Este vorba de ritul de înmormintare și obiceiurile legate de el. Ritul tradițional de incinerare, general la daci în a doua vîrstă a fierului și în epoca statului dac, se menține și în epoca romană, cu toate că în Dacia romanii practică de la început cu precădere ritul inhumatîei. S-a remarcat mai de mult particularitatea cimitirelor de incinerare cu tumuli de la Cașoț, lîngă Sibiu, și din munții Zlatnei, în apropierea centrului de exploatare a aurului de la Alburnus Maior⁶⁴. Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani în necropolele de la Cașoț⁶⁵, Calbor⁶⁶ (lîngă Făgăraș), Ighiu (lîngă Apulum)⁶⁷ și Soporul de cîmpie⁶⁸ (la nord-est de Potaissa) și Cinciș (la sud de Hunedoara),⁶⁹ au precizat caracterul autentic autohton al acestor cimitire, ca și al practicelor și ritului funerar întrebunțat în ele. Un cimitir de incinerare din secolele II—III e.n. e semnalat recent la Romula⁷⁰.

O importanță și semnificație deosebită prezintă descoperirile arheologice de la Cașoț și Soporul de Cîmpie.

În necropola tumulară de la Cașoț ritul funerar e efectuat în forme și după practici identice cu cele folosite de daci înainte de cucerirea romană (de pildă în necropola marii așezări de la Popești pe Argeș, presupusă a fi antica Argedava, reședința tatălui lui Burebista)⁷¹. Inventarul arheologic în necropola de la Cașoț este de bună tradiție dacică, ceramica, lucrată aici exclusiv cu roata, fiind contaminată de tehnica și de factura produselor similare romane, sub influența căreia ea se transformă în cea mai mare parte, primind un aspect nou. În totalitatea lui, inventarul arheologic de la Cașoț ilustrează transformările la care este supusă îndată după cucerire cultura materială a dacilor pe teritoriul noii provincii, sub influența directă a civilizației ro-

mane, a produselor atelierelor specializate și a tehnicii superioare. În schimb, în așezarea din apropiere se găsesc și produse de autentică factură dacică, în primul rând ceramică lucrată cu mina și ornamentată în tradiționalul stil dacic. Nu lipsesc nici tipice produse de metal, ca brățara de bronz terminată în spirale la cele două capete sau inelul de bronz cu figura schematizată a calului amintind reprezentările similare de pe monedele dacice, și chiar o autentică monedă dacică de argint, imitată după tetradrahmele lui Filip al II-lea al Macedoniei, cum am mai amintit. Astfel, prin caracteristicile ritului funerar, ale tipului de locuințe, cunoscut în regiune înainte de cucerire (de pildă la Arpașul de Sus)⁷², și prin specificul materialului arheologic descoperit, necropola și așezarea de la Cașoț aparțin unei comunități dacice din primele decenii după cucerirea romană, probabil pînă la începutul războaielor marcomanice. Neîntemeiată ni se pare încercarea de a atribui cimitirul de la Cașoț unor coloniști aduși aici de romani din Noricum⁷³, la o dată și în împrejurări cu totul necunoscute și fără cel mai mic ecou în izvoarele literar-istorice sau epigrafice. Autorul acestei riscante ipoteze nu ține seama de caracteristicile ritului de înmormintare, puse în lumină tocmai de noile cercetări, care sînt atît de deosebite de cele ale necropolelor cvasicontemporane din Noricum, așa precum trece cu totul sub tăcere existența așezării, în care nu lipsește nici ceramica autentic dacică, lucrată cu mina. Singurul element pe care își sprijină argumentarea și care la prima vedere pare demn de luat în considerare, este prezența frecventă la Cașoț, ca și la Calbor, necropolă ignorată de arheologul clujan, a unei așa-zise strachini cu trei picioare (*Dreifusschale*), considerată de origine celtică și răspîdită în epoca romană în Noricum și Pannonia de vest. Dar, cum am arătat cu alt prilej, această formă de vas s-a putut naște și la daci, căci la traci, în Bulgaria, o asemenea strachină e cunoscută încă din secolul al VI-lea î.e.n., într-un mormînt de incinerare de la Sirocopole⁷⁴. Deci nu e de loc obligatoriu să explicăm prezența lui în cele două necropole printr-o enigmatică și altfel cu totul nejustificată colonizare de norici în estul Daciei. Lipsa oricărui alt produs specific populației norico-pannonice, cum ar fi de pildă caracteristicile fibule norice, acum, după ce un mare număr de morminte tumulare din cele două necropole au fost cercetate, scoțîndu-se un foarte bogat material arheologic, nu mai poate fi considerată întîmplătoare, ea excluzînd chiar ideea, din punct de vedere istoric lipsită de sens, a unei atare colonizări din îndepărtatul Noricum. Prezența în așezarea de la Cașoț a ceramicii de autentică factură dacică, lucrată cu mina și ornamentată cu decoruri tradiționale la daci, ca butonii și briurile în relief cu alveole⁷⁵, este fără îndoială hotărîtoare pentru determinarea etnicului populației de acolo, atît din așezare, cit și din necropolă, contemporaneitatea deplină a acestora fiind mai presus de orice discuție. Chiar în necropolă de altfel, în care, potrivit unui uz mai larg răspîdit în epoca romană, sînt folosite

aproape exclusiv vase de factură superioară, lucrate la roată, în afară de o monedă dacică de argint⁷⁶, într-un tumul a ieșit la iveală și un buton de la un vas tipic dacic⁷⁷, probabil lucrat cu mina. În sfârșit, nu mai puțin hotărâtor pentru problema în discuție este acum faptul că în necropola de la Cinciș, descoperită și cercetată între timp, care este de același tip cu necropola de la Cașolț, chiar în morminte de astă-dată, au ieșit la iveală, pe lângă vasele de factură provincială romană, și ceramică dacică lucrată cu mina. Am mai aminti doar, ca un alt argument *pro domo*, pe care îl considerăm ca nefiind lipsit de o deosebită semnificație pentru problema în discuție, faptul că la Cașolț, în cadrul ritului tradițional la daci al înmormintărilor de incinerare sub tumuli, practicile funerare constatate și descrise cu toată atenția cuvenită, acele *Bestattungsgebräuche*, la care autorul amintitei ipoteze se referă doar în titlu, sint de străveche tradiție la daci, păstrate și în epoca romană.⁷⁸

La Soporul de Cîmpie în schimb, factura pregnant dacică a unei bune părți a materialului ceramic asigură atribuirea acestui cimitir populației autohtone, chiar dacă, așa cum se afirmă, trebuie să admitem aci, probabil în vremea războaielor marcomanice sau mai târziu, și așezarea unui grup de carpi, deci elemente dacice libere dinafara provinciei⁷⁹, poate alături de alți daci locali, care se îngroapă poate în acest cimitir încă de la începutul epocii romane. Oricare ar fi însă realitatea, în această privință, cert este că, lăsind la o parte unele caracteristici ale ritului de înmormintare și specificul carpic al unor piese din inventarul funerar, existența unor elemente și trăsături comune, atît în ceea ce privesc unele practici funerare de detaliu, cit și o parte din piesele care formează inventarul funerar al celor două necropole, de la Soporul de Cîmpie și de la Cașolț, confirmă încă o dată, dacă mai era nevoie, atribuirea acestei din urmă necropole și a celor de același tip cu ea populației autohtone din provincia Dacia.

În lumina rezultatelor obținute prin cercetările arheologice din ultimul deceniu și mai bine, au putut fi valorificate din punct de vedere istoric și alte descoperiri cunoscute mai dinainte, rămase însă insuficient lămurite, precizindu-se astfel apartenența la grupa cimitirelor daco-romane a mormintelor de la Sebeș⁸⁰, Lechința pe Mureș⁸¹ și Morești⁸², pe acestea din urmă noi considerîndu-le a fi fost la origine tumulare⁸³.

În cadrul ritului de înmormintare al dacilor din epoca romană s-au deosebit două tipuri. Unul este acela al mormintelor tumulare cu incinerarea pe loc, reprezentat prin necropolele de la Cașolț, Calbor, Ighiu, Morești și Cinciș. Această formă de înmormintare, cu tumuli, folosită cum se vede cu mare preferință de daci în epoca romană, are o veche tradiție și s-a bucurat de o răspîndire generală multe secole înainte de cucerirea romană, dar mai ales în perioada Laténe-ului târziu, nu numai la daco-geții din tot cuprinsul Daciei⁸⁴, de la geții de la est și sud de Carpați, pînă la dacii din Slovacia de astăzi, unde o necropolă tumulară dacică a fost cercetată la Zemplin⁸⁵,

ci și la tracia din sud, care, după cum se știe, o practică cu o deosebită predilecție de-a lungul unei lungi perioade istorice, începând de prin secolul al VI-lea î.e.n.⁸⁶, pînă în plină epocă romană, secolele II-IV e.n., cum dovedește de pildă necropola recent cercetată de la Meriçleri, în Bulgaria⁸⁷. Al doilea tip de morminte de incinerare ale dacilor din epoca romană cunoscut pe solul provinciei Dacia, este acela al mormintelor cu urnă, reprezentat în primul rînd de cimitirul daco-carpic de la Soporul de Cîmpie, dar căruia îi aparțin și mormintele de la Lechința pe Mureș și cele recent descoperite la Sighișoara, la care se pot adăuga și mormintele de la Sintana-Arad⁸⁸, cu precizarea că localitatea se află în afara hotarelor provinciei, ca și Medieșul Aurit de altfel, unde, de asemenea, cercetări recente au scos la iveală, în afară de cuptoare de olari ale dacilor liberi, și patru morminte de incinerare cu urne, din secolele II—IV e.n.⁸⁹. Legate de grupa mormintelor tumulare sînt și necropolele cu tumuli de la Boteș și Corabia, în munții Zlatnei⁹⁰, în care se înmormîntau însă în primul rînd coloniștii dalmațieni din regiunea centrului minier de la Alburnus Maior, dar poate și autohtonii daci din acel ținut, care lucrau de asemenea în minele de aur, cum presupune acad. C. Daicoviciu⁹¹. Insuficient precizate au rămas însă deocamdată amănunțele ritului de incinerare din mormintele de la Sebeș și Sighișoara—Kulterberg⁹². Mormintele de la Sebeș par să aparțină foarte probabil autohtonilor, în timp ce la Sighișoara e vorba de un loc de ardere, *ustrinum* al unei populații care nu pare a fi dacică.

Cele două grupe de necropole aparținînd autohtonilor continuă în epoca romană variante ale ritului incinerării cunoscute la daci din epoca premergătoare cuceririi romane. Ele prezintă unele elemente comune și specifice ale ritului incinerării la daci, derivînd dintr-un fond de tradiții funerare autohtone mai vechi, ca de pildă casetele de piatră și altele, care se leagă strîns între ele și le deosebesc totodată de mormintele tot de incinerare din cimitirele orașelor romane Apulum și Porolissum, de pildă.

Aceste rezultate obținute în ultima vreme, prin cercetări arheologice mai ales, pun într-o lumină istorică nouă problema permanenței dacilor în epoca romană. Ele dovedesc că populația autohtonă este prezentă și se afirmă cu vigoare, prin urme tot mai numeroase și mai variate, în mediul rural al provinciei. Credem că nu este o exagerare a susține că oricît de intensă a fost colonizarea romană în Dacia, numărul celor veniți a rămas în minoritate față de masa populației autohtone. În timp ce coloniștii trăiau mai ales în orașe și în așezările mai mari, dacii autohtoni populau masiv ținuturile rurale.

Sînt însă dacii cu totul absenți din viața urbană de factură superioară, așa cum s-a susținut și repetat de unii istorici? E firesc a admite că îndată după cucerirea dacii au manifestat ostilitate față de cuceritori și față de formele noi de viață introduse de ei, din cauza obligațiilor grele ce le-au fost impuse și a exploatării în diferite forme la care au fost supuși. Dar este tot așa de greu

de inchipuit că ei se vor fi putut menține în izolare față de noii stăpîni, față de oficialitățile romane, față de mulțimea coloniștilor, față de limba latină care se vorbea pretutindeni și față de tot ceea ce ei aduceau nou în viața provinciei. Cercetările arheologice dovedesc în mod categoric contrariul. Romanii aveau interesul să atragă populația autohtonă din Dacia în sfera de viață și de interese ale imperiului și ale romanității. Semnificativă în această privință este, de pildă, adăugarea epitetului de Sarmizegetusa la numele coloniei Ulpia Traiana pe timpul împăratului Hadrian, vind prin aceasta a spune că noua metropolă a provinciei continuă tradițiile vechii reședințe a regilor daci. Semnificație similară are și reprezentarea figurată a Daciei, ținînd o acvilă legionară și sabia curbă dacică pe emisiunile de monede ale lui Hadrian din jurul anului 127⁹³. În general, epoca lui Hadrian pare să marcheze începutul unei noi atitudini oficiale a Romei față de unele păături ale populației autohtone din Dacia, cu scopul de a-i face ușor de acceptat stăpînirea și a o atrage în sfera vieții romane. E ușor de înțeles că și dacii vor fi făcut totul pentru a se adapta și a profita, în limitele îngăduite lor, de noile condiții de viață.

Unul din mijloacele cele mai eficace folosite de romani pentru atragerea autohtonilor daci în sfera lor de influență a fost înrolarea acestora în armată. Într-adevăr, din rindurile dacilor din provincie — nu dinafara ei — s-au alcătuit mai multe formațiuni auxiliare, care poartă numele generic de daci sau pe acela al unor seminții dacice⁹⁴. Două dintre ele, anume *ala I Ulpia Dacorum* din Cappadocia și *cohors I Ulpia Dacorum* din Syria, au fost formate pe timpul lui Traian, una, *cohors I Aelia Dacorum* din Britania, pe timpul lui Hadrian, două pe timpul lui Marcus Aurelius sau Caracalla, cel mai tîrziu, anume *cohors II Aurelia Dacorum* din Pannonia Superior, și *cohors II Aurelia Danovorum*, cantonată se pare la granița dintre Moesia Superior și Dalmația *cohors Vi nova Cumidavensium Alexandriana* este atestată pe timpul lui Severus Alexander, alta, *cohors gemina Dacorum Gordiana milliaria*, din Moesia Inferior, pe timpul lui Gordian al III-lea, iar despre alte două, și anume *cohors II Augusta Dacorum pia fidelis milliaria equitata*, din Pannonia Inferior, și *cohors III Dacorum equitata*, cu garnizoană necunoscută, nu se știe mai de aproape cînd au fost alcătuite. Ținînd seama de numărul de ordine al acestor formațiuni, ca și de alte unități nepomenite aici, putem admite vreo 15 corpuri de trupă formate din daci, prin aceasta Dacia fiind provincia care a furnizat cele mai multe trupe Imperiului roman după Traian. Evident că aceste trupe nu ar fi putut să fie recrutate, fie pe timpul lui Traian, fie pe vremea împăraților următori, dacă Dacia la terminarea războaielor cu romanii ar fi fost cu totul lipsită de bărbați (*viris exhausta*), cum au încercat unii să interpreteze textul lui Eutropius, sau dacă dacii ar fi fost în întregime exterminați, cum s-a pretins de către aceiași istorici. Cu excepția uneia singure, trupele auxiliare formate din daci au fost duse

și folosite în afara Daciei, de cele mai multe ori în provincii foarte îndepărtate, de la granițele imperiului, ca Britannia, Cappadocia, Siria, dar și în provinciile vecine, Pannonia Superior și Inferior și cele două Moesii. Am văzut apoi că începînd cu epoca lui Hadrian și mai ales după constituția lui Caracalla din anul 212 e.n., prin recrutarea locală mulți daci au intrat în rîndurile armatei din Dacia. Alții au fost duși ca soldați în cohortele pretoriene sau în formațiunile de *equites singulares* de la Roma, unde sînt atestați epigrafic. Mulți provinciali din Dacia, printre care desigur și autohtoni au fost recrutați pentru serviciul în legiunile din Dacia sau din restul imperiului. De pildă, printre soldații recrutați pe timpul lui Hadrian la Napoca și în teritoriul său, pentru legiunea III Augusta din Africa, unii poartă nume traco-dacice ca *Bitus*, *Tarsa*, *Mucatra*, *Eptacentus*⁹⁵. În armată însă, dacii se romanizează. La terminarea serviciului militar ei devin cetățeni romani. Întorși sau rămași în Dacia, ei sînt cetățeni cu drepturi egale cu ale foștilor coloniști, stabilindu-se fie în orașe, fie în centrele rurale.

Pe diferite căi, unii dintre dacii din provincie vor fi ajuns la situații mai bune, ca urmare, romanizîndu-se, iar prin dobîndirea cetățeniei romane intrînd în rîndurile clasei stăpînitoare. Dintre foarte numeroșii *Aelii* și *Aurelii*, în număr de circa 640, atestați epigrafic în Dacia, la care trebuie să adăugăm și pe cei aproape 40 de *Septimii* și *Severi*⁹⁶, ceea ce reprezintă peste 1/4 din totalul numelor din inscripții, trebuie să admitem că unii cel puțin vor fi fost daci autohtoni, care au primit cetățenia de la împărații Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius și Commodus, Septimius Sever și Caracalla⁹⁷. Frecvența extraordinară de mare a *numelor imperiale* (chiar fără a ține seama de numeroșii *Flavii* și mai ales *Ulpii*), care întrec proporțional pe cea din oricare din provinciile vecine, ca Pannonia, cele două Moesii, Dalmația, spre a nu mai vorbi de provinciile apusene ale imperiului⁹⁸, este consecința directă a acordării masive a dreptului de cetățenie autohtonilor și celorlalți localnici de condiție peregrină îndată după cucerire și mai ales începînd cu domnia împăratului Hadrian care, inagurează o politică mai favorabilă supușilor din provincii. Așa cum s-a remarcat de curînd⁹⁹, fenomenul este caracteristic provinciilor dunărene ale Illyricului, spre deosebire de provinciile mai de mult cucerite de romani, și își găsește explicația în faptul că în provinciile de la Dunărea de mijloc și de jos extinderea dreptului de cetățenie romană a început sau a devenit mai intensă, prin acordarea dreptului de *municipium* comunităților locale, în care alături de cîțiva *cives Romani consistentes*, adică cetățeni romani veniți din Italia sau din alte provincii, coabita un însemnat număr de autohtoni și de alți peregrini, și abia după începutul secolului al II-lea cînd e o regulă pe care Dacia o confirmă în mod strălucit, ca noii cetățeni să ia *nomen*-ul, uneori și *praenomen*-ul, împăratului de la care au primit cetățenia. Marele număr de nume imperiale din Dacia e o dovadă, totodată, a intensității

procesului de romanizare a provinciei, început în vremea lui Traian prin aducere masivă de cetățeni romani, mai ales veterani, coloniști oficial, și continuat cu vigoare sub împărații următori, de la Hadrian, până la Caracalla, prin acordarea largă a dreptului de cetățenie peregrinilor, coloniști și autohtoni deopotrivă, ca urmare a rolului economic și social însemnat în viața provinciei și mai ales a aportului lor, prin înrolări în armata romană, la apărarea imperiului.

S-a remarcat și s-a repetat adeseori că dacii nu apar în inscripțiile din Dacia. Realitatea care rezultă din statisticile privitoare la onomastica din Dacia este că ei nu lipsesc totuși cu desăvîrșire. S-au identificat, vreo 58 de nume tracie în inscripțiile din Dacia. E probabil că unii, poate chiar cei mai mulți dintre aceștia, să fi fost traci din sud. Întrucît însă onomastica dacilor nu poate fi deosebită întru totul de aceea a tracilor în general, nu se poate tăgădui măcar posibilitatea ca unele dintre aceste nume să fi aparținut autohtonilor daci. Este totuși adevărat, pe de altă parte, că numele tradiționale dacice, ca *Decebalus*, *Diurpaneus* sau *Scorilo*, lipsesc din inscripțiile din Dacia, în timp ce ele se întîlnesc în afara provinciei, ca de pildă la Roma, în Britania sau chiar în Moesia Inferior și Pannonia, unde au fost duse trupele auxiliare de daci. E ușor de înțeles însă că în Dacia asemenea nume, putînd trezi resentimente, nu erau păstrate de către dacii care se romanizau. E cunoscut în general obiceiul celor care primeau cetățenia de a-și lua nume romane. În Dacia el va fi fost practicat în mod mai consecvent, întrucît numele dacice nu favorizau pe purtătorii lor, ci dimpotrivă, îi dezavantajau. Dar schimbînd numele lor autohton cu nume autentice romane, dacii romanizați nu mai pot fi identificați de noi în inscripții. Raritatea, totuși relevantă, a elementului autohton în inscripții se mai explică însă și prin aceea că dacii, trăind mai ales la sate, unde duc viață de agricultori și păstori, nu au fost în situația de a ridica monumente și a pune inscripții de nici un fel. Este de remarcat în această privință lipsa totală pînă acum a pietrelor funerare în necropolele autohtonilor din epoca romană în contrast cu numărul mare al monumentelor funerare de tot felul în cimitirele orașelor și ale centrelor civile sau militare de toate categoriile de pe întreg cuprinsul Daciei.

Aceleași cauze explică și absența divinităților autohtone în materialul epigrafic și sculptural al Daciei. E foarte probabil însă că unele din vechile divinități ale dacilor se ascund sub nume și reprezentări greco-romane¹⁰⁰. Colonizarea masivă a Daciei îndată după cucerire și reducerea la tăcere a dacilor, cel puțin un timp după aceea, au favorizat desigur înăbușirea credințelor autohtone și fenomenul învelirii divinităților autohtone sub mantia nivelatoare a numelor și reprezentărilor greco-romane, fenomen cunoscut sub numele de *interpretatio Romana*. Ascunse sub această haină, divinitățile dacice cu greu mai pot fi însă recunoscute și niciodată sigur.

Romanizarea a cuprins o parte din populația autohtonă din Dacia încă din secolul al II-lea e.n. În secolul următor, deosebiriile dintre unii coloniști și autohtoni înstăriți s-au șters dacă nu cu totul, în cea mai mare măsură. Se accentuează contradicțiile de clasă, în timp ce deosebirile etnice slăbesc. În consecință, neîncrederea față de dacii înstăriți s-a atenuat mult sau a dispărut cu totul, ceea ce a permis ridicarea unora dintre ei la situația de претенденти la tronul imperial (Regalianus și Galerius, poate și Maximin Daza sau Daia, nepotul de soră al celui din urmă) ¹⁰¹. În secolul al III-lea o parte din populația dacică participă la apărarea provinciei, după cum dovedește prezența coortei *VI nova Cumidavensium* la Rîșnov, cantonată în teritoriul ei de recrutare, precum și înrolările de daci care se efectuează se pare în acest timp mai ales în regiunile de la marginea provinciei.

Departate de a fi fost exterminați, dacii, se romanizează în timpul stăpînirii romane în Dacia și contribuie nu numai la formarea unei culturi populare, care se va prelungi și după părăsirea provinciei de către imperiu, ci și la viața provinciei și la alcătuirea romanității de la nordul Dunării. Această romanitate nord-dunăreană, rezultată din asimilarea dacilor și a culturii lor, constituie elementul de bază în procesul formării poporului și a limbii române.

CLASELE ȘI PĂTURILE SOCIALE

Societatea din Dacia romană este împărțită în clase antagoniste. Clasele fundamentale sînt cele proprii orînduirii sclavagiste, adică stăpînii de sclavi și sclavii. Clasa stăpînitorilor de sclavi, alcătuind o minoritate privilegiată, este deținătoarea principalelor mijloace de producție. Sclavii și păturile exploatate ale populației libere formează principala forță de muncă în activitatea economică și productivă din Dacia. Relațiile de exploatare sclavagiste sînt predominante în principalele ramuri de producție și ele determină principalele aspecte ale vieții economice, sociale, politice și culturale a provinciei, punîndu-și pecetea pe toate realizările din această epocă în domeniul culturii materiale și spirituale. Exploatarea sclavilor îmbracă și în Dacia formele nemiloase și inumane cunoscute din restul imperiului și în general din lumea greco-romană. Sclavagismul introdus în Dacia de romani este de tip dezvoltat, pe cale de perimare, purtînd în sine germeii destrămării lui. Criza orînduirii sclavagiste începe curînd după instaurarea stăpînirii romane în Dacia și efectele ei se vor resimți și în provincia din nordul Dunării.

Pe lîngă aceste trăsături generale, sclavagismul în Dacia prezintă însă și unele caracteristici particulare, determinate în primul rînd de condițiile în care s-a făcut cucerirea teritoriului și colonizarea lui masivă cu populație

adusă dinafară, de situația grea în care a fost pusă populația autohtonă față de cuceritori și de poziția periferică, continuu expusă atacurilor dinafară, a provinciei. Unele din aceste particularități s-au impus din primele timpuri ale stăpînirii romane în Dacia, altele au apărut în evoluția istorică ulterioară a provinciei, mai ales în secolul al III-lea e.n.

Clasa stăpînitoare în Dacia romană, pe care se sprijină din punct de vedere politic imperiul, e formată de la început din coloniști romani, împreună cu autoritățile civile și militare ale provinciei. Puțini dintre dacii supuși au reușit, și numai cu timpul, să se strecoare în rîndurile clasei stăpînitoare. Aceasta este principala și aproape singura beneficiară a nivelului de trai mai ridicat care rezultă din aplicarea generalizată a sistemului de exploatare sclavagistă. Cei care o constituie locuiesc mai ales în orașe, dar și în localități mai mici din mediul rural, unde posedă proprietăți funciare sau sînt interesați în exploatarea bogățiilor solului și subsolului, încasarea impozitelor sau a altor venituri.

Clasa exploatată este alcătuită din sclavi, care se găsesc în proprietatea stăpînitorilor, dar și din populația care, deși juridicește liberă, este în general săracă și lipsită cu totul sau în bună măsură de mijloace de producție. Sclavii sînt fie aduși dinafară de stăpînii lor, fie proveniți din rîndurile populației autohtone, într-o proporție ce nu poate fi precizată din cauză că izvoarele nu permit acest lucru ¹⁰². Numele sclavilor atestați în inscripții nu ne pot servi în această privință, știut fiind că stăpînii dădeau nume noi, am zice convenționale, sclavilor, unele de factură latină (*Felix, Fortunatus, Bellinus, Securus, Vitalis, Rufinus, Tenax, Carus, Bona, Candida etc.*), altele grecești (*Callistos, Eutyches, Protas, Diogenes, Hermias, Onesimus, Myro, Isidora, Passia etc.*), prea puține traco-dacice (*Butes, Dades*) sau de altă origină (*Syrillo, Synda etc.*). În schimb, masa populației libere dar exploatată în diferite feluri e alcătuită în cea mai mare parte din autohtonii daci, deposedați de pămînt și de drepturile politice. Ei locuiesc fie în teritoriile rurale, fie în cele atribuite orașelor sau unităților militare. Mai puțini ca număr sînt, la început mai ales, oamenii liberi de altă origine, care intră în alcătuirea păturilor mijlocii din Dacia, ocupînd o situație intermediară și fluctuantă între stăpînii de sclavi și sclavi. Cu timpul însă rîndurile acestei pături sociale se îngroașă prin elementele provenite din sclavii eliberați și din peregrinii care sărăcind își pierd situația inițială, avută la venirea lor în Dacia.

Din clasa stăpînitoare fac parte în primul rînd cetățenii romani, care se bucură de drepturi depline, ceea ce înseamnă și avantaje economice, și mari posibilități de îmbogățire. Alături de ei se află peregrinii care, deși lipsiți de dreptul de cetățenie romană, sînt și ei proprietari de pămînt, dar mai ales de ateliere meșteșugărești, oameni de afaceri interesați în diferite ocupații și întreprinderi lucrative. Cetățeni romani sînt în primul

rind funcționarii de rang superior din conducerea și administrația provinciei, din aparatul fiscal, din întreprinderile economice, soldații și ofițerii din legiuni, comandanții, subofițerii și o parte din soldații trupelor auxiliare, apoi coloniștii care formează majoritatea locuitorilor liberi de la orașe, dintre care mulți sînt și proprietari de pămînt, pe lingă alte indeletniciri pe care le practică. Cetățenii romani alcătuiesc în Dacia, ca și în restul imperiului, categoria cea mai privilegiată și mai înstărită din rindul oamenilor liberi. La orașe, pătura cea mai avută a cetățenilor romani formează aristocrația municipală care deține conducerea, ca magistrați (dregători) și membri ai consiliului municipal (*ordo decurionum*). Ei duc în general o viață de lux și se bucură de toate avantajele vieții orășenești. Numărul cetățenilor romani a crescut cu timpul, pe măsură ce în Dacia s-au întemeiat noi orașe, apoi datorită înrolărilor în armată, veteranilor, eliberărilor de sclavi, acordării de către împărați a dreptului de cetățenie individual sau unor grupuri mai mari de locuitori etc. Cu toate acestea, numărul cetățenilor romani a rămas în pronunțată minoritate față de restul populației din provincie, liberă sau înrobită, alcătuită din peregrini, *incolae* (locuitori), *dediticii* (probabil populație colonizată pe solul provinciei din afara imperiului) și sclavi. *Constitutio Antoniniana* a împăratului Caracalla din anul 212 e.n., acordînd dreptul de cetățenie celor mai multe categorii de oameni liberi din imperiu, dar nu tuturor după cit se pare¹⁰³, a șters în cea mai mare parte deosebirea de privilegii dintre cetățenii romani și ceilalți oameni liberi, care nu aveau acest drept pînă acum, impunînd însă tuturor obligații fiscale mai mari.

Dintre cetățenii romani atestați epigrafic în Dacia, puțini sînt aceia care fac parte din ordinul senatorial, pătura cea mai privilegiată a clasei stăpînitoare și conducătoare din imperiu. Ei sînt alcătuiți din guvernatorii provinciei (*legati Augusti pro praetore*), comandanții de legiuni (*legati Augusti legionis*) și *tribuni laticlavii* (ofițeri superiori în legiuni). Ei sînt numai în trecere în Dacia, unde nu rămîn decît timpul cit își exercită funcția civilă sau comanda militară. Toți sînt de origine plebeiană, nici unul nu este din vreo familie patriciană. După ei urmează, în ordinea importanței sociale, membrii ordinului ecvestru. De rang ecvestru erau în Dacia procuratorii provinciali (*procuratores Augusti*), procuratorii minelor de aur (*procuratores aurariarum*), începînd de la Hadrian, procuratorii portoriului (ai vămilor), după Marcus Aurelius, (*tribuni legionis angusticlavii*), comandanții trupelor auxiliare (*tribuni, praefecti*) și *praefecti legionis*, începînd cu domnia lui Gallienus. Și aceștia stăteau numai temporar în Dacia. Din ordinul ecvestru au făcut parte însă și provinciali din Dacia, fiind atestați de inscripții, în care să poarte numele de *eques Romanus* sau *equo publico* și titlul de *vir e-gregius*) *e(minentissimus)* sau *p(erfectissimus)*. Incluși în acest ordin printr-o hotărîre a împăratului, pe baza unui *census* de 400 000 de sestertii, ei sînt

oamenii cei mai bogați și, după indeplinirea carierei militare (*militia equestris*) ocupă, cele mai înalte magistraturi și onoruri municipale în orașele Daciei, demnitatea de preoți ai altarului împăratului (*sacerdotes arae Augusti*) sau aceea de *coronatus trium Daciarum*. Cavaleri romani erau și unii arendași ai pășunilor și ai salinelor (*conductores pascui et salinarum*), dintre care unul, *P. Aelius Strenuus*, s-a bucurat de cele mai mari onoruri din partea mai multor orașe din Dacia (Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta), fiind și *sacerdos arae Augusti* și *patronus collegiorum fabrum, centonariorum et nautarum*¹⁰⁴. Se înțelege că toți aceștia erau și mari proprietari de sclavi. În familia lui *P. Aelius Antipater* de la Apulum sînt atestați epigrafic nu mai puțin de patru sclavi *actores* (administratori de moșii sau intendenți în alte întreprinderi economice) și un libert¹⁰⁵. Despre un alt cavaler roman, *P. Aelius Maximus*, care trăia la Napoca, se știe că avea o fermă de tip slavagist (*villa rustica*) în teritoriul acestui oraș, la Ciumăfaia de astăzi¹⁰⁶, unde sigur că folosea mulți sclavi pentru lucrarea pămîntului.

Cei mai mulți stăpîni de sclavi sau patroni ai foștilor sclavi deveniți liberi sînt atestați epigrafic în orașele Daciei (Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Tibiscum, Porolissum, Drobeta). Ei erau proprietari de pămînt, dar și oameni de afaceri, interesați în diferite întreprinderi economice, apoi proprietari de ateliere meșteșugărești, de prăvălii etc. Cei mai de vază formau aristocrația orașenească. *Servi privati* din familia urbana erau folosiți de stăpîinii lor nu numai ca sclavi casnici sau intendenți, ci și pentru conducerea muncilor agricole, la țară, mai ales în timpul verii. Printre stăpîinii de sclavi privați figurează și arendașii vămilor (*conductores portorii*) sau ai pășunilor și ai salinelor. Alți stăpîni de sclavi sînt cunoscuți din inscripții în teritoriile rurale, unde ei erau proprietari de pămînt. În număr mai mare apar apoi sclavii în regiunea minelor de aur, la Ampelum și Alburnus Maior. Majoritatea sînt sclavi ai împăratului, folosiți în administrația minelor de aur, nu lipsesc încă nici aici *servi privati*, aparținînd unor particulari interesați în exploatarea miniere. Un slav *actor*, numit *Secundus*, specializat se pare în operațiile de cămătărie, figurează într-o tăbliță cerată care conține contractul de încheiere a unei *societas danistaria*, întovărășire de împrumut cu dobîndă, alcătuită din doi cămătari (*argentarii*), ca imputernicit al unuia din ei¹⁰⁷. De la Alburnus Maior se cunosc trei contracte de vânzare și cumpărare de sclavi¹⁰⁸. Prețurile care se plătesc sînt 205 denari pentru o fetiță (*puella*) cu numele *Passia*, 420 denari pentru o femeie (*mulier*), *Theudote* și 600 denari pentru copilul (*puer*) *Apalaustus*. Cei care vînd sau cumpără sclavi sînt peregrini, illyro-dalmați sau orientali. Într-un caz însă, cumpărătorul este soldatul *Claudius Iulianus* din legiunea XIII Gemina, în canabele căreia a și fost încheiat actul. Alți militari sub arme figurează de asemenea în inscripții, fie ca stăpîni de sclavi, fie ca patroni de sclavi eliberați. Mai numeroși sînt, după cum am mai amintit,

veteranii care posedă sclavi sau sînt patroni de liberiți. Un singur negustor, e atestat epigrafic ca patron al unui fost sclav, eliberat probabil prin testament la moartea stăpînului său, *Primus Aelius Ionicus negotiator*, căruia libertul Aelius Primitivus se îngrijește să-i pună piatra de mormînt la Drobeta¹⁰⁹.

Cel mai mare proprietar de sclavi în Dacia era însă statul roman, intruchipat în persoana împăratului. Vreo 41 de inscripții din Dacia menționează sclavi ai împăratului și ai casei imperiale. Ei fac parte din *familia Caesaris*, și în inscripții se intitulează *Augusti nostri*, *Caesaris nostri* sau *Imperatoris nostri servus* sau *verna* (sclav născut în casa împăratului). În Dacia, ei alcătuiesc o adevărată armată de funcționari de rang inferior, folosiți în diferite birouri ale procuratorilor provinciei, ale procuratorilor portoriului, ca și ale procuratorilor minelor de aur. În birourile (*tabularia*) provinciei de la Apulum sau Sarmizegetusa, condusă de către un libert, numit *tabularius provinciae* și în cele ale procuratorilor speciali, de la Ampelum sau din diferitele *stationes* fiscale sau vamale, răspîndite în localitățile unde se încasau feluritele impozite, sclavii îndeplineau variate funcțiuni de arhivari, contabili, încasatori, verificatori etc., pe care nu uită să le menționeze în inscripții (*scriba*, *librarius tabularii*, *librarius ab instrumentis censualibus verna ab instrumentis tabularii*, *subsequens librariorum*, *adiutor tabularii*, *contrascriptor*, *arcarius*, *dispensator*, *vicesimarius* sau *servi vilici*). Servii vilici conduceau micile birouri ale diferitelor *stationes* vamale sau fiscale.

Stăpîni de sclavi erau și alte autorități, instituții civile sau religioase, organizații sau asociații cu caracter public, ca de pildă orașele, templele, colegiile profesionale etc. Se cunoaște un singur sclav care a fost paznic (*aedituus*) al unui templu la Ampelum, unde fiul său Liberalis, *Augustorum (duorum) libertus a commentariis*, împreună cu soția sa Aelia Victoria, îi pun un epitaf¹¹⁰. Tot în serviciul unui templu a fost înainte de a fi eliberat și *Septimius Asclepius Hermes, libertus numinis Aesculapi*, care la Apulum ridică un altar *Jovi optimo maximo, Iunoni, Minervae et Aesculapio domino*¹¹¹. Mențiuni directe despre sclavi ai orașelor și colegiilor profesionale lipsesc pînă acum în Dacia. Ei vor fi existat însă ca și în celelalte provincii ale imperiului. Din asemenea sclavi orășenești provin, fără îndoială, libertii, cu nume semnificativ *P(ubl)ii Publicius Anthus et Publ(icius) Cletus*, care la Sarmizegetusa închină un altar *Genio libertorum et servorum*¹¹², de unde rezultă mulțimea și importanța sclavilor și a libertilor în metropola provinciei.

În total, în Dacia se cunosc pînă acum vreo sută de mențiuni epigrafice privitoare la sclavi, consemnate în aproximativ 142 de texte epigrafice, proporția între *servi publici* și *servi privati* fiind aproximativ egală. Numărul lor față de acela al inscripțiilor de tot felul descoperite în Dacia (peste 2 500) nu este prea mic și oferă un bogat și interesant material documentar privitor la cea mai oropsită categorie de oameni din epoca stăpînirii romane. Dar nu poate constitui nici măcar un indiciu aproximativ privitor la totalul

scavilor din Dacia romană. Căci sclavii cunoscuți din inscripții nu reprezintă decât o infimă parte a numărului total al sclavilor care au trăit în cele mai grele și inumane condiții de viață pe pământul Daciei. Se știe că chiar dintre oamenii liberi numai cei mai înstăriți ridicau monumente scrise. Iar stăpînii de sclavi numai ocazional și, obișnuit numai la sclavii preferați sau la cei privilegiați se refereau în inscripțiile puse de ei. În asemenea condiții, marea masă a sclavilor de rînd (*servi ordinarii* sau *mediastini*), care munceau pînă la exterminare pe ogoare, în mine, în ateliere, în prăvălii sau în casele stăpînilor, au rămas anonimi, cu totul necunoscuți nouă. Existența lor în număr mare este însă dedusă indirect din totalitatea știrilor, a textelor epigrafice și mai ales a descoperirilor arheologice din Dacia.

Sclavii menționați în inscripții și mai ales cei care, ca *servi publici* sau *privati*, își arată și funcția sau calitatea lor erau cei mai favorizați de soartă, prin situația lor privilegiată și adeseori prin puterea și autoritatea pe care o aveau, din încredințarea stăpînilor, deosebindu-se mult de sclavii de rînd. Ei alcătuiesc un fel de „aristocrație“, dacă se poate spune așa, în sinul clasei sclavilor. Adeseori ei sînt știutori de carte, deci mai instruiți, decât restul sclavilor și decât mulți dintre oamenii liberi. Puși de nevoie în slujba stăpînilor, sclavii privilegiați devin instrumente docile de care se servesc aceștia împotriva sclavilor de rînd. Se cunosc de la scriitorii antici¹¹³ suferințele pe care le îndurau sclavii de rînd de la *servi villici*, care conduceau și suprăvegheau munca pe ogoare. La situații și mai bune puteau ajunge sclavii ce aparțineau împăratului. Prin abuzuri și fraude ei reușesc să strîngă bani și avere. Prin venalitatea și autoritatea pe care le-o dădea slujba pe care o îndeplineau în aparatul administrativ-fiscal ei măresc greutatea și obligațiile fiscale care apăsau pe umerii provincialilor. Măsurile luate de împărați pentru reprimarea fraudelor comise de *servi fiscales*¹¹⁴ sînt o dovadă că asemenea abuzuri se săvîrșeau. Sclavii imperiali erau temuți de particularii mărunți, de care știau să se facă respectați. Situația bună a sclavilor publici sau privați cu rol de conducere le permite acestora să ridice monumente și inscripții. După o statistică făcută, sclavii pun în Dacia 25 de pietre funerare, dintre care 19 pentru ei și familia lor, 4 pentru stăpînii lor și 2 pentru persoane neprecizate. Un epitaf e pus pentru sclavul Syrillio, păzitor al templului, de fiul său, care este libert, și de soția acestuia¹¹⁵. Pe un alt monument funerar, al unei familii de orientali, se pare să sclavii sînt amintiți sub numele de *menesterii*(?)¹¹⁶. De sclavi sînt ridicate 5 monumente onorifice, dintre care unul singur pentru împăratul Commodus¹¹⁷, la Sucidava, celelalte pentru alți stăpîni, printre care *P. Aelius Antipater Marcellus*¹¹⁸ și fiica sa *P. Aelia Iuliana Marcella*¹¹⁹ ca și amintitul *P. Aelius P(ublii) fil Pap(iria tribu) Strenuus*¹²⁰ la Apulum, și unul la Potaissa, rămas necunoscut datorită stării fragmentare a inscripției¹²¹. Tot sclavii ridică în Dacia 41 de altare sau alte monumente votive, dintre care unul pentru sănătatea a

doi împărați la Apulum¹²², altul pentru Caracalla și Iulia Domna la Ad Mediam¹²³ și 10 pentru sănătatea altor stăpini, printre C. Iul. Septimius Castinus, legatul consular pentru sănătatea căruia *Libella super[i]umentarius* sclav peste îngrijitorii cailor de trăsură, închină la Apulum un altar *Eponae sanctae*¹²⁴. Un alt monument este ridicat la Ampelum în cinstea împărătesei Annia Lucilla, soția lui Verus, de către *liberti et familia et leguli aurariar (um)*¹²⁵, în care, după cum se vede, sclavii din *familia Caesaris* trec înaintea arendașilor de mine, *leguli*, care sînt oameni liberi. Un altar este închinat la Tibiscum lui I.O.M. Dolichenus de către Iulius Valentinus pentru sănătatea sa și a sclavilor care trăiesc în casa sa (*contubernales*)¹²⁶. Se cunoaște chiar cazul cînd un om liber, Fl(avius) Bellicus, dedică la Sarmizegetusa un altar lui I.O.M. Aeternus pentru sănătatea unui sclav imperial, fost casier, probabil în tabulariul fiscului provinciei, și a soției acestuia, care era însă de condiție liberă (*pro salute Ianuari(i) Aug(usti) ex arcario et Vitiae Threptes eius*)¹²⁷. În sfîrșit la Sarmizegetusa *Nemesianus Caes(aris) n(ostri) servos librarius* ridică din temelii pe banii săi un templu (*templum a solo pecunia sua*) închinat zeiței *Caelestis Virgo Augusta*¹²⁸. Pentru a putea suporta asemenea cheltuieli, trebuie să admitem că sclavii din *familia Caesaris* dispuneau de avere proprie însemnată (*peculium*). Se cunosc și în Dacia sclavi imperiali care dispun de sclavi proprii, numiți *servi vikarii*, și pe care îi folosesc ca loțiitori în slujbe. Asemenea sclavi sînt cunoscuți la Porolissum¹²⁹ și Sarmizegetusa¹³⁰.

Cu toate că după normele juridice sclavii nu puteau încheia căsătorii legale și deci nu puteau avea familie recunoscută, ei trăind în casa stăpînului, unde se înmulțeau prin legături nelegitime (*contubernium*), sclavii privilegiați, din *familia privata* sau *publica*, sînt menționați în inscripțiile din Dacia ca avînd familie. În cinci cazuri ei au soții tot sclave, dar în alte șapte cazuri soțiile lor sînt de condiție liberă, peregrine sau liberte. Alteori, existența familiei la sclavi rezultă din menționarea copiilor, a fraților, surorilor etc., sau din formula *pro salute sua suorumque* în inscripțiile votive.

Nu cunoaștem mai de aproape condițiile de viață ale sclavilor de rînd din Dacia. Ele erau însă, în general, cele cunoscute din lumea greco-romană. Sclavii de rînd erau folosiți la muncile cele mai grele în principalele ramuri de producție.

În epoca romană agricultura, împreună cu creșterea vitelor și păstoritul, rămîne ocupația de bază a celei mai mari părți a populației din Dacia. Majoritatea orașelor datorează înflorirea lor economică fertilității ținuturilor în mijlocul cărora sînt situate, exploatarea teritoriului fiind principala sursă de îmbogățire a lor. Cei mai de vază dintre locuitorii celor mai multe orașe din Dacia sînt proprietari de pămînt. În Dacia mari latifundii particulare, care să fi atins importanța și întinderea celor din Italia sau Africa, nu se cunosc. Aici predominante au rămas tot timpul stăpînirii romane proprietățile agricole mici și mijlocii. Mulți dintre coloniști, chiar dacă conduceau

singuri exploatarea lotului de pământ primit din *ager publicus*, foloseau și sclavi, pe care îi aveau în proprietatea lor, pentru muncile agricole, pentru păstorit și în gospodărie. Cu timpul însă, o parte dintre coloniști, de dată mai veche sau mai recentă în Dacia, și-au rotunjit proprietățile, iar proprietarii lor foloseau un număr tot mai mare de sclavi. Inscripțiile, oricât de puține descoperite în ținuturile rurale, care fac ocazional amintire de sclavi, sînt dovezi directe și sigure în această privință. Lipsind marile latifundii, lipsesc și mențiunile mai frecvente de *servi villici* sau *actores* pe proprietățile agricole. Cei cîțiva *actores* cunoscuți în Dacia apar în inscripții în orașe, la Apulum¹³¹ și Tibiscum¹³², la Ad Mediam, Băile Herculane de astăzi, unde un *actor*, Eutyches, și-a însoțit stăpînul, ridicînd un altar lui *Hercules invictus*¹³³. Nu înseamnă însă că acești *actores* nu erau folosiți și ca vechili pe moșii, cu toate că majoritatea proprietarilor de pământ par să-și fi administrat personal moșiile. Un *actor*, *Atticus*, e cunoscut la Domnești (j. Bistrița-Năsăud) în serviciul arendașului pășunilor și salinelor, Aelius Marus¹³⁴, iar într-o tăbliță cerată de la Alburnus Maior un alt *actor*, Secundus, îl reprezintă pe stăpînul său, Cassius Frontinus (Palumbus) în amintita întovărășire de împrumut (*societas danistaria*)¹³⁵.

Un alt domeniu în care s-au folosit în Dacia sclavii în număr mai mare ca brațe de muncă au fost exploatarea miniere de aur din regiunea Ampelum — Zlatna. Numeroase documente epigrafice, inscripții pe piatră și tăblițe cerate, cunoscute din această regiune, fac mențiune de sclavi. Descoperirile arheologice completează documentarea noastră privitoare la exploatarea miniere. Ele dovedesc că aici, ca și în alte părți ale imperiului, alături de muncitorii liberi, salariați, atestați de tăblițele cerate, erau folosiți și sclavii. Cele trei tăblițe cerate cuprinzînd acte de vînzare și cumpărare de sclavi sînt cea mai bună dovadă. Urmele arheologice, tehnica de exploatare minieră și uneltele descoperite, indică de asemenea folosirea sclavilor. Ei erau întrebuițați la muncile cele mai grele. Condițiile de muncă în aceste mine erau dintre cele mai îngrozitoare ce se pot închipui. Cei care lucrau în minele de aur erau cu toții condamnați pieirii. Erau folosiți la diferite munci nu numai bărbații, ci și femeile și copiii. Scriitorii antici au descris condițiile de exterminare în care lucrau sclavii. Astfel, Diodor din Sicilia, referindu-se la minele din Egipt sau la cele din Hispania — și nu avem nici un motiv să credem că în Dacia ar fi fost altfel — relatează: „Ei lucrează fără întrerupere sub ochii unui vătaf crud care îi copleșește sub loviturile de bici”¹³⁶. „Prin lovituri repetate, toți sînt siliți să lucreze pînă ce, sfîrșiți de oboseli, mor în chip nenorocit”. De aceea, acești nefericiți, doborîți de nenorociri și fără nici o speranță în viitor, își așteaptă cu bucurie moartea, care este preferabilă vieții”¹³⁷. În altă parte, același autor arată că „cei care lucrează în mine aduc venituri enorme stăpînurilor lor. Ei însă, siliți să lucreze ziua și noaptea în galeriile subterane, își istovesc puterile și mor cei mai mulți din cauza prea

marii mizerii... Numai puțini dintre ei, mai tari la corp și mai căliți la suflet, reușesc să-și prelungească nefericita existență. Altfel, prea multele greutateți pe care le îndură îi fac să prefere moartea¹³⁸.

În număr mai mic erau folosiți sclavii și în alte activități productive, ca de pildă în atelierele meșteșugărești, la cărămidării, în lucrările de construcții, în comerț etc. Informațiile epigrafice sau de altă natură în această privință lipsesc însă aproape cu totul pînă acum. Această tăcere a izvoarelor, mai ales a celor epigrafice, nu pare să fie însă cu totul intimplătoare, ea oglindind o relativ mai slabă dezvoltare a meșteșugurilor în Dacia romană. Aici lipsesc marile ateliere cunoscute în alte părți, ca de pildă în Italia. Se cunoaște totuși numele unui mare proprietar de cărămidărie în vecinătatea Sarmizegetusei, care avea se pare ateliere de ceramică și în alte părți ale provinciei, anume Manius Servius Donatus, probabil de origine italică¹³⁹. Asemenea proprietari de cărămidării existau mai mulți la Sarmizegetusa, Apulum și în alte orașe. E neîndoielnic că în această muncă erau întrebuințați sclavii, folosiți de altfel cu siguranță și în cărămidăriile orașelor Sarmizegetusa, Drobeta și Dierna, unde se știe că funcționau asemenea întreprinderi.

E greu desigur a aprecia măcar aproximativ numărul sclavilor existenți și folosiți ca brațe de muncă în Dacia romană. Lipsește pentru aceasta o bază de calcul mai sigură. Cert este că ei sînt prezenți în ramurile de bază ale producției, pe care o susțin prin munca lor istovitoare. Relațiile sclavagiste și-au găsit o largă aplicare în Dacia sub romani, la fel ca și în celelalte provincii dunărene. E tot așa de sigur însă că folosirea în număr relativ mai mic, în comparație cu alte regiuni ale imperiului, a sclavilor în Dacia a lăsat loc într-o măsură apreciabilă și muncii oamenilor liberi, în toate domeniile. În agricultură predominau numeric micii producători, mai ales în regiunile din estul Daciei, locuite în cea mai mare parte de autohtoni. Munca salariată se folosea și în exploatările miniere, așa precum mici producători și lucrători liberi se găseau și la orașe. Micii producători și lucrătorii salariați au reprezentat și în Dacia, ca în toată antichitatea, un important factor în producție, alături de munca forțată a sclavilor.

La sfîrșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea e.n. se produce în Dacia o modificare în stratificarea societății. În agricultură, în primul rînd, se constată o concentrare a proprietății funciare în mîinile unor proprietari mai mari. Probabil că și în alte ramuri de activitate se ajunge la o concentrare a bogățiilor, indicată de pildă de apariția unor familii de mari bogătași, cum era aceea a lui P. Aelius Antipater la Apulum. Ca urmare, trebuie să presupunem că a avut loc deposedarea unei părți a micilor producători agricoli, care devin astfel muncitori liberi. La orașe, mai ales în cele mai populate, prin sărăcirea micilor proprietari și producători se formează destul de devreme o plebe urbană lipsită de mijloace de existență. Ea trebuie să fie hrănită de către oraș prin distribuții de cereale, după cum rezultă din-

tr-o inscripție de la Sarmizegetusa, din anul 142, în care se spune că Q. Aurelius Tertius a donat 80 000 de sesterți „*ad annonam*”¹⁴⁰.

Pe de altă parte, izvoarele sclaviei erau secătuite o dată cu trecerea în apărare a imperiului. Eliberările de sclavi tot mai frecvente, pe măsură ce sclavajul se dovedea a nu mai fi rentabil, au împuținat și ele numărul acestora. E probabil, astfel, că în secolul al III-lea numărul sclavilor a scăzut în Dacia. Deși nu avem dovezi directe, se pare că în agricultură muncitorii liberi înlocuiesc treptat, în calitate de coloni, pe sclavi¹⁴¹.

FRĂMÎNTĂRI SOCIALE ȘI LUPTA ÎMPOTRIVA STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

Existența claselor sociale antagoniste, cu interese diametral opuse, și a sistemului sclavagist de exploatare, care cuprinde o mare masă de oameni și se exercită în formele cele mai brutale, dă naștere unor puternice contradicții sociale și unei aprige lupte de clasă, dusă după împrejurări pe față sau acoperit. Se adeverește astfel și în cazul Daciei romane afirmația lui Engels că: „Fiecare progres al producției înseamnă în același timp un regres în situația clasei asuprite, adică a mării majorității”¹⁴². Întrucât însă în Dacia clasa stăpînitoare este alcătuită, aproape exclusiv din coloniști, funcționari imperiali și trupele staționate în provincie, cu soldații și comandanții lor de toate gradele, în timp ce clasa și păturile exploatare sînt alcătuite în cea mai mare parte de către dacii autohtoni, supuși, deposedați de aproape toate bunurile și drepturile lor, înrobiți sau rămași oameni liberi, lupta de clasă în Dacia romană se împletește, un timp cel puțin, cu lupta dusă de populația autohtonă împotriva stăpînirii romane. Pentru ea, stăpînirea romană a însemnat împilare și exploatare, o viață mizeră de sclavi și de oameni supuși la tot felul de corvezi, impozite și vexații.

Dar coloniștii au adus și dinafară un număr de sclavi. Cu timpul rindurile clasei și păturilor exploatare au fost îngroșate, de unele elemente ale coloniștilor de la orașe, sau de la sate, sărăciți și lipsiți de mijloace proprii de existență. La aceștia s-au adăugat grupurile de populație barbară, în vremea războaielor marcomanice sau după aceea au fost așezați pe solul provinciei, probabil în calitate de așa-zisi *dediucii*, cărora li s-au impus grele obligații. „Biruri, dări către stat și prestații de tot felul aruncau, spune Engels, masa populației într-o sărăcie din ce în ce mai mare; împilarea crescuse pînă la un grad de nesuferit datorită stoarcerilor făcute de guvernatori, de perceptori de impozite, de soldați”¹⁴³.

În aceste condiții și în societatea astfel organizată este evident că nu a putut exista în Dacia epocii romane nici „prosperitate generală”, nici armonie socială între diferitele clase, nici înțelegere între supuși și cuceritori, cum

greșit credeau unii dintre istoricii mai vechi, români sau străini, stăpîniți de concepția dominantă în istoriografia burgheză. Nu a existat o resemnare nici a celor exploatați, nici a celor învinși. Există suficiente indicații că și în Dacia, ca și în restul imperiului, antagonismele de clasă și interesele deosebite ale diferitelor pături ale populației au dat naștere unei aprige lupte de clasă, dusă împotriva clasei stăpînitoare și în general împotriva stăpînirii romane ca principal izvor și sprijin al exploatării și al împilării.

O altă caracteristică a luptei de clasă și a luptei duse de populația autohtonă împotriva stăpînirii romane o constituie faptul, ușor de remarcat și de înțeles, că ea se duce, mai ales cînd ia proporții mai mari și se manifestă cu vigoare, în același timp cînd au loc și atacuri dinafară ale popoarelor și seminițiilor libere, ale dacilor, iazigilor, roxolanilor, vandalilor, cvazilor, marcomanilor, goților etc. Lupta din interior se împletește astfel cu atacurile dinafară.

Lupta împotriva claselor exploatoare și a stăpînirii romane, dusă de populația autohtonă și de celelalte pături exploatare, a îmbrăcat în Dacia trei forme principale: *fuga* peste granițele provinciei, la triburile libere dinafară, atacurile prin surprindere ale unor cete sau luptători izolați, numiți *latrones* și *răscoalele* pe față ale populației oprimate.

Fuga peste hotare este un vechi mijloc al celor înrobiți de a scăpa de sclavie. În Dacia ea putea fi mai ușor folosită de sclavi, de cei condamnați la lucrul în mine sau în carierele de piatră, de datornici și de toți cei amenințați să-și piardă libertatea, datorită vecinătății imediate cu triburile libere și lungimii granițelor provinciei. În interior, minele și carierele erau supravegheate de detașamente militare, iar granițele erau păzite, în afară de trupele înșiruite pe toată lungimea lor, de posturi (*stationes*) de control și supraveghere conduse de trimiși speciali ai legatului consular (*stationarii*, *beneficiarii consularis*), atestați epigrafic mai des la frontiera de nord a provinciei, în Dacia Porolissensis. Spre a stăvili dezertările peste hotare și a preîntîmpina totodată atacurile prin surprindere ale triburilor libere dinafară, tot la granița de nord a Daciei se creează, pe la 180, prin pacea încheiată de Commodus, de-a lungul frontierei o fișie de pămînt largă de 40 de stadii, adică 7,5 km, în care barbarii nu aveau voie să pătrundă¹⁴⁴. Se crea astfel o zonă pustie, un fel de „țară a nimănui“, atît pentru a preveni atacurile prin surpriză dinafară, cît și pentru a stăvili fuga și dezertările din interior. Cu toate acestea, numărul fugarilor și al dezertorilor la populațiile libere dinafară a continuat, de vreme ce în înțelegerile încheiate cu barbarii, nelipsită aproape era prevederea ca aceștia să predea romanilor fugarii. Astfel, despre pacea încheiată de Commodus cu marcomanii se spune că „se învoi cu ei tot în condițiile în care se învoise și tatăl său, să-i dea înapoi fugarii și captivii pe care îi luaseră în urmă¹⁴⁵“.

Lupta cetelor de *latrones* e documentată de trei inscripții descoperite de-a lungul drumului de la Drobeta la Sarmizegetusa, anume la Zegaia¹⁴⁶, lingă

Drobeta, la Mehadia¹⁴⁷ (*Praetorium*) și la Slatina Timișului¹⁴⁸ (*Gaganae*). Nesigură rămâne în schimb întregirea *interf(ecta) a l[atron(ibus)]*, propusă¹⁴⁹ pentru epitaful Cassiei Peregrina de la Alburnus Maior¹⁵⁰. Inscripțiile sînt pietre funerare care amintesc persoane ucise de *latrones* (*interfecti a latronibus*). Cei uciși de latrones sînt arăși bogați, cu demnități municipale, sau din familii de bogați proprietari funciari. Cel amintit de inscripția de la Mehadia este L. Iulius Bassus, decurion și cvestor al municipiului Drobeta, ca și P. Aelius Ariortus arătat a fi fost *IIII vir* al municipiului Dierna (sau Drobeta), în timp ce epitaful de la Zegaia este al unei fiice a unor peregrini bogați, care aveau acolo o *villa rustica*. În două din aceste inscripții se spune că victimele au fost răzbunute, anume L. Iulius Bassus, de la Mehadia, de către un frate, *Iul(ius) Valerianus frater mortem eius exsecutus*, iar în inscripția de la Zegaia nu se precizează de cine (*interfecta a latronibus et vindicata*).

În ochii romanilor aceste *latrones* apăreau ca hoți și jefuitori, deși termenul era aplicat și rebelilor, răsculaților și tuturor celor care luptau nedecarat împotriva statului roman și a reprezentanților săi¹⁵¹. În realitate, ei sînt oameni care nemaiputînd suporta exploatarea se ridică la luptă și atacă izolat sau în cete pe cei mai tipici reprezentanți ai asupritorilor, membri ai aristocrației municipale, latifundiari etc. Asemenea *latrones* sînt cunoscuți și din alte părți ale imperiului (Moesia, Dalmația, Thracia) și chiar la Roma. Este deci un fenomen social mai larg în vremea imperiului, expresie a antagonismelor de clasă și a nemulțumirilor de tot felul, a înăsprii exploatării. Lupta latronilor este o formă deosebită și specifică antichității și mai ales epocii imperiale romane a luptei de clasă. Ei luptă izolat sau în cete mici și pot fi asemuiți cu haiducii din vremurile mai noi. În Dacia, ca și în alte provincii, ei sînt activi în regiunea muntoasă și împădurită din sudul provinciei, de-a lungul drumului Drobeta-Dierna-Tibiscum. S-a presupus că cele trei inscripții amintind pe *latrones* ar data din vremea războaielor marcomanice, ceea ce nu e sigur. E probabil totuși că ele sînt din secolul al II-lea e.n., din epoca Antoninilor, cînd și în alte părți mișcarea latronilor ia o mare amploare. Dar și vremurile tulburi ale anarhiei militare, în prima jumătate a secolului al III-lea au fost favorabile atacurilor latronilor.

O formă superioară, organizată, a luptei de clasă o constituie răscoalele în masă ale populației nemulțumite. Știrile literare privitoare la răscoalele din Dacia sînt puține, pentru că scriitorii antici, în general, numai arareori fac amintire despre ele, ocazional, și de cele mai multe ori în termeni vagi. Descoperirile arheologice și numismatice oglindesc și ele, într-o oarecare măsură, unele răscoale din Dacia și stările de nesiguranță pentru clasa stăpînitoare din Dacia.

Cel dintîi eveniment din istoria Daciei romane la care se poate dovedi cu oarecare probabilitate participarea populației nemulțumite din interior este atacul concomitent, la începutul domniei lui Hadrian, în anii 117—118, al

iazizilor din vest și al roxolanilor din răsărit. Participarea populației răsculate din interiorul provinciei la aceste evenimente este dedusă din știrile privitoare la desfășurarea lor. Epitaful de la Pergam al lui C. Iulius Quadratus Bassus, legatul consular al Daciei de pe atunci, arată că el a murit „luptînd în Dacia”¹⁵², iar într-un papyrus din Egipt aceste lupte de la începutul domniei lui Hadrian sînt numite „războiul dacic”¹⁵³, ceea ce ar putea indica nu numai că luptele au loc în Dacia, ci și că ele sînt duse împotriva populației autohtone din Dacia răsculată. Trimiterea în Dacia, pentru a face față acestor evenimente, a lui Q. Marcius Turbo este de asemenea semnificativă, întrucît el avea experiența înăbușirii altor răscoale anterioare ale populațiilor răsculate din Iudeea, Egipt, Cirenaica și Mauritania. În același sens pledează și adăugarea tocmai de către Hadrian, probabil după potolirea lucrurilor, cu scopul de a da satisfacție populației autohtone nemulțumite, a epitetului de Sarmizegetusa la numele Ulpiei Traiane. La fel știrea lui Dio Cassius că podul de la Drobeta a fost făcut impracticabil, prin distrugerea părților de lemn, de deasupra, spre a preveni o eventuală trecere a barbarilor peste fluviu¹⁵⁴, presupune o amenințare nu numai din partea roxolanilor, care se găseau prea departe, ci și din partea populației locale, a dacilor ridicați la luptă împotriva stăpînirii romane impilatoare. Abandonarea de către romani cu acest prilej a teritoriului Munteniei și retragerea trupelor romane din castrarele pe care le ocupaseră pînă acum în acest ținut nu pot fi explicate numai ca urmare a războiului cu roxolanii, care, după cum am văzut, cereau doar mărirea subsidiilor, și care au fost repede potoliți prin înțelegerea încheiată de Hadrian cu ei. Evacuarea teritoriului Munteniei poate fi mai ușor înțeleasă ca urmare a răscoalei împotriva stăpînirii romane a populației dacice din acest teritoriu, într-un moment deosebit de favorabil pentru ea, cînd întreaga stăpînire romană instituită de Traian la nordul Dunării a fost pusă în cumpănă. Despre o pătrundere acum a roxolanilor pe teritoriul părăsit de romani, cum ar fi de așteptat dacă faptul s-ar fi produs numai sub presiunea roxolanilor, nu avem nici știri literare, nici indicații arheologice.

Alte răscoale sînt amintite în vremea lui Antoninus Pius (138—161), despre care biograful spune că prin generalii și guvernatorii săi a supus pe germani, pe daci și multe alte neamuri, așa precum a înăbușit răscoala în Achaia și Egipt¹⁵⁵. Un alt scriitor antic, Aelius Aristides, amintește, în elogiul Romei scris în 144, de războaie provocate de „nebulia geților”¹⁵⁶. Știrea am văzut că se referă probabil la luptele din anul 143 împotriva Dacilor liberi, care locuiau la nord-vest de Dacia. Lupte de și mai mare amploare au loc însă, împotriva dacilor liberi în 156—157, cînd au fost aduse noi trupe în Dacia, după cum reiese din trei diplome militare emise la terminarea cu succes a luptelor¹⁵⁷. Unele inscripții acordă împăratului titlul de *Dacicus*¹⁵⁸, pe care el oficial nu l-a luat totuși, iar guvernatorul provinciei, M. Statius Priscus, am văzut că închină un altar Victoriei Augusta în apropierea ruinelor de la

Grădiștea Muncelului¹⁵⁹, a fostei reședințe a regilor daci. În lumina știrilor literare despre luptele cu dacii liberi, participarea populației dacice din interiorul provinciei la aceste evenimente este foarte probabilă. Îngroparea unor tezaure monetare mărturisește și ea despre starea de nesiguranță creată, mai ales la granițele provinciei.

O situație deosebit de gravă s-a creat în Dacia pe timpul războaielor marcomanice, în timpul domniei lui Marcus Aurelius. Barbarii pătrund pe solul provinciei și provoacă devastări și distrugerii, constatate arheologic în regiunea auriferă, unde sînt ascunse tăblițele cerate, și la Apulum, unde orașul distrus cu acest prilej a fost reconstruit după aceea. O inscripție de la Ulpia Traiana amintește de un îndoit pericol din care a scăpat metropola provinciei: *ancipiti periculo virtutibus restituta*¹⁶⁰. Îndoita amenințare putea veni atât dinafară, din partea neamurilor barbare, cît și din interior, din partea populației exploatare, care găsește acum cel mai bun prilej de a se răscula spre a se răzbuna împotriva opimitorilor săi. Unele îngropări de mari tezaure monetare accentuează starea de nesiguranță produsă în interiorul provinciei.

Luptele cu dacii liberi continuă pe timpul lui Commodus. Domnia lui Septimiu Sever și a urmașilor săi este o epocă de relativă liniște în Dacia, dar după Severi atacurile dinafară se întetesc, cum vom vedea, punind în grea situație provincia. În lipsă de știri literare mai directe, nu mai putem urmări însă participarea prin răscoale a populației exploatare din interior la aceste lupte. E sigur totuși că o dată cu accentuarea crizei sistemului sclavagist lupta de clasă a continuat cu și mai multă vigoare în secolul al III-lea. La orașe a crescut numărul celor lipsiți de mijloace de existență și care formau plebea săracă. La Sarmizegetusa, încă spre mijlocul secolului al II-lea, ea era numeroasă, de vreme ce o inscripție din anul 142 amintește, după cum s-a mai spus, de o importantă donație în bani de 80 000 de sesterti, făcută de un bogătaș pentru aprovizionarea cu cereale a celor săraci din metropola provinciei. Situația precară din provincie, creată de atacurile dinafară și de nesiguranța din interior, e dovedită de îngropările numeroase de tezaure monetare, începînd mai ales cu domnia lui Gordian III, și slăbirea circulației monetare. Starea de nesiguranță culminează în vremea lui Gallienus, cînd activitatea economică decade cu totul.

În istoria luptelor din Dacia romană, cu toată carența știrilor literare sau de altă natură, credem că putem deosebi două etape: una în epoca Antoninilor și în tot cursul secolului al II-lea, cînd ele sînt puternic sprijinite de populația autohtonă și cînd stăpînirea romană din Dacia, fiind puternică, le face ușor față, înăbușîndu-le, a doua în secolul al III-lea, cînd, datorită crizei economice, a creșterii numărului celor săraci și lipsiți de mijloace de trai, a atenuării deosebirilor dintre coloniști și autohtoni, ele se întetesc și au un mai ascuțit caracter de clasă.

Deși slab informați cu privire la luptele și frământările sociale din Dacia, e sigur că sărăcirea unei bune părți a oamenilor liberi în secolul al III-lea și ascuțirea, ca urmare, a contradicțiilor de clasă au contribuit, împreună cu atacurile din afară, la slăbirea stăpînirii romane în provincia de la nordul Dunării.

NOTE

¹ E u t r o p i u s , VIII, 6, 2.

² Cf. *OCD*, p. 233 sqq.

³ *CIL*, III, 1266: *F. Bisius Scenob(arbi f.) Sard(eas)*, adică din seminția illirică *Sardeates*. Vezi G. D a i c o v i c i u , în „Dacia“, N.S. II, 1959, p. 264, n. 28.

⁴ *CIL*, III, 1322 = *ILS*, 7153. Piatra, o stelă funerară cu două registre, cel mai de sus figurind un călăreț, iar cel de jos cuprinzînd inscripția, a ieșit din nou la iveală și este replicată de E m. P o p e s c u , în *StCl*, IX (sub tipar).

⁵ Vezi *RE*, I, c. 1526—8, *DizEp*, I, p. 102 și U. L a f f i , *Adtributio et contributio*, Pisa, 1966, passim.

⁶ Vezi M. M a c r e a , în *IstRom*, I, p. 357; G. A l f ö l d y , în *ActaAntHung*, X, 1962, p. 11; I. I. W i l k e s , în *ActAntHung*, XIII, 1965, p. 124 și E m. P o p e s c u , în *StCl*, IX (sub tipar).

⁷ *Splonum* e localizat la Pevlje, în nord-estul Muntenegrului, și rangul de *municipium* l-a primit abia după jumătatea secolului al II-lea e.n., probabil de la Marcus Aurelius sau Garacalla: *CIL*, III, 8308, amintind pe *P. Ael. P[ladome]nus Caravianus... praef-(ectus) [mun(icipii) ?] Aureli(i) S[p]lo(n)istarum* cf. *municip(ium)*... *Splonistarum* din *CIL*, III, 8783, de la Sucarae (lingă Salona), vezi I. I. W i l k e s , în *ActaAntHung*, XIII, 1965, p. 123 și E m. P o p e s c u , în *StCl*, IX (sub tipar), după care și inscripția, *CIL*, III, 1322, de la Ampelum, cu numeroasele și înfloritele sale ligaturi, ar data mai degrabă din secolul al III-lea, decît din secolul al II-lea.

⁸ Vezi G. D a i c o v i c i u , „*Castella*“ *Dalmatarum in Dacia*, în *Apulum*, IV, 1961, pp. 51—58 = „Dacia“, II, 1958, pp. 259—266 și *Cl*, II, 1957, pp. 243—250.

⁹ E u t r o p i u s , VIII, 6, 2.

¹⁰ *CIL*, III, 860.

¹¹ *CIL*, III, 1394.

¹² *CIL*, III, 870.

¹³ *ATRE*, XIII, 1904, p. 129 sq.

¹⁴ D a i c o v i c i u , p. 125.

¹⁵ Cf. J u n g , pp. 86—97.

¹⁶ *CIL*, III, 1198, 1482, 1513—4, 1486 (cf. *MCA*, II, 1956, pp. 627—635), 13779.

¹⁷ J a n T r y n k o w s k i , *Varenii z Sarmizegetzy*, în „*Przegląd Historyczny*“, LVI, 1965, p. 381 sqq.

¹⁸ „Dacia“, IX—X (1941—4), p. 439; pl. 1, 8, XI—XII, 1945—7, pp. 276—278.

- ¹⁹ Vezi acum I. I. R u s s u, *Tracii în Dacia romană*, în *ActaMN*, IV, 1967 (sub tipar).
- ²⁰ K e r é n y i, *op. cit.*, și I. I. R u s s u în *AISC*, IV, 1941—3, pp. 182—233; V, 1944—8, pp. 282—286.
- ²¹ După o nouă evaluare, numele greco-orientale din Dacia s-ar ridica la 395; cf. I. I. R u s s u în *ActaMN*, IV, 1967 (sub tipar).
- ²² O listă mai completă, cuprinzând 79 nume traco-moeso-dacice la I. I. R u s s u, în *op. cit.*
- ²³ *AISC*, III, 1936—1940, p. 286 sq.
- ²⁴ *CIL*, VI, 25572.
- ²⁵ *CIL*, III, 7954.
- ²⁶ *CIL*, VI, 16903.
- ²⁷ *AISC*, III, 1936—1940, p. 226.
- ²⁸ *ArhMold.*, II—III, 1964, pp. 299—303.
- ²⁹ *CIL*, III, 7999.
- ³⁰ *ArhMold.*, IV, 1966, pp. 355—358.
- ³¹ *StCom.*, 12, 1965, pp. 47—80.
- ³² J o n e s, p. 254 sq., 257 și D a i c o v i c i u, p. 164 sq.
- ³³ P â r v a n, *Getica*, p. 272.
- ³⁴ II, 6. Afirmația despre nimicirea dacilor de către romani e repetată aidoma în toate scrierile istorice ale cărturarului transilvănean, constituind o convingere a sa pe cît de curioasă și de potrivnică rațiunii istorice, pe atît de neclintită, pentru că ea izvora din dorința fierbinte a lui de a înfățișa pe români ca urmași direcți ai romanilor, fără nici un amestec străin, nici chiar dacic, care să le fi alterat descendența nobilă. Cf. *Apulum*, IV, 1961, pp. 285—293.
- ³⁵ Întreg arsenalul de false argumente invocate și răstălmăcite cu o iscusință demnă de o cauză mai bună se poate găsi în două lucrări ale ultimului și celui mai înverșunat apărător al acestei teorii: A l f ö l d i, *Daci e romani in Transilvania*, Budapest, 1940 și *Zu den Schicksalen Siebenbürgen im Altertum*, Budapest, 1944.
- ³⁶ G. D a i c o v i c i u, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, pp. 200—270, *La Trans. dans l'ant.*, p. 104 sqq.; I. I. R u s s u, în *CCRH*, 1956, pp. 35—56; M. M a c r e a, în *IstRom*, I, pp. 387—396.
- ³⁷ *MCA*, II (1956), pp. 184—195; „Dacia“, n.s. I, 1957, pp. 205—220, *PCDAN*, pp. 15—97.
- ³⁸ E u t r o p i u s, VIII, 6, 2.
- ³⁹ I o a n n e s L y d u s, *De magistr.*, II, 21; cf. pentru reducerea cifrei de la 500 000 la 50 „Dacia“, I, 1924, pp. 31—33.
- ⁴⁰ *Caesares*, 327, p. 420, ed. Hertlein.
- ⁴¹ D i o C a s s i u s, LXXVII, 11, 1.
- ⁴² C i c h o r i u s, LXXV—LXXVI și GLIV—CLXV.
- ⁴³ P a t s c h, *Beiträge*, V/2, pp. 88 și 127 sq.
- ⁴⁴ „Dacia“, III, 1959, pp. 312—317.

45 *SHA*, XXIV, 9, 14.

46 *Lactantius*, *De mort. persec.*, 9 și 27, 8; cf. Pseudo-Victor, 40, 18.

47 *SCȘCluj*, VI, 1955, pp. 127–157.

48 *ActaMN.*, II, 1965, pp. 163–192.

49 Pentru toate vezi *PCDAN*, pp. 46–63, cu bibliografia indicată la fiecare localitate.

50 *SCIV*, 18, 1967 (sub tipar).

51 „*RPAN*“, II–IV, 1940, pp. 89–94; *SCIV*, II/1, 1951, p. 279 sqq.; *MCA*, II, 1956, p. 154 sqq.

52 *SCIV*, XI, 1960, pp. 285–301, 17; 1966, pp. 19–30.

53 „*Dacia*“, N.S., I, 1957, p. 212, n. 15, fig. 4.

54 „*Dacia*“, N.S., I, 1957, p. 213, fig. 5.

55 „*Dacia*“, N.S., I, 1957, p. 212, fig. 3.

56 *MCA*, VI, 1959, p. 391, fig. 5/2 și 11; VIII, 1962, p. 531, fig. 6/13.

57 „*Dacia*“, N.S., III, 1959, pp. 353–367.

58 M. Demetrescu – G. S. Nicolăescu – Plopșor, *Muzeul regional al Olteniei. Călăuză*. Craiova, 1939, p. 225 sq.

59 „*RevMuz*“, IV, 1967, pp. 48–50 (cu bibliografia mai veche).

60 *ActMuz.*, 1955, p. 109 sqq., nr. 2, fig. 3; *MCA*, VII, 1961, p. 427, fig. 4/3, 7, 25; *OCD*, p. 459, fig. 4/14.

61 *Dio Cassius*, LXXI, 11, 15, 16.

62 *Daicovicu*, p. 146, n. 3; *MCA*, II, 1956, p. 186 sqq.

63 *ACMIT*, 1929, p. 332 sqq.; „*RIR*“, II, 1932, p. 267 sqq.

64 *AISC*, III, 1936–1940, pp. 160–173; *Sargeti a*, II, 1941, pp. 91–105; *Daicovicu*, [p. 120 sq., n. 1.

65 *SCIV*, VI, 1955, p. 581 sqq.; *MCA*, IV, 1957, p. 119 sqq.; V, 1959, p. 403 sqq.; VI, 1959, p. 407 sqq.; „*Dacia*“, N.S., I, 1957, p. 207 sqq.

66 *MCA*, IV, 1957, p. 141 sqq.; V, 1959, p. 414 sqq.

67 *MCA*, VI, 1959, p. 492 sqq.

68 *ActMuz.*, 1955, pp. 107–115; *MCA*, V, 1959, p. 425 sqq.; VI, 1959, p. 383 sqq.; VII, 1961, p. 423 sqq.; VIII, 1962, p. 257 sqq.; *OCD*, p. 455 sqq.

69 Vezi nota 48.

70 Săpături inedite ale prof. D. Tudor, căruia îi datorăm informația.

71 *OCD*, pp. 557–566.

72 *MCA*, IV, 1957, p. 145 sq.

73 *Horredt*, *Untersuchungen*, pp. 17 și 31.

74 *Sbornik G. Kazarov*, I, 1955, p. 29, fig. 6.

75 *MCA*, V, 1959, p. 409 sq.; VI, 1959, p. 417 sq.

76 „*Dacia*“, N. S. I, 1957, p. 209, cu fig. 5.

77 *SCIV*, VI, 1955, p. 607, cu fig. 18/1.

78 Caducă și lipsită de orice temei ni se pare concluzia foarte categorică cu privire la originea norico-pannonică a necropolelor tumulare de la Cașoț, Calbor, Ighiu pe care o susține P. Alexandrescu într-o lucrare despre necropola tumulară de la Histria („*Dacia*“,

N.S., IX, 1965, p. 180, n. 39 = „Histria“, II, București, 1966, p. 264, n. 94). Lăsînd la o parte afirmația, de loc dovedită și după părerea noastră evident greșită, că necropolele din Dacia romană ar avea caracteristici „foarte apropiate de cele ale grupului noric-panonic“, singurul argument invocat în sprijinul concluziei mai sus amintite este faptul că autorul nu poate constata nici un fel de analogie între mormintele tumulare din Dacia și cele de la Histria, care ar aparține altui cerc cultural. Firește că lipsa de analogii între cele două grupuri de morminte tumulare, chiar dacă ar fi reală, nu ar fi de mirare, avînd în vedere deosebirile de epocă și de mediu etnic și social dintre populațiile care folosesc cele două grupe de necropole. Ea ar fi totuși fără importanță pentru stabilirea originilor posibile ale grupei daco-romane de morminte tumulare. Nouă ni se pare însă că este cu totul greșit, am spune chiar elementar de eronat, în ceea ce privește modul de argumentare istorică, a considera tipul de morminte tumulare de la Histria ca originar din „Grecia continentală sau asiatică“, unde, chiar după mărturia autorului („Dacia“, IX, 1965, p. 180 = „Histria“, II, p. 264), „grecii ei înșiși.. nu îl practicau decît rar“. Aceasta, în pofida faptului că tot autorul dovedește, citînd un număr de exemple („Dacia“, IX, 1965, p. 174 sqq. = „Histria“, II, p. 260 sqq.), că tipul de morminte tumulare de la Histria „are o largă răspîndire în lumea carpato-danubiană“, mai precis în civilizația sud-tracică, ca și la dacii din epoca Latène, subliniînd că mormintele tumulare de la Histria și cele ale dacilor prezintă „elemente caracteristice comune“, pe care le și relevă sumar.

Dar dacă aceasta este situația, ne întrebăm dacă acest tip de morminte cunoscut acum la Histria mai poate fi considerat „drept caracteristic grecesc“? Decît a-i căuta originile în Grecia, unde, cum arată tot autorul, el nu este la „modă“ (expresia îi aparține), nu ar fi oare mai logic să-l considerăm tracic sau înrudit cu acesta, de vreme ce în lumea tracică propriu-zisă, ca și în cea traco-dacică el este foarte răspîndit, la tracii din sud, din secolul al VI-lea î.e.n., pînă tîrziu în epoca romană. Acest tip de morminte tumulare pare a fi fost comun de altfel în epoca Hallstättiană și altor popoare, cu care grecii au ajuns în contact, ceea ce ar putea explica, după părerea noastră, răspîndirea acestui rit mai mult la periferia lumii grecești (pe țărmul de vest și de nord al Pontului Euxin și în anumite regiuni ale Asiei Mici), decît în Grecia continentală. Ritul acesta de înmormîntare cu rug și tumul este străvechi și îl găsim în diferite perioade folosit cu mai mare sau mai mică predilecție de multe alte populații.

Cum însă mormintele tumulare de la Cașolț și cele înrudite de la Calbor, Ighiu și Morești (neamintit de P. Alexandrescu), după părerea noastră, sînt o continuare în epoca romană a tipului de morminte tumulare ale dacilor din perioada premergătoare a Latène-ului tîrziu, iar acestea la rîndul lor prezintă, cum pe bună dreptate a arătat autorul nostru, elemente comune, incontestabile și deosebit de semnificative cu cele de la Histria, care, așa cum se afirmă, „departe de a fi izolate, sînt caracteristice populațiilor tracice vecine“, credem că nici concluzia după care grupul mormintelor tumulare din Dacia romană ar fi cu totul străin de cele de la Histria, aparținînd unui alt cerc cultural, nu se mai poate susține în mod atît de categoric.

- ⁷⁹ Vezi K. H o r e d t, în *AAPHilHistPH*, p. 161 sq.; i d e m, în *SCIV*, 19, 1968 (sub tipar) și M. M a c r e a, în *Apulum*, VII, 1968 (sub tipar).
- ⁸⁰ *AVSL*, XIII, 1876, p. 294 sq.
- ⁸¹ „Dacia“, II, 1925, pp. 304—344; *SCIV*, III, 1952, p. 324.
- ⁸² *SCIV*, IV, 1953, p. 283 sq., 297 sq.; V, 1954, p. 208 sq.; VI, 1955, p. 162.
- ⁸³ Cf. „Dacia“, N.S., I, 1957, p. 300.
- ⁸⁴ Cf. *SCIV*, VI, 1955, p. 612 sq.; „Dacia“, N.S., VI, 1962, p. 177.
- ⁸⁵ V. B u d i n s k y-K r o c k a, *Ausgrabungen auf dem Hügelgräberfeld in Zemplin im Jahre 1958*, în *Referáty o prakovných archeologov za rok 1958*, Cast II, Liblice, 1959, pp. 61—69; cf. B. B e n a d i k, în *Germania*, 43, 1965, pp. 63—91.
- ⁸⁶ Vezi „Dacia“, N.S., IX, 1965, p. 174 sqq., cu trimiterile bibliografice de acolo.
- ⁸⁷ *BIAB*, XXVIII, 1965, pp. 77—122.
- ⁸⁸ „Dacia“, N.S., I, 1957, p. 211; *OCD*, pp. 155—159.
- ⁸⁹ S. D u m i t r a ș c u — T. B á d e r, *Așezarea dacică de la Medieșul Aurit*, în *ActaMN*, IV, 1967 (sub tipar).
- ⁹⁰ *AÉrt.*, XIII, 1879, pp. 350—355; *AKözl*, XVI, 1890, 1—44; *AÉrt.*, n.s., XIII, 1893, pp. 408—412; *Sargetia*, II, 1941, p. 91 sq.
- ⁹¹ „Dacia“, II, 1958, p. 265; cf. și M. M a c r e a, *IstRom*, I, p. 392.
- ⁹² *AVSL*, V, 1862, pp. 287—314.
- ⁹³ S t r a c k, II, p. 139 sqq.
- ⁹⁴ C h e e s m a n, p. 57 sqq., 178; W a g n e r, p. 129 sq., 182; D o b ó, nr. 99—142.
- ⁹⁵ *CIL*, VIII, 18085; cf. D a i c o v i c i u, p. 114; *AISC*, IV, 1941—3, 216 sqq.; V, 1944—8, p. 289.
- ⁹⁶ K e r ó n y i, *passim*. Numărul numelor imperiale din Dacia a crescut între timp prin publicarea de noi inscripții.
- ⁹⁷ Vezi C. D a i c o v i c i u, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 227.
- ⁹⁸ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkriege*, Budapest, 1959, p. 467 sqq.
- ⁹⁹ G. A l f ö l d y, în „Latomus“, XXV, 1966, p. 40 sq. și p. 56.
- ¹⁰⁰ C. D a i c o v i c i u, p. 153, n. 3; cf. și „Dacia“, N.S., VII, 1963, pp. 211—239.
- ¹⁰¹ Vezi mai sus p. 212.
- ¹⁰² D. T u d o r, *Istoria sclavajului în Dacia romană* (1957), de la care preluăm datele privitoare la sclavi.
- ¹⁰³ Cf. „Dacia“, N.S., II, 1958, p. 281 sqq.
- ¹⁰⁴ *CIL*, III, 1209 = *ILS*, 7147.
- ¹⁰⁵ *CIL*, III, 1181 — 2, 1208, 1573; *ACMIT*, 1929, p. 305; cf. *Apulum*, II, 1943—5, p. 95 sqq.
- ¹⁰⁶ *DolgCluj*, II, 1911, pp. 260—288, 271—274; *AISC*, V, 1944—8, p. 227 sqq.; S z é k e l y, pp. 5—8.
- ¹⁰⁷ *CIL*, III, tab. cer. XIII.
- ¹⁰⁸ *CIL*, III, tab. cer. VI, VII, XXV.
- ¹⁰⁹ *CIL*, III, 14216, 11.

- 110 *DolgCluj*, VII/2, 1916, p. 75.
- 111 *CIL*, III, 1079.
- 112 *CIL*, III, 7906 = *ILS*, 7138.
- 113 *Columella*, I, 8–9; cf. *Petronius*, *Satyricon*, 47.
- 114 „Dacia“, I, 1924, p. 29; *Tudor*, p. 127.
- 115 Vezi nota 110.
- 116 *CIL*, III, 7693.
- 117 *CIL*, III, 8042.
- 118 *CIL*, III, 1181.
- 119 *CIL*, III, 1182.
- 120 *CIL*, III, 1209.
- 121 *ErdMüz*, V, 1888, p. 65, nr. 21.
- 122 *CIL*, III, 978.
- 123 *CIL*, III, 1565.
- 124 *ATRE*, XIV, 1908, p. 45; cf. *RE*, VI, 223 și *Stein*, p. 65.
- 125 *CIL*, III, 1307.
- 126 *CIL*, III, 7997.
- 127 *CIL*, III, 7992.
- 128 *ArchAnz*, 1902, c. 531 = *AÉrt*, XXXIV, 1914, p. 354 = *AnnÉp*, 1913, p. 50.
- 129 „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 325.
- 130 *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 410 = *AnnÉp*, 1914, 414 = „Dacia“, I, 1924, p. 250, nr. 1.
Alți *vikarii* atestați la Apulum (*CIL*, III, 7802) și la Micia (*CIL*, III, 7853) sînt numai locuitori în unele slujbe fără titulari, pe care le conduc pe răspunderea lor.
- 131 Vezi notele 93–94.
- 132 *CIL*, III, 1549.
- 133 *CIL*, III, 1573.
- 134 *KorrbIVSL*, XLIV, 1921, p. 71 sqq.; *ACMIT*, 1929, p. 308; *AnnÉp*, 1930, X, *SCȘ-Cluj*, VII, 1956, pp. 7–13; *ArhMold.*, IV, 1966, p. 175 sq.; *ActaMN*, III, 1966, p. 158, n. 25.
- 135 Vezi nota 107.
- 136 *Diodor*, III, 12.
- 137 *Idem*, III, 13.
- 138 *Idem*, V, 38.
- 139 „Dacia“, IX–X, 1941–4, pp. 431–440; XI–XII, 1945–7, p. 275 sqq.; *AISC*, V, 1944–8, p. 302 sq.
- 140 *CIL*, III, 1448.
- 141 Cf. *SAI*, II, 1957, pp. 33–38 și *ActaMN*, I, 1964, p. 329.
- 142 *F. Engels*, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ed. a IV-a, E.S.P.L.P., București, 1958, p. 178.
- 143 *Ibidem*, p. 148.
- 144 *Dio Cassius*, LXXII, 3 și 18.
- 145 *Idem*, LXXII, 2.

- ¹⁴⁶ *CIL*, III, 8021.
- ¹⁴⁷ *CIL*, III, 1579.
- ¹⁴⁸ *CIL*, III, 8009.
- ¹⁴⁹ N. G o s t a r, în *Analele Științifice ale Univ. „Al. I. Cuza“ din Iași*, (serie nouă), secțiunea III (științe sociale), IV, 1958, p. 36 sqq. Cf. D. T u d o r, *IstRom*, I, p. 429, n. 1. și M. M a c r e a, *ActaMN*, I, 1964, p. 326.
- ¹⁵⁰ *CIL*, III, 1266.
- ¹⁵¹ Cf. *SCIV*, IV, 1953, p. 588 sqq.
- ¹⁵² A. P r e m e r s t e i n, *C. Iulius Quadratus Bassus*, 1934, p. 16, 34 sqq., 71.
- ¹⁵³ *Ibidem*, p. 36, n. 3.
- ¹⁵⁴ *Dio Cossius*, *LXVII*, 13, 6.
- ¹⁵⁵ *SHA*, *Ant. Pius*, 5, 4.
- ¹⁵⁶ *Aelius Aristides*, *XXVI*, 70.
- ¹⁵⁷ *CIL*, XVI, 107, 108, 110.
- ¹⁵⁸ *CIL*, VIII, 12513, 20424.
- ¹⁵⁹ *CIL*, III, 1416.
- ¹⁶⁰ *CIL*, III, 7969.

CAPITOLUL VI

VIATA ECONOMICA

TRASATURILE GENERALE ALE PRODUCTIEI

O dată cu instaurarea stăpînirii romane în Dacia, activitatea economică se dezvoltă într-un ritm și cu o intensitate necunoscută înainte. Se construiesc drumuri pietruite, cum nu avusese Dacia nicicînd, care străbat provincia în toate direcțiile. De-a lungul lor se întemeiază orașe și așezări mai mici.

Înfățișarea lor e deosebită de a celor dinainte. Se întrebuințează o tehnică nouă și materiale noi de construcție. Se construiesc caste și fortificații variate. Se ridică construcții durabile și impunătoare din piatră și cărămidă. În piatră se dăltuiesc monumente sculptate și tot în piatră se sapă inscripții, multe ajunse pînă la noi. Urmele romane de tot felul s-au păstrat și ne întîmpină pînă astăzi la tot pasul pe tot întinsul fostei provincii romane. Mărturii grăitoare ale unei civilizații înaintate, ele au atras încă din perioada Renașterii atenția cărturarilor și a amatorilor de antichități. Bogățiile subsolului și ale solului Daciei sînt exploatate cu intensitate și puse în valoare. Aurul, argintul, cuprul, fierul, sarea sînt exploatate din adîncurile pămîntului, iar la suprafața lui se cultivă ogoarele, se exploatează pășunile și pădurile. Meșteșugari iscusiți prelucrează în ateliere utilizate cu unelte perfecționate materiile prime transformîndu-le în produse de tot felul, menite să satisfacă la un nivel mai înalt nevoile populației Daciei. Producția ia o mare amploare, așa precum se constată o mare varietate a produselor. În scurt timp, datorită acestei intense activități economice, întreaga înfățișare a Daciei se schimbă, față de aceea din vremea statului dac. Ea ajunge curînd să fie la fel cu cea din provinciile vecine, cu care de fapt Dacia stabilește legături economice. Bogățiile naturale ale Daciei favorizează dezvoltarea ei economică.

Coloniștii veniți din toate părțile imperiului, aducînd experiența lor în domeniul vieții economice, imprimă acesteia, de la început, un ritm deosebit de intens. Trupele rămase în provincie, soldații și veteranii contribuie și ei la intensificarea vieții economice. Armata, pe lîngă rolul ei în apărarea provinciei, prin care asigură desfășurarea liniștită a vieții înăuntrul hotarelor ei, prin nevoile ei specifice, prin soldele ofițerilor și ale trupei, ca și prin ajutoarele pe care le primea de la fiscul imperial, contribuie de asemenea la intensificarea vieții economice. Nu e mai puțin adevărat totuși că prin numărul mare al trupelor staționate în Dacia și prin caracterul ei neproductiv, armata reprezenta o grea sarcină pentru locuitorii provinciei, contribuind la scăderea ei economică, mai ales în ceea ce privește resursele ei alimentare.

Coloniștii au rolul hotărîtor în organizarea exploatării principalelor bogății

ale provinciilor și a activității economice în general. Ei imprimă acesteia un caracter roman, nu numai în ceea ce privește metodele și tehnica de exploatare a bogățiilor și de prelucrare a produselor, ci și în ceea ce privește organizarea și finanțarea ei.

Populația autohtonă, pe care noi o presupunem a fi constituit majoritatea populației provinciei, reprezintă o mare rezervă de brațe de muncă, dar totodată și o piață de desfacere pentru multe dintre produsele noilor ateliere înființate, mai ales a celor care produceau mărfuri de factură populară și ieftine, ca ceramica, obiectele variate de uz casnic etc. Exploatată și pusă în situație de evidentă inferioritate față de coloniști și militari, ea contribuie mai ales prin munca ei istovitoare la ridicarea mărețului edificiu al economiei Daciei romane.

Noi sint deci condițiile în care se realizează activitatea economică în Dacia romană, deosebit fiind și caracterul producției. Existența sclavilor și a exploatarii de tip sclavagist exercitată de o mină de privilegiați și de cei aflați în serviciul lor, impun un caracter specific societății sclavagiste dezvoltate, vieții economice din Dacia. Clasa stăpînitoare se bucură de sprijinul autorităților provinciale și deține conducerea orașelor și a teritoriilor rurale care le aparțin. Proprietari funciari, de ateliere meșteșugărești și de alte întreprinderi economice rentabile, folosind un număr mai mic sau mare de sclavi, ei determină în cea mai mare măsură caracterul producției. În principalele ramuri de producție ale economiei Daciei romane predomină relațiile de exploatare sclavagistă. Munca sclavilor reprezintă principala forță de producție întrebuintată în activitatea economică. Existența stăpînitorilor de sclavi și a sclavilor condiționează întreaga activitate productivă, determină aspectele ei specifice, dar îi fixează totodată și anumite limite. Coloniștii, aducînd în Dacia experiența lor în domeniul vieții economice, dobîndită în regiunile și localitățile de unde veneau, continuă să pună în valoare această experiență în aceleași condiții și spre folosul lor și în noua provincie. Unele produse, mai ales cele legate de confortul vieții cotidiene și cele de uz casnic în general, sint rafinate și cu gust lucrate. Ele răspund exigențelor clasei stăpînitoare, care prin bunăstarea ei determină producerea lor. Cu toate acestea, în marile exploatare miniere, în agricultură și în alte domenii economice metodele de muncă și uneltele întrebuintate nu vădesc progresul la care poate ne-am așteptat. Folosirea muncii sclavilor în aceste activități de mai mare amploare și dezinteresul lor pentru munca pe care sint siliți să o desfășoare nu sint de natură să favorizeze introducerea uneltelor mai perfecționate și nici a unor metode de lucru corespunzătoare cunoștințelor tehnice ale epocii. De aceea, întreaga productivitate a muncii era scăzută. Acestea sint limitele în general ale unei societăți sclavagiste avansate și Dacia, cu noua ei structură socială, dobîndită în epoca romană, nu putea face excepție.

Și alte trăsături generale ale producției cunoscute din restul imperiului le regăsim în activitatea economică din Dacia romană. Mai întâi constatăm o concentrare a producției meșteșugărești la orașe, acestea jucând un rol însemnat în viața economică a provinciei. Aici locuiesc cei mai de seamă proprietari de pământ și cei mai bogați oameni, meșteșugarii, negustorii, care sînt factori importanți în viața economică. Producția atelierelor meșteșugărești este destinată a satisface nu numai nevoile orașenilor, ci și ale locuitorilor de la sate. Spre orașe gravitează apoi în bună măsură viața satelor, care acolo găsesc posibilitatea de desfacere a produselor lor agricole. Centrele administrative, agricole, meșteșugărești și comerciale, la care se adaugă pentru unele și o însemnătate de ordin militar și orașele au jucat un rol de seamă în viața provinciei. Locuitorii orașelor sînt tipici reprezentanți ai clasei conducătoare, pătura cea mai înaltă a lor alcătuiind o adevărată aristocrație municipală care domina nu numai viața politică și economică a orașelor, ci și pe aceea a teritoriilor rurale ale acestora. Prin structura lor economică și socială ele sînt intruchiparea cea mai deplină a modului de producție sclavagist.

Un alt aspect nou al vieții economice din Dacia romană, care se cuvine anume a fi relevat, este folosirea pe scară largă a monedelor ca mijloc de schimb, factor de deosebită însemnătate în desfășurarea activității economice a provinciei. Moneda a fost cunoscută și folosită și de cucerirea romană în Dacia, dar în epoca romană ea este întrebuințată pe o scară mult mai mare, în viața de toate zilele, ca și în operații financiare mai evolute, de credit, pentru plata funcționarilor, armatei, a încasării impozitelor etc. Economia monetară ocupă un loc important în activitatea de schimb a provinciei, fără a fi putut înlocui, ca în întreaga antichitate, economia naturală, care își menține într-o anumită măsură însemnătatea și rolul ei.

În sfîrșit, o altă trăsătură caracteristică a producției în epoca romană o constituie faptul că ea în bună parte este o producție de mărfuri, adică de produse destinate schimbului pieței.

După aceste considerații, lămuriri și precizări preliminare privitoare la caracterul și trăsăturile generale ale activității economice, vom trece la examinarea pe scurt a celor mai importante și mai bine cunoscute ramuri ale acesteia, în Dacia romană. Notăm însă că activitatea economică din Dacia romană reprezintă un foarte vast domeniu de cercetare, care mai greu poate fi cuprins într-o prezentare de ansamblu, mai generală, de sinteză, cum este cea de față. Nu lipsesc studiile de amănunt și chiar o monografie despre viața economică a Daciei romane¹. Mai bine au fost studiate aspectele vieții economice documentate pe cale epigrafică, pe studiul inscripțiilor bazîndu-se cele mai multe capitole ale istoriei economice a Daciei romane. Într-o măsură mai mică au fost puse la contribuție urmele arheologice de pe teren, monumentele figurate și mai ales materialele arheologice de tot felul, ca produse

nemijlocite ale acestei activități. Există în muzeele noastre încă un imens material scos din săpăturile arheologice sau provenit din descoperiri fortuite care nu a fost încă studiat, dar a cărui studiere credem că ar putea completa în bună măsură unele capitole importante ale istoriei economice a Daciei romane. Până atunci, orice încercare de sinteză în acest domeniu, și cu atât mai mult cea de față, rămâne incompletă, prezentînd numeroase și importante lacune, lăsînd nelămurite, mai ales, multe dintre aspectele vieții cotidiene, care suscită totuși un viu interes și o firească curiozitate, ce rămîn însă nesatisfăcute.

AGRICULTURA

Și în epoca romană, principala ocupație în Dacia rămîne agricultura și păstoritul. Dar noile condiții social-economice create au determinat și dezvoltarea unor noi relații agrare de tip sclavagist². Formele de proprietate funciară s-au schimbat o dată cu cucerirea romană. Încă pe vremea împăratului Traian, probabil chiar sub directa lui supraveghere, întreg pămîntul cucerit a fost măsurat și cadastrat în vederea împărțirii lui (*adsignatio*) și a stabilirii impozitelor. Veteranii și cetățenii romani au primit cele mai bune loturi. O parte din pămînt a fost împărțit, vindut sau arendat peregrinilor. Legiunii XIII Gemina și mai tirziu poate și legiunii V Macedonica, după exemplele cunoscute din alte provincii³, li s-au repartizat de asemenea cîte un teritoriu propriu, *territorium legionis*, dintre care o parte putea fi cultivat, iar o altă parte folosit ca pășune, *prata*. Probabil că de asemenea teritoriile mai mici dispuneau pentru nevoile proprii și trupele auxiliare. Comandanții acestora își exercitau însă jurisdicția asupra întregului district rural dependent de castru, putînd impune tot felul de obligații și prestații populației autohtone și celorlalți locuitori ai districtului militar.

În Dacia romană predomină proprietatea funciară mică și mijlocie. Marile latifundii imperiale sau private, de felul celor cunoscute în Italia sau în alte provincii întinzîndu-se pe mii de iugăre, în Dacia nu sînt documentate. Cu timpul însă, după jumătatea secolului al II-lea, se formează totuși probabil și aici proprietăți funciare mai mari, mai ales în teritoriile orașelor. Cei mai mulți dintre membrii ordinului decurionilor erau proprietari de pămînt. Ei și-au rotunjit cu timpul proprietățile lor, provocînd ruinarea micii proprietăți țărănești. Căci așa cum a arătat K. Marx, în condițiile orînduirii sclavagiste, la un anumit grad de dezvoltare, se creează mijloacele materiale ale dispariției micii proprietăți fărîmitate și a micilor producători individuali, care sînt deposedați treptat de proprietarii marilor proprietăți funciare, concentrate⁴.

Existența unor asemenea proprietăți funciare mai mari, lucrate cu sclavi, este dovedită de descoperirea mai multor așa-numite *villae rusticae*, alcătuite

din clădirile și gospodăriile centrale ale unor ferme agricole sclavagiste mai mari. Arheologic s-au cercetat vreo 9 asemenea *villae rusticae*, la Hobița, lângă Sarmizegetusa⁵, Cinciș (j. Hunedoara)⁶, Mănereu (j. Hunedoara)⁷, Aiud-Brucla⁸, Aiton (j. Cluj)⁹, Ciumăfaia (j. Cluj)¹⁰, la Dezmir¹¹, lângă Cluj, la Apahida (două)¹² și la Pălâtca (j. Cluj)¹³. Ele se găsesc toate în teritoriile urbane din vestul Daciei. Cea mai tipică dintre aceste vile rustice este cea de la Hobița, lângă Ulpia Traiana. Ea se întinde pe o suprafață de aproape 6 ha, e înconjurată cu un zid de piatră de jur-imperejur, în mijlocul acestei incinte aflându-se casa servind ca locuință proprietarului sau administratorului său, precum și o mare construcție anexă, acoperită cu țiglă, destinată adăpostirii inventarului agricol, a animalelor și a sclavilor. Proprietarul ei ne este cunoscut numai prin inițialele L.D.P. imprimate pe mai multe cărămizi cu ajutorul unei ștampile.

Villa rustica de la Hobița, ca și celelalte ferme cercetate, îndeplinește numai în linii generale caracteristicile fermei agricole descrisă de Vitruvius în tratatul său despre arhitectură¹⁴. Ea corespunde însă principalei recomandări a lui Columella, aceea de a fi situată în imediata apropiere a unui oraș, în cazul nostru a metropolei provinciei, unde proprietarul ei putea să-și desfășoare produsele fermei¹⁵. Ca și alte ferme agricole din Dacia, ea este așezată în apropierea unui mic curs de apă.

Primul proprietar al fermei agricole de la Ciumăfaia a fost Aelius Iulius, *veteranus ex centurione*¹⁶, apoi fiul său P. Aelius Maximus, cavaler roman, *a militiis*, decurion și magistrat la Napoca¹⁷.

Vilele rustice cercetate arheologic sînt situate toate în partea de vest a Daciei, cele mai multe în apropierea marilor orașe, ca Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca și nu departe pe drumurile principale ale provinciei. *Jus Italicum*, pe care îl aveau tocmai aceste patru orașe în Dacia, a favorizat alcătuirea unor proprietăți funciare mai mari, datorită scutirii de plata impozitului funciar de care se bucurau.

Alte multe asemenea ferme agricole au fost semnalate numai pe baza observațiilor pe teren sau sînt presupuse fie pe baza ruinelor scoase la iveală, ca de pildă la Morești¹⁸, fie pe baza monumentelor de piatră descoperite în mediul rural, care vor fi aparținut unor asemenea proprietari mai bogați de pămînt. Astfel, s-a presupus că familiile de peregrini a lui Ulcudius Baedari și a femeii Sutta Epicadi, părinții fiicei ucise de *latrones*¹⁹, erau, judecînd după mărimea și execuția îngrijită a pietrei de mormînt, proprietarii unei ferme agricole la Zegaia, în teritoriul Drobetei²⁰. În afară de veteranii colonizați pe timpul lui Traian la Ulpia Traiana, probabil și alți veterani, individual, prin *missio agraria* sau prin cumpărare din suma primită ca *missio nummaria*, au ajuns mai tîrziu proprietari de pămînt și de ferme agricole. În asemenea situație de proprietar funciar presupunem că era și veteranul *T. Fl(avius) Rufinus*, din leg. XI Claudia, a cărui piatră de mormînt s-a găsit la Răhău²¹

(j. Alba), unde recent au fost cercetate și urmele unei construcții romane, care ar putea fi iarăși o *villa rustica*²². Tot un veteran ni se pare că este și personajul reprezentat pe un perete de ediculă funerară de la Șeica Mică (j. Sibiu), în trei registre, dintre care primul îl înfățișează ca luptător călare răpunind pe dușman, al doilea la arat, deci în îndeletnicirea practică după ieșirea din armată, iar al treilea sacrificînd pe un altar, situat între el și o figură feminină, probabil soția sa²³.

Toți acești proprietari de ferme agricole lucrau pămîntul cu ajutorul sclavilor. După știrile pe care ni le dă Columella, pentru lucrarea unei moșii de 200 de *jugera* erau necesare două perechi de boi, doi mînători de vite și șase sclavi²⁴. Deci pentru o parcelă a unui veteran, care se consideră că avea 1 km², adică patru *jugera*, era nevoie de 4 perechi de boi, 4 pagonici și 12 sclavi, adică în total 16 sclavi. Proprietarii marilor ferme agricole locuiau la oraș, iar conducerea fermei și a exploatării agricole era încredințată obișnuit unui sclav de încredere, numit *servus villicus*. În Dacia totuși nici o inscripție nu amintește un asemenea *villicus*, sigur folosit în exploatarea agricolă a unei ferme a vreunui proprietar privat. Acest fapt poate fi explicat ca un indiciu că în Dacia nu existau mari latifundii private. Totuși, e foarte probabil că cei nu mai puțin de patru sclavi *actores* (Dades, Filetus, Eutyches și Onesimus), atestați epigrafic în proprietatea familiei lui P. Aelius Antipater, de la Apulum²⁵, erau folosiți și ca intendenți ai moșiilor de la țară, de care această familie bănuim că dispunea, nu numai de întreprinderile economice pe care le va fi avut chiar în orașul Apulum. Un alt *actor* *Hermadio*, al lui Turranus, este cunoscut la Tibiscum²⁶. În situații similare, de vechili de moșie și *villa rustica*, se găseau, după cum presupune D. Tudor²⁷, și acei sclavi care în mediul rural, la Iezureni, în Oltenia, ridică un monument stăpînului lor, decurion al coloniei Drubeta²⁸, la Sic (j. Cluj) închină un altar lui Silvanus²⁹, iar la Măcișu (j. Cluj) un alt altar lui Silvanus Silvester³⁰.

Proprietarii agricoli mici și mijlocii, al căror număr va fi fost mult mai mare decît al marilor proprietari funciari, foloseau de asemenea un număr oarecare, dar desigur mai mic de sclavi, la munca cîmpului, cit și în gospodărie, care munceau sub supravegherea directă și uneori alături de stăpîn.

În afară de proprietatea funciară privată se presupune, deși documentar ea nu este atestată, că exista și proprietatea comună la populația autohtonă din estul Daciei, unde ea trăia organizată în *obștii satești*. Existența acestora presupune folosirea în comun a pămîntului arabil și a pășunilor. Dar intensificarea circulației bănești, împrumutarea ca *possesores* a veteranilor pe pămînturile obștiilor și abuzurile de tot felul făcute de agenții fiscului, de soldați și chiar de unii membrii mai înstăriți și mai hrăpăreți ai obștiilor înseși au contribuit la dizolvarea lor³¹, astfel că se poate presupune că spre sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia ele nu mai existau.

Deși folosirea sclavilor în agricultură va fi devenit ca și în alte părți neren-tabilă, mai ales că prețul lor era în această vreme destul de ridicat — el va-riind, după cum rezultă din tăblițele cerate, între 205 (o fetiță de șase ani) și 600 de denari —, ceea ce făcea ca puțini proprietari agricoli să-și poată procura numărul de sclavi de care ar fi avut nevoie³², despre introducerea colonatului, ca nou sistem de relații agrare, în Dacia nu avem dovezi epigra-fice sau altfel de știri³³.

Uneltele folosite în agricultură erau din fier și se produceau în atelierele locale, unele putind fi însă aduse și din provinciile vecine sau chiar din Italia de nord. Ele s-au descoperit fie în depozite, ca cel de la Lechința de Mureș³⁴ Dedrad (j. Mureș)³⁵, Obreja (j. Alba)³⁶ sau marele depozit de la Mărcureni (j. Mureș), recent descoperit, alcătuit din vreo 200 de piese, fie cu ocazia cer-cetărilor arheologice, în așezările civile, ca cele de la Cristești³⁷, Tălmaci (sau Boița?)³⁸, Ungra (sau Hoghiz, j. Brașov)³⁹, Apulum⁴⁰, Bumbăști⁴¹, Ră-cari⁴² (în Oltenia) sau în *villa rustica* de la Hobîța⁴³, și constau din fiare și cuțite de plug, seceri, coase, sape, casmale, greble, manșoane, verigi etc. Fiarele sau brăzdarele de plug sînt fie de tip roman, de formă triunghiulară, cu două variante, una cu lama mai largă și ușor rotunjită la vîrf, în partea superioară avînd două aripioare cu ajutorul cărora se fixa de talpa de lemn a plugului, alta cu lama mai prelungă și cu manșon îngust de fixare, ca un jgheab, fie de tip helenistic-dacic, cunoscut încă dinainte de cucerire în Da-cia, dar folosit și în epoca romană, probabil de populația autohtonă. Cuțitul care despică brazda era de asemenea de fier, dar scheletul era de lemn. După reconstituirile care s-au făcut, plugul de tip roman era mai perfecționat, avînd cormane (*aureae, tabelae, tabullae*) și rotile⁴⁴.

Față de posibilitățile tehnice ale epocii, uneltele agricole erau în general greoaie și grosolane, confirmînd afirmația lui K. Marx cu privire la uneltele de muncă folosite de sclavi. „Este deci un principiu economic în acest mod de producție de a nu utiliza decît instrumentele de muncă cele mai brute și grosolane, care tocmai din cauza formei lor greoaie pot fi distruse mai greu”⁴⁵.

Dacia, vestită înainte de cucerire prin bogăția în lanuri de grîu, continuă să fie și în epoca romană o provincie producătoare de cereale. O scenă de pe Coloana Traiană înfățișează soldații romani secerînd, în timpul celui de-al doilea război dacic, grîul în Dacia⁴⁶. *Papirusul Hunt* menționează un trans-port de provizii, alcătuite în primul rînd desigur din cereale, *annona*, strinse de la populația dacică din stînga Dunării. Mărturie a consumului de cereale sînt și numeroasele rîșnițe de piatră descoperite în toate așezările și care se deosebesc de cele din epoca dacică, prin forma mai plată a ambelor piese din care se compun. Pentru pisarea grăunțelor de cereale se foloseau și recipientele mari de piatră sau de lut numite *mortaria*. Erau un fel de piuă în care pisarea grăunțelor se făcea cu ajutorul unui pisălog de piatră sau de lemn. Asemenea *mortaria* de teracotă se găsesc des în castre, căci ele se pare că făceau

parte din dotarea militară. Producția de cereale din Dacia satisfăcea nevoile populației și ale trupelor staționate în provincie. Se presupune însă că grânele din Dacia erau trimise și în provinciile vecine, poate chiar în Italia, de către negustori din Dacia sau dinafara ei, specializați în comerțul cu provincia noastră, cum se va arăta mai departe.

Cultivarea viței-de-vie era tradițională în Dacia și sint multe indicii că ea a continuat intens și în epoca romană. Un epitaf de la Sucidava ne face cunoscute dispozițiile testamentare ale unui anonim (inceputul inscripției nu s-a păstrat), prin care acesta lasă urmașilor uzufructul a două *jugera* de vie și al unei case, din venitul cărora ei să îngrijească mormîntul și să facă sacrificiile anuale cuvenite: *voleo iubeo curatoribus sepulchri mei fructum [v]in-[e]arum iug(eram) (duorum) [et usum eius aedifi]cii quod inctum sepulchro meo...*, iar în încheiere se spune *ita ut post [mortem meam curatorem qotannis sacra faciant] ex fructu s[upra scriptorum vinearum]*⁴⁷. O altă dovadă de consumarea vinului în Dacia ne oferă o tăbliță cerată, care printre cheltuielile făcute pentru banchetul unui colegiu amintește, după completările propuse de comentatori, două feluri de vinuri, unul mai scump, *merum*, din care s-a cumpărat puțin, și altul mai ieftin, *vinum*, din care s-a consumat mai mult (două *quadrantales* și două *heminae*, ceea ce ar da 32,56 l) și a costat 97 de denari⁴⁸. Se crede că *vinum* era vinul produs local, iar *merum*, vin dulce, importat din sud. Importul de vin sudic (sau de ulei) este dovedit chiar la inceputul stăpînirii romane în Dacia, încă în timpul lui Traian, de amfora cu ștampilă de la Porolissum, produsă de oficina de olărie a împăratului Nerva de la Parenzo, în peninsula Istria⁴⁹. Dovedesc cultivarea viței-de-vie și motivele ornamentale reprezentînd tulpini și ramuri cu frunze de viță-de-vie și ciorchini de struguri, frecvent întîlnite pe monumentele de piatră, ca și numeroasele dedicații către Liber Pater și reprezentările plastice (reliefuri sau statui) ale zeului vinului.

O altă bogăție a Daciei o constituiau ca și astăzi pădurile. Ele sint redată în numeroase scene de pe Columna lui Traian. Exploatarea pădurilor Daciei avea menirea nu numai de a satisface nevoile interne, în ceea ce privesc construcțiile, mobilierul, vehiculele, uneltele de muncă, combustibilul, atît de necesar într-o regiune cu clima mai aspră, după cum dovedesc numeroasele clădiri prevăzute cu sistem de *hypocaustum*, ci probabil și pentru trimiterea lemnului de calitate bună în ținuturile Mediteranei, în general lipsite de păduri, unde el putea fi transportat mai întii cu plutele pe riuri pînă la Dunăre, iar de acolo cu corăbiile. Existența lemnarilor și a dulgherilor e dovedită de colegiile profesionale din marile orașe în care intrau și asemenea meșteșugari.

Alături de agricultură însă și creșterea vitelor era o veche ocupație a locuitorilor din Dacia. Reliefurile Coloanei lui Traian înfățișează numeroase animale crescute în Dacia, ca boi, vaci, oi, cai. Și monumentele din epoca romană înfățișează mai ales cai și boi de tracțiune. Creșterea vitelor în epoca romană

e dovedită și de existența unor pășuni (*pascua*) întinse, făcând parte din domeniile imperiale, care erau arendate de către fiscul imperial. Ele se arendau adeseori împreună, dar nu întotdeauna, cu salinele. Inscripțiile ne fac cunoscuți ca arendași ai pășunilor din Dacia (și ai salinelor) pe *P. Aelius Marus, conductor pascui et salinarum*, atestat ca atare de două inscripții, una de la Micia⁵⁰ și alta de la Domnești (j. Bistrița-Năsăud)⁵¹, și pe importantul personaj de rang ecvestru, *P. Aelius Strenuus*, pe care o inscripție de la Apulum, pusă de sclavul său Rufinus, ni-l arată, pe vremea lui Septimiu Sever, pe la sfârșitul secolului al II-lea, încărcat cu demnități municipale și publice nu numai la Apulum, ci și la Sarmizegetusa și Drobeta: *sacerdos arae Augusti et duumviral(is) col(oniae) Sarm(izegetusae) augur col(oniae) Apul(ensis), dec(urio) col(oniae) Drob(etae), patron(us) collegior(um) fabr(um), centonarior(um) et nautar(um), conduc(tor) pascui, salinarum et commercior(um)*⁵².

Se crede că acești *conductores* arendau de la fiscul imperial dreptul de a pășuna pe aceste domenii pentru turmele proprii de vite, dar e posibil ca cel puțin o parte din ele să fi fost lăsate în folosința localnicilor, în schimbul unor sume de bani pe care aceștia le vor fi plătit marilor arendași, prin intermediul sclavilor lor trimiși la fața locului în diferite părți ale provinciei.

MINERITUL

Exploatarea miniere au o importanță excepțională în viața economică a provinciei. În primul rind bogăția proverbială în aur a Daciei a trezit interesul deosebit al Imperiului roman, constituind una din cauzele cuceririi ei de către romani. Dar o dată instaurați în Dacia, romanii s-au îngrijit nu numai de exploatarea aurului, prin grija directă a împăraților și a administrației imperiale, ci și a celorlalte bogății ale subsolului, atât pentru necesitățile interne ale provinciei, cât și pentru cerințele din alte provincii și din restul imperiului. Știrile epigrafice și observațiile arheologice privitoare la exploatarea miniere de tot felul din Dacia sînt destul de bogate, în general bine studiate. De aceea, noi vom înfățișa mai pe scurt cunoștințele și concluziile la care s-a ajuns referitor la acest important domeniu de activitate economică din Dacia⁵³, ținînd seama și de puținele informații epigrafice rezultate mai noi, care s-au adăugat în ultimul timp.

EXPLOATAREA AURULUI

Romanii, încă înainte de războaiele de cucerire, erau bine informați despre bogăția în aur a Daciei și despre locurile în care prețiosul minereu se găsea în mari cantități și putea fi exploatat. De aceea, imediat după cucerire ei au putut începe să organizeze exploatarea minelor de aur din Dacia, chiar în

vremea împăratului Traian, după cit se pare. Ținutul bogat în aur al Munților Apuseni a fost trecut în patrimoniul împăratului, iar exploatarea aurului, inițiată direct de împărat, a fost încredințată unei administrații deosebite de aceea a provinciei. Sediul administrației imperiale a exploatării minelor de aur a fost de la început la *Ampelum* (Zlatna)⁵⁴, nu mai întâi la *Brucla* (Aiud), cum greșit s-a crezut pînă de curînd, datorită unei erori privitoare la locul de descoperire a două inscripții. El se află chiar în ținutul aurifer din vestul Daciei, în apropierea minelor de aur și nu departe de *Alburnus Maior*, cea mai importantă așezare a minerilor din această regiune, *Ampelum* nu era departe nici de *Apulum*, de care era legat cu un drum ce pătrundea în regiunea auriferă, urcînd pe actuala vale a Ampoiului.

În fruntea administrației minelor de aur se găsea un imputernicit al împăratului care purta denumirea de *procurator aurariarum*. El avea în subordinele sale numeroși funcționari mărunți, dintre care *tabularii* și ajutoarele lor, *adiutores tabularii*, încredințați cu arhiva și evidența exploatărilor, erau liberi ai casei imperiale, în timp ce toți ceilalți erau sclavi imperiali: *dispensatores*, casieri, *ab instrumentis tabularii*, care țineau contabilitatea, *subsequens librariorum*, subaltern al librarilor, adică al registratorilor, la care trebuie să adăugăm desigur și alți *scribae*, cotoșiști, neatestați epigrafici⁵⁵. Toți acești liberi și sclavi imperiali alcătuiau un corp de funcționari, *liberti et familia aurariarum*, cum se numesc într-o inscripție de la *Ampelum*, închinată de ei, împreună cu *leguli*, Anniei *Lucilla Augusta*, soția lui *L. Verus* (161—9)⁵⁶. Întreagă această administrație, împreună cu arhiva *tabularium*, era instalată la *Ampelum* în clădiri aparte, ridicate de împărați pe cheltuiala lor, *sumptu fisci sui*, cum se spune într-o inscripție⁵⁷.

Primul procurator al minelor de aur din Dacia este *M. Ulpius Hermias*, libert al lui Traian, mort în funcție pe vremea lui Traian sau Hadrian, în vîrstă de 55 de ani, la *Ampelum*, unde soția lui *Salonia Palestrice*, împreună cu libertul *Diogenes*, îi pune un epitaf, cu toate că rămășițele lui, din îngăduința, înțelegem prin favoarea și din porunca împăratului, au fost duse la Roma: *cuius reliquiae ex indulgentia Aug(usti) n(o)stri Romam latae sunt*⁵⁸. Tot liberi imperiali au putut fi și unii dintre procuratorii următori ai minelor de aur. Dar curînd, probabil chiar din vremea lui Hadrian, ei sînt numiți dintre cavalerii romani. Totuși, singurul *procurator aurariarum* pentru care această calitate e sigur atestată prin titlul de *vir egregius* (sau *perfectissimus?*), proprie membrilor ordinului ecvestru, pe care i-l dă o inscripție de curînd publicată, este *A(ulus) Senec(ius) Contianus* (sau *Vocontianus*, sau *Pontianus*, cognomenul e rău păstrat), atestat în anul 215⁵⁹. Lista procuratorilor minelor de aur din Dacia⁶⁰ mai cuprinde, în afară de cei doi amintiți, pe un anonim din anul 161⁶¹, pe un oarecare *Maximus*, relevat de o inscripție de asemenea recent publicată⁶² și datînd se pare de pe vremea lui *M. Aurelius* sau *Commodus*, apoi pe *Aelius Sostratus*, pe vremea lui *Caracalla*, ca și cel

amintit mai sus, iar de la date neprecizate: *C. Aurelius Salvianus*⁶³, *L. Macrius Macer*⁶⁴, *Papirius Rufus*⁶⁵, foarte probabil *M. Iulius Apollinaris*⁶⁶ și un al doilea anonim⁶⁷, la care trebuie să adăugăm și pe singurul *subprocurator aurariarum* atestat epigrafic, *Avianus(?) Aug(usti) lib(ertus)*⁶⁸. Se cunosc deci astăzi în total 10 *procuratores* și un *subprocurator aurariarum*.

Din cronologia procuratorilor minelor de aur cunoscuți astăzi rezultă că exploatarea minelor din Munții Apuseni a putut suferi doar o întrerupere sau stagnare temporară, în vremea războaielor marcomanice, cum se poate deduce din ascunderea în galeriile de la Alburnus Maior a tăblițelor cerate, dar ea nu a fost întreruptă cu totul, cum s-a crezut⁶⁹, ci a fost curînd reluată cu aceeași intensitate ca mai înainte, continuînd probabil pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia. Pentru redresarea situației și pentru reactivarea exploatării minelor de aur au fost aduși noi mineri din Dalmația. Pe vremea lui Septimiu Sever regiunea auriferă cunoaște o nouă perioadă de intensă și înfloritoare viață economică, ceea ce determină ridicarea așezării de la Ampelum la rangul de *municipium*⁷⁰.

Pentru o mai bună exploatare a minelor de aur, Traian a adus și colonizat în regiunea auriferă dalmațieni, specializați în asemenea muncă, din semînțiile *Pirustae*, *Baridustae* și *Sardeates*. Față de alți peregrini, dintre care mulți orientali, veniți probabil din proprie inițiativă în regiunea auriferă, dalmațienilor li se asigură anumite avantaje. Am amintit că unii dintre dalmațienii veniți în Dacia pe vremea lui Traian ocupă demnități municipale la Ulpia Traiana. Alții vin în Dacia organizați, sub conducerea cite unui *princeps adsignatus*, cum este amintitul *T. Aur(elius) Aper Delmata... ex Splono*⁷¹. Acesta, cetățean roman, ca și alți fruntași dalmațieni, pare să fi fost adus în Dacia, în fruntea unui grup de conaționali, mai tîrziu, după războaiele marcomanice, pe vremea lui M. Aurelius sau a lui Commodus, cel mai curînd, dacă nu pe vremea lui Septimiu Sever sau Caracalla.

Inscripțiile documentează un însemnat număr de dalmațieni în regiunea auriferă, unde se cunosc 76 de nume illirice, cele mai multe chiar la Alburnus Maior⁷². Aici ei locuiesc în sate sau cartiere aparte, numite, după semînțiile din care fac parte, *vicus Pirustarum*, *k(astellum) Baridustarum* sau purtînd numiri evident illirice. Unii dintre purtătorii de nume illirice din regiunea auriferă pot fi însă originari și din Pannonia de sud⁷³. Alături de aceștia, inscripțiile și tăblițele cerate documentează prezența în regiunea auriferă a multor orientali, cu nume grecești sau semite⁷⁴, unii scriînd și punînd inscripții în limba greacă⁷⁵. Ei participă de asemenea, mai ales ca oameni de afaceri, la activitatea legată de exploatarea aurului.

Două inscripții amintesc pe așa-numiții *leguli*⁷⁶, considerați ca arendași ai locurilor și puțurilor miniere (*loci, putei*). Ei luau în arendă aceste locuri sau chiar mine de la administrația imperială, pe care apoi, pentru exploatare, le puteau arenda la rîndul lor altora. Tăblițele cerate cuprind contracte prin

care muncitorii care declară că nu știu carte se angajează să lucreze în mine, sau, cum se spune în contractele respective, se închiriază pe ei și brațele lor pentru munca în mina de aur, *se locasse et locavit operas suas opere aurario*, unei alte persoane numită conductor, în condiții de plată stabilite⁷⁷. Identitatea între *leguli* și acești *conductores* e presupusă, fără a fi însă sigură. În aceste contracte reprezentanții administrației imperiale nu apar. E cert însă că ei asigurau ca minele să nu fie părăsite și exploatarea să nu fie întreruptă. Dar întreg sistemul de închiriere și dare în exploatare nu ne este încă prea bine cunoscut și pe deplin lămurit⁷⁸.

Un *collegium aurariarum*, care la Germisara închină un altar lui I.O.M. pentru sănătatea împăratului *pro s(alute) Imperatoris*⁷⁹, reunea probabil pe toți care prin activitatea lor participau la exploatarea mineră în regiunea auriferă. El nu era însă o asociație cu scop lucrativ (*societas*). Se presupune că și alte colegii (*collegium* sau *collegi*) documentate epigrafic la Alburnus Maior⁸⁰ sau la Abrud⁸¹, fără specificarea caracterului lor, se referă tot la asociații ale minerilor. Uneori dalmațienii dintr-o localitate sint constituiți în cite un colegiu aparte, cum este *collegium k(astelli) Baridustar(um)*⁸².

E sigur că în afară de muncitorii liberi, menționați că se angajează pentru lucrul în mine, la munca propriu-zisă erau folosiți sclavi, mai ales autohtoni. Muncitorii liberi erau prost plătiți, după cum rezultă din condițiile de plată stabilite în tăblițele cerate. Astfel, din conținutul unei tăblițe cerate aflăm că Memmius, fiul lui Asclepius, pentru munca sa sănătoasă și viguroasă (*opera suas sanas valentes*) în mine, pe care se angajează să o presteze între 20 mai 164, data contractului, și idele lui noiembrie același an⁸³, adică timp de 153 de zile, urmează să primească de la arendașul Aurelius Adiutor 70 de denari, ceea ce înseamnă circa 7 ași pe zi.

Procedeele și tehnica de extragere⁸⁴ a aurului în Dacia sint similare cu cele cunoscute din alte părți ale imperiului și descrise de autorii antici. Ele pot fi precizate pe baza urmelor și observațiilor pe teren, ca și a puținelor unelte de minerit descoperite.

Cea mai simplă metodă folosită era culegerea aurului din nisipul riuurilor. Metoda este descrisă de Strabon, referindu-se la Hispania⁸⁵. Pentru culegerea aurului din nisipul riuurilor în Dacia se foloseau niște străchini groase de lut⁸⁶. Urme de spălarea aurului, constind mai ales din movile de nisip rămase pe marginea apelor, s-au identificat în numeroase localități din regiunea auriferă a Munților Apuseni⁸⁷, unde nu numai Arieșul, Crișul Alb, Ampoiul erau cercetate, ci și văile și piraiele mai mici, toate bogate în firicele de aur. Cu mai puțină certitudine, urme de spălarea aurului s-au semnalat și pe valea Jiului transilvan, la Petroșeni, Iscroni și Uricani, iar în Banat, la Turnu Rueni, Borlova, Bolvașnița, Berzovia și Dognecea⁸⁸.

Dar adevărata exploatare a aurului se făcea prin extragerea lui din minereu. Pentru extragerea minereului se săpau galerii (*cuniculi*) și puțuri (*putei*),

mai ales pentru aerisire. Pentru spargerea stîncilor se foloseau tirnăcoape și piroane (*cunei*). Cele mai impunătoare urme rămase de la extragerea minereului de fier se văd pînă astăzi la Roșia Montană — *Alburnus Maior*, pe dealurile numite Cetatea Mare și Cetatea Mică, descrise de către cei care le-au privit de sus ca niște adevărate amfiteatre sau cratere ale unor vulcani stinși. Aici s-a folosit metoda descrisă de Plinius, adică s-au săpat galerii la diferite adîncimi, dar lăsînd din loc în loc stîlpi de susținere (*fornices*), care apoi, cînd dealul era străpuns de la un capăt la altul, erau înlăturați, provocîndu-se prăbușirea succesivă a galeriilor⁸⁹. În fiecare din aceste dealuri s-a putut recunoaște cite o singură intrare. Intrări și galerii întregi au fost recunoscute în mare număr în Munții Apuseni și descrise în parte de cercetători începînd din veacul trecut. Astfel, la Ruda Brad (j. Hunedoara) sînt descrise două galerii, una lungă de 160 m iar cealaltă de 650 m, amîndouă avînd înălțimea doar de 1 m și lățimea de 0,60—0,70 m⁹⁰. Dimensiunile lor reduse nu sînt însă o excepție în antichitate. În aceste galerii, pentru scoaterea afară a minereului sfărîmat, așa cum arată Diodor din Sicilia, nu puteau fi întrebuințați decît copiii⁹¹. În sprijinul acestui fapt se poate aminti că dintre cele trei tăblițe cerate descoperite în galeriile de la *Alburnus Maior*, care conțin contracte de vînzare-cumpărare de sclavi, două au ca obiect doi copii, fetița (*puella*) Passia, cumpărată de dalmațianul Maximus al lui Bato, de la pirustul Dasius al lui Verzo din Kavieretium, pentru 205 denari⁹², și băiatul (*puer*) Apalaustus, cumpărat tot de un dalmațian, Dasius Breucus, la prețul de 600 de denari⁹³. În schimb, galeriile de la Băița (j. Hunedoara) sînt descrise ca avînd 2 m înălțime, iar lățimea de 0,56—0,65 m⁹⁴.

Într-o altă mină de pe dealul Bojerița, de la Almașul Mare (j. Alba), G. Tégylás a constatat că pătrunderea s-a făcut de sus, din virful dealului, practicîndu-se o deschidere largă de 12 m, și că pentru spargerea stîncii s-a întrebuințat focul, după procedeul descris tot de Plinius (*loc. cit.*), adică încălzindu-se stîncă pînă se infierbîntă bine și apoi stropindu-se cu apă sau cu oțet, după care minereul dezagregat se desprindea ușor și era sfărîmat cu ciocanele. Arheologul maghiar afirmă că procedeul se folosea pînă în vremea sa de minerii locali, încălzirea stîncii făcîndu-se timp de 36—48 de ore⁹⁵. Galerii și urme de exploatarea aurului au fost constatate în multe alte locuri și localități din întreg masivul Munților Apuseni⁹⁶. În mina Ruda s-a găsit o roată dublă de lemn, similară cu cele cunoscute din Hispania, cu ajutorul căroră se scotea apa din galeriile inundate⁹⁷.

După cum aflăm de la Diodor (*loc. cit.*), minereul era mai întii sfărîmat cu ciocanele în bucățele mici, de mărimea boabelor de mazăre, care apoi, cu ajutorul unor mori cu piatră, sînt pisate mărunt ca făina de griu. Aceasta apoi era spălată cu apă pe o scîndură, pe care aurul, fiind mai greu, se depunea. Cu ajutorul unor bureți se culegea țărina mai moale și astfel rămînea numai aurul curat.

În Dacia, șteampuri minate cu apă pentru măcinarea minereului aurifer, de felul celor folosite pînă nu de mult de localnici în Munții Apuseni, au fost identificate la Băița⁹⁸, unde examinarea zgurei a lăsat să se deducă folosirea unei substanțe numite *tasconium*, cu ajutorul căreia după cum arată Plinius (*loc. cit.*) se separa aurul.

În cîteva locuri din Munții Apuseni, unde pînă astăzi se exploatează intens aurul, au fost constatate și urme care dovedesc folosirea unui procedeu mai eficient de extragerea aurului, cu ajutorul curenților puternici de apă, de asemenea cunoscut din autorii antici⁹⁹. Rezervoare mari de apă săpate în stîncă au fost recunoscute în două locuri, unul pe vîrfurile muntelui Corabia, din raza comunei Bucium (j. Alba), de unde torenții de apă erau conduși pe un canal (*corrugus*) pînă la poalele muntelui, unde cu ajutorul lor se extrăgea aurul din minereul îngrămădit acolo¹⁰⁰, altul, de formă triunghiulară, cu laturile de cîte 25 m, pe panta dinspre nord-vest a muntelui Breaza, de unde, de asemenea, pornea un canal care șerpuia pe o distanță de cîteva kilometri¹⁰¹.

În afara ținutului Munților Apuseni, exploatarea aurului în epoca romană e mai puțin sigură. După unele observații nu îndeajuns de verificate, urme de exploatarea aurului s-ar fi identificat în valea Jiului la Petroșeni și Iscroni, iar în Banat, la Marga, Bocșa, Maidan, Moldova Nouă, Slatina, Nera, Borlova, Bolvașnița și Vîrciorova¹⁰².

După opinia tehnicienilor moderni, tehnica folosită de romani în exploatarea minierei de aur, cu toată intensitatea și amploarea lor, era înapoiată. În locul oricăror mașini se foloseau brațele de muncă ale sclavilor. Folosirea sclavilor explică lipsa unor progrese mai însemnate. Uneltele de muncă erau rudimentare, iar mijloacele tehnice folosite, empirice și tradiționale. În Dacia, în afară de roata de lemn amintită, ca unelte de minerit se cunosc tirnăcoape, piroane, ciocane, lucerne etc. Urmele de exploatare, ca galerii, rezervoare, canale, zgură de minereu etc., dovedesc totuși că exploatarea aurului în epoca romană a luat o mare amploare și a fost foarte intensă, angajînd un mare număr de brațe de muncă. Dar condițiile de muncă erau înfiorătoare. Ele sînt descrise de autorii antici cu referire la Egipt sau la Hispania, dar nu avem nici un motiv să ne îndoim că în Dacia ar fi fost altfel, mai ales cînd descoperirile arată folosirea unor metode și instrumente cu totul similare celor din alte regiuni miniere din antichitate. Am văzut că Diodor arată că în mine erau folosiți și copii. Tot el descrie impresionant condițiile de exterminare în care erau puși să lucreze sclavii. „Ei lucrează fără întrerupere sub ochii unui vâtaf crud care îi copleșește sub loviturile de bici“. „Prin lovituri repetate, spune el mai departe, toți sînt siliți să lucreze, pînă ce, sfîrșiți de oboseli, mor în chip nenorocit. De aceea, acești nefericiți, doborîți de nenorociri și fără nici o speranță în viitor, își așteaptă cu bucurie moartea care este preferabilă vieții“. Același lucru îl spune Diodor și în altă

lucrare, unde arată că „cei care lucrează în mine aduc venituri enorme stăpînilor lor. Ei însă, siliți să lucreze ziua și noaptea în galeriile subterane, își istovesc puterile și mor cei mai mulți din cauza mizeriei... Numai puțini dintre ei, mai tari la corp și căliți sufletește, reușesc să-și prelungească nefericita existență. Altfel, prea multele greutăți pe care le îndură îi fac să prefere moartea“. Îngustimea galeriilor și adeseori prea mica lor înălțime arată că și în Dacia arendașii minelor de aur, ahtiați de dorința unor cîștiguri cit mai mari, se îngrijeau prea puțin de soarta sclavilor și a celorlalți lucrători. Măsurile de securitatea muncii nu alcătuiau o preocupare. Se adeverește deci și prin constatările din Dacia afirmația lui K. Marx că: „Munca excesivă este... groaznică în antichitate, atunci cînd este vorba să se obțină o valoare de schimb în forma sa independentă de bani, adică atunci cînd este vorba de producția aurului și a argintului. Munca forțată pînă la istovirea de moarte este aci forma oficială a muncii excesive“¹⁰³.

Nu avem posibilitatea de a evalua cantitatea de aur ce se putea extrage anual în Dacia, nedispunînd de o bază reală de calcul. Demnă de menționat este însă constatarea pe care o făcea prin 1924 un autor român, G. Cioriceanu, că galeriile exploatare în epoca romană nu depășesc adîncimea de 300 m, cu toate că filoanele cele mai bogate în aur, după observațiile de astăzi, se găsesc între 300 și 500 m¹⁰⁴.

Cert este că întreaga cantitate de aur extrasă era preluată de fiscul administrației minelor de aur și vărsată fîscului imperial, care o trimitea la Roma sau la monetăriile imperiale mai apropiate.

EXPLOATAREA ARGINTULUI, CUPRULUI ȘI PLUMBULUI

Aceste metale se exploatau obișnuit din același minereu și o dată cu aurul. Exploatare de argint, cupru, uneori și plumb au fost semnalate însă și în trei localități din Banat, la Dognecea, Sasca Montană și Surducul Mare, iar numai cupru la Eibenthal și Tisovița, pe malul Dunării¹⁰⁵.

EXPLOATAREA FIERULUI

Puține informații avem și despre exploatarea fierului în Dacia. O inscripție descoperită la Teliucul Inferior (j. Hunedoara) ne face cunoscuți în vremea lui Caracalla doi arendași ai minelor de fier, *conductores ferrariorum*, în persoana lui *G. Gaur(ius) Gaurianus, sacerdos col(oniae) Apul(ensis)* și *Fl(avius) Sotericus, aug(ur) col(oniae) Sarm(izegetusae)*, care împreună fac o închinare împăratului, *numini domini n(ostri) M. Aur(elii) Antonini pii fel(icis) Aug(usti)*¹⁰⁶. Ei alcătuiau poate, după exemplul celorlalți arendași de exploatare din Dacia, o *societas*. Înseamnă că spre deosebire de aur, exploatarea fierului era arendată de către procuratorul financiar al provin-

ciei, și aceasta încă la începutul secolului al III-lea, când în alte părți ale imperiului, ca de pildă în *Illyricum*, ele erau administrate direct de procuratorii imperiali, începând de pe la sfârșitul secolului al II-lea. Poate importanța și extensiunea mai mică a exploatării fierului în Dacia au determinat menținerea aici a sistemului de arendare. Inscricția de la Teliucul Inferior dovedește că acolo era centrul administrativ al exploatărilor miniere de fier. Regiunea este bogată în zăcăminte de fier, și astăzi el fiind exploatat intens: G. Téglás nota în 1909 că urme de exploatarea fierului se pot recunoaște pe întreg versantul de est al munților Poiana Ruscăi¹⁰⁷. Într-adevăr, urme de exploatarea fierului au mai fost constatate în aceeași regiune la Hunedoara, Ghelar, Alun și Ruda¹⁰⁸. Recent, la Cinciș, în vecinătatea centrului administrației minelor de fier de la Teliucul Inferior, a fost cercetată prin săpături arheologice o *villa rustica*, iar în apropierea ei, o necropolă cu o construcție funerară de piatră și 17 morminte, aparținând vreunui arendaș sau proprietar al minelor de fier, care folosea în munca de exploatare a minereului lucrători autohtoni, înmormințați alături de stăpînul lor, după cum rezultă din inventarul funerar al mormintelor, care, pe lângă alte produse de factură romană sau dacică, cuprindea și bucăți de minereu de fier, puse intenționat în legătură cu ocupația lor¹⁰⁹. Întreg acest ținut fusese probabil încă de la început, din vremea împăratului Traian, trecut în proprietatea împăratului, ca domeniu imperial. Bănuim că exploatarea fierului va fi început și ea îndată sau nu prea târziu după cucerirea Daciei, deși orice precizare în această privință lipsește, dacă facem abstracție de închinarea de la Apulum către Iupiter Dolichenus¹¹⁰, în care zeul este definit cu o expresie cunoscută și din alte părți¹¹¹, *natus ubi ferrum exor[itur]*, care după precizările învățatului belgian Fr. Cumont se referă la zeu, nu la exploatarea fierului în Dacia¹¹². Ea îl designează pe zeu ca originar din „țara natală a fierului“, adică *natus ubi ferrum nascitur*¹¹³.

Arheologic, urme de exploatarea fierului s-au identificat însă în afara zonei amintite, anume în Banat, la Criciova, Tincova, Ciclova Română, Sasca Română și Moldova Nouă¹¹⁴, dacă nu cumva și la Bocșa; pe dealul Cracul de Aur se exploata tot fier, ca astăzi, nu aur cum se susține¹¹⁵. În schimb, afirmația des repetată că fierul ar fi fost exploatat în epoca romană și la Rimetea (j. Alba)¹¹⁶ nu se adevărește, acolo nesemnăindu-se pînă acum nici un fel de descoperiri romane. Exploatarea fierului aici pare să fi început numai în evul mediu.

Fierul exploatat în Dacia era destinat în primul rînd satisfacerii nevoilor interne ale provinciei. E de presupus că arendașii minelor de fier din Dacia, care aveau poate și dreptul de a comercializa metalul, în afară de arenda plătită în bani, datorată fiscoșului imperial, erau obligați să predea administrației provinciale și o parte din fierul extras, în primul rînd pentru nevoile armatei. O inscripție de la Apulum ne face într-adevăr cunoscuți doi arendași

ai arsenalului de arme de acolo, *conductores armamen(tarii)*, pe nume *Turrann[i]us Marcellinus și An[t(onius)] Senecio iunor*¹¹⁷. Ei ar fi arendași ai confecționării și reparării armelor necesare armatei și, după părerea vestitului autor al istoriei economice și sociale în antichitatea clasică, ei ar trebui să se numească mai degrabă *redemptores*, adică antreprenori¹¹⁸. Întrucit însă în inscripție nu se face nici o referire la legiunea XIII Gemina, la guvernatorul provinciei sau la procuratorul financiar al acesteia, rezultă că ei aveau atelierele lor proprii în care, cu ajutorul sclavilor și poate al lucrătorilor liberi, urmau să efectueze lucrările de armament, desigur în primul rînd pentru armată, dar poate și pentru populația civilă. În orice caz, ei arendează de la fiscul imperial dreptul de confecționare a armelor, obligîndu-se, probabil, să efectueze toate lucrările cerute de armata Daciei. Mai presupunem că era nevoie de o asemenea luare în arendă a confecționării armelor, ca și exploatarea altor bogății ale solului Daciei, deoarece numai așa puteau obține de la ceilalți arendași, ai minelor de fier, *conductores ferrariarum*, materia primă necesară îndeletnicirii lor. Cu alte cuvinte, confecționarea armelor era supravegheată de administrația imperială.

SALINELE

Un mare bogăție a Daciei o formau și ocele de sare (*salinae*), intens exploatare în epoca romană. Ele sînt tot în proprietatea împăratului, care le exploatează prin arendare, obișnuit împreună cu pășunile. În afară de cei doi *conductores pascui et salinarum*, P. Aelius Marus și P. Aelius Strenuus amintiți, un al treilea *conductor salinarum* e cunoscut în persoana lui **C. Iulius Valentinus**, dintr-o inscripție de pe un altar închinat lui *Sol invictus* la Sînpaul (j. Harghita), de către libertul și intendentul său [*C.*] *Iulius Omucius*, [*l*] *ibertus actor*¹¹⁹. Spre deosebire de ceilalți doi, acesta este arendaș numai al salinelor, nu și al pășunilor. Inscripțiile îi documentează pe acești *conductores salinarum* reprezentați chiar la locul de exploatare a sării de cîte un libert al lor ca intendent, *actor*, anume *Ael(ius) Atticus*¹²⁰, după părerea noastră libert, nu sclav, la Domnești (j. Bistrița—Năsăud), și mai sus amintitul C. Iulius Omucius. Tot în legătură cu activitatea legată de sare este amintit și libertul P. *A[elius] Euphorus*¹²¹, intendent al lui P. Aelius Marus la Micia, probabil în legătură cu transportul sării pe Mureș spre Pannonia, Moesia Superior și restul imperiului. Căci așa cum rezultă din inscripția de la Apulum a lui P. Aelius Strenuus, unde el e intitulat și *conductor commerciorum*, acești arendași o dată cu exploatarea sării primeau și dreptul de vînzare a ei.¹²²

Sarea exploataată în Dacia satisfăcea în primul rînd necesitățile interne ale provinciei, dar era și trimisă în alte părți, transportul făcîndu-se cu corăbiile pe Mureș, Micia, punct de control și de vamă la ieșirea din provincie, era

probabil și un loc de înmagazinare și imbarcare pe corăbii a sării. În legătură cu o asemenea activitate trebuie pusă și statuia unui corăbier din această localitate¹²³.

Insemnătatea bogăției și a intensității exploatării sării în Dacia e subliniată de existența în provincie a unei localități numite *Salinae*, pe care *Tabula Peutingeriana* o situează pe drumul imperial, între Brucla (Aiud) și Potaissa (Turda). Ea se localizează la Ocna Mureșului, unde o însemnată așezare s-a alcătuit tocmai în legătură cu exploatarea bogatelor zăcăminte de sare de aci, exploatate pînă astăzi.

Arheologic, în afară de localitățile amintite, și anume *Salinae* — Ocna Mureșului, Domnești și Sînpaul, urme de exploatarea sării s-au mai constatat la Rognă (j. Sălaj), Ocna Dejului, Sic (j. Cluj), Cojocna (j. Cluj), Pata(?) (j. Cluj)¹²⁴ și Rupea (j. Brașov)¹²⁵. Deși lipsesc observațiile mai directe, e foarte probabil că în epoca romană s-au exploatat și bogatele zăcăminte de sare de la Ocna Sibiului și Ocnele Mari (j. Vilcea)¹²⁶.

CARIERELE DE PIATRĂ

Intens exploatate au fost în epoca romană și carierele de piatră destinate a furniza materialul necesar pentru numeroasele și variatele construcții civile și militare, ca și pentru diferitele monumente sculpturale sau epigrafice. Îndeosebi, în apropierea marilor orașe se găseau cele mai mari cariere de piatră. De asemenea, în apropierea fiecărui castru trebuie să fi existat câte o carieră de piatră.

Inscripțiile nu ne dau decît prea puține știri despre carierele de piatră. Ne ajută în schimb urmele recunoscute pe teren, deși trebuie să admitem că multe vor fi dispărut, datorită exploatărilor ulterioare.

O importantă carieră de marmură e cunoscută la Bucova, lângă Ulpia Traiana, care a furnizat marmura pentru cele mai multe monumente din metropola Daciei¹²⁷. O altă importantă carieră, nu departe de metropola provinciei, era cea de la Călan, unde se exploata piatra de calcar. De aici sau de la un atelier vecin de pietrărie provine blocul cu numele unui cioplitor de piatră, *Diogenes [l]apidarius*¹²⁸. Alte urme de cariere de piatră s-au semnalat în apropierea Sarmizegetusei, la Peșteana, Strei, Săcel și Valea Singeorgiului.

Pe Mureș, itinerarele antice amintesc localitatea *Petris* localizată la Uroiș (or. Simeria, j. Hunedoara), unde o carieră romană de piatră a fost identificată la est de sat, iar lângă ea, o întinsă așezare. Aici se exploata augit-andezit, din care sînt confecționate multe monumente și inscripții din așezările romane de pe Mureș și mai ales de la Micia. O carieră de piatră e cunoscută și în imediata apropiere a acesteia, la Cărpiniș. Alte cariere de piatră exploatare în epoca romană sînt cele de la Deva, una la dealul Pietroasa, la vreo 4 km de sud de oraș, exploatată și în epoca dacică, augit-andezitul de aici

fiind probabil folosit la construirea sanctuarelor de pe dealul Grădiștii, și alta în imediată apropiere, în hotarul numit Bejan, în tens exploată în epoca romană, din piatra de aici fiind confecționate multe monumente de la Micia și din alte localități de pe valea Mureșului. În secolul al XIX-lea se mai vedeau încă clar scobiturile făcute în stîncă, iar în dărîmături s-au găsit blocuri de sarcofage și coloane parțial lucrate, ca și capiteluri întregi de coloană, unelte de minerit, pietre de rîșnițe și urme de construcții, în care locuiau cei care lucrau în carieră. Aici s-a descoperit și un altar închinat lui Hercules și Silvanus de o *vexillatio l(egionis) XIII G(eminæ) Ant(oniniana)* condusă de *Aur(elius) Arimo*¹²⁹.

Orașul Apulum se putea aproviziona și din aceste cariere de piatră, dar el avea la îndemînă și cariere mai apropiate, la Geoagiu — *Germisara* și la Ighiu (j. Alba). La Ighiu exploatarea se făcea probabil folosind mina de lucru a autohtonilor care au fost înmormîtați în necropola tumulară din imediata vecinătate. Pe valea Ampoiului, mai aproape de Ampelum, se găsește cariera de la Ampoița.

Dintre carierele de piatră din jurul Potaissei, cea mai importantă este cea de la Cheia, pentru aprovizionarea orașului, nu departe de Cheile Turzii, unde se exploata un cvartit terțiar. Într-un loc s-a dat de o grotă făcută de muncitorii de la carieră și de o nișă săpată în peretele ei, servind pentru adăpostirea uneltelor. Ceva mai departe este cariera de la Podeni.

Mai la nord, orașul Napoca se aproviziona cu piatră pentru construcții și pentru monumente din împrejurimi. O carieră de piatră se cunoaște la Baciul, iar alta a fost presupusă la Gilău (menționată obișnuit sub Suceag), dar existența ei nu e sigură. Pe Someșul Mic, în jos, o carieră de piatră se menționează la Jucul de Sus.

În apropiere de Porolissum două cariere sînt cunoscute la Creaca (j. Sălaj), la „Piatra Lată” și la Ticular. În prima se exploata trahit, și în peretele stîncii s-a observat o nișă pentru păstrarea uneltelor, similară cu cea de la Cheia. Înainte de jumătatea secolului al XIX-lea se putea vedea la această carieră o statuie feminină săpată într-un bloc de stîncă. În a doua carieră de la Creaca se exploata cuarț dacit, și aci s-a observat o încăpere săpată în stîncă, despre care se crede că servea ca locuință supraveghetorului carierei.

În estul Daciei o carieră de cuarț andezitic e cunoscută la Ionești, unde pe unul din pereții ei au fost observate trei figuri omenești, rudimentar redete, de felul celor care se cunosc și din alte provincii ale imperiului.

Mai puține sînt carierele documentate în sudul Daciei. În Banat, cariere de piatră sînt cunoscute la Iablașița și la Petnic, nu departe de castrul de la Mehădia, iar în apropiere de Drobeta, la Bahna, Vîrciorova, Breșnița și Gura Văii, iar în Muntenia o carieră de piatră e semnalată la Albești, în fața pasului Rucăr.

Cele enumerate sînt numai o mică parte din carierele de piatră exploatare în epoca romană. Dacia era o provincie care, ca și astăzi, dispunea de piatră din abundență și la tot pasul. Fiecare localitate civilă mai importantă, ca și fiecare castru, trebuie să fi avut în apropiere o carieră de unde s-a scos piatra, din care s-au ridicat construcțiile și monumentele. Urmele multora au dispărut însă sau nu au fost încă recunoscute. Singura regiune din Dacia lipsită de piatră era partea de cîmpie a Daciei Inferior, unde piatra folosită la construcțiile de la Romula și Sucidava, de pildă, era adusă din sudul Dunării.

Se crede că și în Dacia, ca și în restul imperiului, carierele de piatră mai importante ar fi fost în proprietate imperială, dar o dovadă sigură în această privință nu există. Căci inscripția amintită de la Deva, la sfîrșitul căreia se găsește cuvîntul *immuni(s)*, nu ne lămurește dacă soldații din legiunea XIII Gemina lucrau ei înșiși pentru necesitățile legiunii sau dacă ei numai supravegheau lucrările efectuate de sclavi sau eventual de *damnati ad metalla*, condamnații la muncă silnică.

MEȘTEȘUGURILE ȘI PRODUCȚIA MEȘTEȘUGĂREASCĂ

În Dacia romană se desfășoară o intensă activitate de prelucrare a materiilor prime pentru satisfacerea necesităților de tot felul ale locuitorilor provinciei de toate categoriile. Această intensă și variată activitate productivă se efectuează în ateliere de către meșteri specializați, iscusiți în ramura lor de producție. Ei produc mărfuri pentru toate domeniile de activitate economică și pentru necesitățile zilnice, și nu numai pentru locuitorii de la orașe, ci și pentru o bună parte dintre locuitorii satelor, care nu-și mai produc singuri tot ceea ce au nevoie, ci cumpără de la oraș produsele specializate, mai ales pe cele de factură populară, de largă întrebuintare și la prețuri accesibile. Dovada o constituie marea uniformitate a produselor din diferite regiuni ale provinciei. Producția de mărfuri a fost favorizată de varietatea bogățiilor naturale ale provinciei, ca cereale, fier, aur, argint, cupru, sare, piatră, apoi animale, lînă, piei, plante textile, lemn etc. Cea mai directă mărturie a activității productive meșteșugărești din Dacia o constituie enorma cantitate de obiecte arheologice de tot felul, de metale, argilă, lemn, piatră, os etc., care umplu muzeele noastre. Studiarea lor sistematică nu s-a făcut încă, dar ea este menită să precizeze mai de aproape proporțiile și însemnătatea activității economice din Dacia, încă nu îndeajuns de bine cunoscută. Apoi orașele și satele, castrulele și celelalte fortificații, numeroasele construcții, mai ales din piatră, lucrările edilitare de tot felul, drumurile pietruite, podurile peste riuri, nenumăratele monumente de piatră, sculptate sau scrise, întregesc tabloul variatelor produse ale sirguincioșilor meșteșugari din Dacia.

În schimb alte numeroase produse din piele sau fibre textile, ca cele de încălțăminte, de îmbrăcăminte, apoi cele de lemn, toate produse de largă și zilnică întrebuințare, au pierit aproape fără nici o urmă.

Inscripțiile completează într-o anumită măsură știrile privitoare la meșteșugari și mai ales la organizarea lor.

Despre industria metalelor în Dacia sîntem slab informați. Aurul extras din minele Daciei era preluat de administrația imperială a acestora și vîrșat fiscului imperial. De asemenea, argintul exploatat revenea probabil în cea mai mare parte fiscului imperial. E probabil totuși că în Dacia, care înainte de cucerirea romană dezvoltase o strălucită artă a podoabelor de argint, să fi existat ateliere de argintari, care lucrau vase de argint, împodobite cu figuri, fibule și alte obiecte de podoabă, care păstrează tradiția mai veche, dacică și illyră din spațiul balcano-dunărean¹³⁰.

Tot așa trebuie să presupunem că vor fi existat în Dacia cuptoare de topit bronzul și ateliere în care se prelucrau unele dintre obiectele de bronz mai frecvente în descoperirile arheologice, ca fibulele, cheile, zăvoarele, lucernele candelabrele, aplicile de bronz etc. Asemenea [*cande*]labra aenea sînt atestate epigrafic ca împodobind sălile palatului Augustalilor de la Ulpia Traiana¹³¹. Urmele unui atelier în care se turnau obiecte mici de bronz cu ajutorul unor tipare de lut au fost scoase la iveală la Sucidava¹³². Tot aci, de altfel, erau foarte active atelierele meșterilor *plumbarii*, care din plumb confecționau tăblițe cu reliefuri, ca cele ale Cavalerilor danubieni, probabil, și mai ales rame pentru oglinzile de sticlă, descoperite aici în mare număr, anume, mai mult de jumătate din numărul total de aproximativ 200 cite se cunosc din tot Imperiul roman.

Mult mai activă se dovedește însă a fi fost în Dacia metalurgia fierului. Mulțimea și varietatea uneltelor, a instrumentelor, a obiectelor de uz gospodăresc și casnic de fier descoperite au fost fără îndoială produse de atelierele locale, mai ales de la orașe. O lingură de fier pentru turnarea metalului, descoperită într-o localitate necunoscută¹³³, era folosită într-o turnătorie de metal, iar unelte ca nicovale, clești, dălți de fier au aparținut făurariilor. Urmele unor ateliere romane de fierărie au fost recunoscute în cursul recentelor cercetări la Sucidava și Castra Traiana, pe Olt, în Dacia Inferior¹³⁴. Cei doi *conductores armamentarii* de la Apulum, amintiți mai sus, aveau atelierele lor în care confecționau și reparau armele. Dar fiecare corp de trupă își avea faurii și atelierele lor, atît pentru confecționarea armelor care intrau în echipamentul soldaților și în dotația lor de luptă, cît și pentru executarea lucrărilor curente de fierărie, cum ar fi, de pildă barele de fier care ferecau porțile castrelor, *ferrata portarum*, cum le numește Ammianus Marcellinus¹³⁵, de felul celor găsite chiar în ruinele unei porți a castrului mic de pe Citera, de la Porolissum¹³⁶, și care nu puteau fi confecționate decît într-un atelier local. Pe de altă parte, inscripțiile ne fac cunoscute colegii ale fabriilor în

principalele orașe ale Daciei, în care trebuie să înțelegem în primul rând pe fierari. O inscripție de la the Drobeta ne face cunoscută o întreagă familie de *fabri* militari¹³⁷, care reparau, după cite se crede, armamentul și mașinile de război ale garnizoanei de aci.

Lemnarii, dulgherii și dogarii exploatau și prelucrau lemnul, la orașe și la sate, după cum dovedesc uneltele de fier descoperite, constind din cuțițe, tesle, sfredele, dălți etc. La orașe ei făceau parte fie din colegiul fabricilor, fie din acela al dendroforilor. Din lemn se făceau mobilele, carele, iar din nuiele se împleteau coșurile, așa cum se văd uneori reprezentate pe monumentele de piatră. Tot din lemn se confecționau și tăblițele cerate, de felul celor descoperite în galeriile minelor de la Alburnus Maior. Pielarii asigurarau prepararea pieilor din care se confecționau încălțăminte, piesele de harnașament, curelele etc. Un tăbăcar, *coriarius*, numit Titus, e documentat ca sclav al unui signifer din leg. V Macedonica, la Sucidava, unde împreună cu un coleg al său ridică stăpinului lor, pe care-l moștenesc, un frumos monument funerar¹³⁸. Un sclav cizmar originar din Dacia e cunoscut dintr-o inscripție la Carnuntum: *Peregrinus sutor caligarius natione Dacus*¹³⁹. Provincia fiind bogată în oi, lina trebuie să fi fost toarsă și prelucrată de către țesători specializați, dar și în gospodăriile individuale, după cum dovedesc prisnelele de lut atit de frecvente în așezări.

Un meșteșug foarte răspindit în Dacia era acela al zidarilor și constructorilor în general. Un asemenea lucrător constructor era sclavul *Antonius, architectus*, menționat alături de amintitul tăbăcar la Sucidava. În schimb, Aur(elius) Maximila (?), *ensor*, atestat de o inscripție la Apulum¹⁴⁰, este probabil un antreprenor de construcții mai degrabă decit un agrimensor. Numărul antreprenorilor de construcții trebuie să admitem că va fi fost însă foarte mare, în toate orașele, unde se ridică construcții și se fac lucrări edilitare care necesită cunoștințe speciale și experiență¹⁴¹. De asemenea, legiunile și trupele dispuneau de *ensores* sau *gromatici*, care ridicau castrele după regulile impuse de arta construcțiilor militare¹⁴². Atestat epigrafic este *Aurel(ius) Castor, mens(or) leg(ionis) V Mac(edonicae) p(iae)*, care închină la Potaissa un altar lui *I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) Capit(olinus)*¹⁴³. Pentru construcții se întrebuințau piatra și cărămida. Romanii au introdus și în Dacia folosirea generalizată a tehnicii legării pietrei și cărămizilor cu mortar, *opus incertum*. Avantajul acestui sistem de construcție constă în folosirea pietrei locale, de orice fel, nefasonată, a celei de riu ca și a celei de stincă. Mai rar și numai la construcțiile mai monumentale se întrebuințează pentru îmbrăcarea celor două fețe ale zidurilor blocuri patrulate regulate tăiate, *opus quadratum*. Această tehnică e folosită de pildă la construirea zidurilor de incintă ale Ulpiei Traiane¹⁴⁴, dar și la incinta onora dintre castre, ca de pildă cel de la Orheiul Bistriței, cercetat de noi¹⁴⁵. Și mai rar se întrebuințează, de pildă la cisterna de apă din Jala-

tul Augustalilor de la Sarmizegetusa, tehnica pereților cu tencuială impermeabilă, *opus signinum*¹⁴⁶.

O altă categorie de meșteșugari sînt pietrarii, *lapidarii*, denumire prin care trebuie să înțelegem nu pe cei care lucrează în carierele de piatră, ci pe aceia care prelucrează piatra fie pentru utilizarea ei la construcții, fie mai ales pentru a confecționa monumente. În afară de amintitul *Diogenes lapidarius* de la Aquae — Călan, care lucra chiar la cariera de piatră de acolo, fie pentru stațiunea balneară, fie pentru metropola provinciei, pe teritoriul căreia se găsea acest *pagus* — inscripțiile ne mai fac cunoscuți alți doi lapidari: unul este *M. Cocceius Lucius*, care închină la Micia un altar zeiței *Victoria Augusta et Genio collegi eius* (sic!)¹⁴⁷, adică geniului unui colegiu care se presupune a fi al lapidarilor, deși din inscripție nu rezultă cu certitudine. Un alt *lapidarius* este *T(itus) Iulius*, menționat de o inscripție dintr-o localitate neprecizată din Dacia¹⁴⁸. Arheologic, vestigiile unui atelier al unui pietrar care lucra monumente de piatră, constînd dintr-o construcție cu absidă, în jurul căreia s-au găsit mai multe monumente, unele neterminate, au fost scoase la iveală la Potaissa, în 1964, nu departe de castrul legiunii V Macedonica, într-un cartier de meșteșugari¹⁴⁹, în timp ce funcționarea altor ateliere de lapidari și de lăpicizi în principalele localități ale provinciei sînt postulate și în unele cazuri au putut fi identificate pe baza stilului monumentelor¹⁵⁰ sau a unor particularități ale inscripțiilor.

Un ultim meșteșugar pe care ni-l face cunoscut în Dacia inscripțiile este zugravul, *pictor*, *Mestrius Martinus*, care la Apulum închină zeițăților feminine *Dominæ* un mic edificiu sacru, *fanum*¹⁵¹. Despre pictarea și decorarea cu stucatură (*tectorio et pictura sigillis et linteis*) a palatului Augustalilor de la Sarmizegetusa aflăm dintr-o inscripție fragmentar păstrată¹⁵². Urme de pictură parietală s-au descoperit în repetate rînduri în clădirile orașelor, ale vilelor și chiar în castre, unde obișnuit ele nu s-au putut păstra.

Dar industria care a luat cea mai mare dezvoltare în Dacia romană este aceea a *ceramiceii*. Ceramica, constînd din vase, lămpi, figurine, tuburi, antefixe etc., este produsul cel mai răspîndit în toată Dacia ca și în celelalte provincii de altfel. Ea se lucrează în ateliere, la orașe, dar și în centre rurale, fiind produsă în cantități enorme. Ceramica provincială romană este confecționată într-o tehnică superioară, introdusă încă de primii meșteri veniți în Dacia. Alături de meșterii veniți din afară, au lucrat însă și meșterii locali, care au transpus în noua tehnică adeseori forme mai vechi, așa precum tot ei au răspîndit tehnica tradițională dacică a vaselor ștamplate. Deci în ceramica provincială romană din Dacia, pe lângă formele comune ale ceramicii și tehnica obișnuită a provinciilor romane de pretutîndeni și mai ales din provinciile vecine, ca cele două Moesii și mai ales Pannoniile, ne întîmpină și vase de tradiție dacică, de aceea credem că ceramica provincială romană din provincia noastră poate fi definită ca o sinteză

a tehnicii și tradiției romane în acest domeniu, ca cele autohtone. Aceasta este concluzia generală care se impune cercetătorului, ea urmînd însă să fie mai amănunțit documentată de studiul de ansamblu al ceramicii provinciale romane din Dacia, care se așteaptă să fie făcut. În general, putem spune că vasele lucrate în tehnica provincială romană bună sînt de culoare roșie. Multe altele, lucrate într-o tehnică mai puțin îngrijită, sînt de culoare cenușie, castanie, pînă la negru. Această din urmă categorie se caracterizează mai ales prin cantitatea de nisip și pietricele folosite ca degresant, care îi dau o mai mare rezistență sau durabilitate. Există însă și ceramică cenușie sau neagră fină. Ornamentarea în general este redusă la vasele provinciale romane de factură bună. Nici cea comună, de factură mai populară, nu este prea bogat ornamentată, în relief sau prin incizii, cu ornamente liniare, drepte sau ondulate. O categorie aparte de ceramică, mai bogat ornamentată, este aceea a vaselor șampilate, de culoare roșie sau neagră-cenușie, întilnită frecvent mai ales în Dacia Porolissensis¹⁵³. Aceasta este o ceramică de tradiție dacică, dezvoltată în epoca romană, probabil în legătură cu marile ateliere, dinafara provinciei, ale dacilor liberi, de felul celor recent descoperite la Medieșul Aurit. (j Satu-Mare).¹⁵⁴ Vasele sînt de culoare cenușie, cafenie sau neagră și sînt ornamentate cu ajutorul unor sigilii cu motive ornamentale de mai veche tradiție dacică din Latène-ul tîrziu. Probabil prin intermediul sarmaților iazigi, mai degrabă decît ca import direct din Dacia, ele au ajuns și în Pannonia, unde s-au găsit de pildă la Inter-cissa¹⁵⁵.

Cuptoare pentru arderea ceramicii s-au găsit la Apulum¹⁵⁶, Potaisa¹⁵⁷, Vințul de Jos — Blandiana¹⁵⁸, Micia¹⁵⁹, Ilișua¹⁶⁰, Cristești, pe Mureș¹⁶¹, Orheiul Bistriței¹⁶², Tibiscum¹⁶³, Slăveni¹⁶⁴, Buridava-Ștolniceni¹⁶⁵, Sucidava¹⁶⁶ etc. Forma ca și dimensiunile lor sînt variate, cele mai multe însă sînt circulare sau în formă de potcoavă, altele însă sînt de formă patruleteră. Numărul lor trebuie să presupunem a fi fost însă mult mai mare, în toată Dacia. Ele se găsesc în marile orașe, în centrele urbane mai mici, ca și în centrele rurale mai mari, în așezările de lingă caestre. Canabele de lingă caestrele trupelor auxiliare ajung și ele, în Dacia, ca și în alte provincii, centre ale producției ceramice. Cele mai multe din cuptoarele de olărie sînt circulare și de dimensiuni mici, cu diametru în medie pînă la 2 m, sînt îngropate cu *furnium* și *praefurnium* în pămînt, numai cuptorul propriuzis aflîndu-se deasupra solului și acoperit cu o cupolă tronconică. Ele sînt construite fie din argilă, fie din piatră și cărămidă. Numai un cuptor de la Apulum, de dimensiuni mai mari (de 4 × 1,12 m), era construit în interiorul unei încăperi, probabil atelierul și depozitul olarului respectiv. Unele dintre numele de olari scrise pe vasele descoperite în Dacia¹⁶⁷, mai ales pe *mortaria* și pe amfore, sînt obișnuit ale unor meșteri dinafara provinciei, totuși unele ar putea să aparțină unor meșteri locali proprietari de ateliere

ceramică, ca *Va(lerius) Lucius Rufus* de la Ilișua¹⁶⁸, al cărui nume e scris pe buza vaselor, *Marc(us) Martinus b(ascularius?)* de la Orlea¹⁶⁹, poate și *Marcus Aurelio* (sic!) de la Sarmizegetusa¹⁷⁰, apoi un *Aur(elius) I.* și un oarecare *Val(erius — entinus?)* la Buridava-Stolniceni¹⁷¹. Un *sigillarius*, proprietarul unui atelier de *sigilla*, adică de figurine, statuete, reliefuri, era probabil și *Eros Zotici*, care închină la Inlăceni un altar lui *I(uppiter) O(ptimus) M(aximus)*¹⁷².

Olarii din Dacia, în afară de vasele comune, încearcă să imite și vasele fine, *terra sigillata*, importate din Gallia și provinciile renane, produse în vestitele ateliere de la Lezoux, Banassac, Rheinzabern, Hedderheim etc. Repertoriul vaselor *terra sigillata*, cu glazură roșie strălucitoare ca metalul și ornate cu figuri în relief, imprimate cu ajutorul unor tipare, găsite în Dacia, așteaptă încă să fie făcut. Acestea, aduse de departe, fiind foarte scumpe, olarii locali încearcă să le imite în atelierele lor, fără a reuși însă a le da aspectul celor originale, ceea ce face ca ele să poată fi deosebite de cele originale. Dar dovada sigură a producerii vaselor *terra sigillata* de imitație în Dacia sînt tiparele de lut descoperite în diferite localități din provincia noastră, dintre care unele au fost descoperite la Apulum și fac dovada că un atelier de aici producea cu succes asemenea vase¹⁷³. Cu ajutorul altor tipare, ca cele de la Ilișua și Mercurea (j. Sibiu)¹⁷⁴, se confecționau vasele ștampilate și minerele de vase, în timp ce tiparele de la Napoca, de forma unor medalioane¹⁷⁵, se crede că erau folosite pentru a decora prăjiturile servite la festivitățile religioase¹⁷⁶.

Un produs ceramic foarte răspîndit în Dacia îl constituie opaițele, *lucernae*, folosite pentru luminatul cu ulei. Cele mai multe dintre lucernele descoperite în Dacia sînt produse ale atelierelor cunoscute din Italia de nord, citeva numai sînt din Pannonia, Italia centrală sau din alte provincii¹⁷⁷. Dar multe dintre lucernele purtînd numele acestor cunoscuți proprietari de ateliere, ale căror produse s-au răspîndit în multe alte provincii, prin factura lor se recunosc a fi fost imitate în atelierele din Dacia. Existența unor ateliere locale e dovedită chiar de descoperirea citorva tipare cu ajutorul cărora se confecționau lucernele, la Romula, Drobeta, Potaissa și Napoca¹⁷⁸. Proprietarul oficinei de la Potaissa era *Manius Servius Donatus*¹⁷⁹, cunoscut și ca proprietar al unei cărămidării de lângă Sarmizegetusa. Numele altor proprietari de asemenea *figline* (cărămidării), sînt cunoscute de pe lămpile ieșite din atelierele lor și care nu se întîlnesc în alte provincii, ca *Ac(ce)ptus*, *Actor*, *Aquinus*, *Armenius*, *Caius*, *Drusus*, *Maximus*, *Rustik(us)*, *Titus*, *Urus*¹⁸⁰.

În afară de vase și lucerne, atelierele de ceramică din Dacia produceau și numeroase figurine de lut, imitînd pe cele de bronz, importate, și reprezentînd personaje umane sau divinități. Ele erau folosite ca imagini de cult sau ca podoaabe în case. Tipare de lut sau de plumb, servind la confecționarea sta-

tuetelor, se cunosc de la Apulum, Dierna, Drobeta, Romula¹⁸¹. Unele dintre statuetele de lut produse în Dacia reprezintă probabil divinități dacice, anume un zeu cu barbă și o zeiță, uneori cu un copil între ei¹⁸². În aceleași figline se confecționau și alte produse de lut, ca tuburi pentru apă, prisnele, apoi plăcile cu relief și antefixe, care împodobeau streșinile caselor, cărucioarele de copii¹⁸³ etc.

Tot din argilă se confecționau în mari cantități cărămizi (*lateres cocti*), țigle (*tegulae*) și olane (*imbrices*) pentru construcțiile civile și militare. Cărămidațiile se găseau în proprietatea corpurilor de trupă, a orașelor și a particularelor.

Arheologic, o cărămidărie e cunoscută la Hobița, în vecinătatea imediată a Sarmizegetusei¹⁸⁴. Proprietarul ei era *Manius Servius Donatus*, probabil colonizator de origine italică¹⁸⁵. Ștampilele imprimate pe cărămizi ne fac cunoscute și alte nume de proprietari de cărămidării ca *P. Ant(oni)us S(uper)*¹⁸⁶, *C. Iul(i)us Val(ens)*, *Ant(oni)us Rufi*, la Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Romula etc.¹⁸⁷. Alte nume ne sînt cunoscute numai prin inițiale, ca *QAB*, *QCC*, *QLP*, *MID*, *GSV*, *FAT* etc. Cele constînd numai dintr-un singur nume, ca *Hormus*, *Atenus*, *Menand(er)*, *Asclepi*, *Grec(us)*, *Marci*, *Ambiuru(s)*, mai ales cele scrijelate în lutul crud, sînt mai degrabă ale sclavilor care lucrează sau conduc lucrările în cărămidăriile stăpînitorilor lor. Se crede că norma zilnică de producție era de 200—300 cărămizi¹⁸⁸. Cărămidării orașenești sînt cunoscute la Dierna, unde cărămizile poartă ștampila *D(e) R(epublica) Dierna*¹⁸⁹, la Drobeta, al cărei nume de asemenea apare în ștampilele pe cărămizi¹⁹⁰, poate și la Napoca, dacă ștampila *Col(onia) Nap(ocensis)*¹⁹¹, notată numai de un epigrafist mai vechi, este autentică. O cărămidărie de pe un domeniu imperial al guvernatorului sau al provinciei pare să indice ștampilele *Pr. Cos.* și *Pro. cos.*, a căror dezlegare e dificilă (*praedium consulare, provincia consularis, praedia conserva?*)¹⁹².

Trupele de toate categoriile își confecționau singure, prin soldați, cărămizile de care aveau nevoie. Ele își aveau, obișnuit, ștampila proprie, de bronz sau de lemn, pe care o aplicau pe cărămizi. Acestea ne ajută astăzi la cunoașterea dislocării trupelor în cuprinsul provinciei¹⁹³. Cărămizile militare erau însă uneori vîndute, de aceea se găsesc și în așezările civile. O cărămidărie centrală a armatei Daciei Porolissensis e documentată prin cărămizi cu ștampila *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, mai întii la Napoca, apoi la Potaissa¹⁹⁴. Existența unei cărămidării (*figlina*) militare la Drobeta este atestată de însemnarea pe care un soldat din *coh. I Sagittariorum* o face în lutul crud al unei cărămizi, pe care el scrie pe lingă numele său și pe acela al superiorului său imediat, *Aurelius Mercurius milis c(ohor)us p(ri)mae sagitt(ariorum) in figlinis magister super milites (sexaginta)*¹⁹⁵, din care aflăm deci că figlinele trupelor auxiliare erau conduse de către un soldat,

probabil un *immunis*, care purta numele de *magister in figlinis* și avea sub ordinele sale 60 de soldați.

Detășamentele de soldați din legiuni care lucrau în cărămidării aveau, la fel, în frunte un asemenea magister, care își scria obișnuit numele, după acela al legiunii, pe cărămizi. Aceste detașamente au lucrat nu numai în sediul celor două legiuni, ci și în alte localități din provincie, unde le găsim astăzi răspindite¹⁹⁶.

Din os se confecționau diverse obiecte ca stilurile de scris (*styli*), acele de păr, lingurițe, prisnele, arșice etc., din care muzeele posedă colecții bogate.

Nu știm dacă se fabrica sticla în Dacia sau dacă ea era adusă toată din afară. Din pastă de sticlă colorată se produceau însă, ca și înainte de cucerire, mărgele.

În munții Metalici, ca și în cei din Banat probabil, se exploatau din albiile riuurilor pietre semiprețioase, ca agatul, calcedonul, cirneolul, jaspul, din care se confecționau geme, camee, sigilii etc. Un atelier de geme e dovedit că a existat la Romula¹⁹⁷, iar altul este presupus a fi existat la Porolisum¹⁹⁸.

Știri prețioase despre meșteșugarii din Dacia și despre organizarea lor ne dau inscripțiile referitoare la asociațiile profesionale numite *collegia*. Acestea, spre deosebire de breslele din evul mediu, sînt asociații deschise, reunind oameni de aceeași profesiune, dar și de alte indeletniciri, ca de pildă negustori, nu cu scop lucrativ sau pentru a-și apăra interesele, ci pentru a conversa, a organiza festivități și banchete, la care se împărțeau ajutoare (*sportula*)¹⁹⁹. Ele mai aveau ca scop ajutorarea membrilor săi pentru înmormintări²⁰⁰. Cunoaștem trei pietre funerare de la Sarmizegetusa ridicate de către colegiul fabricilor membrilor ei²⁰¹, iar în a patra se spune că colegiul a contribuit la funeraliile și punerea pietrei funerare cu suma de 400 de denari: *ad funus autem Zosimi et titulo contulerunt coll(egium) fabr(um) (denarios) (quadringentos)*²⁰². Tot așa la Tibiscum o inscripție funerară epusă de frații unui *faber*, împreună cu colegiul fabricilor (*fratres [cum] collegio fa[b]rum tit(ulum) pos(uerunt)*)²⁰³, în timp ce la Apulum piatra de mormint a lui P. Aelius Valerianus e pusă de decurionii și *principales* ai colegiului din banii adunați prin subscripție (*aere conlato*)²⁰⁴. Organizate mai ales în marile orașe, ele au un caracter public, fiind de altfel recunoscute de stat și funcționarea lor îngăduită. Colegiile profesionale participau ca un corp organizat la unele procesiuni religioase, funeralii sau alte manifestații publice, așa precum ele își asumă în orașe o parte din sarcinile municipale, asigurînd serviciul de pompieri. Membrii colegiilor profesionale organizate alcătuiesc în orașe o a treia stare, urmînd după membrii ordinului decurionilor și după augustali. Ei cîștigă astfel și se bucură de oarecare prestigiu în viața orașelor.

În afară de colegiile aurarilor, corăbierilor, al utricularilor și cel al lăpidarilor, numeroase inscripții amintesc de alte trei importante colegii profesionale, cunoscute și din alte provincii, anume *collegium fabrum*, *collegium centonariorum* și *collegium dendrophorum*. Cel mai răspândit și mai bine documentat este colegiul fabricilor, atestat epigrafic la Sarmizegetusa, la Apulum, Tibiscum și Drobeta²⁰⁵. *Fabri* erau meșteșugarii care prelucrau materiile dure, ca fierul și alte metale, deci fierari și metalurgiști în genere, dar și dulgheri și zidari, adică constructorii de case și clădiri sint cuprinși în această denumire. Îndeosebi la Sarmizegetusa, unde celelalte două colegii nu sint atestate, colegiul fabricilor trebuie să admitem că cuprindea în genere pe toți meșteșugarii din oraș. Există chiar dovada că în colegiul fabricilor intrau și negustorii, căci unul dintre cei doi membri ai colegiului (*ex collegio fabrum decuria quarta*) care închină un altar lui I.O.M. Dolichenus, anume Gaius Gaianus²⁰⁶ e menționat și de o altă inscripție, tot un altar închinat aceleiași divinități, în care el și al doilea dedicant arată că sint *suri neg(otiatorii)*²⁰⁷, negustorii sirieni.

La Sarmizegetusa cea mai veche atestare epigrafică a colegiului fabricilor este din vremea lui Antoninus Pius²⁰⁸, dar e de presupus că el exista de mai înainte, probabil din timpul lui Hadrian. El avea un mare număr de membri, împărțiți în decurii, grupuri compuse nu din cite 10 oameni, cum s-ar putea crede după sensul etimologic al cuvintului, ci din vreo 20. Numărul decuriilor era de cel puțin 15, aceasta fiind decuria cu numărul de ordine cel mai mare atestată epigrafic²⁰⁹. Numărul membrilor colegiului fabricilor de la Sarmizegetusa era deci de aproximativ 300. Decuriile aveau în frunte cite un *decurio*. Decurionii erau membri mai cu vază ai colegiului, unul dintre ei fiind totodată și augustal²¹⁰ al coloniei, așa precum amintitul P. Aelius Valerianus de la Apulum era decurion și patron al colegiului fabricilor, căruia îi pun piatra pe mormint *decuriones et principales coll(egii)*²¹¹. *Principales* erau, prin analogie cu cei din armată, un fel de subofițeri, adică toți cei care în colegiu aveau o funcție sau misiune oarecare, cum erau *vexillarii*, purtătorii de steaguri, dintre care unul menționat chiar la Ulpia Traiana²¹², iar altul la Drobeta, împreună cu doi *imaginiferi*²¹³, purtătorii de imagini. Organizarea aceasta imita intrucitva pe cea municipală, dar ea are și un caracter paramilitar, în legătură cu serviciul de pompieri pe care colegiul îl îndeplinea.

Colegiul fabricilor de la Sarmizegetusa avea un impunător local propriu, *aedes* sau *schola*, unde se țineau adunările membrilor, se păstrau steagurile și imaginile binefăcătorilor, se organizau banchete și festivități, se ridicau altarele și dedicațiile către divinități. Deși colegiul exista mai de mult, clădirea sa a fost construită numai pe timpul lui Caracalla de către doi patroni ai colegiului din banii lor, cum se spune în inscripția de pe piatra de fundație, *aedem pecunia sua fecerunt*²¹⁴. Ea a fost ulterior completată de un alt pa-

tron cu un portic lung de 45 de picioare, *porticum per pedes XXXXV... fecit*²¹⁵.

La Apulum, deoarece existau două orașe deosebite, au existat și două colegii ale fabrilor, deosebite, menționate clar de inscripții, ceea ce a scăpat atenției istoricilor, nefiind relevate pînă acum. Într-adevăr, trei inscripții menționează cu numele un *collegium fabrum coloniae Apulensis*²¹⁶, în alte patru rezultă clar că e vorba de același colegiu, deoarece persoanele menționate în ele sînt magistrați în *colonia Apulensis*²¹⁷, iar o ultimă inscripție deducem că se referă tot la colegiul fabrilor din *colonia Apulensis*, deoarece a fost găsită în Partoș¹¹⁸. Acest colegiu al fabrilor a fost întemeiat probabil încă pe vremea lui Marcus Aurelius sau a lui Commodus, o dată cu ridicarea primului municipiu de la Apulum la rangul de colonie. Pînă acum lipsește atestarea colegiului pe timpul municipiului *Aurelium*. El avea cel puțin 11 decurii, cea cu acest număr de ordine fiind de fapt și singura atestată epigrafic la Apulum (de ultima inscripție citată de noi). Potrivit aceluiași calcul, colegiul avea un număr de cel puțin 220 de membri. Colegiul avea un sediu al său, care nu știm cînd a fost construit, dar pentru ridicarea frontonului M. Aurelius Chrestus, patron al colegiului, a donat importanta sumă de 6 000 de sesterți, *ad extruction(em) aetomae ded(icavit) (sestertios) numos(sex millia)*²¹⁹, iar un alt patron, P. Aelius Rufinus, a construit porticul pe o lungime de 40 de picioare (= circa 12 m)²²⁰.

Al doilea colegiu al fabrilor de la Apulum, din municipiul întemeiat de Septimiu Sever, e menționat cu numele de *collegium fabrum municipii Septimii* de două inscripții²²¹, iar o a treia se referă tot la acest colegiu, deoarece *T.Fl(avius) Flavianus, dec(urio) coll(egii) fabrum* era totodată *aug(ustalis) m(unicipii) S(eptimii) Ap(ulensis)*²²², inscripția fiind de altfel ieșită la iveală, ca și una dintre cele două inscripții anterior amintite, cu prilejul construirii cetății lui Carol al VI-lea de către Ariortus, în 1815, pe locul castrului roman de pe dealul Cetății. Acest al doilea colegiu al fabrilor de la Apulum a fost înființat ceva mai tîrziu, pe vremea lui Septimiu Sever probabil, de vreme ce C. Sentius Anicetus se intitulează într-o inscripție datată la 23 mai 205 ca *patronus primus coll(egii) mun(icipii) Sept(imii) Apul(ensis)*²²³. Era și el împărțit în decurii, de vreme ce mai sus amintitul T. Fl. Flavianus este *decurio* al acestui colegiu, fără a putea ști cîte decurii va fi avut. Nu se poate preciza la care dintre cele două colegii ale fabrilor de la Apulum se referă un număr de trei inscripții²²⁴, al căror loc mai precis de descoperire nu se cunoaște și e posibil ca cel puțin două nici să nu fie de la Apulum.

La Apulum inscripțiile atestă existența altor două colegii. Unul este *collegium centonariorum*, prin care se înțeleg meseriașii care confecționau pături (*centones*), postavuri și piese de îmbrăcăminte. Sediul cu fronton al colegiului a fost ridicat pe cheltuiala sa, *scholam cum aetoma pecunia sua*

fecit, pe timpul domniei comune a lui Septimius Sever, Caracalla și Geta Caesar, deci între 198 și 211, fiind inaugurat (*dedicante*) de către guvernatorul celor trei, Dacii, L. Pomponius Liberalis²²⁵. Sediul se găsea în colonia Apulum, unde a ieșit la iveală inscripția, și inaugurarea lui poate să coincidă sau să nu fie mult posterioară întemeierii însăși a colegiului. Singur este amintit colegiul într-o altă inscripție²²⁶, într-o a treia e amintit împreună cu colegiul fabricilor²²⁷, iar a patra îl menționează o dată cu colegiile fabricilor și ale corăbierilor²²⁸. În toate aceste ultime trei inscripții sînt menționate persoane care dețin magistraturi în *colonia Apulensis*.

Un al treilea colegiu atestat epigrafic la Apulum, împreună cu al fabricilor, este *collegium dendr(ophorum)*, precizîndu-se despre amîndouă că erau ale *col(oniae) s(upra) s(criptae)*²²⁹, adică ale coloniei Apulensis. Dendroforii, adică purtătorii de arbori, erau numiți așa pentru că la serbările de la echinocliul de primăvară în cinstea zeiței Cybele sau Magna Mater și Attis ei purtau pinul sacru. Colegiul dendroforilor era alcătuit din lemnari, dulgheri, poate și negustori de lemne, avînd pe lîngă rolul lor în legătură cu cultul amintit și o misiune municipală, de a asigura, împreună cu celelalte colegii profesionale, serviciul de pompieri. El era deci un colegiu recunoscut de conducerea orașului și considerat ca un organ public în viața municipală.

Prin cele cinci colegii profesionale documentate la Apulum, unul de corăbieri, două de fabri, unul de centonari și altul de dendrofori, orașul se dovedește a fi fost cel mai puternic și mai activ centru industrial al Daciei, ceea ce scoate și mai mult în relief însemnătatea economică în general, în deplină concordanță cu rolul său politic-administrativ și militar.

Colegiul fabricilor este documentat, în afară de cele două orașe ale Daciei, prin cite o singură atestare epigrafică la Tibiscum²³⁰ și la Drobeta²³¹, în această ultimă localitate colegiul fabricilor, care dispunea probabil de un sediu propriu, de o *scola*, termen întrebuițat pentru denumirea colegiului însuși, dar care presupune totuși și existența localului, avea un caracter militar, probabil în legătură cu garnizoana de acolo, cu importanța orașului pentru traficul comercial și aprovizionarea cu arme a celorlalte trupe din Dacia Inferior.

Am mai adăuga că la Sarmizegetusa e documentat și un *defensor lecticariorum*²³², apărător sau avocat al lecticarilor, prin care se pot înțelege fie purtătorii de lectice, adică hamali care transportau cu lecticele în oraș pe cei care nu aveau lectice și sclavi proprii²³³, fie poate meșteșugarii care confecționau lecticele. Din faptul că ei au un *defensor* s-ar putea presupune, fără să putem dovedi cu certitudine, că ei erau organizați deosebit de fabri, într-un colegiu aparte.

Știri mai numeroase despre organizarea colegiilor avem mai ales referitor la colegiul fabricilor, dar organizarea celorlalte colegii trebuie să fi fost similară. În afară de *decuriones*, *vexillarii* și *imaginiferi*, amintiți pînă acum,

două inscripții, una de la Sarmizegetusa, alta de la Apulum, atestă existența în fruntea colegiului la cite unui *magister*, în primul caz în persoana lui T. Varenius Gallicanus *decurio* și *ter magister* al colegiului²³⁴, în al doilea, în persoana lui M. Aur(elius) Timon, *aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis) et mag(ister)*²³⁵ *coll(egii) fabr(um)*, ilustrând încă o dată legătura dintre colegiul fabrilor și augustali. *Magistri* sint conducătorii efectivi ai colegiului, aleși dintre membrii acestuia. M. Aurelius Timon pare să fi fost și el un *faber*, care datorită bogăției lui a fost ales mai întâi *magister* al colegiului din care făcea parte, ulterior fiind admis în ordinul augustalilor. Alegerea magistrului se făcea, se pare, anual sau pentru o perioadă scurtă de timp, putându-se obține de mai multe ori de către aceeași persoană, după cum dovedește exemplul lui T. Varenius Gallicanus, ajuns de trei ori *magister*. La Sarmizegetusa, în secolul al III-lea, cel mai curind în vremea lui Severus Alexander, e documentat și un *praef(ectus) colleg(ii) fabr(um) et patronus eorundem*, în persoana lui [Aure]l(ius) C. fil. Pap(iria) Valentinus. Totodată, *decurio, aedilicius, duumviralis* și *quinquennalis... col(oniae) Sarmiz(egetusae) metr(opolis)*²³⁶. Funcția de *praefectus* al acestui colegiu a fost explicată ca fiind un comandant cvasimilitar al fabrilor însărcinați cu stingerea incendiilor²³⁷. Ca și în alte provincii, el este un personaj cu demnități municipale înalte și totodată patron al colegiului. Mult mai frecvent este atestată însă demnitatea onorifică de *patronus*. Aceștia erau aleși de obicei din aristocrația municipală cea mai înaltă, spre a apăra interesele colegiului și nu arareori pentru a putea apela la punga lor pentru cheltuieli în sprijinul colegiului. Astfel, dintre patronii colegiului fabrilor atestați epigrafic, M. Cominius Quintus era cavaler roman și *pontif(ex) col(oniae) Sarmizegetusae) et praef(ectus) q(uin)q(vennalis)*²³⁸, mai sus amintitul Aurelius Valentinus era decurion, fost edil, duumvir și *quinquennal* al coloniei, în timp ce, de asemenea, amintitul M. Pomponius Severus, care în timpul lui Caracalla ridică, împreună cu un alt patron al aceluiași colegiu, M. Urbius Valerianus, edificiul colegiului, era decurion și *quaestor* al orașului²³⁹. Tot așa la Apulum, P. Aelius Rufinus²⁴⁰, patron al colegiului fabrilor din *colonia Apulensis* era decurion al municipiului *Septimium Apulense*, de lângă castru, C. Mummius Certus, patronul colegiului fabrilor și al dendroforilor din colonie, era cavaler roman și *augur* al coloniei²⁴¹. C. Sentius Anicetus, primul patron al colegiului fabrilor din municipiul lui Septimius Severus, era decurion la Sarmizegetusa²⁴², C. Iulius Valentinus, patron al aceluiași colegiu, a fost primul *quattuorvir* anual al acestui municipiu, iar P. Aelius Genialis, patron al colegiului centonarilor din colonia Apulum, a fost decurion și *pontifex* al coloniei²⁴³. Patron al colegiului fabrilor și al corăbierilor din *colonia Apulensis* a fost și cunoscutul arendaș al pășunilor, salinelor și comercializării sării, cavalerul roman P. Aelius Strenuus, care a deținut mai multe demnități municipale și sacerdotale la Apulum și Drobeta, fiind totodată preot

al altarului împăratului, *sacerdos arae Augusti*, augur și duumvir la Sarmizegetusa²⁴⁴. Aici, la Apulum, este cunoscută și o femeie cinstită cu titlul de *mater coll(egiorum) fabr(um) et cent(onariorum)* din colonia Apulum, anume Fabia Lucilla, care de asemenea este fiică de cavaler, *e(gregiae) m(emoriae) filia*, și nora unui alt cavaler roman, P. Aelius Silvanus, *duumvir et sacerdos* al coloniei Apulum²⁴⁵. Numai P. Aelius Valerianus, patron al colegiului fabricilor tot de la Apulum, a fost numai decurion al aceluiași colegiu²⁴⁶, un om mai modest, căruia la moarte colegiul se vede nevoit, spre a cinsti totuși memoria patronului său, să-i pună o piatră pe mormint și probabil să finanțeze funeraliile din subscripția făcută între membrii colegiului.

În sfârșit, mai amintim că la Sarmizegetusa sînt atestați epigrafic și doi patroni ai singurelor decurii ale colegiului fabricilor. Dintre aceștia, T. Ancharius Octavius este și el decurion al coloniei Sarmizegetusa²⁴⁷, tot așa precum un om foarte bogat trebuie să fi fost și Sextus Attius Secundinus, patronul decuriei III a colegiului fabricilor, căruia acesta îi ridică o statuie, din bani strînși prin subscripție [*alere co[n]lato*], cînd ordinul decurionilor coloniei Sarmizegetusa îi acordă onorific insignele de duumvir, obținute desigur ca urmare a unor mari sume de bani donate de el ordinului, căci altfel, datorită originii lui modeste, probabil libertină, era exclus de la dreptul de a fi ales pe cale normală în ordinul decurionilor. Putem presupune că va fi fost la origine chiar *faber*, meșteșugar, făcînd parte din colegiul fabricilor datorită profesiei sale.

Se dovedește astfel prin multe dintre cele arătate mai sus că meșteșugarii din marile orașe organizati în colegii ajung adeseori la o foarte bună stare financiară, ceea ce le permite onora să se ridice mai sus, ajungînd augustali sau chiar membri onorifici ai ordinului decurionilor.

COMERȚUL ȘI CIRCULAȚIA MONETARĂ

Caracterul larg al producției de mărfuri și varietatea mare a produselor au impus schimburi foarte intense în interiorul provinciei, ca și între provincia Dacia și celelalte provincii sau regiuni ale imperiului. Efectuarea acestor schimburi nu putea fi făcută numai de producătorii direcți, ele necesitînd recurgerea la serviciile negustorilor de profesie. Dezvoltarea schimburilor comerciale era favorizată de folosirea monedelor, care au circulat cu intensitate în tot timpul stăpînirii romane și pe tot întinsul provinciei.

Negustorii romani, ca și moneda romană, au pătruns în Dacia și înainte de cucerirea romană, precedînd, ca peste tot, legiunile. Drumurile străvechi, care legau Dacia de Marea Adriatică și țărîmul illiric al acesteia, au fost folosite de negustorii romani. După cucerire, negustorii romani găsesc în Dacia

un bun cîmp pentru exercitarea indeletnicirilor lor, de aceea ei vin și se așază în ea.

Dunărea, era o bună arteră de comunicație, care a permis efectuarea schimburilor comerciale la mari depărtări. Ea lega Dacia de toate provinciile dunărene și renane pînă la Ocean, iar spre est, pe Dunăre, corăbiile puteau ajunge ușor la Pontul Euxin, care făcea apoi legătura cu Grecia și cu ținuturile Asiei Mici, iar de-a lungul țărmurilor Mediteranei, cu toate regiunile din jurul acestei *Mare nostrum*, cum i-au spus romanii. Dunărea racorda de altfel rețeaua rutieră a Daciei cu marile artere de circulație ale imperiului. Folosirea pe scară largă a monedei va determina și ivirea unor activități cămătărești, în formele și în limitele cunoscute și din alte părți ale imperiului.

Inscripțiile amintesc negustori în trei orașe din Dacia. La Sarmizegetusa avem pe *Caius G[a]bianus e[st] Proculus] Apollofan(es] Suri neg(otiatores)*²⁴⁸. La Apulum o inscripție ne face cunoscuți pe *Aurelii Alexander et Flavius*, de asemenea *Suri negotiatores*²⁴⁹, iar o altă inscripție pe *T. Aur(elius) Narcissus negot(iator)*²⁵⁰, care purtînd cognomen grecesc ar putea fi tot un oriental. Numărul negustorilor din Dacia Apulensis trebuie să fi fost însă mult mai mare, căci la Sarmizegetusa, după mărturia unei inscripții, negustorii din Dacia Apulensis, *negotiatores prov(inciae) Apul(ensis)*, aveau un *defensor optimus* în persoana lui Crassus Macrobius²⁵¹. Ei sînt deci organizați într-un fel de colegiu și își trimit în metropola provinciei, unde se afla sediul procuratorului financiar, un apărător, atît de necesar desigur unei asociații ca aceea a negustorilor. Misiunea lui acolo era de a apăra interesele asociației în fața reprezentantului fiseului imperial. Un ultim negustor e atestat epigrafic la Drobeta, *Prim(us) Ael(ius) Ion(icus) neg(otiator)*, după cognomenul pe care-l poartă este tot un oriental²⁵².

Vasile Pârvan, în studiul său despre naționalitatea negustorilor din Imperiul roman, ca și toți cei care s-au ocupat după aceea de negustorii din Dacia, a arătat că în afară de cei pe care inscripțiile îi menționează de-a dreptul ca negustori, mulți alții cunoscuți din inscripții erau de asemenea negustori²⁵³. Astfel, întrucît în întreg Imperiul roman majoritatea negustorilor sînt orientali, se poate admite că colegiile de *Galatae, Asiani și Ponto Bithyni* de la Napoca, Apulum și Germisara erau alcătuite mai ales din negustori grupați după provincia de origine, sub motivul cultului comun. Negustori se presupune că au fost și unii dintre orientalii documentați individual în regiunea auriferă, cum ar fi cei din *cives Bithyni* de la Ampelum, *Asclepius Asclep(iadis?)*²⁵⁴ și *Alexandrianus*²⁵⁵.

De asemenea, se presupune că negustori erau și cei cîțiva *Treviri* atestați epigrafic în Dacia, deoarece și această seminție galică din Belgica e cunoscută ca patria unor vestiți negustori, răspinși în multe provincii în epoca imperială. Trevir este în Dacia *T. Fabius Ib[li]liomarus*²⁵⁶ *domo Augusta Tre-*

verorum, azi Trier, fost decurion al canabelor de la Apulum, unde el pare să fi venit curînd după cucerire împreună cu alți *cives Romani* așezați în canabele legiunii a XIII-a Gemina. Trevir este apoi *L. Samognatus [Ter]-tius* de la Drobeta²⁵⁷.

Inscripțiile ne fac cunoscuți și negustori originari din Dacia stabiliți în afara provinciei, unde își exercită comerțul, ca și negustori din alte regiuni specializați în comerțul cu provincia Dacia. Astfel, la Salona îl avem atestat pe *Aurelius Aquila, dec(urio) Patavisensis neg(otiator) ex pro(vincia) Dacia*²⁵⁸, deci originar din Potaissa, unde el era decurion, plecat și stabilit poate numai temporar pentru afaceri în importantul oraș din Dalmația. Probabil tot ca negustori, fără ca această calitate a lor să fie mărturisită în inscripții, au ajuns în aceeași regiune și alți doi demnitari municipali din Dacia, *Cocceius Umbrianus, dec(urio), augur et pontifex civitatis Porolissensium prov(inciae) Daciae*²⁵⁹, deci originar de la Porolissum și stabilit în localitatea Nedinum, tot în Dalmația, și *Aurelius Longinus, dec(urio) col(oniae) Drob(etae)*²⁶⁰, pe care-l găsim la Tragurium, lângă Salona. La fel se crede că tot ca negustor a ajuns la Mytiline, în insula Lesbos, un decurion (*buleutes*) din colonia Sarmizegetusa, *P. Aelius Arrianus Alexander*²⁶¹, probabil grec de origine. Schimburi comerciale cu Egiptul documentează și un papirus descoperit la Tebthynis²⁶², localitate în provincia Fajûm, din Egipt, unde cuvintele *amis Dacicis* dintr-un papirus descoperit acolo s-ar referi, după părerea lui V. Pârvan, la un articol necesar la construirea unei case, exportat din Dacia²⁶³.

În schimb, la Aquileia, în nordul Italiei, *M. Secundinus Genialis, domo Cl(audia) Agrip(pina)*, din Germania Inferior, se intitulează *negotiator Daciscus*²⁶⁴, ceea ce înseamnă că el se ocupa în mod deosebit cu comerțul cu Dacia.

Rezultă din știrile epigrafice expuse mai sus, mai demult cunoscute și la care descoperirile mai noi nu au adăugat nimic, că principalele centre comerciale din Dacia erau Sarmizegetusa, Apulum și Ampelum, în Dacia Apulensis, Drobeta în Dacia Malvensis, Potaissa, Napoca și Porolissum în Dacia Porolissensis. Nu încapе îndoială însă că negustori au activat și în alte orașe și localități mai însemnate din Dacia, pentru care lipsesc deocamdată atestările epigrafice în acest sens. Un centru comercial a fost desigur și Micia, pe Mureș, pe unde se exporta sarea după cum am arătat. Însemnătatea Miciei ca centru de comerț este pusă în lumină de faptul că aci exista o *statio portorii* și că un sclav imperial din serviciul acesteia închină un altar *I.O.M. Terrae Dac(iae) Genio p(opuli) R(omani) et commerci*²⁶⁵.

Indicații în privința legăturilor comerciale ale Daciei în epoca romană cu celelalte provincii ne oferă și monedele provinciale, orașenești sau coloniale grecești, descoperite în provincia de la nordul Dunării, studiate de numismații B. Mitrea²⁶⁶ și recent de I. Winkler²⁶⁷.

Monedele de bronz emise la Viminacium, de la Gordian al III-lea pînă în vremea lui Valerian și Gallienus, între 239 și 254, au circulat și s-au răspîndit în mare număr în toată Dacia. Ele au putut ajunge în Dacia atît pe calea schimburilor comerciale regulate și intense, cit și pe cale oficială, prin sumele introduse în Dacia de fiscul imperial. De altfel, aceste monede de bronz au făcut parte din fondul de monede aflate în circulație în provinciile dunărene, alături de cele imperiale de bronz.

La fel drahmele de argint din Lycia, în Asia Mică, a căror emisiune încețază în vremea lui Traian, datorită mărimii și greutateii lor similare cu aceea a denarului roman, au intrat în circulația mai largă a imperiului, răspîndindu-se pînă în Gallia, de pildă. De aceea, cele 11 piese descoperite în Dacia nu au o prea mare semnificație din punctul de vedere pe care-l discutăm acum, ele putînd fi aduse în Dacia și de alte elemente decît cele orientale.

Celelalte monede coloniale grecești descoperite în Dacia însumează vreo 260 de piese, un număr relativ mare. Cronologic, ele datează începînd din timpul domniei lui Domițian, continuă cu cele din vremea lui Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius și Commodus, dar cele mai multe datează din secolul al III-lea, începînd cu Septimiu Sever pînă la Aurelian și chiar după aceea, pînă la Dioclețian (două piese de la Apulum). Ele vin în primul rînd din provinciile vecine mai apropiate, anume din Moesia Inferior (din orașele Tomis, Callatis, Marcianopolis și Nicopolis ad Istrum), din Tracia (Abdera, Anchialus, Byza, Deultum, Mesembria, Odessus, Pautalia, Philippopolis, Traianopolis și Serdica), din Macedonia (de la Amphipolis și Stobi) și chiar de la Corint în Grecia (o singură piesă), dar majoritatea monedelor coloniale sînt originare din diferitele regiuni și provincii ale Asiei Mici, iar cîteva din Alexandria din Egipt. Monedele microasiatice au fost emise în următoarele orașe: Calchedon, Nicomedia și Caesarea în Bithynia, Laodicea în Frigia, Ilium și Pergamum în Mysia, Acrasus, Smyrna, Philadelphia și Thyatira, în Lydia, Amorium în provincia Asia, Apollonia și Tabae în Caria, Amisus în Pontus, Caesarea din Cappadocia, Samosata din Commagene, Laodicea ad Mare, Helipolis și Antiochia în Siria și Berytus în Fenicia. Răspîndirea acestor monede din Asia Mică în Dacia ca și în provinciile apusene ale imperiului s-a făcut pe diferite căi, în parte poate prin trupele originare din acele regiuni și mai ales prin mijlocirea legiunilor aduse din Orient pe Dunăre și la Rin în secolul al III-lea, cum credea Mommsen²⁶⁸, dar fără îndoială și prin negustorii orientali, constituind o parte din capitalul bănesc adus cu ei din regiunile de origine, cum pe bună dreptate explica numismatul francez A. Blanchet²⁶⁹. Oricum, numărul mare de monede mărunte de bronz microasiatice descoperite în Dacia întărește constatarea privitoare la originea orientală, îndeosebi siriană, a negustorilor din Dacia și constituie un puternic indiciu pentru orientarea relațiilor comerciale ale provinciei și spre Asia Mică. Ele stau în legătură și cu fluxul de orientali spre

Dacia care se pare astfel că continuă și în prima jumătate a secolului al III-lea. Nu trebuie să pierdem apoi din vedere nici pe funcționarii imperiali și comandanții militari care vin din Orient, indiferent dacă ei sînt sau nu originari din acele regiuni, sau care din Dacia pleacă spre acele ținuturi, tot în serviciul imperiului, ducînd uneori cu ei pe sclavii imperiali pe care inscripțiile ni-i relevă apoi în diferite orașe din Orient, cum am avut prilejul să observăm în unele cazuri. Aceeași orientare spre provinciile de limbă greacă ale Asiei Mici o indică și amforele cu ștampilă descoperite recent în cîteva localități din Dacia Inferior²⁷⁰.

Totuși, schimburile comerciale cele mai intense și mai active ale Daciei sînt cele cu provinciile vecine, cu Italia de nord și cu provinciile apusene de pe Dunăre și Rin, pînă în Gallia, după cum rezultă nu din circulația monetară, căci aceste provincii nu au bătut monede proprii, folosind monedele bătute în monetăriile imperiale, ci din studiul mărfurilor și produselor importate, ca și din prezența în Dacia a negustorilor occidentali, mai ales treveri.

Dacia importa din Italia amfore cu vin de calitate superioară și ulei de măsline. Importul de vin și ulei începe îndată după cucerire, după cum dovedește amfora de la Porolissum, cu numele împăratului Nerva, produsă de atelierul de la Parenzo, și a continuat probabil în tot cursul secolului al II-lea, cum ar indica amforele comerciale descoperite în diferite localități din Dacia. Importat se crede că era, cum s-a amintit, și vinul mai scump, *merum*, servit la un banchet, a cărui socoteală ne-a păstrat-o o tăbliță ebrăzată²⁷¹. Aquileia era încă de mult centrul de unde se îndreptau spre provinciile dunărene produsele italice²⁷². De aceea, nu e de loc întimplător că tocmai în acest oraș este documentat un *negotiator Daciscus*. Tot din Italia veneau lucerne, vase de bronz, diferite obiecte de bronz, stofe fine și altele. Din provinciile renane se aduceau lucerne, obiecte de bronz și vase *terra sigillata*, pentru orașenii bogați și pentru soldați, ele făcînd parte din echipamentul militarilor. Din Pannonia vecină se aduc de asemenea vase fine, lucerne și altele. La Cenad s-au descoperit cărămizi cu ștampila *Siscia*²⁷³, deci din cărămidăria orașului. Din Orient se aduceau stofe fine, sticlă, geme și altele.

Principalele articole de export ale Daciei erau aurul, sarea și lemnul, care se trimiteau în primul rînd în Italia. Sarea se exporta și în Pannonia, poate și în Dalmația. În general, Dacia trimitea în Italia și în celelalte provincii materii prime, aur, cupru, sare, lemn, cereale, miere, ceară, piei, lînă. De asemenea, Dacia făcea schimburi comerciale cu lumea liberă, *barbaricum*, dinafara imperiului. Unul din punctele în care se făceau aceste schimburi era Porolissum. Așa se explică, se pare, descoperirea în această localitate a unui însemnat număr de geme, care constituiau probabil unul din articolele ce se vindeau triburilor libere²⁷⁴. Desigur, se ofereau acestora și alte podoabe și produse fine, ca vase, lucerne, articole de metal etc. Se primeau în schimb

animale, materii prime, sclavi. Beneficiarii atestației epigrafice la Porolissum și în alte localități de pe această graniță a provinciei aveau probabil, printre altele, și misiunea de a supraveghea aceste schimburi cu *barbaricum*. Noi sintem chiar de părere că cele două mici *castella* de pământ de pe sectorul dinspre Brebi al *limesului Porolissensis*, amindouă avînd cîte o poartă care se deschidea spre *barbaricum*²⁷⁵, au servit, pe lângă rolul lor de apărare, și pentru efectuarea schimburilor dintre negustorii romani și căpeteniile populațiilor libere, sub ochii soldaților și ai beneficiarilor.

Intensitatea circulației monetare în Dacia romană este mai mare decît ori-cînd înainte, cum rezultă din marele număr de monede descoperite pe tot cuprinsul provinciei. Descoperirile de monede izolate sau de tezaure monetare fac dovada unei enorme cantități de monede aflate în circulație în Dacia. Ele au intrat în Dacia pe diferite căi, ca sume plătite de fiscul imperial pentru salariile funcționarilor, a soldelor soldaților, pentru investițiile făcute, mai ales în întreprinderile economice, cit și pe calea schimburilor comerciale. În Dacia circulă monedele din toate cele trei metale, aur, argint, bronz și toate nominalurile bătute, *aurei*, denarii, quinarii, antoniniani de argint, așii, dupondii și sestertii din bronz. Descoperiri de monede s-au făcut în ruinele orașelor, unde ele sînt cele mai numeroase, ale castrelor și ale așezărilor rurale, unde numărul lor este mai mic. Nu lipsesc nici din așezările cele mai modeste ale autohtonilor, ca și din necropolele acestora. Monedele de aur descoperite în Dacia sînt însă relativ puține la număr. Nu se cunoaște nici un tezaur de monede de aur în Dacia. Moneda cea mai răspîndită este cea de argint. Denarii și antoniniani, noua monedă de argint emisă de Caracalla, se teaurizează, după cum dovedesc cele aproximativ 100 de tezaure descoperite pînă acum în Dacia²⁷⁶.

Unitatea de calcul este fie sestertul, fie denarul. Inscriptiile fac uneori mențiune de însemnate sume de bani cheltuite pentru construcții, ca donații făcute cu prilejul alegerii de magistrați, împărțire de ajutoare etc. Cea mai mare sumă de bani amintită de inscripțiile din Dacia este cea de 80 000 de sesterti donată de *Q. Aurelius Ter[t]ius* de la Sarmizegetusa cu ocazia alegerii lui ca flamen, pentru *annona* orașului, *ob honorem flamonis et (sestertios) (octoginta milia) n (ummos) ad annonam*²⁷⁷. Pentru pavarea cu piatră a jumătății unei piețe la Sarmizegetusa, o altă inscripție menționează că s-au cheltuit 50 000 de sesterti²⁷⁸, iar pentru construirea frontonului clădirii colegiului fabricilor de la Apulum suma de 6 000 de sesterti. Iarăși, la Sarmizegetusa o inscripție deja amintită spune că pentru funeraliile și ridicarea pietrei de mormint a unui membru al colegiului fabricilor acesta a contribuit cu suma de 400 de denari. În sfîrșit, o inscripție de la Micia amintește o ofrandă (*sacrum*) făcută templului lui *Silvanus Domesticus* în valoare de 10 ponde de argint, *a (rgenti) p (ondum) (decem)*²⁷⁹, ceea ce înseamnă vreo 800 de denari.

În denari sînt calculate prețurile tuturor tranzacțiilor pe care le cuprindeau tăblițele cerate, ca vînzări și cumpărări de sclavi, cumpărarea unei jumătăți de case la Alburnus Maior, cu prețul de 300 de denari, contractele de muncă pentru exploatarea minelor de aur, încasările și cheltuielile unui colegiu etc. Una dintre tăblițe cuprinde contractul pentru păstrarea, fără dobîndă, a unei sume de 50 denari²⁸⁰. În schimb, alte patru tăblițe cerate cuprind contracte de împrumut de bani pe termen scurt a unor sume relativ mici, de 140 cea mai mare²⁸¹, cu dobîndă de 1% pe 30 de zile²⁸², adică 12% pe an, ceea ce firește este o dobîndă foarte mare. Cămătăria spoliatorie, o plagă a societății romane, era deci practică și în Dacia. O ultimă tăbliță cerată pe care o amintim cuprinde contractul, redactat și semnat pe două perechi de table, de constituire la 28 martie 167, de către doi oameni de afaceri, Cassius Frontinus și Iulius Alexander, a unei asociații, un fel de casă bancară, *societas danistariae*²⁸³, care avea ca scop de a da bani cu împrumut. Suma depusă de cei doi asociați era de 767 de denari, ceea ce dovedește că împrumuturile avute în vedere nu erau nici ele preamari. Veniturile scontate că se vor realiza urmau să se împartă proporțional.

Cu timpul însă, în circulația monetară din Dacia se produc dificultăți și perturbări cauzate, pe de o parte, de tot mai accentuata depreciere a denarului de argint, ca urmare a alterării treptate a calității argintului, începînd încă din vremea lui Septimiu Sever, iar pe de altă parte de atacurile tot mai aprige ale popoarelor barbare împotriva granițelor provinciei, cărora imperiul le poate face față tot mai greu. Am văzut că pe timpul lui Gallienus situația din Dacia devenise haotică.

Marea criză a Imperiului roman din secolul al III-lea este însoțită și de o gravă criză monetară, care determină alterarea și deprecierea monedei de argint. Emiterea noii monede de argint de către Caracalla, numită *antoninian*, nu face decît să grăbească și să adîncească criza monetară. Noul nominal, emis și de împărații următori, cu excepția lui Elagabal, se prezintă de la început ca o monedă fiduciară, supraevaluată, echivalată cu unul și jumătate sau cu doi denari, impus forțat în circulație. Compoziția lui de metal fin scade treptat, ca și a denarului de altfel, pînă a ajunge pe vremea lui Gallienus o simplă monedă de aramă trecută doar printr-o baie de argint.

Spre a face față lipsei de monede de bronz, de mică valoare, dar foarte necesare în schimburile mărunte de toate zilele în cadrul măsurilor luate de Filip Arabal pentru refacerea situației Daciei, după marele atac al carpilor din anul 245, împăratul acordă provinciei dreptul de a bate monedă proprie de bronz. Primele monede cu efigia împăratului pe avers și cu reprezentarea provinciei sub chipul unei femei ținînd emblemele celor două legiuni din Dacia, însoțită de legenda *Provincia Dacia*, pe revers, sînt emise în iulie sau august 246 și emiterea lor continuă timp de 11 ani, pînă în 256, pe timpul lui Valerian și Gallienus²⁸⁴.

Monedele provinciei Dacia sînt asemănătoare ca stil cu cele ale Moesiei Superior, bătute la Viminacium, unde funcționa în acest timp o monetărie imperială, de aceea unii numismați cred că tot acolo au fost bătute și monedele provinciei Dacia. Există totuși motive să credem că ele au fost bătute în Dacia și anume la Sarmizegetusa, utilizînd poate tipare și incizori, *scalptores*, aduși de la Viminacium²⁸⁵. Instalarea unei monetării la Sarmizegetusa era condiționată de faptul că aci, nu la Apulum, se găsea sediul procuratorului financiar al Daciei Apulensis, ajutor al legatului consular al celor trei Dacii, sub supravegherea căruia trebuia să se afle un asemenea atelier monetar. Noi credem că în legătură cu activitatea acestei monetării a provinciei Dacia trebuie pusă și atestarea epigrafică la Sarmizegetusa a lui *Ianuarus Aug(ustorum) lib(ertus) nummul(arius)*²⁸⁶. Datarea inscripției nu e asigurată, dar cei doi Augusti pot fi fără dificultate Filip Arabul și fiul său, mai degrabă decît Valerian și Gallienus, de pildă. Cît privește denumirea de *nummularius*, ea este foarte veche și designează pe cei care verificau monedele. Acum, în secolul al III-lea ei nu mai sînt, ca în epoca republicană, niște simpli zarafi în slujba cîte unui *argentarius*, bancher privat, ci se găsesc în serviciul fiscului imperial, încredințați fiind fie cu controlul și ajustarea monedelor care urmau să fie puse în circulație, fie cu verificarea celor care intrau în fiscul imperial, fie și a unora, și a altora²⁸⁷.

Emisiunile provinciei Dacia vor fi produs o oarecare facilitare a schimburilor și o reinviore a micului comerț interior. Dar între timp criza monetară se accentuează, iar moneda imperială de argint abia dacă mai conține în vremea lui Gallienus cîteva procente de metal prețios. Urmarea a fost că adevărata monedă de cupru, începînd de prin anul 257, nu se mai emite decît într-un număr foarte redus și neregulat, pentru ca după cîteva ani să dispară cu totul. În aceste condiții și orașele, care băteau pînă atunci monede proprii de bronz, au renunțat la emiterea lor mai departe, ea devenind prea costisitoare și cu totul nerentabilă pentru ele. Cu excepția citorva, marea majoritate a orașelor grecești își încetează emisiunile în cei 20 de ani care au urmat domniei lui Filip Arabul²⁸⁸. Monetăria provinciei Dacia nu putea face nici ea excepție. În anul 256 ea își încetează emisiunile, după ce cu doi ani mai înainte încetaseră să se mai bată cele ale Moesiei Superior de la Viminacium. În anul 258 și monetăria imperială de la Viminacium a fost transferată la Mediolanum²⁸⁹.

Dar deprecierea catastrofală a monedei de argint a provocat și alte fenomene de perturbare a circulației monetare, mai puternice în Dacia, datorită situației ei precare după jumătatea secolului al III-lea. Mai întîi se constată o masivă ascundere a tezaurilor monetare în vremea lui Gordian III, Filip Arabul, Decius și Trebonianus Gallus, continuînd cu cîteva tezaure îngropate sub domnia lui Valerian și Gallienus, a lui Gallienus singur și chiar la începutul domniei lui Aurelian.

În al doilea rînd, deprecierea totală a monedei de argint și criza monetară, împlăteie cu situația tot mai precară a provinciei, au determinat o slăbire a circulației monetare în Dacia. Am arătat însă că ea nu încetează cu totul, seria descoperirilor monetare și a tezaurilor de monede continuînd în tot cursul domniei lui Valerian și Gallienus, a lui Gallienus singur, a lui Claudius II Gothicul, pînă la începutul domniei lui Aurelian, de cînd datează ultimele monede din descoperirile izolate, ca și ultimele tezaure îngropate tocmai cu prilejul retragerii stăpînirii romane din Dacia în anul 271.

NOTE

- ¹ V. Christescu, *Viața economică în Dacia romană*, Pitești, 1929. Vezi de asemenea Daicoviciu, pp. 133—139; *OR*², pp. 43—112, și capitolul „Viața economică”, din *IstRom*, I, 396—417, cu bibliografia de la p. 472 sq., datorat lui D. Tudor.
- ² Vezi *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Emlékkönyv* (1956), pp. 209—221.
- ³ Cf. *ActaArchHung*, III, 1953, pp. 175—200.
- ⁴ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, București, 1957, p. 755 și urm.
- ⁵ *MCA*, I, 1953, pp. 743—754.
- ⁶ *ActaMN*, II, 1965, pp. 167—171.
- ⁷ *DolgCluj*, IV, 1913, pp. 110—124.
- ⁸ Cercetări inițiate în 1966 de Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, în colaborare cu Muzeul raional Aiud.
- ⁹ *DolgCluj*, VI, 1915, pp. 48—50.
- ¹⁰ Székely, p. 5—8.
- ¹¹ *DolgCluj*, II, 1911, pp. 108—110.
- ¹² *AÉrt*, XXI, 1901, pp. 242—250; *DolgCluj*, IV, 1913, pp. 128—154.
- ¹³ *Studii*, II, 1, 1949, p. 112.
- ¹⁴ Vitruvius, *De architectura*, VI, 8.
- ¹⁵ Columella, I, 5, 6.
- ¹⁶ *DolgCluj*, II, 1911, p. 260 sqq.; Székely, *loc. cit.*
- ¹⁷ *CIL*, III, 855; *DolgCluj*, II, 1911, p. 266 sqq.; *AISC*, V, 1944—8, p. 231 sq., 250 sqq.
- ¹⁸ *SCIV*, IV, 1953, pp. 293—295; VI, 1955, pp. 651—655.
- ¹⁹ *CIL*, III, 8021.
- ²⁰ Cf. *SCIV*, 1953, p. 594.
- ²¹ *CIL*, III, 971.
- ²² *SCIV*, XII, 1961, p. 136.
- ²³ *AÉrt*, XXV, 1905, p. 7 sqq. cu fig. 71. Relieful nu pare să aibă însă nici o legătură cu reprezentările cavalerului trac.
- ²⁴ Columella, II, 12.
- ²⁵ *CIL*, III, 1181, 1182, 1573 a; *ACMIT*, 1929, p. 305.

- ²⁶ *CIL*, III, 1549.
- ²⁷ *Istoria sclavajului în Dacia romană*, 1957, p. 140.
- ²⁸ *OR*², p. 420, nr. 286.
- ²⁹ *CIL*, III, 7637.
- ³⁰ *AISC*, I, (1928—1932), p. 106, nr. 3.
- ³¹ *IstRom.*, I, p. 397.
- ³² Cf. *D. Tudor*, p. 150 și 160 sqq.
- ³³ Vezi discutarea problemei colonatului în Dacia la *D. Tudor*, în *SAI*, II, 1957, pp. 33—38. Cf. și *M. Macrea*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 329.
- ³⁴ *SCIV*, XI, 1960, pp. 285—299.
- ³⁵ *SCIV*, XVII, 1966, pp. 19—30.
- ³⁶ Inedit, în Muzeul de Istorie din Cluj. A ieșit la iveală în săpăturile efectuate în ultimii ani de Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, sub conducerea lui *D. Protase*.
- ³⁷ *SCIV*, XI, 1960, p. 293 sq., 17; 1966, p. 23.
- ³⁸ *SCIV*, XI, 1960, p. 201 sq.
- ³⁹ *Ibidem*.
- ⁴⁰ *SCIV*, XIV, 1963, p. 157, n. 5.
- ⁴¹ *OR*², p. 66; *IstRom.*, I, p. 399 fig. 94.
- ⁴² *OR*², p. 66, fig. 12/4.
- ⁴³ *MCA*, I, 1953, p. 751, fig. 9.
- ⁴⁴ *SCIV*, XI, 1960, p. 292, fig. 7 și *SCIV*, 17, 1966, p. 28, cu fig. 8.
- ⁴⁵ *K. Marx*, *Capitalul*, I, p. 284.
- ⁴⁶ *Cichorius*, CX.
- ⁴⁷ *CIL*, III, 14493.
- ⁴⁸ *CIL*, III, tab. cer. XV.
- ⁴⁹ *MCA*, VII (1961), p. 378, cu fig. 15 = *FastiArch*, XIII, 1960, p. 365 sq., nr. 5807, cu pl. XXXIV, fig. 101.
- ⁵⁰ *CIL*, III, 1363.
- ⁵¹ *KorrbIVSL*, XLIV, 1922, p. 71 sq. = *ACMIT*, 1929, p. 308 = *Christescu*, I, p. 51 = *SCIV*, VII, 1965, pp. 7—12; cf. *ArhMold.*, IV, 1966, p. 175 sq., și *ActaMN*, III (sub tipar).
- ⁵² *CIL*, III, 1209.
- ⁵³ Vezi *Christescu*, I, pp. 11—52 cu toată bibliografia mai veche.
- ⁵⁴ *SCȘCluj*, V, 1954, p. 503 sq., n. 13.
- ⁵⁵ *Christescu*, I, p. 23, vezi și *Tudor*, p. 107 sqq.
- ⁵⁶ *CIL*, III, 1307.
- ⁵⁷ *MCA*, VI, 1959, p. 880 sq.
- ⁵⁸ *CIL*, III, 1312.
- ⁵⁹ *MCA*, VI, 1959, pp. 887—889, = *Tudor*, p. 277, nr. 152 = *AnnÉp.*, 1959, 308.
- ⁶⁰ *Jung*, p. 51; *Stein*, p. 82 sq., azi incomplete, și *Pflaum*, pp. 1065 și 1107.

Addenda care greșit cuprinde și numele a doi *procuratores ferrariarum* de la minele din regiunea riului Sava, în nord-vestul Bosniei, în provincia Dalmația, cu numele de *T. Fl(avius) Verecundus* și *M. Iul(ius) Macer*.

⁶¹ *CIL*, III, 1295.

⁶² *MCA*, VI, 1959, p. 886 sq., nr. 24.

⁶³ *CIL*, III, 1293.

⁶⁴ *CIL*, III, 12563.

⁶⁵ *CIL*, III, 1311.

⁶⁶ *CIL*, III, 7837.

⁶⁷ *CIL*, III, 7833, cf. 1289 = *ILS* 4071.

⁶⁸ *CIL*, III, 1088; cf. p. 1390.

⁶⁹ *Christescu*, I, 32 sq., 122 și 132.

⁷⁰ Vezi p. 254 sq.

⁷¹ *CIL* III, 1322 = *ILS*, 7153. Cu privire la interpretarea inscripției vezi notele 5 și 6.

⁷² Vezi *AISC*, IV 1941–3 198 sqq.; V, 1944–8, p. 285 sqq.

⁷³ Cf. *Jung*, p. 163; *Christescu*, I, p. 22; *AISC*, IV, 1941–3, p. 198 sq.

⁷⁴ *AISC*, IV, 1941–3, 197 sq., p. 222 sqq.

⁷⁵ *StCom.*, 12, 1965, p. 78.

⁷⁶ *CIL*, III, 1260, 1307.

⁷⁷ *CIL*, III, tab. cer. IX–XI.

⁷⁸ Cu privire la organizarea administrativă și exploatarea minelor de aur din Dacia vezi: *M. Rostowzew*, *Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit von Augustus bis Diocletian*, în *Philologus*, Suppl. IX, 1904, p. 449 sqq.; *Al. Bocănețu*, în *Codrul Cosminului*, I, 1924, pp. 412–416; *G. Popa-Lisseanu*, *Romanica*, București, 1926, p. 207 sqq.; *Christescu*, I, pp. 22–30; *J. Garcopino*, în „Revue de Philologie, de Litterature et d'Histoire ancienne“, XI, 1937, p. 97 sqq.; *Daicovicu*, p. 134; *M. Macrea*, *D. Protase*, în *SCȘCluj*, V, 1954, p. 503 sq.; *Tudor*, pp. 94–96, 213 sq.; *IstRom*, I, pp. 358 și 400–402; *U. Täckholm*, *Studien über den Bergbau der röm. Kaiserzeit*, Upsala, 1937, p. 110 sqq.; *O. Davies*, *Romain Mines in Europe*, Oxford, 1935, p. 198 sq. Inaccessibilă ne-a rămas însă lucrarea lui *S. Mrozek*, *Les mines d'or de Dacie au II-esiècle. Aspectssociales et administratives* (în limba polonă), în *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 72, 1966, pp. 85–117.

⁷⁹ *CIL*, III, 941; cf. *SCȘCluj*, V, 1954, p. 503 sq.

⁸⁰ *CIL*, III, 7822, 7827; „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 301 sq., nr. 1, p. 303, nr. 4 = *StCom*, 12, 1965, pp. 49–70, nr. 29–30.

⁸¹ *MCA*, VI, 1959, p. 884, nr. 21.

⁸² „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 302 sq., nr. 3; cf. „Dacia“, II, 1958, p. 261 sqq.

⁸³ *CIL*, III, tab. cer. X.

⁸⁴ Vezi mai jos.

⁸⁵ *Strabon*, III, 2, 8.

- ⁸⁶ *AVSL*, XII, 1878, p. 153.
- ⁸⁷ *Christescu*, I, p. 12 sq. și *TIR*.
- ⁸⁸ *TIR* s.v.
- ⁸⁹ *Plinius*, *Nat. Hist.*, XXXIII, 21.
- ⁹⁰ *AÉrt.*, III, 1883, p. 146.
- ⁹¹ *Diodor*, III, 12, 13.
- ⁹² *CIL*, III, tab. cer. VI.
- ⁹³ *CIL*, III, tab. cer. VII.
- ⁹⁴ *G. Téglás*, *Tanulmányok a romaiak dáciai aranybányászatáról*, Budapest, 1889, pp. 38–40.
- ⁹⁵ *AÉrt.*, XIII, 1893, pp. 133–137.
- ⁹⁶ *Vezi TIR*, harta și textul la localitățile respective cu bibliografia mai importantă.
- ⁹⁷ *Mitteilungen der Antropologischen Ges. in Wien*, N.S., XII, 1892, p. 47; cf. și *AÉrt.*, XII, 1892, p. 383.
- ⁹⁸ *Vezi nota 94.*
- ⁹⁹ *Plinius*, *op. cit.*, XXXIII, 21; *Strabo*, III, 2, 8–9.
- ¹⁰⁰ *G. Téglás*, *op. cit.*, pp. 44–50.
- ¹⁰¹ *AÉrt.*, XXXI, 1911, p. 374.
- ¹⁰² *Vezi TIR* sub localitățile respective.
- ¹⁰³ *K. Marx*, *Capitalul*, vol. I, p. 259.
- ¹⁰⁴ *Annales de Géographie*, Paris, 1924, p. 582; cf. *Christescu*, I, p. 12, n. 1.
- ¹⁰⁵ *Vezi TIR*, s.v.
- ¹⁰⁶ *Klio*, IX, 1909, p. 375 sq.
- ¹⁰⁷ *Ibidem.*
- ¹⁰⁸ *Vezi TIR*, s.v.
- ¹⁰⁹ *ActaMN*, II, 1965, pp. 163–193.
- ¹¹⁰ *CIL*, III, 1128 = *ILS*, 4303.
- ¹¹¹ *CIL*, VI, 30947 = *ILS*, 4302 etc.
- ¹¹² Cf. *Christescu*, I, p. 32, n. 2.
- ¹¹³ *P. Merlat*, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, p. 72 sqq.
- ¹¹⁴ *TIR*, s.v.
- ¹¹⁵ *Ibidem*, s.v.
- ¹¹⁶ *Christescu*, I, p. 30 cu bibliografia de la n. 7, apoi *IstRom*, I, p. 403.
- ¹¹⁷ *CIL*, III, 1121.
- ¹¹⁸ *DizEp*, II, 594.
- ¹¹⁹ *Dolgszeged*, 1928, p. 300.
- ¹²⁰ *Vezi nota 51.*
- ¹²¹ *CIL*, III, 1363.
- ¹²² *CIL*, III, 1209.
- ¹²³ *JÖAI*, V, 1902, Bbl., 124, fig. 26.

- 124 Pentru toate aceste localități vezi *TIR*, s.v.
- 125 *AVSL*, XIII, 1876, p. 302; *C h r i s t e s c u*, I, p. 50.
- 126 *OR*^a, p. 10. Ultimele cercetări confirmă exploatarea de către romani a salinelor din regiunea Ocnelor Mari, după cum ne comunică D. Tudor.
- 127 Vezi pentru această localitate, ca și pentru cele citate mai departe, *C h r i s t e s c u*, I, p. 37 sqq., precum și *TIR*, s.v.
- 128 *CIL*, III, 7895.
- 129 *CIL*, III, 12565.
- 130 Vezi „Dacia“, *N.S.* III, 1959, pp. 353–367.
- 131 „Dacia“, I, 1924, p. 246, nr. 6.
- 132 D. T u d o r, *Sucidava*, (1965) p. 50.
- 133 Se păstrează în Muzeul Arheologic din Cluj, fără număr de inventar.
- 134 Informație comunicată nouă cu bunăvoință de prof. D. Tudor.
- 135 *Res gestae*, XXI, 12, 13.
- 136 *MCA*, VIII, 1961, p. 375.
- 137 *CIL*, III, 8018 = *ILS*, 7247.
- 138 *CIL*, III, 14492.
- 139 *AnnÉp*, 1929, nr. 217.
- 140 *CIL*, III, 1220.
- 141 Cf. *RE*, XV, c. 959.
- 142 Cf. *RE*, I, c. 894 sq., iar pentru instrumentul de vizare, *groma*, folosit de acești *agrimensores*, vezi *JDAI*, XVI, 1901, pp. 127–132.
- 143 *JÖAI*, V, 1902, Bbl., 97 sq., nr. 2.
- 144 „Dacia“, I, 1924, p. 241, cu fig. 7–7 a.
- 145 *SCIV*, 18, 1967, p.
- 146 „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 536, cu fig. 36.
- 147 *CIL*, III, 1365.
- 148 *CIL*, III, 1601.
- 149 *ActaMN*, II, 1965, pp. 196 și 200.
- 150 Vezi mai jos p. 327.
- 151 *CIL*, III, 1005; cf. *AISC*, 1944–48, p. 246 sq.
- 152 „Dacia“, I, 1924, p. 246.
- 153 *C h r i s t e s c u*, I, p. 68 sqq., cu pl. III, 2–4, 6; IV, 1, 3.
- 154 Cercetări inedite conduse de Sever Pop, căruii îi datorez informația.
- 155 Cf. *RE*, Suppl. IX, 1962, c. 685.
- 156 *MKErt*, VI, 1913, pp. 17 și 19–23 și *Apulum*, III, 1947–9, pp. 180–188.
- 157 *ActaMN*, II, 1965, p. 200 sq.
- 158 Cf. *Apulum*, III, 1947–8, p. 181 n. 3.
- 159 *ACMIT*, 1930–1931, p. 27 sq.
- 160 *AVSL*, XIII, 1876, p. 281.
- 161 *ACMIT*, 1926–8, p. 216; „*RPAN*“, II–IV, 1940, p. 89 sqq.; cf. *MCA*, II, 1956, p. 153 sqq.

- ¹⁶² *Apulum*, V, 1965, pp. 557–561. Gupțorul credem că este de olărie, mai degrabă decît pentru cărămizi.
- ¹⁶³ Cercetări recente efectuate de Muzeul Banatului sub conducerea lui M. Moga.
- ¹⁶⁴ *AUB*, XIV, 1965, p. 38.
- ¹⁶⁵ *SCIV*, 17, 1966, p. 597, nr. 4.
- ¹⁶⁶ D. T u d o r, *Sucidava*, 1965, p. 44 sq.
- ¹⁶⁷ *CIL*, III, 8077, 2–7, 12, 18–20; *OR*², p. 399, nr. 130–133, p. 422, nr. 298, p. 425, nr. 319 și p. 428, nr. 350; *StCom*, 12, 1965, p. 51, nr. 1, p. 63, nr. 22 a; *SCIV*, XIII, 1962, p. 120 sq., nr. 4–5; XVI, 1965, p. 186 sq., nr. 16, p. 364, nr. 17; XVII, 1966, p. 518 sqq., numerele 12–17, 23–25, 28–29.
- ¹⁶⁸ *CIL*, III, 8077, 4 și 19.
- ¹⁶⁹ *OR*², p. 425, nr. 319. Cf. și *SCIV*, 16, 1965, p. 364, nr. 12 și 17, 1966, p. 597, nr. 7.
- ¹⁷⁰ *CIL*, III, 8077, 7.
- ¹⁷¹ *SCIV*, 16, 1965, p. 186, nr. 14 și 17, 1966, p. 597, nr. 4.
- ¹⁷² I. P a u l o v i c s, *Dacia keleti határvonala*, Cluj, 1944, p. 47 sq., cu fig. 8 = *ActaMN*, I, 1964, p. 189 sq., nr. 6.
- ¹⁷³ C h r i s t e s c u, I, p. 61 sqq., cu pl. 1,2 și II, 1.
- ¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 66 sq., 70, cu pl. III, 1, IV, 2.
- ¹⁷⁵ *Ibidem*, pl. V, 1–2.
- ¹⁷⁶ *Laureae Aquincenses*, I. Budapest, 1938, pp. 312–341; cf. „Ra“, XVI, 1940, II, p. 36 sqq.
- ¹⁷⁷ *CIL*, III, 1634, 1–11, 6286, 1–7, 8076, 1–31; *OR*², p. 389, nr. 53–63, p. 397, nr. 109–123, p. 411, nr. 223–8, p. 421, nr. 295–7, p. 423, nr. 307–8, p. 425, nr. 320–2, p. 432, nr. 370; *Apulum*, IV, 1961, pp. 189–217, *ArchMold*, I, 1961, pp. 144–202.
- ¹⁷⁸ C h r i s t e s c u, I, p. 72 sq.
- ¹⁷⁹ I d e m, I, p. 73; *AISC*, V 1944–8, p. 302 sq.
- ¹⁸⁰ *ArchMold*, I, 1961, pp. 190–195.
- ¹⁸¹ C h r i s t e s c u, I, p. 73 sq.; *OR*², p. 91 sq.
- ¹⁸² *ErdMuz*, XXVI, 1909, p. 32, fig. 13; *DolgCluj*, II, 1911, p. 85 sqq., fig. 9; D a i c o v i c i u, p. 154.
- ¹⁸³ *SCIV*, 16, 1965, pp. 797–802.
- ¹⁸⁴ „Dacia“, IX–X, 1941–4, pp. 431–440, cu pl. I.
- ¹⁸⁵ „Dacia“, XI–XII, 1945–7, pp. 276–279.
- ¹⁸⁶ „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 542.
- ¹⁸⁷ *CIL*, III, 8075, 1–50, 12634–8, 14216–32; C h r i s t e s c u, I, p. 74 sqq.; *OR*² p. 88 sq.
- ¹⁸⁸ Cf. *RE*, Suppl. IX, 702.
- ¹⁸⁹ *CIL*, III, 8277, 2 = 12677. Mai nou, D. Tudor susține că aceste ștampile (*SCIV*, XI, 1960, p. 345 sqq., numerele 35,45,50,53,56) ca și cele ale Drubetei (vezi nota următoare) ar data din secolul al IV-lea și ar sta în legătură cu armata Daciei Ripensis.
- ¹⁹⁰ *CIL*, III, 14216, 13.
- ¹⁹¹ *CIL*, III, 8075, 26.

- ¹⁹² *CIL*, III, 8075, 15–16; „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 543.
- ¹⁹³ *CIL*, III, 1631, 1–24, 6283–4, 8074, 1–30, 12630–2, 14216, 25–31, Szilágyi, pp. 52–59, 61 sq.
- ¹⁹⁴ *CIL*, III, 8063; cf. „Dacia“, VIII, 1964, p. 145 sqq., cu fig. 1–2.
- ¹⁹⁵ *AnnÉp*, 1939, 19; cf. „Dacia“, XI–XII, 1945–7, p. 279 sq.
- ¹⁹⁶ *CIL*, III, 1629–1630, 6282, 8064–8073.
- ¹⁹⁷ *OR*², p. 95–100; cf. *OCD*, p. 533.
- ¹⁹⁸ K. Torma, *Adalék észak-nyugati Dacia földész helyiratához*, 1864, p. 17; *ProblMuz*, 1960, p. 229; cf. *OCD*, p. 533.
- ¹⁹⁹ În afară de lucrările generale privitoare la colegiile profesionale romane, dintre care amintim doar pe aceea încă fundamentală a lui J. P. Waltzing, *Études historiques sur les corporations professionnelles chez les romains*, I–IV, Bruxelles, 1895–1900, articolele *collegium*, din RE, IV, c. 380–480 și din *DizEp*, II, pp. 341–348, și studiul mai nou al lui H. Schulz-Falkenthal, *Zur Lage des römischen Berufskollegien zu Beginn des 3. Jhs. u.Z.*, în *Wissenschaftlicher Zeitschrift der Univ. Halle*, 15, 1966, p. 285–294 (despre privilegiile centonarilor după un rescript al lui Septimiu Sever și Caracalla), vezi cu privire la colegiile meșteșugărești din Dacia, Christescu, II, p. 78 sqq.; D. Tudor, în *IstRom*, I, p. 412 și J. Biró, *Kollegiumok a római Dáciában*, Szeged, 1963 (*Acta Univ. Szegediensis, Acta juridica et politica*, 10/6).
- ²⁰⁰ *CIL*, III, 1494, 7960.
- ²⁰¹ *CIL*, III, 1505, 1507; *AErt*, XXII, 1912, p. 403.
- ²⁰² *CIL*, III, 1504.
- ²⁰³ *CIL*, III, 1553.
- ²⁰⁴ *CIL*, III, 1210.
- ²⁰⁵ Christescu, I, p. 78 sqq.
- ²⁰⁶ *CIL*, III, 1431.
- ²⁰⁷ *CIL*, III, 7915.
- ²⁰⁸ *CIL*, III, 1497.
- ²⁰⁹ *DolgCluj*, IV, 1913, p. 259.
- ²¹⁰ *CIL*, III, 7933.
- ²¹¹ *CIL*, III, 1210.
- ²¹² *CIL*, III, 7900.
- ²¹³ *CIL*, III, 8018.
- ²¹⁴ *Klio*, XI, 1911, p. 504 sq. = *AnnÉp*, 1913, 75.
- ²¹⁵ *DolgCluj*, IV, 1913, p. 259 sq.
- ²¹⁶ *CIL*, III, 975, 984, 1212.
- ²¹⁷ *CIL*, III, 1016, 1207, 1209, 1217.
- ²¹⁸ *CIL*, III, 1043.
- ²¹⁹ *CIL*, III, 1212 = *ILS*, 7255.
- ²²⁰ *CIL*, III, 975 = *ILS*, 7146.
- ²²¹ *CIL*, III, 1051, 1083.

- 222 *CIL*, III, 1082.
223 *CIL*, III, 1051.
224 *CIL*, III, 1210, 7767 și *Klio*, X, 1910, p. 504.
225 *CIL*, III, 1174.
226 *CIL*, III, 1208.
227 *CIL*, III, 1207.
228 *CIL*, III, 1209.
229 *CIL*, III, 1217.
230 *CIL*, III, 1553.
231 *CIL*, III, 8018.
232 *CIL*, III, 1438.
233 *VDI*, 1947, nr. 3, p. 223, *MCA*, II, 1956, p. 635, *IstRom*. I, p. 412.
234 *CIL*, III, 13779.
235 *CIL*, III, 1016.
236 *CIL*, III, 1495.
237 *RE*, IV, 476, VI, 1915; ²*DizEp*, II, p. 396, III, p. 14; Christescu, I, p. 84.
238 *CIL*, III, 1497.
239 *Klio*, XI, 1911, p. 505.
240 *CIL*, III, 975 = *ILS*, 7146.
241 *CIL*, III, 1217.
242 *CIL*, III, 1051.
243 *CIL*, III, 1208.
244 *CIL*, III, 1209.
245 *CIL*, III, 1207.
246 *Ibidem*.
247 *DolgCluj*, IV, 1918, p. 259.
248 *CIL*, III, 1493.
249 *CIL*, III, 7915.
250 *CIL*, III, 7761.
251 *CIL*, III, 1068.
252 *CIL*, III, 14216.
253 V. P á r v a n, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 70 sqq.
254 *CIL*, III, 1324.
255 *DolgCluj*, VII, 1916, p. 77.
256 *CIL*, III, 1214.
257 *CIL*, III, 8014.
258 *CIL*, III, 2086.
259 *CIL*, III, 2866.
260 *CIL*, III, 2679.
261 *IGB*, XII, 125 = *IGR*, IV, 47.

- 202 *Pap. Tebt.*, II, 686.
- 203 V. P â r v a n, *op. cit.*, p. 72.
- 204 *CIL*, V, 1047 = *ILS*, 7526.
- 205 *CIL*, III, 7853.
- 206 *Atti del V Congresso Nazionale di Studi Romani*, 1940, pp. 1—11 (extras).
- 207 *Zur Problematik der Handelsbeziehungen mit den griechischen Städten*. Comunicare la Congresul de Studii Clasice de la Budapesta, 1965 (ms).
- 208 T h. M o m m s e n, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin, 1861, p. 736 sqq.
- 209 *NZ.*, *NK.*, VI, 1913, pp. 193—202; cf. B. M i t r e a în *Atti del V Congr. Naz. di St. Rom.*, p. 8 sq. (extras) și I. W i n k l e r, *op. cit.*, p. 72.
- 270 *Vezi SCIV*, 17, 1966, p. 597 sqq., numerele 7, 9, 11, 12, 13, 17 și 23.
- 271 *CIL*, III, tab. cer. XV.
- 272 *S t r a b o*, V, 1, 8.
- 273 „Dacia“, IX—X, 1941—5, p. 553, cu fig. 1/3.
- 274 *ProblMuz.*, 1960, pp. 225—229; *OCD*, p. 533.
- 275 *MCA*, VII, 1961, p. 493 sq. cu fig. 10.
- 276 *Atti del Congresso Int. di Numismatica*, vol. II, Roma, 1965, pp. 423—432.
- 277 *CIL*, III, 1448.
- 278 *CIL*, III, 1482 = *ILS*, 7132.
- 279 *CIL*, III, 7860 = *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 123 = *ACMIT*, III, 1930—1, p. 41, nr.16.
- 280 *CIL*, III, tab. cer., XII.
- 281 *CIL*, III, tab. cer., III.
- 282 *CIL*, III, tab. cer., V.
- 283 *CIL*, III, tab. cer., XIII.
- 284 B. P i c k, 1898, pp. 1—20.
- 285 *AISC*, III, 1936—1940, p. 281; *IstRom*, I, p. 457; *StCl.*, VII, 1965, p. 243.
- 286 *CIL*, III, 7903.
- 287 *RE*, XVII, 1417.
- 288 *AISC*, III, 1936—1940, p. 282; *NEH*, I, 1955, p. 160.
- 209 *NK*, LXII—LXIII, 1963—4, p. 24.

VIAȚA CULTURALĂ

O dată cu cucerirea Daciei și colonizarea ei cu un mare număr de oameni aduși din toată lumea romană, *ex toto orbe Romano*, cultura romană se răspîndește și ea intens în noua provincie. Viața culturală se manifestă în formele superioare și specifice structurii societății sclavagiste romane în secolele II—III e.n. În cea mai mare parte, cultura romană din Dacia a fost creată de clasa stăpînitoare, care o dezvoltă și o folosește potrivit concepției și intereselor ei. În mai mică măsură se face simțită participarea la crearea culturii spirituale din Dacia romană a sclavilor și a păturilor exploatare. În ansamblul vieții spirituale din provincia Dacia, predominante sînt elementele și formele de cultură romană, așa cum ele sînt cunoscute în partea occidentală și latină a Imperiului roman, făcînd astfel totodată dovada romanizării rapide și depline a provinciei. Elementele de cultură spirituală grecească sau orientală, care nu lipsesc din Dacia, nu schimbă caracterul esențial latin al culturii din această provincie.

În cele ce urmează ne vom ocupa sumar doar de unele aspecte mai de seamă ale vieții culturale din Dacia, atît de bogată și de interesantă în variatele și particularele ei manifestări, căci nu putem avea pretenția de a face o prezentare sistematică și cuprinzătoare oarecum a tuturor problemelor mai importante, cum am încercat în celelalte capitole ale lucrării de față, deoarece timpul de cercetare este prea vast, iar studiile monografice, deși nu lipsesc, nu îmbrățișează încă toate domeniile în care se manifestă și se concretizează cultura spirituală. Iar studiile de detaliu, deși numeroase, nu se referă nici ele la toate problemele care ar putea fi luate în discuție și studiate.

LIMBA ȘI SCRIEREA LATINĂ

Limba latină s-a impus de la început în Dacia ca limbă oficială, vorbită în administrația provinciei, în organele de conducere ale orașelor, în armată, ca și în toate raporturile dintre oficialitate și particulari. Chiar originea diversă și compoziția eterogenă a coloniștilor și a militarilor din Dacia, la care se adaugă marele număr al autohtonilor, au impus în mod deosebit, ca singurul mijloc de a se înțelege între ei, folosirea limbii latine, pe care majoritatea coloniștilor și a soldaților o cunoșteau și o vorbeau corect și cu ușurință, ca limbă unică, ceea ce a favorizat de altfel omogenitatea ei, caracterul ei

unitar de limbă comună. Răspîndirea ei era favorizată și de prestigiul de care se bucura ca limbă de cultură și de mare circulație, cu care putea rivaliza doar limba greacă.

O dată cu limba, o largă răspîndire, ca niciodată înainte, cunoaște și scrierea latină. Firește, nici limba, nici scrierea nu se răspîndesc la fel de intens pe tot teritoriul provinciei. Folosirea lor este mai frecventă în orașe și în castru, unde elementul predominant îl formau coloniștii și soldații romani. În regiunile mai îndepărtate de centrele urbane, mai ales din estul și de la granițele Daciei, limba și scrierea latină pătrund mai lent.

Numărul inscripțiilor de toate categoriile, de la cele monumentale, pînă la cele mai mărunte ștampile sau însemnări pe produse și obiecte de tot felul, se ridică la aproape 3 000, dintre care, după cum am spus, abia vreo 37, incluzînd și pe cele scrise pe obiecte de import, sînt scrise în limba greacă, iar două cu alfabetul semitic în limba siro-palmireană¹. Raportul numeric între inscripțiile latine și cele grecești constituie cea mai bună dovadă a universalei răspîndiri a limbii latine în Dacia. Inscripțiile grecești, cele mai multe în regiunea auriferă, printre care și o tăbliță cerată², aparțin coloniștilor originari din teritoriile de limbă greacă ale Peninsulei Balcanice, cît și orientaliilor care, puțini la umăr, nu cunoșteau încă limba latină.

Inscripțiile latine din Dacia sînt scrise în alfabetul monumental (*scriptura monumentalis*). Multe din inscripțiile monumentale din Dacia prezintă numeroase stîngăcii, imperfecțiuni și forme de litere proprii altor alfabete, astfel că s-a alcătuit o adevărată *scriptura vulgaris*, caracterizată tocmai prin amestecul formelor de litere și redarea lor stîngace, lipsită de eleganță. Tăblițele cerate sînt scrise cu alfabetul cursiv, *scriptura cursiva*. Limba inscripțiilor din Dacia este o limbă latină destul de corectă, care nu se deosebește de cea folosită în celelalte provincii și în care nu se poate surprinde nici o influență a autohtonilor.

Inscripțiile oficiale sînt cele mai corect redactate, pentru că ele folosesc un formular conceput în cancelariile guvernatorului provinciei, ale procuratorului, comandantului de legiune sau de trupă auxiliară. Aceste formulare folosite în Dacia nu diferă în general de cele utilizate în epocile corespunzătoare și în celelalte provincii. Termenii în care au fost redactate inscripțiile imperiale, adică cele scrise pe bazele statuilor ridicate împăraților, oglindesc într-o oarecare măsură evoluția concepției însăși despre puterea imperială. Astfel, începînd cu Septimiu Sever, întemeietorul unei dinastii, în titulatura imperială se impune termenul de stăpînul nostru, *dominus noster*³, iar fiul său Caracalla este proslăvit ca *felicissimus fortissimusque princeps*⁴, în timp ce mamei sale Iulia Domna i se dau epitetele de *mater sanctissimi Antonini Augusti et castrorum senatusque ac patriae*⁵.

Tot în timpul lui Caracalla devotamentul față de împărat este exprimat în termeni de adevărată adulație, ca *numini eius semper ac merito devota*⁶,

expresie reluată sub împărații următori de corpurile de trupă, de pildă sub Filip Arabul, de *coh(ors) II Fl(avia) Com(magenorum) Philip[p]iana devota n[u]mini maiestatiq(ue) [eiu]s*⁷. În aceeași termenii își exprimă devotamentul față de Gordian III și adunarea provincială: *concilium prov(inciarum) (trium) devoti (sic) numini maiestatique eius*⁸. Notăm că aici, ca și în alte inscripții, acordul numai formal este greșit.

În formulele stereotipe de cancelarie sînt redactate în general și celelalte inscripții onorare închinată guvernatorilor provinciei sau altor personaje distinse. Corectă este exprimarea în aceste inscripții oficiale și atunci cînd, rareori, ele se abat de la formula obișnuită a simplei înșirări a demnităților carierei senatoriale, ecvestre sau municipale, spre a exprima într-un mod mai particular grațitudinea pentru atitudinea binevoitoare și înlesnirile acordate, cum face de pildă provincia recunosătoare și devotată, *obs[tr]icta simul et de[v]ota provincia*, a lui P. Furius Saturninus, guvernator al Daciei Apulensis la începutul domniei lui Marcus Aurelius, într-o inscripție pe care am mai avut prilejul să o amintim⁹.

Inscripțiile votive sînt și ele redactate potrivit unor formule stereotipe. Atunci însă cînd se încearcă relatarea unor întîmplări mai aparte, care au determinat de pildă ridicarea altarului, ca în cazul unei inscripții de la Apulum, pusă de *Aur(elius) Marinus Basus et Aurelius Castor*, în care o întîmplare de lingă un pod, cînd ei, văzînd că o acvilă ce cobora dinspre munte era atacată de trei balauri, au intervenit scăpînd-o de primejdie, ea este confuză: *po(ntem?) Lyd[i] circumstantes viderunt numen aquilae descendisse (= descendisse) monte supra dracone(s) tres valida v[i] supstrinxit aquila(m) Hi s(upra) s(cripti) aquila(m) de periculo liberaverunt*¹⁰.

În mod obișnuit, particularii cînd pun inscripții se adresează lăpizilor, care le întocmesc la cerere textul după formulare consacrate. Totuși, atunci cînd trebuie să exprime ceva ce iese din formula obișnuită, exprimarea devine confuză. Astfel, într-o inscripție funerară de la Apulum, pusă în amintirea lui T. Varenus Sabinianus, cavaler roman, de către soția sa Cornelia Lucilla, ideea că peste sarcofagul în care zăcea o soră a acestuia, Varenia Probina, construind un pilon sau un stîlp, a așezat deasupra lui și corpul soțului ei (desigur tot într-un sarcofag) e exprimată nu îndeajuns de clar, mai ales din cauza întrebunțării ablativului absolut: *pila extracta sarcofagum in quo Varenia Probina q(uondam) Sabiniani soror condita erat etiam eius corpore conlocato superposuit*¹¹.

La fel, textul tăblițelor cerate este totdeauna redactat după o formulă juridică consacrată cu o frazeologie specifică am spune artificială și folosind termeni tehnici a căror semnificație nu totdeauna ne este binecunoscută. De altfel, în cîteva tăblițe cerate se specifică chiar la început că redactarea este făcută de către un scrib probabil de profesie (*scripsi rogatus*)¹².

În general, lăpicizii folosesc formulare alcătuite mai de mult și care s-au impus prin tradiție. Ei caută deci să se exprime într-o latină literară corectă, totuși în inscripții se face simțită și limba vorbită în viața de toate zilele. Elementele limbii vorbite se pot recunoaște în fonetică, în gramatică și în vocabular. Dar studiul inscripțiilor, nu numai din Dacia, ci din tot imperiul, a dus la constatarea oarecum neașteptată că ea este uimitor de unitară în tot imperiul. Explicația se crede că constă, în afară de caracterul stereotip al inscripțiilor, în menținerea unor legături neîntrerupte între diferitele provincii și între acestea și Roma, ceea ce a avut ca urmare evoluția uniformă a limbii populare în tot imperiul¹³. De aceea, cu greu se pot găsi în inscripțiile din Dacia fenomene de limbă vulgară sau abateri de la latina literară care să nu fie întâlnite și în celelalte provincii, atât în ceea ce privește fonetismul, cât și morfologia și sintaxa. De asemenea, în lexicul epigrafic rare sînt cuvintele care se întîlnesc aproape numai în Dacia. Printre acestea se numără și cuvîntul *quaestura*, care în expresia *ex quaestura sua* ne întîmpină în cinci inscripții din Dacia, patru din timpul lui Severus Alexander¹⁴, iar una din timpul domniei lui Filip Arabul¹⁵. Termenul e folosit ca un derivat al lui *quaestus* (cîștig, beneficiu, pradă)¹⁶, dar semnificația lui nu e suficient de clară, ea referindu-se totuși, fără îndoială, la *aerarium militare* al corpurilor de trupă, de sub sanctuarul castrului¹⁷, unde se păstrau atât banii trupei, cit și ai soldaților. În inscripțiile amintite expresia respectivă vrea să spună că monumentele închinat de corpurile de trupă din Dacia împăraților au fost ridicate prin mijloacele financiare proprii, nu din ajutoarele primite de la respectivii împărați (*donativa, indulgentiae, liberalitates*).

În Dacia, ca și în alte provincii ale imperiului, nu existau școli publice, organizate și întreținute de stat sau de orașe, nici elementare, nici de grad mai înalt, nici în orașe și cu atât mai puțin la sate. Nici imperiul, nici conducerea orașelor nu s-au îngrijit de răspîndirea măcar a cunoștințelor elementare în rândurile populației, mai ales în provincii. Sistemul sclavagist era de așa natură, încît învățămîntul nu constituia o preocupare publică pentru stat sau municipalități. La orașe ca și în centrele mici, cei bogați se îngrijeau singuri de instruirea copiilor, ca și a unora dintre sclavii lor, fie în familie, sub conducerea de obicei a unui sclav, fie în școli organizate.

Instruirea unora dintre sclavi era considerată de stăpînii lor necesară, spre a-i putea folosi în diferite activități, ca *villici, actores*, la conducerea vilelor rustice, a exploatărilor economice publice, arendate de *conductores*, în comerț etc. Sclavii din această categorie erau știutori de carte, posedînd o instrucție adecvată sarcinilor și funcțiilor încredințate de către stăpînii lor. Cît privește pletora de sclavi și liberti imperiali, folosiți ca scribi, secretari, contabili, arhivari etc. în administrația fiscală, vama sau aceea a minei de aur, ei veneau instruiți gata de la Roma, alții putînd fi poate instruiți în școli locale.

Despre existența și funcționarea unor școli private în Dacia nu avem nici un fel de știri directe. Cu toate acestea, putem presupune că în orașele din Dacia vor fi direcționate, ca și în alte provincii, școli publice de grad elementar, *ludi litterarii*, sub conducerea unui *magister*. Aceste școli țineau lecțiile de obicei sub porticele din for, iar magistrul era plătit foarte prost de părinții școlarilor. Se înțelege că numai familiile orășenilor mai avuți puteau să suporte chiar aceste minime cheltuieli spre a-și trimite copiii la școală. În aceste școli se învăța scrisul, cititul, memorarea și socotitul.

Centre de răspîndire a scrisului și primelor elemente de cultură erau și caestrele, știut fiind că aci ordinele se dădeau în scris, pe o *tessera*, cu transmiterea lor fiind încredințați *tesserarii*¹⁸. Numai în formațiile etnice, de *nationes*, după mărturia lui Hyginus, comenzile se dădeau prin viu grai și în limba lor (*viva tessera suo vocabulo*)¹⁹. În general însă, în toate trupele auxiliare subofițerii trebuiau să fie știutori de carte. De aceea, chiar soldații care la înrolare nu știau carte, și de aceștia bănuim că erau mulți, se străduiau, o dată intrați în armată, să învețe să scrie și să citească spre a putea avansa. Descoperirile arheologice dovedesc că asemenea străduințe nu au lipsit nici în Dacia, atât în caestre, cât și în orașe.

La Sarmizegetusa cineva s-a căznit să scrie de vreo două sau trei ori alfabetul, așa precum la Gherla un soldat, probabil, scrie tot pe o cărămidă, care nu e falsă²⁰, cum s-a crezut²¹, citeva nume, după care urmează cele 23 de litere ale alfabetului monumental latin. Pe o cărămidă de la Prolissum citim: *ocasion(em) nan(c)tus [sum] scrib(endi)*,..., adică „am găsit prilejul de a scrie...“, așa precum tot ca un exercițiu pot fi considerate desenele și însemnarea frumos scrisă a soldatului Aurelius Iulianus pe cărămizile din termele de la Drobeta²². Tot soldat pare să fie cel care la Apulum, în chip de exercițiu, probabil, scrie pe o cărămidă citeva nume, unele cu litere latine, altele cu litere grecești: *Marcus Marcianus Fuenas (?) Foinas (?) Μαρκιανος [] ιων Μαρκος [Μ] αἴμιος...*²³. Alți soldați își zgrie numele pe vasele care le aparțin, ca de pildă *[A]ure(l)ius ...Sre...* pe un fragment de vas din castrul de la Gilău²⁴, în timp ce un altul, *T. Avitus [Ger]manus*, își scrie numele punctat pe o plăcuță subțire de bronz²⁵.

Alte dovezi ale învățării scrisului în Dacia le constituie monumentele figurate înfățișînd copii cu instrumente de scris în mînă, cum este peretele de ediculă funerară de la Germisara (Geogiu), care reprezintă un copil de școală, în picioare, ținînd în dreapta două condeie de scris (*stili*), iar în cealaltă mînă un săculeț pentru rechizite (*crumena*)²⁶, sau medalionul funerar de la Micia, pe care de asemenea e înfățișat un copil ținînd într-o mînă un *stilus*, iar în cealaltă un mic ghiozdan, din care se vede ieșind un alt condei de scris²⁷. Chiar numai din aceste două exemple pe care le cunoaștem putem deduce că sculptorii din Dacia știau să redea plastic figura de școlar, pe monumentele funerare, prin atributele specifice ale acestora, nu după un canon

rigid, ci după cum permiteau scena și natura monumentului. E posibil de altfel ca pe medalionul de la Micia faptul că copilul cu rechizitele școlare ține două degete de la mîna stîngă ridicate, iar copilul de alături pare de asemenea că ține degetul mare de la mîna dreaptă ridicat să nu fie întimplător, ci să facă aluzie la obiceiul atît de răspîndit în antichitate al învățării computului prin mimica degetelor²⁸.

Ca o dovadă a răspîndirii scrisului putem invoca și numeroasele condeie de scris, *stili*, din bronz sau din os, descoperite în așezări și în castre. Materialul pe care se scria era mai întîi papirusul și pergamentul, care în Dacia nu credem că se vor fi folosit de către toți școlarii, fiind prea scumpe, mai la îndemîna lor fiind tăblițele de lemn unse cu ceară, confecționate în Dacia, de felul celor descoperite în galeriile de la Alburnus Maior, și mai ales cărămizile de iut, de felul celor amintite mai sus.

Un frumos perete de ediculă funerară de la Zam (j. Cluj) înfățișează pe defunct, un bărbat în vîrstă, ținînd într-o mînă un sul înfășurat, iar la șoldul drept un obiect care foarte probabil este o călîmară cu pene de scris (*theca calamaris*), cu ajutorul căreia se scria pe clasicul material de scris *papirus*. Inelul cu sigiliu care-l poartă pe deget sugerează ideea că ar fi vorba de un magistrat sau de un alt demnitar civil, poate de la Napoca, cum presupune cercetătoarea L. Țeposu-David, la locul descoperirii monumentului, unde a fost înmormîntat, el avînd poate o *villa rustica*²⁹.

Există deci dovezi destul de numeroase că în Dacia scrisul a fost larg răspîndit, mai ales în orașe, printre soldați și chiar printre sclavii imperiali sau privați, cum trebuie să presupunem că era de pildă *Secundus Cassi Palumbi servus a[ctor]*, care în numele stăpînului său depune suma de 267 de denari în asociația de împrumut întemeiată în 167 la Deusara, lângă Alburnus Maior³⁰. În mediul rural însă, dacă facem abstracție de vilele rustice și de proprietarii funciari mai mari, ca și de soldații din castre, scrisul a rămas mai puțin răspîndit, judecînd chiar după numărul relativ mic de inscripții, în mediul rural și mai ales în satele de autohtoni, unde pînă acum lipsesc cu totul urmele epigrafice. Analfabeții erau și unii dintre coloniștii peregrini. Am amintit mai sus că vreo patru tăblițe cerate sînt scrise de cîte o terță persoană, probabil scrib de profesie, cu motivarea că cel care l-a solicitat și care este unul dintre contractanții actului declară că nu știe carte să scrie, *quia se litteras scire negavit*³¹.

În sistemul de învățămînt roman din vremea imperiului o treaptă o constituia școala condusă de un *grammaticus*, care obișnuit își ținea lecțiile tot într-o mică încăpere din for. Învățămîntul secundar, cum l-am putea numi, era și mai puțin răspîndit, numai în orașe și numai pe seama copiilor, băieți și fete, din familiile aristocrației municipale, singurele care puteau să-și permită a da odraslelor o instruire la un nivel mai înalt. În școala gramaticului se învăța literatura clasică, latină și greacă, și celelalte arte liberale, *artes libe-*

rales, matematica, geometria, muzica²³. Despre existența școlilor de gramatică în Dacia nu avem, firește, nici o mențiune. Totuși, deprinderea literaturii clasice poate fi dedusă din unele inscripții. Am amintit mai sus însemnarea de pe o cărămidă de la Romula, spunînd că evenimentele războiului troian după Homer trebuie învățate: Τοῦ Τρω[ι]κοῦ πολέμου καδ' Ὀμηρ[ο]ν μάνανε τείν...³³ Homer era clasicul literaturii grecești care ocupa primul loc în școala gramaticului grec³⁴.

Ca material didactic erau folosite și picturile, mozaicurile și inscripțiile din for și din clădirile publice.

Comentarea clasicilor literaturii latine și a versificației în școlile din Dacia e dovedită de cele citeva epitafuri scrise în hexametri, pe care le cunoaștem din unele orașe și centre mai importante, ca Sarmizegetusa, Apulum, Germisara, Micia, Tibiscum și Romula.

Un epitaf de la Sarmizegetusa³⁵ este numai în parte versificat, dar începe cu începutul unui vers din Vergilius: *hic pietatis honos*³⁶. Vergilius este poetul cel mai apreciat și cel mai mult studiat în școlile de gramatică latină, poetul cel mai mult comentat, comparabil doar cu Homer al grecilor³⁷. În parte versificat este și epitaful Aeliei Hygia de la Micia³⁸. În hexametri sînt redactate, probabil după modele adaptate, epitafuri pentru Plotila Aemilia de Apulum³⁹, al unei femei Antonia din Pergam, (*quam generavit Pergamos*)⁴⁰, de la Ulpia Traiana, al unui militar anonim de la Gherla, plîns de „mama sa prea pioasă“ (*pien-tissima mater*)⁴¹, ca și al lui Aelius Iulius Iulianus de la Romula⁴². Valoarea lor literară este mediocră. O compoziție nu lipsită de o incontestabilă notă de originalitate au versurile de pe altarul închinat de un oarecare Bassus de la Germisara:

[Hanc ti]bi marmoreo caesam de monte d[icavi]
Regina undarum, nympha, decus nemo[ris]
[Vo]to damnasti p[er]fecta quem prece Bassus
M[oe]nit [a]e pro[p]ter moenia Germisarae⁴³.

— Ție, regină a apelor, nimfă podoaba pădurii
Bassus, a cărui rugi tu le-ai implinit bucuros,
Ți-a dedicat, dintr-o stană de marmură, altarul acesta
Lîngă Germisara ta, de pe ntăritele culmi⁴⁴.

Structură ireproșabilă au și hexametrii epitafului lui *Publius Aelius Ulpianus vet(eranus) ex dec(urione)* de la Tibiscum:

*Hanc sedem longo placuit sacrare labori
Hanc requiem fessos tandem qua condere artus
Ulpianus emeritis longaevis muneris annis
Ipse suo curam titulo dedit, ipse sepulcri
Arbiter hospitium membris fatoque paravit*⁴⁵.

Ulpui locașul acesta voi să-l consacre el însuși
Unei cariere-ndelungi, repaos în care să-și pună
Oasele sale trudite; cînd anii de oaste trecură,
Însuși, arbitru mormîntului său, își făcu epitaful
Însuși găti adăpost și destinului său și lui însuși⁴⁶.

Școli de retorică, cea mai înaltă treaptă a învățămîntului la romani în vremea imperiului, nu pare să fi existat în Dacia.

ARTA

Progresele tehnice și în general condițiile vieții economice și sociale introduse de romani în Dacia au determinat și o mare dezvoltare, în forme noi, deosebite de cele din epoca dacică, a diferitelor ramuri ale artei. Artă provincială romană din Dacia se alcătuieste și se dezvoltă în legătură cu nevoile vieții. Ea nu este o artă de factură superioară și de mare valoare, ci mai degrabă o artă modestă, creată mai adeseori de simpli meșteri decît de adevărați artiști. Executînd lucrări comandate de autoritățile provinciale sau municipale, dar mai adeseori de particulari, cu posibilități financiare limitate, ei încearcă să aplice canoanele consacrate sau modelele cunoscute⁴⁷.

Ramura de artă care își găsește și în Dacia o largă aplicare este arhitectura, civilă, religioasă și militară.

Cea mai veche și totodată cea mai remarcabilă construcție din Dacia este podul peste Dunăre, construit în răstimpul dintre cele două războaie dacice, între localitățile antice *Pontes* în Moesia Superior și *Drobeta* (Turnu Severin) în Dacia⁴⁸. Operă a vestitului arhitect Apollodor din Damasc, care a făcut însuși o descriere a temerarei lui realizări, ce nu a ajuns pînă la noi, dar despre care amintește de pildă Procopius în secolul al VI-lea⁴⁹, podul este una dintre cele mai însemnate creații ale arhitecturii romane, mult admirată în antichitate, și ale cărui urme au trezit un viu interes pînă astăzi⁵⁰. În opera lui cea mai de seamă, arhitectul greco-sirian a îmbinat, într-o perfectă armonizare, tradițiile greco-orientale cu principiile arhitecturii romane și tehnica desăvirșită a romanilor.

Arhitectura era o artă cu o veche tradiție la romani, bucurîndu-se de mare prestigiu. Vitruvius a fixat încă pe la sfîrșitul secolului I î.e.n., în tratatul său despre arhitectură, regulile care trebuie să fie avute în vedere și canoanele care trebuie aplicate la întemeierea unui oraș nou⁵¹. Aceste reguli au fost respectate și cu prilejul întemeierii coloniei Ulpia Traiana, făcut pe un teren nelocuit înainte, astfel că aplicarea canoanelor urbanismului s-a putut face fără nici o restricție. Planul orașului a fost de la început trasat și construcțiile, ridicate curînd după aceea, erau toate prevăzute în el. Nu ni s-a păstrat acest plan cadastral, despre care știm că era obișnuit săpat pe o placă de bronz și

copiat apoi pe altele de marmură, care erau expuse. Dar cercetările arheologice, deși nu au dezvelit pînă acum decît o parte a orașului, mai ales cea centrală, au pus în lumină planul regulat, geometric al acestuia. Artera principală, *kardo*, era orientată după prescripții pe direcția nord-sud, iar perpendicular pe ea, axul numit *decumanus*, pe direcția est-vest, corespunzînd se pare pe teren cu direcția principală a drumului imperial. Aproape de intersecția lor s-a plasat forul, iar paralel cu cele două artere principale au fost desigur trasate străzile. Orașul are o formă rectangulară regulată, cu laturile de 540×600 m, suprafața cuprinsă între zidurile de incintă fiind de $324\ 000\text{ m}^2$, adică 32,4 ha. Zidul de incintă este construit din blocuri patruleter de piatră, grosimea lui era de 1,80 m, iar înălțimea e apreciată a fi fost de 4—5 m. În față, deci în exterior, exista o *bermă* și apoi unul sau două șanțuri, iar în interior un *vallum* de pămînt care permitea accesul la crenelurile zidului. Pe fiecare din cele patru laturi se găsea cîte o poartă, pînă acum nici una cercetată, de la care porneau cele două artere principale care se întilneau în for. Colțurile cetății erau rotunjite și întărite cu cîte un turn patruater, de felul celui dezvelit în colțul sud-estic⁵².

Vitruvius arată că existau reguli pentru alegerea amplasării edificiilor publice și a templelor, dintre care unele, ca cel închinat divinităților protectoare ale orașului, templul triadei capitoline, al lui Mercur și altele, trebuiau să fie clădite în interiorul cetății, în timp ce, potrivit prescripțiilor haruspicilor etrusci, altele, ca cel al lui Marte, Venus, Vulcan și Ceres, nu puteau fi ridicate decît în afara zidurilor orașului⁵³. La Sarmizegetusa, în interiorul zidurilor, cercetările arheologice mai vechi sau mai noi au identificat sau dezvelit monumentalul palat al Augustalilor, *Aedes Augustalium*, lipit de for, termele și cîteva temple situate mai departe de for și mai aproape de zidurile de incintă, anume un templu sincretist, lîngă termele amintite, templul lui I.O.M. Dolichenus, altul al lui Belhammon.

Forul Ulpiei Traiane este înconjurat de un zid de incintă care închide un spațiu patruater, cu lățimea de 42 m, lungimea nefiind încă precizată prin săpături. Intrarea în for se făcea prin mai multe părți de pe latura de nord. El era deschis și pardosit cu lespezi de formă neregulată din gresie. De-a lungul peretelui de nord și în partea de est a forului, care era o piață neacoperită, s-au găsit bazele pe care se ridicau monumentele onorare. Inițial, o construcție, lipită de latura de nord a forului, a servit ca loc pentru hale (*macellum*), dar mai tîrziu, probabil o dată cu construirea palatului Augustalilor, ea a fost reameanțată ca o anexă a forului, comparabilă cu o *basilica*, de-a lungul pereților de nord și de est unde se ridică alte monumente onorare. Clădirea măsura 10×85 m și era acoperită cu țiglă, iar pereții erau căptușiți cu plăci de marmură. Pe la mijlocul acestui lung coridor se făcea trecerea din palatul Augustalilor în for.

Palatul Augustalilor (*Aedes Augustalium*) este cea mai monumentală clădire dezvelită la Ulpia Traiana și unică în genul ei în tot imperiul. Ea a servit ca sediu al ordinului Augustalilor, ai cărui membri se îngrijeau de întreținerea cultului împăratului și al Romei. Palatul are un plan unitar și simetric, conformându-se aceluiași reguli de perfectă geometrie arhitectonică. Clădirea datind de pe la mijlocul secolului al II-lea e.n. este un ansamblu arhitectonic închis, de formă rectangulară (65 × 85 m), alcătuit din două părți grupate în jurul a două curți: curtea mare și curtea mică, despărțite de un zid cu arcade și cu două intrări. Intrarea principală în toată clădirea se afla pe latura de nord a curții mari, unde s-au construit și niște încăperi mai mici, în timp ce pe laturile lungi, de est și de vest, se află câte o *basilica*, servind ca săli de întrunire ale ordinului. Curtea era pardosită cu lespezi de piatră și în mijlocul ei pe un soclu de piatră se înalța altarul împăratului (*ara Augusti*). A doua curte e mai îngustă și dispusă transversal, în cruce, față de curtea mare, formând un fel de portic sau peristil, pavat cu mozaic de cărămidă. Pe latura de sud a curții mici se află un șir de încăperi avînd o fațadă monumentală, cu cinci arcade sprijinite pe pilaștrici canelați, care se întinde pe o lungime de vreo 45 m. Încăperea situată la mijlocul acestei laturi a servit ca sanctuar, alta, cu hypocaust pentru încălzire, ca sală de ședințe. O încăpere subterană și izolată adăpostea tezaurul (*arca*) ordinului. Printr-o încăpere deschisă de lângă sanctuar se făcea trecerea în for.

Palatul Augustalilor de la Sarmizegetusa, în ansamblul lui, este o construcție tipic romană, concepută și realizată după aceleași principii arhitectonice care au stat și la baza construirii orașului însuși și a forului. S-a relevat pe bună dreptate analogia care există între planul general al palatului Augustalilor și acela al pretoriilor unora dintre castrele din Dacia⁵⁴, dar trebuie ținut seamă că acest tip de pretoriu el însuși se dezvoltă inspirîndu-se, cum am arătat, după modelul forurilor orașelor.

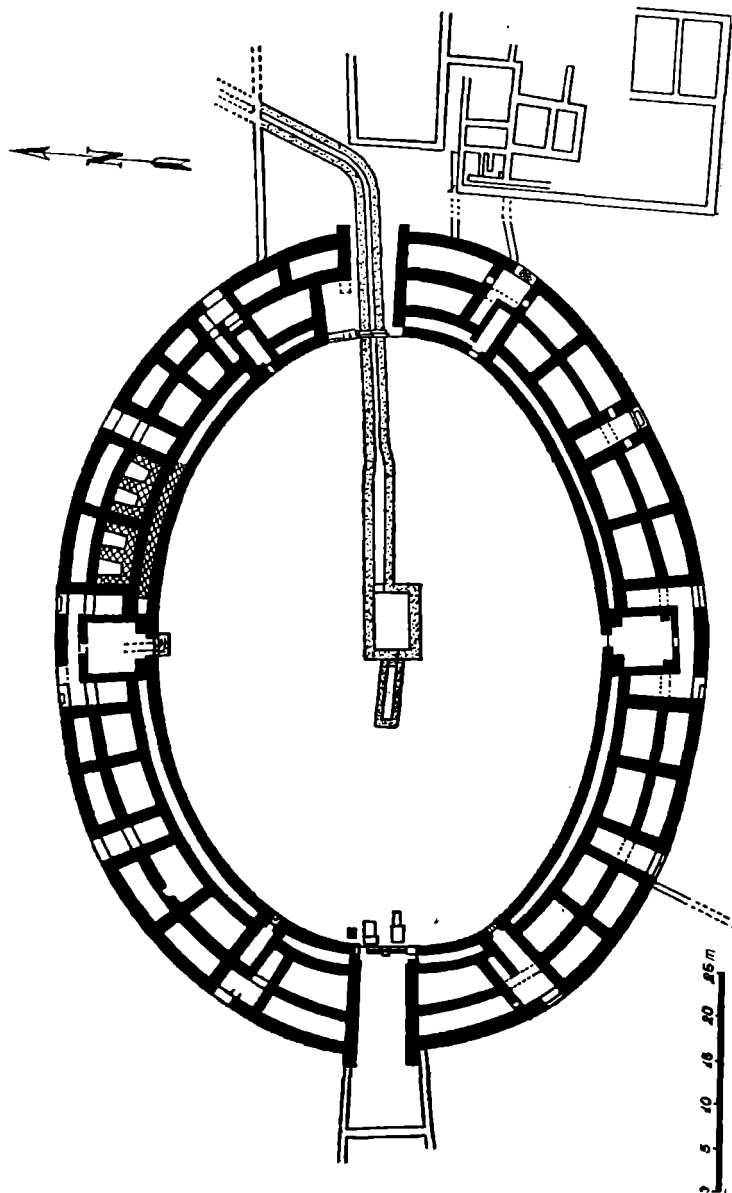
Planul orașului Ulpia Traiana este plan tipic de colonie romană nou înființată pe un loc cu totul liber de orice construcții mai vechi. Dar orașul închis ca o fortăreață a fost conceput a adăposti doar pe primii coloniști care puteau fi doar vreo 5 000—6 000. Creșterea succesivă a numărului locuitorilor a determinat foarte curînd revărsarea orașului în afara incintei fortificate. De altfel, unele clădiri de la început au fost sau urmau să fie ridicate în afara zidurilor (*extra muros*), ca de pildă unele temple, cum s-a amintit mai sus. Într-adevăr, cercetările mai vechi sau mai noi au identificat numeroase construcții printre care se impun în primul rînd atenției noastre amfiteatrul, apoi cîteva temple, ca cel al zeiței Nemesis de lângă amfiteatru, al lui Aesculap și Hygia, al Dianeii, al zeiței Virgo Caelestis, al zeilor sirieni, un *mithraeum* etc., două *villae suburbanae* și urmele altor construcții impunătoare, din ruinele cărora au fost scoase la iveală cîteva frumoase mozaicuri colorate. În felul acesta, aria pe care s-a întins orașul este mult mai mare decît aceea a incintei, care a

rămas însă tot timpul centrul monumental al oraşului. Aria de extensie a oraşului în afara zidurilor e limitată spre est, ca şi spre vest, de cîte o necropolă aflătoare la depărtare de circa 500 m de zidurile de incintă. Nici pe celelalte două laturi, cu excepţia poate a templului zeilor sirieni, nici una din construcţiile identificate pînă acum nu depăşeşte o atare depărtare. Putem considera deci că oraşul se întindea în toate direcţiile pînă la 500 m depărtare în jurul incintei fortificate, ocupînd astfel o suprafaţă totală de aproximativ 114 ha.

Amfiteatrul de la Sarmizegetusa, impunător prin ruinele sale, rămase pînă astăzi în picioare, nu se deosebeşte ca plan de amfiteatrele din celelalte provincii romane, fiind construit după aceleaşi principii, cu aceeaşi artă şi într-o tehnică similară. Data construirii lui nu se cunoaşte, dar pe la 158 se fac se pare reparaţii sau se efectuează lucrări la un acoperiş de ţiglă. Amfiteatrul are formă eliptică, cu axa lungă de 88 m, iar cea scurtă de 69 m. El constă din două părţi principale: *arena* şi *cavea* sau tribunele pentru spectatori. Arena, măsurînd 47×66 m, era despărţită de tribune printr-un zid înalt de 3 m, cu un parapet deasupra. La capetele axului lung se află cele două porţi, pe care intrau gladiatorii, iar la capetele axului mic alte două intrări care din arenă dădeau în cîte o cameră de serviciu. Publicul intra în amfiteatru prin 12 porţi deschise în zidul exterior. El şedea în tribune pe bănci de piatră sau de lemn.

Un al doilea amfiteatru se cunoaşte în Dacia la Porolissum, în imediata apropiere a castrului mare de pe Pomet⁵⁶. O inscripţie mai de mult cunoscută atestă că, dărîmat din cauza vechimii (*vetustate diplasum*), în 157, pe timpul lui Antoninus Pius, a fost reconstruit (*denuo-fecit*) prin grija procuratorului Tib. Cl(audius) Quintilianus⁵⁶. Cercetările arheologice au arătat că de fapt a existat la început un *amphiteatrum castrense* din lemn, care a fost reconstruit apoi în piatră. Axul lung al arenei este de 60 m.

Mai puţin cunoscute sînt planurile celorlalte oraşe din Dacia. Dintre ele, Napoca a fost de asemenea înconjurată cu un zid de incintă⁵⁷, forma ei fiind se pare de asemenea patrulateră. Dimensiunile aproximative ale ei fiind de 650×500 m, adică acoperind o suprafaţă de 32,5 ha. Incinta fortificată a Napociei se întindea spre nord pe linia axului *kardo*, pînă aproape de albia rîului Someş, corespunzînd orientării generale a drumului imperial ce venea de la Potaissa şi continua spre Porolissum. Axul *decumanus*, perpendicular pe *kardo*, pe direcţia est-vest, era mai lung se pare şi aproximativ paralel cu cursul rîului Someş. Perimetrul oraşului antic se află sub actualul centru al oraşului. În Piaţa Libertăţii cercetările din 1947 au pus în lumină un colţ al forului antic, pavat cu lespezi de piatră similare celor de la Sarmizegetusa⁵⁸. Nu avem nici o informaţie în legătură cu data cînd a fost construită incinta, dar după tehnica construirii zidului din blocuri de piatră lucrate şi legate cu mortar, ca şi după forma regulată a incintei, elemente care îşi găsesc o bună analogie la Ulpia Traiana, credem că ea datează dintr-o epocă mai timpurie, pro-

Planul amfiteatrului de la Sarmizegetusa

babil încă din prima jumătate a secolului al II-lea, curînd după acordarea de către Hadrian a rangului de *municipium*⁵⁹. Orașul s-a întins însă și în afara zidurilor, mai ales spre nord și spre est. Spre sud, de-a lungul drumului ce venea de la Potaissa, se afla necropola principală a orașului, care se întindea pînă aproape de zidul de incintă. Spre nord, dincolo de Someș, pe pantele însoțite de sud și de est ale dealului Cetățuui, existau vii și *villae suburbanae*. Tot în această parte, chiar pe dealul Cetățuui, se afla o a doua necropolă a orașului pe marginea drumului spre Prolissum.

La Apulum, *colonia Apulensis*, din actualul cartier Partoș, pare să fi avut un plan regulat, cu construcții masate în valea Mureșului, dar cercetările efectuate pînă acum nu ne permit în detalii reconstituirea planului orașului. În schimb, descoperirile arheologice pun în evidență faptul că *municipium Septimium Apulense* se întindea, fără un plan regulat, de jur-împrejurul castrului legiunii XIII Gemina, de pe dealul Cetății, cu centrul însă la est de castru, pe locul actualului oraș⁶⁰. Despre Romula se știe că a fost încinsă cu ziduri abia pe vremea lui Filip Arabul, în anul 248, după atacul carpilor, folosind mîna de lucru a militarilor (*circuitum muri manu militari a solo fecerunt*)⁶¹. Incinta are forma unui hexagon neregulat și se întinde pe o suprafață de 64 ha, incluzînd întreaga suprafață locuită, numai necropolele răminînd în afară⁶². În același fel se crede că și orașul Drobeta împreună cu castrul, a fost înconjurat cu o fortificație de pămînt de forma unui poligon neregulat, care închidea de asemenea întreaga zonă locuită⁶³. Astăzi urmele acestei fortificații au dispărut.

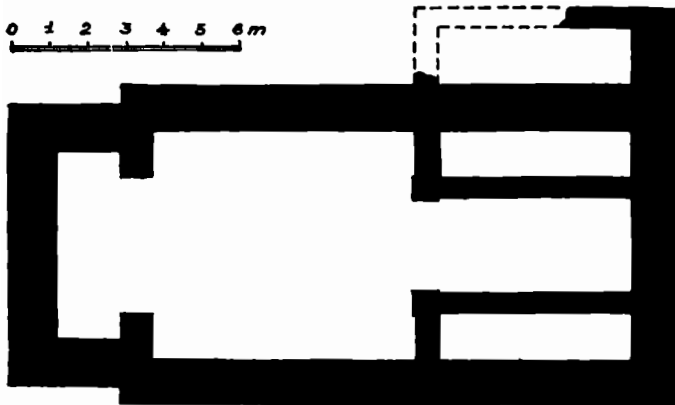
Arhitectura religioasă este reprezentată de temple și alte construcții sacre. Atestate epigrafic, cîteva sînt cunoscute și arheologic. Numai la Sarmizegetusa au fost identificate peste zece temple, atît în interiorul incintei, cît și în afara ei⁶⁴. Dar abia cîtorva a putut să le fie stabilit sau reconstituit planul. Nu s-a descoperit nici la Sarmizegetusa, nici în vreun alt oraș din Dacia templul din for sau Capitoliul, care din inscripții rezultă totuși că a existat aproape în fiecare oraș.

Din cele cîteva exemple pe care le cunoaștem⁶⁵ rezultă că și în Dacia templele, indiferent de divinitățile cărora le-au fost închinat, reproduc în mare tipul de templu greco-roman. Obișnuit, el este construit pe o platformă (*podium*) puțin ridicată față de terenul sau curtea înconjurătoare, are o formă patrulateră alungită, cu pronaos în față, cu o singură navă (*cella*) mare, care în cazul că templul este închinat unei triade este împărțită în trei nave. Templul este orientat cu axul lung pe direcția est-vest⁶⁶. În navă, pe un soclu, se ridică în fund statuia zeului cu fața spre est sau dacă templul era închinat triadei capitoline, atunci în nava centrală se afla statuia lui Iupiter, iar în cele laterale statuile Iunonei și Minervei. Altarele pentru jertfe se găseau jos, în fața scărilor de piatră care urcau pe platformă, la templu. În interior templul, adică nava sau navele, nu era luminat decît prin ușa din față, dinspre răsărit. În

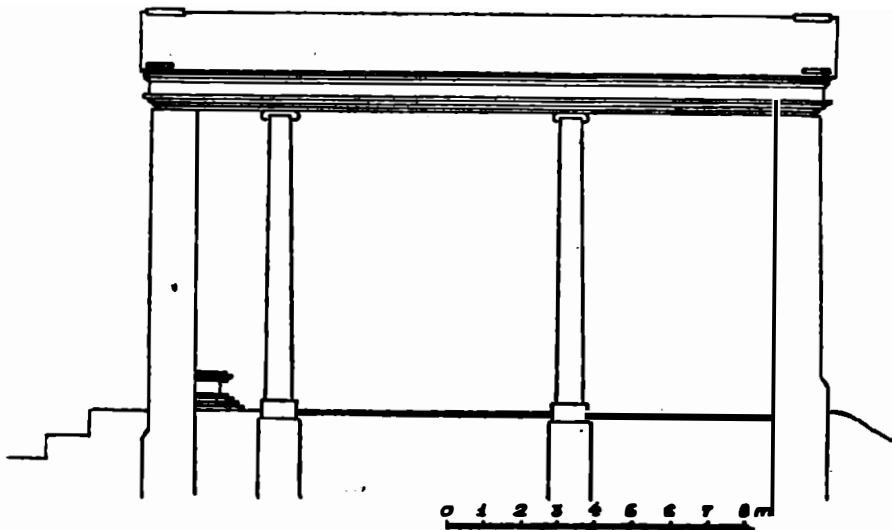
Dacia, templele sînt obișnuit construite într-o tehnică mai simplă. Întrebuințarea coloanei e redusă mai ales la interior și la fațadă, dacă nu lipsește cu totul. Templul este închis de pereți construiți din piatră în *opus incertum*. O caracteristică cel puțin a unora dintre templele din Dacia o constituie faptul că în partea opusă intrării se găsesc de obicei trei încăperi dintre care cea din mijloc poate fi deschisă. Credem că ele au servit pentru păstrarea tezaurului și a ofrandelor, ca și pentru serviciile de cult. De altfel, se constată că lipită de partea aceasta a templului obișnuit se mai construiește o încăpere anexă, presupusă a fi servit ca bucătărie (*culina*). Pentru exemplificare, prezentăm singurele planuri mai complete sau reconstituite care se cunosc mai bine. Unul este templul zeilor sirieni de la Sarmizegetusa⁶⁷. El este o construcție patrulateră măsurind în exterior 8,50 × 17,70 m, cu precizarea că în față pronaosul e mai strîmt cu 1 m decît nava, iar lățimea maximă, în spate, adăugînd și *culina*, ajunge la 10,60. Naosul măsoară în interior 2,50 × 5 m, nava 6,10 × 7 m, încăperea centrală din fund, deschisă spre *cella*, 2,5 × 5,80, încăperile alăturate cite 1,20 × 5,20, iar *culina*, 1,50 × 5,20 m.

Al doilea templu pe care-l prezentăm este cel de la Micia, cercetat de C. Daicoviciu⁶⁸. Inițial, el era un templu cu o singură navă și cu trei încăperi în partea de apus, avînd în exterior dimensiunile de circa 12,10 × 21,05 m, și nu știm cărei divinități îi era închinat. În anul 204 însă templul dărîmat din cauza vechimii este refăcut, pe cheltuiala și prin munca lor, de către maurii de la Micia (*numerus Maurorum Miciensium*) în frunte cu prefectul lor Iulius Evangelianus, dedicîndu-l zeilor paterni, de acasă, după cum precizează inscripția descoperită în ruinele lui: *Mauri Mic(ienses) et Iul(ius) Evangelianus praef(ectus) templum deorum patriorum vetustate conlapsum sua p(ecunia) et opera restituer(unt)*. Cu această ocazie, templul suferă unele modificări, fără să se abată însă de la tipul arhitectonic al templului roman din primele secole ale imperiului. Anume, nava este împărțită în trei, ca la templele triadei capitoline, prin ridicarea a două noi ziduri despărțitoare, în interior, iar pe latura de vest în exterior, pe aceeași linie cu încăperile din fund, se adaugă o nouă încăpere, corespunzătoare presupusei bucătării a templului zeilor sirieni de la Sarmizegetusa. În față nu știm cum se înfățișa templul, deoarece toată această parte nu este bine păstrată. Lățimea în interior a navei inițiale era de 10,60 m, iar după împărțirea ei în trei nava de la mijloc avea lățimea de 5,50 m, iar cele laterale de cite 2,20 m. Încăperea centrală din fund, măsura 3,40 × 3,50 m, cea dinspre nord — 2,90 × 3,50, cealaltă — 3 × 3,50, iar *culina* — 4,40 × 5,50 m. Zidurile, din care s-au păstrat numai temeliiile, sînt construite în *opus incertum*. S-a mai putut constata că în interior pereții templului erau pictați.

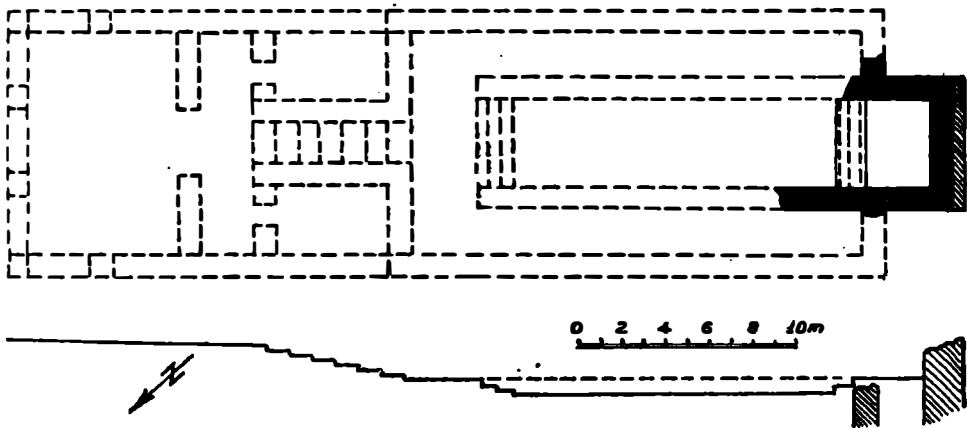
0 1 2 3 4 5 6m

Planul templului zeilor sirieni de la Sarmizegetusa

Sectiune longitudinală prin templul zeilor sirieni de la Sarmizegetusa (Reconstituire)

Planul (reconstituit) al mithraeum-ului de la Sarmizegetusa

Înfățișare și plan caracteristic au și în Dacia templele închinat (mithrea) zeului persan Mithras, care sînt adîncite în pămînt, amintind adorarea zeului în peșteri. Un asemenea *mithraeum*, numai parțial păstrat, a fost descoperit la Sarmizegetusa⁶⁹. Planul lui nu diferă de acela al altor *mithraea* cunoscute din restul imperiului.

Aceleași principii arhitectonice rezidă la ridicarea altor construcții, ca porticele, mai des amintite de inscripții⁷⁰ decît cunoscute arheologic, a termenilor publice, ca și a vilelor particulare din oraș⁷¹, a vilelor rustice etc.

Elementele arhitectonice decorative, ca frize, fusuri, baze și capiteluri de coloană s-au păstrat mai mult fragmentar. Capitelurile, ca peste tot în secolele II—III, sînt corintice, sau compozite, acestea adeseori stilizate cu ornamente de tradiție egipteană (frunze de lotus, papirus, capete de Hator).

Arhitectura militară este și ea bine reprezentată în Dacia prin castrele și fortificațiile de toate categoriile (*castra, castella, spaecula, burgi* etc.). Ele erau construite după regulile și canoanele arhitecturii militare, așa cum le cunoaștem mai ales din tratatul despre fortificații al lui pseud-Hyginus, pe care arhitecții militari (*metatores* sau *mensores*) le aplicau adaptîndu-le la configurația terenului și la posibilitățile sau resursele locale, după cum s-a mai arătat. Dar ramura cea mai reprezentativă a artei provinciale romane o constituie și în Dacia *sculptura*, în piatră sau în bronz, de caracter profan sau religios, realizată sub formă de statui sau reliefuri. Ea reprezintă aspectul cel mai interesant al artei provinciale romane⁷².

Statuile sînt puține la număr și ele reprezintă înfățișări, demnitari provinciali, divinități, iar statuile funerare reprezintă bărbați și femei în ținută obiș-

noaptea. În arta statuară trebuie să deosebim net produsele locale, mai modeste ca realizare artistică ca cele executate în afara Daciei, de către artiști talentați, ale căror opere se situează la nivelul cel mai înalt al epocii. În această ultimă categorie putem cita frumoasa statuie ecvestră de bronz, în mărime naturală, a împăratului Caracalla, descoperită în fragmente la Porolissum⁷³. Este o operă remarcabilă a unui artist de seamă de la Roma, unde se pare că ea a și fost probabil turnată în bronz și apoi transportată în bucăți, ansamblată și așezată pe un pedestal impunător de piatră în castrul mare de la Porolissum. Lucrare de reală valoare artistică este și statuia de bronz a împăratului Traianus Decius, din care se cunoaște numai capul, recent descoperit la Sarmizegetusa⁷⁴. Probabil de aceeași bună factură artistică erau și alte statui imperiale de bronz din Dacia, judecând după fragmentele păstrate. Astfel, se presupune că cea mai veche statuie imperială din Dacia ar fi una a împăratului Traian, din pretoriul castrului de la Drobeta, din fața podului de piatră de peste Dunăre, din care ar fi făcut parte trei fragmente de bronz descoperite⁷⁵, și inscripția considerată a fi fost scrisă pe soclul de piatră al acestei statui, dar care este mai probabil inscripția de fundare a castrului însuși, construit în 102—105 de *cohors I Antiochensium*⁷⁶. Tot de la Drobeta este de altfel și un cap de bronz aurit descoperit în ruinele termelor, considerat de asemenea a fi de la o statuie a unei împărătese neidentificate⁷⁷. De asemenea de la Romula se cunoaște mina dreaptă de la o statuie de bronz a unui împărat⁷⁸, iar de la Răcari, tot în Dacia Inferior, 3 000 de fragmente de la două statui imperiale, una ecvestră de bronz a lui Heliogabal, cealaltă a unui împărat neidentificat⁷⁹. Opere de import sînt în Dacia și multe dintre statuetele de bronz care redau, după modele de artă elenistică și romană, figuri de divinități sau de personaje umane, atleți etc. De o execuție artistică mai deosebită este de pildă statuia de bronz de la Sarmizegetusa reprezentînd probabil pe zeița Diana⁸⁰. La fel, statuile și reliefurile de marmură străină, ce nu se exploata în Dacia, sînt aduse din afară, din restul imperiului, și cu toate că unele sînt de o frumoasă execuție, nu pot fi totuși invocate pentru ilustrarea nivelului artistic al sculpturii din provincia lui Traian.

În contrast cu acestea, statuile în piatră lucrate în Dacia, deși se inspiră după modele clasice ale artei grecești sau romane, sînt realizări artistice modeste, atît prin execuția lor lipsită de măiestrie mai deosebită, cît și prin materialul nepretențios în care sînt executate, piatră locală puțin rezistentă. Cu toate acestea, sculptorii au reușit uneori să imprime trăsături specifice epocii modelelor pe care le imitau⁸¹. Astfel, statuia în mărime naturală a unei matroane romane cu copilul de mîna, din Muzeul din Cluj⁸², deși imită un model clasic, redarea pieptănăturii părului după moda feminină din vremea Iuliei Domna îi dă o notă particulară. Statui similare de femei romane, fără copil însă, obișnuit de caracter funerar, sînt destul de frecvente în mai multe localități din Dacia, ca de pildă una de la Apulum⁸³, alta de la Ulpia

Traiana⁸⁴ și o a treia din Muzeul Porțile de Fier de la Turnu Severin, originară de la Halînga⁸⁵. Tot așa, statuia de piatră din Muzeul de la Alba Iulia reprezentînd un comandant militar, mai degrabă decît un împărat⁸⁶, îmbrăcat în platoșă ornată cu cap de meduză, prin redarea figurii cu barbă, primește trăsăturile portretistice ale unui personaj real, probabil din a doua jumătate a secolului al II-lea. O a doua statuie de același tip se găsește în același muzeu, fiind mai recent achiziționată.

Dintre statuetele de bronz unele, ca aceea a Dianei menționată mai sus, cea reprezentînd un grup de doi gladiatori⁸⁷, copiată probabil după vreun model elenistic, ca și statueta zeiței Venus de la Potaissa⁸⁸, cu diademă și coafură caracteristice epocii Flaviilor, dar datînd probabil din epoca Antoninilor, sînt lucrate cu îngrijire și oarecare artă, spre deosebire de altele, de bronz sau de teracotă, executate în Dacia de meșteri locali, turnate în tipare de lut sau de plumb, care sînt de o execuție mai neîngrijită, uneori chiar rudimentară⁸⁹.

Lipsită de originalitate și adeseori stîngace este arta statuară religioasă, reprezentînd divinitățile în atitudini consacrate, aproape hieratice, însoțite de simbolurile caracteristice. Așa sînt de pildă statuile înfățișînd pe Iupiter pe tron, pe Cybele, de asemenea, șezînd pe un tron susținut de lei⁹⁰, pe zeița Hecate *triformis* de felul celei de marmură din Muzeul Brukenthal de la Sibiu, originară probabil de la Apulum⁹¹, pe zeul Priap cu panerul de fructe, cum este înfățișat de o statuie acefală de la Napoca⁹².

Cunoaștem numele unui singur asemenea sculptor care își scrie numele pe opera executată de el: *Cla(udius) Saturnin(us) sculpsit*⁹³. Statuia este de la Sarmizegetusa și reprezenta o femeie sprijinindu-se cu brațul stîng pe un altar, pe care este scrisă inscripția⁹⁴.

Cele mai numeroase lucrări de artă plastică din Dacia sînt însă reliefulurile de cult sau votive, și funerare. Cele votive sau de cult se referă la cele mai variate divinități adorate în Dacia, ca Mithras, Liber și Libera, Silvanus, Mercur, cavalerul trac, cavalerii danubieni, Aesculap și Hygia, Fortuna, Apollo, Diana, Pluto și Proserpina, Sabazius, dioscirii, geniile etc. Ele redau scenele mitologice, ca și figurile de divinități în atitudinile cunoscute și tradiționale. Execuția lor artistică însă este foarte inegală, unele dintre aceste reliefuluri remarcîndu-se tocmai prin stilul lor naiv. Chiar scenele bîre fixate tipologic, ca acelea ale mitologiei mithriace, sînt uneori naiv simplificate de cite un meșter local, cum se constată pe un relief din Muzeul din Cluj⁹⁵, redînd scena sacrificării taurului într-un mod contrastant de grosolan față de îngrijirea cu care sînt lucrate alte reliefuluri similare, ca cel de la Muzeul Brukenthal din Sibiu, de pildă, originar de la Vințul de Jos (= Apulum?)⁹⁶. Totuși, se constată și unele modificări în reprezentarea plastică a unor divinități, care apar astfel în postură deosebită de cea în general cunoscută. Astfel, cum a remarcat mai de mult C. Daicoviciu, în reprezentările

lui Liber și Libera, în timp ce Liber e redat ca un tânăr nud, în ținuta obișnuită, cu thyrsos și nebridă, însoțit de acoliții săi, perechea sa Libera e înfățișată pe cele mai multe reliefuri îmbrăcată cu chiton și mantie, ca urmare probabil a identificării ei cu vreo divinitate locală daco-tracică⁹⁷. De asemenea, D. Tudor a ajuns la concluzia că iconografia cavalerilor danubieni, așa cum o cunoaștem după numeroasele tăblițe votive de piatră sau de metal, s-a alcătuit în provinciile dunărene și în primul rând în Dacia⁹⁸. Mai nou, istoricul de artă antică E. Will este de părere că și reliefurile mithriace cu trei registre s-au alcătuit mai întâi în Dacia⁹⁹.

Numeroase și variate ca formă sînt monumentele funerare, ca altare, aedicule, stele, coronamente, baze și medalioane¹⁰⁰. Publicarea citorva noi monumente funerare de către D. Protase¹⁰¹, H. Daicoviciu¹⁰² și L. Țeposu-David¹⁰³ a relevat faptul că tipurile de monumente funerare, cunoscute și în alte provincii, în Dacia evoluează sau se îmbină, între ele, dînd naștere unor variante noi și îmbogățite, ca medalionul așezat pe spinarea a doi lei apotropaici¹⁰⁴ sau monumentul în formă de piramidă cu muchiile arcuite pe care s-au adăugat, în afară de obișnuitele simboluri funerare, și figurile decedaților. Monumentele funerare prezintă un deosebit interes din punct de vedere documentar, căci obișnuit ele înfățișează portretele defuncților, busturi sau figuri întregi, cu trăsăturile lor reale, atît în ceea ce privește trăsăturile lor fizice, cit și ale îmbrăcăminteii. Medalioanele înfățișează figurile defuncților ca adevărate portrete, adeseori împreună cu copiii, deci întreagă familia. Mai variate sînt reprezentările de pe pereții de aedicule și de pe stelele funerare. Ele înfățișează adeseori pe defuncți în activitatea lor din viață.

Orientarea principală a Daciei în domeniul artei plastice este, cum releva C. Daicoviciu, spre Italia de nord și provinciile dunărene, Moesia Superior, cele două Pannonii și Noricum¹⁰⁵. În ceea ce privește căile de pătrundere ale tipurilor și motivelor italice, observațiile făcute stabilesc, mai ales pentru monumentele funerare, în primul rând legături strînse cu Pannonia și Noricum¹⁰⁶. Altele se pare însă că au pătruns în Dacia prin legături directe cu nordul Italiei, poate și prin intermediul Dalmației¹⁰⁷.

Alături însă de curentul italic și în genere de cel al provinciilor occidentale, puternic și predominant, în arta provincială romană din Dacia se fac viu simțite și influențele orientale, venite din Asia Mică fie direct, fie prin intermediul teritoriilor din sudul Dunării, ale Moesiei și Thraciei. Firește că în Dacia Inferior, unde, cu excepția Drobetei, carierele de piatră lipsesc și monumentele de piatră sculpturale, de la statui și reliefuri, pînă la sarcofage, sînt aduse gata din sudul Dunării¹⁰⁸, orientarea spre Moesia și mai departe spre Thracia și Asia Mică este mai categorică. În primul rând, și în toată Dacia motivele ornamentale și simbolurile funerare sînt în cea mai mare parte de origine orientală, și frecvența unora dintre ele este mai mare

decit în alte provincii, unde aceste motive s-au răspindit de asemenea, ca de pildă figura lui Attis, atit de des reprezentată pe altarele funerare, lei funerari, adesea avind la mijloc capul lui Ammon sau al lui Serapis¹⁰⁹ etc. Tot de origine orientală sint de pildă reliefurile votive cu reprezentări de urechi¹¹⁰, așa precum de origine sudică grecească, este și scena banchetului funebru, atit de frecvent întilnită și variat redată pe monumentele funerare din Dacia Superior¹¹¹, dar absentă pină acum cu totul în Dacia Inferior¹¹². Semnificativ în privința influențelor sudice și orientale este și faptul că în Dacia forma de sarcofag monumental cea mai răspindită, încă din sec. II e.n., este cea zisă grecească, cu capac în formă de acoperiș de casă, lucrat dintr-o singură bucată, ca și cutia de altfel, și cu acrotere la fiecare colț¹¹³. În provinciile apusene acest tip de sarcofag se va răspindi pe aceeași cale, adică dinspre sud-est, abia în secolele III—IV¹¹⁴. Puține dintre sarcofagele monumentale din Dacia sint ornamentate sau cu inscripție¹¹⁵. Influența sudică, grecească, tracică sau orientală, se recunoaște în forma, ca și în reprezentările figurate ale tăblițelor de cult ale cavalerului trac¹¹⁶, ale cavalerilor danubieni¹¹⁷ și ale zeului Sabazius¹¹⁸.

În ansamblul ei arta sculpturală din Dacia este naivă și modestă în ce privește concepția, cit și execuția, totuși nu lipsită de oarecare originalitate și mai ales de interes. Sculptorii din Dacia sint mai adeseori pietrari, mai mult sau mai puțin iscusiți, decit artiști în adevăratul înțeles al cuvintului. Ei lucrează, ca și în restul imperiului, folosind *albume de modele*¹¹⁹, care circulau în provinciile dunărene. Artă provincială romană din Dacia îmbină influența curentului italic și a stilurilor din provinciile dunărene și apusene cu cele venite din sudul tracic și grecesc sau din orientul microasiatic și egiptean. Îmbinarea acestor elemente artistice și influențe stilistice variate, în mediul etnic atit de eterogen al Daciei, acordă nota de originalitate și interes acestei arte.

Ateliere de sculptură și pietrărie existau în Dacia mai ales în orașe și în așezările de lingă castre. Pe baza asemănărilor stilistice și a soiurilor de piatră folosite pentru confecționarea monumentelor se poate stabili existența atelierelor de pietrărie, a sculptorilor și lopicizilor în diferitele localități, cum s-a stabilit de pildă pentru Napoca¹²⁰. Examnarea din acest punct de vedere a unui mai mare număr de monumente, extinsă și la inscripții, ar avea, credem, bune rezultate cu privire la identificarea atelierelor din Dacia.

Pictura nu s-a păstrat aproape de loc, dar existența ei a fost de mai multe ori semnalată atit la Ulpia Traiana¹²¹, cit și la Apulum¹²². Două inscripții fac de asemenea mențiune despre pictarea unui portic, *picturam porticus*, probabil al clădirii augustalilor de la Ulpia Traiana, de către *Tib. Cl(audius) Ianuarius, Aug(ustalis) col(oniae), patr(onus) dec(uriae) (primae)*, împreună cu fiul său *Cl(audius) Verus*¹²³, și a altor încăperi ale aceleiași

monumentale clădiri ¹²⁴. Urme de pictură s-au păstrat și pe unele reliefuri de piatră. Am văzut de altfel că un *pictor* este atestat epigrafic la Apulum. Mai binecunoscute sînt mozaicurile (*opera musiva*) pe baza descoperirilor făcute. Cîteva asemenea mozaicuri s-au descoperit la Sarmizegetusa, altele la Apulum, iar unele sînt doar semnalate la Napoca, Porolissum, Ilișua etc.¹²⁵. Cele mai remarcabile prin valoarea lor artistică sînt două mozaicuri descoperite în 1823 la Ulpia Traiana, în afara incintei fortificate a orașului, înfățișînd două scene cu subiecte din ciclul războiului troian: *Judecata lui Paris* și *Implorarea lui Achile de către Priam*¹²⁶. Pe acest din urmă mozaic numele personajelor sînt scrise în grecește ¹²⁷. Un alt mozaic descoperit tot la Sarmizegetusa, în 1832, avea partea centrală distrusă, dar în casele de pe margini s-au păstrat o figură a zeiței Venus sau Victoria, amorași, genii și o *pelta* (scut) ¹²⁸. Mai multe mozaicuri s-au descoperit și la Apulum. Ultimul a ieșit la iveală în 1950 în Partoș și se distinge prin vioiciunea culorilor și imbinarea motivelor geometrice și florale. Pe două laturi ale covorului central, în cîte un cadru pentagonal s-au păstrat portretele a doi bărbați, însoțite de cîte o inscripție¹²⁹.

CULTE ȘI CREDINȚE RELIGIOASE

Unul din aspectele cele mai interesante ale vieții spirituale în Dacia romană îl constituie, fără îndoială, manifestările religioase. Numărul inscripțiilor sacre din Dacia se ridică aproape la o treime din numărul total al inscripțiilor de tot felul, iar reprezentările plastice de divinități, genii sau figuri mitologice, ca și scenele de sacrificiu, de cult sau cele referitoare la viața de dincolo de mormînt sînt de asemenea foarte numeroase. Studiile de pînă acum privitoare la cultele din Dacia se bazează însă mai ales pe inscripții. Monumentele figurate, foarte interesante și ele, care ar putea aduce contribuții prețioase la precizarea caracterului diferitelor divinități adorate în Dacia sînt încă insuficient studiate. Publicarea unui *corpus* al lor a devenit cu totul necesară. Materialul epigrafic și monumental privitor la cultele din Dacia se îmbogățește neîncetat prin noi descoperiri. În studierea lui se ține seama de studiile mari, monografice, privitoare la cultele din tot Imperiul roman.

Un studiu de ansamblu, mai mult cu caracter statistic, publicat mai de mult¹³⁰, cu toate neajunsurile sale, mai ales în ceea ce privește clasificarea divinităților, ne permite, ținînd seama și de principalele materiale, inscripții și monumente noi publicate, să ne facem o părere generală despre răspîndirea și frecvența cultelor adorate în Dacia.

Ceea ce se impune în primul rînd atenției noastre cu privire la cultele din Dacia este varietatea lor, mai mare poate decît în oricare altă provincie

u imperiului. Această mare diversitate a credințelor religioase credem că a fost determinată mai întâi de împrejurările în care provincia Dacia a fost întemeiată, apoi de condițiile istorice în care ea s-a dezvoltat în cei 165 de ani cât a făcut parte din Imperiul roman. Populația civilă adusă sau venită în Dacia, ca și efectivele trupelor staționate în provincia de la nordul Dunării aveau o compoziție etnică foarte diversă. Toți acești coloniști și soldați veneau însă cu credințele și tradițiile lor religioase, pe care ei le cultivă și le manifestă mai departe, adăugându-le la cultele care alcătuiau oarecum religia oficială de stat, organizată în orașele provinciei după modelul Romei, și administrația municipală. Credințele și cultele noi au găsit pe solul Daciei un teren cu totul deschis și propice impunerii lor datorită a două cauze. Mai întâi este faptul că populația autohtonă, dezorganizată și pusă de la început în stare de netă inferioritate, copleșită și eclipsată de coloniști, nu a putut opune nici o rezistență în acest domeniu atât de sensibil al credințelor religioase. Cultele autohtone sînt aproape cu totul inexistente în epoca romană. În al doilea rînd, tocmai începînd cu secolul al II-lea Imperiul roman nu mai opune vechea rezistență cultelor străine, ci lasă cîmp liber propagării cultelor aparținînd populațiilor supuse. Îndeosebi cultele orientale se răspîndesc cu mare intensitate. De altfel, la data cuceririi Daciei unele culte neromane, ca Epona celtică sau Cybele și Iupiter Dolichenus, două culte orientale, fuseseră mai de mult acceptate în pantheonul roman și făceau parte oarecum din religia oficială romană. Dacia a reprezentat un cîmp deschis și un loc de întîlnire nu numai pentru divinitățile comune lumii romane, ale pantheonului roman, îmbogățit cu asimilarea celor italiice, grecești, a unor zeități celtice sau orientale, ci și pentru unele dintre cultele singulare regionale, originare din cele mai îndepărtate provincii ale Imperiului roman. De asemenea, curentele religioase favorite, care se bucură de o mai largă atracție și răspîndire, găsesc în Dacia un teren deschis propagării lor. În domeniul credințelor religioase, diversității etnice a populației îi corespunde o mare varietate de divinități, credințe, tradiții și practici religioase, originare din toate părțile Imperiului roman. Această situație inițială se menține în Dacia și mai tîrziu, datorită afluxului neîncetat de noi coloniști, aducerii de noi corpuri de trupă, completării, cel puțin în parte, și după aceea a unităților militare cu recruți dinafara provinciei, ca și, într-o anumită măsură, datorită persoanelor din Dacia chemate să îndeplinească diferite funcții în afara provinciei și care se întorc apoi în provincia lor natală, aducînd cu ei gustul și preferința pentru cultele locale cunoscute acolo. Ne gîndim de pildă la cavalerii romani din Dacia trimiși să-și exercite comenzile militare, la care erau obligați, în cadrul așa-zisei *militia equestris*, apoi la soldații daci recrutați pentru formațiile auxiliare care le poartă numele și care sînt staționate în alte provincii, la cetățenii romani și la locuitorii de condiție peregrină recrutați pentru legiunile, formațiile auxi-

liare, pentru cohortele pretoriene și garda imperială de la Roma, ca și, în fine, la toți cei care ca negustori și oameni de afaceri se deplasează temporar sau se stabilesc definitiv în afara provinciei Dacia, în care unii se întorc sau cu care întrețin, un timp cel puțin, legături.

De aceea, studiul religiilor din Dacia constituie unul din cele mai interesante capitole ale istoriei culturii sale spirituale. Numeroasele studii, generale sau particulare, privitoare la ansamblul divinităților din Dacia, la cite un grup dintre ele, la cite o divinitate în parte sau la un singur monument sau inscripție, au lămurit variate probleme privind cultele din Dacia romană, pe care noi nu le putem discuta în lucrarea de față, de aceea ne vom mulțumi cu o foarte scurtă prezentare de sinteză, pe baza studiilor existente, relevând doar ocazional unele particularități sau știri mai noi.

Locul de frunte între divinitățile venerate în Dacia îl ocupă firește cele ale pantheonului roman, din care, în primul rînd, fac parte vechile divinități romane, *di indigetes*, apoi cele de origine italică, grecească, celtică, orientală sau noile divinități și personificări abstracte. Dintre divinitățile romane, cel mai răspîndit cult este și în Dacia cel al zeului suprem *Juppiter*, numit de cele mai multe ori *Juppiter Optimus Maximus*, dar purtînd și alte epitete ca *fulgurator*, *stator*, *conservator*, *defensor et tutator*, *custos*¹³¹, *victor*, *depulsor*¹³², *monitor* etc. Ca primul zeu al Olimpului (*princeps*) și al imperiului, *Juppiter* are cele mai multe epitete în inscripții și apare asociat cu multe alte divinități. Altarele închinat lui I.O.M. Iuno Regina și Minerva la Sarmizegetusa¹³³, Apulum¹³⁴ și Napoca¹³⁵ ar putea constitui un indiciu pentru existența în aceste trei orașe a cite unui Capitoliu, triada capitolină fiind probabil protectoarea celor trei orașe. Dedicățiile au un caracter oficial prin calitatea dedicanților, magistrați municipali, comandanți de legiune, procuratori imperiali, soldați din legiunea V Macedonica.

Iuno apare în inscripții adeseori împreună cu alte divinități și poartă frecvent epitetul de *Regina*¹³⁶, care evidențiază caracterul oficial al cultului său¹³⁷. În schimb, nesigur rămîne epitetul de *genetrix* de pe un altar de la Alburnus Maior¹³⁸, care ar designa-o, dacă s-ar putea dovedi a fi totuși real, ca zeiță-mamă (*Stammutter*) a poporului roman, corespunzătoare zeiței *Venus genetrix*. La fel de nesigur este și epitetul de *Semlia*, de pe o inscripție de la Apulum¹³⁹ altfel necunoscut din alte părți și care poate fi mai degrabă o transcriere greșită în loc de *Regina*, cum presupune Mommsen. O dedicație făcută la Apulum de către un comandant al legiunii XIII G(emina), C.Caerellius Sabinus, și de soția sa Fufidia Pollitta, dă Iunonei epitetul de „zeiță strămoșească“, *Iunoni Reginae Populoniae deae patriae*¹⁴⁰, care ne trimite la ținutul osco-sabellic din Italia, unde zeița era venerată sub acest nume¹⁴¹ și de unde erau originari cei doi dedicanți sau unul dintre ei. Ceilalți dedicanți ai Iunonei în Dacia sînt fără excepție bărbați, ceea ce subliniază iarăși

caracterul politic al cultului, ca și absența aspectului feminin al lui în provincia noastră.

Minerva se bucură de mai puține dedicații, anume la Sarmizegetusa¹⁴² și la Apulum¹⁴³, în această ultimă localitate o dedicație fiind făcută în limba greacă Athenei¹⁴⁴. Ea poartă epitetele de *Augusta, sancta* sau *victrix*, care acordă cultului ei un caracter oficial și legat de familia imperială. De altfel, una dintre cele trei inscripții de pe fețele unui altar închinat triadei capitoline de la Apulum o califică pe Minerva drept „participantă la consiliile lui Iuppiter“ (*Iovis consiliorum particeps*)¹⁴⁵, făcând evident caracterul oficial al cultului zeiței. La calitatea de zeiță sălășluind în înălțimile cerului face aluzie și epitetul de *supera* pe care i-l dă o altă dedicație de la Apulum¹⁴⁶, epitet care este prima și singura dată atestat epigrafic pentru Minerva¹⁴⁷. Dar ca zeiță inteligentă a războiului, Minerva este adorată în Dacia și de numeroase elemente militare care au o contingentă oarecare cu scrisul, astfel că ea apare și în provincia noastră ca patroană a „oamenilor condeiului“. Printre acești *gens de plume* care în Dacia se închină Minervei se găsește un *cornicularius consularis*¹⁴⁸, adică un fel de secretar al guvernatorului provinciei, doi *librarii*, unul din oficiul legatului legiunii XIII Gemina¹⁴⁹, celălalt din oficiul consularului¹⁵⁰, așa precum tot Minervei îi dedică un altar, tot la Apulum, și cei șase *exceptores consularis*¹⁵¹, scribi-registratori din statul-major al consularului Daciei. *Saturnus*, vechiul zeu roman chthonian, al însă-mintării, are doar două dedicații în Dacia, una la Apulum¹⁵², cealaltă la Ampelum¹⁵³, pusă de un decurion de la Apulum. Dintre ceilalți vechi zei romani sau italice mai venerați sint în Dacia *Mars*, zeul războiului, căruia i se dau epitete ca *Augustus*¹⁵⁴, *gradivus*¹⁵⁵, *auxiliator*¹⁵⁶ iar o dată, ca membru al sfatului zeilor, pe acela de *amicus et consentiens*¹⁵⁷, apoi *Silvanus*, ca zeu al pădurilor, *silvester*¹⁵⁸, sau al casei *domesticus*¹⁵⁹. El este însă cinstit și cu alte epitete, ca *sanctus*¹⁶⁰, *Augustus, deus aeternus*¹⁶¹, dar uneori apare în inscripții fără nici un epitet¹⁶². Favoarea de care se bucură *Silvanus* în Dacia e dovedită și de reliefurile votive de asemenea destul de numeroase. El este la fel de răspândit și în provinciile Moesia Superior, Pannonia și Dalmația, ceea ce a făcut să se presupună că aci *Silvanus* a fost identificat cu o mai veche divinitate locală¹⁶³. De favoare similară s-a bucurat în Dacia și *Diana*, zeița vânătorii, onorată și ea cu diferite epitete, ca *Augusta*¹⁶⁴, *Regina*¹⁶⁵, *sanctissima*¹⁶⁶, *sancta potentissima*¹⁶⁷, *vera et bona*¹⁶⁸ sau chiar *mellifica*¹⁶⁹, „producătoare de miere“, ceea ce iarăși a făcut să se presupună că ar corespunde zeiței tracice *Ertemis-Bendis*¹⁷⁰. Printre adoratorii Dianei din Dacia se numără și cîțiva sclavi și liberti, a căror zeiță protectoare era considerată¹⁷¹. În afară de demnitari imperiali sau municipali și de militari, întilnim printre dedicantii Dianei și cîțiva dalmațieni din regiunea auriferă de la *Alburnus Maior*¹⁷². De oarecare răspîndire se bucură și vechea zeiță italică a norocului, *Fortuna*, care pe o inscripție de la Apulum poartă epitetul foarte rar

de *supera*¹⁷³, iar cu epitetul de *Augusta* apare mai nou și pe cite o dedicație de la Micia¹⁷⁴ și de la Porolissum¹⁷⁵, în timp ce ca *Fortuna Daciarum* e venerată pe un altar de la Sarmizegetusa¹⁷⁶. *Fortunae reduci et genio Numeri* închină un altar la Ampelum, recent descoperit, *Aur(elius) Redux, praef(ectus) N(umeri) M(aurorum) H(ispanensium)*¹⁷⁷. Apropiată de Fortuna este zeița destinului *Nemesis*, adorată mai ales la Sarmizegetusa, chiar lângă amfiteatru¹⁷⁸. Alte două altare, mai nou publicate, i-au fost închinare, în castrul de la Cășei, unul dintre ele dindu-i epitetul de *Regina*¹⁷⁹. O largă răspindire în Dacia, ca și în celelalte provincii dunărene și illyrice, au avut de asemenea vechile divinități italice *Liber pater* (respectiv Dionysos) și *Libera*, de asemenea bănuite a fi fost asimilate unor divinități indigene¹⁸⁰.

Dintre divinitățile de origine greacă ale pantheonului roman de o răspindire mai mare s-au bucurat în Dacia în primul rînd zeii sănătății *Aesculap* și *Hygia*, cărora li se dedică altare și li se închină numeroase reliefuri votive¹⁸¹. Demn de relevat este faptul că o închinare de la Ulpia Traiana făcută de C. Spedius Hermias, *flamen col(oniae) Sarm(izegetusae)*, îl numește *Aesculapius Pergam(enus)*¹⁸², dovadă a faimei de care se bucura cultul lui Aesculap din orașul microasiatic¹⁸³. Venerarea lui *Apollo* în Dacia e atestată nu numai de altarele cu inscripție, dintre care unul de la Alburnus Maior, nu de mult publicat, îi dă epitetul de *Augustus*¹⁸⁴, iar altul de la Potaissa îl numește *deus fortis Phoebus Apollo Parthicus*¹⁸⁵, ci și de numeroasele reliefuri care îl înfățișează adeseori cu arcul și cu lira, ca protector al muzelor. Se pare însă că figura lui „*Apollo cu lira*” a pătruns și în arta funerară, căci o *aedicula* funerară de la Gilău (j.Cluj)¹⁸⁶ îl înfățișează probabil pe defunct, după părerea lui L. Robert, eroizat, călare, cu lira. *Mercur*, zeul negustorilor și curier al zeilor, e atestat de numeroase inscripții¹⁸⁷, la care se pot adăuga un altar de la Ciumăfaia¹⁸⁸, o dedicație revizuită de la Potaissa¹⁸⁹ și alta de la Apulum¹⁹⁰, apoi un altar închinat lui *Silvanus Domesticus* și lui *Mercur* de la Micia¹⁹¹, altul de la Apulum dedicat lui I.O.M., *Liber pater* și *Mercurius pater*¹⁹², epitet neobișnuit pentru zeul comerțului, și un altar de la Cioroiul Nou¹⁹³, în Dacia Inferior, cu o dedicație în care *Mercur*, asociat lui [I.O.M. *Dia[nae] sanc[tissima]*e... e[*t Genio*] *stationis A[qu(ensis)]*], poartă epitetul rar de *gubernator*, în sensul de „călăuză pe corabie”¹⁹⁴, care poate face aluzie la calitatea de *psychopompos* a zeului¹⁹⁵ dar și la serviciul pe vreo corabie de pe Dunăre a dedicantului, anume *A[el(ius) Ger]manus spe[cul(ator) leg(ionis)] VII Cl(audiae)*, sau la vreo întîmplare pe timpul cînd respectivul soldat a trecut fluviul spre a veni din Moesia Superior la Cioroiul Nou. *Mercur* este de asemenea înfățișat adeseori de monumentele figurative, ca reliefuri și statuete. Lui *Hercules*, adorat mai ales ca zeu tămăduitor, inscripțiile îi dau epitetetele de *Augustus, sanctus, salutifer, conservator* și mai ales *invictus*¹⁹⁶, iar statuile și reliefurile îl reprezintă fie în repaus,

cu măciuca și pielea leului din Nemeia, fie în legătură cu vreuna din isprăvile sale¹⁹⁷.

Mai puțini adoratori au găsit în Dacia celelalte divinități italice sau de origine greacă. *Venus* zeița frumuseții și a dragostei apare în inscripții cu epitetele de *Augusta*¹⁹⁸ și *victrix*¹⁹⁹, care dovedesc caracterul oficial al cultului zeiței²⁰⁰, una dintre inscripții fiind dedicată de către C. Iulius Vales, *haruspex* al coloniei Apulum, *Veneri victrici* pentru sănătatea imperiului, a senatului și poporului roman și a ordinului decurionilor coloniei, *pro sal(ute) Imperi et s(enatus) p(opuli)q(ue) R(omani) et ordinis col(oniae) Apul(ensis)*²⁰¹. Cu toate acestea epitetul *genetrix* dat zeiței Venus ca fondatoare mitică a dinastiei imperiale și în genere a poporului roman²⁰², care este apropiat de cel de *victrix*, în Dacia nu se întâlnește. În schimb, într-o inscripție de la Ad Mediam, Venus e asociată lui Hercules¹⁰³, zeu tămăduitor în importanța stațiune cu ape termale. Tot Venus se crede că este adorată sub numele de *Dea placida*²⁰⁴, pe un altar de la Sucidava, și de *Placida Regina*, pe altul de la Romula²⁰⁵. Răspindirea cultului zeiței Venus, mai ales în cadrul privat al familiilor și al femeilor, e însă dovedită și de numeroasele statuete de lut sau de bronz²⁰⁶. *Ceres*, vechea divinitate italică identificată cu Demeter, zeița vegetației și a agriculturii, este acum atestată sigur epigrafic la Ampelum, unde un altar, datînd din ianuarie 215 e.n., este închinat *Cereri Aug(ustae)*²⁰⁷ de către un sclav imperial din administrația minelor de aur și ca urmare e posibil ca și inscripția de la Napoca închinată aceleiași divinități²⁰⁸ și considerată falsă să fie, cel puțin în parte, autentică²⁰⁹. *Cereri* este închinat și un altar de piatră de la Sucidava, pe care nu s-a păstrat decît începutul inscripției cu numele divinității²¹⁰. Remarcăm oricum numărul redus de inscripții dedicate zeiței într-o provincie în care agricultura este o străveche ocupație. Dedicățiile ajunse pînă la noi provin toate din orașe sau centre rurale mai mari, iar epitetul de *Augusta* pune cultul zeiței în legătură cu familia imperială. Ca reprezentare figurată putem cita un singur medalion de lut de la Apulum, pe care zeița agriculturii e înfățișată cu obișnuitele atribute; sceptrul, spicele de grîu și *calathus*, adică coșul sacru²¹¹. Poate tot aici se cuvine să amintim și singura dedicație din Dacia către *Luna lucifera* de la Apulum, care nu pare contaminată de cultul lui Mithras, cum se prezintă totdeauna în Dacia zeul soarelui *Sol. Priapus*, zeul fecundității, al rodirii naturii, are și el în Dacia o singură dedicație epigrafică, în care este numit *pantheus* adică zeu reunind atributele mai multor divinități, dar adeseori este reprezentat în arta plastică (statui și statuete) cu înfățișarea lui caracteristică de bărbat vînjos, seminud, spre a pune în evidență organul genital, și cu fructe și legume pe care le ține în poala hainei ridicate. Vechea divinitate italică *Dis Pater*, corespunzătoare lui Pluton, zeul infernului la greci, împreună cu soția sa Proserpina, are două dedicații în Dacia, una la Sarmizegetusa²¹² și alta la Apahida, lingă Napoca²¹³. Alte două reliefuri cu

reprezentarea acelorași divinități s-au găsit tot la Sarmizegetusa²¹⁴, iar o tăbliță de bronz cu figurile acelorași zeițăți se cunoaște de la Ad Mediam²¹⁵. *Dioscurii* apar într-o singură închinare scrisă, sub numele de *Castores Augusti*, la Ampelum²¹⁶, rareori fiind reprezentați și pe reliefuri. La Sucidava, *Dioscurii* apar pe frontonul unui relief de marmură al cavalerului trac²¹⁷. La fel *Hecate*, zeița farmecelor și a lecurilor, are o închinare la Sarmizegetusa, făcută de Herennius Gemellinus, tribun probabil în legiunea de la Apulum, ajuns mai apoi procurator al Daciei Apulensis pentru sănătatea soției sale Aelia Saturnina, pentru că i-a redat starea de mai înainte (*statum coniugis redemit*)²¹⁸. O dedicație de la Cioroiul Nou în Dacia Inferior, scrisă pe un relief votiv cu figura zeiței, o numește *Domna placida*²¹⁹. Ca zeiță a celor trei lumi a cerului, a pământului și a infernului, *Hecate triformis* e însă adeseori reprezentată în arta plastică prin statui, ca cea de la Apulum, păstrată în Muzeul Brukenthal²²⁰ din Sibiu, și pe reliefuri²²¹. Tot ea trebuie înțeleasă de altfel și în dedicația făcută la Apulum *Trif(ormi) Liberae* de către *M. Aur(elius) Comat(ius) Super antistes*²²².

O restrinsă răspindire au avut în Dacia și unele dintre vechile divinități romane: *Neptun*, zeul mărilor, e venerat într-o dedicație de la Sarmizegetusa²²³ și într-alta sincretistă de la Apulum²²⁴, *Vulcanus*, zeul focului, cu epitetul de *Aug(ustus)*, e cunoscut acum dintr-o dedicație inedită de la Potaissa din anul 198, făcută pentru sănătatea lui *L. Sept(imius) Severus Pert(inax) Aug(ustus)* și a lui *M. Aur(elius) Antoninus Caesar*, destinat ca *imperator*. *Di Penates*, zeițățile cămării de provizii, deci ale bunăstării casei, au de asemenea o închinare, alături de I.O.M., la Apulum, făcută de *Scaurianus*²²⁵, presupus a fi primul guvernator al Daciei, ceea ce nu e sigur, putînd fi vorba de un simplu sclav, iar pe un altar tot de la Apulum ei figurează în fruntea unei dedicații sincretiste²²⁶, în timp ce *Vesta*, zeița vetrei, nu are nici o dedicație, doar slujitoarele cultului ei care au misiunea de a întreține focul sacru, *Vestalele*, fiind identificate în două capete de piatră de la Apulum²²⁷. Din același cerc de credințe fac parte și *Lares*, divinitățile tutelare ale căminului și ale localităților. În Dacia, de două ori avem atestat epigrafic pe *Lar vialis*, o dată la Apulum, împreună cu *Lares militares*, în amintita dedicație sincretistă a lui P. Catius Sabinus, *tribunus militum* în legiunea XIII Gemina, pe vremea lui Septimiu Sever²²⁸, iar a doua oară la Sarmizegetusa, într-o dedicație făcută de Q. Axius Aelianus²²⁹, procurator al Daciei Apulensis și locțiitor al legatului consular, probabil pe vremea lui Maximin Tracul²³⁰. În amindouă cazurile dedicațiile sînt făcute de persoane originare din Italia, aflate numai temporar în Dacia, primul din ordinul senatorilor, venit ca *tribunus laticlavus*, al doilea din ordinul ecvestru, venit ca procurator financiar, deci amindoi considerîndu-se departe de căminul lor, în călătorie, într-un caz ca militar, ceea ce definește destul de clar caracterul acestor genii protectoare și prilejurile invocării lor²³¹. Ca genii protectoare ale familiei și

În unele cazuri imaginile acestor *Lares* sînt identificate cu cîteva figurine de bronz²³². Se înțelege însă că și în Dacia divinitățile cele mai răspîndite din această categorie a gențiilor protectoare sînt cele care întruchiează spiritele celor morți, zcii protectori ai mormintelor, *di Manes*, cărora le sînt dedicate, aproape fără excepție, pietrele funerare, cu referire directă la persoana sau la persoanele amintite în fiecare epitaf.

Tabloul cultelor romane din Dacia se completează cu cîteva zeități, am zice secundare, care fie că fac parte din sfera divinităților străvechi create în legătură cu cultul zeului suprem Jupiter, fie că sînt creații mai noi, de divinități personificînd noțiuni abstracte, ca *Virtus*, *Spes*, *Concordia*, *Victoria*, *Salus* și *Fa(v)or*²³³, această din urmă divinitate în genere foarte rar întilnită în inscripții, în Dacia menționată o singură dată în dedicația sincretistă de la Apulum. La acestea se adaugă apoi divinitățile și geniile protectoare ale pămîntului și bogățiilor lui, ale locului (*Genius loci*) și al localităților *Genius Miciae*²³⁴ sau *pag(i) Mic(iae)*²³⁵, *Genius Carthagini*²³⁶, al ordinului decurionilor (de la Sarmizegetusa²³⁷, al municipiului Drobeta)²³⁸, al poporului roman (*Genius Populi Romani*)²³⁹, al comerțului (*Genius Commerci*)²⁴⁰, al libertților și sclavilor (*Genius libertorum et servorum*), al legiunii XIII Gemina, al centuriilor ei, al pretoriului castrului de la Apulum, al locuitorilor din canabele legiunii (*Genius Canabensium*)²⁴¹, al unei centurii a legiunii V Macedonica²⁴² sau al unei centurii din *N(umerus) S(ursorum) s(agittariorum)*²⁴³, al unei *statio A[quaensis?]* de la Cioroiul Nou, în Dacia Inferior²⁴⁴, al unui *N(umerus) M(aurorum) H(ispanensium)*,²⁴⁵ apoi *genius* colegiului locuitorilor dalmațieni ai unui sat de lângă Alburnus Maior (*Genius colleg(ii) k(astelli) Baridustarum*)²⁴⁶, colegiului beneficiarilor legiunii V Macedonica de la Potaissa (*Genius scholae beneficiariorum*)²⁴⁷, al colegiului decurionilor (*Genius sanctae scholae decurionum*)²⁴⁸, *Genius scoles* (sic) *ordinatorum*²⁴⁹, al ordinului augustalilor, al colegiului fabricilor sau decuriilor acestuia²⁵⁰. Un *Genius nautarum* a fost recunoscut pe un relief de la Apulum²⁵¹, unde se știe că este atestat epigrafic un *collegium nautarum*²⁵². Toate aceste genii, concepute ca spirite protectoare, sînt de curată esență și de bună tradiție romană²⁵³.

Din sfera aceasta a geniilor protectoare și a divinităților pămîntului fac parte și dedicațiile închinete Daciei, pămîntului Daciei și divinității *Terra Mater*. Venerarea provinciei, a geniului și a pămîntului Daciei se face, obișnuit, alături de alte divinități, dar uneori și singura, în următoarele formule de invocare:

Dacia: I.O.M. et ceteris diis deabusque immortalibus et Daciae, pe un altar de la Apulum închinat în anul 215, la Apulum, pentru sănătatea împăratului Caracalla, de către *C. Aurel(ius) Sigillius trib(unus) leg(ionis) XIII G(eminae) Antoninianae*²⁵⁴.

Daciae tres.: Dacius tribus et genio leg(ionis) XIII G(eminae), într-o dedicație făcută la Apulum de *M. Caelius Iulianus, tr(ibunus) l(ati) c(lavius)*²⁵⁵.

Dii deae Daciarum. Diis deabus Daciarum Terr... pe un altar, se pare rămas neterminat și fără dedicat, de la Apulum²⁵⁶.

Genius Daciarum în trei dedicații, una tot de la Apulum, adresată *Caelesti Augustae et Aesculapio Augusto et Genio Carthaginis et Genio Daciarum*, de către un comandant al legiunii a XIII-a Gemina, originar din Africa, Olus Terentius Pudens Utidianus²⁵⁷, a doua pe un altar de la Sarmizegetusa, pe care tocmai începutul inscripției e rău păstrat și deci lectura nu pe deplin asigurată, închinat în anii 209—211 *G[enio?] [Daci]ae feli[cis?] et Genio Domus divinae*, de către sclavul imperial Diogenes, din serviciul imperial²⁵⁸, iar a treia este dinafara Daciei, de la Tekija, în fața Diernei, pe malul drept al Dunării, în Moesia Superior, pe un altar închinat *Genio sancto p[ro]vinciarum] Daciarum*, de către *Ant(onius) Maximus, ses[sexagenarius?] principalis] pra(e)torii*²⁵⁹. Altarul pare să fi fost închinat de către acest centurion de grad superior, cu salariu de 60 000 de sesterti, incredințat cu administrația castrului pretorienilor și șef al statului-major imperial²⁶⁰, venit probabil cu prilejul unui război la Dunăre, însoțind pe un împărat pe care, avînd în vedere că inscripția amintește de *provinciae Daciarum*, îl presupunem a fi mai degrabă din secolul al III-lea, ca de pildă Maximin Tracul, sau altul după el, decît Traian.

Terra Daciae, în asociație cu alte divinități, pe un altar de la Micia închinat de un sclav din serviciul portoriului *I.O.M. Terrae Daciae et genio P(opuli) R(omani) et Commerci*²⁶¹.

Fortunae Daciarum, pe un altar închinat la Sarmizegetusa de către *C. Sempronius Urbanus, procurator Aug(usti)* pe vremea lui Commodus, după anul 181 e.n.²⁶².

În legătură cu aceste dedicații către provincia, geniul și pămîntul Daciei trebuie să amintim și reprezentările figurate, un fel de personificări abstracte, ale provinciei care, însoțite de legendele *Dacia* și *Dacia felix*²⁶³, apar pe monedele imperiale ale împăraților Decius²⁶⁴, Claudius II Gothicul²⁶⁵ și Aurelian²⁶⁶, iar cu legenda *Provincia Dacia* pe monedele provinciei emise, pe vremea împăraților de la Filip Arabul pînă la Valerian și Gallienus²⁶⁷, între anii 246 și 256. O reprezentare similară a provinciei apare, cum atrage atenția N. Gostar,²⁶⁸ însoțită de asemenea de inscripția *Dacia* și pe o gemă din Dalmația²⁶⁹.

Neașteptat de multe sînt, cum observă C. Daicoviciu, și dedicațiile către divinitatea pămîntului *Terra Mater*²⁷⁰. La cele cunoscute mai dinainte s-au adăugat alte cîteva nou-descoperite sau a căror lectură a fost revizuită, astfel că numărul lor se ridică acum la vreo nouă. În patru dedicații ea este venerată singură²⁷¹, iar în celelalte cinci asociată cu *Silvanus domesticus* și *Hercule*²⁷², *I.O.M. I(un) R(egina) și M(inerva)*²⁷³, cu *Dii deae Daciarum*²⁷⁴, cu *I.O.M.*²⁷⁵ și ultima dată cu *Diana*²⁷⁶. Remarcînd că vreo cîteva din aceste dedicații au fost făcute în localități cunoscute pentru exploatarea

de aur, ca Ampelum, sau de sare, ca Salinae și Domnești, N. Gostar sugerează, pe bună dreptate, că și în Dacia *Terra Mater* poate fi socotită ca divinitate protectoare a minerilor²⁷⁷ sau mai degrabă, am spune noi, a pământului Daciei ca sursă de bunăstare și îmbogățire. Dedicenții, în măsura în care sint cunoscuți, căci pe patru altare numele lor lipsesc²⁷⁸, sint în două cazuri magistrați municipali²⁷⁹, în alte două oameni liberi purtînd nume romane²⁸⁰, iar în inscripția de la Domnești dedicantul este un libert (sau sclav?) al unui arendaș, *conductor*, al pășunilor și al sării.

Obiect de adorație erau și izvoarele, mai ales cele cu apă caldă, pentru calitățile lor curative. Sub numele de *Fontes calidi* sint adorate izvoarele calde împreună cu *Hercules* și *genius loci* într-o dedicație de la *Ad Mediam*²⁸¹, dar cele mai multe invocații sint adresate nimfelor, care simbolizează puterea vindecătoare a apelor. Nimfelor, *Nymphis*, fără nici un epitet, sint închinată altare la Micia²⁸², Romula²⁸³ și Germisara²⁸⁴. Tot la Germisara dedicația în versuri a lui Bassus e adresată de asemenea nimfei, regină a apelor, *Nympha, regina undarum*²⁸⁵. Alte două dedicații din aceeași localitate sint închinată *Nymphis sanctissimis*²⁸⁶ și *Nymphis salutaribus*²⁸⁷, iar o altă închinare e făcută la *Ad Mediam* zeilor și puterilor divine ale apelor, *dis et numinibus aquarum*²⁸⁸.

Toate aceste vechi divinități romane, italice sau de origine greacă alcătuiesc pantheonul roman, religia tradițională, care în orașe, ca și în castre, îmbracă haina unui cult cvasioficial. Divinitățile principale ale acestei religii, în frunte cu Iuppiter și cu triada capitolină, sint invocate uneori direct ca protectoare ale imperiului, ca de pildă în dedicația făcută în anul 158 de L. Aurelius Trophimus la Apulum, cu prilejul efectuării unor lucrări de captare a unui izvor, lui I.O.M. și adunării zeilor și zeitelor, *et consessui deorum dearumque*, pentru norocul Imperiului roman și virtutea legiunii a XIII-a Gemina, *pro salute Imperii Romani et virtute leg(ionis) XIII G(eminae)*²⁸⁹.

Foarte devreme însă în pantheonul roman au fost acceptate pe rînd și alte divinități originare din provinciile cucerite, ale căror culte sint fie recunoscute oficial la Roma, deci încep să facă parte din religia și cultul roman din vremea imperiului, fie că se răspîndesc și sint cantonate de fapt la Roma și în provincii. Multe din ele sint asimilate cu divinitățile romane, primind nume romane, fenomen cunoscut sub numele de *interpretatio romana*. Trupele și militarii joacă un rol important în răspîndirea unora dintre aceste culte străine.

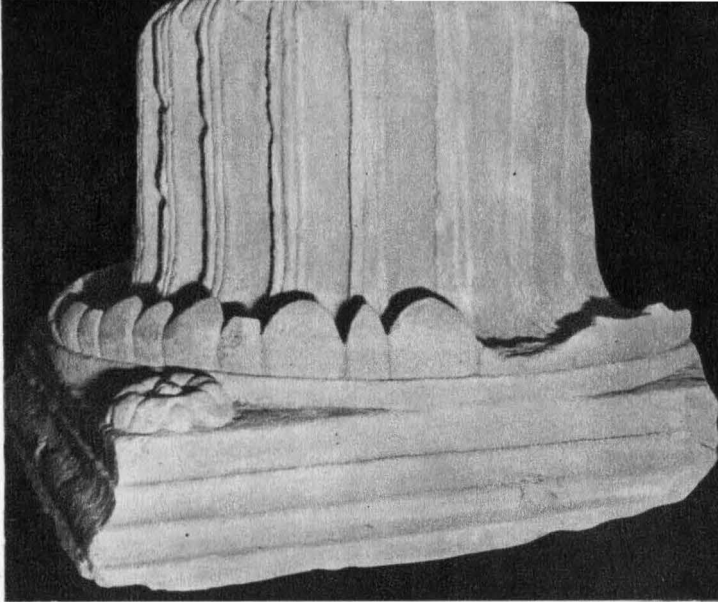
Primul loc între cultele neromane răspîndite în Dacia îl ocupă *culte orientale*, adică cele originare din Asia Mică și regiunile învecinate. Ele sint răspîndite și cunoscute și din celelalte provincii ale imperiului în secolele II-III, dar în Dacia ele se răspîndesc mai devreme decît în provinciile apusene și numărul lor, ca și al dedicațiilor sau al celorlalte monumente de cult și votive, este relativ mai mare. Răspîndirea cultelor orientale în Imperiul

roman a făcut obiectul mai multor studii generale²⁹⁰, ca și a unor ample monografii, destinate studierii cultului cite unei singure divinități. Cultele orientale din Dacia s-au bucurat de asemenea de atenția cercetătorilor, fie în studii de ansamblu despre cultele din Dacia²⁹¹, și în cele de sinteză privitoare la istoria Daciei romane²⁹², fie în studii destinate asupra cultelor orientale în ansamblul lor²⁹³ sau tratând numai despre unele dintre aceste divinități.

Larga răspindire a cultelor orientale în Dacia, ca și în întreg imperiul, se explică în primul rând prin teologia lor, care încercând să dea un răspuns problemelor religioase ce frământau pe oameni, promiteau protecție în viață și salvare după moarte a credincioșilor inițiați. Căci împărtășirea misterelor despre divinitate era rezervată credincioșilor și novicilor admiși la inițiere. Inițierea se făcea în cadrul unor ceremonii tainice, adică mistere menite să impresioneze, dar totodată să dea speranțe. Procesiunile religioase în public și sărbătorile în cinstea zeului erau zgomotoase, extaziante, menite să impresioneze pe profani. Aceste religii „salvatoare“, care promiteau fericirea după moarte, au găsit în Imperiul roman un teren favorabil pentru propagarea lor mai ales printre oamenii de rând, atât datorită scepticismului religios care începe să se manifeste față de divinitățile tradiționale, al căror cult continua să se desfășoare în vechile forme solemne, dar lipsite de atracție și emotivitate. „Religiile Orientului, spune marele cunoscător al acestor culte, belgianul Fr. Cumont, fac să vibreze toate coardele sensibilității și potolesc setea de emoții religioase pe care austerul cult roman nu a reușit să o satisfacă“²⁹⁴. Unele culte orientale s-au impus și au cîștigat drept de cetățenie, ca să zicem așa, la Roma mai devreme, dar începând de pe la mijlocul secolului al II-lea mai ales orice stavilă în calea propagării lor este ridicată și atunci ele se răspindesc în mare număr în tot imperiul, cîștigînd numeroși adepți. O caracteristică a noilor culte este și aceea că ele tind spre a deveni universale, în sensul că se adresează nu numai cetățenilor romani și claselor suprapuse, ci întregii populații din Imperiul roman. Această tendință de universalitate găsește teren favorabil de a se înlăptui în Imperiul roman, organism politic unificat. Adeseori adepții unei religii erau împărțiți însă în grade și trepte, ierarhia avînd în frunte pe preoți. Larga răspindire a cultelor orientale în Imperiul roman constituie un fenomen interesant, care a preocupat mult pe istorici. Fără îndoială însă că el nu este un fenomen întimplător, ci el reprezintă reflexul pe plan spiritual al frământării de care este cuprinsă omenirea, mai ales lumea celor neprivilegiați, a celor obidiți și exploatați, în condițiile crizei care cuprinde Imperiul roman și care va zdruncina din temelii sistemul său social-economic, întregă orînduirea sclavagistă.

Cultele orientale ocupă un loc important în viața religioasă din Dacia, lor fiindu-le închinat mai mult de o cincime din numărul total de inscripții sacre, la care trebuie să se adauge și numeroasele monumente figurate votive și de cult aparținînd acestor divinități. Răspindirea mai mare a cultelor ori-

Capitel compozit (egiptean) (Muzeul Cluj).

Aedicula funerară de la Micia (Muzeul Deva).

Matroană romană cu copil.
Statuie funerară de la Potaissa (Muzeul Cluj). (stinga).

Statuie de general roman de la Apulum (Muzeul Alba Iulia). (dreapta).

Statuie de la Sarmizegetusa, opera sculptorului

Claudius Saturninus (Muzeeul Deva)

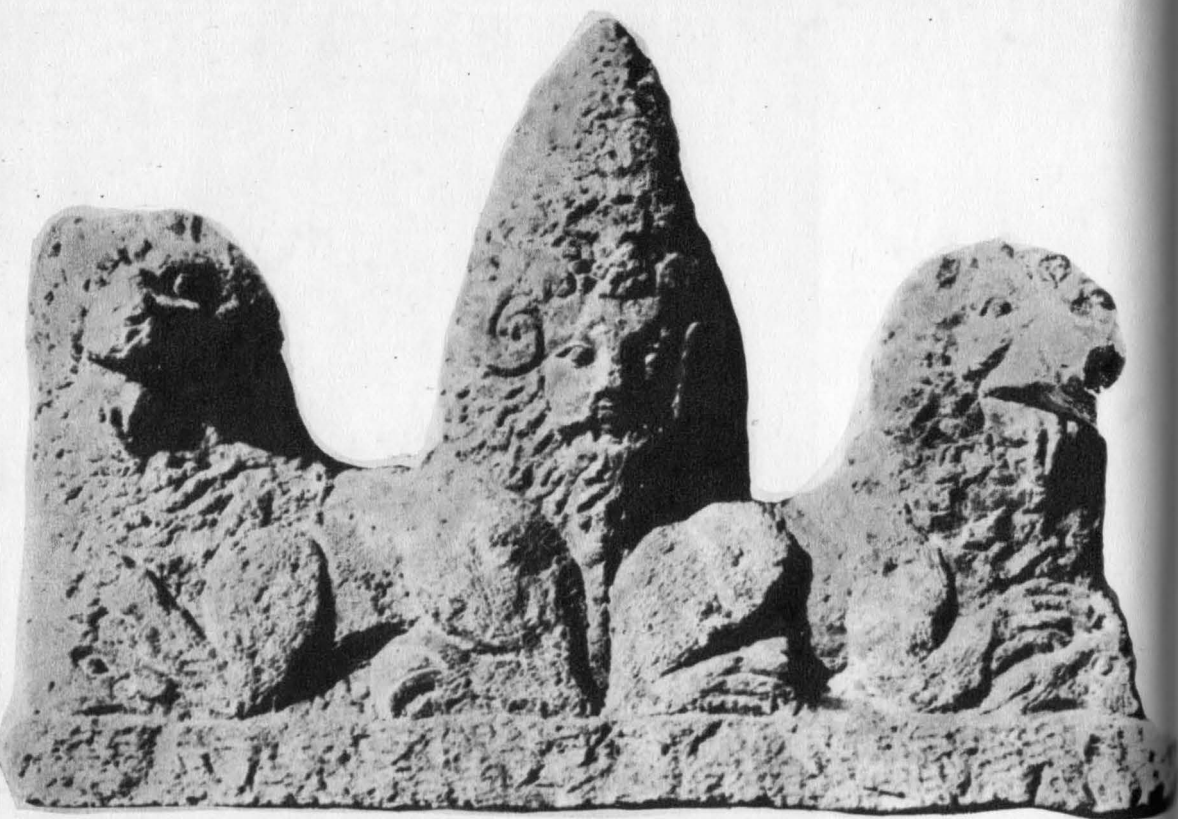

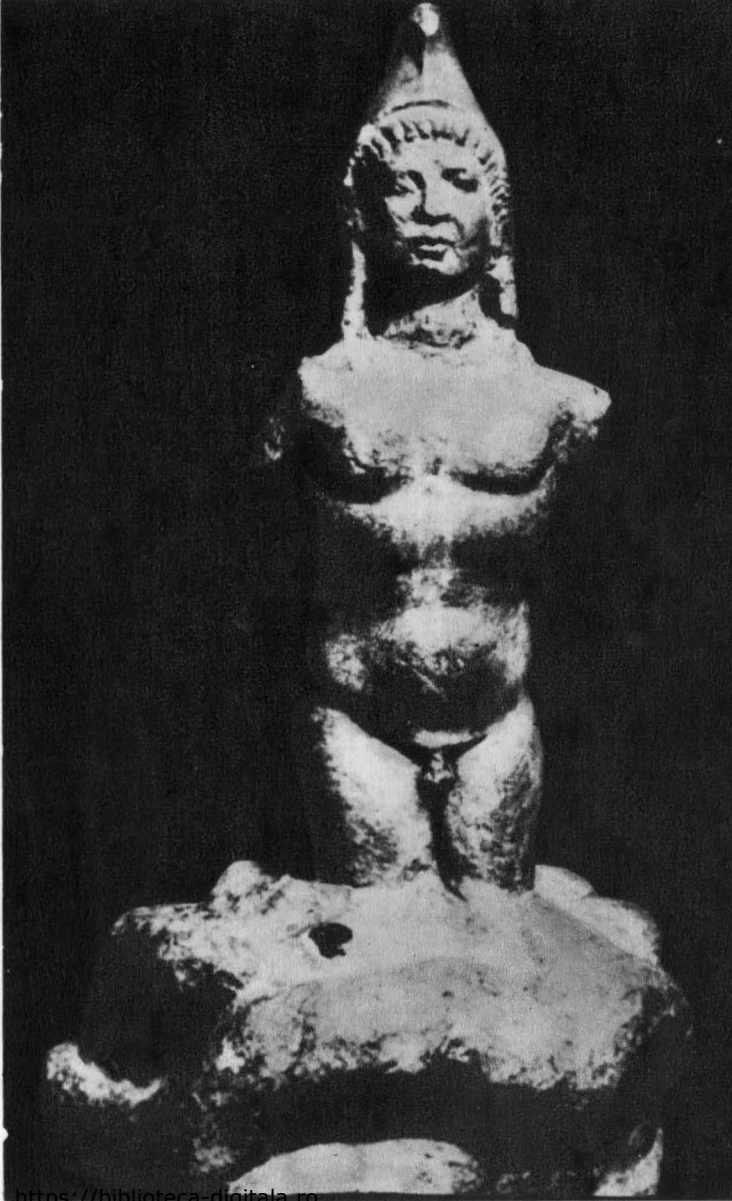
Mithras sacrificind taurul pe un relief de marmură de la Vințul de Jos (Muzeul

Bruckenthal Sibiu).

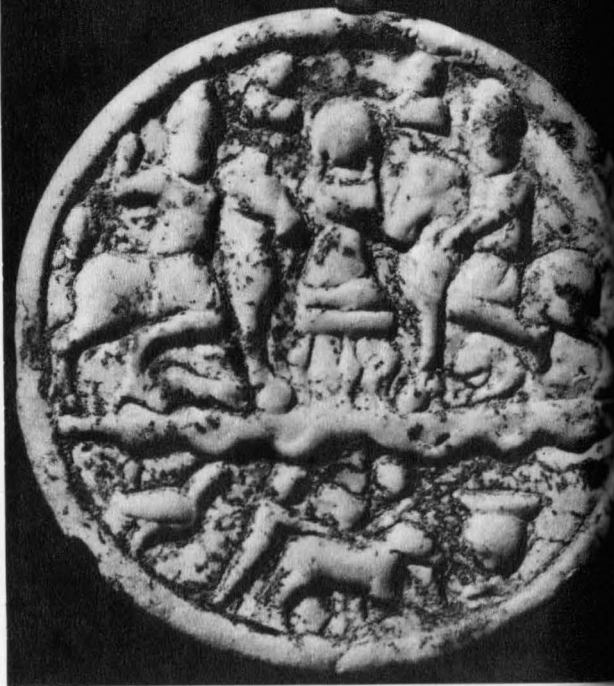

Statuia zeiței Hecate triformis (Muzeul Bruckenthal, Sibiu).

Mithras cel născut din piatră (petrogenitus).
www.cimec.ro Muzeul Deva).

Cavalerii danubieni pe un medalion de marmură (Muzeul Cluj).

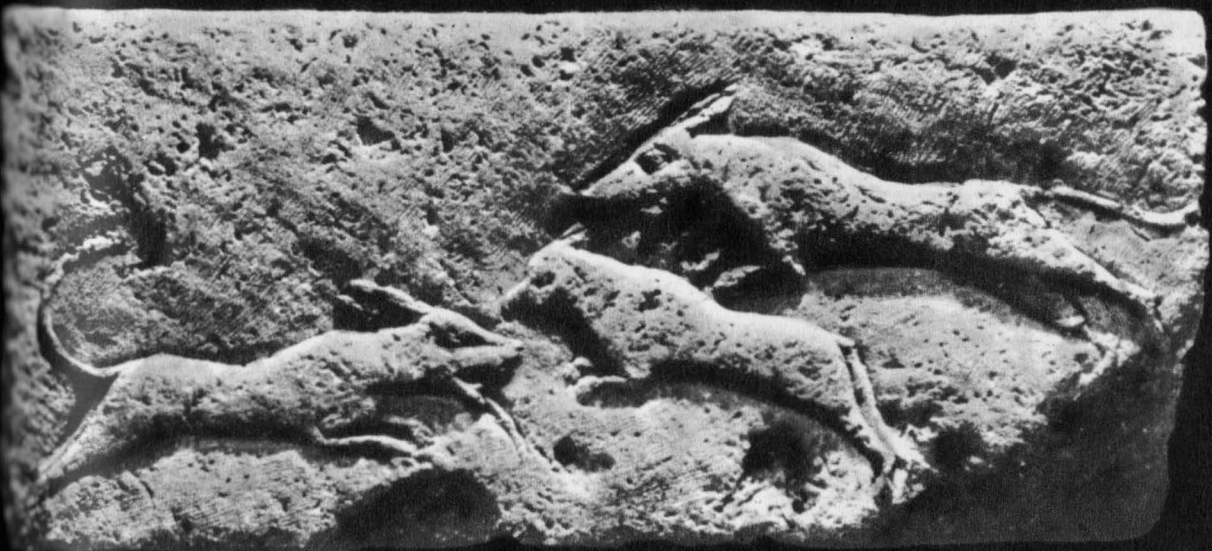

Genius namlatum pe un relief votiv de la Apulum (Muzeul Alba Iulia). (stinga).

entale în Dacia decit în alte provincii își găsește bineînțeles explicația, în mulțimea coloniștilor de origine orientală, a soldaților și a trupelor aduse și recrutate din Orient, ca și în deplasarea temporară a unor corpuri de trupă din Dacia în Orient cu prilejul războaielor. Dar C. Daicoviciu observa încă mai de mult că nu toți cei care se închină divinităților orientale sînt de fapt orientali²⁹⁵. Trebuie să ținem seama de favoarea mai generală de care s-au bucurat cultele orientale în această vreme în Dacia, ca și în întreg imperiul.

Unele dintre cultele orientale, la data cuceririi Daciei și înglobării ei în Imperiul roman erau de mult adoptate de către romani și adorate alături de divinitățile romane. În anul 205 î.e.n. piatra neagră, care simboliza pe zeița Cybele, numită Marea mamă a zeilor, *Magna mater deum*, adorată în Frigia²⁹⁶, la Pessinunte și pe muntele Ida, la recomandarea Oracolelor Sibiline este adusă cu mare pompă la Roma, iar anul următor, după biruința împotriva lui Hannibal, i se ridică un templu pe Palatin²⁹⁷. În Dacia cultul zeiței s-a răspîndit foarte devreme, una dintre dedicații²⁹⁸ datînd de la începutul domniei lui Hadrian. Majoritatea dedicațiilor aparțin și în Dacia femeilor²⁹⁹. La dedicațiile scrise se adaugă numeroase statui care o reprezintă obișnuit șezînd pe un tron, sprijinit de doi lei. Cultul zeiței-mame a pus foarte devreme în umbră și a absorbit pe acela al favoritului ei *Attis*, astfel că în Dacia nici o dedicație nu a fost adresată acestuia, el fiind în schimb foarte frecvent reprezentat pe monumentele funerare, ca simbol al morții, înfățișat tînăr, în stare de repaus, cu boneta frigiană pe cap și sprijinit pe toiagul său (*pedum*)³⁰⁰. Strict cultural se citează o statuie de marmură a lui *Attis*, de mărime naturală de la Sucidava, unde se presupune chiar existența unui templu al Cybeleii³⁰¹.

Nu știm ce divinități se ascund sub numele de *Domnus et Domna*, cărora le sînt adresate vreo cîteva dedicații la Sarmizegetusa³⁰², Apulum³⁰³, și *Potaissa*³⁰⁴. Ne gîndim că ele s-ar putea referi la *Magna mater și Attis*³⁰⁵, cu toate că epitelele acestea sînt atribuite mai multor divinități orientale și greco-romane³⁰⁶.

La fel zeul originar din localitatea Doliche, în Commagene (azi Tell Duluk), după anexarea de către Vespasian (în anul 71 e.n.) a Commagenei la imperiu s-a răspîndit în tot imperiul reușind să se impună încă din prima jumătate a secolului al II-lea mai ales în rîndurile militarilor, sub numele de *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus*. La început zeu al fulgerului, el se impune zeu al forței, al războiului, ajungînd un zeu tutelar al armatei. El s-a răspîndit mai ales prin militari și negustori³⁰⁷. O inscripție de la Apulum, din vremea lui Antoninus Pius, îl numește „născut unde își are originea fierul“, *natus ubi ferrum exo[ritur]*³⁰⁸, făcînd aluzie la calitatea lui de zeu al fierarilor, care făuresc armele³⁰⁹. Uneori el este numit în inscripții *I.O.M. Commagenorum*³¹⁰ sau *deus Commagenus*³¹¹. Epitetul care i se atribuie cel mai frecvent este cel de *deus aeternus*, uneori invocațiile făcîndu-se doar sub

acest nume sau, mai simplu, *Aeternus*. Monumentele îl înfățișează în picioare pe un taur, ținând într-o mână fulgerul, în cealaltă o secure dublă³¹². Un altar recent descoperit la Apulum este închinat *I.O.M. D(olicheno) et deae Suriae magnae Caelesti*, pentru norocul veșnicului Imperiu roman și al legiunii XIII Gemina, *pro salute perpetui imperi Romani et leg(ionis) XIII Gem(inae)*, de către un preot al zeului *Flavius Barhadadi s(acerdos) I(ovis) D(olichenis) ad leg(ionem) s(upra) s(criptam)*, ceea ce dacă lectura se va dovedi acceptabilă, ar putea însemna că era preot al unui templu de lângă castrul legiunii, după cum ar indica și locul descoperirii³¹³. Un altar de curînd descoperit la Ampelum este închinat *I.O.M. D(olicheno) pro salute imp(eratoris) perpetui M(arci) Antoni Gordiani Aug(usti)*, de către *Aur(elius) Gai(us) b(ene) f(iciarius) co(n) s(ularis)*³¹⁴. Cele două inscripții fac evident caracterul oficial al cultului lui I.O.M. Dolichenus ca zeu protector nu numai al armatei, ci și al imperiului și al împăraților.

În același fel și alți zei supremi din mai multe orașe ale Asiei Mici și regiunilor învecinate, numiți la origine *Bal* sau *Bel*, au fost asimilați cu Iuppiter, păstrînd un epitet derivat din numele localității de origine: *I.O.M. Heliopolitanus* (din Heliopolis, Baalbek), *Tavianus*, (din Tavia sau Tavium), *Erusenus* (din Eriza, localitate din Armenia de est)³¹⁵, tot așa alții, relevați de dedicații mai recent publicate, ca *I.O.M. Erapolitanus* (= Hierapolitanus din Hierapoliss pe Eufrat), pe un altar de la Micia³¹⁶, *Iuppiter Narenus*³¹⁷, (din Nara, în Galatia), pe două altare în limba greacă de la Alburnus Maior *Iuppiter Sittacomicus* (din Sittacome, localitate neidentificată, în Asia Mică probabil), relevat tot de o dedicație în limba greacă din aceleași centru minier al Daciei³¹⁸, *Iuppiter Sarnendenus*, cunoscut mai de mult dintr-o dedicație în limba greacă de la Apulum³¹⁹ din a doua mai nouă, tot în limba greacă, de la Alburnus Maior³²⁰, *Iuppiter Cimestenus* (după o localitate probabil în Bithynia) căruia i se închină un altar în limba greacă la Buciumi-Izbita, pe dealul Vulcoi, în regiunea auriferă³²¹, iar alte două la Apulum, în limba latină, dintre care unul *pro salute imperi*³²², și *Iuppiter Turmazgades*, originar din Siria sau Commagene, zeu al războiului și al vînătorii, numele lui însemnînd „cel adorat pe munți”³²³, care în Dacia are trei dedicații scrise, două la Micia³²⁴ și una la Romula³²⁵, pe o bază care îl reprezintă în chipul unei acvile, ca și pe un fragment anepigrafic din aceeași localitate³²⁶. În restul imperiului Turmazgades este foarte puțin răspîndit, în afară de cele patru monumente din Dacia, abia mai fiind cunoscute alte două.

De origine din Galatia, în Asia Mică, este și zeul *I.O.M. Sol Bussurigijs*, căruia orientalul P. December Elius îi dedică un mic altar la Apulum³²⁷. Epitetul *Bussurigijs* este celtic³²⁸, și în Asia Mică el a fost dus de celții care acolo se numesc galați, astfel că și în Dacia divinitatea sincretistă purtînd numele de mai sus trebuie considerată, după cum a arătat C. Daicoviciu, ca venită din Asia Mică, nu din Galia.

În schimb, neprecizată rămâne originea lui *deus Sarmandus*, venerat pe un altar de la Micăsasa (j. Sibiu), de către un oarecare Demetrius Anton(i)³²⁹, după cit se pare tot un greco-oriental³³⁰.

Alteori, zeii orientali își păstrează numele lor de acasă, rămân deci neasimilați cu zeii romani, fiind numiți uneori *dii patrii*, „zei strămoșești“, ca *Malagbel et Bebellahamon et Benefal et Manavat*, în inscripția de dedicare a templului de la *Ulpia Traiana*³³¹, *Malagbel*, zeul din Palmyra, singur are în Dacia și alte câteva dedicații³³², printre care probabil și una de la Sarmizegetusa, scrisă pe un fus de coloană [*deo*] *Mala* <la> [*gbeli*?], dacă întregirea propusă se va verifica, a sclavului imperial *Epipodius Aug(usti) n(ostri) verna vilicus*³³³. Lui *deus patrius Belus* îi închină la Porolissum (*numerus*) *Pal(myrenorum) sagit(tariorum)*, pe vremea lui Caracalla, templul refăcut pe banii lor (*pecunia sua r[estituer](unt)*), în locul celui mistuit de loc (*vi ignis consumptum*)³³⁴. Tot divinități orientale sint acei zeii și zeițe strămoșești pe care greco-orientalul P. Ael(ius) Stefanus îi venerează pe un altar la Apulum alături de Jupiter: „*I.O.M. dis deabusque paternis*“³³⁵

Zeul fenician din Berytus, *Balmarcodes*, pare să figureze și el într-o dedicație de la Potaissa alături de [*I.O.M.*] și *Iuno*³³⁶

De o mai mare favoare s-a bucurat în Dacia zeița siriană *Atargatis*, devenită în *interpretatio romana* *Dea Suria*, adică zeița siriană prin excelență. Originară din Hierapolis, pe Eufurat, unde avea un templu vestit, ea este cunoscută în Italia încă din secolul al II-lea î.e.n., iar în timpul imperiului se răspindește prin negustorii sirieni, ca și prin trupele de sirieni³³⁷. La dedicația mai demult cunoscută de la Micia³³⁸ descoperirile mai noi au adăugat alte câteva de la Porolissum, pe un altar închinat de *Aur(elius) [Ste]panus*, decurion al municipiului și preot *sacerdos* al cultului zeiței³³⁹, de la Napoca, unde se pare că un templu îi este ridicat în anul 214 de către doi frați, pe un loc cumpărat de ei, *Aurelii Claudi Nepo[tiani] fratres empto [loc]o*,³⁴⁰ apoi amintitul altar de la Apulum, închinat *I.O.M. Dolicheno et deae Suriae magnae Caelestis*³⁴¹, deci într-o îmbinare sincretistă a zeiței siriene cu divinitatea africană *Caelestis*, care aici apare ca un epitet al celei dintâi. Avem în sfârșit închinarea către *Atargatis* de la Romula, făcută chiar în limba siropalmireană, pe baza de argilă a unei statuete³⁴². S-a propus de asemenea ca pe un altar de la Micia, considerat a fi închinat *deae [I]s[idi] reginae* de către *ala I Hi[sp(anorum)] Campag[on(um)]*³⁴³, să se citească *Deae S[yriae] reginae*³⁴⁴, ceea ce nu pare însă probabil, așa precum nici figura unei femei îmbrăcate, ținând în mina dreaptă un măr, în stînga un porumbel, de pe un perete de ediculă funerară de la Optatiana, nu credem că poate fi interpretată ca reprezentînd pe *Dea Syria*, chiar asimilată cu Venus, ca divinitate psihopompă, cum s-a propus³⁴⁵, ci trebuie să o considerăm mai degrabă ca înfățișînd pe soția defunctului, reprezentat și el în registrul superior, re-

dată în ținuta obișnuită, îmbrăcată cu o haină lungă până jos, dar desculță, și ținind obișnuitele simboluri funerare, mărul și porumbelul.

Divinitate siriană, originară din Osrhoene, dincolo de Eufrat, este și *Baltis*, însemnând „stăpina”³⁴⁶, care în Dacia e cunoscută dintr-o singură inscripție de la Apulum, de pe un prag de ușă, de la un templu probabil, închinat *Balti Caelest[i]*³⁴⁷, ultimul cuvânt putând fi considerat și în acest caz mai degrabă ca un epitet al zeiței oshroene, oglindind însă contaminarea sincretistă cu divinitatea feniciano-africană.

O altă divinitate feminină orientală e invocată în limba greacă, pe un altar de piatră de la Apulum sub numele de *Mater Troclimena*³⁴⁸, originară probabil din Asia Mică. De origine frigiană este poate divinitatea *Adrastia*, identificată cu *Nemesis*, care în Dacia ne întâmpină o singură dată pe un altar de la Călugăreni, pe valea Nirajului, închinat de amintitul *collegium utriclariorum*³⁴⁹.

Poate tot divinități feminine orientale, mai degrabă decît germanice, sînt și *Badones reginae* dintr-o dedicație de la Apulum³⁵⁰.

Dar cea mai largă răspîndire a cunoscut în Dacia cultul zeului persan *Mithras*, zeul luminii, al adevărului și al dreptății, opus întunericului, al binelui împotriva răului. Cultul lui se desfășura în temple subterane și presupunea șapte grade de inițiere, act care avea loc după un ritual mistic. El este închipuit ca un zeu invincibil, care ajută pe oameni în lupta împotriva demonilor, iar după moarte fidelilor, ale căror fapte bune întrec greșelile, le asigură fericirea eternă în înălțimile luminoase ale cerului³⁵¹. Cultul lui *Mithras* a reprezentat în Dacia, mai ales în secolul al III-lea, cel mai puternic curent religios. Adorat cu deosebire de soldați, el a cîștigat numeroși adepți și în rîndurile populației civile de toate categoriile. Numărul inscripțiilor și al monumentelor din Dacia închinat lui *Mithras* și înregistrate în ultima culegere a inscripțiilor și monumentelor religiei mithriace, datorată savantului olandez M.J.Vermaseren, se ridică la vreo 274³⁵², la care se pot adăuga încă un altar de la Ceanul Mic³⁵³, unul de la Potaisa³⁵⁴, trei de la Apulum³⁵⁵, și unul probabil dintr-o localitate necunoscută din Dacia Inferior³⁵⁶.

Epitetul cel mai frecvent pe care i-l dau lui *Mithras* inscripțiile este cel de neînvinsul, *invictus*, el este *deus invictus* prin excelență. În așa măsură îi este propriu acest epitet, încît uneori dedicațiile sînt adresate simplu *deo invicto*³⁵⁷, *numini invicti*³⁵⁸ sau chiar numai *Invicto*³⁵⁹. Un alt epitet folosit o singură dată în Dacia, alături de *invictus*, este cel de atotputernic, *omnipotens*³⁶⁰, care corespunde ca sens epitetului persan *Nabarzes*, sub care este invocat *Mithras* în Dacia de două ori: *Nabarze deo*³⁶¹ și *S(oli) i(nvicto) N(abarze) M(ithrae)*³⁶². Zeul Sol este identificat întru totul cu *Mithras*, în majoritatea inscripțiilor din Dacia. Uneori el este numit *deus genitor*³⁶³, adică cel care a făcut lumea, iar expresia *r(upe) n(atu)s*³⁶⁴ se referă la le-

gena după care Mithras s-ar fi născut din stincă. Unele dedicații sînt adresate acoliților lui Mithras, *Cautes*³⁶⁶ și *Cautopates*³⁶⁶. Statuile îl înfățișează pe Mithras mai ales ca *Petrogenitus*, născut din stincă, iar reliefulurile în majoritatea lor reprezintă scena, încărcată de simboluri, a sacrificării taurului, care simbolizează biruința zeului de pe urma căreia se naște din nou lumea.

Dintre divinitățile orientale mai mult sau mai puțin contaminate cu Mithras trebuie să mai amintim pe *deus Sol Hierobolus*, cunoscut în Dacia dintr-o singură dedicație de la Apulum, pusă de un preot al zeului, *Aur(elius) Bassinus, dec(urio) col(oniae) Aequens(is), sacerd(os) numinum*³⁶⁷, și pe zeul frigian al lunii, *Men*, documentat în două inscripții, una de la Sarmizegetusa³⁶⁸ în care zeul poartă epitetul *Cilvastianus*, derivat probabil, cum presupune C. Daicoviciu, de la numele localității Kolbasa sau Kilbos, din Pisidia, și alta bilingvă, de la Potaissa³⁶⁹, în care Men este cinstit cu epitetul de *aneiketos*, neînvingul, indiciu după N. Gostar al contaminării lui cu Mithras. Figura lui *Men* sau numai simbolul său în formă de *bucranium*, adică un cap de taur, se crede a fi recunoscută și pe citeva monumente votive sau funerare (de la Ad Mediam³⁷⁰ și Apulum)³⁷¹.

De oarecare răspindire s-a bucurat în Dacia și zeul din Edessa, *Azizus*, nume însemnind „cel puternic“, întruchipare a luceafărului de dimineață. La Potaissa un templu i se ridică de către Donatus, prefectul legiunii V Macedonica pe vremea lui Valerianus și Gallienus (253—260), care-i este dedicat sub numele de *Azizus bonus p[uer conserva]tor*³⁷². Celelalte dedicații, de la Apulum³⁷³ și una de la Suceag, lângă Napoca³⁷⁴, îl numesc *Deus bonus puer posphorus*, la care în două dedicații se adaugă, ca urmare a contaminării lui cu zeul soarelui, și numele de *Apollo Pythius*³⁷⁵, apoi *Bonus puer posphorus, Puer posphorus* sau *Bonus puer*.

O divinitate de origine traco-frigiană care s-a bucurat de asemenea de oarecare răspindire și favoare în Dacia a fost și *Sabazius*³⁷⁶. Zeu al naturii și al fecundității, numele lui, după o mai recentă etimologie³⁷⁷, nu ar fi decît un epitet traco-frigian al lui *Dionysos*, corespunzător grecescului *Eleutherios* sau latinescului *Liber*, sub care *Dionysos* este venerat în Dacia și în întreg Illyricul. Misterele, caracterul orgiastic și procesiunea (*thiasos*) cu ocazia sărbătorii lui *Sabazius* sînt asemănătoare cu ale lui *Dionysos*. Cu toate acestea în Dacia, unde cultul lui *Sabazius* a fost introdus nu din Thracia, și nici direct din Frigia, ci prin intermediul coloniștilor romani și al soldaților, nu se constată o contaminare a lui cu *Dionysos* sau *Liber*. În inscripții una de la Apulum, alta de la Potaissa, el este invocat sub numele de *I.O.M.* sau *Juppiter Sabazius*, deci în contaminare sincretistă cu zeul suprem, apropiere făcută la Roma, și sub această formă apoi cultul lui e răspîndit în provincii. În afară de cele două inscripții amintite, cultul lui *Sabazius* mai este documentat în Dacia numai de o mină de bronz de la Jena, lângă Tibiscum, și de o tăbliță de bronz probabil tot de la Tibiscum.

Poate în legătură cu cultul lui Sabazius ar fi de amintit și cele două dedicații de la Apulum închinat zeului *Glycon*³⁷⁶, divinitate închipuită sub forma unei șarpe, care după relatarea sofistului Lukian ar fi fost adus din Macedonia în orașul Abonotichos, din Paflagonia, pe vremea lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius, de către falsul profet Alexander, și prezentat ca o nouă întruchipare a lui Asclepios (Aesculap), avînd darul de a face profeții³⁷⁹. Dar șarpele joacă un rol important și în cultul lui Sabazius.

O divinitate supremă de origine iudeo-frigiano-siriană atestată de asemenea epigrafic în Dacia, anume la Sarmizegetusa, este *Zeus Hypistos (epekoos)*,³⁸⁰ prin care, după cum a arătat C. Daicoviciu, trebuie să înțelegem pe Iahve al evreilor, îmbinat sincretistic cu alte divinități orientale, frigiene și siriene. După părerea lui C. Daicoviciu, aceeași divinitate se ascunde sub numele de *Juppiter summus exsuperantissimus*, arătat drept cel care conduce treburile divine și umane, arbitru al destinului, *divinarum humanarumque rerum rector factorumque arbiter* de o inscripție de la Apulum³⁸¹. De origine semitică sînt, cum a arătat același istoric român, și *Angeli* amintiți într-o dedicație de la Sarmizegetusa, alături de *Deus Aeternus* și *Iuno*³⁸². Ei sînt „cei șapte *archontes*, păzitori ai intrărilor din planetele prin care trebuie să treacă sufletele morților spre a ajunge la divinitatea astrală“ sau, ca urmare a contaminării credinței iudaice cu concepția dualismului persan, „acei *mesageri divini* care ajută omul în lupta lui neconținută cu răul“.

Amintim însă aici că, după cum a arătat încă de acum mai bine de trei decenii tot C. Daicoviciu, nu există nici o dovadă epigrafică despre răspîndirea creștinismului în Dacia romană înainte de retragerea aureliană, și constatarea a rămas valabilă pînă astăzi³⁸³. Pretinsa inscripție creștină de la Napoca³⁸⁴, singura pe care pe vremuri V. Pârvan o putea invoca în sprijinul răspîndirii creștinismului în Dacia Traiană³⁸⁵, prin descoperirea tot la Napoca a unei inscripții cu același monogram, care conține obișnuita formulă *opto sit tibi terra levis*, s-a dovedit că nu are de loc acest caracter creștin. De asemenea, nici unul dintre monumentele figurate considerate mai înainte creștine nu au nici ele acest caracter, așa precum nici cele două noi monumente funerare, de la Gilău³⁸⁶ și de la Potaișa³⁸⁷, cu scena banchetului funebru, contrar afirmației editorilor lor, nu conțin vreun element incontestabil creștin. La fel, textele din Tertullian și Origenes, invocate în sprijinul răspîndirii creștinismului în Dacia în secolele II—III, supuse unei analize critice obiective și competente, nu pot constitui o dovadă a răspîndirii noii credințe în Dacia înainte de Aurelian³⁸⁸. Singurele materiale arheologice din secolele II—III care ar putea intra în discuție sînt cele cîteva geme numite *abraxas*, purtate ca talismane de adepții sectei creștine a gnosticilor basilieni. În Dacia, două asemenea geme s-au descoperit la Porolissum³⁸⁹, iar în Dacia Inferior cite una la Romula și Orlea³⁹⁰. Dar valoarea lor documentară pentru răspîndirea creștinismului în Dacia este foarte redusă,

datorită însăși naturii acestor mici produse, care puteau fi folosite ca simple podoabe, peceți sau talismane de oricine, chiar fără a sesiza anume reprezentarea figurală de pe ele, de caracter prea puțin creștin de altfel.

Revenind acum la cultele orientale, trebuie să arătăm că de o răspindire largă s-au bucurat în Dacia și cultele egiptene ale divinităților *Isis* și *Serapis*. Un studiu asupra lor de acum aproape patru deceni înregistra un număr de vreo 14 dedicații scrise, cele două divinități egiptene fiind cinstite fie separat fiecare, fie împreună³⁹¹. Inscripțiile, care în studiul ulterior al lui O. Floca³⁹² se ridică la 15, sint originare din centrele mai mari ale provinciei, de la Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Romula și Micia. La Potaissa e amintit un colegiu al zeiței *Isis*³⁹³, iar la Sarmizegetusa și Micia aceleași divinități, mai răspindită decît *Serapis*, i se ridică cite un templu³⁹⁴. La aceste atestări epigrafice se adaugă numeroase monumente sculpturale³⁹⁵, care nu au fost încă nici strinse toate, nici bine studiate.

Notăm că au fost considerate ca aparținînd zeiței *Isis* dedicațiile către *Dea regina* sau *Placida regina*, epitete sub care s-ar putea bănuî totuși că se pot ascunde și alte divinități feminine ca *Venus*, *Iuno*, sau chiar vreo divinitate autohtonă, cum s-a presupus³⁹⁶. O altă dedicație către *Dea placida* se cunoaște acum de la Sucidava³⁹⁷, iar de la Apulum un nou altar închinat zeiței „cu mai multe nume“, *Isis myr(iomina)*, epitet cunoscut și mai înainte dintr-o inscripție de la Potaissa³⁹⁸. Un alt altar este închinat la Sarmizegetusa *Invicto deo Serapidi*³⁹⁹ și tot lui *Serapis* i se adresează o închinare de la Alburnus Maior, scrisă în grecește pe un medalion de lut, publicat mai de mult⁴⁰⁰, dar rămas nebăgat în seamă. Figura lui *Serapis* apare și pe una dintre fețele unui medalion de lut, de la Apulum, de felul celor folosite pentru decorarea plăcintelor la ospete⁴⁰¹, pe un al doilea medalion de același fel de la Cristești⁴⁰² ca și pe un fragment de figurină de marmură de la Sucidava⁴⁰³. Deși neatestat epigrafic în Dacia, figura lui *Jupiter Ammon*, înfățișat ca o figură umană cu barbă și coarne de berbec, uneori și cu un corn de pin pe cap, apare pe citeva monumente funerare, de obicei între doi lei, ca simbol protector al mormintelor⁴⁰⁴.

Cunoscute fiind legăturile multiple ale Daciei cu provinciile Africii, e firesc să nu lipsească din rîndurile divinităților adorate în provincia noastră nici divinitățile africane. Sub numele *Caelestis*⁴⁰⁵, *Caelestis Augusta*⁴⁰⁶, *Dea Caelestis*⁴⁰⁷, *Dea Virgo Caelestis*⁴⁰⁸ sau *Caelestis Virgo Augusta*⁴⁰⁹ este adorată în Dacia, la Ulpia Traiana, Apulum și Micia, divinitatea punică *Tanit*, care din Cartagina s-a răspindit în vremea lui Septimiu Sever, în restul imperiului fiind considerată ca divinitate întruchipată în împărăteasa Iulia Domna⁴¹⁰. Într-o asociere sincretistă cu *Dea Suria* mai apare *Caelestis*, cum s-a mai amintit, și pe altarul nou descoperit de la Apulum⁴¹¹. O inscripție

foarte fragmentar păstrată de la Potaissa, a cărei întregire e nesigură, pare să cuprindă începutul unei dedicații [I.O.M.H.] *amm(oni?)* [et *dis deabusque*] *omn(ibus?)*, în care ar fi de recunoscut zeul *Ammon* din Cyrenaica, îmbinat cu fenicianul *Baal Chamman*, care în înfățișarea aceasta romană mai este și în alte părți atestat epigrafic în legătură cu zeița *Caelestis*⁴¹². „Zeilor de acasă“, *diis patriis*, le închină la *Micia Mauri Mic(ienses)* și prefectul lor *Iul(ius) Evangelianus*, templul refăcut de ei în anul 204⁴¹³.

La fel zeilor de acasă, *dibus patronis (patriis?)*, de astă-dată din *Britannia*, le închină un altar la *Germisara M: Au(relius) Calpurnianus (centurio) N(umeri) S(ingularium) B(ritannicorum)*⁴¹⁴. Probabil că prin această denumire generică ca și prin aceea de *dii patrii* ai maurilor, de mai sus, *dii patrii* siriieni din amintita dedicație de la *Sarmizegetusa*⁴¹⁵, și altele similare, se înțeleg toți zeii adorați în patria de origine, cărora cei veniți în *Dacia* continuă să le aducă prinos și jertfe.

Dar cultele unora dintre divinitățile celtice, din *Gallia* în primul rând, prin soldați, ca și prin negustori s-au răspândit devreme și în alte provincii ale imperiului și chiar la *Roma*, unde sînt primite în pantheonul roman. Printre acestea se numără în primul rând *Epona*, zeița protectoare a cailor și a grajdurilor,⁴¹⁶. În *Dacia*, *Epona* este venerată împreună cu *Campestres*, într-o dedicație de la *Sarmizegetusa*⁴¹⁷ pusă de un centurion al legiunii IIII *Flavia felix*, maestru de călărie, *exercitator equitum*, al guvernatorului *C. Avidius Nigrinus*, în vremea lui *Traian*, iar al e trei altare i-au fost dedicate numai ei, unul la *Ilișua Epon[ae...]*, de ala I *Tungrorum Frontoniana*⁴¹⁸ și două la *Apulum*, dintre care unul cu dedicația *Epone sancte*⁴¹⁹ (sic!) de către sclavul *Libella, superiumentarius*, adică îngrijitor al cailor de tracțiune⁴²⁰, pentru sănătatea legatului consular din vremea lui *Caracalla*, *C. Iulius Septimius Castinus*⁴²¹, iar celălalt e închinat *Eponae Aug(ustae)*, de către procuratorul *Daciei Apulensis* și locțiitor al legatului consular *Aur(elius) Marcus, v(ir) e(gregius) a(gens) v(ice) p(raesidis)*⁴²², pentru sănătatea împăraților (numele lor martelate) *Maximin Tracul* și fiul său sau *Filip Arabul* și fiul său⁴²³. *Campestres* sînt divinități protectoare ale soldaților și ale cîmpului de instrucție. Desprinse din sfera cultului *Matroanelor*, ele s-au răspândit printre militarii din trupele de pe frontiera imperiului, din *Britannia*, de-a lungul *Rinului* și a *Dunării*, pînă în *Dacia*⁴²⁴.

Alte divinități celtice aparțin însă sferei vieții civile. Ele sînt tot divinități feminine și în general, deși de origine celtică, s-au răspândit și la populația germanică de pe *Rin*, din cele două provincii ale *Germaniei*, de aceea le putem considera mai degrabă culte *celto-germanice*, aparținînd fondului comun de credințe ale celților și germanilor de pe frontiera renană a imperiului⁴²⁵. Printre acestea se numără divinitățile *Suleviae*, concepute ca protectoare ale oamenilor și ale vieții. În *Dacia*, *Suleviae* sînt amintite în două dedicații, una de la *Apulum*⁴²⁶, alta dintr-o localitate necunoscută, pusă de amintitul

lapidar T(itus) Iulius ⁴²⁷. Această ultimă închinare este făcută de fapt *Sul(ewis) Mont(anis)*, al doilea nume putînd fi considerat fie un epitet pentru *Suleviae*, fie divinități aparte, *Montanae*⁴²⁸. Întrucît dedicantul este un *lapidarius* și una dintre figurile de pe relieful care însoțea inscripția înfățișă o femeie scriînd, am putea considera că *Suleviae* sînt și divinități protectoare ale pietrarilor⁴²⁹. După numele celor doi dedicanți, nici unul soldat, cultul celto-germanic al zeitelor *Suleviae* pare să se fi răspîndit în Dacia venind mai degrabă din Gallia, decît din provinciile germanice de pe Rin.

Dar *Suleviae* sînt inrudite de aproape cu divinitățile foarte răspîndite în Gallia, ca și în provinciile germanice, numite *Matres*, *Matraes* sau *Matronae*⁴³⁰. Ele sînt divinitățile maternității și ale fertilității pămîntului, ale belșugului, protectoare ale ființei umane în genere. În Dacia numele lor apare pe un fragment de inscripție de la Potaissa⁴³¹, pe care se citește *Matr[ibus] pat[ernis] sau pat[riis]*, și tot lor cred că le este închinat la Napoca un altar, pe care numele [*Ma(tronis)*] pare să fie urmat de un epitet de felul celor atît de frecvente în regiunile renane, ca de pildă [*Gesah*]enîs⁴³². Din același cerc al Matroanelor fac parte și zeitățile numite *Dominae*, care nu pare să fie decît un alt nume, italic, pentru divinitățile celtice⁴³³. În Dacia un *fanum*, un fel de capelă, închină acestor *Dominae* la Apulum *Mestrius Mar [t] inus pictor*, de unde rezultă că ele sînt ⁴³⁴ considerate ca și *Suleviae*, de mai sus, și ca în general Matroanele, protectoare ale artiștilor și meseriașilor. În Dacia ele s-au răspîndit se pare din Italia de nord sau direct din Gallia, prin mijlocirea unor meșteșugari-artiști originari din acele regiuni.

Divinități celto-germanice, origine din cele două Germanii, unde ele sînt mult adorate, lipsind în schimb în Gallia, sînt și zeițele de la încrucișările de drumuri, protectoare ale călătorilor, numite *Quadriviae* (uneori și *Biviae*, *Triviae*)⁴³⁵. În Dacia se cunosc două altare închinat zeitelor *Quadriviae*, de două femei, la Apulum⁴³⁶, iar un al treilea închinat *Trivis Quadr(ivis)*, a cărui proveniență însă rămîne nesigură (*Daciae incertae*)⁴³⁷, el putînd fi adus la București, unde l-au văzut editorii CIL, din Moesia Inferior.

Divinitatea celtică *I.O.M. Bussumarus* e adorată în două inscripții de la Apulum⁴³⁸. Perechea divină *Apollo Grannus* și *Sirona*, originară din regiunile estice ale Galliei, el fiind la început zeu al soarelui, de aceea e asimilat cu Apollo, ca divinitate a izvoarelor, deveniți împreună divinități vindecătoare, zei ai sănătății fizice⁴³⁹, apar în Dacia într-o inscripție din Ulpia Traiana, considerată pe nedrept, se pare, ca falsă⁴⁴⁰, ea fiind foarte probabil autentică, cum a arătat epigrafistul N. Gostar⁴⁴¹. Dedicăția e făcută de cunoscutul procurator al Daciei Apulensis Q. Axius Aelianus, locțiitor în două rânduri al legatului consular, pe timpul lui Maximin Tracul sau puțin după

aceea⁴⁴². Epitetul *dii praesentes* pare să fie și el autentic, deși N. Gostar presupune că a putut fi greșit copiat în loc de *di praestantes*.

O divinitate autentic germanică, a batavilor, este în schimb *Hercules Magusanus*⁴⁴³. Epitetul derivă de la capitala batavilor *Noviomagus*. El este un zeu al militarilor și prin ei s-a răspândit și în afara Germaniei Inferior. În Dacia, o dedicație i-a fost închinată la Ciumăfaia, în apropiere de Napoca, de către amintitul *P. Aelius Maximus, a militiis*⁴⁴⁴, ca urmare a unei contaminări probabil cu Mithras, zeul primind epitetul de *deus invictus*, iar a doua în castrul de la Gherla de către *Aur(elius) Tato, stator* în *ala II Pannoniorum*⁴⁴⁵, un subofițer cu atribuții de justiție militară și polițienească. Rezultă deci că în Dacia divinitatea batavă a fost răspândită fie prin oameni originari din Dacia, care ocazional ajung în Germania Inferior probabil, ca *P. Aelius Maximus*, care va fi comandat acolo, în cadrul miliției sale ecvestre, vreo trupă auxiliară, fie prin militari originari din ținuturile celto-germanice de la Rin, cum pare să fie și *Aurelius Tato* de la Gherla.

În sfârșit, tabloul atit de bogat și de variat al cultelor din Dacia se completează cu divinitățile de origine tracică și anume *I.O.M. Zbelsurdus* (sau *Zbelthiurdus*), zeu al fulgerului și al cerului⁴⁴⁶, corespunzător vechiului zeu getic *Gebeleizis*⁴⁴⁷, atestat în provincia noastră o singură dată la Drobeta⁴⁴⁸, și *Heros* (eroul) sau așa-numitul *cavaler trac*, care datorită caracterului său de simbol funerar, s-a bucurat în epoca romană de o largă răspândire și popularitate în toată lumea tracă⁴⁴⁹. În Dacia cultul cavalerului trac s-a răspândit mai ales prin soldații din trupele auxiliare staționate în provincie, după cum vedem cele vreo 30 de monumente sculpturale (reliefuri, plăci, tăblițe de piatră), dintre care citeva cu inscripție, descoperite în numeroase localități⁴⁵⁰.

Deosebiți de eroul trac sînt *Cavalerii danubieni*, de la care avem numai reprezentările de petăblițele votive, de piatră sau de plumb⁴⁵¹. Cultul acestor enigmatice divinități, al căror nume a rămas necunoscut, deoarece era interzis de a-l pronunța sau de a-l scrie, s-a format, începînd de prin secolul al II-lea e.n., în provinciile dunărene, printre care și Dacia. Alcătuit din îmbinarea cavalerului trac cu Dioscurii și cu o mare zeiță, spre care se îndreaptă, în reprezentările figurate, din direcții opuse cei doi călăreți, cultul cavalerilor danubieni s-a complicat cu alte numeroase elemente și simboluri de origine romană, orientală, mai ales iraniană, și enchorică. Cult mistic, cu o complicată escatologie, s-a răspândit în Dacia, ca și în celelalte provincii dunărene, printre militari și în rîndurile celor obidiți. Tăblițele cavalerilor danubieni, ca și cele ale eroului trac, ale lui *Sabazius* și ale altor divinități de altfel, au un caracter magic apotropaic.

În Dacia, ca și în provinciile vecine, de pildă în Pannonia⁴⁵², lipsesc cu desăvîrșire vechile zeități ale autohtonilor daci. Aceasta din cauza deosebirii felului în care erau concepute divinitățile, aniconice, în religia dacilor înă-

inte de cucerire și în cea romană. De aceea, toate încercările de a descoperi existența cultelor autohtone în epoca romană au eşuat, fiecare încercare de a considera ca „zeu dacic“ una sau alta dintre divinități fiind contestată și dovedită ca neîntemeiată și neprobabilă de către alții⁴⁶³. Afirmția lui A. Domaszewski că „Liber este zeul principal al dacilor“⁴⁶⁴ este fără îndoială o exagerare pe care nici unul dintre studiile mai noi nu a putut-o confirma⁴⁶⁵. Nici încercarea recentă, pornind de la un pasaj al scriitorului bisericesc Tertullian, în care de fapt Dacia nu este menționată⁴⁶⁶, de a presupune existența unei „zeițe Dacia“, divinitate supremă a dacilor, care s-ar ascunde sub numele *dea Dacia*, *dea placida* sau *Diana mellifica* nu este mai convingătoare, autorul însuși arătându-se sceptic față de propriile ipoteze, pe care el însuși le combate până la urmă⁴⁶⁷.

Totuși, fenomenul de *interpretatio Romana*, în sensul arătat de Caesar referitor la gali⁴⁶⁸, și chiar de această expresie de Tacitus⁴⁶⁹ privitor la germani, s-a produs fără îndoială și în Dacia, unde de asemenea vechile divinități și mai ales vechile credințe au fost nu numai asimilate de către divinitățile greco-romane propriu-zise, ci și de cele străine pătrunse în pantheonul roman, și care s-au bucurat de o mai mare răspîndire. În acest sens, e foarte probabil că divinități ca *Liber pater* și *Libera*, *Hercules invictus*⁴⁶⁰, *Silvanus*, considerate rînd pe rînd ca divinități autohtone, s-au bucurat de o mai largă primire și răspîndire în Dacia, ca și în provinciile vecine ale Illyricului, datorită unei aderențe a acestor culte la credințele locale mai vechi. De acord cu A. Mócsy⁴⁶¹, aceste divinități și altele nou create, cum sînt cavalerii danubieni, pot fi numite *divinități locale*, înțelegînd prin aceasta culte care se bucură în provinciile dunărene de o favoare deosebită, prin asimilarea cu vechile credințe ca și prin transformările firești pe care le suferă, ele ajungînd să primească în aceste provincii unele trăsături deosebite, exprimate prin epitete caracteristice sau prin particularitățile și atributele acestor divinități în reprezentările figurate.

Cu atît mai ușor un asemenea proces de amalgamare s-a putut produce în Dacia, cu cît fenomenul, atît de răspîndit în tot imperiul în secolele II—III, al *sincretismului religios*⁴⁶², a găsit în Dacia un teren deosebit de favorabil, ceea ce a făcut ca el să se manifeste mai accentuat poate decît în alte părți. Fenomenul, străin religiei romane tradiționale, constă în apropierea și imbinarea divinităților deosebite ca origine și adorarea împreună a diferitelor divinități, contopindu-le ca într-un fel de religie universală. Cultele orientale îndeosebi au activat ca un ferment foarte puternic în acest curent religios. Îndeosebi unele dintre cultele orientale, ca acela al lui Iuppiter Dolichenus sau Mithras, se prezintă ca religii care grupează în jurul lor și asimilează multe alte divinități. *Cavalerii danubieni*, pe de altă parte, sînt expresia cea mai remarcabilă a sincretismului. Amestecul de epitete, atribute și atribuții a fost relevat ocazional în succinta prezentare de mai sus, mai ales

la unele divinități. Sincretismul religiilor s-a putut produce mai ușor într-o provincie ca Dacia, în care, pe de o parte, divinitățile locale joacă un prea mic rol, iar pe de altă parte, lipsa unui nivel cultural mai înalt reduce religia mai mult la rituri și practici. Totuși, sincretismul se manifestă și în păturile mai de sus ale societății și e aplicat chiar, între altele, la zeii tradiționali romani. Două exemple sînt ilustrative în această privință. Unul ni-l oferă altarul închinat la Sarmizegetusa de către procuratorul Daciei Apulensis de pe la mijlocul secolului al III-lea P. Aelius Hammonius Iunior, divinităților: *I.O.M., Iuno, Minerva, dii consentes, Salus, Fortuna Redux, Apollo, Diana victrix, Nemesis, Mercurius, Hercules, Sol invictus, Aesculapius, Hygia, dii deaeque immortales*⁴⁶³. Al doilea exemplu e oferit de un altar de la Apulum, nu de mult publicat⁴⁶⁴, închinat de un *tribunus laticlavus*, P. Cadius Sabinus, probabil de origine italică, ajuns *consul suffectus* puțin înainte de 210 și *consul II ordinarius* în 216⁴⁶⁵, următoarelor divinități: *Di Penates, Lares militares, Lar vialis, Neptunus, Salus, Fortuna redux, Aesculapius, Diana, Apollo, Hercules, Spes, Fa(v)or*.

Organizarea diferitelor culte din Dacia nu se deosebește de cea din restul imperiului. Municipiile și coloniile romane din Dacia, organizîndu-se după modelul Romei, au adoptat nu numai instituțiile ei politice, ci și pe cele sacerdotale. În principalele orașe din Dacia⁴⁶⁶ cultul divinităților tradiționale romane este organizat ca un cult public de către ordinul decurionilor, exercitarea lui fiind încredințată unor preoți care poartă numirile tradiționale și sînt aleși numai din rîndurile decurionilor. În sarcina lor cădea organizarea jertfelor, a sacrificiilor, a sărbătorilor și a tuturor serviciilor religioase. Sacerdoțiile flamenilor (*flamines*) și augurilor (*augures*) făceau parte de-a dreptul din cariera municipală a decurionilor⁴⁶⁷. Prin urmare, ele se exercitau numai timp de un an sau o durată de timp mai mare, dar limitată. Căpetenia cultului public era *pontifex*, demnitate de mare prestigiu, care se acorda numai o dată sau după îndeplinirea celei mai înalte magistraturi municipale, de *dumvir quinquennalis*, ca în cazul cavalerului roman *M. Com(inius) Q[ui]ntus eq(uo) p(ublico), pon(tifex) et q(uin)q(uennalis) col(oniae)*⁴⁶⁸. De mare prestigiu se bucura flamenul ales dintre cei care aparțineau păturilor celor mai înalte ale aristocrației municipale. Preot al unei singure divinități, el era încredințat mai ales, dacă nu aproape exclusiv, cu cultul care trebuia adus Romei și împăratului⁴⁶⁹. Am arătat apoi că la Apulum, unde era sediul legatului provinciei, este documentat și un *haruspex*, prezicător de tradiție etruscă, care, semnificativ, face dedicații unor divinități pentru norocul imperiului, al senatului și al poporului roman, și al ordinului decurionilor coloniei Apulum: *pro sal(ute) Imperi(i) et s(enatus) p(opuli)q(ue) R(omani) et ordinis col(onie) Apul(i)*⁴⁷⁰.

Cinstea alegerii ca *pontifex* sau *flamines* este răscumpărată prin dedicații către zei, cum face *T. Fl(avius) Valens*, care *ob honorem flamonii* închină la

Apulum un altar lui *B(onus) p(uer)*⁴⁷¹, adică zeul ui Azizis, prin efectuarea de lucrări publice, ca în cazul lui *M. Iul(ius) Iustus, dec(urio) col(oniae)*, care *ob hon(orem) pont(ificatus)* amenajează la Sarmizegetusa un cîmp, pînă aci deschis, cu intrările ce dau în el, și ridică o statuie, *campum cum suis aditibus clusit et statuam posuit*⁴⁷², sau prin importante sume de bani, ca aceea de 80 000 de sesterți pe care *ob honor(em) flamon(i) Q. Aurelius Te[r]tius* o donează pentru aprovizionarea metropolei Daciei, *ad annonam*⁴⁷³.

Celelalte culte romane sau neromane erau deservite de preoți care purtau numele *sacerdos*, mai rar *antistes*⁴⁷⁴. O inscripție de la Doștat menționează un *sacerdos creatus a Pal[myre]nis do(mo) Macedonia et adven[tor] huius templi*⁴⁷⁵, adică un preot al lui Mithras făcut de o colonie de palmyreni din Macedonia și venit apoi în Dacia unde *P. [Ael(ius) Art] emidorus* este primit ca oas; ete al templului zeului persan din localitate⁴⁷⁶ și unde el închină un altar lui *[Invic]tus Sol deus genitor*.

O însemnătate deosebită are însă în viața religioasă a provinciei cultul oficial al zeiței Roma și al împăratului.

Singura închinare cunoscută în Dacia pentru *Roma Aeterna*, alături de *Fortuna redux* și *Lar vialis*⁴⁷⁷, este cea de la Sarmizegetusa a amintitului procurator al provinciei, *Q. Axius Aelianus*, pe vremea lui Maximin Tracul.

În schimb, *cultul imperial* s-a bucurat de o deosebită favoare în Dacia și s-a manifestat în forme variate. Organizarea și rolul Augustalilor, *Augustales*, în principalele orașe din Dacia⁴⁷⁸, *ordo Augustalium*, a fost creat tocmai pentru întreținerea cultului imperial. Sediul central al acestui ordin era la Ulpia Traiana, unde am văzut că el dispunea de un impunător palat, *aedes Augustalium*⁴⁷⁹. În curtea mare a acestui palat se găsea și altarul principal al cultului imperial, *ara Augusti*⁴⁸⁰. Dar existența Augustalilor, e atestată epigrafic și la Apulum, Napoca, Potaissa și Drobeta, adică, cu excepția acestuia din urmă, tocmai în acele orașe care sînt arătate de Ulpian ca bucurindu-se de *jus Italicum*⁴⁸¹. La Drobeta existența unei *aedes Augustalium* e presupusă, de Al. Bărcăcilă⁴⁸², pe baza unei inscripții închinată împăratului Caracalla de către *R(es)p(ublica) col(oniae) Sept(imiae) Dr(obetae)*⁴⁸³, în ruinele de sub cetatea medievală a Severinului.

La Sarmizegetusa cea mai veche atestare epigrafică a unui Augustal este din epoca lui Traian⁴⁸⁴. Data edificării palatului Augustalilor, fără a dispune de vreo indicație epigrafică mai precisă, a putut fi totuși stabilită pe la mijlocul secolului al II-lea⁴⁸⁵. Edificarea clădirii Augustalilor a fost începută de *M. Proc(ilius) Niceta, I(ovir) et fla[m]en col(oniae) Sarmiz(egetusae)... pecunia sua* și dusă la bun sfîrșit de fiul său *M. Proci(lius) Regulus, eq(uo) p(ublico)*⁴⁸⁶. Calitatea de *flamen* pe care o are *M. Procilius Niceta*, pe lângă cea de *duumvir* al coloniei și *sacerdos Laurentium Lavinatium* însemna de fapt că el era încredințat cu cultul Romei și al împăratului, ceea ce explică și legătura lui cu ordinul Augustalilor, pentru care ridică pe cheltuiala lui

sumptuosul palat. Ca și în alte provincii, el este un timp șeful cultului epigrafic local la Ulpia Traiana⁴⁸⁷. Dintre ceilalți *flamines* atestați epigrafic la Sarmizegetusa⁴⁸⁸, cițiva pot să aibă de asemenea oarecare legătură cu Augustalii, anume *Q. Aurelius Tertius dec(urio) et flamin (sic) col(oniae) Sarm(izegetusae)*⁴⁸⁹, al cărui epitaf este pus de libertul său *Q. Aurelius Saturninus Aug(ustalis) col(oniae)*, împreună cu alți doi liberti, și *C. Spedius Hermias, flamen col(oniae)*, care pare să facă parte dintr-o familie de Augustali, unul dintre ei fiind *C. Spedius Valerianus Aug(ustalis) col(oniae)*⁴⁹⁰, iar alți doi *Sped(ii)*, *Vict[orinus]* și *Va[lerianus]* (acesta din urmă probabil identic cu cel de mai sus) figurează pe un fragment dintr-o listă a Augustalilor, *album Augustalium*, descoperit în ruinele palatului Augustalilor⁴⁹¹. Credem probabil că și un alt *flamen* de la Sarmizegetusa, după îmbunătățirea adusă, ca urmare a reexaminării pietrei, a lecturii mai vechi a unei inscripții de la Ulpia Traiana⁴⁹², anume *Sex(tus) Val(erius) Sex(ti) fi[l(ius)] Fronto... Sarmizae[get(usae) sic!] flamen... collegii A[ug(ustalium)]*⁴⁹³, de asemenea a deținut o demnitate și în cadrul asociației Augustalilor, căci întregirea *A[ug(ustalium)]*⁴⁹⁴, este în orice caz mai probabilă decât cea de *a(urifabrum)*, cum citea epigrafistul emendator al inscripției, chiar dacă termenul de *collegium* nu e atestat pînă acum în Dacia pentru *ordo Augustalium*.

Flamines mai sînt documentați în Dacia la Apulum⁴⁹⁵, Potaișa⁴⁹⁶, Napoca⁴⁹⁷ Drobeta⁴⁹⁸, Tibiscum⁴⁹⁹ și Dierna⁵⁰⁰, cu excepția ultimelor două, toate orașe în care e cunoscută existența Augustalilor⁵⁰¹. La Napoca, de pildă, asociația Augustalilor exista încă în timpul domniei lui Hadrian, căci *Iul(ius) Arphoc[ra]s* este arătat de o inscripție ca *Aug(ustalis) mun[icipii] Ael(ii) H[adriani]*⁵⁰², iar *Aelius Probus* ca *flamen muni[icipii]*⁵⁰³. Napoca este totodată singurul oraș din Dacia în care inscripțiile ne fac cunoscută existența unor conducători ai asociației Augustalilor, numiți *magistri*, în număr de doi, ca și magistrații municipale. Doi dintre ei, *M. Ulp(ius) Caecil(ius) Bassinus* și *Calisth(enes)*, *mag(istri) Augustal[es]*, închină împreună un altar puterii divine a împăratului, *Numini Aug(usti)*⁵⁰⁴. Tot așa, la Apulum cei dintii Augustali atestați epigrafic sînt frații *C(ai) Iulii Divus, Farnax* și *Irenicus, Aug(ustales) munic(ipii) Aur(elii) Apli* (sic!), care în 180, în ultimul an de domnie al lui Marcus Aurelius, închină un altar urechilor (*auribus*) lui *Aesculap, Hygia, Apollo* și *Diana*⁵⁰⁵. Mulți alți Augustali sînt ai coloniei Apulum⁵⁰⁶. Dar, ca și în cazul colegiilor profesionale⁵⁰⁷ și în general al magistraților municipale de altfel, la Apulum ființează o asociație deosebită a Augustalilor în municipiul întemeiat de Septimiu Sever, care coexistă cu cel din *colonia Apulensis*. Astfel *P. Ael(ius) Syrus Aug(ustalis) m(unicipii) Sep(timii) Apul(ensis)* construiește, împreună cu soția și cu fiica sa, pe teritoriul municipiului, un portic pe o lungime de 30 de picioare (*porticum per pedes XXX*), pe care-l închină lui *Aesculap* și *Hygia*⁵⁰⁸, iar *T.Fl(avius) Flavianus Aug(ustalis) m(unicipii) Ap(ulensis) et dec(urio)*

coll(egii) fabr(um), desigur din același municipiu, închină împreună cu soția lui, Aelia Vindia, un altar lui I.O.M. Aeternus⁵⁰⁹. Revenind la *flamines*, putem deci presupune că ei erau în orașele respective căpeteniile și preoții cultului imperial. Numai la Dierna și Tibiscum, pînă ce nu se va dovedi și aici existența Augustalilor, *flamines* trebuie să fie considerați ca preoți ai unei alte divinități romane.

Se constată însă că de la un timp preotul cultului imperial din Dacia poartă, ca și în alte provincii, ca Britannia, cele trei Gallii, Dalmația, Pannonia Superior și Inferior, Moesia Inferior⁵¹⁰, numele de *sacerdos arae Augusti*. Situația din Dacia este astfel similară cu cea din Sardinia și Africa, unde de asemenea se întîlnesc ambele denumiri⁵¹¹. El pare să fie acum căpetenia cultului imperial pentru întreaga provincie, adică pentru toate cele trei Dacii. Epigrafic, *sacerdotes arae Augusti* sînt atestați la Sarmizegetusa, în persoana lui *Tib. Cl(audius) Augustianus, eq(uo) p(ublico)*, amintit într-o închinare către Severus Alexander oferită de *concilium pr[o]vinciarum Dac(iarum)I[II]*⁵¹², a lui *M. Cominius Quintus*⁵¹³ și a lui *M. Atonius Valentinus, eq(ues) R(omanus) sacerdos arae Aug(usti) n(ostri) coronatus Dac(iarum) trium*⁵¹⁴ această din urmă denumire vădită influență orientală, alți doi la Apulum, anume cunoscutul arendaș al pășunilor și al sării, cavalerul roman *P. Aelius Strenuus*⁵¹⁵ și *P. Aelius Antipater*⁵¹⁶. De la Apulum este originară și o altă inscripție, nu de mult publicată, amintind pe *C. Ulpius Bonus, dec(urio), aed(ilis) (quattuor) vir m(unicipii) A(puli)*, despre care de asemenea s-a susținut că ar fi fost *s(acerdos) pr(ovinciae)*, titlu citit în continuarea inscripției⁵¹⁷, dar lectura este considerată puțin probabilă de C. Daicoviciu, care crede că trebuie să se citească *s(acerdos) fl(amen)*⁵¹⁸, expresie și ea insolită, care, introducînd termenul de *flamen*, nu rupe totuși legătura acestui personaj de la Apulum cu cultul imperial. Calitatea de [*sacerdos arae Aug(usti) n(ostri)*], i-a fost atribuită și lui *P. Aelius Maximus*, de la Napoca⁵¹⁹, revizuind o întregire, mai mult exemplificativă, pe care noi o propuseserăm inițial⁵²⁰, dar noua lectură nu ni se pare acceptabilă din mai multe privințe⁵²¹, pe care nu e cazul să le discutăm aici.

La ieșirea din funcție, care era temporară, el își păstrează titlul de *sacerdotalis provinciae*, ca într-o inscripție de la Sarmizegetusa⁵²², sau *sacerdotalis Daciae*, cum se citește pe o inscripție de la Potăissa⁵²³.

Noua denumire de *sacerdos arae Augusti* este în legătură cu crearea și în Dacia a unui *concilium provinciae*, care are loc pe vremea lui Severus Alexander⁵²⁴, cînd este atestat mai întîi și titlul de *metropolis* pentru orașul Sarmizegetusa⁵²⁵. Principial însă, existența unui *concilium provinciae*, este posibilă o dată cu noua organizare a celor trei Dacii, în frunte cu un *legatus consularis trium Daciarum*, pe vremea lui Marcus Aurelius, astfel încît și adoptarea titlaturii mai precise de *sacerdos arae Augusti*, în locul celei prea generale de *flamen*, referitoare numai la orașul respectiv, a putut avea loc tot cam la

aceeași dată, în consecință fiind posibil ca și vreunul dintre *sacerdotes arae Augusti* cunoscuți pînă acum să dateze din vremurile dinainte de Severus Alexander. Cert este că noul *sacerdos arae Augusti*, este nu numai preotul cultului imperial, ci și căpetenia, cel care prezidează consiliul provinciei. Acest lucru reiese pentru Dacia deosebit de clar din amintita inscripție onorară de la Sarmizegetusa pusă de *concilium provinciarum Daciarum trium* în cinstea lui Severus Alexander, numele căruia a fost martelat ca urmare a condamnării memoriei (*damnatio memoriae*) în care numele preotului sau sacerdotului lui *Tib. Cl(audius) Augustianus* servește pentru datare, el fiind preotul eponim⁵²⁶. Îmbinînd cele două funcții, de mare preot al cultului imperial pentru întreaga provincie și de președinte al adunării provinciale, el e ales de către membrii adunării dintre reprezentanții cei mai de seamă, veniți din toate orașele Daciei, obișnuit din rîndurile ordinului ecvestru și în orice caz dintre cei mai de seamă foști magistrați municipali, membri ai ordinului decurionilor. Din cîte putem deduce după locurile unde au apărut inscripțiile care amintesc pe *sacerdotes arae Augusti* sau pe *sacerdotes provinciae* sau *Daciae*, ei erau aleși dintre reprezentanții tuturor orașelor din Dacia, în primul rînd fiind însă luați în considerare firește cei ai metropolei și apoi ai celorlalte orașe mai mari ale provinciei.

În Dacia, ca și în celelalte provincii, cultul împăratului îmbracă și alte forme. Una dintre acestea este venerarea casei sau familiei imperiale. Închinarea se face obișnuit la începutul dedicațiilor adresate diferitelor divinități sau al inscripțiilor de dedicarea unor imagini sau edificii sacre prin formula *In honorem domus divinae*⁵²⁷. Cea mai veche dintre dedicațiile din această categorie este una de la Ulpia Traiana, rezultată din alăturarea a două fragmente, ale aceleiași inscripții, unul mai de mult publicat⁵²⁸, al doilea ieșit la iveală prin 1935, la Săulești (j. Hunedoara), unde nu se știe cum și cînd a ajuns, abia acum publicată de I.I. Russu⁵²⁹. Inscripția e din vremea lui Traian și consemnează dedicarea în cinstea casei imperiale, *In honorem domus divinae*, de către [*? L. Ant[oni]us*] *Pap(iria tribu) Domitius Priscus, [? dec(urio)] col(oniae)* într-un loc public, *l(ocus) d(atu)s d(ecret) d(ecurionum)*, al unui sanctuar sau alt monument sacru, dacă nu cumva al unui grup statuar reprezentînd familia imperială, pe care era scrisă inscripția dedicatorie. Într-o altă dedicație de la Sarmizegetusa *domus divina* e adorată, a lături de *Dacia felix* (?), ca un geniu protector de către sclavul Diogenes, pe vremea lui Sept. Sever, Caracalla și Geta: *G[en]io? [Daci]ae (?) feli[cis] ? et] genio dom(us) divinae*⁵³⁰. Alte dedicații care încep cu formula *In honorem domus divinae* sînt cunoscute de la Apulum, pe un fragment din care s-a păstrat numai începutul inscripției⁵³¹, și de la Călugăreni, pe valea Nirajului, unde dedicația este adresată de către amintitul colegiu al utricularilor *I(n) h(onorem) d(omus) d(ivinae)* zeiței Adrastia⁵³². Nesigură este în schimb formula [*I(n) h(onorem)] d(omus) [d(ivinae)]* pe relieful dedicat la Drobeta lui *I.O.M.*

Zb[elsurdos]⁵³³. În fine, la începutul inscripției prin care Augustalul M. Cornelius Straticus consacră genului Miciei, *Genium* (sic!) *Miciae*, pava-rea cu piatră a unui spațiu din fața unui templu sau a altui monument sacru, *ante f(ron)tem) lapi(dibus) stravit*, în locul formulei obișnuite ne întîmpină alta, *pro salute domus div[i]nae sacrum*, care pare să fie imitarea cunoscutei expresii pe care o întîlnim în multe dedicații către cele mai diferite divinități, *pro salute Augusti, Augustorum, imperatoris, domini nostri*⁵³⁴ etc., adică pentru sănătatea împăratului sau a împăraților.

O altă formă de manifestare a cultului împăraților o constituie adorarea lor ca genii sau puteri divine. Astfel la Napoca, cei doi amintii *magistri Augustales* ai coloniei închină un altar *Num(ini) Aug(usti)*⁵³⁵, la Apulum dedicația sclavului *Terentiu[s]*, *Numini et Virtutibus... nato ubi ferrum exo[ritur]...* e adresată în continuare *naturae boni even[tus et numini imp(eratoris) Caes(aris) T. Aeli Hadri]ani Antonini Au[g(usti) Pii]*⁵³⁶, adică lui Antoninus Pius, așa precum tot aici un altar este închinat *Numinibus A[ug(ustorum)] Severi et Antonini et Getae Caes(aris) et deae Dianae* de către guvernatorul provinciei T. Iulius Maximinus⁵³⁷, iar la Sarmizegetusa un altul este închinat puterii divine și providenței acelorași împărați, *Numini et Providentiae im[p(eratorum)] Severi et Ant[onini] et...*⁵³⁸. Mai semnificative sînt însă două dedicații adresate genului lui Gordian III la Apulum, una *Genio imp(eratoris) Gordiani p(ii) [f(elicis)] invict(o) Aug(usto)*, de către *Petronius Polianus, v(ir) c(larissimus), leg(at)us leg(ionis) XIII [G(cminae)] Gord(ianae)*⁵³⁹ și alta de către un personaj, probabil guvernator al provinciei, al cărui nume a fost martelat, *Virtuti Romanae et Genio imperatoris Pii fel(icis) Aug(usti)*⁵⁴⁰. Acestea nu mai sînt simple acte de adulație a împăraților, ci adorarea lor ca ființe divine. ■

În cei 165 de ani de stăpînire romană în Dacia biruința romanității a fost deplină. Romanizarea este un fenomen complex, nu numai lingvistic și etnic, ci și cultural, în sensul cel mai larg, care cuprinde atît cultura materială, cu toate elementele ei esențiale, producția economică și viața socială, cît și cultura spirituală, instituțiile provinciale, municipale, cele cu caracter economic, legislația și organizarea socială. Toate acestea, analizate în capitolele precedente ale lucrării de față, sînt de esență și factură romană. Ele fac dovada de nediscutat a romanizării temeinice a provinciei. Romanizarea se oglindește în inscripțiile, monumentele, materialele și vestigiile arheologice de tot felul din această epocă. Elementele și influențele grecești și orientale constatate în compoziția etnică a populației, în folosirea sporadică a scrisului și a limbii grecești sau în artă și în credințele religioase nu alterează caracterul pregnant roman al vieții în Dacia.

Situația favorabilă unei rapide și temeinice romanizări a Daciei a fost determinată de la început de felul în care a fost cucerită țara dacilor și de condițiile create coloniștilor o dată cu întemeierea și organizarea provinciei. Limba latină, cultura și formele de viață romană s-au putut impune aici fără opunere din partea populației autohtone, redusă la tăcere și dezorganizată, nici din partea limbii, a tradițiilor și felului de viață, mai patriarhal, al acesteia. Imperiul roman avea tot interesul de a-și consolida cât mai grabnic și cât mai temeinic situația în noua provincie. El și-a dat seama că trebuia să-și creeze aici cât mai repede o puternică și sigură bază socială. Pentru aceasta, Imperiul roman, ajuns la apogeul puterii sale, dispunea și de mijloacele, și de experiența necesară. Doi factori principali au asigurat de la început succesul deplin și rapid al romanizării Daciei: colonizarea masivă, sistematică, susținută și organizată, cu elemente aduse din toate părțile imperiului, din care nu au lipsit însă, la început mai ales, nici italicii, și trupele numeroase staționate în noua provincie. La aceste elemente stabile ale populației se adaugă firește mulțimea funcționarilor din aparatul administrativ, fiscal și economic al provinciei. Afluxul de populație nouă, venită pe cale oficială sau din inițiativă proprie mai ales, continuă în Dacia cu mai mare sau mai mică intensitate, după împrejurări și după situația generală a provinciei, pînă spre jumătatea secolului al III-lea, iar trupe sau efective militare noi au fost de asemenea mereu aduse tot timpul în Dacia. În marea lor majoritate, aceste elemente civile sau militare erau romanizate sau pe cale de romanizare la venirea lor în Dacia, iar mediul pe care l-au găsit în provincia de la nordul Dunării era favorabil romanizării lor depline, după așezarea lor aici.

Romanizarea a fost mai adîncă și mai puternică în orașe și în teritoriile care le aparțineau și pe care le administrau. În schimb, ea se efectuează mai lent și mai puțin adînc în ținuturile din estul Daciei, lipsite de orașe. Orașele și castrulele trupelor de toate categoriile au fost cele mai vii focare ale procesului de romanizare.

Romanizarea a cuprins pînă la sfîrșit și întreaga populație dacică din provincie. Adversitatea ei față de cuceritori s-a șters cu timpul, ea este de la început adînc influențată de limba latină, pe care o învață, și de cultura materială romană superioară, cu produsele felurite ale atelierelor de tot felul. Recrutarea dacilor pentru trupele auxiliare reprezintă o altă cale importantă de romanizare a populației autohtone. Dacii, asimilați în masa populației provinciei, dau o coloratură specifică romanității din nordul Dunării.

Procesul de romanizare și de întărire a romanității din nordul Dunării nu a încetat de altfel în Dacia, o dată cu retragerea de aci a stăpînirii romane pe timpul lui Aurelian, ci va continua, lingvistic și cultural, și după aceea, datorită legăturilor neîntrerupte și vii care se vor menține încă mult timp cu Imperiul roman și cu populația din sudul Dunării. Căci marele fluviu nu a constituit niciodată o barieră între populațiile de pe cele două maluri ale lui.

- ¹ Vezi mai sus p. 208.
- ² *CIL*, III, tab. cer. IV.
- ³ Vezi *DizEp*, II, p. 1954.
- ⁴ *SCIV*, VIII, 1957, p. 230.
- ⁵ *Ibidem*, p. 236.
- ⁶ *CIL*, III, 975.
- ⁷ *CIL*, III, 1379.
- ⁸ *CIL*, III, 1454.
- ⁹ *CIL*, III, 7902 = ILS, 7155.
- ¹⁰ *CIL*, III, 7756.
- ¹¹ *CIL*, III, 1198.
- ¹² *CIL*, III, tab. cer. IX—XI, XVII.
- ¹³ Vezi *S t a t i*, p. 17 sqq., cu bibliografia indicată acolo.
- ¹⁴ *CIL*, III, 797, 798 = *ILS*, 2294; *AnnÉp.*, 1912, 5; *AISC*, IV, 1941—1943, p. 236 sqq.
- ¹⁵ *CIL*, III, 1379.
- ¹⁶ Forcellini, *Lexicon*, s.v. *quaestura*.
- ¹⁷ Vegetius, II, 20.
- ¹⁸ Polybius, VI, 34, 7; Vegetius, II, 7; cf. Domaszewski, p. 2 sq., 10 sq., 44.
- ¹⁹ Hyginus, 43.
- ²⁰ Cf. *ActaMN*, I, 1964, p. 480.
- ²¹ *CIL*, III, 294.
- ²² *ArchRoum*, p. 50, fig. 69, 72; *AnnÉp*, 1939, 19.
- ²³ *MCA*, II, 1956, p. 698, fig. 6/1.
- ²⁴ *MCA*, I, 1953, p. 792, fig. 4/6.
- ²⁵ *StCom*, 12, 1965, p. 62 sq., nr. 21, fig. 20.
- ²⁶ *CCRH*, 1956, p. 82 sq., fig. 9.
- ²⁷ *EDR*, IV, 1930, p. 127, fig. 73; *Das Altertum*, 11, 1965, p. 112 sq.
- ²⁸ Cf. H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation*, Paris, 1948, p. 366.
- ²⁹ *ActaMN*, III, 1966, pp. 459—463.
- ³⁰ *CIL*, III, tab. cer. XIII.
- ³¹ Vezi mai sus nota 12.
- ³² H. I. Marrou, *op. cit.*, p. 369 sqq.
- ³³ Vezi mai sus.
- ³⁴ H. I. Marrou, *op. cit.*, p. 226 sq.
- ³⁵ *CIL*, III, 1537.
- ³⁶ Vergilius, *Aen.*, I, 253.
- ³⁷ Cf. H. I. Marrou, *op. cit.*, p. 374.
- ³⁸ *CIL*, III, 7868.
- ³⁹ *CIL*, III, 1228.

- ⁴⁰ *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 405.
- ⁴¹ *AÉrt*, XXII, 1902, pp. 336–338.
- ⁴² *OR*², p. 391, nr. 60 = *IstRom*, I, p. 437.
- ⁴³ *CIL*, III, 1395.
- ⁴⁴ Traducere de prof. T.A. Naum (Cluj), reproducă din *IstRom*, I, p. 438.
- ⁴⁵ *CIL*, III, 1552 = 8001.
- ⁴⁶ Traducere de prof. T.A. Naum.
- ⁴⁷ Cu privire la condițiile de lucru ale artiștilor și ale lucrătorilor specializați vezi I. Gala bi-L i m e n t a n i, *Il lavoro artistico*, Milano, 1958 (nouă inaccesibilă).
- ⁴⁸ Vezi Dio Cassius, LXVIII, 13; Procopius, *De aedificiis*, IV, 6; Ioan T z e t z e s, *Chiliades*, II, 65–94; cf. Plinius cel T i n ă r, *Epistolae*, VIII, 4,2 și Ammianus Marcellinus, XXIV, 3,9.
- ⁴⁹ Procopius, *De aed.*, IV, 6.
- ⁵⁰ Vezi mai sus cu bibliografia citată în n. 304.
- ⁵¹ Vitruvius, *De archit.*, I, 9–12.
- ⁵² „Dacia”, I, 1924, pp. 238–242 și C. Daicoviciu-H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, p. 11 sq., 39–43.
- ⁵³ Vitruvius, I, 12.
- ⁵⁴ *AAPhilArch*, pp. 95–103.
- ⁵⁵ *MCA*, VIII, 1962, p. 496 sq.
- ⁵⁶ *CIL*, III, 836.
- ⁵⁷ *ActaMN*, I, 1964, p. 206, cu fig. 7/1–2 și p. 209.
- ⁵⁸ Rezultatele acestor cercetări sînt inedite.
- ⁵⁹ Vezi mai sus p. 241.
- ⁶⁰ *MKErt*, VI, 1913, p. 257 sqq.
- ⁶¹ *CIL*, III, 8031 = *ILS*, 510.
- ⁶² *OR*², p. 164 sq.; cf. *Historia*, XIV, 1965, p. 370.
- ⁶³ *OR*², p. 153 sq.; cf. *Historia*, XIV, 1965, p. 371 sq.
- ⁶⁴ „Dacia”, I, 1924, p. 228 sqq.
- ⁶⁵ Din Dacia Inferioară se poate cita un singur templu ale cărui ruine au fost cercetate arheologic, cel de la Gioroiul Nou, bănuie a fi fost dedicat lui Hercule: D. Tudor, în *OmPC-I*, pp. 109–111 și „Latomus”, XXV, 1966, p. 849.
- ⁶⁶ Vitruvius, IV, 5.
- ⁶⁷ *AÉrt*, XXVI, 1906, pp. 322–330, cu fig. 1–2.
- ⁶⁸ *Sargetia*, II, 1941, pp. 117–125.
- ⁶⁹ *AKözl*, XV, 1886, pp. 3–129.
- ⁷⁰ „Latomus”, XXIII, 1964, p. 294 sq.
- ⁷¹ Vezi de pildă vilele suburbane de la Sarmizegetusa: „Dacia”, I, 1924, pp. 234–238 și *Sargetia*, I, 1937, pp. 25–43.
- ⁷² Vezi S. Ferr i, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933 și L. T e p o s u - D a v i d, *Cu privire la studierea artei provinciale in Dacia Superioară*, în *Studia*, 1966, pp. 47–53.

- ⁷³ *SCIV*, VIII, 1957, p. 231 sqq.
- ⁷⁴ „Latomus“, XXIV, 1965, pp. 353–358.
- ⁷⁵ *ArchRoum*, p. 37, fig. 36 și p. 40, fig. 51 = *SCIV*, 17, 1966, p. 658, fig. 11/1–3.
- ⁷⁶ „RIR“, III, 1933, p. 35 sqq.; *OR*², 229 și 379, nr. 1; *SCIV*, 17, 1966, p. 659, fig. 11/4.
- ⁷⁷ *ArchRoum*, p. 40 și 47, fig. 54; cf: *SCIV*, 16, 1965, p. 806.
- ⁷⁸ T o c i l e s c u, p. 137, fig. 79.
- ⁷⁹ T o c i l e s c u, p. 140, fig. 78–79.
- ⁸⁰ *OCD*, pp. 131–138.
- ⁸¹ *MKErt*, IV, 1910, pp. 14–21.
- ⁸² *Ibidem*, p. 14, fig. 1.
- ⁸³ *Ibidem*, p. 15, nr. 43. O statuie similară a fost mai nou achiziționată de Muzeul din Alba Iulia și ea este încă nepublicată.
- ⁸⁴ S. F e r r i, *L'arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 297.
- ⁸⁵ *ArchRoum*, pl. XXVI, fig. 55. Ea nu este însă a unei împărătese romane, cum se afirmă (*SCIV*, 16, 1965, p. 806), ci o statuie funerară, fiind chiar descoperită, după câte se pare, într-un cimitir roman (*ibidem*, nota 18).
- ⁸⁶ *MKErt*, IV, 1910, p. 17, nr. 42, fig. 3.
- ⁸⁷ *Ibidem*, p. 15, nr. 38.
- ⁸⁸ *ErdMúz*, XXVI, 1909, pp. 146–153.
- ⁸⁹ *ActaMN*, I, 1964, pp. 473–476.
- ⁹⁰ *Dolgluj*, VII, 1916, p. 68 sq., fig. 15.
- ⁹¹ *AEM*, V, 1881, p. 67 și 193–202; S. F e r r i, *op. cit.*, pp. 351–356, cu fig. 466–475.
- ⁹² *Dolgluj*, VII, 1916, p. 67 sq., fig. 14.
- ⁹³ *CIL*, III, 1413.
- ⁹⁴ *AKözl*, III, 1863, p. 141.
- ⁹⁵ *Dolgluj*, VII, 1916, p. 87, fig. 26; V e r m a s e r e n, nr. 2025, fig. 529.
- ⁹⁶ *AEM*, VIII, 1884, p. 34, nr. 71; V e r m a s e r e n, nr. 2000, fig. 523.
- ⁹⁷ D a i c o v i c i u, p. 147, cu n. 1. Cf. și „Dacia“, N.S., VII, 1963, p. 336 sqq.; *ActaMN*, II, 1965, p. 200; *Studia*, 1966, p. 49.
- ⁹⁸ „Dacia“, N.S., V, 1961, p. 324 sqq.
- ⁹⁹ E. W i l l, *Le relief culturel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris, 1955, p. 395.
- ¹⁰⁰ G r. F l o r e s c u, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior“*, în *EDR*, IV, 1930, pp. 72–148; i d e m, *I monumenti funerari della Dacia inferiore*, Bucarest, 1942.
- ¹⁰¹ *SCIV*, XI, 1960, pp. 323–333 = *StCl*, III, 1961, pp. 133–141.
- ¹⁰² *OmPC-I*, pp. 101–108.
- ¹⁰³ *ActaMN*, III, 1966.
- ¹⁰⁴ *Apulum*, IV, 1961, pp. 276–280.
- ¹⁰⁵ D a i c o v i c i u, p. 143 sq.
- ¹⁰⁶ *EDR*, IV, 1930, p. 137 sqq.; „Latomus“, XVIII, 1957, p. 223 sqq.; *OmPC-I*, p. 107 sq.; *Studia*, 1966, p. 50.

- 107 *ActaMN*, III, 1966, p. 432.
- 108 *OR*³, p. 330 și D. Tudor, *Sucidava* (1965), p. 55.
- 109 *EDR*, IV, 1930, p. 144 sq. Vezi și Fr. Gumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, passim; idem, *Lux perpetua*, Paris, 1949, passim.
- 110 *Dolg*, VII, 1916, p. 33 sqq., cu fig. 4–5; cf. *AISC*, I, 1928–1932, p. 85; *Athenische Mitteilungen*, XXXVII, 1912, p. 1 sqq.; Daicoviciu, p. 148.
- 111 *ACMIT*, 1929, pp. 332–337; „RIR“, II, 1932, pp. 267–288; *OCD*, pp. 41–52; „RevMuz“, III, 1966, p. 267 sq. Cf. Daicoviciu, p. 148.
- 112 Gr. Florescu, *I monumenti funerari della Dacia inferiore*, p. 66.
- 113 *Sargetia*, II, 1941, p. 62 sqq.; cf. Daicoviciu, in *loc. cit.*
- 114 *Sargetia*, II, 1941, p. 88.
- 115 *Sargetia*, II, 1941, p. 4 sqq., 66 sq.; D. Tudor, *Colonia Romula intr-o nouă inscripție*, în *Revista Universității „Cuza“ și a Institutului Politehnic din Iași*, I, 1954, pp. 293–312; *OR*³, p. 324 sqq.
- 116 G. I. Kazarov, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapest, 1938.
- 117 Vezi mai sus n. 84.
- 118 *Apulum*, IV, 1961, p. 67 sqq. = „Dacia“, N.S. III, 1959, p. 333 sqq.
- 119 „RIR“, II, 1932, p. 279 sqq.
- 120 *OCD*, p. 47.
- 121 *Dacia*, III–IV, 1927–1932, p. 523; *Sargetia*, I, 1937, pp. 28, 31.
- 122 *Apulum*, IV, 1961, p. 176 sq.
- 123 *CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548; cf. „Dacia“, I, 1925, p. 248, și *SAI*, III, 1961, pp. 13 și 19.
- 124 „Dacia“, I, 1924, p. 246.
- 125 Vezi *Apulum*, IV, 1962, pp. 151–188, cu reproduceri și bibliografia completă.
- 126 „Dacia“, I, 1924, p. 217, nr. 2.
- 127 *StCom*, 12, 1965, p. 50 sq., nr. 12, fig. 12.
- 128 „Dacia“, I, 1924, p. 227, nr. 3; *Apulum*, IV, p. 165 sqq. pl. IV–VII.
- 129 *Apulum*, IV, 1961, p. 178 sqq., cu pl. X–XII.
- 130 L. Webber Jones, *The cults of Dacia*, 1929.
- 131 *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 6.
- 132 „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 305; *AISC*, I/2, 1928–1932, p. 58 nr. 1 b = *MCA*, VI, 1959, p. 889 sq., nr. 28.
- 133 *CIL*, III, 1423; *AISC*, I, 1928–1932, p. 84, nr. 2.
- 134 *CIL*, III, 1071, 1073, 1078, 7764.
- 135 *CIL*, III, 858.
- 136 Jones, p. 255 și dedicațiile mai nou publicate de la Sarmizegetusa (*AISC*, I, 1928–1932, p. 86, nr. 4) și de la Apulum (*Apulum*, IV, 1961, p. 103, nr. 3.).
- 137 *Di-Ep*, IV, p. 228.
- 138 *CIL*, III, 7824.
- 139 *CIL*, III, 7753.
- 140 *CIL*, III, 1075.

- ¹⁴¹ *RE*, X, 1122; *Roscher's Lexikon*, II, c. 598; *DizEp*, IV, p. 219, 222 și 226.
- ¹⁴² *CIL*, III, 1426, 7918.
- ¹⁴³ *CIL*, III, 1076, 1104–6, 14215–16, *Apulum*, III, 1947–8, pp. 202, 207, V, 1965, p. 180 sqq.
- ¹⁴⁴ *CIL*, III, 7776 a = *IGR*, I, 540 = *StCl*, 12, 1965, p. 59, nr. 15.
- ¹⁴⁵ *CIL*, III, 1076.
- ¹⁴⁶ *Apulum*, III, 1947–1949, p. 202 sqq.
- ¹⁴⁷ Epitetul *supera*, extrem de rar în inscripții, mai este atestat o dată tot la Apulum pe un altar dedicat zeiței *Fortuna* (*CIL*, III, 1014 = *ILS*, 3713; cf. *Roscher's Lexikon*, IV, c. 1603 și *RE*, IV A, c. 964).
- ¹⁴⁸ *CIL*, III, 1106.
- ¹⁴⁹ *CIL*, III, 1105.
- ¹⁵⁰ *CIL*, III, 14215, 16.
- ¹⁵¹ *Apulum*, V, 1965, pp. 180–182 = „Latomus“, XXVI, 1964, pp. 302–310.
- ¹⁵² *Apulum*, III, 1947–8, pp. 202 și 207.
- ¹⁵³ *CIL*, III, 7838.
- ¹⁵⁴ J o n e s, p. 252 și o dedicație de la Sarmizegetusa în *AISC*, I/2, 1928–1932, p. 54. Epitetul *Aug(ustus)* trebuie citit și în inscripția de la Cristești: *Klio*, XI, 1911, p. 503 = *AnnÉp*, 1912, 74 = I. P a u l o v i c s, *Dacia keleti határvonala*, 1944, p. 96, fig. 58 a = *ActaMN*, I, 1964, p. 184, nr. 2. Fără epitet este dedicația către Marte de pe altarul de la Micia: *ACMIT*, 1929, p. 309 sq. = *ACMIT*, III, 1930–31, p. 38, nr. 8.
- ¹⁵⁵ *CIL*, III, 6279 = *ILS*, 3154; *CIL*, III, 7854.
- ¹⁵⁶ *CIL*, III, 1443.
- ¹⁵⁷ *CIL*, III, 897.
- ¹⁵⁸ J o n e s, p. 257 sq. și *AISC*, I, 1928–1932, p. 106 de la Napoca.
- ¹⁵⁹ J o n e s, în *loc. cit.*, și pe alte câteva altare de la Sarmizegetusa (*AISC*, I/2, 1928–1932, p. 58), Potaissa, („Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 314, nr. 2; *MCA*, VI, 1959, p. 88, nr. 11 și *ProblMuz*, 1960, p. 31; *Addenda*, nr. 4), de la Napoca (*ActaMN*, I, 1964, p. 204), Porolissum (*MCA*, VI, 1959, p. 872, nr. 1), de la Gherla (*ibidem*, nr. 5), Viștea, lângă Napoca (*ibidem*, nr. 6), de la Apulum (*Apulum*, V, 1965, p. 192, nr. 8), și de la Micia (*AnnÉp*, 1914, 103–4 = *ACMIT*, III, 1930–31, p. 41, nr. 14–15; *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 123 = *ibidem*, nr. 16; *ACMIT*, 1929, p. 309, nr. 2 b = *ibidem*, p. 38, nr. 8 b).
- ¹⁶⁰ *CIL*, III, 1153.
- ¹⁶¹ *AnnÉp*, 1903, 68 = *ACMIT*, III, 1930–1, p. 36 sq., nr. 4, de la Micia.
- ¹⁶² J o n e s, în *loc. cit.* și dedicațiile mai recent publicate de la Apulum („Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 309, nr. 14; *Apulum*, IV, 1961, p. 116, nr. 15 și *MCA*, VI, 1959, p. 890, nr. 29) și Alburnus Maior (*MCA*, VI, 1959, p. 884, nr. 21).
- ¹⁶³ Vezi *AIA*, II, 1965, p. 244, cu nota 42 și p. 248, cu nota 89.

- ¹⁶⁴ J o n e s, p. 260 sq. și dedicațiile mai recente de la Apulum (*ACMIT*, 1929, p. 304, nr. 4 și „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 301, nr. 8), Abrud (*ibidem*, p. 301, nr. 9), Inlăceni (*ActaMN*, I, 1964, p. 188, nr. 5) și Pojejena de Sus (*SCIV*, XIII, 1962, p. 155 sqq.).
- ¹⁶⁵ J o n e s, in *loc. cit.* și la care se pot adăuga acum *SCIV*, XIII, 1962, p. 117 sqq. de la Galicea Mare și *ActaMN*, I, 1964, p. 186 sqq., nr. 4 de la Inlăceni. Fără epitet apare Diana în cite o inscripție de la Salinae (*AISC*, I/2, 1928—1932, p. 62), Apulum (*Apulum*, V, 1965, p. 487, nr. 5) și Alburnus Maior (*ibidem*, p. 593, nr. 2).
- ¹⁶⁶ *OR*³, p. 422, nr. 300 = *AnnEp*, 1959, 330, cf. și „Latomus“, XXV, 1966, p. 853 sqq.
- ¹⁶⁷ *CIL*, III, 1418.
- ¹⁶⁸ *AISC*, I, 1928—32, p. 110, de la Mera, lingă Napoca.
- ¹⁶⁹ *CIL*, III, 1002.
- ¹⁷⁰ Vezi discuția în *AIIA*, III, 1965, p. 241 sqq.
- ¹⁷¹ T u d o r, p. 234. Tot sclav este și *Dioscor(us) Ianuari* care închină un altar *Dian(a) Regina(e) la Galicea Mare*, în Dacia Inferior (*SCIV*, XIII, 1962, p. 116 sqq.).
- ¹⁷² *CIL*, III, 7822; „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 301, nr. 9; *Apulum*, V, 1965, p. 593 sq., nr. 2.
- ¹⁷³ Vezi mai sus nota 148.
- ¹⁷⁴ *AnnEp*, 1903, 67 = *ACMIT*, III, 1930—31, p. 36, nr. 2.
- ¹⁷⁵ „Dacia“, VII—VIII, 1937—40, p. 323, nr. 1.
- ¹⁷⁶ *AISC*, I, 1928—32, p. 86, nr. 5.
- ¹⁷⁷ *Apulum*, VII, 1968, nr. 3.
- ¹⁷⁸ „Dacia“, I, 1924, p. 231, nr. 18.
- ¹⁷⁹ *ActMuz*, 1956, p. 125 sqq., nr. 3—4.
- ¹⁸⁰ Vezi „Dacia“, N.S., VII, 1963, pp. 211—239; cf. și *AIIA*, II, 1965, p. 249 sq. Alte monumente privatoare la Liber-Dionysos în *Apulum*, IV, 1961, p. 103 sqq., nr. 11 și *ActaMN*, II, 1965, pp. 195—208.
- ¹⁸¹ J o n e s, p. 268 sqq., și N. I g n a, *Cultul lui Esculap și al Higiei, cu specială privire la Dacia Superioară*, Cluj, 1935. Un alt altar de la Germisara, în „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 343 sq., nr. 4.
- ¹⁸² *CIL*, III, 1517 a.
- ¹⁸³ *Gl. Roscher's Lexikon*, III, c. 1958.
- ¹⁸⁴ *MCA*, VI, 1959, p. 884, nr. 22.
- ¹⁸⁵ *ProblMuz*, 1960, p. 31, nota finală, nr. 1.
- ¹⁸⁶ *DolgSzeged*, II, 1926, pp. 9—10, fig. 2.
- ¹⁸⁷ J o n e s, p. 268.
- ¹⁸⁸ *DolgCluj*, II, 1911, p. 265, nr. 4.
- ¹⁸⁹ *MCA*, VI, 1959, p. 880, nr. 14.
- ¹⁹⁰ *Apulum*, V, 1965, p. 190, nr. 7.
- ¹⁹¹ *ACMIT*, 1929, p. 309 sq., nr. 2 b = *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 38, 8 b.
- ¹⁹² *ACMIT*, 1929, p. 305 sq., nr. 8.
- ¹⁹³ *OR*², p. 422, nr. 300 = *AnnEp*, 1959, 330; cf. „Latomus“, XXV, 1966, p. 853 sq.

- 494 *Cl. DizEp*, III, p. 594.
- 495 *OR*², p. 310.
- 496 J o n e s, p. 265 sq. și *Klio*, X, 1910, p. 498, nr. 4 = A C M I T, III, 1930—1, p. 41, nr. 17. de la Micia, *AISC*, III, 1936—40, p. 327 sq., de la Potaissa și *Apulum*, IV, 1961, p. 97, nr. 1—2.
- 497 Printre descoperirile mai noi amintim un relief și un grup statuar cu inscripție de la Gioroiul Nou în Dacia Inferior, unde se presupune că și templul dezvelit prin cercetări arheologice ar fi fost dedicat lui Hercules; vezi *OR*², p. 176, 306, *OmPC-I*, pp. 109—111 și „*Latomus*“, XXV, 1966, pp. 847—854.
- 498 J o n e s, p. 264.
- 499 *CIL*, III, 1115 = *ILS*, 3174; *CIL*, III, 7663.
- 500 *Roscher's Lexikon*, VI, c. 207 și *RE*, VIII A, c. 863 sq., 883.
- 501 *CIL*, III, 1115 = *ILS*, 3174.
- 502 *Roscher's Lexikon*, VI, c. 196—201 și *RE*, VIII A, c. 864—8.883.
- 503 *CIL*, III, 1567; cf. *RE*, VIII A, c. 884.
- 504 *OR*² p. 402, nr. 145.
- 505 *CIL*, III, 1590 a = 8029; cf. *OR*², p. 316 și *AIIA*, II, 1965, p. 238 sqq.
- 506 *OR*², p. 315 sq.; *ActaMN*, I, pp. 473—475, cu n. 11 de la această ultimă pagină.
- 507 *MCA*, VI, 1959, p. 886, nr. 25.
- 508 *CIL*, III, 36.
- 509 *ActaMN*, I, 1964, p. 477, nr. 1.
- 510 „Dacia“, XI—XII, 1945—1947, p. 155, nr. 1 = *OR*², p. 403, nr. 153.
- 511 *StCom*, 12, 1965, p. 233 sq., cu fig. 3.
- 512 *Klio*, X, 1910, p. 501 sq.
- 513 *CIL*, III, 7656.
- 514 *AErt*, XXVII, 1907, p. 122 sqq., cu fig. 2—3.
- 515 *MKErt*, IV, 1910, p. 155 sqq.
- 516 *CIL*, III, 1287.
- 517 D. T u d o r, *Sucidava*, 1965, p. 54, pl. VIII, 2.
- 518 *AErt*, XXXII, 1912, p. 51 sq. = *AnnEp*, 1913, 51 = *ILS*, 9515.
- 519 *OR*², p. 423, nr. 303.
- 520 *AEM*, V, 1881, p. 67 și 193—202; S. F e r r i, *Arte romana sul Danubio*, pp. 351—356, fig. 466—475.
- 521 „Dacia“, XI—XII, 1945—1947, p. 158, nr. 6 = *OR*², p. 303 sq. La Sucidava s-a descoperit și un tipar în care se turnau statuete cu chipul zeiței: D. T u d o r, *Sucidava* (1965), p. 54.
- 522 *CIL*, III, 1095.
- 523 *CIL*, III, 7919.
- 524 *SCIV*, V, 1954, p. 603 sq.
- 525 *CIL*, III, 1081.
- 526 Vezi nota 166.
- 527 *MKErt*, IV, 1910, p. 18, nr. 47 și *Apulum*, III, 1947—48, p. 175 sq., nr. 5, fig. 3.

- 238 *SCIV*, V, 1954, p. 603 sq.
- 239 *CIL*, III, 1422.
- 240 Vezi mai jos.
- 241 *Wissowa*, p. 170; *Latté*, pp. 90–94.
- 242 *OR*^a, p. 309.
- 243 *Jones*, p. 271 sqq.; *AISC*, I, 1928–1932, p. 84 și *SCIV*, V, 1954, p. 603 sq.
- 244 *DolgCluj*, IV, 1913, p. 260 = *ACMIT*, III, 1930–31, p. 39, nr. 11.
- 245 *CIL*, III, 1405 (=7847).
- 246 *CIL*, III, 993.
- 247 *CIL*, III, 1425.
- 248 *OR*^a, p. 382, nr. 13a.
- 249 *CIL*, III, 7853.
- 250 *Ibidem*.
- 251 *CIL*, III, 1008 = *ILS*, 2476.
- 252 *CIL*, III, 7672.
- 253 *CIL*, III, 7493 (inscripție originală probabil din Dacia Inferior).
- 254 *OR*^a, p. 422, nr. 300 = *AnnÉp*, 1959, 330 = „*Latomus*“, XXV, 1966, p. 853 sq.
- 255 *Apulum*, VII, 1968.
- 256 „*Dacia*“, VII–VIII, 1937–1940, p. 302, nr. 3 și „*Dacia*“, N.S. II, 1958, p. 261 sq.
- 257 *CIL*, III, 876.
- 258 *CIL*, III, 7626.
- 259 *CIL*, III, 7630.
- 260 *Jones*, p. 254 sq.
- 261 *Apulum*, III, 1947–48, p. 173 sq.
- 262 *CIL*, III, 1209.
- 263 *Wissowa*, p. 178 sq.; cf. *F. Stähelin*, *Die Schweiz in römischer Zeit*, Basel, 1927, p. 122 sq. și 435 sq.
- 264 *CIL*, III, 1063 = *ILS*, 3922.
- 265 *CIL*, III, 995 = *ILS*, 3920.
- 266 *CIL*, III, 996 = *ILS*, 3921.
- 267 *CIL*, III, 993 = *ILS*, 3923.
- 268 *AErt*, XXXII, 1912, p. 350 = *AnnÉp*, 1914, 114 = „*Dacia*“, I, 1924, p. 249 sq.
- 269 *Arheološki Pregled*, Beograd, 1962, p. 211.
- 270 Vezi *M. Durray*, *Les cohortes prétoriennes*, Paris, 1938, p. 137 sq.
- 271 *CIL*, III, 7853 = *ILS*, 1860.
- 272 *AISC*, I, p. 86 sq., nr. 5; cf. *Stein*, p. 77.
- 273 Cf. *AISC*, IV, 1941–43, pp. 51–72.
- 274 *Cohen*^a, V, *Traianus Decius*, nr. 12–36 și *Tr. Decius cu Etruscilla*, p. 206, nr. 1.
- 275 *Cohen*^a, VI, nr. 64.
- 276 *Cohen*^a, VI, nr. 73–74.
- 277 *Pick*, p. 1 sqq.
- 278 *AJIA*, II, 1965, p. 245 sq.

²⁶⁹ *CIL*, III, 10188, 2.

²⁷⁰ *D a i c o v i c i u*, p. 153, n. 2.

²⁷¹ *CIL*, III, 1284—85 de la Ampelum, 1364 de la Micia, 1599 dintr-o localitate rămasă necunoscută și *Apulum*, IV, 1961, p. 106, nr. 14 de la *Apulum*.

²⁷² *CIL*, III, 1152, de la *Apulum*.

²⁷³ *CIL*, III, 1555 de la *Denta*.

²⁷⁴ *CIL*, III, 996 de la *Apulum*.

²⁷⁵ La începutul inscripției de pe mai de mult cunoscutul și comentatul altar de la Domnești (*KorrbWsl*, XLIV, 1921, p. 71 sq.; *C h r i s t e s c u*, I, p. 10; *ACMIT*, 1929, p. 308, nr. 2; *AnnÉp*, 1930, 10; *SCScluj*, VII, 1956, pp. 7—13) concomitent *C. D a i c o v i c i u*, în *ActaMN*, III, 1966 (sub tipar) și *N. G o s t a r*, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 175 sq. citesc: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) T(errae) M(atri)*, ceea ce ni se pare mult mai plauzibil.

²⁷⁶ În lectura propusă de *N. Gostar* (*ArhMold*, IV, 1965, p. 176) pentru începutul inscripției de pe un altar de la *Salinae* (*AISC*, I/2, 1928—1932, p. 62): [*Di*]anae et [*Ter*]rae *Mat[ri]*.

²⁷⁷ *ArhMold*, IV, 1966, p. 176, cu nota 5 în care citează analogia celor nouă dedicații ale unor *villici officinae ferrariae* din Dalmația.

²⁷⁸ Vezi mai sus notele 206, 209 și 211.

²⁷⁹ Vezi notele 206 și 208.

²⁸⁰ Vezi notele 206 și 207.

²⁸¹ *CIL*, III, 1566.

²⁸² *CIL*, III, 7858.

²⁸³ *CIL*, III, 13798.

²⁸⁴ *CIL*, III, 7882.

²⁸⁵ *CIL*, III, 1395.

²⁸⁶ *CIL*, III, 1396.

²⁸⁷ *CIL*, III, 1397.

²⁸⁸ *CIL*, III, 1562.

²⁸⁹ *CIL*, III, 1061.

²⁹⁰ *J. T o u t a i n*, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, III, *Les provinces latines*, Paris, 1920; *F. G u m o n t*, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, IVe éd., Paris, 1929.

²⁹¹ *J o n e s*, p. 276 sqq.

²⁹² *D a i c o v i c i u*, p. 150 sqq.; *OR*², p. 297 sqq., unde înșirarea zeităților e făcută în ordine alfabetică, puțin adecvată tratării diferențiate a cultelor; *IstRom*, I, p. 438 sqq.

²⁹³ *O. F l o c a*, *I culti orientali nella Dacia*, în *EDR*, VI, 1935, pp. 204—239.

²⁹⁴ *G u m o n t*, p. 26.

²⁹⁵ *D a i c o v i c i u*, p. 152.

²⁹⁶ Despre originile anatolice ale zeiței *Gybele*, vezi acum *A. D u p o n t-S o m m e r e t* et *L. R o b e r t*, *La déesse de Hiérapolis Castabala (Cilicie)*, Paris, 1964.

²⁹⁷ *F. G u m o n t*, p. 44.

- 308 *CIL*, III, 1100.
- 309 J o n e s, p. 276; *EDR*, VI, 1935, p. 206.
- 300 *EDR*, in *loc. cit.*
- 301 D. T u d o r, *Sucidava* (1965), p. 54 sq.
- 302 *CIL*, III, 12578.
- 303 *CIL*, III, 1004, 7749, 7833 = *ILS*, 4071.
- 304 *CIL*, III, 7671.
- 305 Cf. *JÖAI*, IV, 1901, Bbl. 137.
- 306 *Roscher's Lexikon*, IV, 1767 sq.; *CIL*, Indices; cf. *AIIA*, II, 1965, p. 250.
- 307 P. M e r l a t, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, pp. 10–15 și 101–103.
- 308 *CIL*, III, 1128 = *ILS*, 4303.
- 309 F r. G u m o n t, *Études syriennes*, Paris, 1917, p. 197; și i d e m, *op. cit.*, p. 105.
- 310 *CIL*, III, 1301 a = 7834.
- 311 *CIL*, III, 7835.
- 312 P. M e r l a t, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte du Jupiter Dolichenus*, Paris, 1951, pp. 28–39, nr. 17–49. La aceștea se adaugă un altar și un fragment de dedicație de la Cășei (*ActMuz*, 1956, p. 123 sq., nr. 2 și p. 131 nr. 19), un alt altar de la Apulum (vezi nota următoare) și un fragment de relief de la Răcari, în Dacia Inferior. (*Apulum*, IV, 1961, pp. 145–150).
- 313 *Apulum*, V, 1965, pp. 172–180 = „Latomus“, XXIII, 1964, pp. 473–482.
- 314 *Apulum*, VII, 1968, nr. 1.
- 315 *EDR*, VI, 1935, p. 209 sqq., 230 sqq.
- 316 *MCA*, I, 1953, p. 774 sqq.
- 317 „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 392 sq., nr. 2 și 4 = *StCom*, 12, 1965, p. 68 sq., nr. 28–9.
- 318 *Ibidem*, p. 303, nr. 5 = *StCom*, 12, 1965, p. 90 sq., nr. 31.
- 319 *CIL*, III, 7762 = *IGR*, I, 545 = *StCom*, 12, 1965, p. 59, nr. 16.
- 320 „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 302, nr. 1 = *AnnÉp*, 1944 = *StCom*, 12, 1965, p. 69 sq., nr. 30.
- 321 *Ibidem*, p. 301, nr. 8 = *StCom*, 12, 1965, p. 64 sq., nr. 24.
- 322 *Apulum*, V, 1965, pp. 168–172, nr. 1–2 = „Latomus“, XXII, 1963 pp. 68–73.
- 323 *RE*, VII A, 1392 sq.; cf. *Roscher's Lexikon*, V, 1289–1291.
- 324 *CIL*, III, 1338 = *ILS*, 4074 a și *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 121, nr. 3 = *AnnÉp*, 1903, 65 = *ILS*, 9273 = *ACMIT*, III, 1930–1, p. 37, nr. 6.
- 325 *CIL*, III, 8027 = *ILS*, 4074; cf. *OR*³, p. 308, cu fig. 74.
- 326 „Dacia“, XI–XII, 1945–7, p. 271 sq.
- 327 „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 306 sq., nr. 7.
- 328 *AISC*, II, 1933–5, p. 258.
- 329 *CIL*, III, 964, cf. J o n e s, p. 289.
- 330 Cf. K e r é n y i, p. 164, nr. 1913.

- ³³¹ *CIL*, III, 7954; cf. „Dacia“, I, 1924, p. 228, nr. 5 și J o n e s, p. 284; J. T o u t a i n, *op. cit.*, p. 40.
- ³³² J o n e s, p. 284 sq.; *EDR*, VI, 1935, p. 218 sq., 237 sq.
- ³³³ *ACMIT*, 1929, p. 13, nr. 1.
- ³³⁴ A. S t e i n, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942.
- ³³⁵ *AISC*, I/2, 1928–1932, p. 58, nr. 1 = *AnnÉp*, 1934, 12.
- ³³⁶ *CIL*, III, 7680. Cf. C u m o n t, p. 101 sq.
- ³³⁷ C u m o n t, p. 95 sqq.
- ³³⁸ *CIL*, III, 7864.
- ³³⁹ „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 325, nr. 6 = *AnnÉp*, 1944, 50.
- ³⁴⁰ *Dolgluj*, IV, 1913, p. 255 = *MCA*, VI, 1959, p. 876 sq., nr. 8.
- ³⁴¹ Vezi nota 313.
- ³⁴² *ArhMold*, IV, 1966, pp. 355–359.
- ³⁴³ *CIL*, III, 1342.
- ³⁴⁴ *Apulum*, V, 1965, p. 175, nr. 32 = „Latomus“, XXIII, 1964, p. 476, nr. 1.
- ³⁴⁵ *ACMIT*, III, 1930–1, pp. 100–102, cu pl. II și fig. 7.
- ³⁴⁶ *RE*, III, 2842 sq. și C u m o n t, p. 104.
- ³⁴⁷ *JÓAI*, V, Bbl. 1902, 113 sq., nr. 3 = *AnnÉp*, 1903, 58.
- ³⁴⁸ *CIL*, III, 7766 = *IGR*, I, 543 = *StCom*, 12, 1965, p. 62, nr. 20.
- ³⁴⁹ *CIL*, III, 944.
- ³⁵⁰ *CIL*, III, 14471 = *ILS*, 9335; vezi D a i c o v i c i u, p. 154; cf. *AISC*, V, 1944–8, p. 256, n. 2 și *AIIA*, III, 1965, p. 238, n. 3.
- ³⁵¹ Vezi C u m o n t, p. 125 sqq., cu bibliografia de la p. 270 sqq.
- ³⁵² V e r m a s e r e n, pp. 271–333, nr. 1916–2190, cu fig. 500–601.
- ³⁵³ *MCA*, VI, 1959, p. 877, nr. 9. Localitatea figurează pe harta lui Vermaseren, p. 271, dar din catalog lipsește.
- ³⁵⁴ *Ibidem*, p. 881, nr. 14.
- ³⁵⁵ *Ibidem*, p. 890, nr. 30; *Apulum*, IV, 1961, p. 103, nr. 10 și V, 1966, p. 189, nr. 6. Monumentul înregistrat la Vermaseren, nr. 2004–5, cu fig. 525, a fost publicat și în *OCD* p. 443 sq.
- ³⁵⁶ *StCl*, IX, 1967, nr. 4.
- ³⁵⁷ *CIL*, III, 7686; V e r m a s e r e n, nr. 1961.
- ³⁵⁸ „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 623, nr. 5 = V e r m a s e r e n, nr. 1963.
- ³⁵⁹ *CIL*, III, 879.
- ³⁶⁰ *CIL*, III, 12547.
- ³⁶¹ *CIL*, III, 7938.
- ³⁶² *CIL*, III, 1549.
- ³⁶³ *CIL*, III, 968 = 7729, 7728.
- ³⁶⁴ *CIL*, III, 7729.
- ³⁶⁵ *CIL*, III, 944, 7863.
- ³⁶⁶ *CIL*, III, 7922.

- 367 *CIL*, III, 1108.
- 368 „Dacia“, VII—VIII, 1937—1940, p. 310.
- 369 *AÉrt*, XXXV, 1915, p. 46 = „Dacia“, N.S. IV, 1960, pp. 519—522.
- 370 A. I. Bărcăcilă, *Băile Herculane în epoca romană și credințele populare de azi*, București, 1932, p. 17, fig. 11 = *ArchRoum*, p. 37, pl. XV, fig. 32, unde relicul este interpretat ca reprezentând o „divinitate fluvială regională“.
- 371 „Latomus“, XXIV, 1965, p. 551 sqq., nr. 1 și 3, cu pl. XXXIX, 1, XL, 3 și XLI, 5.
- 372 *CIL*, III, 875.
- 373 *CIL*, III, 1130—1138.
- 374 *CIL*, III, 7652.
- 375 *CIL*, III, 1133, 1138.
- 376 *Vezi Apulum*, IV, 1961, pp. 61—82 = „Dacia“, N.S. III, 1959, pp. 325—339.
- 377 H. Grégoire-G. Bonfante, în *Annuaire de L'Université libre de Bruxelles*, VII, p. 41 sqq., citat după V. I. Georgiev, în *StCl*, II, 1960, p. 43.
- 378 *CIL*, III, 1021, 1022.
- 379 *RE*, VII, 1468 sq.; *Roscher's Lexikon*, I, 1692 sq.
- 380 *AISC*, I, 1928—1932, p. 85 sq.
- 381 *CIL*, III, 1090.
- 382 *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 41 = *AnnÉp*, 1914, 106.
- 383 *AISC*, II, 1933—5, p. 192 sqq.
- 384 *CIL*, III, 866.
- 385 V. Pârvan, *Contribuții*, p. 75 sq.
- 386 *OCD*, p. 41 sqq., cu concluziile de la p. 52.
- 387 „RevMuz“, III, 1966, p. 267 sq.
- 388 „RHSE“, XX, 1943, pp. 166—181 = D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, pp. 234—247.
- 389 *ActMuz*, 1956, pp. 135—138; *SCIV*, X, 1959, pp. 464—467.
- 390 *OR*², p. 100 și p. 425, nr. 325.
- 391 D. Popescu, *Le culte d'Isis et de Serapis en Dacie*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, 1927, pp. 159—209.
- 392 *EDR*, VI, 1935, p. 209 sq. și 238 sq.
- 393 *CIL*, III, 882.
- 394 *CIL*, III, 7907 și 1341.
- 395 Drexler, p. 52 sq. și D. Popescu, *op. cit.*, pp. 200—202.
- 396 *Vezi Dăicoviciu*, p. 153 sq., n. 2; *OR*³, 316; „Latomus“, XXII, 1964, p. 283 și mai ales *AIIA*, II, 1965, p. 239 sqq.
- 397 *OR*², p. 402, nr. 145.
- 398 *CIL*, III, 882.
- 399 *AISC*, I, 1928—1932, p. 83 sqq.
- 400 *IGR*, I, 538 = *SCIV*, XI, 1960, p. 408 sq. = *StCom*, 1965, p. 65 sq., nr. 25.
- 401 *SCIV*, X, 1959, p. 470 sq.
- 402 *StCom*, 12, 1965, p. 231 sq., fig. 1.

- 403 D. T u d o r i , *Sucidava*, București, 1966, p. 18, fig. 6 = i d e m , *Sucidava, Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles-Berchem, 1965, p. 54 pl. XII, 2.
- 404 *DolG*Gluj, VII, 1916, p. 49; *EDR*, IV, 1930, p. 104, fig. 41; S. F e r r i , *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 263, fig. 323; „Latomus“, XXIV, 1965, p. 556 sqq., nr. 2-4, V, 9, cu pl. XXXIX, 2, XL, 3-4, XLI, 5-6, XLII, 7, 9.
- 405 *CIL*, III, 992.
- 406 *CIL*, III, 993.
- 407 *AISC*, I, 1928, p. 87 sq., nr. 6.
- 408 *MCA*, I, 1953, p. 763 sq.
- 409 *AÉrt*, XX XII, 1912, p. 81 = *AnnÉp*, 1913, 50.
- 410 *Wissowa*, p. 373 sq.; L a t t e , p. 346 sq.; *RE*, III, c. 1247-1250 și J. M u n d l e , *Dea Caelestis in der Religionspolitik der Septimius Severus und der Iulia Domna*, in *Historia*, X, 1961, pp. 228-238.
- 411 Vezi mai sus nota 313.
- 412 *Wissowa*, p. 375.
- 413 *Sargetia*, II, 1941, p. 119 sq.
- 414 *MCA*, I, 1953, p. 756 sq.
- 415 *CIL*, III, 7954.
- 416 *Wissowa*, p. 86 și 377 cu n. 1; D r e x e l , p. 37 sq.
- 417 *CIL*, III, 7904 (singura dedicație din Dacia cunoscută lui Jones, p. 290 sq.). Cf. *AISC*, V, 1944-8, p. 248 sq.
- 418 *CIL*, III, 788.
- 419 *ATRE*, XIV, 1908, p. 45; cf. S t e i n , p. 65 sq.
- 420 Cf. *DictAnt*, p. 668 (s.v. *jumentum*).
- 421 Vezi mai sus p. 139.
- 422 *ATRE*, XII, 1903, p. 137 sq.
- 423 S t e i n , pp. 72 și 81.
- 424 *AISC*, V, 1944-8, p. 247 sq.
- 425 S. G u t e n b r u n n e r , *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften*, Halle (Saale), 1936, p. 198; cf. D a i c o v i c i u , p. 154 și *AISC*, V, 1944-1, p. 256 sq.
- 426 *CIL*, III, 1156.
- 427 *CIL*, IV, 1601.
- 428 Vezi *AISC*, V, 1944-8, p. 257 sq.
- 429 *Ibidem*, p. 259.
- 430 Vezi S. G u t e n b r u n n e r , *op. cit.*, p. 200 sqq.
- 431 Inscriptia a fost semnalată mai intii, fără nici un comentariu sau incercare de lectură in *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 101, nr. 9, apoi cu lectură și interpretare istorico-epigrafică in *AISC*, V, 1944-8, p. 254 sqq., cu fig. 3.
- 432 Lectura [*Dis Mag*]nis, in Dacia fără precedent, propusă in *OCD*, p. 106 sq. nu ni se pare probabilă, mai intii pentru că epigrafic e imposibilă, intrucit ceea ce s-a păstrat din litera dinainte de... *nis* nu poate fi dintr-un G, ci dintr-un E sau F. Apoi, dedican-

tul P. Aelius Hercules, cavalier roman a *militiis*, mai face o dedicație unei divinități germanice, lui *Mercurus Magusanus*, vezi *DolGluj*, II, 1911, p. 216 sqq. = *AISC*, V, 1944–8, p. 227 sq.

⁴³³ G. J u l i a n, *Histoire de la Gaule*, VI, Paris, 1920, p. 72, n. 2.

⁴³⁴ *Ibidem*; cf. și *AISC*, V, 1944–8, p. 247.

⁴³⁵ *Roscher's Lexikon*, IV, c. 2–7, D r e x e l, p. 33 sq.

⁴³⁶ *CIL*, III, 1140 (singura dedicație din Dacia cunoscută lui Jones, p. 291) și *Apulum*, II, 1943–5, p. 100.

⁴³⁷ *CIL*, III, 8045.

⁴³⁸ *CIL*, III, 1033, 14215, 15; cf. *AISC*, II, 1933–5, p. 257 sq.

⁴³⁹ Vezi D r e x e l, p. 6 și 29 sq.

⁴⁴⁰ *CIL*, III, 74.

⁴⁴¹ *MCA*, II, 1956, p. 685 sqq.; cf. și *ActaMN*, I, 1964, p. 480, nr. 7.

⁴⁴² S t e i n, p. 71 sq.; P f l a u m, p. 853.

⁴⁴³ D r e x e l, p. 40; *AISC*, V, 1944–8, p. 226 sqq.

⁴⁴⁴ *DolGluj*, II, 1911, p. 266 sqq.; V, 1944–8, p. 227 sqq.

⁴⁴⁵ *AISC*, V, 1944–8, p. 232 sqq.

⁴⁴⁶ *RE*, VI, A, c. 516 sq.

⁴⁴⁷ Vezi *AISC*, V, 1944–B, pp. 103–112.

⁴⁴⁸ *CIL*, III, 14216, 1. Pentru interpretarea reliefului vezi „RIR“, XVII, 1947, pp. 70–79 și *AISC*, V, 1944–8, pp. 338–343. Cf. și *OR*, p. 307 și 348, nr. 22.

⁴⁴⁹ G. I. K a z a r o w, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapest, 1938. Vezi și *RE*, Suppl. III, c. 1132–1149; *RE*, VI A, c. 478–488; *OmPC-I*, pp. 26–30; *Eirene*, IV, 1965, pp. 111–122.

⁴⁵⁰ *ActaMN*, IV, 1967. Dar unele dintre monumentele cuprinse în această listă completă (numerele 21, 24, 30) s-ar putea să nu-l reprezinte pe eroul trac.

⁴⁵¹ D. T u d o r, *I cavalieri danubiani*, în *EDR*, VII, 1937, p. 189 sq., VIII, 1938, pp. 445–448; i d e m, *OR*², pp. 299–301; *OCD*, pp. 519–522; „Dacia“, N.S., IV, 1960, pp. 333–362; V, 1961, pp. 317–343; *Das Altertum*, VIII, 1962, pp. 234–243; i d e m, *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum*, I–III, Leyden, 1968. Cf. și D a i c o v i c i u, p. 148 sq. și *AIIA*, II, 1965, p. 252, cu notele 122–123.

⁴⁵² *RE*, Suppl. IX, c. 740 sq.

⁴⁵³ Vezi N. G o s t a r, *Culte autohtone in Dacia romană*, în *AIIA*, II, 1965, pp. 237–254; cf. și *ActaMN*, IV, 1967, p. 12, cu n. 19.

⁴⁵⁴ A. D o m a s z e w s k i, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p. 54.

⁴⁵⁵ A. B r u h l, *Liber pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953; A. B o d o r, *Studia*, 1960, pp. 25–58 = „Dacia“, N.S. VII, 1963, pp. 211–239.

⁴⁵⁶ T e r t u l l i a n, *Apol.*, XXIV, 8.

⁴⁵⁷ Vezi mai sus nota 358.

⁴⁵⁸ *De bello Gall.*, VI, 17.

⁴⁵⁹ *Germania*, 43.

- 460 Despre el Pârvan, *Cetica*, p. 146, afirma: „*Hercules e — de fapt — un simplu atribut — roman — al zeului unic dacic*“. Sublinierea e a lui V. Pârvan.
- 461 *RE*, Suppl. IX, c. 740 sq.
- 462 Vezi J. T o u t a i n, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, II, Paris, 1911, p. 227 sqq.; *AISC*, I, 1928—1932, p. 81 sqq.; C u m o n t, passim.
- 463 *AISC*, I, 1928—1932, p. 84 sq.
- 464 *SCIV*, V, 1954, p. 604 sq.
- 465 B a r b i e r i, nr. 126 și Indice.
- 466 Vezi p. 203.
- 467 Vezi *CIL*, III, *Indices*.
- 468 *CIL*, III, 7908, Sarmizegetusa.
- 469 *RE*, Suppl. IV, 832, Cf. G. B r o u s i n, *Gli scavi di Aquileia*, Udine, 1934, p. 78; J. G a g é, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1964, p. 173, 279; D e i n i n g e r, p. 138 sqq.
- 470 *CIL*, III, 1115; vezi și 1114, 1116.
- 471 *CIL*, III, 1134.
- 472 *CIL*, III, 7983. Cf. „*Iatomus*“, XXIII, 1964, p. 291.
- 473 *CIL*, III, 1448.
- 474 Vezi *CIL*, III. Indices și indicele de la sfârșitul lucrării de față. Pentru preoții lui Mithras vezi V e r m a s e r e n, p. 424, s.v. *Sacerdos*.
- 475 *CIL*, III, 7728 = V e r m a s e r e n, nr. 208.
- 476 Cf. C u m o n t, p. 276, n. 39 și *JRS*, XVII, 1937, p. 109 sq.
- 477 *CIL*, III, 1422.
- 478 Vezi mai sus p. 207 sqq.
- 479 Vezi mai sus p. 318 sq.
- 480 „*Dacia*“, III—IV, 1927—1932, p. 524 sq.; cf. *ActaMN*, III, 1966.
- 481 Vezi mai sus p. 194 sq.
- 482 *SCIV*, 16, 1965, pp. 803—808.
- 483 *OR*², p. 380, nr. 4 = *AnnÉp*, 1914, 118.
- 484 *CIL*, III, 1572 = *ILS*, 3487; cf. „*Dacia*“, N.S., VI, 1962, p. 203.
- 485 „*Dacia*“, I, 1924, p. 521 sq.
- 486 *CIL*, III, 6270 = *ILS*, 7136 și *CIL*, III, 1509. Cf. „*Dacia*“, I, 1924, p. 243 sqq.
- 487 D e i n i n g e r, in *loc. cit.*
- 488 *CIL*, III, 1198, 1398, 1417 a, 1482, 1486, 1503, 7971.
- 489 *CIL*, III, 7981.
- 490 *CIL*, III, 7933.
- 491 „*Dacia*“, I, 1924, p. 245, nr. 4; cf. p. 247 sq.
- 492 *CIL*, III, 1398.
- 493 *AErt*, XXXII, 1912, p. 393.
- 494 Cf. K e r ó n y i, nr. 1467.
- 495 *CIL*, III, 1064, 1065(2), 1134, 1182, 7868 (?).
- 496 *CIL*, III, 903.

- 497 *CIL*, III, 7664.
- 498 *CIL*, III, 14468; *OR*², p. 387 sq., nr. 41.
- 499 *CIL*, III, 7997.
- 500 *CIL*, III, 14468.
- 501 *SAI*, III, 1961, p. 9 sqq. = „Dacia“, N.S. 1962, p. 201 sqq.
- 502 *CIL*, III, 6254.
- 503 *CIL*, III, 7664.
- 504 *CIL*, III, 862. Un alt *magister Aug[ustalis Nap]ocae*, anume *Aur[el(ius) Secun]dus* pune un epitaf la Potaișa la mormintul surorii lui Aurelia Felicissima (*CIL*, III, 812).
- 505 *CIL*, III, 985.
- 506 *SAI*, III, 1961, p. 12 nota 31 = „Dacia“, N.S., VI, 1962, p. 203, n. 32.
- 507 Vezi mai sus p. 235 sqq.
- 508 *CIL*, III, 976. Cf. „Latomus“, XXIII, 1964, p. 294 sq.
- 509 *CIL*, III, 1082.
- 510 Deining er, in *loc. cit.*
- 511 *Ibidem*.
- 512 *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 134 sq. nr. 2 = *AnnÉp*, 1903, 69.
- 513 *CIL*, III, 1513
- 514 *CIL*, III, 1433.
- 515 *CIL*, III, 1209.
- 516 *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 7 = *AnnÉp*, 1959, 304.
- 517 *SCIV*, VI, 1955, p. 331 sq. = *AnnÉp*, 1956, 207; cf. Tudor, p. 250, nr. 72.
- 518 *ActaMN*, III, 1966.
- 519 *EKL*, p. 106 sq.; cf. *Atti*, III, p. 189.
- 520 *AISC*, V, 1944–8, p. 250 sqq.
- 521 În noul studiu despre *Severus Alexander și provincia Dacia* în *ActaMN*, III, 1966, p. 154 sqq. = *Gedenkbund für H. Schmid, Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, III, Theil, Graz-Köln, 1966, p. 41 sqq. G. Daicoviciu nu mai enumeră pe P. Aelius Maximus de la Napoca printre *sacerdotes arae Augusti*.
- 522 *CIL*, III, 7962.
- 523 *CIL*, III, 7688.
- 524 Vezi nota 410.
- 525 „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 548 sq.
- 526 Deining er, p. 153; G. Daicoviciu, in *loc. cit.*
- 527 Vezi *DiZEp*, II, pp. 2062–2067 și pentru inscripțiile din Dacia articolul lui I. I. Russu, *In honorem domus divinae*, in *StCl*, IX, 1967, p. 64.
- 528 *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 136.
- 529 Vezi nota 430.
- 530 *AErt*, XXXII, 1912, p. 350 = „Dacia“, I, 1924, p. 249 sq.
- 531 *Apulum*, IV, 1961, p. 104, nr. 12.

⁵³² *CIL*, III, 944.

⁵³³ *CIL*, III, 14216, 1. Cf. „RIR“, XVII, 1947, pp. 70–79 și *OR*², p. 307 sq., cu rezervele exprimate în *AISC*, V, 1944, pp. 338–343, și I. I. R u s s u, *art. cit.* care nu include în lista sa această dedicație.

⁵³⁴ Vezi *CIL*, III, Indices.

⁵³⁵ *CIL*, III, 862.

⁵³⁶ *CIL*, III, 1128.

⁵³⁷ *CIL*, III, 1127.

⁵³⁸ *CIL*, III, 1439.

⁵³⁹ *CIL*, III, 1017.

⁵⁴⁰ *CIL*, III, 1159.

ASPECTE DIN VIAȚA SOCIALĂ

În acest capitol vrem să prezentăm doar unele aspecte din viață în Dacia romană care nu au fost înfățișate în celelalte capitole ale lucrării și care, în cea mai mare parte, nu au format obiectul unor studii mai amănunțite. De aceea, și prezentarea lor în capitolul de față va fi scurtă și firește fără nici o pretenție de a fi completă.

VIAȚA ORAȘELOR ȘI A SATELOR

Orașele sînt expresia cea mai autentică și cea mai înaltă a sistemului de viață roman și a orînduirii sclavagiste. În ele locuiesc cei mai bogați dintre provinciali, proprietari funciari, funcționari provinciali, negustori, meșteșugari, oameni de afaceri. Orașele sînt cele mai importante centre administrative, meșteșugărești, comerciale, culturale și uneori militare ale provinciei. Locuitorii orașelor sînt în cea mai mare parte cetățeni romani cu drepturi depline, *municipes*, dar alături de aceștia se găsesc totdeauna și peregrini sau *incolae*, locuitori lipsiți de dreptul de a participa la conducerea municipală și în general la treburile obștești. Am văzut că numai cetățenii cei mai bogați constituie consiliul municipal, *ordo decurionum*, din rîndurile cărora se aleg magistrații municipali. Restul cetățenilor romani formează plebea, *plebs*, sau poporul, *populus*. O parte dintre oamenii liberi și chiar cetățenii romani, care nu aveau acces la conducerea orașelor, datorită originii lor de liberti dar care dispuneau de avere, erau grupați în asociațiile politico-religioase ale Augustalilor, alcătuiind o a doua stare în orașe, corespunzătoare într-un fel ordinului ecvestru, a cărui imitație fictivă pot fi considerate. O a treia categorie o reprezentau colegiile profesionale, asociații private, dar recunoscute legal, care participau într-o anumită măsură la viața publică a orașelor.

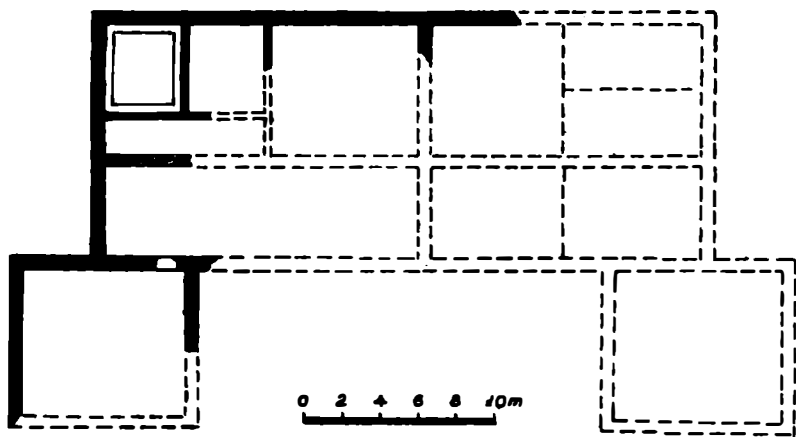
În afară de oamenii liberi, în orașe trăiau și numeroși sclavi, proprietate a celor mai bogați, în casa cărora își duceau existența și pe care îi serveau. Numeroși erau și sclavii publici, ai orașului, ai templelor, ai asociațiilor profesionale. La Sarmizegetusa numărul lor mare rezultă din închinarea pe care doi inși o fac genului libeților și sclavilor, *Genio lib(ertorum) et servorum*¹.

Orașele aveau cîte un teritoriu al lor, care depindea de ele, și în care orașenii își aveau proprietățile lor funciare. Satele și celelalte așezări din acest teritoriu depindeau economic fiscal și administrativ de orașul de reședință.

În orașe se string bogății imense, ceea ce se oglindește în primul rînd în înfățișarea însăși a orașelor, în care se desfășoară o neîntreruptă activitate edilitară, ridicîndu-se construcții publice și private, adeseori somptuoase, atît în interiorul incintei fortificate, cit și în afara ei. Înfațișarea orașelor din Dacia, după un anumit timp de la organizarea provinciei, nu se deosebește de aceea a orașelor romane din celelalte provincii. Planul foarte regulat al unora dintre orașele din Dacia este de la întemeiere trasat, apoi mereu amplificat. Altele, ca Apulum, Romula etc., se dezvoltă însă după un plan mai puțin regulat, în funcție de împrejurările locale, dar înfațișarea lor nu este de loc mai puțin monumentală.

Cele mai impunătoare clădiri în fiecare oraș sînt cele publice, *curia*, adică sediul municipal, clădirile municipale, ale administrației provinciale, ca sediile guvernatorilor provinciei, legați imperiali sau procuratori, tabulariile, adică birourile administrative, templele și construcțiile destinate folosirii publice, ca terme, palestre, magazine municipale, *horrea*, folosite pentru depozitarea cerealelor necesare aprovizionării orașelor, clădirile Augustalilor, ale colegiilor profesionale etc.

Nelipsit în oricare oraș este forul (*forum*). În el se ridică de obicei templul zeilor protectori ai orașului, de aceea el este considerat și ca centrul sacru al orașului. În jurul lui se ridică cele mai impunătoare clădiri publice, cum sînt *curia*, *basilica*, *aedes Augustalium* etc. Forul este centrul vieții publice a orașului. În el se țin adunările populare, de aci pornesc procesiunile publice, aici se făceau judecățile și se încheiau tranzacții comerciale. În for se ridică statui împăraților, guvernatorilor sau procuratorilor provinciei, patronilor orașului, magistraților municipali și cetățenilor mai de vază din oraș. Aceștia considerau ca o supremă glorie, la care puteau să năzuiască, aceea de a-și vedea în for monumentul care să-l reprezinte în piatră. Acordarea unui loc pentru ridicarea unui asemenea monument în for se făcea numai printr-o hotărîre a ordinului decurionilor, ceea ce se și arată la sfîrșitul inscripțiilor onorare prin formula foarte obișnuită: *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*. Căci în afară de statuile ridicate oficial de către consiliul municipal sau de către totalitatea locuitorilor (*colonia*, *municipium*, *respublica*), asemenea monumente onorare, adică statui cu soclu de piatră pe care se sapă inscripția, puteau fi ridicate și de către amici, de membrii familiei (fii, gineri etc.), de libertii patronilor lor, de colegiile profesionale, de militari etc. În forul de la Ulpia Traiana, cu prilejul săpăturilor arheologice, s-au găsit înșirate de-a lungul zidurilor sau în spațiile libere o mulțime de monumente onorare, cu inscripțiile respective sau numai cu soclul lor². Forul era pavat cu lespezi de piatră, iar pereții zidurilor care-l împrejmuiau erau placați cu lespezi de marmură sau pictați. Canale de piatră deschise sau acoperite conduceau apa de ploaie. La Ulpia Traiana alăturat forului existase la început o hală (*macellum*) în care se desfășeau produsele³. Ulterior, ea a fost transformată într-un

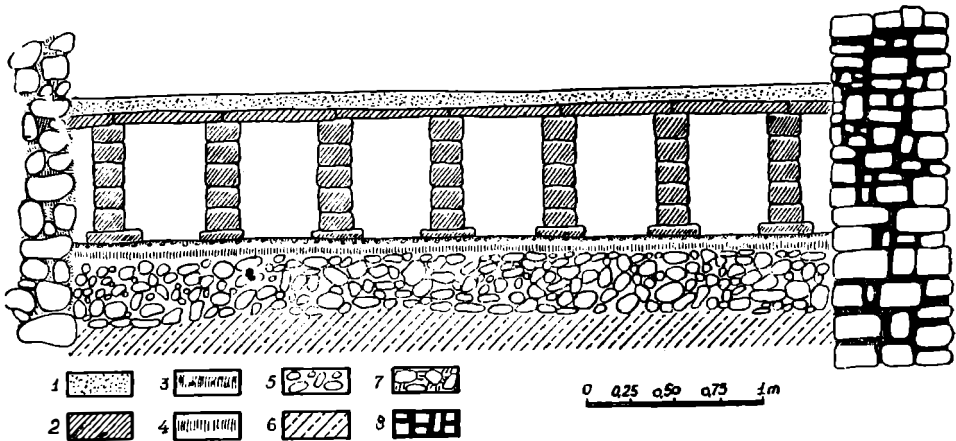

Planul reconstituit al unei villa suburbana de la Sarmizegetusa

fel de bazilică și folosită ca anexă a forului, de-a lungul pereților ridicându-se de asemenea statui. Fără îndoială că pentru desfacerea produselor se va fi amenajat o altă piață. Asemenea piețe existau probabil în toate orașele din Dacia.

În afară de clădirile publice, orașul cuprindea casele de locuit ale particularilor. Ele erau construite în aceeași tehnică bună, din piatră, cărămidă și mortar. Vile somptuoase se ridicau nu numai în interiorul zidurilor orașelor, ci și în afara lor. Ca exemplu poate servi *villa suburbana* dezgropată în 1936 la Ulpia Traiana, în afara zidurilor de incintă, aproape de amfiteatru⁴. Ea este o construcție cu un plan foarte simetric, dispunând de mai multe încăperi bine amenajate și confortabile, cu padimente din mozaic de cărămizi, picturi murale și instalație de încălzire cu aer cald, *hypocaustum*.

Sistemul de încălzire cu aer cald pe dedesubt, numit *hypocaustum*, a fost foarte răspândit în Dacia, ca și în toată lumea romană, fiind folosit în clădirile publice, în castele, în casele particulare și totdeauna la băi. El a fost introdus la Roma încă din secolul I î.e.n. și invenția lui sau a padimentului suspendat e atribuită unui contemporan al lui Cicero, unui oarecare hogătaș C. Sergius Orata⁵. El este descris de Vitruvius în legătură cu băile⁶, dar e mai bine cunoscut însă din descoperirile arheologice. Încăperile care urmau să fie încălzite aveau padimentul suspendat (*suspensurae*) pe stâlpi (*pilae*) de cărămidă, înalți de două picioare, după recomandarea lui Vitruvius, dispuși în șiruri regulate, la distanțe egale. Padimentul era format din cărămizi bipedale (58–59 cm) așezate pe stâlpii amintiți. Peste ele se așternea un strat de compoziție impermeabilă (*opus signinum*). Încălzirea se făcea cu aer cald,

Secțiune prin hypocaustul băilor din castrul de la Orheiul Bistriței

1. Opus signinum (pediment impermeabil).
2. Pediment de cărămizi bipedale și cărămizi patrate din picioarele stîlpilor de susținere (pilae).
3. Strat de nisip și pietriș mărunt.
4. Strat subțire de mortar.
5. Strat gros de pietre de râu.
6. Pământ de umplutură.
7. Zid din piatră de râu legată cu lut negru și puțin mortar.
8. Zid din piatră de carieră

care venea de la un cuptor (*praefurnium*), situat sub unul dintre pereții încăperii, în care se făcea foc puternic cu lemne sau cu cărbuni. Aerul cald pătrundea pe sub podeaua suspendată și prin spațiul lăsat liber de țiglele mari cu colțari (*tegulae mammatae*), ce căpășeau pereții sau prin tuburi, de lut ars, de obicei patrulatere, el era condus de-a lungul pereților și eliminat apoi printr-un coș. Sistemul acesta de încălzire necesita o mare cantitate de combustibil, dar căldura obținută era plăcută și se menținea multă vreme.

Fortul urban nu lipsește din nici unul dintre orașele Daciei. Casele cetățenilor mai bogați, deși în genere fără etaj, erau bine construite și confortabile. O casă particulară de la Apulum, cu mai multe încăperi, în afară de bucatărie, cu masă de piatră și cărămidă, cu cuptor, avea și baie⁷. Ele erau pavate cu mozaicuri de piatră colorată sau cu mozaic de cărămizi mici în formă de 8 culcat, poligonale, triangulare (*opus spicatum*), îmbinate ca parchetul din zilele noastre. Pereții caselor adeseori erau pictați, după cum dovedesc resturile de pictură surprinse în săpături, dar aproape niciodată salvate.

Iluminatul se făcea cu ajutorul lucernelor de lut ars, de bronz sau chiar de fier, în care se folosea drept combustibil uleiul. Asemenea *lucernae* de variate forme s-au descoperit în mare număr în toate localitățile din Dacia. Flacăra era dată de unul sau mai multe fitile care ieșeau din orificiile cu care

erau prevăzute lucernele. Un alt obicei practicat la mijlocul discului servea pentru alimentarea lucernei cu ulei.

Mai somptuos decorate erau firește edificiile publice. O inscripție fragmentară descoperită în *aedes Augustalium* amintește ornamentarea interiorului acestei clădiri cu stucatură, pictură, figurine sau reliefuri, cu draperii și candelabre de aramă: [*tect*]orio et pic[tura] [*sigi*]llis et linteis... [*can*]delabra ae[ne]a]...⁸

Mobilierul caselor din Dacia ne este puțin cunoscut, căci el nu s-a păstrat. Îl cunoaștem doar după reprezentările de pe reliefurile funerare. El se compune din paturi de lemn de forma unor canapele de astăzi (*kliné*, *lecti tricliniars*), mese rotunde cu trei picioare (*mensae tripedes*), scaune cu spătare (*kathedrae*) cu schelet din lemn și împletituri de nuiele. S-au păstrat decorațiile metalice, din lame de bronz, ale unor lăzi sau casete de lemn, apoi cuiere de fier și diferite obiecte ornamentale. De la uși s-au păstrat broaștele și mai ales numeroase chei de fier sau de bronz⁹, care adeseori erau purtate pe deget ca inelele.

Conducerea orașelor prin edili se îngrijea de întreținerea clădirilor publice, a străzilor, de amenajarea piețelor, de aprovizionarea cu apă potabilă. Aceasta era una dintre sarcinile de care organele de conducere căutau să se achite cu deosebită grijă. Apa potabilă era necesară atât pentru consumul particular, cât și pentru temple și mai ales pentru băile publice. Întrucât apa din riurile care curgeau prin oraș sau aproape de ele nu era suficientă și nici nu putea fi folosită totdeauna pentru toate nevoile, a fost captată apă bună de băut mai de departe și condusă în oraș prin construirea de apeducte. La Ulpia Traiana apa a fost adusă prin construirea unui asemenea apeduct în anii 132—133, pe timpul împăratului Hadrian, prin grija guvernatorului provinciei Cn. Papirius Aelianus, după cum precizează inscripția pusă cu acest prilej: *Aqua inducta colon(iae) Dacic(ae) Sarmiz(egetusae) per Cn. Papirium Aelianum legat(um) eius pr(o)pr(aetore)*¹⁰.

O problemă dificilă era aducerea de apă potabilă la Apulum, orașul cel mai întins din Dacia, cu cel mai mare număr de locuitori, și unde apa din fântinile de pe teritoriul orașului nici astăzi nu este prea bună. O inscripție ne spune că pe locul unde zeii înșiși au arătat că poate fi găsită apă, *demonstr(antibus) ipsis aqua aperitendas*, și unde s-a amenajat probabil o fântină, cetățeanul L. Aurelius Trophimus, în anul 158, pe vremea guvernatorului M. Statius Priscus, a pus pe cheltuiala sa o imagine a lui Iuppiter și un altar, *ponen(tem) signum Iovis et aram p(ecunia) s(ua) f(ecit)*, pe care l-a închinat „lui Iuppiter prea bun și prea mare și adunării zeilor și zeițelor“, *I.O.M. et consessui deorum dearumque*, pentru norocul Imperiului roman și virtutea legiunii XIII Gemina, *pro salute Imperii Romani et virtute leg(ionis) XIII G(eminae)*¹¹. Conducte de apă, ale căluite din tuburi de argilă arsă au fost semnificate arheologic în mai multe locuri în Dacia. O asemenea conductă a fost

dezgropată în 1936 în comuna Căbești (j. Hunedoara), care pe o distanță de 98 m conducea apa de la un izvor la cariera de piatră din apropiere¹². Cu alții mai mult trebuie să presupunem că toate orașele din Dacia, ca și așezările mai mari, erau aprovizionate prin conducte sau apeducte cu apă bună de băut.

Prin construcțiile sale monumentale, publice sau private, prin lucrările edilitare, corespunzând nevoilor, prin confortul locuințelor și al localurilor publice, prin bogăția multora dintre locuitorii săi, prin nivelul cultural mai ridicat, prin condițiile mai bune de trai, prin tradițiile și rafinamentul locuitorilor, se pune în evidență strălucirea vieții orășenești din Dacia. În orașe se îngrămădește cu timpul un număr tot mai mare de locuitori. Populația Sarmizegetusei a fost evaluată la cel puțin 15 000—20 000 de oameni¹³ și tot atât trebuie să fi avut și alte orașe din Dacia, ca Napoca, Potaissa, Drobeta, Romula, în timp ce populația orașului Apulum credem că va fi fost mult mai mare, ridicându-se poate pînă la 30 000—40 000. Acestea rămîn totuși cifre modeste în raport cu populația Romei, care în secolul al II-lea trecea de un milion¹⁴. Aprovizionarea cu cereale și alte alimente a orașelor mai mari din Dacia a devenit foarte devreme o preocupare de seamă a conducerii acestora, mai ales după ce s-a alcătuit o numeroasă plebe urbană, care dispunea de mijloace reduse de existență și care solicita adesea ajutorul organelor municipale. Acestea au instituit un serviciu, dispunînd de sumele necesare, pentru aprovizionarea cu cereale și alimente gratuite sau cu prețuri reduse a plebei urbane. Am mai amintit că pentru acest serviciu, *annona*, un bogătaş al metropolei Daciei a donat importanta sumă de 80 000 de sestertii¹⁵. Ca și la Roma, și în alte provincii bunăvoința plebei trebuia cîștigată prin distribuții de cereale și alimente. Ceea ce spune Iuvenal despre poporul de la Roma, că două lucruri dorește cu nerăbdare: pîine și jocuri de circ, *duas tantum res anxius optat panem et circenses*¹⁶, e confirmat și de istoricul Fronto, care afirmă de asemenea că poporul roman e preocupat mai ales de două lucruri, de aprovizionare și de spectacole, *populum Romanum duabus praccipue rebus, annona et spectaculis, teneri*¹⁷, care e valabil și pentru plebea din orașele Daciei, ca și din oricare alte orașe din Imperiul roman, de altfel.

Ce reprezentau însă orașele față de mediul rural, față de sate? Se știe că în epoca Antoninilor și a Severilor procesul de urbanizare a atins punctul culminant în tot imperiul. În această epocă și în vremea lui Septimiu Sever, adică în secolul al II-lea, are loc și întemeierea tuturor orașelor din Dacia. Numărul lor nu este prea mare, abia de 11 sau 12, dacă luăm în considerare că la Apulum erau două așezări cu caracter urban. Dar el este însă corespunzător frecvenței orașelor din celelalte provincii. Viața orășenească cunoaște în secolul al II-lea cea mai largă extensiune, în același timp avînd loc și o mai mare dispersare a bogățiilor, care se impart între mai mulți posesori decît oricînd înainte. Împărații au promovat întemeierea de orașe și viața orășenească în general din interese politice, urmărind să lărgească baza

socială a principatului sau a propriei lor dinastii. Ei extind această bază socială la un număr mai mare de cetățeni, care alcătuiesc aristocrația locală în toate orașele din provincii. Secolul Antoninilor este epoca de cea mai largă răspindire a civilizației romane pînă în cele mai îndepărtate provincii. În ajunul mării crize a Imperiului roman din secolul al III-lea, civilizația romană se prezintă sub aspectele ei cele mai favorabile. Dacia se bucură și ea de această prosperitate a vieții orășenești și a civilizației romane în general. Dar chiar în această epocă și cu toată mai largă distribuție a bogățiilor, numai o minoritate de oameni privilegiați se bucură de binefacerile civilizației, ale bunăstării, de avantajele vieții urbane. Alături de aceștia, imensa majoritate a populației Imperiului roman suferă din cauza lipsurilor de tot felul. Bunăstarea „elitelor“, reprezentate de orășenii mai bogați, își are izvorul în exploatarea mării majorității a oamenilor, care duc o viață plină de privațiuni, oboseli peste măsură, din cauza muncilor fizice extenuante, și de umilințe morale.

Intr-adevăr, orașele în Dacia, ca și din restul imperiului, chiar în secolul al II-lea, în perioada de maximă răspindire a lor, nu reprezintă pe harta provinciei și a imperiului decît mici pete, care se pierd în mijlocul imenselor regiuni rurale. La sate însă condițiile de viață sînt mult deosebite față de cele de la orașe. Unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei economice și sociale a Imperiului roman, M. Rostovtzev, era nevoit să constate că „viața civilizată era de fapt rezervată exclusiv orașelor, în timp ce comunitățile rurale trăiau în condiții absolut primitive: nu aveau de fapt nici școli, nici gimnazii, nici biblioteci“¹⁸. Darnu numai acestea erau suferințele la sate, ci mai grele erau condițiile economice. Populația rurală săracă era istovită de grelele munci fizice și mereu amenințată de spectrul foametei. Iar condițiile de trai la sate s-au înrăutățit o dată cu înmulțirea orașelor, căci povara pe care trebuiau să o susțină ele devenea astfel tot mai grea. Producția meșteșugărească de la orașe și în general progresul tehnic nu puteau oferi vreo compensație, ușurînd efectuarea muncilor grele. Singura ieșire din acest impas s-a dovedit a fi decăderea orașelor și a vieții orășenești. Începutul crizei generale a societății antice din secolul al III-lea a însemnat de fapt și începutul declinului orașelor și al întregii vieți municipale.

Dacia nu face nici ea excepție de la evoluția istorică mai sus schițată. Decăderea orașelor din Dacia este foarte accentuată începînd de pe la mijlocul secolului al III-lea, agravîndu-se datorită atacurilor din afară. Doar că întoarcerea la economia cu pronunțat caracter natural, în care orașele își pierd importanța lor de odinioară, se produce aici mai repede decît în restul imperiului, o dată cu retragerea stăpînirii romane de la nordul Dunării la începutul domniei lui Aurelian.

Cît privește satele din Dacia romană și viața lor, sîntem mult mai puțin informați decît despre aceea a orașelor. Dacă facem abstracție de vilele rus-

tice, de stațiunile balneare și de unele centre rurale mai mari, ca Micia, Sucidava, Cristești, putem spune că viața satelor din epoca romană rămâne aproape cu totul necunoscută. Descoperirile arheologice și numismatice din epoca romană, înregistrate în bibliografia de specialitate, sînt numeroase, localitățile cu descoperiri romane ridicîndu-se la citeva sute¹⁹, dar caracterul acestor așezări nu a fost decît arareori precizat. Adeseori totul se reduce la ruinele citorva clădiri de piatră și ale vreunui sanctuar sau templu. Inscricțiunile în mediul rural sînt relativ rare, în schimb de o mai mare difuziune s-au bucurat unele produse meșteșugărești, ca cele ceramice, chiar fine, uneltele și alte obiecte de metal, produse în atelierele meșteșugărești de la orașe. E adevărat că ruinele orașelor, ale castrelor, ale vilor rustice, ale stațiunilor termale, prin întinderea și monumentalitatea lor au atras mai mult atenția cercetătorilor. Abia în ultima vreme se poate spune că obiectivul cercetărilor a fost îndreptat cu mai multă atenție spre așezările rurale mai modeste și spre lumea satelor²⁰. Dar și acestea au avut în vedere și au dus la descoperirea mai mult a satelor autohtonilor daci²¹. În multe dintre aceste sate, cu toate că unele produse romane se găsesc în mare număr, viața se desfășoară în forme tradiționale, patriarhale. De altfel, în general se poate spune că progresul în mediul rural al epocii romane este foarte lent și condițiile de viață sînt mult mai înapoiate față de cele din orașe. Beneficiarii ai civilizației romane la sate sînt doar cîțiva proprietari funciari, coloniști sau veterani, proprietarii de *villae rusticae*. Marea majoritate a celor care trudesc pe ogoare în Dacia, mai ales în partea ei de est, lipsită de așezări urbane, a rămas anonimă, necunoscută nouă. De altfel, și urmele colibelor de lemn și ale caselor șubrede în care își duceau existența au pierit mult mai ușor decît cele ale zidurilor de piatră. Existența imensei mase a populației satelor din Dacia romană se face simțită mai mult indirect. Mai mult decît pentru oricare altă epocă se adeverește afirmația lui K. Marx că „orașul exploatează economic satele, pretutîndeni și fără excepție, prin prețurile lui de monopol, prin sistemul lui fiscal și corporatist, prin înșelăciunile lui comerciale directe și prin cămătăria lui”²². Contrastul dintre orașe și sate este poate mai izbitor decît în oricare altă epocă.

VIATA DE FAMILIE

Familia este gruparea cea mai strînsă și mai frecventă pe care inscripțiile ne-o fac cunoscută. Ea apare întotdeauna bine încheagată, avînd în frunte pe *pater familias*. Toți membrii unei familii au același nume gentilic²³. Trei nume, *tria nomina*, poartă aproape fără excepție cetățenii romani din familiile cele mai de văză, chiar după jumătatea secolului al II-lea de cînd praenomenul începe să fie omis uneori în inscripții. Aceștia de obicei își precizează

și filiația, ca și tribul în care sînt înscrisi, ceea ce echivalează cu indicarea cetățeniei. Praenomenul obișnuit e comun celor din aceeași familie, ca și numele gentilic (*nomen gentile*), numai cognomenul deosebindu-i, el avînd deci valoare personală²⁴. Obiceiul era ca fiul cel mai mare să ia praenomenul tatălui, fie neschimbat, fie transformat într-un derivat adjectival. De aceea, în inscripții *praenomina* ca și *gentilicia* se pot folosi la plural. Ca exemplu poate servi o inscripție onorară de la Sarmizegetusa pusă în cinstea lui *C. Iul(ius) C.f.(ilius) Pap(iria tribu) Valerius* de către fiii săi *C(ai) Iulii Valerianus, Carus și Fronto*, împreună cu surorile lor *Valeria et Carissima*²⁵. Primul fiu și prima fiică își formează cognomenul după tată, al doilea fiu și a doua fiică își formează cognomenul probabil după mamă, nenumită în inscripție. Totuși, aceasta nu e o regulă riguroasă observată. Valoarea personală a cognomenului e dovedită de faptul că uneori o persoană e numită numai cu această parte a numelui. Nu prea numeroase sînt cazurile cînd o persoană poartă două *cognomina*, de pildă *M. Aur(elius) Comat(ius) Super*²⁶. Polinomiile cînd apar în inscripțiile din Dacia aparțin persoanelor nestabile, venite din afară. Porecele (*signa*) sînt și ele rare în inscripții, de pildă *P. Ael(ius) Sept(imius) Audeo qui et Maximus*²⁷ sau *Ael(ius) Vales qui et Esbenus*²⁸. Femeile poartă obișnuit numai două nume, gentiliciul, pe care și-l păstrează și după căsătorie, și un cognomen (Flavia Ingenua, Marcia Cara etc.), dar nu lipsesc totuși exemplele cînd și femeile au *praenomina*, ca *P(ublia) Ael(ia) Ingenua... et P(ublia) Ing(enua) Florentina*, dintr-o inscripție funerară de la Tibiscum²⁹. O polinomie întîlnim în cazul fetelor adoptate, ca de pildă *Publia Aelia Iuliana Marcella*, fiica lui *P. Ael(ius) Iulianus* și *adoptiva* lui *P. Ael(ius) Marcellus* de la Apulum³⁰. Se întîlnesc și la femei uneori porecele, de pildă *Septimia Septimina quae et Revocata*, care ca fiică și moștenitoare (*filia et heres*) ridică împreună cu mama sa piatra de mormînt tatălui său la Sarmizegetusa³¹. Adeseori însă femeile poartă un singur nume (Digna, Fabia, Lupula Maxima etc.). Peregrinii au de obicei un singur nume, pe care și-l păstrează ca cognomen după obținerea cetățeniei. Sclavii de asemenea au un singur nume, de obicei specific acestei clase sociale³², pe care apoi și-l păstrează drept cognomen în cazul cînd sînt eliberați și cînd ei iau praenomenul și gentiliciul fostului stăpîn, denumit acum *patronus*. Astfel, sclavul administrator, *actor*, Onesimus, ridică un altar lui I.O.M. Conservator pentru sănătatea stăpînului său, *pro salute P. Ael(i) Antipatri*³³, în timp ce tot el sau un alt libert omonim al aceleiași familii, ajuns Augustal al coloniei Apulum, se numește *T(itus) Ael(ius) Onesimus*³⁴.

Arareori se poate stabili pe baza inscripțiilor din Dacia arborele genealogic al familiilor. Una dintre familiile din care mai mulți membri sînt atestați de inscripții este aceea a *Vareniiilor*, de la Sarmizegetusa, de origine italică³⁵. Înrudită cu Varenii era familia lui *M. Cominius Quintus, sacerdos arae Augusti*³⁶. O soră a lui era soția lui *T. Varenius Probus*³⁷, iar el era căsă-

torit cu Antonia Valentina, fiica lui *M. Antonius Valentinus*, de asemenea *sacerdos arae Augusti*³⁹, pe vremea lui Gordian III, și a soției aceluia, Antonia Valentina³⁹.

O altă familie cu mai multe ramificații este a lui *P. Aelius Antipater* de la Apulum. Un fiu și o fiică din această familie au fost adoptați de un fost ofițer originar sau stabilit ulterior la Fulminium, în Umbria, *P. Aelius Marcellus*, ajuns patron și decurion al coloniei Apulum⁴⁰.

De cele mai multe ori însă inscripțiile, mai ales funerare și votive, nu amintesc decît două generații ale aceleiași familii, mai rar trei (părinți, copii, nepoți). Ele nu ne dau decît rareori posibilitatea să stabilim vreo legătură între diferitele familii, chiar cînd e vorba de omonimi. Căsătoriile se făceau obișnuit între persoanele din aceeași clasă și categorie socială. Totuși, nu lipsesc exemple de căsătorii ale unor femei libere cu sclavi, privați și mai ales imperiali⁴¹.

Inscripțiile, mai ales cele funerare, fac amintire de cele mai variate legături de familie, prin termenii de înrudire respectivi. Cel mai frecvent dintre acești termeni este cel de *coniux* (scris uneori *coiux*), care designează atît pe soț, cit și pe soție⁴². Uneori însă se folosesc și termenii de *maritus* și *marita*⁴³. Termenul de *conpar* pentru soție pare să se citească pe o inscripție din estul Daciei (*mar(itus) conpari?*)⁴⁴. Alteori se folosește denumirea de *uxor*⁴⁵. Doar poetic, într-o inscripție redactată în versuri, o soție e numită *puella*⁴⁶. Rareori soțul e numit *virginus*⁴⁷. Foarte frecvent este numele de *parentes*, părinți, ca și cele de *pater* și *mater*, tată și mamă. O dată se vorbește de *tutores*, tutori ai celor trei fii, Pulcher, Romana și Aquileiensis, ai lui T. Fabius Ibliomarus, de la Apulum⁴⁸. Copiii sînt numiți cu termenul generic de *filii* (*filius*, *filia*). Se întilnește însă și numirea de *nates*⁴⁹, cea de copil bun, *puer bonus*⁵⁰, iar cea de *pupilus* pare să fie folosită într-o inscripție în sensul de fiu natural⁵¹, în loc de *spurius*. Cei adoptați, *adoptivus*, *adoptiva*, treceau în gînta celui care îi adopta, dar își păstrau vechiul nume, la care adăugau însă cognomenul noului părinte, după cum rezultă din exemplul, deja citat, al celor doi fii ai lui *P. Aelius Antipater*, de la Apulum, adoptați se pare de o rudenie a lor, purtînd în orice caz același *nomen gentile* de *Aelius*, astfel că unul din adoptați se numește *P. Aelius Antipater Marcellus*, iar sora lui *Publia Aelia Iuliana Marcella*⁵². Frecvente sînt în inscripții numele de *frater* și *soror*, frate și soră, ca și cele de *nepos*⁵³, *nepta*⁵⁴ sau *nepotes*⁵⁵. Se amintește de asemenea în inscripții de ginere, *gener*⁵⁶, de noră, *nurus*⁵⁷ și de mai multe ori de soceru, *socer*⁵⁸, o dată de unchi, *avunculus*⁵⁹. *Mammulus*, bunic, e folosit într-o inscripție ca nume propriu, dar și ca alintare⁶⁰. La Micia unul pune un epital altui bărbat în calitate de *adfinis*⁶¹, care pare să însemne nu simplu vecin, ci o rudenie prin alianță sau prin legămint.

Alumni, amintiți în două inscripții din Dacia⁶², pare să se refere la copiii crescuți⁶³, una dintre ele, o inscripție votivă, făcînd chiar specificarea că este

alumnus domus illius., al casei pentru sănătatea stăpînului căruia el închină un altar lui *Silvanus domesticus*. De asemenea, inscripțiile fac amintire de *amici*. Unul închină la Apulum un altar lui *Hercules conservator* pe care îl dă în dar amicilor, *d(ono) d(at) amicis*⁶⁴. La Sarmizegetusa doi frați, *Aureli Theophilus et Castor*, decurioni ai municipiului Porolissum, ridică, în for probabil, o statuie prietenului prea demn de încredere, *amico fidissimo*, lui [*Aurel(ius) Valentinus*]⁶⁵, în timp ce la Drobeta Augustalul *L. Iul(ius) Pae[t(i)nus]* *V[al]enus* pune un epitafor soției preapioase, *coniug[i] pietis-[s]im(a)e*, și amicului său, *am[ic]is* (sic!), *Iul(ius) Daciscus*⁶⁶, înmormîntați împreună. De *amici* se amintește și în epitaful în hexametri de la Gherla⁶⁷.

Frecvente sînt inscripțiile onorare și funerare care amintesc pe liberiți și pe patronii lor. Uneori patronul este totodată soțul, *patronus et coniux*, al sclaveli liberate. Altă dată se amintesc femeii libere care se căsătorec cu sclavi, mai ales din administrația imperială, ca de pildă *Aurelia Respecta*, căreia *coniug(i)*, soțul ei, sclavul *Herculanus, Aug(ustorum) n(ostorum) (duorum) vern(a)*, îi ridică la Sarmizegetusa piatra de mormînt, numind-o *rarissima femina*⁶⁸ sau *L.P(ublia) Iulia Successa*, femeie de condiție liberă, care la Tibiscum pune un epitafor binemeritatului ei soț, *coniugi b(ene) m(erenti)*, lui *Iarse C(a)es(aris) (servus?)*⁶⁹. Nu arareori libertții apar în inscripții ca moștenitori ai patronilor lor, *heredes*, comoștenitori, *coheredes*, căroră se îngrijesc adeseori să le pună piatra pe mormînt⁷⁰.

Familiile se preocupă cu mare interes de asigurarea construirii mormîntului, a monumentului funerar, a îngrijirii lui după moarte și a îndeplinirii ceremoniilor sacre cuvenite. Firește că și în Dacia cei care pun epitaforurile sînt în primul rînd soții, dar nu arareori inscripția pe mormînt este pusă de soție, de amîndoi părinții, de mamă împreună cu copiii, de aceștia pentru amîndoi părinții, de liberiți etc. Adeseori ei sînt arătați a fi moștenitorii, *heredes*, defunctului. Aceștia își îndeplinesc obișnuit o obligație testamentară, ceea ce se exprimă în epitaforuri prin expresii ca *secundum voluntatem testamenti*⁷¹ sau *testatoris*⁷², *testamento poni sibi iussit*⁷³, *iuxta voluntate testamenti faciendum curavit*⁷⁴, *ex testamento fieri iussit heredes faciendum curaverunt*⁷⁵ etc. O inscripție de la Sucidava⁷⁶ ne-a păstrat dispozițiile detaliate lăsate prin testament de un anonim pentru cei care, din veniturile a două *jugera* de viță-de-vie și a unei case, trebuiau să îngrijească mormîntul și să îndeplinească în fiecare an ceremonia sacră cuvenită *quotannis sacra faciat*. Mulți se îngrijesc însă din timpul vieții, *vivus, se vivo. sibi vivo* etc., să-și pună piatra pe mormînt.

În inscripțiile de pe pietrele de mormînt se exprimă sentimentele de afecțiune și de regret față de defunct, durerea celor rămași în viață, se laudă calitățile și virtuțile celui dispărut. Prin ele se deschide o porțiță spre cunoașterea vieții intime, afective, a celor care au trăit pe pămîntul Daciei. Lăsînd

la o parte epitafulurile în versuri, calitățile și virtuțile defuncțiilor sînt exprimate prin variate epitete sau expresii explicative. Cea mai frecventă apreciere a defunctului este aceea că el a binemeritat recunoștința urmașilor, deci *bene merens, bene meritis, ob merita, merito, bene de se merito* etc. Alteori însă, motivarea este pietatea, *pro pietate, păstrarea amintirii, coniugis memoriae erga se dignissimae fecit, s (ibi) m(emoriam) fa(ciebam)*⁷⁷ etc., îndemnul afecțiunii față de mamă, *suadente adfectione matri posuit*⁷⁸. Uneori cei rămași în viață se declară nefericiți din cauza pierderii celor dragi, *parentes infelicissimi, mater infelicissima, pater infelix*, alteori ei își arată pietatea față de cei dispăruți, *coniux pietissima, filii pietissimi*.

Cel mai frecvent epitet întâlnit în inscripțiile funerare din Dacia este cel de „preapios, față de oameni și față de zei“, *pietissimus* (-a, -i), atribuit părinților, tatălui, fiilor soției, soțului, fratelui, unchiului, socrului, ca și cel de *pius* dat soțului (*pius virginus*), *piissima* sau *piissimi* atribuit mamei, soției și copiilor. Epitetul de „foarte dragă“, *carissima* (-i), e dat numai mamei, soției și copiilor. Aceștia din urmă, în afară de epitetele de *pietissimi, piissimi* și *carissimi*, li se mai dau și cele de „preanevinovați“, *innocentissimi*, și „prea dulci“, *dulcissimi*. Cele mai variate epitete sînt date însă soțiilor: *pietissima, piissima, carissima, sanctissima, optima, innocentissima*⁷⁹, *rarisima femina*⁸⁰ sau *femina incomparabilis*⁸¹.

La Ampelum, sclavul *Fuscinus, ver(na) ab inst(rumentis) tabularii*, deci în serviciul administrației imperiale a minelor de aur, pe piatra de mormînt pe care o ridică soției sale (*coniugi*) Sossia Sabina, o femeie de condiție liberă⁸², care a trăit 26 de ani, spune că ea a petrecut în căsătorie 11 ani și 10 luni fără nici o ceartă, *fecit in matrimonio ann(os) XI m(enses) X sine ulla querella*⁸³.

Într-un alt epitaful se spune că ceea ce mama hotărîse să facă pentru ea și pentru soțul ei, decedat înaintea ei după cît se pare, copiii duc la îndeplinire, *quod mater sibi et... facere [consti]tuerat... filii [c]onsumaverunt*⁸⁴. În schimb, în inscripția funerară a primului procurator cunoscut al minelor de aur din Dacia, M. Ulpius Hermias, pusă de soția sa Salonia Palestrice și de libertul său Diogenes, se spune că rămășițele acestuia au fost duse la Roma prin bunăvoința împăratului⁸⁵. Tot așa, dintr-o inscripție de la Lambaesis în Africa aflăm că M. *Servilius Fortunatus, a militibus*, murindu-i soția, *Flavia Iuliosa*, pe cînd se afla cu el în Dacia, unde el probabil exercita vreo comandă în cadrul miliției ecevestre, a transportat peste mări și țări, înapoi în Africa, rămășițele pămîntești ale acesteia, *per maria et terra retulit reliquias coniugis ex provincia Dacia*⁸⁶.

În inscripțiile funerare din Dacia salutațiile adresate călătorului, ca *ave viator*⁸⁷, sînt extrem de rare. Nici cunoscuta urare păgînă, să-ți fie țarina

ușoară, nu ne întîmpină prea frecvent, ea fiind scrisă fie întreg *Sit tibi terra levis*⁹⁰, fie abreviat, *S.T.T.L.*⁹⁰, așa cum obișnuit se întîlnește și în alte părți. Uneori formula este precedată de cuvîntul *opto*, doresc, toată redată printr-un monogram⁹⁰.

ASPECTE ALE VIETII COTIDIENE

Îmbrăcămintea purtată în Dacia nu se deosebea de cea obișnuită în lumea romană. Ea este redată uneori cu suficientă precizie de statui și mai ales de reliefurile funerare. Bărbații poartă pe dedesubt o *tunica*, un fel de cămașă de in sau de lînă cu mineci scurte, care abia ajunge pînă la genunchi, fiind de obicei mai scurtă la militari. Peste îmbrăcămintea de dedesubt (*indumenta*), se purta de către cetățenii romani *toga*, care însă tocmai de la începutul secolului al II-lea e.n. începe să fie înlocuită cu o manta, numită *pallium* sau *lacerna*, dacă era colorată⁹¹. Încălțămîntea, *calceus*, era din piele, cu căpute mai înalte și legată cu curelușe⁹². Femeile purtau și ele pe dedesubt o *tunica*, mai lungă, pînă la glezne, lungimea ei fiind în funcție de condiția socială. Era strînsă cu o centură, *zona*. Peste tunică femeile îmbrăcau așa-numita *stola*, corespunzătoare togii la bărbați, iar peste ea o manta de formă pătrată, cu pliuri bogate, numită *palla*, care ajunge numai pînă la genunchi. Așa sint reprezentate femeile în arta statuară din Dacia și pe reliefuri. Îmbrăcămintea lor era completată de șaluri, panglici, diademe etc.

Îmbrăcămintea de tip roman era însă adeseori adaptată la condițiile climatice și la preferințele diferitelor categorii de oameni, primind astfel caracteristici locale, determinate mai ales de felul de îmbrăcare a diferitelor piese de îmbrăcăminte, de lungimea minecilor, pliarea mantalelor etc. Uneori, se împrumută chiar de către coloniști piese de îmbrăcăminte ale autohtonilor, ca șubele din piele de oaie sau din lînă.

Toaleta la bărbați era mai redusă, constînd din bărbierit și tuns. Bărbieritul era o operație foarte dificilă și dureroasă, căci se făcea numai cu apă, de către *tonsore*s care lucrau în aer liber⁹³. De aceea, moda introdusă de Hadrian de a purta barbă s-a generalizat repede și în Dacia. Majoritatea reliefurilor funerare sau de alt fel îi prezintă pe bărbați cu barbă. Frizura variază în funcție de epocă, după moda imperială. Mai complicată era toaleta femeilor. Coafura feminină este mai bogată și mai variată, orientîndu-se după moda lansată de împărătese, care își găsește aplicare și în Dacia, ea putînd constitui un element de datare a statuiilor sau a reliefurilor. Printre obiectele de toaletă folosite de femeile romane din Dacia, după reprezentările plastice sau după descoperirile arheologice, se numără inelele cu geme sau camee, purtate de fapt și de bărbați, oglinzile de metal alb sau de bronz, cerceii de diferite forme, acele de păr din os, pieptenii de os, fibulele, de foarte variate

forme, din bronz sau din argint, purtate și de bărbați, și servind pentru prinderea pe umăr a hainelor etc. Folosirea pomezilor și a fardurilor e dovedită mai mult de vasele și de cutiile de toaletă, găsite în morminte, acestea din urmă îmbrăcate într-o foiță subțire de bronz și uneori împodobite cu frumoase aplicații. O interesantă scenă de toaletă feminină e reprezentată pe un relief de piatră, de la Rediu (j. Cluj), aproape de Potaissa, înfățișând coafarea unei tinere femei, șezând, de către o alta care stă în picioare în spatele ei, și purtând o îmbrăcăminte aparte. Aceasta cu o mină aranjează șuvițele de păr ale matroanei, iar cu cealaltă ia un vâscior, cu substanțe aromate probabil, pe care i-l întinde matroana. Iar ca să nu mai fie nici un dubiu cu privire la semnificația scenei, artistul a redat în cimpul liber, din dreptul capetelor celor două femei, un piepten, *picten*, cu două rosturi⁹⁴.

Viața de societate era mai bogată la orașe. Aici se organizau serbări cu caracter religios, la anumite date, la care participau magistrații, decurionii, membrii asociațiilor profesionale, ai colegiilor religioase și întreagă populația. Cu acest prilej se organizau ospete, *epula*, mincărurile fiind pregătite în bucătăriile, *culinae*, anexate templelor, după cum rezultă din cercetările arheologice⁹⁵. În inscripția de fundație a templului zeilor sirieni de la Sarmizegetusa se spune că a fost adăugată și o bucătărie, *culinam subiunxit*⁹⁶, așa precum Palatul Augustalilor dispunea și el de o *culina*, edificată odată cu alte construcții și lucrări de amenajare, efectuate pe cheltuiala amintitului Tib. Claudius Ianuarius și a fiului său Claudius Verus⁹⁷. Cu același prilej a fost construită și o sală de banchete, *accubitum*, în care se țineau ospetele fastuoase organizate de *ordo Augustalium*⁹⁸.

Asemenea banchete erau organizate și de colegiile profesionale la sediile lor, *scholae*, căci unul dintre scopurile principale ale colegiilor era tocmai organizarea de intruniri. Cu aceste ocazii se împărțeau membrilor colegiului daruri în bani, *sportulae*, din sumele donate de patroni și de alți binefăcători. Împărțirea lor se făcea după rang, acordarea unei rații mai mari fiind considerată o cinste deosebită. Așa dovedește dedicația făcută colegiului fabricilor decuriei a III-a de către M. Aurelius Fortunatus, pentru că i s-a acordat o *sportula* dublă, *ob duplam sportulam collat(am) sibi*⁹⁹. Asemenea *sportulae* se împărțeau și la intrunirile ordinului Augustalilor, după cum rezultă din amintita inscripție referitoare la construcțiile și amenajările efectuate la Palatul Augustalilor de către Tib. Claudius Ianuarius cu fiul său Claudius Verus, cu motivarea că ele au fost făcute pentru cinstea de a i se fi acordat *sportulae* duble, *ob honorem dupli*¹⁰⁰.

Cu prilejul unor sărbători, ca *Saturnalia*, de la 17 decembrie (*ante diem XVI Kalendas Ianuarias*)¹⁰¹, *Compitalia*, serbate tot cam atunci¹⁰², sau cele ale Anului Nou, la 1 ianuarie după calendarul Iulian, cunoștinții, prietenii și rudeniile își făceau daruri și schimbau urări de fericire. Pe un inel de la Bologna (j. Cluj) se citește *Ut(ere) felix*¹⁰³, tot așa pe un fragment de lingură

de bronz¹⁰⁴, iar pe un tipar de lut din Muzeul Brukenthal e scrisă urarea de Anul Nou, *Accipio annu(m) novu(m) felice(m)*¹⁰⁵. Cu prilejul acestor sărbători se făceau și daruri pentru copii, ca figurine de lut, *sigilla*¹⁰⁶, pușculițe de lut *loculi*¹⁰⁷, de felul celor găsite în mai multe localități și în Dacia¹⁰⁸, poate și alte jucării, ca figurinele ecvestre cu patru roți, din lut ars, descoperite de asemenea în mai multe localități ale provinciei (Sucidava, Potaissa, Gilău, Cristești, Miercurea Sibiului)¹⁰⁹.

O mare atracție exercitau și în Dacia spectacolele publice¹¹⁰, organizate de orașe în numeroasele zile de sărbătoare, *feriae publicae*. În Dacia nu sînt documentate teatre, numai amfiteatre¹¹¹. Am arătat că în două orașe sînt cunoscute amfiteatre, la Ulpia Traiana și la Porolissum. E de presupus însă că ele vor fi existat și în alte orașe, în primul rînd la Apulum. În amfiteatrele din Dacia luptele de gladiatori, *nunera*, nu puteau fi organizate decît foarte rar, cele mai adeseori avînd loc doar lupte cu animalele sălbatice, *venationes*. Dar în Dacia, ca și în alte provincii, în lipsa teatrelor, în amfiteatre aveau loc și reprezentațiile dramatice, reduse de fapt la pantomime, feerii mitologice, dansuri însoțite de muzică¹¹². Aceste pantomime erau foarte gustate, deoarece adeseori ele erau adevărate „numere de revistă“, cu glume și aluzii la actualitățile zilei, mai ales locale. Ele au detronat, ca peste tot, pe adevărații artiști de teatru¹¹³, ceea ce ar putea explica lipsa acestora chiar în orașele mai mari, ca Ulpia Traiana, Apulum și altele. Jocurile și reprezentațiile din amfiteatre atrăgeau nu numai pe orășeni și pe soldații din garnizoană, ci și lumea care venea din alte localități și chiar de la țară. Cele două amfiteatre din Dacia prin dimensiunile lor, arena amfiteatrului de la Ulpia Traiana măsurînd 66 × 47 m¹¹⁴, iar lungimea arenei celui de la Porolissum, singura care se cunoaște, fiind de 60 m¹¹⁵, se situează printre amfiteatrele mijlocii¹¹⁶, capacitatea celui de la Sarmizegetusa fiind evaluată la vreo 5 000 de spectatori¹¹⁷. Cel de la Porolissum credem că nu va fi avut nici el o capacitate mult mai mică.

O altă atracție o constituia *vinătoarea*, pentru care Dacia oferea condiții bune, datorită reliefului său și bogăției în animale sălbatice. O dovadă despre practicarea vînătorii în Dacia ne-o oferă de pildă reprezentarea unor scene de vînătoare pe reliefurile funerare, ca aceea de pe capacul unui sarcofag de la Napoca¹¹⁸.

Călătoriile de la o localitate la alta se făceau cu destulă ușurință, căci, după cum am arătat, existau în Dacia drumuri bune care legau principalele localități ale provinciei. Totuși, călătoriile la distanțe mai mari, mai ales în afara provinciei, uneori la Roma, întîmpinau mari dificultăți. Un serviciu de poștă publică, *cursus publicus* a fost organizat, dar numai pentru curierii imperiali, care transmiteau la Roma informațiile din provincii și aduceau de acolo ordinele. Nu exista un serviciu de „diligențe“ pentru călătorii particulari. O stație de poștă e atestată epigrafic la Seghedin, unde

seunea drumul de uscat care venea din Pannonia, de la Lugio, probabil, cu cel fluvial, de pe Dunăre și Tisa, și de unde pornea mai departe și intra în Dacia drumul de-a lungul Mureșului. O inscripție descoperită aici¹¹⁹ este pusă de sclavul *Mercator, vil[icus]* din serviciul unui [*cond(uctor) p(ublici) p(ortorii) et praef(ecti) ve*]hicul[orum], care după părerea lui N. Gostar ar fi unul dintre cei trei *conductores* ai portoriului Illyricului din timpul domniei lui Antoninus Pius, anume Iulius Saturninus, Antonius Rufus sau Antonius Fabianus¹²⁰.

Pentru călătorii și plimbări cetățenii mai bogați aveau cai și atelaje proprii. Dintr-o inscripție de la Apulum, pe care am mai amintit-o, aflăm că guvernatorul Daciei din timpul lui Caracalla, C. Iulius Septimius Castinus, avea în proprietatea sa, ca sclav particular se pare, pe *Libella superi[u]mentarius eius*¹²¹, adică mai mare peste animalele de tracțiune, în primul rind de trăsură. Trăsuri și atelaje proprii vor fi avut desigur mulți dintre cetățenii mai bogați din Dacia. De asemenea, corpurile de trupă și comandanții militari dispuneau de trăsuri și atelaje cu cai. Reliefurile funerare înfățișează uneori asemenea căruțe cu două roți, trase de cîte doi cai înhămați¹²².

Cu toate că drumurile construite de romani în Dacia, ca și în restul imperiului, erau bune, randamentul lor nu se poate compara cu cel al drumurilor moderne, la care se adaugă imperfecțiunea vehiculelor, trase de cai agili, de rasă bună, dar nepotcoviți. Atelajele romane erau de un tip destul de primitiv¹²³. Deplasările pe distanțe mai mici se făceau călare. Reliefurile funerare reprezintă frecvent călăreți.

În aceste condiții, o călătorie din Dacia la Roma era o grea încercare. Ea supunea pe cei care o făceau la mare efort și la multe primejdii, de tot felul, în afară de faptul că era foarte costisitoare. De aceea, cinci cetățeni romani, *Ulp(ius) Secundinus, Marius Valens, Pomponius Haemus, Iul(ius) Carus și Val(erius) Valens*, trimiși curînd după jumătatea secolului al II-lea într-o *legatio urbica*, adică într-o ambasadă la Roma, spre a transmite salutul și urările metropolei dacice, Ulpia Traiana, patronului său M. Sedatius Severianus, fost guvernator prin anii 152—153 al Daciei Superior¹²⁴, cu prilejul preluării la 1 iulie 153 a magistraturii de *consul suffectus*, (*legati Romam ad consulatum Severiani c(larissimi) v(iri) missi*), la întoarcere se opresc pentru odihnă și refacerea puterilor sleite la *Ad Mediam*, unde probabil, încă în vara aceluiași an, închină un altar zeilor și puterii divine a apelor termale, *Dis et numinibus aquarum*, așa cum promisese la plecare, *ex voto*, drept mulțumire că s-au întors teferi, *incolumes reversi*¹²⁵.

Îngrijirea sănătății era o preocupare firească, căreia i se dădea o atenție deosebită. În secolele II—III medicina la romani era destul de avansată, practică de medici specializați, chirurghi, oculiști, dentiști, ginecologi, droghiști, medici de urechi etc. Medicii militari specializați în chirurgia de război asigurau asistența medicală soldaților. Pe lângă legiuni existau spitale militare,

valetudinaria. Cu toate acestea, știrile epigrafice și arheologice despre medici și despre medicina în Dacia nu sînt prea bogate, chiar în comparație cu alte provincii. Un singur medic militar este atestat epigrafic la Drobeta, anume *M. Val(erius) M.f(ilius) Longinu[s], med(icus) leg(ionis) VII Cl(audiae)*, de la Viminacium, în Moesia Superior. El moare în vîrstă de-abia de 23 de ani și este înmormîntat de părinții săi la Drobeta, de unde era originar, și al cărui consiliu de conducere îi acordase în chip onorific ornamentele decurionale, *orn(atu)s ornament(is) decu[r(ionalibus)] a splendid(issimo) ordin(e)m(unicipii) H(adriani) D(robetae)*, cum precizează epitaful¹²⁶. Numele altor doi medici oculiști din Dacia ne sînt cunoscute de pe ștampilele pentru rețete ale acestora, scrise invers pe cite o bară prismatică de piatră care urma să se imprime pe medicamentul din pastă. Dintre cele două ștampile de oculiști, *signacula oculariorum*, una s-a găsit la Apulum și aparține medicului *T. Attius Divixtus*, conținînd patru rețete¹²⁷, iar a doua, cu trei rețete, a fost descoperită la Gîrbou (j. Sălaj) și aparține oculistului *P. Corcolonius*¹²⁸. Rețetele se referă la trahomă, boală răspîndită din Orient, sau la alte conjunctivite mai ușoare¹²⁹.

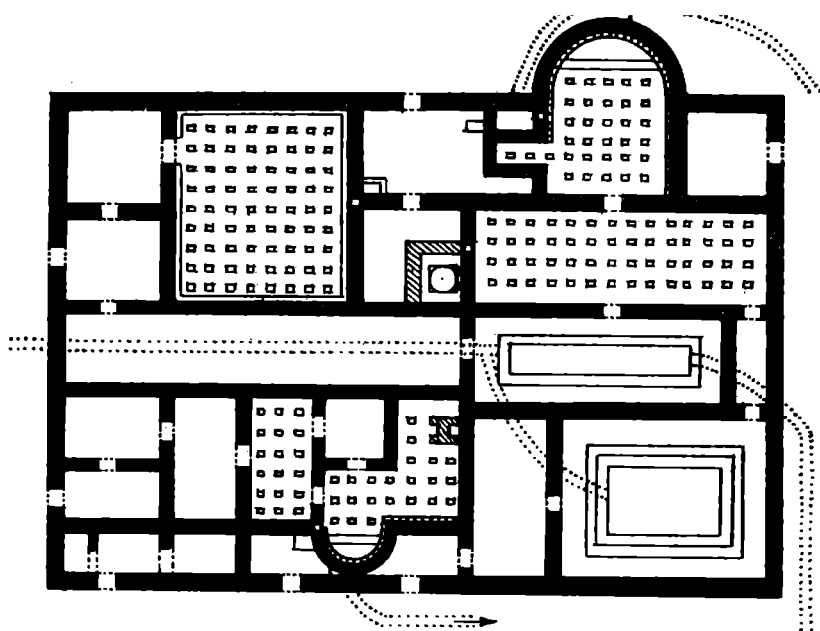
Practica chirurgiei în Dacia este dovedită de numeroase instrumente medicale ieșite la iveală la Apulum¹³⁰, Micia, Potaissa, Porolissum¹³¹. Ele constau din sonde, ace, bisturii, linguri, spatule și pense, toate din bronz. Tot ca instrumente cu întrebuintare medicală trebuie considerate și cinci vase mici de sticlă cu tub de scurgere la cioc, folosite ca biberoane, *gutti*, pentru alăptarea sugarilor¹³², dintre care unul a fost găsit la Potaissa într-un mormînt de cărămidă al unui sugar¹³³. Două asemenea biberoane din ceramică au fost semnalate recent în Muzeul din Tg. Mureș¹³⁴.

Romanii au cunoscut și efectele curative ale izvoarelor termale din Dacia, pe care le-au folosit pentru căutarea sănătății și totodată pentru recreere. Am arătat că o dezvoltare urbanistică au luat stațiunile balneare de la *Ad Mediam* (Băile Herculane), *Aquae* (Călan) și *Germisara* (Geoagiu)¹³⁵. În Dacia Inferior au fost folosite băile cu ape termale de la Săcelu (j. Gorj), de unde se cunoaște un altar închinat lui Aesculap și Hygia¹³⁶, ca și nămolul și apa curativă în bolile reumatice de la Bala (j. Mehedinți), unde s-au găsit albi de lemn și monede romane aruncate ca ofrandă de către suferinzi¹³⁷. În schimb, se pare că romanii nu au folosit în scop terapeutic apele sărate din Dacia, după cum se poate deduce din lipsa dedicațiilor către Aesculap și Hygia sau alți zei vindecători, ca și a oricăror urme de construcții romane de altfel în vecinătatea lacului sărat de la Potaissa, de pildă, sau a celor de la Ocna Sibiului. Acolo unde apele termale au fost folosite potrivit obiceiului larg răspîndit în epoca romană, drept mulțumire pentru refacerea sănătății cei veniți la băi închină altare zeilor vindecători, lui Aesculap și Hygia, lui *Hercules invictus*, nimfelor, zeilor și puterii apelor, *Dis et numinibus aquarum*, geniului locului, *Genio loci*, izvoarelor calde, *fontibus calidis*¹³⁸ etc.

Astfel, la *Ad Mediam* un altar este închinat lui Aesculap și Hygia, pentru sănătatea femeii Iunia Cyrilla pentru că după o lungă infirmitate a fost vindecată prin puterea apelor și a zeilor *pro salute Iuniae Cyrillae quod a longa infirmitate virtute aquarum numinis sui (sic) revocaverunt*¹³⁹. P. Aelius Marcelimus, *signifer et quaestor n(umeri) Brit(annicianorum)*, închină în anul 186 un altar la Germisara, *Nymphis sanctimissimis*, pentru că a fost scăpat de primejdia morții *mortis periculo liber(atus)*¹⁴⁰, așa precum la Apulum C. Iul(ius) Frontonianus *vet(eranus) ex b(eneficiario) co(n)s(ularis) leg(ionis) V M(acedonicae)* închină un alt altar *Aesculapio et Hygiae ceterisq(ue) diis deabusq(ue) huiusq(ue) loci salutarib(us)* drept mulțumire că i-au redat vederea ochilor, *p(ro) redditis sibi luminibus grat(iam) age(ns)*¹⁴¹. De o deosebită favoare s-au bucurat în Dacia zeii sănătății Aesculap și Hygia, cărora li se închină nu numai altare cu inscripții, ci și numeroase reprezentări statuare și reliefuri votive¹⁴². De altfel, stăpîniți de superstiții și credința în zei romanii din Dacia închinau și altor divinități altare pentru sănătatea lor și a tuturor alor săi, *pro salute sua suorumque omnium, pro se et suis etc.*¹⁴³.

Romanii au manifestat și în Dacia un mare interes pentru igiena publică și curățenia corporală. Desigur că ei au cumpănit bine avantajele terenului atunci cînd au ales locul pentru ridicarea orașelor, iar după aceea s-au îngrijit să le doteze cu instalațiile de salubritate necesare, ca apeducte, fântini, canale pentru scurgerea apei murdare, precum și de păstrarea curățeniei orașului, îndatoriri care cădeau în sarcina edililor. Ca și în restul imperiului, o deosebită grijă au acordat orașele din Dacia pentru construirea de băi publice, puse la dispoziția poporului. Termele au reprezentat și aici o adevărată binefacere pentru locuitorii marilor orașe. Construirea de băi publice răspundea nu numai preferinței romanilor pentru băi și grijii lor pentru curățenia corporală, ci și politiciii imperiale, care voia să compenseze astfel privarea poporului de exercitarea drepturilor sale cetățenești, mai ales în ceea ce privește alegerea magistraților. Prin construirea monumentalelor terme publice, „igiena a fost pusă la ordinea zilei... și la îndemina maselor“, cum se exprimă învățatul istoric francez J. Carcopino. Taxa, în cazul cînd accesul nu era cu totul gratuit, era minimă, de un *quadrans*, adică un sfert de as¹⁴⁴.

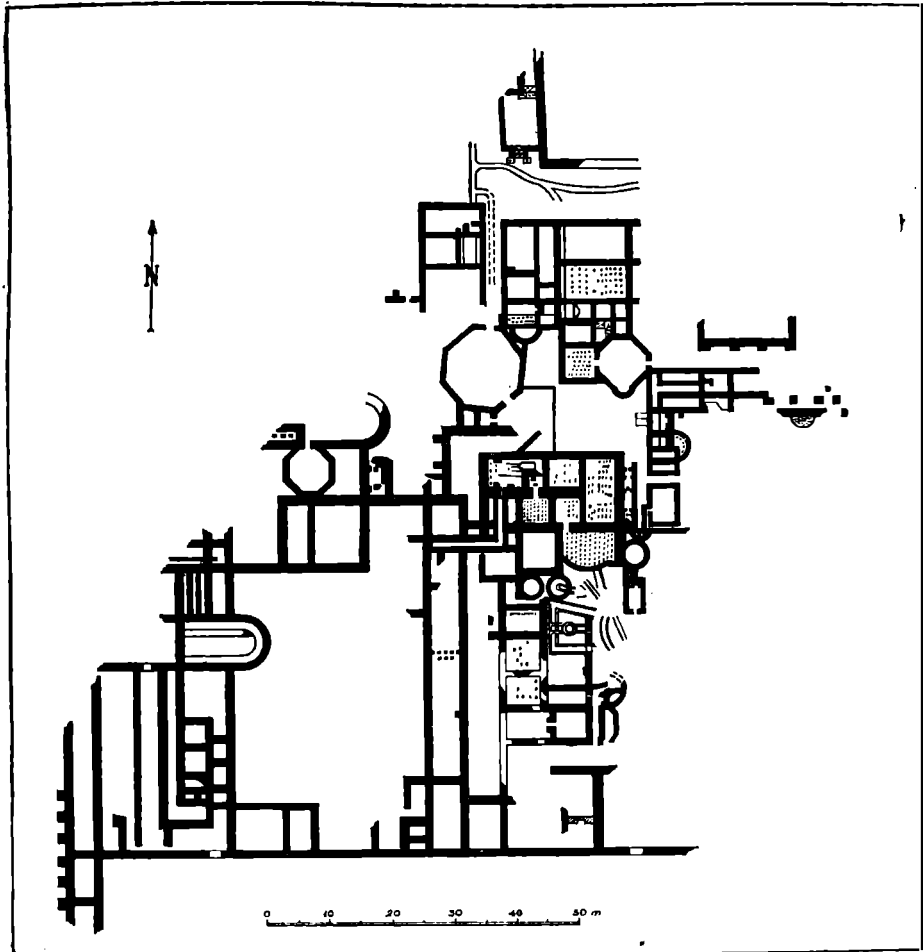
Orice baie publică, cit de modestă, cuprindea un vestiar, *apodyterium*, un *tepidarium*, cu temperatură potolită, un *caldarium*, în care aerul era foarte încălzit, cu anexe sale pentru transpirație, *sudatorium*, *laconicum*, situate spre miazăzi, și un *frigidarium*, situat obișnuit spre miazănoapte. Dar termele, mai ales în orașele mai mari, nu se reduceau la băile propriu-zise, ci ele erau alcătuite dintr-un complex de clădiri cuprinzînd palestrele, *palaestra*, pentru exercițiile fizice, săli mari pentru conversații, portice pentru plimbări și chiar biblioteci. Băile era însoțite astfel de exerciții fizice, de plimbări, lecturi și mai ales conversații și discuții interesante. Ele erau adevărate localuri de recreație la îndemina tuturor¹⁴⁵.

Planul băilor de la Ulpia Traiana

La Ulpia Traiana termele se găseau în partea de nord-vest a *pomerium*-ului, și au fost dezvelite prin săpăturile din 1883. Ele sînt o construcție închisă și simetrică, de forma unui patruleter, cu laturile de 20×30 m, cuprinzînd două băi, una pentru bărbați, alta mai mică pentru femei, despărțite de un coridor lung, din care se intră într-un *frigidarium* cu un bazin de apă rece, iar mai departe în *tepidarium* și *caldarium*. Baia pentru bărbați are și un al doilea bazin mai mare cu apă rece, *natatio*, folosit probabil numai vara. Baia pentru femei era complet separată de cea a bărbaților, avînd o altă intrare, situată însă tot pe latura frontală a clădirii¹⁴⁶. Despărțirea băilor de femei de cele pentru bărbați, un timp comune, a fost decisă printr-un decret de către împăratul Hadrian, după cum menționează biograful său: *lavacra pro sexibus separavi*¹⁴⁷. Deci termele de la Sarmizegetusa au fost construite cel mai curînd pe vremea domniei lui Hadrian, dar țiglele ștamplate, cu numele consulilor *Sacerdos et Tertullus*, descoperite în ruinele acestora, sînt din anul 158¹⁴⁸.

O construcție mult mai întinsă și mai complexă este aceea a termelor descoperite prin săpături arheologice la Apulum, pe teritoriul municipiului lui

Planul termelor de la Apulum

Septimiu Sever¹⁴⁹. Ele par să fie identice cu cele pe care *P. Aelius Gemelus, vir clarissimus*, le ridică de la pământ, *perfecto a solo balneo*, și le consacră, *consacrauit*, zeiței *Fortuna Augusta*¹⁵⁰. Personajul de rang senatorial, atestat pentru singura dată în Dacia, bănuim că este un guvernator al Daciei de pe vremea lui Septimiu Sever¹⁵¹. Din inscripția fragmentară de pe un altar pus de *Sex(tus) Sentinus Maximus, anno primo [f]acti municipi posuit se*

înțelege că acesta a pus la dispoziția poporului din banii publici ulei de folosit în terme... *balne... populo publice oleum posuit*¹⁵². Dacă ipotezele noastre sînt adevărate, înseamnă că băile publice din *municipium Septimium Apulense* au fost construite și consacrate în primul an al întemeierii noului municipiu de către guvernatorul provinciei P. Aelius Gemellus, la o dată care se pare că trebuie situată între 193—204, mai degrabă spre începutul domniei lui Septimiu Sever iar cu prilejul inaugurării băilor, un magistrat al noului municipiu, probabil un edil, a pus la dispoziția poporului pe cheltuiala orașului uleiul necesar la băi.

Alte băi publice au fost cercetate arheologic la Drobeta, unde ele sînt situate sub panta dealului care coboară la Dunăre, la 200 m vest de podul peste fluviu. În continuarea termelor propriu-zise s-au descoperit ruinele palestrelor, constînd dintr-o mare curte pătrată, în jurul căreia se desfășoară un portic din care se intra în numeroase încăperi, unele cu hypocaust¹⁵³. S-au constatat mai multe faze de construcții. Prima fază datează, se pare, din anii dintre cele două războaie dacice, cînd la edificarea lor au lucrat soldații din legiunea a V-a Macedonica, după cum indică cărămizile cu numele ei ieșite la iveală. La o dată ulterioară, încă neprecizată, s-au construit palestrele, iar mai tîrziu, poate spre sfîrșitul secolului al II-lea sau la începutul secolului al III-lea, termele, ca și palestrele au fost refăcute din temelii de către soldații din *cohors I Sagittariorum*.

Ruinele unor probabile terme publice cu mai multe încăperi, avînd pereții placați cu marmură sau pictați, au fost dezvelite și la Romula¹⁵⁴.

Fără îndoială că asemenea băi și palestre au existat în toate celelalte orașe ale Daciei. În ele populația orășenească de toate categoriile își petrecea o bună parte din timpul liber, înviorîndu-și corpul și cultivîndu-și spiritul, potrivit idealului recomandat de Iuvenal, acela de a tinde spre a întruni o minte sănătoasă într-un corp sănătos, *orandum est ut sit mens sana in corpore sano*¹⁵⁵. În acest scop, băile publice erau deschise, dacă nu de dimineața, căci o ordonanță a împăratului Hadrian prevedea că nimeni, în afara cazurilor de boală, nu avea voie să se îmbăieze în termele publice înainte de ora a opta a zilei¹⁵⁶, adică de circa ora 13, de la această oră pînă la apusul soarelui¹⁵⁷. Cînd sosea ora de deschidere, se suna clopotul¹⁵⁸. După baie și exercițiile fizice, în cursul plimbărilor pe sub portice sau în sălile de conversație se discutau tot felul de lucruri, printre care fără îndoială că trebuie să includem și comentarea evenimentelor la ordinea zilei, ca moartea guvernatorului C. Iulius Quadratus Bassus, vizita în Dacia a împăratului Hadrian din anii 118 și 124, sau aceea a lui Caracalla din anul 213, cînd în castrul de la Porolissum a avut loc scena singeroasă a uciderii chiar de către împărat a căpeteniei cvazilor Gabriomarus, și atîtea alte întîmplări, dar mai ales povestirea diverselor fapte particulare locale sau întîmplări localnicilor în alte părți, de felul celor cîtorva cunoscute din inscripții, ca de pildă salvarea din capti-

vitatae carpică și întoarcerea acasă, a lui C. Valerius Sarapio de la Apulum¹⁵⁹ sau întimplarea cu acvila atacată de un balaur, relatată de o altă inscripție de pe un altar închinat tot la Apulum lui I.O.M. de Aurelius Marinus Bassus și Aurelius Castor¹⁶⁰.

Cu caracter public erau și băile castrelor, construite obișnuit în afara acestora, la oarecare depărtare de *porta decumana* sau de altă poartă, în așezarea civilă. La ele aveau acces soldații garnizoanei și familiile lor, precum și ceilalți locuitori ai canabelor. Inscripțiile fac amintire de băi militare la Ilișua și la Micia. La Ilișua, *Ael(ius) Celer, praef(ectus) eq(uitum) alae Front(onianae)* închină un altar *Fortunae reduci* cu prilejul refacerii băilor *ob restitutionem balinei*¹⁶¹. Într-adevăr, săpăturile efectuate în secolul trecut de C. Torma au scos la iveală ruinele a două băi, una mai mare de 25,9 × 17,3 m, situată la vreo 150—160 m vest de castru, lângă *caldarium*-ul căreia a fost găsită inscripția mai sus amintită și una mai mică, de 18,9 × 12,3 m, situată între baia precedentă și castru¹⁶². C. Torma presupune, ceea ce nu pare de loc sigur, că refacerea băilor a avut loc pe timpul lui Severus Alexander¹⁶³.

La Micia, în anul 193, în primul său an de domnie, Septimiu Sever, pe cînd consular al celor trei Dacii era Polus Terentianus, a refăcut băile cohorții a II-a Flavia Commagenorum, dărimate din cauza vechimii, prin grija prefectului ei, *balneas coh(ortis) II Fl(aviae) Commag(enorum) vetustate dilabsas (sic) restituit [s]ub Polo Terentiano co(n)s(ulare) III Daciar(um) curante Sex(oi) Boebio Scribon(io) Casto pref(ecto) coh(ortis)*¹⁶⁴. Aceleași băi sînt apoi din nou refăcute pe timpul lui Severus Alexander, după cum aflăm dintr-o altă inscripție, *balne[as coh(ortis) II Fl(aviae) Commagenor(um)] Severia[nae vetust(ate) dilapsas res]tituit*¹⁶⁵.

Cercetările arheologice ne fac cunoscute alte băi militare ale castrelor la Gherla¹⁶⁶, Orheiul Bistriței¹⁶⁷, Buciumi (j. Sălaj)¹⁶⁸, Inlăceni¹⁶⁹, Brețcu¹⁷⁰, Rîșnov¹⁷¹, Săpata de Jos¹⁷² - Copăceni Argeș¹⁷³, Bivolari¹⁷⁴, Rădăci-nești¹⁷⁵ și Slăveni¹⁷⁶, toate pe Olt, apoi la Bumbăești¹⁷⁷, pe Jiu, și la Mehadia¹⁷⁸ în Banat. Notăm că la Rîșnov, Orheiul Bistriței și Buciumi-Zalău băile se găsesc în interiorul castrului.

O preocupare a romanilor din Dacia, izvorită din concepția religioasă despre lumea viitoare și credințele privitoare la cultul morților, o constituia grija pentru pregătirea din vreme a unui mormînt coresponszător situației fiecăruia, a organizării funerariilor și a îngrijirii mormintelor. Această sarcină am arătat că revenea în primul rînd fiecărei familii în parte, dar și colegiilor profesionale, care se îngrijeau de acordarea de ajutoare pentru înmormîntarea membrilor săi, deci aveau și un caracter funerar. O asemenea preocupare aveau probabil și unele dintre colegiile care grupau pe coloniștii din Dacia originari din același oraș sau regiune, ca de pildă *col(legium) [G]alatarum* de la Germisara¹⁷⁹, *Galatae consistentes* de la Napoca¹⁸⁰, *collegium Ponthobithynorum* de la Apulum¹⁸¹, *spira* Asianilor de la Napoca¹⁸² sau *collegium*

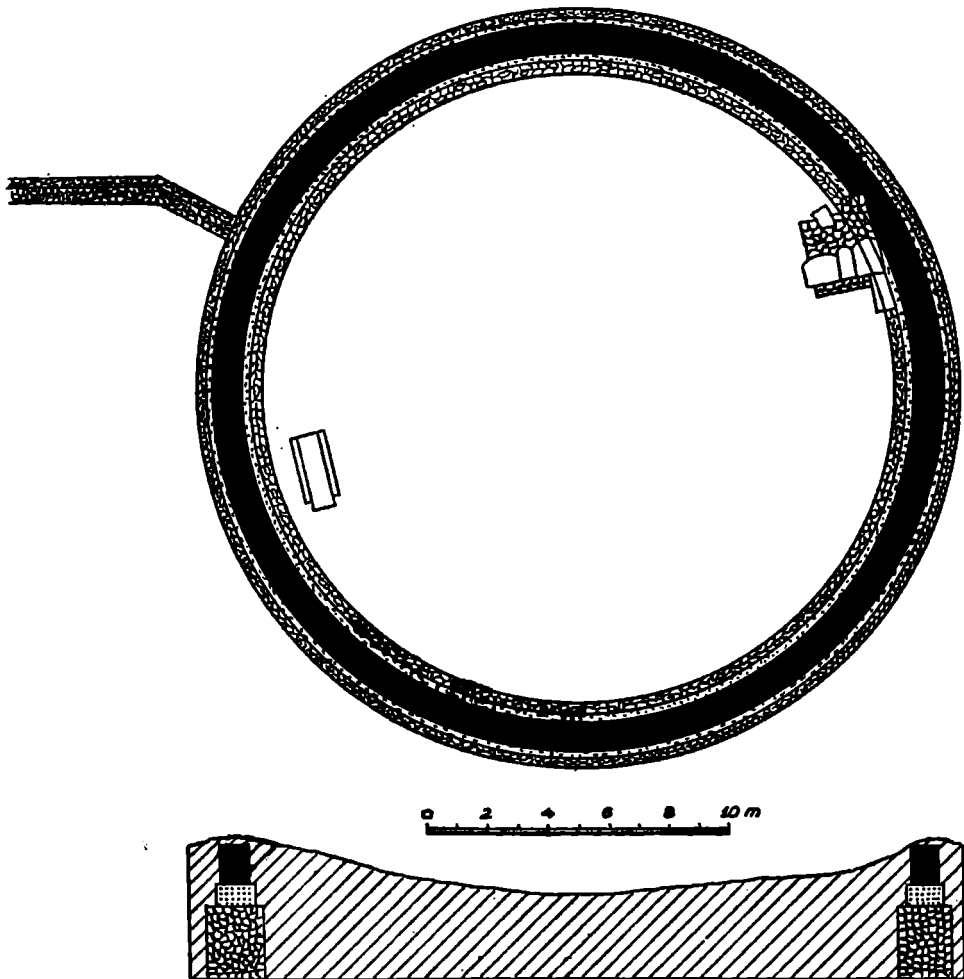
k(astelli) Baridust(arum) de la Alburnus Maior¹⁸³, ca și unele colegii religioase, care grupau pe adoratorii cîte unei divinități, ca *Diana, Isis, Silvanus* sau *Iuppiter*¹⁸⁴, și care se numesc *collegae* (respectiv *colegi, conlegae*) sau *cultores*, poate și *prosmoni*¹⁸⁵, mai ales dacă ținem seama de faptul că pentru unele este documentată existența unor *quaestores*, mînuitori ai banilor asociației. Dar o tăbliță cerată ne-a păstrat actul de desființare a unui *collegium funeraticium*, purtînd data de 9 febr. 167 e.n. Actul întocmit la Alburnus Maior în stațiunea Rescolum de către Artemidorus al lui Appollonius *magister collegi Iovis Cerneni*, împreună cu Valerius al lui Nico și Offas al lui Menofilus, *questores* (sic) *collegi eiusdem*, motivează desființarea prin faptul că din 54 de membri cîți avusese colegiul nu au mai rămas decît vreo 17, care nu au mai venit la adunările statutare și nimeni nu a mai plătit cotizațiile de înmormîntare sau darurile cerute, iar al doilea *magister*, Iulius al lui Iulius, din ziua alegerii sale nu a mai dat pe la Alburnus Maior și pe la colegiu. Înainte de a hotărî desființarea colegiului Artemidorus a dat socoteală celor pe care i-a putut aduna despre cheltuielile colegiului, dînd înapoi banii necheltuiți pentru înmormîntări, și el însuși retrăgîndu-și cauțiunea depusă. Se înștiințează deci că nemaexistînd colegiu, nimeni nu mai are dreptul să mai ceară ajutoare pentru înmormîntări¹⁸⁶. Din acest important act rezultă că în fruntea colegiului pus sub protecția lui Iuppiter Cernenus se aflau doi *magistri*, ajutați de doi *quaestores*, care acordau ajutoarele de înmormîntare din micile cotizații lunare, *stipes menstruae*, ale membrilor. Aceiași magistrați fiind documentați și la celelalte colegii citate mai sus, tragem concluzia că ele erau organizate la fel¹⁸⁷.

Nu știm în schimb ce fel de colegiu era cel a cărui socoteală ne-a păstrat-o, e adevărat incomplet, o altă tăbliță cerată¹⁸⁸. Prima parte cuprinde încasările făcute în lunile aprilie și mai, probabil din cotizațiile membrilor, iar a doua parte cheltuielile făcute în ajunul zilei de 1 mai, poate pentru un banchet organizat cu prilejul sărbătorilor numite *Laralia*. Pentru acest banchet s-au cumpărat cinci miei, un purcel, pîine albă, 3 hemine (0,822 l), trei jumătăți de *sextula* de vin bun, *merum*, valorînd doi sau trei denari, și o cantitate mai mare de vin obișnuit, în valoare de vreo 95 (sau 97) de denari, apoi tămie, verdețuri, sare, ceapă, oțet. Importanța documentului constă în faptul că el ne-a păstrat un prețios mercurial al produselor alimentare.

Legislația romană interzicînd din motive de igienă înmormîntările în interiorul orașelor, cimitirele s-au alcătuit și în Dacia în afara orașelor și a așezărilor, de-a lungul drumurilor care intrau sau plecau din ele. Descoperirile și cercetările arheologice au dovedit existența uneori a cîte două sau mai multe cimitire (*sepulcreta*) pe lîngă orașele mai mari, ca Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Porolissum și altele. Deși mormintele aparțin familiilor, protejarea mormintelor intra în competența dreptului public, care a prevăzut pedepse pentru cei ce le-ar viola¹⁸⁹.

În Dacia predominant este de la început ritul înhumației¹⁹⁰. În raport cu starea socială și posibilitățile materiale, corpul era depus în sicrie de lemn, în morminte de cărămidă sau de țiglă, în sarcofage de piatră, alcătuite din cutie patulateră (*arca*) și capac (*coperculum*), plat sau în formă de acoperiș de casă, cu două pante și acroterii la cele patru colțuri, în sarcofage de metal, mai ales de plumb, pentru copii, sau într-o simplă groapă. Sarcofagele de piatră ornamentate sau cu inscripții sînt puține în Dacia¹⁹¹. Majoritatea lor sînt neornamentate, cutia și capacul lucrate numai din daltă, din cite un singur bloc de piatră. Cu toate legile de protejare a mormintelor, rare sînt în Dacia sarcofagele monumentale de piatră care au ajuns pînă la noi întregi. Marea majoritate a lor au fost violate în antichitate, de obicei curînd după înmormintare, prin practicarea unei spărturi nu prea mari, obișnuit în capacul sarcofagului, prin care jefuitorii au pătruns în cutia sarcofagului, luînd obiectele de preț depuse ca inventar funerar și deranjînd scheletul. O construcție funerară monumentală este Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa¹⁹². El a aparținut, după cum rezultă din inscripția repetată pe trei fețe ale monumentului funerar¹⁹³, cunoscutului bogătaş al metropolei Q. Aurelius Tertius, decurion și flamen al coloniei, care trăiește pe la jumătatea secolului al II-lea. Epitaful este pus de către libertii și moștenitorii săi, Q. Aurelius Saturninus, aug(ustalis) col(oniae) et Proshodus et Logismus lib(erti) et h(erceds). Mausoleul este o construcție circulară cu zid de piatră, în interiorul căruia se aflau mai multe morminte, dintre care cu prilejul săpăturilor unul singur, de cărămidă, cu capac de marmură, a fost găsit intact. Mormintul principal al patronului se pare că a dispărut. Pe o latură a zidului de incintă al mausoleului s-a aflat baza pe care stătuse monumentul funerar cu inscripție.

Nu lipsesc însă nici în Dacia mormintele de incinerare, atît în Dacia Inferior¹⁹⁴, cît și în Dacia Superior, de pildă la Micia¹⁹⁵, la Apulum, unde mormintele de incinerare se găsesc la marginea cimitirului principal dintre cele două orașe, pe Podei¹⁹⁶ dar și în cimitirul mai mic, de la nord de municipiu și de castru¹⁹⁷, la Sighișoara¹⁹⁸ și Bruiu¹⁹⁹, iar în Dacia Porolissensis chiar la Porolissum²⁰⁰. Într-un singur caz, la Micia, mormintul de incinerare se afla într-o cutie de cărămidă. De cele mai multe ori mormintele de incinerare se prezintă ca o groapă deasupra căreia s-a făcut arderea scheletului și în care au căzut și s-au păstrat rămășițele funerare. Nu lipsește însă nici depunerea rămășițelor funerare în urnă, în care caz arderea a avut loc într-un *ustrinum*. Un asemenea *ustrinum* folosit timp mai îndelungat reprezintă descoperirile funerare de la Sighișoara. La Porolissum, în cimitirul de incinerare, care dublează pe cel de înhumație, în afară de morminte izolate de incinerare cu groapă și de cele de cărămidă, s-au descoperit morminte monumentale, aparținînd unei familii, cu înmormintări succesive, înconjurate cu zid sau cu pietre, alcătuiind un fel de mausolee.

Planul Mausoleului Aureliilor de la Sarmizegetusa

Mormintele de incineratie romane din Dacia pe baza inventarului și a monedelor s-au dovedit a aparține aproape numai secolului al II-lea e.n.

De un tip deosebit sînt mormintele tumulare din necropolele aparținînd minerilor dalmațieni, poate în parte și autohtoni din munții Zlatnei, în regiunea centrului minier de la Alburnus Maior. Inventarul funerar al acestor

tor morminte cu groapă și ardere pe loc, este roman²⁰¹. Deosebite de acestea sînt apoi mormintele de incinerare tumulare sau cu urne aparținînd populației autohtone a dacilor.

NOTE

- ¹ *CIL*, III, 7906 = *ILS*, 7138.
- ² „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 538 sqq. Vezi și C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, p. 49 sqq.
- ³ *Ibidem*, p. 50.
- ⁴ *Sargetia*, II, 1941, pp. 25–43.
- ⁵ Ciceron, *Hortens.*, frg. 69; cf. *RE*, IX, c. 334.
- ⁶ Vitruvius, V, 10, 5–6.
- ⁷ *MKE*, VI, 1912, p. 257 sqq., cu pl. II și fig. 1–10.
- ⁸ „Dacia“, I, 1924, p. 246 nr. 6 și p. 248 cu n. 2.
- ⁹ Vezi despre sistemele de închidere a ușilor la romani în *JÖAI*, XXVI, 1930, Bbl. 233 sqq.
- ¹⁰ *CIL*, III, 1446.
- ¹¹ *CIL*, III, 1061 = *ILS*, 4006; cf. „Latomus“, XXIII, 1964, p. 290.
- ¹² *Sargetia*, I, 1937, pp. 79–82.
- ¹³ C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 12.
- ¹⁴ Garcopino, pp. 30–36.
- ¹⁵ *CIL*, III, 1448.
- ¹⁶ Iuvenal, X, 75 sq.
- ¹⁷ Fronton, *Principia hist.*, V, 11; cf. Garcopino, p. 235.
- ¹⁸ M. Rostovtzev, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Firenze, 1933, p. 398.
- ¹⁹ A se vedea *TIR* și *RepArh*.
- ²⁰ Cf. *Studii*, XV, 1962, p. 1400.
- ²¹ Vezi mai sus p. 214 sq.
- ²² K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a II-a, București, 1955, p. 754.
- ²³ Vezi cu privire la onomastica Daciei *CIL*, III, Indices, „apoi Kerényi și I. I. Rusu, în *AISC*, IV, 1941–3, pp. 186–233 și V, 1944–8, pp. 282–296.
- ²⁴ Cf. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965 (citată după „Latomus“ XXV, 1966, p. 163 sq.).
- ²⁵ „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 549 sq. = *AnnEp*, 1933, 248.
- ²⁶ *CIL*, III, 1095, 1096, 1154.
- ²⁷ *CIL*, III, 1471.
- ²⁸ *CIL*, III, 8040.
- ²⁹ *AISC*, I/2, 1928–1932, p. 63.
- ³⁰ *CIL*, III, 1182.

³¹ *CIL*, III, 1471.

³² Vezi T u d o r , p. 69 sqq., 187 sqq.

³³ *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 7.

³⁴ *Ibidem*, p. 304, nr. 2.

³⁵ Vezi J a n T r y k o w s k i , *Varenii z Sarmizegetuzy*, pp. 370—387 (extras). Schema genealogică a familiei Vareniiilor ar fi aceasta (*CIL*, III, 1482 = *ILS*, 7132, III, 1513 = *ILS*, 7131, III, 1198 = *ILS*, 8113, III, 1514, 1486):

T. Varenius Probus + sora lui M. Cominius Quintus

Varenius Pudens Varenia Probina T. Varenius Sabinianus + Cornelia Lucilla
T. Varenius Gallicanus (*CIL*, III, 13779).

³⁶ *CIL*, III, 1473, 1497, 1513 = *ILS*, 7131, III, 7907. Cf. G. Daicoviciu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 362.

³⁷ *CIL*, III, 1513 = *ILS*, 7131.

³⁸ *CIL*, III, 1433.

³⁹ *CIL*, III, 7907. Schema genealogică a familiei lui M. Cominius Quintus ar fi aceasta:

Aelia Adiuta +

M. Antonius Valentinus (*CIL*, III, 1439) +

Claudia Valentina

[Gominia...] soția lui T. Varenius Probus
M. Cominius Quintus +

Antonia Valentina

Gominia Sperata

Gominia Caecilia

⁴⁰ *CIL*, III, 974, 1104, 1181—2, 1537 a; *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 6—7. Cf. J u n g , p. 95 sq.; *RE*, XII, 1959, nr. 304, M. R o s t o v z e v , *op. cit.*, p. 282, n. 78; *Apulum*, II, 1943—5, p. 95 sq.; *ActaMN*, III, 1966, p. 37 l. Schema arborelui genealogic al familiei lui P. Aelius Antipater ar fi aceasta:

P. Aelius Antipater + Antonia Iulia

P. Aelius Antipater, P. Aelius Iulianus, P. Aelius Genialis Iulia a militis

P. Aelius Antipater Marcellus (adoptiv al lui P. Aelius Marcellus, de la Fulginium, în Umbria: *CIL*, III, 1181, 7795; *CIL*, XI, 5215 = *ILS*, 2650).
Publia Aelia Iuliana Marcellina (adoptiva lui P. Aelius Marcellus).

P. Aelius Antipater, *sacerdos arae Augusti*.

⁴¹ Vezi T u d o r , p. 83, sqq.

⁴² Vezi S t a t i , p. 112 sqq. În *CIL*, III, 7651 se citește *coniux pientissimo coniugi posuit*.

⁴³ *CIL*, III, *Indices (notabilia varia, parentelae)*. Cf. și S t a t i , în *loc. cit.*, *O marita pientissima* e amintită și în *ActMuz*, 1956, pp. 128—129 = *AnnEp*, 1957, 331.

- ⁴⁴ *CIL*, III, 7724.
- ⁴⁵ Cf. S t a t i, p. 113. Vezi și *DolgCluj*, VII, 1916, p. 73, de la Ampelum.
- ⁴⁶ *CIL*, III, 7868.
- ⁴⁷ *CIL*, III, 1607, 7694.
- ⁴⁸ *CIL*, III, 1214. Numele de *Aquileiensis* al unuia din copii indică, după A. Calderini *Aquileia Romana*, Milano, 1930, p. 357, că T. Fabius Ibliomarus, fostul decurion al canabelor de la Apulum, deși în inscripție e arătat cu *domus Augusta Treverorum*, era originar din Aquileia, oraș după care a numit pe unul dintre fiii săi.
- ⁴⁹ *CIL*, III, 911 = 7695, 914 (= *MCA*, VI, 1959, p. 382, nr. 18), *AÉrt*, XXII, pp. 336—8.
- ⁵⁰ *CIL*, III, 1531.
- ⁵¹ *CIL*, III, 7650.
- ⁵² Vezi mai sus n. 40; cf. și R. C a g n a t, *Cours d'Épigraphie Latine*, IVe éd., Paris, 1914, p. 76.
- ⁵³ *CIL*, III, 839, 1264, 8009, 8018.
- ⁵⁴ *CIL*, III, 1269.
- ⁵⁵ *CIL*, III, 7804, 14216, 12; *DolgCluj*, VII, 1916, p. 73.
- ⁵⁶ *CIL*, III, 1472, 1584.
- ⁵⁷ *AÉrt*, XXII, 1902, pp. 336—338.
- ⁵⁸ *CIL*, III, 843, 1207, 1399 și *ActMuz*, 1956, p. 128 sq. = *AnnÉp*, 1957, nr. 331 (*socro*).
- ⁵⁹ *CIL*, III, 908.
- ⁶⁰ *CIL*, III, 7812.
- ⁶¹ *ACMIT*, 1930—1, p. 42 nr. 18.
- ⁶² *CIL*, III, 867, 1149 (*domus illius allunus*).
- ⁶³ *RE*, I, 1706; *DizEp*, I, 437—440, *ThLL*, s.v.
- ⁶⁴ *CIL*, III, 1027.
- ⁶⁵ *CIL*, III, 1495.
- ⁶⁶ *OR*³, p. 386, nr. 34.
- ⁶⁷ *AÉrt*, XXII, 1902, pp. 336—338.
- ⁶⁸ *CIL*, III, 1468/.
- ⁶⁹ *CIL*, III, 7998/.
- ⁷⁰ Cf. T u d o r, p. 177 sqq.
- ⁷¹ *CIL*, III, 1230.
- ⁷² *CIL*, III, 810.
- ⁷³ *OR*³, p. 386, nr. 35.
- ⁷⁴ *CIL*, III, 14492.
- ⁷⁵ *CIL*, III, 1530.
- ⁷⁶ *CIL*, III, 14493.
- ⁷⁷ *CIL*, III, 1217.
- ⁷⁸ *CIL*, III, 918.
- ⁷⁹ *EDR*, IV, 1930, p. 93, nr. 28 = *Apulum*, III, 1947—8, p. 173.
- ⁸⁰ *CIL*, III, 1468.
- ⁸¹ *CIL*, III, 1469.

- 82 Cf. Tudor, p. 85.
- 83 *CIL*, III, 1315.
- 84 *CIL*, III, 1473.
- 85 *CIL*, III, 1312.
- 86 *CIL*, VIII, 2772.
- 87 *CIL*, III, 7987.
- 88 *ActMuz*, 1956, p. 114 sq., nr. 14.
- 89 *CIL*, III, 1480.
- 90 *CIL*, III, 866; *ACMIT*, 1929, p. 311 = *AISC*, II, 1933-5, p. 199.
- 91 Garcopino, pp. 182-187.
- 92 N. Lascu, *Cum trăiau romanii*, București, 1965, p. 201 sq.
- 93 Garcopino, p. 187 sqq.
- 94 *AĖrt*, XXVI, 1906, p. 362 și *ProblMuz*, [1964], p. 29 sq., cu fig. 17.
- 95 Cf. *Sargetia*, II, 1941, p. 119 sqq.
- 96 *CIL*, III, 7954 = *ILS*, 4341.
- 97 *CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548.
- 98 Cf. *SAI*, III, 1961, p. 13 și 19 și „*Latomus*“, XXIII, 1964, p. 287 și 292.
- 99 *CIL*, III, 1494.
- 100 *CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548.
- 101 *RE*, II A, 204 sq.
- 102 *RE*, IV, 791 sq.
- 103 *CIL*, III, 1639, 4.
- 104 *CIL*, III, 1640, 3.
- 105 *CIL*, III, 6287.
- 106 *RE*, II A, c. 204 sq.
- 107 *JDAI*, XVI, 1901, p. 178.
- 108 *Apulum*, V, 1965, pp. 203-215.
- 109 *SCIV*, XVI, 1965, pp. 797-802.
- 110 Vezi mai sus notele 16, 17, la care se poate adăuga și ceea ce spune Dio Cassius, LXVI, 10, despre Traian, că el știa că dacă distribuțiile de grâu și de bani satisfac pe indivizi, pentru mulțumirea masei poporului e nevoie de spectacole.
- 111 Vezi cu privire la originea amfiteatrului la romani, R. Étienne, *La naissance de l'amphithéâtre: le mot et la chose*, în *REL*, 43, 1965, pp. 213-220.
- 112 Cf. A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, III, 2, Paris, 1958, p. 562 sq., cu referire la Apuleius, *Măgarul de aur*, c. X, și p. 733 cu n. 3.
- 113 Cf. J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, p. 240.
- 114 C. Daicoviciu - H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, p. 53.
- 115 *MCA*, VIII, 1961, p. 497.
- 116 Vezi la A. Grenier, *op. cit.*, p. 567, n. 1 dimensiunile citorva amfiteatre din Italia și din provincii.
- 117 C. Daicoviciu - H. Daicoviciu, *op. cit.*

- ¹¹⁸ *ACMIT*, 1926—8, p. 221, nr. 6, cu fig. 3.
- ¹¹⁹ *DolgSzeged*, II, 1926, p. 153 sqq.
- ¹²⁰ *SCIV*, II, 1951, p. 169, sq.; cf. *RE*. Suppl. IX, c. 667.
- ¹²¹ *ATRÉ*, XIV, 1908, p. 45; cf. *RE*, VI, c. 232 și *Stein*, p. 65.
- ¹²² Vezi de pildă relieful funerar de la Gherla, publicat în *JÖAI*, VI, 1903. Bbl., 114; cf. *EDR*, IV, 1930, p. 84, nr. 9, fig. 9 sau un alt relief funerar, tot de la Gherla și păstrat tot în Muzeul din Cluj, în *DolgCluj*, VII, 1916, pp. 84—86, fig. 11.
- ¹²³ A se vedea *Lefebvre de Nöettes*, *L'attelage, le cheval deselle à travers les ages. Contribution à l'histoire de l'esclavage*, I—II, 1931 (mie inaccesibilă); cf. *J. Gagé*, *op. cit.*, pp. 46 și 267.
- ¹²⁴ Vezi mai sus p. 166 și *Stein*, p. 24 sqq.
- ¹²⁵ *CIL*, III, 1562.
- ¹²⁶ *CIL*, III, 14216, 9.
- ¹²⁷ *CIL*, III, 1636.
- ¹²⁸ *DolgCluj*, IV, 1913, pp. 252—255; *Clujul medical*, 1925, nr. 9—10; *Bull. Soc. Franç. Hist. Med.*, Paris, 1927, nr. 1—2; *AISC*, II, 1933—5, pp. 219—222.
- ¹²⁹ *AISC*, II, 1933—5, în *loc. cit.*
- ¹³⁰ *AISC*, II, 1933—5, pp. 223—227.
- ¹³¹ În Muzeul din Cluj.
- ¹³² *OCD*, pp. 55—60. Două vase se păstrează în Muzeul din Cluj, două în Muzeul Brukenthal din Sibiu, iar al cincilea în Colecția Gatedrei de Istoria Medicinii de la Institutul Medico-Farmaceutic din Cluj.
- ¹³³ *Aesculape*, XXII, Paris, 1932, p. 153.
- ¹³⁴ *A. Zrinyi*, *Două gutti-biberoane romane din ceramică în colecțiile Muzeului regional din Tg. Mureș*, comunicare la a III-a Sesiune științifică a muzeelor, decembrie 1966, București.
- ¹³⁵ Vezi mai sus p. 218 sqq.
- ¹³⁶ *OR*², 185, 248, 258, și p. 416, nr. 285.
- ¹³⁷ *OR*², p. 258.
- ¹³⁸ Vezi mai sus p. 345.
- ¹³⁹ *CIL*, III, 1561.
- ¹⁴⁰ *CIL*, III, 1396.
- ¹⁴¹ *CIL*, III, 987.
- ¹⁴² Vezi *N. Iogna*, *Cultul lui Esculap și al Higiei cu specială privire la Dacia superioară*, Cluj, 1935.
- ¹⁴³ *CIL*, III, Indices.
- ¹⁴⁴ *Garcopino*, p. 294, cu n. 42 de la p. 343.
- ¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 293 sqq.
- ¹⁴⁶ *ATRÉ*, III, 1883—4, p. 88; *P. Király*, *Dacia provincia Augusti*, II, 1894, pp. 129—234; „Dacia“, I, 1924, p. 229, nr. 12.
- ¹⁴⁷ *SHA*, *Hadrianus*, 18; cf. și *Dio Cassius*, LXIX, 8 și *CIL*, VI, 579.

- 148 *CIL*, III, 8077, 1 a, b.
- 149 *Alsofehér vármegye monografiája*, II, Aiud, 1901, p. 279 sqq., cu pl. III; *ATRÉ*, XIV, 1908, p. 47 sq., cu pl. I—XIV; *AzErdMúzeum Egyesület vándorgyűlésének Emlékkönyve*, VII, 1913, p. 54.
- 150 *CIL*, III, 1006.
- 151 *Vezi mai sus* p. 201.
- 152 *CIL*, III, 7805.
- 153 *ArchRoum*, p. 44 sqq., cu fig. 66—76 și *OR*², pp. 261—263.
- 154 *OR*², p. 263 sq.
- 155 *Juvenal*, X, 356.
- 156 *SHA*, *Hadrianus*, 22.
- 157 *SHA*, *Severus Alexander*, 24 și *Tacitus*, 10.
- 158 *Martial*, XIV, 143 și 163. Cf. *Carcopino*, p. 298.
- 159 *CIL*, III, 1054.
- 160 *CIL*, III, 7756.
- 161 *CIL*, III, 789.
- 162 *EMÉ*, III, 1864—1865, pp. 18—31 cu pl. V—VI.
- 163 *Ibidem*, pp. 29—31, 39 și 64 sq.
- 164 *CIL*, III, 1374.
- 165 *JÖAI*, V, 1902. Bbl. 129 sq. = *ACMIT*, III, 1930—1, p. 55 sq., nr. 1.
- 166 *AEM*, XIV, 1891, pp. 168—170.
- 167 Săpături proprii, inedite.
- 168 *Ibidem*.
- 169 *SCIV*, II, 1, 1952, p. 305, cu pl. IV.
- 170 *BSH*, XV, 1929, p. 11, pl. I, 1; E m. P a n a i t e s c u, *Castra Daciae*, Roma, 1931, p. 3 (extras); *SCIV*, II, 1, 1952, p. 292.
- 171 Săpături proprii, inedite.
- 172 „Dacia“, V—VI, 1935—6, pp. 441—445.
- 173 *BMMN*, V, 1945, pp. 96—98; *OR*², p. 260 sq.
- 174 *BCMI*, XXXV, 1942, pp. 145—148; *OR*², p. 258 sq.
- 175 *BMMN*, V, 1945, p. 99; *OR*², p. 263.
- 176 *BCMI*, 1940, fasc. 105, p. 30 sqq.; *OR*², p. 265.
- 177 *BCMI*, 1940, fasc. 103, p. 25 sq.; *OR*², p. 259 sq.
- 178 *Studii*, II, 1, 1949, p. 141.
- 179 *CIL*, III, 1394.
- 180 *CIL*, III, 860.
- 181 *ATRÉ*, XIII, 1904, p. 130.
- 182 *CIL*, III, 870.
- 183 „Dacia“, VII—VIII, 1937—40, p. 302 sq., nr. 3.
- 184 *CIL*, III, 882, *collegium Isidis*; 7822, *magister collegii* pe o dedicație către Diana; *Apulum*, V, 1965, p. 593 sq., nr. 2: *cont(egae?)* pe un altar închinat zeiței *Deana* (sic); *CIL*, III, 7827, *colegi* pe un altar de la *Alburnus Maior* închinat lui *Silvanus*; *MCA*, VI,

1959, p. 884, nr. 21: *cot(=quot) prom(iserunt) collegi*, pe un alt altar al lui Silvanus de la Abrud; *CIL*, III, 1339, *cultores Herculis*), la Micia; *CIL*, III, 1602, *cultores Iovis*, pe o închinare din anul 201 pentru sănătatea lui Septimiu Sever, Caracalla și Geta Caesar, poate ca mulțumire pentru încuviințarea întemeierii colegiului; „Dacia“, VII—VIII, 1937—40, p. 301, nr. 1 = *StCom*, 12, 1965, p. 69 sq., nr. 30, colegiu al lui *Zeus Sarnendenus*; *ibidem*, p. 303, nr. 4 = *StCom*, 12, 1965, p. 69, nr. 29, colegiu al lui *Zeus Narenius*.

¹⁸⁵ *CIL*, III, 7807.

¹⁸⁶ *CIL*, III, tab. cer., I.

¹⁸⁷ Cf. G. Popa-Lisseanu, *Romanica*, București, 1925, pp. 222—237; J. Biró, *Kellégiumok a római Dáciában*, Szeged, 1963.

¹⁸⁸ *CIL*, III, tab. cer., XV.

¹⁸⁹ Ulpian, *Digesta*, XLVII, 12,3 pr. Cf. *Historia*, VIII, 1959, p. 460 sq.

¹⁹⁰ Vezi Oct. Floca, *Sistemele de înmormintare în Dacia superioară*, în *Sargetia*, II, 1941, pp. 1—116 și *OR*², p. 317 sqq.

¹⁹¹ *Sargetia*, II, 1941, pp. 4—12; *OR*², p. 322 sqq.

¹⁹² *Sargetia*, I, 1937, pp. 1—23.

¹⁹³ *CIL*, III, 6269 = 7981.

¹⁹⁴ *OR*², pp. 317—319.

¹⁹⁵ *Sargetia*, II, 1941, p. 46, nr. 2.

¹⁹⁶ *MCA*, V, 1959, pp. 435—442, VI, 1959, pp. 397—400, VII, 1961, pp. 407—409; „Dacia“, N.S., I, 1957, p. 216 sqq.

¹⁹⁷ *MCA*, VI, 1959, pp. 400—403.

¹⁹⁸ *AVSL*, V, 1862, pp. 287—314; cf. K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 23 sq.

¹⁹⁹ *Germania*, 25, 1941, p. 121; K. Horedt, *op. cit.*, pp. 10—13.

²⁰⁰ *SCIV*, I, 1, 1950, p. 133 sq.; *MCA*, VII, 1961, pp. 381—384.

²⁰¹ *AErt*, XIII, 1879, pp. 14—19, 350—355; *AKözl*, XVI, 1890, pp. 1—14; *AErt*, N.S., XIII, 1893, pp. 408—412; *AISC*, III, 1936—1940, pp. 160—173; *Sargetia*, II, 1941, pp. 91—97.

DACIA ÎN VREMEA ANARHIEI MILITARE ȘI SFÎRȘITUL STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

După înfățișarea variatelor aspecte ale vieții în Dacia romană, reluăm acum firul desfășurării istoriei politice a Daciei începînd cu domnia lui Maximin Tracul pînă la Gallienus și apoi pînă la Aurelian. Știrile despre aceste ultime decenii (235—271) ale stăpînirii romane sînt mai puține ca număr și adeseori mai vagi, mai imprecise, căci mai precară a fost situația provinciei decît oricînd înainte, uneori chiar confuză. Deși mai puțin strălucită, istoria acestor ultime vremuri ale Daciei romane este totuși interesantă și cunoașterea ei, atît cît ne permit izvoarele, este importantă pentru lămurirea condițiilor în care a luat sfîrșit stăpînirea romană în provincia de la nordul Dunării.

DACIA DUPĂ SEVERI!

Cu uciderea lui Severus Alexander, ultimul dintre Severi, începe în istoria Imperiului roman o nouă perioadă, căreia i se spune a anarhiei militare, pentru că puterea centrală, tronul imperial este disputat de armată sau mai bine zis de grupurile de armată, care detronează și proclamă împărați împotriva și fără asentimentul Senatului, a cărui autoritate este cu totul eclipsată, dar care încearcă totuși încă uneori să opună împărați aleși de el. În aceeași vreme popoarele așa-zise barbare își întetesc considerabil atacurile, incursiunile și presiunile lor, devastînd provincii și regiuni, adeseori lăsate în voia tristei lor sorți.

Primul dintre împărații proclamați de armată a fost Maximin Tracul (235—238), fiu de păstori din Thracia¹. După unele succese militare obținute pe Rin împotriva germanilor, ceea ce îi aduce titlul de *Germanicus Maximus*, el vine și iernezează în 236 la *Sirmium*, de unde în același an el duce lupte incununate de succes împotriva sarmaților iazigi și a dacilor liberi, luîndu-și titlurile de *Dacicus Maximus* și *Sarmaticus Maximus*². În vederea acestor lupte s-au efectuat probabil lucrări de refacere a drumurilor în Dacia, după cum dovedesc două miliarii din anul 236, unul de la Copăceni³, pe drumul Oltului, celălalt de la Almașul Mare, în Dacia Porolissensis, pe drumul care pornea de la castrul de la Bologna: *M(ilia) (passuum) XVI a R[esc]ul(o) vico An[artorum]*.⁴ Îndeosebi acest din urmă miliar ar putea să constituie un indiciu în privința direcției înspre care s-au îndreptat operațiunile trupelor din Dacia. Pe de altă parte, la Apulum i se ridică lui Maximin

Tracul o statuie, a cărei inscripție de pe soclu, numai fragmentar păstrată, menționează, pentru prima dată în Dacia, și titlul onorific de *Dacicus Maximus*⁵. La acest război se referă probabil, deși datarea lor nu este prea bine asigurată, mai multe inscripții din Noricum⁶, Pannonia Superior⁷, Pannonia Inferior⁸ și de la Verona⁹, care amintesc de soldați sau *principales*, din legiunile II Italica, I Adiutrix sau dintr-o unitate nenumită, căzuți (*obitus, desideratus, deceptus, decedit, cecidit*) în luptă: *expeditione Dacisca, bello Dacico, incursu hostis Daciae, a Daciscis in bello proelio (deceptus)* sau *bello* nenumit¹⁰.

La același război dacic al lui Maximin Tracul a fost referită și o altă inscripție de la Brigetio¹¹, în Pannonia Superior, din care aflăm că un anonim *optio leg(ionis) I adiut(ricis)* ar fi murit pe râul Mureș, după întregirea propusă de unii epigrafiști: *desideratus est [ad flumen M]aris(um)*¹². Iar dacă *bellum Dacicum* din inscripția de la Oviedo¹³ este cel din vremea lui Maximin Tracul, cum opinează unii¹⁴, nu cel din timpul lui Traian, cum crezuseră alții¹⁵, atunci am avea dovada că *Symmachiarii Astures* au participat la acest război sub comanda prefectului G. Sulpicius Ursulus. Rezultă din toate cele de mai sus că luptele duse de Maximin Tracul, în Dacia și în Pannonia, împotriva dacilor liberi și a sarmaților au avut o destul de mare amploare. La război au luat parte legiunile din Noricum și Pannonia pe lângă cele din Dacia desigur, poate și din alte provincii, fiind aduse probabil și trupe speciale, ca cele ale asturilor. Luptele s-au desfășurat în cursul anilor 236 și 237 și nu știm dacă au putut fi duse pînă la capăt, deoarece la începutul anului următor Maximin Tracul este nevoit să părăsească frontul dunărean și să pornească în fruntea armatei împotriva Romei, unde Senatul, după ce recunoscuse mai întîi pe Gordian I și pe fiul său Gordian al II-lea și proclamase apoi împărați pe Pupienus și Balbinus. În mai 238 Maximin Tracul, împreună cu fiul său, fu ucis de soldați sub zidurile orașului Aquileia, pe care îl asediau.

În acest timp, Dacia intră într-o perioadă de dificultăți din ce în ce mai mari. La hotarele ei, pe lângă vechile populații, cunoscute din secolul al II-lea, își fac apariția popoare noi, cum sînt gepizii de neam germanic și goții, iar la răsărit de Carpați carpii, de neam dacic, se afirmă și ei cu vigoare prin puternice atacuri și violente incursiuni pe care le întreprind în teritoriile imperiului. Începe epoca marilor atacuri la Dunărea de jos, conduse mai întîi de carpi, cărora li se asociază curînd goții. Atacurile sînt îndreptate în primul rînd spre teritoriile și provinciile de la sudul Dunării de jos, spre Moesia Inferior și mai departe spre Tracia, Macedonia și Grecia, dar nici Dacia nu este scutită de puternice atacuri. Îndeosebi Dacia Inferior se află în calea marilor incursiuni, dintre care unele privesc direct Dacia intracarpatică. În general, situația întregii Dacii se înrăutățește pe măsură ce ținuturile din sudul Dunării sînt tot mai mult devastate.

În anul 238, pe vremea împăraților Maximus (Pupienus) și Balbinus, carpii și goții invadează Moesia Inferior¹⁶; cînd locuitorii din această provincie au fost luați în captivitate de dușmani, după cum atestă o inscripție de la Durostorum din acest an [*receptus*] *ex captivitate barb(arorum)*¹⁷, iar orașul Histria, fără să fi fost distrus acum, cum s-a crezut, a suferit totuși mari stricăciuni, după cum au dovedit cercetările arheologice¹⁸. Spre a face față situației primejdioase ca guvernator al provinciei e trimis energicul general Tullius Menophilus, care, în schimbul unei sume de bani, încheie pace cu goții și-i determină să părăsească provincia. Dar carpii, care luptaseră alături de goți, sînt nemulțumiți și pretind și ei subsidii, afirmînd că ei „sînt mai puternici decît goții“ (*sumus enim Gothis prestantiores*)¹⁹. Dar Menophilus îi refuză în mod jignitor, ceea ce îi va determina să-și reînnoiască atacurile curînd după plecarea lui din Moesia.

Noul atac al carpilor are loc în anul 242, cînd ei invadează Moesia și Thracia²⁰. Împăratul Gordian III care însoțit de socrul său Timesitheus, prefectul pretoriului, se găsea în Macedonia, pregătit să pornească în fruntea unei puternice armate împotriva parților, e nevoit să zăbovească citva timp în Thracia și Moesia spre a alunga de aci pe dușmani. Invasia carpilor din anul 242 a afectat și Dacia Malvensis, ca și partea de est a Daciei Apulensis, după cum dovedesc descoperirile epigrafice, arheologice și monetare. Limesul transalutan, după cum se poate deduce din îngroparea cu acest prilej a unui tezaur monetar în castrul de la Săpata de Jos²¹, a fost străpuns cu acest prilej de carpi, fără a fi însă abandonat de trupele romane²², carpii devastînd sau provocînd numai neliniște în Dacia Malvensis și Dacia Apulensis, unde nouă tezaure sînt îngropate în acest timp²³. În directă legătură cu aceste lupte, la care presupunem că vor fi participat și trupele din Dacia, pare să stea un altar închinat la Drobeta lui *Mars Gradivus*, zeul războiului, care se grăbește să păsească împotriva dușmanului, de către *coh. I sagittariorum mill. Gordiana*²⁴, un altul de la Sarmizegetusa (sau Apulum) închinat lui *Mars Augustus*²⁵, poate și un al treilea dedicat la Apulum virtuții și geniului împăratului (*Virtuti et genio imperatoris Gordiani pii fel. Aug.*)²⁶. De altfel, alte relativ numeroase inscripții onorare închinare lui Gordian III²⁷ sau altare dedicate divinităților pentru sănătatea împăratului²⁸ de către conducerea orașelor, adunarea provinciei, corpurile de trupă sau de către unii demnitari fac dovada solicitudinii de care s-a bucurat Dacia din partea lui Gordian III, ca și a liniștei și a prosperității din acest timp a provinciei, cum observă acad. C. Daicoviciu²⁹.

În legătură cu domnia lui Gordian III mai amintim două fapte privitoare la Dacia, pe care ni le dezvăluie inscripțiile și care nu sînt lipsite de oarecare semnificație, întrucît ele indică noile tendințe ce își fac loc în aceste vremuri dominate de disputele dintre armate. Pe vremea lui Gordian III sau puțin înainte, după cum rezultă dintr-o inscripție de la Arretium³⁰, în cariera sa militară L. Petronius Taurus Volusianus a comandat ca *tribunus* un detașat-

ment alcătuit după părerea lui E. Ritterling, din cele două legiuni ale Daciei³¹. În ce împrejurări va fi comandat viitorul consul din anul 261 acest detașament nu știm. Mult mai deslușită ne apare în schimb o reformă care tindea să înlocuiască de la comanda legiunilor pe tinerii ofițeri din ordinul senatorial, lipsiți de experiență, cu ofițeri de carieră. După cum a arătat H.G. Pflaum, o asemenea încercare a mai fost făcută cu prilejul luptelor din Britannia pe timpul lui Commodus de către puternicul prefect al pretoriului Perennis, dar rezistența senatorilor a fost așa de mare, încât acesta a fost ucis la Roma³². Reforma a fost reluată cu mai mult succes în vremea lui Gordian, poate tocmai în legătură cu luptele de la Dunăre împotriva carpilelor. Într-adevăr, o inscripție de la Roma, al cărei început nu s-a păstrat, amintește pe un anonim *p(rimi)p(ilus) dux leg(ionum) Dac(iae)*³³, care apoi a făcut o strălucită carieră pe vremea împăratului următor, Filip Arabul. Adevăratul autor al acestei reforme, ar fi fost, după părerea aceluiași H.G. Pflaum, socrul împăratului Gordian III, amintitul prefect al pretoriului C.Furius Sabinus Aquila Timesitheus care, reluând experiența lui Perennis, nu făcea decât „să dea ascultare necesităților epocii”³⁴.

Revenind acum la carpi, cel mai puternic atac al lor împotriva Daciei, care a zguduit puternic stăpînirea romană din această provincie, a fost cel din anul 245, pe vremea lui Filip Arabul, care se prelungește cîțiva ani. Din știrile pe care le avem de la Zosimus rezultă că atacul carpilelor s-a produs undeva la Dunăre, în vecinătatea căreia locuiau ei în acest timp, și că împăratul a venit în persoană și a condus luptele împotriva lor. Începînd bătălia, carpii nu pot rezista presiunii și se retrag într-o tabără fortificată (*castellum*), unde sînt asediați. Adunîndu-se cei care fuseseră împrăștiați în toate părțile, atacă din nou, dar neputînd stăvili năvala maurilor, carpii fac propuneri de pace. Aceasta este încheiată cu ușurință, după care Filip s-a retras³⁵. Atacul carpilelor se crede că a început în anul 245 și el s-ar fi produs în sudul Dunării, pornind din părțile Moldovei de astăzi, peste Muntenia. Guvernatorul Moesiei Inferior Prastina Messalinus nu a putut face față atacului, de aceea împăratul e nevoit să vină cu trupele aduse din Orient spre a-i alunga pe carpi. Luptele au avut loc în anii 246—247. În acest ultim an biruința este anunțată de monede prin legenda *Victoria Carpica*³⁶, iar în anul următor tot pe monede i se dă lui Filip Arabul titlul de *Carpicus Maximus*³⁷, care nu e atestat însă și de inscripții.

Cu toate că și de astă-dată direcția inițială principală de atac a carpilelor rezultă a fi fost tot spre Moesia Inferior, cum remarcă acad. C. Daicoviciu³⁸, descoperirile arheologice, epigrafice și numismatice dovedesc că și Dacia a fost afectată direct de această puternică invazie, de pe urma căreia a avut, fără îndoială, de suferit. Și acum însă Dacia Malvensis a avut mai mult de suferit decît Dacia Apulensis și Porolissensis. Dar cum relevă pe bună dreptate același istoric român, împotriva unei evidente exagerări a numismatului

B. Mitrea³⁹, pierderile suferite nu au fost catastrofale. E adevărat că limesul transalutan este acum definitiv părăsit și apărarea romană se retranșează din nou pe Olt. Acum probabil se refugiază de teama carpilor din Transdanubia la Serdica mama viitorului împărat Galerius⁴⁰. Arheologic, în afară de îngroparea mai multor tezaure monetare⁴¹, la care se adaugă și unul descoperit în 1963 la Ionești Govorii⁴², antica *Pons Aluti*, urmele unor devastări au putut fi constatate în mai multe localități din provincia de la sud de Carpați, anume la *Pons Aluti*, la Slăveni și la Cioroiul Nou⁴³. Dar tot prin grija deosebită a lui Filip Arabul se execută lucrări de refacere, și întreaga linie a Oltului este mai bine fortificată. Cu ajutorul trupelor care participaseră probabil la luptele împotriva carpilor, orașul Romula este înconjurat cu ziduri ridicate din temelii de către soldați: *ob tutelam civit(at)is coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militari a solo fecerunt*⁴⁴. La lucrările de construire a incintei fortificate, care are forma unui hexagon neregulat, delimitând o suprafață de 64 ha, au participat, potrivit descoperirilor epigrafice, în afară de trupa locală, *numerus Surorum sagittariorum*, detașamente din legiunile *VII Claudia*, de la Viminacium, *XI Claudia*, de la Durostorum și din *leg. XXII primigenia pia fidelis Philippianorum*, adus tocmai de la Mogontiacum în Germania Superior⁴⁵. Tot atunci, probabil, au fost înconjurate cu ziduri și alte orașe și localități din Dacia Malvensis, ca Sucidava, Drobeta, Cioroiul Nou⁴⁶, așa precum lucrări de refacere au fost efectuate și la castrul de la Slăveni, în pretoriul căruia o statuie cu inscripție e ridicată în anul 248 în cinstea lui Filip Arabul, și la cel de la *Pons Aluti*⁴⁷.

În legătură cu luptele împotriva carpilor din anii 245–247 a fost pusă și o inscripție de la Intercissa, publicată recent de S. Soproni⁴⁸, care cuprinde epitaful unui fost soldat al *coh. I mill. Hemes(esenorum)*, trecut apoi în *leg. II ad[ut(rix)]* și de aci în *coh. VII praet(oria) p(ia) v(index)[Phil(ippiana)]*. Acesta și-a pierdut viața într-un război dacic: [*bello*] *Dacico deside[rato ad ca]stell(um) Carporum*. Editorul inscripției este de părere, ceea ce este considerat ca probabil și de alți istorici⁴⁹, că amintitul *castellum Carporum* ar fi identic cu fortăreața menționată de Zosimus. În timp ce însă S. Soproni înclină să localizeze fortăreața undeva în Transilvania⁵⁰, ceilalți istorici sînt de părere că acest *castellum* trebuie situat fie „în sudul Moldovei, în apropierea Istrului”⁵¹, fie în Muntenia, „regiune atunci stăpînită de carpi”⁵², ceea ce fără îndoială este mult mai în conformitate cu știrile lui Zosimus și cu așezarea carpilor în această vreme. Am adăuga numai că fiind vorba de un *castellum*, adică de un castru cu fortificație permanentă, ar trebui poate să presupunem că el ar putea fi unul dintre castrele romane cucerite și devastate de carpi în Dacia Malvensis, ca de pildă Romula sau Slăveni. Întrucît însă inscripția de la Intercissa, în Pannonia Inferior, numește locul unde amintitul soldat sau centurion, după o altă întregire a inscripției⁵³, și-a pierdut viața numai *ad castellum Carporum*, fără vreo altă precizare geografică, cum

ne-am putea aștepta în cazul când el s-ar găsi de fapt într-o regiune atît de îndepărtată de localitatea în care i se pune epitaful, ne-am putea gândi că acest *castellum Carporum*, a cărui identitate cu fortăreața amintită de Zosimus nu este totuși de loc sigură, ar putea fi o fortăreață cunoscută sub acest nume în ținutul din fața orașului Intercissa, în regiunea în care Ptolemeu menționează localitatea cu nume asemănător *Carpis*⁵⁴. În acest caz însă, războiul dacic, *bellum Dacicum* nu *bellum Carpicum*, în care a murit P. Aelius Proculus, ar putea nici să nu fie cel din timpul lui Filip Arabul, cu toate că în secolul al III-lea denumirea de daci pare să fie identică sau să cuprindă și pe cea de carpi⁵⁵. Oricare ar fi însă interpretarea care se dă inscripției în chestiune, rămîne pe deplin evidentă amploarea luptelor cu carpii din anii 246—247, chiar fără participarea la ele și a unei legiuni din Pannonia Inferior.

Dacia intracarpatică pare să fi suferit mai puțin de pe urma acestei invazii a carpilelor. În orice caz, nimic nu dovedește că aici ea ar fi fost atît de catastrofală încît să fi avut ca urmare evacuarea unor caste de pe granița de nord a Daciei, cum au afirmat unii istorici⁵⁶. În afară de îngroparea unor tezaure monetare, se poate cita doar un altar cu inscripție de la Apulum, închinat de un oarecare C. Valerius Sarapio lui I.O.M. drept mulțumire că a scăpat din captivitatea carpilelor: *a Carpis liberatus*⁵⁷. Firește, nici inscripția, nici îngroparea unor tezaure de monede nu îndreptățesc ipoteza că chiar orașul Apulum ar fi fost atacat cu acest prilej de către carpi, cum înclina să creadă B. Mitrea⁵⁸. Ceea ce știm sigur este că orașe ca Sarmizegetusa⁵⁹, Napoca și Porolissum⁶⁰ ridică împăratului și familiei sale statui cu inscripții care îi proslăvesc în termenii formulei obișnuite în această vreme. Dar cea mai importantă măsură luată de Filip Arabul în favoarea Daciei este acordarea dreptului de a bate, începînd din anul 246, monede de bronz, cu legenda *Provincia Dacia*, însoțită de reprezentarea figurată a provinciei cu emblemele celor două legiuni. Scopul acordării acestui drept a fost acela de a suplini local lipsa monedelor de bronz, de mai mică valoare, și de a provoca o înviorare a schimburilor, a micului comerț interior și a vieții economice a provinciei.

După biruința asupra carpilelor părea că liniștea e restabilă și imperiul va păși din nou într-o perioadă de prosperitate. În anul 247 milenarul Romei fu sărbătorit prin impresionante festivități.

Totul era însă numai o iluzie. În anii 248—249 izbucniră noi revolte militare, din cauza rivalității dintre grupurile de armate. Armata de la Dunăre proclamă împărat pe Pacatianus, care însă după cîteva săptămîni este asasinat de propriii lui soldați. De aceste tulburări profitară goții, nemulțumiți pentru că Filip Arabul după biruința asupra carpilelor a încetat de a le mai plăti subsidiile. Ei, împreună cu vandalii, carpii și alte seminții invadează din nou Moesia Inferior. Împotriva lor este trimis senatorul Traianus Decius,

care este însă proclamat împărat de armată. Imperiul se scufundă tot mai mult în anarhia militară și atacurile din afară se întetesc.

Situația devine tot mai critică și pentru Dacia. În vest ea continuă să fie atacată de sarmații iazigi, dacii liberi, vandali și de seminții germanice, printre care se ivesc acum și gepizii. În est principalii atacatori rămân carpții și semințiile goților, printre care se amintesc de acum și taifalii.

Decius, după biruința de la Verona împotriva lui Filip Arabul, se întoarce în Dacia unde luptă împotriva dacilor liberi, luându-și titlul de *Dacicus Maximus*⁶¹. O relativă liniște domnește în Dacia după această nouă și se pare puternică zguduire. La Porolissum *n(umerus) Pal(myrenorum) Porol(issensium) sag(ittariorum) c(ivium) R(omanorum) Decianus* ridică o statuie Herenniei Etruscilla, soția lui Traianus Decius, căreia i se dă titlul de „mamă a castrului, a Senatului și a patriei“ (*mater castrorum, senatus ac patriae*)⁶². La Apulum *colonia nova Apulensis*, poate vechiul municipiu de lângă castrul legiunii XIII Gemina, ridicat acum și el la rangul de colonia, închină de asemenea lui Traianus Decius o inscripție, în care îl numește *restitutor Daciarum*⁶³. O frumoasă statuie de bronz i se ridică împăratului la Sarmizegetusa, din care o descoperire recentă a scos la iveală doar capul⁶⁴. Monetăriile imperiale bat monede cu legendele *Dacia, Dacia felix*⁶⁵, iar pe monedele provinciei, care continuă să fie emise regulat, obișnuita personificare a provinciei este înlocuită cu o reprezentare simbolizând *Pax Romana*⁶⁶.

Dar în vara anului 251⁶⁷, pe când încerca să alunge pe goții care sub conducerea căpeteniei lor Cniva pătrunseseră din nou în Moesia Inferior, împăratul Decius, trădat de generalul său Trebonianus Gallus, cade în luptă la Abrittus. Gallus, ajuns împărat, obține pacea de la goți, aceștia în schimbul sumelor primite obligându-se să se țină departe de teritoriile romane⁶⁸. Liniștea se menține astfel în Dacia. În vremea lui Gallus se repară drumul de la Apulum la Micia⁶⁹.

La evenimentele zbuciumate alternând între apărarea granițelor imperiului, tot mai vehement asaltate, și luptele pentru tron, legiunile din Dacia și-au avut fără îndoială partea lor, fiind purtate uneori și în afara provinciei. În legătură cu asemenea evenimente, altfel necunoscute, stau mai multe inscripții din Aquileia, datînd cam de pe la mijlocul secolului al III-lea, care amintesc soldați sau ofițeri din legiunea XIII Gemina⁷⁰. Ele dovedesc și rezența temporară a unor detașamente din legiune în nordul Italiei cu care prilej se face o *lustratio*⁷¹, iar un *princeps*, adică centurion de primul rang, a fost ucis de latroni în Alpi: *interfecto a latro[ni]bus in Alpes Iul[ias] loco quod appellatur Scelerata*⁷².

O dată cu urcarea pe tron a lui Valerianus (253—259) și a fiului său Gallienus (253—268), imperiul, asaltat din afară la toate granițele, iar în interior amenințat cu dezmembrarea, datorită numeroșilor pretendenți la tron, așa-zisii 30 de tirani, este pe punctul de a se prăbuși. După căderea în capti-

vitate la perși, în 259, a lui Valerianus, unde și moare, Gallienus, rămas singur, luptă din răspuțeri pe toate fronturile spre a apăra imperiul și a-i menține unitatea, înlăturînd pe uzurpatori.

Soarta Daciei în această vreme ne este mai puțin cunoscută. Totuși, știrile nu lipsesc cu totul. Din faptul că în 257 Gallienus își ia titlul de *Dacicus Maximus* deducem că el a dus lupte la granițele Daciei împotriva dacilor liberi, aliați probabil cu alte populații. Unele indicii par să arate că luptele au fost duse mai ales la granița de nord-vest a Daciei, în regiunea Porolissum. Aci, la Porolissum, acum se refac în grabă zidurile castrului și se barează unele porți. Printre materialele folosite cu acest prilej erau și amintitele monumente onorare în cinstea lui Filip Arabul, a soției sale Marcia Otacilia Severa și a fiului său Iulius Severus Philippus Caesar, ca și cel în cinstea Hereniei Etruscilla, soția lui Decius⁷³, care fixează data *post quem* a acestor refaceri pripite. Pe bună dreptate s-a presupus baricadarea porții de pe latura de sud-vest a castrului, unde au fost găsite monumentele. Cercetările arheologice din 1949 au confirmat aceste supoziții, prin constatarea că poarta de pe latura de est a fost găsită blocată și că turnurile ei după refacerea aproape radicală din timpul lui Caracalla, au suferit o a doua refacere „determinată de slăbirea zidurilor, lucru care s-a produs în urma unui atac inamic în fața porții“, după cum se spune în raportul despre săpături⁷⁴. Observații arheologice similare, deși fără a se fi putut data mai de aproape, au fost făcute ulterior și la două porți ale castrului de la Inlăceni⁷⁵. În această vreme la Potaissa, anume între 253 și 259, Donatus, prefectul legiunii V Macedonica, termină un templu început (*templum inceptum perfectum*), pe care-l închină lui *Deus Azizus bonus puer conservator* pentru sănătatea împăraților Valerianus și Gallienus, a fiului său Valerianus, a soției sale Cornelia Salonina și a legiunii a V-a Macedonica⁷⁶, aflată, după cum se vede, în vechea ei garnizoană. Epitetul *III pia fidelis*, atribuit în această inscripție legiunii a V-a Macedonica, aceasta l-a cîștigat foarte probabil în aceste lupte din Dacia Porolissensis⁷⁷.

Cam în același timp, adică în ultimii ani ai domniei comune a lui Valerianus și Gallienus (257—259), în castrul de la Mehadia *coh. III Delmatarum Valeriana Galliena mill. eq. c.R.p.f.* închină lui Gallienus o inscripție în care își exprimă devotamentul față de cei doi împărați, *devota numini maiestatique eor(um)*⁷⁸. Ceva mai tîrziu, în perioada cînd Gallienus a rămas singur împărat (260—268), un *praefectus leg(ionis) XIII G(eminiae) Gallenian(ae)*, numit M. Aurelius Veteranus, ridică un altar lui Aesculap și Hygiei la *Ad Mediam*⁷⁹, unde se dusesese pentru căutarea sănătății, ceea ce dovedește că legiunea se găsea încă în Dacia, foarte probabil la Apulum, în vechea ei garnizoană, și că în provincie domnea acum liniștea. Probabil din aceeași vreme tîrzie a domniei lui Gallienus datează și inscripția dedicată de *col(onia) Ulp(ia) Trai(ana) Aug(usta) Dacica Sarmiz(egetusa) metrop(olis)*, în numele tuturor, publice, lui *P. Licinius Cornelius Valerianus noblissimus Caes(ar)*, fiul

lui Gallienus⁶⁰. Tot din timpul domniei lui Gallienus este de asemenea epitaful pus la Potaissa de *Aurelius Celsinianus mil(es) c(o)h(ortis) I P(almyrenorum) P(orolissensium)* tatălui și unchiului său, deoarece transformarea aceluia *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, atestat încă în vremea lui Decius, cu epitetul *Decianus*⁶¹, a avut loc după domnia acestuia, cum a arătat C. Daicoviciu⁶², adică în vremea lui Gallienus.

Din știrile arătate mai sus rezultă că prin oricâte greutăți va fi trecut Dacia în timpul domniei lui Gallienus, stăpînirea romană se menținea încă în provincia întemeiată de Traian, cele două legiuni se găseau în vechile lor locuri de garnizoană, iar viața provinciei se desfășura în formele de mai înainte, ridicîndu-se monumente onorare în cinstea împăraților, punîndu-se altare, pietre de mormînt și construindu-se chiar temple. O situație mai grea va fi putut surveni în viața provinciei poate în ultimii ani de domnie a lui Gallienus, despre care noi nu mai sîntem informați.

Urmașul lui Gallienus, Claudius II Gothicul (268—270), avu de făcut față celei mai mari primejdii, cînd o adevărată și uriașă coaliție s-a format împotriva imperiului. Goții plecați cu familiile lor în număr de vreo 320 000 după evaluarea, evident exagerată, ca de obicei, a scriitorilor antici, pătrund în Moesia și apoi în Thracia, ajungînd pînă la Marea Egee. Într-o mare bătălie care s-a dat la *Naissus* (azi Niș, în Iugoslavia), deci adînc în teritoriul roman, Claudius II îi zdrobi pe goți ucigînd pe cîmpul de luptă vreo 50 000 dintre ei, tot după relatarea scriitorilor antici⁶³.

Care va fi fost în acest timp soarta Daciei nu putem ști, deoarece ne lipsește orice știre privitoare la ea. După domnia lui Gallienus inscripțiile încetează cu totul în Dacia. Ca urmare, nu cunoaștem nici un singur guvernator imperial și nici un procurator al vreuneia dintre cele trei Dacii din acest răstimp. S-a afirmat că edictul lui Gallienus referitor la interzicerea accesului senatorilor în armată și la conducerea legiunilor⁶⁴, s-ar fi extins sau ar fi avut ca urmare și înlocuirea guvernatorilor de rang senatorial ai provinciilor imperiale cu guvernatori din rîndurile membrilor ordinului ecvestru, numiți la început *agentes vice praesidis*, adică locuitori ai legatului consular — soluție la care am văzut că în mod excepțional și pentru scurtă durată de timp s-a recurs și în Dacia, începînd din timpul domniei lui Septimiu Sever⁶⁵ și apoi tot mai des pe timpul împăraților următori — iar mai tîrziu *praefecti* și *praesides*⁶⁶. Totuși, în unele provincii imperiale, ca Syria, Coele, Cilicia sau Moesia Inferior, guvernatorii din ordinul senatorial sînt atestați și după amintitul edict al lui Gallienus, înlocuirea lor făcîndu-se probabil mai tîrziu și treptat⁶⁷.

Rămîne deci ca foarte probabil că și Dacia a continuat să fie condusă pînă la sfîrșit, adică pînă în primii doi ani de domnie a lui Aurelian, de *legati Augusti pro praetore trium Daciarum* de rang consular.

Putem însă uşor să ne inchipuim că în ultimele două decenii ale existenţei sale, pe timpul domniilor lui Valerianus, Gallienus, Claudius II Gothicus şi la începutul domniei lui Aurelian, situaţia provinciei Dacia nu era de loc bună, când mari devastări au avut loc în Illyricum şi în toate celelalte ţinuturi din sudul Dunării. Ca urmare, Aurelian a luat hotărârea de a renunţa la stăpînirea romană din Dacia şi de a retrage de acolo trupele spre a organiza apărarea imperiului din nou pe linia Dunării. Felul în care se desfăşuraseră evenimentele în ultimele două decenii la Dunărea de mijloc şi mai ales de jos, după moartea lui Decius la Abrittus, îl vor fi convins pe împăratul Aurelian de inutilitatea apărării pe mai departe a unei provincii atît de expuse cum era Dacia.

SFÎRŞITUL STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

Părăsirea Daciei de către romani este o problemă controversată în istoriografia modernă, părerile istoricilor deosebindu-se atît în ceea ce priveşte data la care stăpînirea romană a fost retrasă din provincia de la nordul Dunării, cit şi, mai ales, condiţiile în care s-a făcut această retragere. Îndeosebi, ultima latură a problemei constituie punctul de plecare al inverşunatei controverse cu privire la originea românilor, cunoscută sub numele de problema continuităţii în Dacia. Deosebirea de păreri la istoricii moderni îşi are originea în felul ambiguu, prea rezumativ şi nu îndeajuns de precis în care evenimentul este prezentat de către scriitorii antici. Celelalte categorii de izvoare, epigrafice, arheologice propriu-zise şi numismatice, au fost abia în ultima vreme puse mai substanţial la contribuţie, pe măsură ce ele s-au înmulţit prin descoperirile şi cercetările mai noi. Şi interpretarea acestora însă în trecut s-a făcut adeseori greşit sau tendenţios. Întreaga discuţie de altfel a fost de multe ori viciată de tendinţe inspirate de interes politic, ceea ce a dăunat fireşte lămuririi pe baze strict ştiinţifice a problemei.

Fără a mai face istoricul acestor discuţii, bibliografia mai veche sau mai nouă fiind imensă⁸⁸, ne vom mărgini aici la prezentarea succintă a rezultatelor şi concluziilor la care s-a ajuns astăzi, pe baza tuturor izvoarelor ce ne stau astăzi la dispoziţie, cu privire la cele două aspecte principale ale problemei părăsirii Daciei de către romani, adică data şi condiţiile în care ea a fost efectuată, fără a ne ocupa de celelalte probleme care rezultă din aceasta şi care privesc continuitatea daco-romanilor în nordul Dunării şi formarea poporului şi a limbii române⁸⁹.

Izvoarele literare, spre a începe cu acestea, care vorbesc de părăsirea Daciei sînt dintr-o epocă relativ tîrzie faţă de evenimentul pe care-l relatează, a nume Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus şi *Historia Augusta* din a doua jumătate a secolului al IV-lea, Orosius de la începutul secolului

al V-lea și Jordanes din secolul al VI-lea (pentru a nu mai aminti de scriitorii bizantini, ale căror rezumate după scriitorii romani sînt lipsite de valoare). Dintre aceștia, Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus și Jordanes fac amintire, în termeni aproape similari, de o pierdere a Daciei, *amissa Dacia*, pe timpul lui Gallienus⁹⁰. Eutropius, Rufius Festus și Jordanes, vorbind apoi de Aurelian, fără nici o referire la cele spuse înainte, afirmă că acest împărat a retras stăpînirea romană din Dacia. Termenii în care se exprimă sînt numai puțin deosebiți.

Rufius Festus, în continuarea celor spuse despre Gallienus, arată că Aurelian, strămutînd pe romani din Dacia, se înțelege de la nordul Dunării, a întemeiat două Dacii în ținuturile Moesiei și Dardaniei: *et per Aurelianum, translatis exinde (sc. ex. Dacia) Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt*. Aceiași lucru îl spune, tot în continuarea celor relatate despre Gallienus și Jordanes: *Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam Mediterraneam Daciamque Ripensem constituit et Dardaniam iunxit*⁹¹. Singura deosebire demnă de relevat este că expresia *Romanis* de la Rufius Festus e înlocuită la Jordanes cu *legionibus*. Chiar cu această înlocuire, dependența textului lui Jordanes de acela al lui Rufius Festus e evidentă. Deosebită este, în schimb, ca formulare, relatarea lui Eutropius (cap. 15), care spune că Aurelian a pierdut Dacia pe care o întemeiasse Traian dincolo de Dunăre, deoarece Illyricul și Moesia fiind devastate, a pierdut speranța de a o mai putea păstra, și luînd pe romani din orașele și de pe ogoarele Daciei, i-a așezat în mijlocul Moesiei, ținut pe care l-a numit Dacia și care acum desparte cele două Moesii: *Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato Illyrico et Moesia desperans eam posse retineri abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam quae nunc duas Moesias dividit*.

Spre deosebire de Eutropius, Rufius Festus și Jordanes, Aurelius Victor, care, după cum s-a văzut, vorbește, ca și aceștia, de pierderea Daciei în vremea lui Gallienus, în capitolul despre Aurelian (cap.35) nu mai amintește nimic despre pierderea definitivă a Daciei de către acest împărat, cum fac ceilalți autori. În schimb, autorul biografiilor de împărați din *Historia Augusta*, datînd în a doua jumătate a secolului al IV-lea, cu toate că în general are o atitudine ostilă față de Gallienus, căruia îi atribuie tot felul de nenorociri pe care le-ar fi adus imperiului și multe fărădelegi pe care le-ar fi săvîrșit, nu amintește cu nici un cuvînt despre o pierdere a Daciei în vremea lui, plasînd evenimentul numai în timpul domniei lui Aurelian. Retragera stăpînirii romane din Dacia e prezentată de *Historia Augusta (Vita Aureliani, cap. 39)* aproape în aceiași termeni și cu aceeași explicație ca și la Eutropius: *Cum vastatum Illyricum et Moesiam deperditam videret provinciam Transdanuvianam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus re-*

liquit, desperans eam posse retineri abductosque ex ea populos in Moesia collocavit apellavitque suam Daciam quae nunc duas Moesias dividit⁹². Observăm totuși că în *Historia Augusta* cuvintul *Romanos* de la Eutropius aici e înlocuit cu *populos* și mai ales că a fost introdusă expresia *sublato exercitu et provincialibus*, ce lipsește cu totul la Eutropius, ca și la Rufius Festus, dar căreia îi corespund la Jordanes cuvintele *evocatis exinde legionibus*, fără *provincialibus*.

Nu este locul să arătăm aici, în legătură cu deosebirile sau coincidențele constatate între cei patru scriitori aproape contemporani, Aurelius Victor, Rufius Festus, Eutropius și *Historia Augusta* (Jordanes este cu vreo două secole mai târziu), discuțiile purtate cu privire la izvoarele folosite de ei, la valoarea documentară a operelor lor și la problema spinoasă a dependenței în ceea ce privește informația unora față de ceilalți⁹³. Va fi poate suficient să amintim că s-a putut stabili că autorul care a scris biografia lui Aurelian din *Historia Augusta*, ca și ceilalți scriitori poate, a folosit ca izvor și o colecție mai veche de biografii ale împăraților, astăzi pierdută, scrisă pe timpul lui Constantinus II și cunoscută, după numele istoricului care i-a stabilit existența, sub denumirea de *Istoria împărătească a lui Enmann*.

În sfârșit, mai amintim că pentru problema în discuție relațarea lui Orosius, de la începutul secolului al V-lea, este lipsită de interes și deci nu poate fi avută în vedere, din cauza caracterului apologet creștin, al operei sale intitulată *Historiarum adversus paganos libri septem*. Într-adevăr, spre deosebire de scriitorii discutați mai sus, el afirmă (VII, 22, 7) că în vremea lui Gallienus Dacia a fost definitiv pierdută: *nam Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur*. Cât despre Aurelian, el spune (VII, 23, 4) că după ce a făcut o expediție la Dunăre, bătăind pe goți în lupte mari, a stabilit stăpânirea romană în vechile ei hotare (*dicionemque Romanam antiquis terminis statuit*) ceea ce, după cum s-a relevat, nu înseamnă că Aurelian a recucerit Dacia, ci că după ce a scos pe goți din Illyricum, a restabilit hotarul imperiului pe Dunăre⁹⁴.

O bună parte a istoricilor moderni, dând crezare știrilor lui Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus și Jordanes, au admis că Dacia a fost pierdută mai întâi în vremea domniei lui Gallienus. Neexplicată rămâne însă tăcerea autorului *Historiei Augusta* despre pierderea Daciei sub Gallienus. Ea ridică, mai ales pentru că autorul este atît de pornit împotriva acestui împărat, un semn de întrebare și o îndoielă în privința veracității știrilor celorlalți scriitori antici sau a izvorului din care ei au luat știrea. Numai pe baza textelor o lămurire a dezacordului între cele două grupuri de izvoare sau o precizare a ceea ce trebuie să înțelegem prin *amissio Daciae* de pe timpul lui Gallienus, în raport de a doua pierdere a Daciei în vremea lui Aurelian, nu se poate obține. Cei mai mulți dintre istoricii moderni, români sau străini, care sînt și cei mai buni cunoscători ai istoriei Daciei sau ai istoriei imperiului în general, sînt de părere că pe timpul lui Gallienus a putut fi poate pierdută doar

o parte din Dacia, stăpînirea romană menținîndu-se însă pe cea mai mare parte a provinciei pînă în vremea lui Aurelian, cînd Dacia va fi definitiv pierdută. Cit privește data la care ar fi fost pierdută Dacia, total sau parțial, sub Gallienus, ea variază la istoricii care o afirmă, unii oprindu-se la 256 sau 257, alții la 260 — cei mai mulți abținîndu-se însă de a face vreo precizare cronologică. O analiză mai temeinică a textelor literare, cum s-a făcut și mai sus, precum și confruntarea lor cu izvoarele directe (inscripții și descoperirile arheologice, mult îmbogățite față de ceea ce se știa mai înainte) au putut dovedi în mod convingător că Dacia nu a fost pierdută pe timpul lui Gallienus și că stăpînirea romană s-a menținut pe aproape toată întinderea provinciei din nordul Dunării pînă la începutul domniei lui Aurelian⁹⁵. Concluziile acestea au fost și mai mult întărite prin studiul circulației monetare din Dacia în ultima perioadă a stăpînirii romane⁹⁶.

Oricît de grea și în parte confuză ar fi fost situația în Dacia în timpul domniei lui Gallienus, viața romană a continuat să se desfășoare, chiar dacă mai slab, în formele obișnuite. Astfel, în perioada domniei comune a lui Valerian și Gallienus (253—259) se ridică un templu la Potaissa și se pun alte inscripții la Potaissa și la Mehadia. Nu lipsesc cu totul inscripțiile nici după anul 259, în timpul cînd Gallienus domnește singur (260—268). Una este de la Băile Herculane, alta, datînd probabil tot din această perioadă, de la Sarmizegetusa. Din aceste inscripții rezultă că cele două legiuni dacice se găseau pe timpul lui Gallienus la posturile lor. S-a arătat că este cu totul neîntemeiată părerea pe care au voit să o acrediteze unii, pe baza altarului închinat la Băile Herculane de către un prefect al legiunii XIII Gemina, că după 260 legiunea ar fi fost retrasă în sudul Daciei. El s-a dus în cunoscuta stațiune termală, ca și alții înaintea lui, pentru a-și căuta sănătatea, ceea ce constituie mai degrabă un indiciu că în Dacia în acest timp era relativ liniște. Am mai adăuga aici și faptul că într-o inscripție din anul 258 de la Roma, cuprinzînd o listă de pretorienii, unul dintre ei...[Ma]rinus, e arătat ca fiind originar (*domo*) de la *Napoca*, ceea ce permite concluzia că la acea dată orașul din partea de nord a Daciei Porolissensis era cunoscut ca făcînd încă parte din teritoriul imperiului. Am avea deci o confirmare epigrafică, a cărei valoare nu poate fi pusă la îndoială, că în anul 258 partea de nord a Daciei era încă în posesiunea imperiului⁹⁷. Fără a putea fi mai precis datat, se crede totuși că și epitaful de la Dertona, din Italia, pus lui *Aurel(ius) Veteranus beneficiarius laticlavi leg(ionis) XIII Gemin(ae) [D]aciae* de către vărul său (*consobrinus*) *Aurel(ius) Secundinus, imaginifer leg(ionis) s(upra)-s(criptae)*⁹⁸, ar data din timpul lui Claudius II sau Aurelian, ceea ce ar constitui o altă dovadă în sensul celor de mai sus⁹⁹.

Tot atît de greșită s-a dovedit a fi și o altă părere, susținută pe baza unor inscripții descoperite la Poetovio¹⁰⁰, că legiunile V Macedonica și XIII Gemina ar fi fost transferate din Dacia în Pannonia¹⁰¹. În realitate, din inscrip-

ții rezultă că acolo se găsea numai un detașament din cele două legiuni dacice, puse sub comanda unui *praepositus*, însoțit de un *officium*, statul său major. În aceeași vreme, la Poetovio se găseau și detașamente din patru legiuni panonice¹⁰², așa precum detașamente ale unor legiuni din Germania și Britannia erau tot atunci concentrate la Sirmium, ca și la Lychnidus în Macedonia. Aceste deplasări de trupe au fost efectuate de Gallienus cu prilejul luptelor duse împotriva uzurpatorilor Ingenuus și Regalianus¹⁰³. Trimiterea detașamentului din legiunile dacice în Pannonia Superior, ca și faptul că probabil cam în aceeași vreme comandantul uneia din ele își căuta sănătatea la Băile Herculane, sînt un indiciu că situația Daciei în această vreme, adică după 260, nu era tocmai așa de critică. Prin urmare, prezența în Dacia a celor două legiuni e dovedită pînă în preajma părăsirii provinciei de către Aurelian, cînd ele au fost strămutate în noua Dacie întemeiată de acest împărat la sudul Dunării, legiunea XIII Gemina fiind staționată la Ratiaria, iar V Macedonica la Oescus. Trupele auxiliare au urmat legiunile în noua Dacie, una dintre ele, *ala II Pannoniorum*, care înainte staționase în Gherla, în nordul Daciei, fiind atestată epigrafic tot la Oescus, în garnizoană comună cu legiunea V Macedonica, căreia îi fusese atașată și în Dacia transdanubiană.

Observațiile arheologice, discutate în subcapitolul precedent, sprijină și ele dănuirea stăpînirii romane în Dacia pe tot timpul domniei lui Gallienus.

Un argument hotărîtor pentru pierderea Daciei sub Gallienus a fost considerat apoi încetarea emisiunilor monetare ale provinciei Dacia în anul 256. Argumentul este însă lipsit de orice valoare probatorie, după cum am avut prilejul să arăt altă dată¹⁰⁴, deoarece se știe că emisiunile monetare ale provinciei Moesia Superior încetează cu doi ani mai înainte. Închiderea monetărilor provinciale de la Viminacium și din Dacia își are cauza în criza monetară produsă în imperiu și manifestată prin deprecierea simțitoare, pe la mijlocul secolului al III-lea, a antoninianului, ceea ce a determinat încetarea aproape totală a emiterii monedelor de bronz. Faptul a avut drept consecință încetarea, în scurt timp, a activității aproape a tuturor monetărilor provinciale, care emiteau monede de bronz, și în primul rînd a monetărilor orașelor grecești și ale coloniilor romane din partea de răsărit a Imperiului roman¹⁰⁵.

Criza monetară din secolul al III-lea a avut însă și alte repercusiuni asupra circulației monetare din Dacia. Multe tezaure monetare se încheie cu monede ale lui Gordian III și Filip Arabul. Dar îngroparea lor pe timpul acestor împărați sau ceva mai tîrziu nu este în legătură cu retragerea stăpînirii romane din nordul Dunării. Fenomenul îngropării de tezaure în această vreme este general în imperiu, fiind determinat de starea de nesiguranță care domnea peste tot și care a putut fi mai accentuată într-o provincie periferică cum era Dacia¹⁰⁶. Trebuie să admitem însă că unele din aceste te-

zaure au putut fi îngropate și ceva mai târziu¹⁰⁷. Deprecierea catastrofală a monedei de argint pe timpul lui Decius a făcut ca monedele emise de el și împărații următori să fie excluse de la tezaurizare, ceea ce explică, mai mult decât situația precară a provinciei, lipsa de tezaure care să termine cu monede de la acești împărați. Absența unor asemenea tezaure, care nu este totuși totală, cum se va arăta, nu poate constitui în nici un caz un argument pentru lichidarea pe timpul lui Gallienus a stăpînirii romane în Dacia. De altfel, îngroparea de tezaure pe pămîntul Daciei, oricare ar fi fost cauzele care au determinat-o, dovedește nu plecarea în masă a locuitorilor, cum s-a afirmat, ci dimpotrivă, că cei care le-au îngropat considerau trecătoare situația și că sperau în îndreptarea ei¹⁰⁸.

Cu totul greșită este de asemenea concluzia trasă în trecut că, de vreme ce în multe castre de pe granița de nord a Daciei monedele nu trec dincolo de domnia lui Filip Arabul, aceste castre ar fi fost pierdute de către romani pe timpul acestui împărat sau curînd după aceea, iar locuitorii din acea parte a Daciei ar fi emigrat în sudul Dunării¹⁰⁹. Cît de puțin poate să valoreze un asemenea argument dovedește faptul că în timp ce la Porolissum pînă de curînd se credea că monedele se opresc la Filip Arabul¹¹⁰, astăzi se cunosc de acolo și monede din timpul domniei lui Traianus Decius, Trebonianus Gallus și Gallienus¹¹¹, așa precum și inscripțiile continuă tot acolo pînă la Decius, unele, după cum am arătat, fiind folosite mai târziu la repararea ulterioară a zidurilor castrului. Nici argumentul lipsei monedelor începînd cu vremea domniei lui Gallienus nu mai poate fi invocat în sprijinul pierderii Daciei de către acest împărat. Astăzi se cunosc monede de la împărații Gallienus, Claudius II și Aurelian din mai multe localități din Transilvania și Oltenia (Cluj, Aiud, Gușterița, Reșca etc.)¹¹². Ele apar, numărul lor crescînd pe măsură ce se urmăresc mai sistematic descoperirile monetare, atît în descoperirile izolate, cît și în tezaure¹¹³, teritorial acestea repartizîndu-se tuturor celor trei provincii ale Daciei. Astăzi se cunosc mai multe tezaure, spre a aminti numai pe acestea, care sfîrșesc cu monede din vremea lui Traianus Decius — Bocșa Română, citat uneori sub numele localității Ramna, Cuptoare, (j.Caraș-Severin), Recaș (j.Timiș) și Selișteea, în Oltenia — Trebonianus Gallus — Băile Herculane, Strimpu, în Oltenia și Apoldul Mic (j.Alba) — , din vremea domniei comune a lui Valerianus și Gallienus (253—259) — Goleț, (j.Caraș-Severin) și Olteni (j. Vilcea) — , din vremea cînd Gallienus domnește singur (260—268) — împrejurimile Aiudului¹¹⁴ și Alba Iulia¹¹⁵ — și din timpul scurtei domnii a lui Claudius II¹¹⁶. La Apulum, de pildă, unde descoperirile monetare au fost mai sistematic urmărite, atît cele izolate, fortuite, sau făcute cu prilejul săpăturilor, cît și tezaurele dovedesc că circulația monetară continuă fără întrerupere și după jumătatea secolului al III-lea pînă la începutul domniei lui Aurelian, de cînd datează ultimele monede descoperite¹¹⁷. Cît privește tezaurele descoperite la Apulum,

unul termină cu moneda din ultimii ani de domnie ai lui Gallienus, al doilea, se încheie, după cite s-a putut constata din determinarea deocamdată sumară a pieselor, cu monede de la Claudius II din anul 269, în timp ce un al treilea, descoperit în săpăturile din 1907, se încheie cu două monede ale lui Aurelian¹¹⁸. Evident, toate trei tezaurele stau în legătură cu sfârșitul stăpînirii romane la Apulum și în general în Dacia. Și un alt tezaur, de 608 monede, descoperit la Viișoara, în Oltenia, sfîrșește cu monede ale lui Aurelian¹¹⁹. Rezultă prin urmare că în Dacia nu se constată o întrerupere totală a circulației monetare începînd cu domnia lui Gallienus, ci numai o slăbire a ei, explicabilă atît ca efect al deprecierei monedei de argint, cît și ca urmare a situației critice existente în provincia de la nordul Dunării.

Dar dacă totul arată că stăpînirea romană s-a menținut pe cea mai mare parte a teritoriului Daciei pînă la Aurelian, cum se explică pierderea Daciei relatată de o parte a izvoarelor literare, și care este temeiul acestei afirmații a scriitorilor antici? O explicație pe deplin satisfăcătoare nu s-a putut da pînă acum. Rămîne stăruitoare întrebarea de ce, în mod de neînțeles, *Historia Augusta*, ca și autorii greci și în primul rînd Dexippus nu fac nici o mențiune despre pierderea Daciei de către Gallienus. Fără a exclude posibilitatea ca afirmația scriitorilor antici despre pierderea Daciei de către Gallienus să fie o acuzație gratuită, izvorită din antipatia lor pentru acest împărat, se poate admite că *amissio Daciae* ar putea să se refere, după cum presupune C. Daicoviciu, la pierderea teritoriilor Munteniei și Moldovei de sud, cuprinse în termenul de Dacia, în accepțiunea lui mai veche, dinainte de cucerirea romană, ceea ce la scriitorii tîrzii din secolul al IV-lea nu ar fi de mirare¹²⁰. Se crede că teritoriile amintite au fost cedate goților cu prilejul păcii încheiate cu aceștia în 251 de către împăratul Trebonianus Gallus, confundat apoi cu Gallienus, căruia i s-a atribuit astfel pierderea Daciei. Gallienus a putut confirma înțelegerea făcută de predecesorul său cu goții. S-a admis de asemenea că în această împrejurare li s-ar fi cedat goților și o parte a ținutului transilvănean din estul Daciei, ceea ce ar explica, pe de o parte, lipsa pînă acum, a vestigiilor romane posteroare anului 250, iar pe de altă parte, apariția timpurie a descoperirilor gotice, începînd cu a doua jumătate a secolului al III-lea, în părțile estice ale Transilvaniei¹²¹. Prin urmare, *amissa Dacia*, expresie analogă cu *amissa Raetia*, referită de izvoarele antice tot la vremea domniei lui Gallienus, ar însemna de fapt nu pierderea întregii provincii, ci doar probabila renunțare la unele posesiuni de la granița de est a Daciei, cu scopul de a putea apăra mai bine restul teritoriilor romane. Situația creată în Dacia pe timpul lui Gallienus se oglindește în *Tabula Peutingeriana*, al cărei prototip, cel puțin în ceea ce privește Dacia și ținuturile de la Dunărea de jos, ar data astfel tocmai dintre 250 și 260 sau curînd după această ultimă dată¹²². Într-adevăr, din această hartă lipsesc părțile de est ale Daciei și cele care se întind la răsărit de ea și la nord de

Dunărea de jos, dar figurează celelalte teritorii ale provinciei, pe care descoperirile epigrafice, arheologice și numismatice le arată ca rămase în stăpînirea imperiului în tot timpul domniei lui Gallienus.

De aceea, nu putem fi de acord cu părerea mai de mult exprimată de prof. D. Tudor¹²³ și reluată acum de curînd, cu o documentare mai largă, după care Oltenia sau numai o parte a ei ar fi fost abandonată de romani pe vremea lui Decius sau, după ultima versiune, pe vremea lui Gallienus, trăgînd totodată concluzia că tocmai părăsirea de către romani a acestei părți a provinciei Dacia, nu a unor teritorii din nordul sau estul Transilvaniei, nici a ținutului Moldovei și Cîmpiei Române, care nu făceau parte din imperiu, a dat naștere afirmației autorilor antici cu privire la *amissio Daciae* pe vremea lui Gallienus¹²⁴.

Bineînțeles că aflîndu-ne în domeniul ipotezelor, diversitatea opiniilor e oarecum explicabilă. Dar orice ipoteză spre a fi verosimilă trebuie să țină seamă cît mai bine de realitățile istorice cunoscute și care se pot verifica. Din acest punct de vedere, ipoteza privitoare la pierderea unor teritorii din estul Daciei, ca Moldova și Muntenia de la est de Olt sau chiar din răsăritul Transilvaniei, nu a fost pînă acum prin nimic infirmată, ea fiind se pare bine sprijinită de concluziile unor savanți istorici referitoare la data prototipului sau a prototipurilor, căci au putut să existe mai multe, care au stat la baza *Tabulei Peutingeriana*. Cît privește lipsa descoperirilor romane posteroare jumătății secolului al III-lea în estul Transilvaniei, ea nu pare a fi totuși atît de absolută, cum s-ar putea crede. La Cristești, pe Mureș, se cunosc acum, în seria monedelor imperiale descoperite în această localitate, și trei antoniniani de la Aurelian, după care urmează tot un antoninian de la Probus și apoi alte monede din epoca constantiniană¹²⁵.

În schimb, ipoteza privitoare la pierderea Olteniei, chiar numai a părții de est a ei, adică a celei de-a lungul Oțului în primul rînd, vine *ab initio* în contradicție cu mai multe fapte istorice știute și relativ bine stabilite. Mai întîi, dacă *Tabula Peutingeriana* derivă într-adevăr, după cum se pare, dintr-un itinerar mai vechi, de pe la mijlocul secolului al III-lea sau nu mult după aceea, atunci indicarea drumului care străbate Dacia Inferior de la Drobeta pînă la Romula, iar de aci, pe Olt în sus, pînă la Caput Stenarum, constituie o dovadă grea, care trage în cumpănă că la acea dată teritoriul Olteniei de astăzi făcea parte din Dacia și din Imperiul roman. În al doilea rînd, chiar dacă inscripțiile sigur databile nu sînt astăzi posteroare domniei lui Filip Arabul, faptul nu poate avea o valoare absolută și în orice caz nu se poate face abstracție de dovada pe care ne-o oferă descoperirile monetare, izolate sau sub formă de tezaure, care pledează hotărît pentru menținerea stăpînirii romane în această parte a Daciei pînă în vremea lui Aurelian, ca și în restul provinciei Dacia. Ar fi și greu de închipuit cum puternicele fortificații construite sub Filip Arabul, în 248, tocmai în regiunea discutată, adică de-a lungul li-

mesului alutan, au putut fi abandonate abia la cîțiva ani sau în orice caz la o dată nu prea îndepărtată după aceea. Fiind de acord că teritoriul în discuție al Daciei Inferior a avut mai mult de suferit în vremurile grele de după jumătatea secolului al III-lea decît Daciile intracarpatiche, el aflîndu-se mai aproape de drumul de invazie urmat obișnuit de popoarele barbare de la nordul Dunării de jos și de pe țărmul nordic al Pontului Euxin, care, nu trebuie să se uite, trecea în primul rînd prin Scythia Minor, adică Dobrogea de astăzi, uneori chiar pe mare, nu putem totuși subscrie afirmația că această parte a Daciei era „mai legată de Moesia decît de Dacia”¹²⁶. Făcînd o asemenea afirmație, care poate fi socotită mai degrabă ca o exagerare de circumstanță, se pierde din vedere că Dacia Inferior, respectiv Dacia Malvensis, deși organizată ca provincie aparte, condusă de un procurator presidial, se afla sub autoritatea administrativă și mai ales militară, cum însuși D. Tudor sublinia altă dată¹²⁷, bineînțeles în alt scop, a legatului consular al celor trei Dacii, care și este ca atare amintit în inscripții¹²⁸. Iar despre vreo schimbare în organizarea celor trei Dacii după jumătatea secolului al III-lea noi nu știm nimic și e puțin probabil ca ea să fi avut loc. Nouă ni se pare mult mai verosimil istoricește a crede că Dacia Inferior, devenită mai apoi Dacia Malvensis, și care, e bine să o repetăm, nu se limita la teritoriul Olteniei de astăzi, ci cuprindea și ținutul de-a lungul Oltului transilvan, din interiorul arcului carpatic, a împărțășit aceeași soartă cu restul Daciei, de care ea era organic și administrativ legată. Firește că, evident, neadevărată ar fi susținerea amintită în ipoteza că teritoriul Olteniei de astăzi făcea parte, după reforma din timpul lui Marcus Aurelius, din Dacia Apulensis.

Dacă relatarea unora dintre autorii antici despre o *amissio Daciae* în vremea lui Gallienus ar fi să o considerăm totuși ca ecoul unei situații care s-a produs în realitate, credem că am putea să ne gîndim la o pierdere temporară în vremea lui Gallienus a unor ținuturi periferice ale Daciei, ocupate vremelnice de barbari, acestea fiind însă mai degrabă cele din partea de nord sau de est a provinciei, nu din partea de sud, mai aproape de Dunăre, care puteau fi mai bine apărate. Dar tot așa de bine ar putea fi vorba doar de o pierdere temporară a controlului asupra Daciei, care să fi creat o situație confuză în provincie.

În concluzie, se poate spune că, deși unele izvoare literare amintesc și de o pierdere a Daciei pe vremea lui Gallienus, descoperirile epigrafice, arheologice și numismatice dovedesc că stăpînirea romană s-a menținut în Dacia, cu excepția poate a unor teritorii de la marginea provinciei, pînă pe timpul lui Aurelian, cel care a abandonat definitiv provincia întemeiată de Traian.

Cu privire la data evacuării Daciei de către Aurelian, scriitorii antici nu fac nici o precizare, dar studiul monedelor a permis să se stabilească că evenimentul a avut loc în anul 271. La începutul domniei lui Aurelian, printre primele

privitori ale monetației de la Tarraco, în Hispania, figurează și cele cu titlul și legenda *Dacia Felix*, alături de cele cu *Genius Illur* (*ici*) și *Pannoniae*. Identitatea legendei și a reprezentării *Daciei Felix* cu cele de monede de Decius arată, după cum s-a remarcat, că este vorba de Dacia din nordul Dunării, nu de cea organizată în sud de Aurelian, care niciodată nu apare pe monedele imperiale. Înseamnă că la începutul domniei lui Aurelian Dacia era încă în stăpânirea romană. În emisiunile următoare de la Tarraco însă *Dacia Felix* nu mai figurează, în timp ce *Genius Illurici* și *Pannoniae* continuă să fie emise. Pe de altă parte, primele emisiuni ale atelierului monetar de la Serdica, capitala Daciei, întemeiată de Aurelian în sudul Dunării, nu par să fie mai târzii ca anul 271, dată la care Dacia din nordul Dunării era pierdută de către imperiu, iar Dacia din sudul Dunării era întemeiată de Aurelian¹²⁹. Adăugăm că părăsirea Daciei la începutul domniei lui Aurelian explică și de ce numărul monedelor acestui împărat cu excepția tezaurului de la Viișoara, amintit mai sus, este destul de mic în descoperirile din Dacia, atât în cele izolate, cât și în tezaure. Foarte clar se prezintă din acest punct de vedere situația la Apulum, unde, față de 38 monede ale lui Valerianus, 53 ale lui Gallienus și 11 ale lui Claudius II Gothicus, Aurelian este reprezentat numai cu 3 monede¹³⁰.

Spre sfârșitul anului 271, Aurelian veni în Moesia, unde goții năvăliseră în mare număr. Ei fură învinși și urmăriți pînă dincolo de Dunăre, unde într-o bătălie 5 000 de goți pieriră împreună cu căpetenia lor Cannabaudes¹³¹, iar împăratul își luă titlul de *Gothicus maximus*. Mai târziu, în anul 273, la întoarcerea din Orient, Aurelian avu din nou de luptat la Dunăre cu *Carpicii*, pe care îi învinse de asemenea, primind titlul de *Carpicus maximus*. O inscripție din Gallia îi dă lui Aurelian și titlul de *Dacicus maximus*¹³², care se poate referi fie la aceleași lupte, fie la altele purtate în Dacia din nordul Dunării, după evacuarea ei.

S-a arătat că Eutropius și *Vita Aureliani* dau ca motiv al retragerii stăpînirii romane din Dacia faptul că ea nu mai putea fi menținută, deoarece Illyricul și Moesia erau devastate. Se spera deci că prin revenirea pe linia Dunării se va putea organiza o mai bună apărare a ținuturilor din sud. Ar mai rezulta că retragerea din Dacia nu s-a făcut sub presiunea unor evenimente războinice imediate și că deci evacuarea s-a putut face în bune condiții.

Privitor la evacuare, Rufius Festus și Eutropius spun că au fost retrași *Romani*, expresie căreia, în *Historia Augusta* îi corespunde cuvîntul *populi*. Dar biograful împăratului Aurelian mai adaugă că au fost retrase armata și provincialii (*sublato exercitu et provincialibus*), în timp ce Jordanes amintește numai de retragerea legiunilor. Din aceste diferite feluri de exprimare a autorilor antici se poate trage, pe bună dreptate, concluzia că Aurelian a retras din Dacia armata și o parte din populația civilă. Dar unii istorici străini, majoritatea interesați din motive politice, mai puțini din lipsă de informare asupra realităților istorice, luînd *ad litteram* cuvintele scriitorilor antici, au sus-

ținut că *întreaga* populație din Dacia a plecat evacuată, ceea ce evident din texte nu rezultă. Acesta este punctul de plecare al controversei privitoare la continuitatea daco-romanilor în nordul Dunării. După înțelesul care s-a dat afirmației scriitorilor antici, istoricii moderni s-au împărțit în apărători sau adversari ai continuității¹³³. Este demn de remarcat că cei mai buni cunoscători ai istoriei romane și ai Daciei, ca Th. Mommsen, J. Jung, C. Patsch, L. Homo, Fr. Altheim și alții, împreună cu istoricii români, aproape fără excepție, sînt de părere că evacuarea Daciei nu a putut fi totală și că o populație romană a rămas în nordul Dunării și după Aurelian. Însăși logica istorică și bunul simț au impus o asemenea opinie. Evacuarea totală era imposibilă în condițiile acelor vremuri și ea nu este afirmată în mod categoric de nici unul din autorii antici. Chiar cînd asemenea afirmații au fost făcute de scriitorii antici, cu referire la alte teritorii, orașe sau populații, ele au putut fi ușor dovedite ca fiind neadevărate.

Din punctul de vedere al concepției materialismului istoric, problema retragerii stăpînirii romane pe timpul lui Aurelian prezintă și alte aspecte, scăpate din vedere sau insuficient relevate de istoricii mai vechi. Societatea romană din Dacia fiind împărțită în clase antagoniste, între care s-a dus o luptă neincetată, nu avea în totalitatea ei aceleași interese față de actul evacuării provinciei. E ușor de înțeles că împreună cu armata și cu autoritățile civile au plecat toți aceia care prin poziția lor socială erau legați de existența stăpînirii romane. Au plecat deci cei bogați, proprietarii de pămînt, orășenii înstăriți, stăpînii de sclavi, împreună cu familiile lor, deoarece proprietatea asupra bunurilor de orice fel pe care le aveau numai imperiul le-o putea garanta. Aceștia au luat ce au putut cu ei și s-au strămutat în sud. Dar populația săracă și pînă aici exploatată, care reprezenta majoritatea populației provinciei, nu era de loc interesată să urmeze pe foștii ei stăpîni. Rămînînd pe loc, ea scăpa de foștii ei exploataatori, de plata impozitelor, de vexațiile de tot felul ale funcționarilor fiscali. Totodată, ea putea profita pe urma plecării celor bogați, luînd în stăpînire pămîntul și tot ceea ce aceia nu puteau duce cu ei. Cronicarii evului mediu și din epoca Renașterii au făurit un tablou sumbru despre cruzimea și sălbăticia popoarelor barbare. Astfel, în anul 401, cînd vandalii, în drumul lor spre vest, trec prin Pannonia de nord, lor M se alătură, după cum aflăm de la istoricul tîrziu Hieronymus, păturile cele mai de jos ale populației provinciei, pe care le numește de aceea *hostes Pannonii*¹³⁴. Apoi scriitorul creștin Salvianus, de pe la mijlocul secolului al V-lea, arată, referindu-se la Gallia din timpul său, că din cauza deselor vexațiuni la care erau supuși, locuitorii provinciei erau bucuroși să scape de stăpînirea romană și fugeau la barbari, pe care unii îi așteptau ca pe niște adevărați salvatori¹³⁵. Această situație exista însă nu numai în Gallia, la care se referă Salvianus, ci,

după cum au relevat K. Marx și Fr. Engels¹³⁶, ea este valabilă pentru întreg Imperiul roman.

Dacia a fost printre ultimele teritorii cucerite de romani și — dacă facem abstracție de cele trei provincii din Orient la care a renunțat Hadrian — prima provincie pierdută de imperiu. Pierderea Daciei este preludiul căderii întregului Imperiu roman. Cauzele mai adinci care au determinat în perspectiva istorică mai largă pierderea Daciei vor determina și căderea întregului imperiu. În interior el era subminat de relele care rezultau din orinduirea nedreaptă ce stătea la temeliea lui și a întregii alcătuirii a societății. Cu această orinduire progresul nu mai putea fi asigurat. Din afară, atacurile barbarilor au dat lovitură tot mai puternice, care au sfârșit până la sfârșit sistemul defensiv al Daciei. Dar, după cum s-a arătat, evacuarea Daciei s-a făcut atunci când menținerea ei nu mai era posibilă, din cauza situației create în teritoriile de la sudul Dunării, ca urmare a deselor invazii ale goților și ale celorlalte popoare.

CARACTERUL STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

Ajunși la capătul expunerii privitoare la istoria și civilizația romană în Dacia, considerăm necesar să mai zăbovim puțin pentru a ne întreba și a încerca să dăm un răspuns întrebării care s-a pus aproape totdeauna istoricilor, ce însemnătate a avut această epocă pentru evoluția istorică ulterioară a societății de pe teritoriul Daciei de odinioară, corespunzând aproximativ cu cel al României de astăzi, și cum trebuie judecată, din punctul nostru de vedere, de astăzi, această stăpânire, cu alte cuvinte care a fost caracterul stăpînirii romane în Dacia.

În trecut, istoriografia modernă, română și străină, lipsită de posibilitatea unei adevărate înțelegeri a evoluției istorice, din cauza limitelor pe care i-o impunea chiar concepția istorică după care se călăuzea, a apreciat adeseori greșit și unilateral caracterul stăpînirii romane în Dacia. Luînd în considerare numai aspectele pozitive ale acesteia, insistînd și scoțînd în relief numai progresele indiscutabile determinate de stăpînirea romană, atît în domeniul culturii materiale și al celei spirituale, cît și în acela al vieții politice, sociale, al eforturilor pentru apărarea granițelor și al asigurării liniștii în interior etc., cei mai mulți dintre istoricii din trecut au susținut fără rezerve că stăpînirea romană ar fi însemnat o adevărată binefacere pentru întreaga populație a provinciei, „un izvor de propășire“, cum se exprima de pildă cunoscutul și valorosul nostru istoric A. D. Xenopol¹³⁷. Rezumînd în fond părerea majorității istoricilor despre rolul Imperiului roman în general, proslăveau îndeosebi rolul „civilizator“ al romanilor în Dacia. În schimb, ei nu au sesizat sau au trecut sub tăcere alte aspecte ale vieții în Dacia epo-

cii romane, ca frământările sociale și chiar împotrivirea firească a autohtonilor învinși și năpăstuiți față de cuceritorii romani și față de stăpînirea pe care ei au instituit-o. E adevărat că unul dintre istoricii noștri progresiști din trecut, N. Bălcescu, după ce arată starea înfloritoare la care ajunsese Dacia sub romani, nu uită să adauge: „Dar, alături de această mare civilizație materială, două rele mari care mistuiau împărăția: robia și proprietatea ce mare, trebuiră a produce și în noua colonie relele lor”¹³⁸. Însă despre aceste „rele” nu s-a mai vorbit de către istoricii români următori. Viața în Dacia romană a fost, dimpotrivă, înfățișată ca desfășurându-se în deplină armonie, fără contradicții de nici un fel și fără frământări sociale. „Viața dacică pînă în adîncurile ei, fără zgomot și fără pompă, se face viața romană” spunea marele istoric și arheolog V. Pârvan¹³⁹.

Un punct de vedere deosebit stă la baza înțelegerii epocii romane în Dacia la istoricii români mai noi. Călăuzindu-se după principiile materialismului istoric, ei nu pot mai întii admite că într-o societate cu clase antagoniste, cum era cea din Dacia, ar fi putut domni „prosperitatea generală” pentru toate clasele și păturile societății. Ei consideră că stăpînirea romană în Dacia prezintă atît aspecte pozitive, cît și unele negative. E cert că în epoca romană nu numai cultura materială și cea spirituală a cunoscut o evidentă și netăgăduită înflorire, similară și la nivelul celei din provinciile vecine și din restul imperiului, ci și că această epocă a marcat un însemnat progres în evoluția generală, economică, socială, culturală a societății, ridicată la o treaptă evident mai evoluată în comparație cu cea dinaintea de cucerirea romană. Deși instaurată pe pămîntul Daciei pe calea armelor, prin cele două aprige războaie de cucerire ale lui Traian, și menținută tot timpul cu sprijinul unei armate numeroase, stăpînirea romană în Dacia nu a avut totuși nicidecum un caracter distructiv.

În același timp însă trebuie să se aibă în vedere și laturile sau aspectele negative ale orînduirii sclavagiste în general și ale Imperiului roman îndeosebi, dezvăluite de întemeietorii materialismului istoric. „Dat fiind că baza civilizației este exploatarea unei clase de către altă clasă — spune F. Engels, întreaga ei dezvoltare decurge într-o contradicție permanentă. Fiecare progres al producției înseamnă în același timp un regres al situației clasei asuprite, adică a mării majorități. Tot ceea ce este bine pentru unii este în mod necesar un rău pentru ceilalți”¹⁴⁰. Iar Imperiul roman, stat tipic al unei clase dominante, este și el „în esență o mașină pentru a ține în frîu clasa asuprită, exploatată”¹⁴¹.

Dacia nu putea face excepție de la adevărul valabil pentru întreg Imperiul roman. Cucerirea romană a adus în Dacia nu numai progresul economic, social și cultural, ci și un întreg cortegiu de suferințe, împilări și exploatare nemiloasă pentru sclavi și păturile cele mai de jos, toate inerente unei societăți cu clase antagoniste și bazată pe relațiile de exploatare sclavagistă.

Am văzut că există suficiente dovezi că istoria Daciei sub romani e zguduită de puternice contradicții sociale, de frământări și lupte de clasă. De aceea, de „prosperitate generală“ în aceste condiții nu poate fi vorba. Progresul și realizările, într-adevăr unele minunate, ale acestei epoci au putut avea loc numai prin extinderea și înăsprirea exploatării sclavilor și a celor săraci. De binefacerile civilizației superioare romane se bucură cu mare prioritate, dacă nu exclusiv, o minoritate alcătuită din cetățenii romani și din toți cei înstăriți, indiferent de situația lor juridică, în timp ce producătorii bunurilor materiale, sclavii și celelalte pături exploatate, care formau majoritatea populației, trăiau istovindu-se în cele mai grele munci. Bunăstarea clasei dominante și a celorlalte pături înstărite, ca și înflorirea culturală care o însoțește, e posibilă și își trage izvorul din exploatarea nemiloasă a maselor de oameni care munciau. În Dacia însă populația autohtonă a fost cea mai crunt lovită și nedreptățită, în timp ce coloniștii de la început au avut o situație cu totul privilegiată.

Pe de altă parte, există și în Dacia, ca o realitate de netăgăduit, un contrast izbitor între orașe și sate, între viața urbană și cea rurală. Orașele înfloresc și se bucură de binefacerile și progresele tehnice ale unei civilizații superioare, în timp ce viața satelor păstrează multe din formele patriarhale de viață. Ele sînt dependente de orașe. Orașele exploatează satele prin variate mijloace. „Orașul exploatează economic satele, pretutindeni și fără excepție — arată K. Marx — prin prețurile lui de monopol, prin sistemul lui fiscal și corporatist, prin înșelăciunile lui comerciale directe și prin cămătăria lui“¹⁴². La fel de valabilă este și afirmația lui F. Engels că „prima mare diviziune a muncii, separarea între oraș și sat, a condamnat populația la o îndobitocire de mii de ani“¹⁴³.

Se dovedește astfel că viața în Dacia romană nu a fost nici pe departe atît de armonioasă și lipsită de frământări sociale, cum greșit a fost înfățișată de istoricii mai vechi. Spre a fi bine înțeleasă, istoria Daciei romane trebuie apreciată sub amindouă laturile sale, atît sub aspectul netăgăduit al progresului economic, social și cultural, cît și sub latura la fel de incontestabilă a exploatării nemiloase, a contradicțiilor sociale și a luptei de clasă, care în ultimă analiză au stat la baza progresului social înfăptuit și în Dacia romană.

În aceste condiții reale, epoca stăpînirii romane în Dacia, care se încheie o dată cu retragerea aureliană din anul 271, are o deosebită însemnătate istorică, prin faptul că prin rădăcinile adînci pe care le-a prins romanitatea, la care e atrasă și populația autohtonilor daci, s-a pus prima și hotărîtoarea temelie în procesul mai îndelungat de formare a poporului și a limbii române de astăzi. Romanitatea nord-dunăreană, altoită pe fondul etnic dacic, care a fost asimilat, va alcătui și în epoca următoare un factor de bază în dezvoltarea istorică a societății de pe fostul teritoriu al provinciei Dacia și din ținuturile învecinate ale Daciei vechi, dinainte de romani.

- ¹ Herodianus, VI, 8,1.
- ² Cf. *RE*, X, 852–868, nr. 256.
- ³ *CIL*, III, 14216, 19.
- ⁴ *CIL*, III, 8060.
- ⁵ Inscricția rămasă pînă acum inedită va fi publicată de noi în curînd.
- ⁶ *CIL*, III, 4857, 5218 = *ILS*, 2309 și *JÖAI*, XIX, 1935, Bbl. 214.
- ⁷ *CIL*, III, 4375 și *AÉrt*, XXVII, 1907, p. 237 = *AnnÉp*, 1909, 144.
- ⁸ *CIL*, III, 3660.
- ⁹ *CIL*, V, 3372 = *ILS*, 8502.
- ¹⁰ Cf. *RE*, XII, c. 1399, 1473; Dobó, nr. 200–204, 222; *AÉrt*, V–VI, 1944–45, p. 188 sq., cu nota 31; *StCl*, VII, 1965, p. 242.
- ¹¹ *CIL*, III, 4310 = 10969.
- ¹² Cf. *RE*, XII, c. 1399; *AÉrt*, in *loc. cit.*, și *StCl*, in *loc. cit.*
- ¹³ *AnnÉp*, 1926, 88 = 1939, p. 273.
- ¹⁴ *Klio*, 31, 1938, pp. 365–370; cf. G. Daicoviciu, p. 168, n. 2.
- ¹⁵ „Istros“, I/2, 1934, 201–4; Wagner, p. 216.
- ¹⁶ *SHA*, *Maximus et Balbinus*, 16, 3.
- ¹⁷ *CIL*, III, 12455.
- ¹⁸ „Rev Ét Latines“, XI, 1933, p. 457–463; cf. *SCȘCluj*, V, 1954, p. 552 sq. cu n. 84.
- ¹⁹ Petrus Patricius, fr. 8 = *FHG*, IV, pp. 186–187.
- ²⁰ *SHA*, *Vita Gordiani*, 26, 11–13.
- ²¹ „Istros“, I, 1934, p. 73–80.
- ²² Cf. *SCȘCluj*, V, 1954, p. 553 sq.
- ²³ *Ibidem*, p. 549 sqq.
- ²⁴ *CIL*, III, 6279.
- ²⁵ *CIL*, III, 1433.
- ²⁶ *CIL*, III, 1159.
- ²⁷ *CIL*, III, 1175, 1454, 37* = *AISC*, V, 1944–8, pp. 297–301; *OR*², p. 380 sq. nr.
- ²⁸ *CIL*, III, 868, 1017, 1159, 1433, 6279.
- ²⁹ *Attii*, III, p. 190; *StCl*, VII, 1965, p. 242.
- ³⁰ *CIL*, XI, 1836.
- ³¹ *RE*, XII, c. 1721.
- ³² *SHA*, *Vita Commodi*, 6, 2.
- ³³ *CIL*, VI, 1645, cf. p. 854 și 3163 = *ILS*, 2773.
- ³⁴ Pflaum, pp. 872–876, nr. 334.
- ³⁵ Zosimus, I, 20.
- ³⁶ Cohen², V, 238.
- ³⁷ Cohen², V, 135–6.
- ³⁸ *StCl*, VII, 1965, p. 242.
- ³⁹ *SCIV*, IV, 1953, pp. 611–628 = *NEH*, I, 1955, pp. 149–160.

- ⁴⁰ L a c t a n t i u s, *De mort. persec.*, 9, 2.
- ⁴¹ Vezi nota precedentă.
- ⁴² *Historia*, XIV, 1965, p. 375.
- ⁴³ *Ibidem*.
- ⁴⁴ *CIL*, III, 8031 = *ILS*, 518.
- ⁴⁵ *CIL*, III, 8047; *AnnÉp*, 1939, 28 și 1940, 13–14; cf. *OR*², p. 165; *Historia*, XIV, 1965, p. 370.
- ⁴⁶ *Ibidem*, p. 371 sq.
- ⁴⁷ *Ibidem*, p. 375 sq.
- ⁴⁸ *Folia Arch.*, XV, 1963, pp. 43–54.
- ⁴⁹ *StCl*, VII, 1965, p. 242, n. 2; *Historia*, XIV, 1965, p. 375, n. 29.
- ⁵⁰ *Folia Arch.*, XV, 1963, p. 49 sq.
- ⁵¹ *StCl*, VII, 1965, p. 242, n. 2.
- ⁵² *Historia*, XIV, 1965, p. 375, n. 29.
- ⁵³ J. F i t z, în *Alba Regia*, 6–7, 1965–66, pp. 205–207.
- ⁵⁴ P t o l e m e u, II, 11, 3, II, 15, 3 și III, 7, 1. Cf. V. P á r v a n, *Getica*, p. 225.
- ⁵⁵ Vezi M. M a c r e a, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII, 1968 (sub tipar).
- ⁵⁶ Cf. *AISC*, III, 1936–1940, pp. 277–279.
- ⁵⁷ *CIL*, III, 1054.
- ⁵⁸ *SCIV*, IV, 1953, p. 623.
- ⁵⁹ *AErt*, XXXII, 1912, p. 410.
- ⁶⁰ „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 313, nr. 1–2, pp. 326–328, nr. 7 a-c.
- ⁶¹ *CIL*, II, 4949, 4957 sq. = *ILS*, 517.
- ⁶² „Dacia“, VII–VIII, 1937–40, p. 328 sq.
- ⁶³ *CIL*, III, 1176.
- ⁶⁴ „Latomus“, XXIV, 1965, pp. 353–358.
- ⁶⁵ C o h e n², V, pp. 187–189, nr. 12–36, p. 206, nr. 1.
- ⁶⁶ P i c k, p. 14 sq., nr. 37–8, 49.
- ⁶⁷ Vezi *JRS*, XIV, 1924, p. 19.
- ⁶⁸ Z o s i m u s, I, 24; Z o n a r a s, XII, 21.
- ⁶⁹ *CIL*, III, 8061.
- ⁷⁰ *CIL*, V, 808, 850, 897, 951, 1100; cf. *RE*, XII, c. 1721 sq.
- ⁷¹ *CIL*, V, 808.
- ⁷² P a i s, 58.
- ⁷³ „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 326 sqq.; G. D a i c o v i c i u, p. 171; *StCl*, VII, 1965, p. 244.
- ⁷⁴ *SCIV*, I/1, 1950, p. 132.
- ⁷⁵ *SCIV*, II/1, 1951, p. 304 sq.
- ⁷⁶ *CIL*, III, 875.
- ⁷⁷ Cf. *StCl*, VII, 1965, p. 244, cu n. 2.
- ⁷⁸ *CIL*, III, 8010

- ⁷⁹ *CIL*, III, 1560 = ILS, 3845. Inscripția este ulterioară edictului lui Gallienus din 261–262 prin care comandanții de rang senatorial ai legiunilor, *legati legionum*, sînt înlocuiți cu *praefecti legionum* din rîndul cavalerilor (vezi mai jos n. 84).
- ⁸⁰ *CIL*, III, 7971.
- ⁸¹ „Dacia“, VII–VIII, 1937–1940, p. 328 sqq.
- ⁸² Daicoviciu, p. 176.
- ⁸³ *SHA*, *Claudius*, 6–12; *Zosimus*, I, 42–46.
- ⁸⁴ A u r. V i c t o r, *De Caes.*, 33, 34 și 37, 6. Edictul a fost promulgat de Gallienus prin anii 161–162, în orice caz după căderea în captivitate a lui Valerianus, și după arătarea istoricului antic el a fost revocat de împăratul Tacitus. Vezi E. M a n n i, *L'imperatore Gallieno*, Roma, 1949, p. 51, n. 3; cf. T. N a g y, în *Klio*, 46, 1965, p. 340 sqq.
- ⁸⁵ Vezi mai sus p. 128.
- ⁸⁶ Vezi L. H o m o, în „Revue Hist.“, 1921, III, pp. 8–10, 24 sq.; M. B e s n i e r, *Histoire romaine*, IV, 1. Paris, 1937, p. 187; cf. în același sens M. M a c r e a, în *ActaMN* III, 1966, p. 149 sq.
- ⁸⁷ Vezi N. H. B a y n e s, *JRS*, XV, 1926, p. 340 sq., cu bibliografia indicată acolo.
- ⁸⁸ Vezi *AISC*, III, 1936–1940, p. 200 sqq., p. 271 sqq.
- ⁸⁹ Vezi C. Daicoviciu, E. M. Petrovici, G. h. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, București, 1963.
- ⁹⁰ A u r e l i u s V i c t o r, *De Caes.*, 22–23: *et amissa trans Istrum, quae Traianus quaesiverat* (și a pierdut dincolo de Dunăre ceea ce cîștigase Traian); E u t r o p i u s, IX, 8: *Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, tum amissa...* Dacia care fusese cucerită de Traian dincolo de Dunăre, atunci a fost pierdută); R u f i u s F e s t u s, 8: (*Dacia*) *sub Gallieno imperatore amissa est* [sub împăratul Gallienus (*Dacia*) a fost pierdută]; J o r d a n e s, *Romanae*, 217; *Sed Gallienus eos* (*sc. Dacos*) *dum regnaret amissit* (însă Gallienus în timpul domniei i-a pierdut pe daci).
- ⁹¹ Și împăratul Aurelian, după ce a retras legiunile de acolo, le-a așezat în Moesia și într-o parte a acesteia, la care a unit și Dardania, a constituit Dacia Mediterranea și Dacia Ripensis.
- ⁹² Văzînd că Illyricul este pustiit și Moesia ruinată, pierzînd nădejdea de a o mai putea păstra, a părăsit provincia întemeiată de Traian dincolo de Dunăre, retrăgînd armata și pe provinciali, iar populația adusă de acolo a așezat-o în Moesia și a numit-o Dacia sa, care acum desparte cele două Moesii.
- ⁹³ Vezi *AISC*, III, 1936–1940, p. 243 sq. și E. M a n n i, *L'imperatore di Gallieno*, Roma, 1949, p. 17 sqq., *StCl*, 1965, p. 246 n. 1.
- ⁹⁴ *AISC*, III, 1936–1940, p. 241, n. 1.
- ⁹⁵ *AISC*, III, 1936–1940, p. 240 sqq.; E. M a n n i, *op. cit.* în *Ist. Rom.*, I, p. 459 sqq.; *StCl*, VII, 1965, p. 244 sq.
- ⁹⁶ *AISC*, III, 1936–1940, pp. 271–305.
- ⁹⁷ *CIL*, VI, 32561 [12].
- ⁹⁸ *CIL*, V, 7366.
- ⁹⁹ *RE*, XII, c. 1722; Daicoviciu, p. 178.

- ⁵⁰ *AnnÉp*, 1936, p. 53–57.
- ¹⁰¹ Cf. *RE*, XII, c. 1722, 1340, 1581; *D a i c o v i c i u*, p. 117, n. 1; *SCIV*, VIII, 1957, p. 333–338.
- ¹⁰² *Klio*, XXX, 1937, p. 153; *AnnÉp*, 1934, 223.
- ¹⁰³ *R e i d i n g e r*, p. 142.
- ¹⁰⁴ *AISC*, III, 1936–40, p. 281 sq.
- ¹⁰⁵ Cf. *NEH*, I, 1955, p. 160.
- ¹⁰⁶ *AISC*, III, 1936–1940, p. 286 sqq.
- ⁰⁷ Vezi însă și rezerva exprimată în această privință de B. Gerov, în *AAPhilHistPh*, p. 131.
- ¹⁰⁸ *AISC*, III, 1936–40, p. 287.
- ¹⁰⁹ Cf. *AISC*, III, 1936–40, p. 277.
- ¹¹⁰ Cf. *AISC*, III, 1936–40, p. 289.
- ¹¹¹ *ActaMN*, I, 1964, p. 217 sqq.
- ¹¹² *AISC*, III, 1936–40, p. 283 sqq.
- ¹³ *Ibidem*. Vezi acum și *Atti del Congresso Int. di Numismatica*, Roma, 1965, pp. 423–432, precum și lucrarea numismatei clujene I. W i n k l e r, *Circulația monetară în Dacia română* (teză de doctorat în manuscris). Pentru Dacia Inferior vezi *OR²*, pp. 102–105.
- ¹¹⁴ Inedit.
- ¹¹⁵ *ATRE*, XII, 1903, p. 92; *ActaMN*, II, 1965, p. 232 sq.
- ¹¹⁶ Inedit. Cf. „Latomus“, XXXIII, 1964, p. 482; *SCIV*, XV, 1964, p. 574, nr. 37; *Apulum*, V, 1965, p. 179; *ActaMN*, II, 1965, p. 233.
- ¹¹⁷ *AISC*, III, 1936–40, p. 283 sq.; *ActaMN*, II, 1965, p. 210 sqq.
- ¹¹⁸ *ATRE*, XIV, 1908, p. 44 sq.; cf. *AISC*, III, 1936–40, p. 283.
- ¹¹⁹ *OR²*, p. 105.
- ¹²⁰ *AISC*, III, 1936–40, p. 254.
- ¹²¹ *Ibidem*; *D a i c o v i c i u*, p. 184 sq. și *StCl*, VII, 1965, p. 244.
- ¹²² *AISC*, III, 1936–40, p. 253, n. 3; *D a i c o v i c i u*, p. 184, n. 2; *StCl*, VII, 1965, p. 244, cu n. 5 și E. M a n n i, *op. cit.*, p. 30 sqq.; cf. *Limes-Studien*, Basel, 1959, p. 56. Adăugăm în același sens că și M. B e s n i e r, *Histoire Romaine*, IV, Paris, 1937, p. 62, consideră că, în forma în care a ajuns pînă la noi, *Tabula Peutingeriana* este sigur posterioară operei lui Ptolemeu, dar nu mai tirzie decît anul 250, intrucît, în ceea ce privește Gallia, orașele poartă încă vechile lor nume.
- ¹²³ *CrNA*, XIV, 1935, p. 162; *BCMI*, 96, 1938, p. 91 sq.
- ¹²⁴ *Historia*, XIV, 1965, pp. 368–380.
- ¹²⁵ *SCN*, II, 1958, pp. 469–473.
- ¹²⁶ *Historia*, XIV, 1965, p. 380.
- ¹²⁷ *OR²*, p. 141.
- ¹²⁸ *CIL*, III, 13801, 14216, 14485 a = *ILS*, 9179, *OR²*, p. 415 sq., nr. 281.

- ¹²⁹ Vezi *AISC*, III, 1936–40, p. 291 sq.; *StCl*, VII, 1965, p. 245.
- ¹³⁰ *ActaMN*, II, 1965, p.222 sq., 226, 233, 235, 237–239, 250.
- ¹³¹ *SHA*, *Aurelianus*, 22, 2–3 și 41, 8; *Amn. Marc*, XXXI, 5, 7; *Eutropius*, IX, 13, 1.
- ¹³² *ILS*, 971.
- ¹³³ Vezi *AISC*, III, 1936–1940, p. 200 sqq., 293, n. 3 și C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, 1963, cu bibliografia de la sfârșitul cărții.
- ¹³⁴ Hieronymus, *Epist.*, 123, 16 (Migne, *Patrologia latina*, 22, 1087).
- ¹³⁵ Salvianus, *De gubernatione Dei*, V, 8.
- ¹³⁶ K. Marx—F. Engels, *Сочинения*, vol. XVI, partea a II-a, p. 127.
- ¹³⁷ *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. a II-a, vol. I, București 1914, pp. 128–129
- ¹³⁸ N. Bălcescu, *Opere*, vol. II, București, 1952, p. 11.
- ¹³⁹ *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 223.
- ¹⁴⁰ F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ed. a IV-a, București, 1957, p. 176.
- ¹⁴¹ *Ibidem*, p. 177.
- ¹⁴² K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a II-a, București, 1955, p. 754.
- ¹⁴³ F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a III-a, București, 1955, p. 324.

DACIA DUPĂ RETRAGEREA STĂPÎNIRII ROMANE

Retragerea stăpînirii romane din Dacia la începutul domniei lui Aurelian a însemnat o grea pierdere pentru imperiul roman și o lovitură pentru prestigiul său. Hotarul imperiului era acum din nou fixat pe linia Dunării, chiar dacă el mai păstrează cîteva capete de pod pe malul stîng al fluviului. Spre a face față criticilor care se puteau aduce măsurii de a fi abandonat o provincie romană, împăratul Aurelian va fi lansat știrea că romanii din fosta provincie nu au fost lăsați în voia sortii, ci, așa cum relatează mai mulți scriitori din veacul al IV-lea sau mai tîrziu, ei au fost strămutați la sudul Dunării, unde de fapt el a înființat, între cele două Moesii, două Dacii noi, pe care le-a numit *Dacia Ripensis*, de-a lungul țărmului Dunării și *Dacia Mediterranea*, mai spre sud, în interior. În felul acesta pierderea Daciei era camuflată, lăsîndu-se impresia că de fapt nimic nu s-a pierdut, de vreme ce ea figura mai departe pe lista provinciilor imperiului roman. Nu se poate tăgădui că prin retragerea trupelor din Dacia la sudul Dunării, apărarea romană pe marele fluviu a fost mult întărită. Romanitatea din cele două Dacii ale lui Aurelian, devenită mai puternică prin elementele retrase din Dacia nord-dunăreană, va iradia și la nordul Dunării, venind în sprijinul populației daco-romane rămase acolo. Aceasta, căutînd să se adapteze la noile împrejurări, nu va înceta mult timp să țină legături permanente cu romanitatea din imperiu. Faptul va fi posibil atîta timp cît imperiul roman își va menține ferm apărarea pe Dunăre, pînă la începutul secolului al VII-lea, cînd slavii dau peste cap această linie de apărare și se revarsă în masă la sudul Dunării, spărgînd unitatea de pînă aci a romanității orientale. În ce privește Imperiul roman, acesta nutrește speranța recuceririi vechei Dacii, pe care însă nu o va putea realiza, mulțumindu-se cu menținerea capetelor de pod de pe malul stîng și, uneori, cînd împrejurările permit, extinderea pe o fișie mai largă a stăpînirii romane la nordul Dunării.

MENȚINEREA STĂPÎNIRII ROMANE

O dată cu retragerea stăpînirii romane din Dacia și stabilirea din nou a frontierelor Imperiului pe Dunăre, cele două legiuni din fosta provincie a lui Traian sînt transferate în noi garnizoane de pe malul drept al Dunării, anume legiunea V Macedonica la Oescus (Gighen, în Bulgaria), iar legiunea

XIII Gemina la Ratiaria (Arăer, tot în Bulgaria), participând, alături de alte legiuni, ca VII Claudia de la Viminacium și Cuppae (Golubac, în Iugoslavia) și IV Flavia felix, de la Singidunum, la apărarea noului hotar al imperiului de pe țărmul marelui fluviu. Dar romanii nu s-au mulțumit numai cu întărirea malului drept al Dunării ci, foarte devreme, ei au stabilit capete de pod și pe malul stîng unde au ridicat fortificații, iar cînd împrejurările le-au permis au căutat să extindă cit mai mult spre interior fișia de pămînt ajunsă din nou în stăpînirea și sub controlul Imperiului roman. Această situație e clar arătată de Procopius, care precizează că ea s-a menținut pînă în vremea lui Attila: „Împărații romani de odinioară au împînzit cu cetăți întregul mal al fluviului cu scopul de a împiedica trecerea barbarilor care locuiau de cealaltă parte a Dunării. Ei au construit fortărețe și castele nu numai pe malul drept, ci pe ici pe colo și pe celălalt țărm. Ei au construit aceste fortărețe nu cu gîndul de a le face de necucerit, dacă ar fi fost atacate, ci mai degrabă ca să nu lase malurile fluviului fără o anumită apărare, știind că barbarii din aceste regiuni evitau de obicei asedierea orașelor. Cele mai multe dintre fortărețe erau constituite dintr-un singur turn, de aceea, pe bună dreptate, ele erau numite *monopyrgia* și desigur puțini oameni asigurau dinăuntru apărarea lor; dar atunci aceasta era de ajuns să provoace popoarelor barbare o asemenea teamă încît îi opreau de a ataca pe romani. După cîtva timp însă, Attila, năvălind în fruntea unei mari armate, a nimicît fără prea mare dificultate aceste fortificații pînă la temelii și, negăsindu-se nimeni care să-i reziste, a pustiit un întins teritoriu al romanilor”¹.

Cercetările și descoperirile arheologice confirmă pe deplin afirmația istoricului bizantin. După părerea unora dintre cercetători, descoperirile arheologice și epigrafice ar face dovada existenței capetelor de pod pe malul stîng al Dunării încă din vremea lui Aurelian². Din perioada de la Aurelian pînă la Constantin cel Mare descoperiri epigrafice, arheologice și monetare se cunosc de la Drobeta, unde un mai vechi monument e refolosit ca altar închinat lui *Jupiter Co(ho)rtalis* de către *Lupus tribunus* în numele tuturor celorlalți centurioni ai ordinului *p(ro) (centurionibus) o(mnium) o(rdinum)*³, adică ai cohortei I a legiunii XIII Gemina, căreia îi era încredințată paza Dunării în acest sector, la Sucidava, unde după un izvor antic își avea reședința un *praefectus legionis quintae Macedonicae*⁴, ceea ce se confirmă prin descoperirea în această localitate a unor cărămizi cu numele acestei legiuni⁵, apoi la Desa, unde s-a găsit iarăși o cărămidă cu ștampila *(legio) XIII G(emina) Rat(iaria)*⁶, și în alte cîteva localități de pe malul Dunării, ca Pojejena de Sus (j. Caraș-Severin) și Palanca (în Iugoslavia), unde s-au găsit cărămizi cu ștampila *legiunii Claudia p(ia) f(idelis)*⁷, datînd din această vreme⁸.

Stăpînirea romană de pe țărmul stîng al Dunării pare să fi fost extinsă pe timpul tetrarhiei lui Dioclețian, de vreme ce elogiul din 296 al lui Constantius Chlorus, exagerînd firește, îi atribuie, o dată cu recucerirea Parthiei de dincolo de Tigru și redobîndirea Daciei (*Dacia restituta*)⁹.

O lărgire efectivă a fișiei de pămînt stăpînită de romani de-a lungul Dunării a avut loc pe vremea lui Constantin¹⁰, ca urmare a luptelor încununate de succes pe care le-a dus împotriva goților și sarmaților. După biruința asupra lui Licinius din anul 324 el întinde spre nord, pe o adîncime de cîtiva zeci de kilometri, stăpînirea romană din stînga Dunării, zonă pe care o întărește prin construirea de noi fortificații¹¹, în care așază garnizoane militare. Stăpîn pe o asemenea poziție, Constantin domină situația la Dunăre, în anul 332 obținînd o mare biruință împotriva goților, cărora le impune o pace care-i face pe aceștia *foederati* ai imperiului¹², iar după doi ani învingînd pe sarmații limiganti¹³. Aceste biruințe și anexiunile teritoriale efectuate în stînga Dunării au dat prilejul unor autori antici ca, exprimîndu-se într-o formă retorică, să afirme că împăratul Constantin ar fi recîștigat pentru imperiu vechea Dacie a lui Traian¹⁴, ceea ce în lumina tuturor celorlalte știri, mai ales a celor arheologice, constituie o neîndoielnică exagerare.

Notitia Dignitatum, lucrare datînd probabil de la începutul secolului al V-lea, înregistrează cîteva trupe romane cu garnizoana în cetățile de pe malul stîng al Dunării și anume o *praef(ectura) leg(ionis) tertiaedecimae geminae la Dierna*¹⁵, un *cuneus equitum Dalmatarum* și un *auxilium primorum Daciscorum*¹⁶ la Drobeta, o *praefectura legionis quintae Macedonicae* la Sucidava, iar la Constantiniana Daphne alcătuirea a două corpuri speciale, *Constantini Daphnenses* și *Balistarum Daphnenses*¹⁷.

Cercetările și descoperirile arheologice confirmă și precizează extinderea stăpînirii romane pe malul stîng al Dunării. La Pojejena de Sus (j. Caraș-Severin) s-au descoperit în ruinele romane de pe malul Dunării, cărămizi cu stampila [*L*]eg(*io*) VII Cl(*audia*) C(*uppis*)¹⁸, ceea ce dovedește că un detașament din această legiune, care își avea garnizoana la *Cuppae*¹⁹ (Golubác), a ocupat fortăreața de pe malul stîng al fluviului, cu misiunea de a păzi acest mal și a supraveghea navigația pe Dunăre²⁰. Mai spre vest, e sigur că și fortăreața de la Lederata (Palanca) era încă ocupată de o garnizoană romană. E probabil apoi, deși localizarea nu e sigură, că la Cubin, în Banatul iugoslav, Constantius II, cu prilejul luptelor purtate mai tîrziu cu sarmații, a întemeiat cetatea *Constantia*, amintită de Priscus²¹.

La Dierna, seria descoperirilor monetare continuă după Aurelian cu piese de la Dioclețian și din epoca constantiniană pînă la Justinian, iar dintre obiectele databile în secolele IV—VI se pot cita două cataramă de bronz, un medalion de aur de la Gratianus, o fibulă cruciformă cu cinci butoni și un cerceț de bronz²². Spre nord, pe valea Cernei în sus, stăpînirea romană s-a extins cel puțin pînă la Mehadia, unde săpăturile efectuate de noi au

arătat că în epoca constantiniană castrul de aci a fost refăcut, completat și folosit din nou²³.

La Drobeta, Constantin și urmașii săi, au refăcut castrul, atit incinta cit și clădirile din interior grupate acum în formă de cruce, după cum au dovedit săpăturile arheologice²⁴, confirmînd astfel știrea transmisă de Constantin Porphyrogenetul²⁵.

Dar ceea ce este mult mai surprinzător, e construirea unui nou pod de piatră peste Dunăre — cel de la Drobeta nu a mai fost refăcut — la Sucidava. Podul a fost inaugurat în luna iulie 328 de împărat²⁶, cu care prilej se emit monete de bronz cu imaginea podului pe revers²⁷. Podul avea numai portalul și trei pile de piatră, situate la distanță egală una de alta, celelalte picioare și bolțile fiind făcute probabil din lemn. Lungimea lui era de 2 400 m, continuînd și în lunca inundabilă a fluviului. Se presupune că el ar fi fost construit de vestitul arhitect din secolul al IV-lea de la Constantinopol, *Teophilus*, autorul unei monografii despre podul lui Apollodor de la Drobeta²⁸. Pentru paza podului a fost construită o puternică cetate cu ziduri și turnuri de piatră, ocupată de detașamente din legiunea V Macedonica de la Oescus, alcătuite din soldați grăniceri, numiți *riparienses* sau *limitanei*. Vechea așezare civilă e adusă din nou la viață și este înconjurată cu ziduri care cuprind în interiorul incintei și podul și fortăreața. Un militar cu inscripție descoperit la nord de Sucidava, la o mie de pași de la capătul podului, datînd din jurul anului 328, arată că a fost refăcut drumul care ducea la Roma²⁹. Într-adevăr descoperirile arheologice sprijină părerea că, stăpînirea romană în această parte a Daciei s-a extins și mai spre nord, după unii pînă la valul care străbate în lungime Oltenia și Muntenia³⁰, numit Brazda lui Novac, care ar data din secolul al IV-lea, fiind construit tocmai pentru a apăra posesiunile romane din stînga Dunării, ceea ce urmează să se verifice prin secționarea în diferite locuri a valului.

Alte fortificații au fost ridicate în vremea constantiniană și mai spre est tot pe țarmul stîng al Dunării. Urmele unei fortificații romane, care, după indicațiile oferite de cercetările arheologice, datează tot din secolul al IV-lea, se găsesc la Turnu Măgurele³¹. Ea pare să fie identică cu cetatea *Turris*, despre care Procopius spune că se găsește dincolo de Dunăre și fusese construită odinioară de împăratul Traian³².

Tot Constantin a inițiat ridicarea cetății *Constantiniana Daphne*, despre care același scriitor bizantin ne informează că a fost construită de către Constantin pe malul stîng al Dunării, în fața localității *Transmarisca* (Turtucaia, în Bulgaria) și „nu de mintuială“, deci cu grijă, pentru că „socotea că nu este fără folos a păzi fluviul pe ambele părți“³³. Întemeierea cetății e celebrată și de monedele imperiale cu legenda *Constantiniana Daphne*, emise între anii 324—328³⁴. Cetatea e amintită și de Ammianus Marcellinus cu prilejul relatării expediției împăratului Valens în 367 împotriva goților³⁵.

Situată aproape de vărsarea Argeşului în Dunăre, urmele ei nu au putut fi recunoscute până acum pe teren.

Mai spre est, săpăturile executate în ultimii ani de N. Gostar în castrul de pe înălţimea Tirighina de la Barboşi, lângă Galaţi, au precizat că în prima jumătate a secolului al IV-lea, deci în epoca constantiniană, a fost construită o nouă fortificaţie, anume un turn poligonal de piatră³⁶.

Din ştirile literare, epigrafice, numismatice şi arheologice înfăţişate mai sus se poate trage concluzia că în timpul lui Constantin şi al fiilor săi Imperiul roman a întărit cu cetăţi întreg malul stîng al fluviului, de la Lederata pînă la marele cot al Dunării, în faţa Dinogetiei şi că, în scopul protecţiei mai de la depărtare a liniei fortificate de pe ambele maluri ale fluviului, a pus din nou stăpînire pe o fişie de pămînt, mai lată sau mai îngustă, paralelă cu Dunărea. Întărirea apărării pe Dunăre a permis imperiului roman să domine un timp situaţia în această regiune, ţinînd în friu pe goţi, care după pacea din 332 vor sta liniştiţi şi-şi vor respecta îndatoririle de aliaţi, *foederati* ai imperiului timp de cel puţin trei decenii, iar sarmaţii iazigi din Banat sînt şi ei aduşi la ascultare ca urmare a expediţiei din anul 358 a lui Constantius II³⁷.

Dar recucerirea Daciei nu mai intra în programul politic al împăraţilor din această vreme. Stăpînirea romană din stînga Dunării este limitată teritorial şi efemeră în timp. Epoca marilor cuceriri era de mult trecută şi imperiul nu putea urmări decît organizarea unei cît mai bune apărări pe linia Dunării. De altfel, despre tăria fortificaţiilor şi a construcţiilor ridicate de împăraţii constantinieni, nu trebuie să ne facem prea multe iluzii. Procopius le consideră foarte realist, cînd arată că ele au fost ridicate nu pentru a fi de necucerit, ci doar ca sperietori pentru barbarii care se temeau să atace fortificaţiile de ziduri. Cercetările arheologice au arătat că cele mai multe dintre aceste fortăreţe, dacă facem abstracţie de castrul de la Drobeta şi de cetatea de la Sucidava, se reduceau, cum arată şi Procopius, la cite un simplu turn de piatră. Nici podul de la Sucidava nu a dăinuit prea îndelung. Cînd împăratul Valens porneşte în anul 367 împotriva goţilor, el trece Dunărea pe la Daphne, căzută în mîinile barbarilor, pe un pod de vase, ceea ce înseamnă că podul de la Sucidava nu mai era practicabil. Amintirea lui s-a pierdut repede, de aceea Procopius nu are cunoştinţă despre existenţa podului de odinioară, aşa cum are despre aceea a lui Traian de la Drobeta.

Fortificaţiile romane de pe malul stîng al Dunării au fost nimicite, în măsura în care ele nu căzuseră mai devreme în mîinile barbarilor, cu prilejul marilor invazii ale lui Attila, regele hunilor, aşezaţi în cîmpia dintre Dunăre şi Tisa, din anii 441—443 şi din 447—448. Cercetările arheologice îndelungate şi bine conduse de la Sucidava au putut stabili că cetatea aceasta a fost nimicită la sfîrşitul domniei lui Theodosius II, probabil cu prilejul

invaziei hunilor din anul 447, când fortăreața a fost incendiată și garnizoana ei după o scurtă rezistență s-a retras în grabă dincolo de fluviu³⁸.

O revenire a Imperiului romano-bizantin pe malul stîng al Dunării are loc la începutul secolului al VI-lea, pe vremea împăratului Iustinian. Procopius enumeră mai multe fortărețe restaurate sau ridicate din nou pe malul stîng al Dunării de Iustinian³⁹: *Litterata* și *Recidiva*, amîndouă menționate și de Iustinian, în Novella XI⁴⁰, ruinele primei fortărețe găsindu-se la Palanca Nouă, în fața vechei Lederata de pe malul drept al fluviului, iar a doua fiind identificată cu Arcidava, *Zernes*, probabil Dierna, *Theodora*, numită după soția împăratului și localizată la Drobeta, care și-a pierdut vechea ei însemnătate, apoi *Sycibida*, identificată cu Sucidava, cetatea Turris, despre care spune că era pustie de mai mulți ani, fiind jefuită de barbari, și pe care împăratul o oferă slavilor, anți și sclavini, în schimbul unei alianțe cu imperiul⁴¹. Aceste știri sînt confirmate de cercetările arheologice de la Drobeta, unde în colțul de sud-vest al castrului a fost dezvelită o fortificație poligonală, considerată ca datînd din epoca lui Iustinian⁴². Mult mai bogate și mai sigure sînt urmele arheologice din epoca lui Iustinian de la Sucidava. Aici vechea cetate din vremea constantiniană este refăcută și o nouă garnizoană de *limitanei* fu instalată în ea⁴³. În interiorul cetății a fost descoperită o biserică creștină datînd din această vreme⁴⁴. Interesantă și semnificativă pentru condițiile de nesiguranță în care trăia garnizoana din această cetățuie bizantină este fintina secretă săpată sub pămînt și în afara cetății, de care era legată printr-un coridor de asemenea acoperit⁴⁵. Ea servea pentru alimentarea cu apă a apărătorilor cetății. Cercetările arheologice au dus la concluzia că cetățuia bizantină de la Celei a fost nimicită spre sfîrșitul domniei lui Mauricius, Tiberius, cu prilejul marelui atac al avarilor din anii 599—600, cînd ei au distrus și multe cetăți bizantine de pe Dunăre, de la Singidunum pînă în Dobrogea⁴⁶. Un puternic incendiu a mistuit atunci din nou și pentru totdeauna cetatea de la Sucidava⁴⁷.

POPULAȚIA DACO-ROMANĂ DUPĂ RETRAGEREA AURELIANĂ

Se pune firesc întrebarea care a fost soarta populației daco-romane rămasă în Dacia după retragerea stăpînirii romane pe vremea împăratului Aurelian. Răspunsul la această întrebare a dat naștere la păreri deosebite, chiar diametral opuse, deoarece ele au fost puse în legătură cu problema mult controversată a etnogenezei poporului român, în jurul căreia discuțiile aprige au fost adeseori înveninate de tendințe politice, care au stînjinit aflarea adevărului și lămurirea științifică a problemei. Adversarii continuității daco-romanilor la nordul Dunării, care negau autohtonismul românilor în teritoriile pe care astăzi le locuiesc, porneau de la două premise, una că pe timpul

lui Aurelian sau mai devreme întreaga populație romană a fost retrasă din Dacia în sudul Dunării și a doua că în secolele următoare izvoarele antice, romane și bizantine, nu mai fac amintire de vreo populație daco-romană la nordul Dunării, ci numai de popoarele migratorii. Acest argument *asilentio* era considerat hotărîtor. Noi nu vom lua în discuție mai complicata și în orice caz complexa problemă a formării poporului român⁴⁸, ci ne mărginim a arăta dovezile și știrile arheologice și numismatice privitoare la existența și condițiile de viață și de dezvoltare istorică a populației daco-romane în secolele de după Aurelian⁴⁹. Ele sînt numeroase și se înmulțesc necontenit datorită noilor cercetări și descoperiri, constituind mărturii directe de netăgăduită însemnătate istorică, ce fac ca vechiul argument tras din tăcerea izvoarelor antice să-și piardă cu totul valoarea. Transpusă din domeniul teoretic al logicii istorice în acela al documentării științifice, problema continuității daco-romanilor în fosta provincie Dacia își găsește o rezolvare pozitivă și certă.

Vom face abstracție de teritoriile din sudul Daciei, mai aproape de Dunăre, unde am văzut că stăpînirea romană s-a menținut sau a revenit, cu unele intermitențe, pînă la sfîrșitul secolului al VI-lea.

Mărturiile dăinuirii populației daco-romane în veacurile de după Aurelian provin atît din fostele centre urbane ale provinciei, cît și din așezările rurale, unele cunoscute încă din epoca romană, altele nou întemeiate în aceste vremuri.

Vechile orașe ale Daciei nu-și încetează cu totul existența o dată cu retragerea stăpînirii romane. Descoperirile arheologice și numismatice dovedesc că ele continuă să dăinuiască cel puțin un secol, pînă la invazia hunilor, dacă nu și mai tîrziu.

La *Sarmizegetusa* cercetările arheologice au constatat că o populație nevoiașă se adăpostește printre ruinele clădirii Augustalilor, unde basilica de pe latura de vest, devenită prea încăpătoare, e despărțită cu un zid sec, din piatră, de riu și pămînt fără mortar, iar în apropiere s-au constatat vetre de foc și un canal de scurgere a apei⁵⁰. Această populație în caz de pericol se refugiază și se baricadează în fostul amfiteatru, transformat acum într-o mică fortăreață, prin zidirea intrărilor în aceeași tehnică cu cea de la aedes Augustalium⁵¹. Un tezaur de monede de bronz ale lui Valentinian în (364—375) a fost îngropat de această populație în una din lojele amfiteatrului în preajma invaziei hunilor⁵².

La *Apulum* viețuirea mai departe a populației daco-romane e dovedită, în afară de cîteva obiecte romane de import din secolul al IV-lea, printre care lucerne de teracotă, dintre care una creștină⁵³, de cimitirul cu morminte de înhumatie descoperite în ruinele termelor publice ale orașului și al căror inventar, printre care și monede din prima jumătate a secolului al IV-lea e.n., este alcătuit numai din obiecte de factură romană⁵⁴. Seria monedelor

romane postauréliene descoperite la Apulum continuă pînă în vremea lui Valentinian II (375—392), spre sfîrșitul secolului al IV-lea⁵⁵. Dăinuirea populației daco-romane pînă în secolele V și VI e indicată de descoperirea mai recentă în cartierul Partoș, pe locul fostei colonii, a unei lucerne romano-bizantine datînd din această vreme⁵⁶.

De la *Ampelum* provine poate baza unui monument funerar roman pe una dintre fețele cărui a cineva a săpat în secolul al IV-lea semnul crucii peste figura unui delfin⁵⁷.

De la *Potaisa* se cunoaște o gemă creștină cu scena Bunului Păstor și acrostihul IXΘYC⁵⁸, iar monedele postauréliene se eșalonează de la Dioclețian pînă la Valentinian I și Arcadius⁵⁹.

La *Napoca*, în necropola vechiului oraș s-a descoperit un monument funerar cu inscripție care în secolul al IV-lea e refolosit ca cutie de sarcofag, pe fața cu inscripție săpîndu-se semnul crucii în interiorul unei litere și alte semne creștine⁶⁰. Și aici seria monedelor continuă pînă la Theodosius II (408—450)⁶¹. Foarte semnificativă este însă descoperirea din Piața Muzeului, în ruinele unei clădiri romane, a mai multor monede mergînd de la Caracalla pînă la Carinus (283—285)⁶², ceea ce dovedește că respectiva clădire, situată în interiorul incintei orașului roman, a fost locuită fără întrerupere și după retragerea aureliană, în tot cursul secolului al III-lea. Aceeași continuitate de viață e documentată și de descoperirile de la Cluj-Mănăștur aparținînd unei așezări cu ceramică fină de culoare cenușie, de bună tradiție romană, care își continuă existența pînă pe la începutul secolului al IV-lea⁶³. Din secolul al IV-lea sînt apoi trei fibule cu semidisc de argint, de origine pontică, iar din secolele al V-lea și al VI-lea mai multe morminte descoperite în cartierul Cordoș și la Someșeni, din inventarul cărora fac parte și obiecte de metal de tradiție romană⁶⁴.

Mai la nord, la *Porolissum* prezența populației daco-romane după Aurelian este documentată de descoperirile monetare din epoca constantiniană, pînă la Valentinian I și Valens (364—378)⁶⁵, precum și de mai multe morminte de cărămidă sau de înhumație fără sarcofag, ieșite la iveală cu prilejul săpăturilor mai vechi în ruinele unei clădiri de pe teritoriul fostului municipiu roman, care, deși nu aveau nici un fel de inventar, aparțin fără îndoială aceluiași vremuri⁶⁶.

Rezultă prin urmare că, orașele continuă să ofere și după retragerea aureliană adăpost populației daco-romane rămase pe loc, care se cuibărește printre ruinele vechilor clădiri baricadîndu-se în vremuri de restriște în spatele zidurilor și îngropîndu-și morții, după tradiția romană, printre ruinele vechilor clădiri publice acum părăsite. Strălucirea de odinioară a vechilor orașe e redusă la o palidă licărire de viață. Populația rămasă se întoarce la economia naturală, vechile meșteșuguri specializate, fiind uitate. În aceste condiții, orașele își pierd rostul existenței lor și viața urbană decade cu totul.

Soarta fostelor orașe romane din Dacia este definitiv pecetluită o dată cu invazia hunilor. După secolul al IV-lea, numai arareori, grupuri răzlețe de populație se mai aciuiează pe locul sau în apropierea fostelor orașe romane. La venirea slavilor, în secolul al VII-lea, ele erau de mult căzute în ruină și părăsite, iar numele lor uitat, de aceea așezările înfiripate atunci, sau ceva mai târziu, pe locul lor primesc nume noi slave derivate de la numirea de ruine ca Grădiște, așezarea de la Sarmizegetusa, Bălgrad, cea de la Apulum și Moigrad la Porolissum.

Condiții de viață mai bune oferea populației daco-romane mediul rural. Descoperirile arheologice și numismatice arată că multe dintre așezările rurale documentate în epoca romană își continuă existența și în vremurile de după Aurelian. Printre așezările mai cunoscute din epoca romană a căror existență continuă și după anul 271 amintim *Micia*, unde s-a descoperit o fibulă romană de argint din secolul al IV-lea cu inscripția *Quartine vivas*⁶⁷, iar monedele continuă pînă la Gratianus⁶⁸ și Iustinian⁶⁹, cea mai târzie descoperire fiind o frumoasă fibulă digitată de la începutul secolului al VII-lea⁷⁰. Biertan (j. Sibiu), unde s-au găsit părți dintr-un candelabru creștin de bronz, anume discul cu crucea monogramatică a lui Crist și tăblița cu inscripția ajurată pe care se citește *Ego Zenovius votum posui*⁷¹ apoi Sebeș, Fizeș, Berghin, Hăpria, Cetea, Cioara, Ungurei, Miercurea, Răhău, Aiud, Aiton, Aghireș, Cristești, Sighișoara, Ocna Sibiului și altele⁷². Urme romane din secolul al IV-lea, constând din obiecte, minere sau morminte, se găsesc uneori chiar pe locul fostelor castre sau în așezările civile din apropierea lor, ca la *Micia*, Răcari, Enoșești, Săpata de Jos, Jidova, Cincșor, Hoghiz, Olteni și Sărățeni⁷³.

În același timp cercetările arheologice și descoperirile monetare au arătat că și unele dintre așezările autohtone, daco-romane, cunoscute din epoca romană, cum sînt cele de la Obreja (j. Alba)⁷⁴, Sic (j. Cluj)⁷⁵, de unde se cunoaște și o frumoasă pafta de centură din bronz, ornamentată, importată din imperiu⁷⁶, apoi așezările de la Comălău⁷⁷, Mugeni (j. Harghita)⁷⁸ și probabil Porumbeni Mici⁷⁹, își continuă existența și după părăsirea Daciei de către romani. Deosebit de semnificative pentru continuitatea daco-romanilor în secolele III și IV sînt descoperirile din cimitirul de incinerare de la Iernut, făcute cu ocazia unor lucrări de construcție. Monedele se înșiruie de la Severus Alexander pînă la Licinius II (317—326). O urnă funerară intactă este datată de o monedă a împărătesei Severina, soția lui Aurelian, din anul 275, deci abia la cîțiva ani după evacuarea Daciei⁸⁰. Se dovedește astfel că populația autohtonă, daco-romană, folosește acest cimitir fără întrerupere din epoca romană pînă la începutul secolului al IV-lea. Așezarea din apropiere, de la „Hulpiști“, dăinuiește de asemenea din epoca romană pînă pe la începutul secolului al IV-lea⁸¹.

Pe de altă parte, existența populației daco-romane în vremurile de după retragerea aureliană e documentată și de așezări și cimitire care par să fie nou întemeiate, ca cele de la Archiud (j. Bistrița-Năsăud)⁸², Noșlac (j. Alba)⁸³, Țaga (j. Cluj), cu o așezare din secolele III și IV și alta din secolele VII și VIII și mai ales de la Brateiu (j. Sibiu), unde cercetările arheologice au scos la iveală un cimitir de incinerare din secolele IV și V, o întinsă așezare, mai nouă decît cimitirul, datînd din secolele V și VI, în care inventarul arheologic este de accentuată tradiție daco-romană și o altă așezare mai tîrzie⁸⁴.

Studiul circulației monetare și al compoziției unor tezaure monetare oferă alte dovezi în sprijinul continuității populației daco-romane după retragerea aureliană. Se știe că o dată cu retragerea aureliană pătrunderea monedelor romane în nordul Dunării a slăbit, dar o reinvioreare evidentă se produce începînd cu domnia lui Constantin cel Mare, cînd ele pătrund din nou în mare număr pe teritoriul fostei Dacii, ca urmare, pe de o parte a asanării monedei romane însăși, iar pe de altă parte a condițiilor politice favorabile care s-au creat la Dunărea de Jos. Circulația monedelor romane continuă cu intensitate pînă la invazia hunilor. S-a făcut însă constatarea că majoritatea monedelor din această vreme sînt de cupru, abia o treime de argint și mult mai puține de aur. Ele au ieșit la iveală mai ales în vechile așezări cunoscute din epoca romană. Reluarea pe scară largă a circulației monetare, în această vreme și în aceste condiții, nu poate fi explicată decît datorită populației daco-romane, singura obișnuită să aprecieze moneda ca mijloc de schimb, nu numai pentru valoarea ei intrinsecă. Ele lipsesc sau sînt foarte puține în așezările sau cimitirele atribuite goților. Aceștia, ca și celelalte popoare migratorii, erau, cel puțin în această vreme, prea puțin obișnuiți cu folosirea monedei mărunte de cupru, ca mijloc de schimb, ei apreciînd la monede mai mult valoarea metalului prețios din ele. Dar, în descoperirile monetare din Dacia, monedele de aur încep să prevaleze abia după domnia lui Valentinian I (363—375), deci după invazia hunilor.

În același sens pledează și compoziția tezaurelor monetare din această vreme, în număr de 10. Ele constau, cu două excepții numai din monede de bronz și mai puține de argint, s-au descoperit aproape numai pe teritoriul fostei provincii, iar cinci dintre ele sînt alcătuite din denari imperiali mai vechi, unii chiar din epoca republicii, și se încheie cu citeva piese din secolul al IV-lea, obișnuit, de bronz. Acestea, pe bună dreptate, au fost atribuite autohtonilor daco-romani, căci noii veniți nu aveau de unde să-și procure asemenea monede vechi, de argint, retrase de mult din circulație, decît doar dacă am admite că și le-au însușit de la populația daco-romană cu care au intrat în contact⁸⁵.

În lumina mărturiilor arheologice și numismatice arătate mai sus, existența populației daco-romane pe teritoriul fostei provincii Dacia, cel puțin

pină spre sfârșitul secolului al IV-lea, este cert documentată, ea nemaiputând fi în nici un chip pusă la îndoială, ceea ce înseamnă că argumentul *o silentio* invocat de istoricii mai vechi împotriva continuității daco-romanilor la nordul Dunării este scos definitiv din discuție.

Această populație păstrează vii tradițiile vieții romane, ceea ce se manifestă mai ales prin preferința pentru produsele romane din Imperiu și prin folosirea curentă a monedei, îndeosebi a celei de bronz. Reinstalarea mai fermă a garnizoanelor romane pe malul stîng al Dunării, extinderea spre interior a stăpînirii romane și biruințele asupra goților și a sarmaților ale lui Constantin și ale urmașilor lui au creat cele mai favorabile condiții pentru legăturile și schimburile comerciale ale populației daco-romane din fosta Dacie cu Imperiul. Populațiile de pe cele două maluri ale Dunării se află în permanent contact între ele. Analiza tipologică a produselor romane de import, ca și a circulației monedare arată că în tot timpul secolului al IV-lea, probabil și după așezarea hunilor în cimpia dintre Dunăre și Tisa, pină la marile expediții întreprinse de ei în prima jumătate a secolului al V-lea împotriva părții de răsărit a Imperiului, cînd stăpînirea malului stîng al Dunării a fost desființată, hotarul Imperiului fiind împins mult spre sud de fluviu, legăturile economice și schimburile comerciale ale populației daco-romane sînt orientate spre teritoriile latine ale III-ricului și spre Italia de nord.

LEGĂTURILE POPULAȚIEI DACO-ROMANE CU POPOARELE MIGRATORII

În ultimul sfert al veacului III și în secolul al IV-lea pină la invazia hunilor, situația în fosta provincie Dacia se prezenta în felul următor. În partea sudică Imperiul a păstrat capete de pod pe malul stîng al Dunării și pe vremea lui Constantin cel Mare își lărgiște fișa de pămînt pe care o stăpînește de-a lungul fluviului. Sarmații iazigi au înaintat în Banatul de astăzi, conviețuind cu populația romană de aci. În restul Daciei stăpînă pe teritoriu este populația daco-romană, care profitînd de situația favorabilă pe care și-a creat-o Imperiul, întreține cu acesta sau mai exact cu populația romană din sudul Dunării relații intense de schimb. Numai în partea de est a fostului teritoriu al provinciei au pătruns și s-au așezat carpicii și goții, primii mai ales după înfrîngerea lor de către Galerius, în anii 295—297, cînd se afirmă că ei ar fi fost strămutați pină la unul în Imperiul⁸⁶ ca și goții. Prezența carpilor în ultimele decenii ale secolului al III-lea și la începutul secolului al IV-lea este documentată arheologic în partea de est a Transilvaniei prin descoperirile de la Mediaș⁸⁷, Reci (j. Covasna)⁸⁸, Bezid (j. Mureș)⁸⁹ și Cipău (Gîrle)⁹⁰. Acestea din urmă aparținînd de asemenea carpilor, nu unor enigmatice daci veniți aci din restul Daciei, cum s-a afirmat⁹¹. În schimb, la Soporul de Cimpie, aportul carpic pare să fie mai vechi, din timpul stăpînirii romane⁹² și

numai publicarea rezultatelor săpăturilor va putea preciza dacă va fi avut loc, spre sfîrșitul secolului al III-lea, așezarea aci și a unui grup carpic mai nou, așa precum sub semnul întrebării se află încă prezența carpilor la Archiud (j. Bistrița — Năsăud)⁹³ și Obreja (j. Alba)⁹⁴.

Goții sînt purtătorii unei culturi eclecticice, formată la nordul Mării Negre. O dată cu carpii, sau singuri, ei pătrund în Transilvania, fie îndată după retragerea stăpînirii romane din Dacia, fie abia după anul 300 cum se afirmă mai nou⁹⁵, ceea ce însă încă nu e lămurit. Prezența lor e indicată în primul rînd de cimitirele de înhumație de la Sintana de Mureș⁹⁶, Tg. Mureș⁹⁷, Palatca⁹⁸, la care se pot adăuga și mormintele izolate de la Ciumbrud (j. Alba)⁹⁹.

Rezultă deci că noii veniți, carpii și goții, nu au înaintat în Dacia, cel puțin pînă la venirea hunilor, dincolo de linia Mediaș-Cipău-Palatca. La vest de această linie daco-romanii rămîn stăpîni pe teritoriul Daciei. Cu excepția Banatului, nici o pătrundere mai numeroasă de populație străină nu se constată în acest teritoriu. Deci de o parte a acestei linii despărțitoare avem în cea mai mare parte a teritoriului fostei provincii Dacia pe daco-romani, cu cele două componente, romană și dacică, dezvoltate paralel, dar nu separat, ci întrepătrunse, iar de cealaltă parte pe carpi și pe goți, așezați în mijlocul populației mai vechi, daco-romane. Bineînțeles că aceste două grupuri de populații, venite în contact unele cu altele, s-au influențat reciproc. Mai multe descoperiri și observațiile arheologice ilustrează acest contact dintre daco-romani și noii veniți. Carpii, ca să începem cu ei, erau mai apropiați de daco-romani și cultura lor materială era puternic influențată de cultura romană, încă din secolele anterioare¹⁰⁰. În Transilvania, pe teritoriul sau în afara fostei granițe a provinciei Dacia, cultura materială a carpilor se transformă în contact cu daco-romanii, după cum dovedesc descoperirile de la Iernut-Gîrle. Goții, indiferent de data cînd se vor fi așezat în Transilvania, la limita de est a hotarului fostei provincii, au intrat și ei în legătură cu populația daco-romană, astfel că cultura lor materială se îmbogățește cu împrumuturi daco-romane, foarte numeroase, mai ales în ceea ce privește ceramica. Un însemnat aport autohton a fost de la început sesizat în cultura goților din Transilvania, chiar în primul cimitir cercetat, devenit eponim pentru varianta transilvană, de la Sintana de Mureș¹⁰¹, unde în afară de ceramica cenușie, în parte de tradiție mai veche locală, numeroase sînt produsele romane de import. În cimitirul de la Tg. Mureș există și două morminte cu cutie de sarcofag construit din cărămizi romane, la fel ca mormintele contemporane de la Apulum și Porolissum¹⁰². În apropiere, la Lechința de Mureș e mai de mult cunoscut un mormînt de incinerare în care vasele sînt de bună factură romană sau daco-romană (cele cenușii), iar fibula de argint cu semidisc este caracteristică goților¹⁰³, ceea ce a și făcut pe cercetători să oscileze în a-l atribui, unii, autohtonilor daco-romani¹⁰⁴, alții goților¹⁰⁵. Amestecuri similare de produse aparținînd culturii goto-pontice cu

produse romane sau de tradiție mai veche, locală, s-a constatat și în cimitirul de la Palatca, situat chiar pe locul unei clădiri romane, presupusă a fi fost o *villa rustica*, acum bineînțeles căzută în ruină¹⁰⁶.

La rîndul ei, populația daco-romană de la vest de linia amintită a preluat de la noii veniți în Transilvania mai ales podoabele de argint, obiecte la modă, în primul rînd caracteristicele fibule de argint cu semidisc, de origine nord-pontice, vehiculate și răspindite în Dacia de goți, care erau folosite alături de cele procurate din imperiul roman, ca fibulele cu piciorul întors, variante mai trzii, cele în cruce, cu capete de ceapă, foarte răspindite și altele. Două fibule de argint cu semidisc, de origine goto-pontică, de la Napoca¹⁰⁷, iar alte două, dintre care una de argint, și cealaltă din bronz, de un tip mai evoluat, datînd din prima jumătate a secolului al V-lea de la Apulum¹⁰⁸.

RĂSPÎNDIREA CREȘTINISMULUI LA DACO-ROMANI

Un fapt de o însemnătate deosebită care a avut loc în secolul al IV-lea este răspîndirea creștinismului în rîndurile populației daco-romane din fosta provincie Dacia. El a avut loc începînd cu epoca constantiniană, cînd condiții deosebit de favorabile au fost create creștinismului în Imperiu, cît și răspîndirii lui în afara acestuia. Ca urmare a încetării oricăror persecuții împotriva creștinilor și a recunoașterii lui de către Constantin cel Mare ca religie liberă, și a sprijinirii lui oficiale de către împărați împotriva păgînismului în declin, de-a lungul întregului mal drept al Dunării apar numeroase comunități creștine și în provinciile dunărene se întemeiază mai multe episcopate, ca de pildă la Marcianopolis, în Moesia Inferior, la Naissus, în Dacia Mediterranea, apoi la Sirmium, Siscia și Poetovio în Pannonia, iar curînd după aceea alte episcopate sînt documentate, de pildă la Tomi, și Odessos, pe litoralul pontic, la Durostorum, Appiaria, Abrittus, Sexanta Prista, Novae, Nicopolis în Moesia Inferior, la Oescus, Castra Martis, Ratiaria, Aquae, în Dacia Ripensis, la Vinimacium, Margum și Singidunum în Moesia Superior, la Mursa, Savaria, Scarbantia, Carnuntum în Pannonia¹⁰⁹.

Cuceririle din vremea lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi pe malul sting al Dunării, atît în Banat, cît și mai ales în Oltenia și Muntenia, au transplatat fără îndoială creștinismul și în aceste teritorii, deschizînd astfel totodată calea propagării lui și dincolo de granițele imperiului, prin misionari trimiși în *barbaricum* sau mai ales prin contactul direct și frecvent dintre locuitorii de pe cele două maluri ale Dunării, dintre cei care locuiau pe solul imperiului și cei de dincolo de hotarele acestuia.

Descoperiri creștine din secolele IV și VI se cunosc atît în Oltenia, la Drobeta, Sucidava și Romula¹¹⁰, cît și în Banat, la Băile Herculane, Virșeț și în alte cîteva localități¹¹¹. La Sucidava s-a descoperit, după cum am mai amin-

tit¹¹², o *basilică creștină* datînd din secolul al VI-lea, ca urmare, probabil a aplicării de către împăratul Iustinian a programului său de răspîndire a creștinismului și la nordul Dunării, despre care vorbește în Novella XI, amintînd, după cum iarăși s-a mai spus, și două centre bisericesti pe malul stîng al fluviului, la *Recliva* și *Litterata*¹¹³.

Răspîndirea creștinismului la populația daco-romană din fosta Dacie, începînd cu secolul al IV-lea, e dovedită în primul rînd de descoperirile de obiecte creștine. La Apulum e cunoscută o lucernă creștină de lut cu crucea latină pe disc¹¹⁴. Ca originară probabil de la Ampelum este baza de monument funerar pe care cineva, în secolul al IV-lea, a săpat semnul crucii peste figura unui delfin¹¹⁵, considerat a fi un simbol creștin. La Potaissa, gema cu scena Bunului Păstor¹¹⁶, iar altă gemă cu o reprezentare similară se păstrează în Muzeul Național din Budapesta și provine dintr-o localitate neprecizată din Transilvania¹¹⁷. La Napoca, apoi un monument funerar mai vechi, folosit ca sarcofag, e „încreștinat” în secolul al IV-lea prin săparea crucii în interiorul literei O din textul mai vechi al inscripției și adăugarea unor semne interpretate ca A și Ω pe monogramul păgîn *Opto S(it) T(ibi) T(erra) L(evis)*¹¹⁸. Dar cel mai important și mai semnificativ obiect creștin din secolul al IV-lea descoperit în Dacia este amintitul *donarium* de la Biertan¹¹⁹, alcătuit dintr-un disc de bronz în care e înscrisă crucea monogramatică a lui Cristos și o tăbliță (*tabula ansata*) pe care e săpată cu litere ajurate inscripția „*Ego Zenovius votum posui*”, adică „Am pus (această) danie eu Zenovius”, numele unui misionar oriental, se pare, care a dăruit candelabru; din care făceau parte cele două piese, comunității creștine din fosta Dacie sau altei biserici creștine, care ulterior a dăruit-o la rîndul ei comunității de la Biertan.

O altă mică lucernă de bronz, incontestabil creștină, se păstrează în Muzeul arheologic din Cluj, unde a ajuns din fostul muzeu de la Dej, fiind găsită într-una din așezările romane din împrejurimile acestui oraș, deci iarăși pe teritoriul fostei provincii. Lampa are în locul obișnuitului miner o cruce înscrisă într-un romb, purtînd în virf un porumbel, cunoscut simbol creștin¹²⁰. Lampa este de proveniență din Imperiu și anume din teritoriul din sudul Dunării, datînd din secolul al IV-lea¹²¹.

În schimb, nu este de loc sigur, așa cum a fost presupus pe baza unor analogii cu exemplare similare întregi, caracterul creștin al unui buton de bronz cu incrustație de argint, făcînd probabil parte dintr-o garnitură de centură, descoperit la Feisa, nu departe de Blaj¹²².

În legătură cu repartizarea geografică a descoperirilor creștine s-a făcut constatarea că la Dunărea de Jos ele nu apar decît pe teritoriul fostei Dacii, care a făcut parte odată din Imperiul roman¹²³. Constatarea e în primul rînd valabilă pentru secolul al IV-lea și ea întărește convingerea că aceste descoperiri de factură creștină au aparținut de fapt populației romane. Pe teritoriul Transilvaniei, în acest secol nu cunoaștem nici un singur obiect de caracte-

ter creștin care să poată fi atribuit goților. Aceștia par să fi rămas în secolul al IV-lea la vechile credințe păgine. Încercările de evanghelizare a goților, făcute fără prea mult succes, de care vorbesc numeroase izvoare literar-istorice, se referă numai la goții care locuiau la est de Dacia, aproape de gurile Dunării. Convertirea generală a vizigoților la creștinism a avut loc abia după așezarea lor la sudul Dunării, pe teritoriul Imperiului, în anul 376¹²⁴.

Ușurința cu care s-a răspândit creștinismul la populația daco-romană din Dacia în cursul secolului al IV-lea o putem înțelege mai bine dacă ținem seama de ceea ce F. Engels observa în legătură cu creștinismul primitiv, anume că el nu a ajuns o religie universală decît după ce a fost însușit de lumea greco-romană, al cărei produs dintre cele mai autentice este, cel puțin în această formă, și în a cărei sferă de idei s-a contopit¹²⁵.

În lumea greco-romană din secolul al IV-lea, creștinismul a găsit cele mai bune condiții economice și sociale pentru a prinde mai întîi rădăcini, cuprinzînd la început masele celor asupriți, cărora noua credință le promitea singura salvare posibilă în condițiile de atunci, chiar dacă ea era plasată într-o viață viitoare, și apoi, după ce a fost îmbrățișată și de păturile mai bogate, ale clasei suprapuse, pentru a deveni o religie universală. Dacă acum, în secolul al IV-lea, creștinismul s-a răspândit atît de repede și la populația daco-romană din Dacia, înseamnă că el a găsit și aici teren prielnic, datorită, pe de o parte situației grele în care se afla această populație, iar pe de altă parte datorită faptului că ea, deoarece făcuse o dată parte din imperiul roman, păstră încă vii tradițiile culturii romane moștenite, întreținută mai departe prin legăturile economice și culturale cu lumea romană din sudul Dunării. Faptul că ea continuă să vorbească limba latină a fost fără îndoială un alt factor care a facilitat răspîndirea creștinismului în rîndurile populației daco-romane din nordul Dunării.

Intr-adevăr, creștinismul primitiv răspîndit în secolul al IV-lea la daco-romanii din Dacia, este de formă latină. Un prim indiciu în această privință îl oferă factura obiectelor creștine din Dacia secolului al IV-lea. Studiul tipologic al acestor obiecte a dovedit că ele sînt originare din sudul Dunării, aflîndu-și adeseori cele mai bune analogii în provinciile dunărene ale Ilyricului latin, în Pannonia vecină și mai departe în Italia¹²⁶. Aceasta este în general orientarea economică și comercială a Daciei în secolul al IV-lea.

Dar mai mult poate, decît din factura obiectelor arheologice, caracterul latin al creștinismului primitiv al daco-romanilor rezultă însă în mod clar din originea latină a termenilor privitori la noțiunile fundamentale ale credinței creștine, păstrați pînă astăzi în limba poporului român, ca de pildă: *crux* (cruce), *domine deo* (dumnezeu), *christianus* (creștin), *sanctus* (sînt = sfînt, de pildă Sinnicoară, Sîmedru, Sintion, Sînvășii), *angelus* (înger), *basilica* (biserică), *Paschae* (Paște), *caseum ligare* (cișlegi), *carnem ligare* (cirnelegi), *communicare* (a cumineca) și altele. În măsura în care ele se pot data,

aceste cuvinte au intrat în limba daco-romanilor în secolul al IV-lea. Astfel, pare dovedit că postul numit *quadragesima* (păresimi) a fost introdus numai în secolul al IV-lea, deci, numai atunci a putut lua naștere și cuvântul care-l denumește și firește tot numai atunci el a putut fi însușit și de daco-romani. Din secolul al IV-lea este și cuvântul *Crăciun*, derivat fie din *calationem*, fie din *creationem*. Cît privește apoi termenul de *basilica*, din care derivă în românește biserică, el s-a generalizat în Imperiu ca denumire a lăcașului de cult creștin numai începînd cu epoca lui Constantin cel Mare. Păstrarea lui în limba română dovedește că la daco-romani creștinismul s-a răspîndit mai tîrziu, numai în secolul al IV-lea, spre deosebire de celelalte regiuni ale Imperiului, unde era folosit mai devreme cuvîntul *ecclesia*, rămas în celelalte limbi romane. Tot în secolul al IV-lea cuvinte existente mai dinainte în limba daco-romanilor au primit o semnificație nouă, creștină, ca de pildă *lex* (lege, credință), *peccatum* (păcat), *paganus* (păgin), *presbyter* (preot), *pervigilium* (priveghiu), *draco* (drac) și altele¹²⁷.

Creștinismul introdus în secolul al IV-lea la daco-romani, după cum putem deduce atît din conținutul modest al descoperirilor arheologice, cît și din termenii latini din limbă, era de factură populară, propagat nu de misionari oficiali, ci răspîndit mai mult din om în om, prin contactul direct cu populația creștină din Imperiu. Populația daco-romană din Dacia nu a avut un „apostol“ căruia să i se atribuie în mod special conversiunea sa la creștinism. Nicetas din Remesiana nu pare să fi predicat și în nordul Dunării¹²⁸, cum s-a crezut pînă acum. Lipsit de organizare ecleziastică superioară, pe care o va primi mult mai tîrziu prin filiera slavo-bizantină, creștinismul primitiv al daco-romanilor se reducea la însușirea elementelor de bază ale noii credințe și la practica simplă a cultului, în mijlocul unor comunități mici, probabil fără legătură între ele și nesupuse vreunei anumite jurisdicții bisericești.

În Dacia, ca peste tot, creștinismul s-a altoit la daco-romani pe fondul de credințe mai vechi, păgîne, păstrate mai departe. Astfel au fost menținute de pildă numele unor sărbători păgîne, ca *Rosalia* (Rusalii) și *Florilia*¹²⁹.

DACO-ROMANII DUPĂ INVAZIA HUNILOR

Venirea hunilor și așezarea lor în cîmpia dintre Dunăre și Tisa a provocat panică în rîndurile populațiilor peste care au trecut, multe dintre ele fiind puse în mișcare și deplasate. Populația daco-romană din interiorul arcului carpatic s-a resimțit și ea puternic de această violentă invazie, ceea ce se reflectă în îngropările de tezaur care sfîrșesc cu monede de la Valentinian I. Se pare că, mai mare a fost pericolul pentru locuitorii care se mai adăposteau încă în vechile orașe romane. Acestea, sînt acum cu totul părăsite și numai sporadic, grupuri de populație mai poposesc uneori printre ruine, de cele mai

multe ori intemeindu-se noi așezări, în jurul fostelor orașe, ca de pildă la Napoca, Apulum, Micia etc. Cu toate acestea, în restul Daciei, situația existentă pînă aci nu se schimbă dintr-o dată. Descoperirile arheologice legate de deplasarea goșilor sau a altor seminții germanice, cum sînt tezaurele de la Crasna (j. Covasna) alcătuite din bare de aur stampilate (ultima efigie a lui Gratianus, 367—383)¹³⁰, de la Feldioara (j. Brașov)¹³¹, de la Valea Strimbă, constînd din obiecte de aur și argint, împreună cu monede care sfîrșesc cu solidi de aur din vremea lui Gratianus¹³², de la Velt¹³³ (j. Sibiu) și de la Simleul Silvaniei¹³⁴, rămîn toate, în afara liniei demarcaționale Mediaș-Palanca. Situația se schimbă abia începînd cu prima jumătate a secolului al V-lea, mai ales ca urmare a expedițiilor dunărene ale lui Attila, care întrerup temporar legăturile cu Imperiul roman. Probabil, încă sub dominația hunilor, gepizii se strecoară în Transilvania, pe valea Someșului și a Mureșului poate, și se așază pe teritoriul fostei provincii Dacia, alături de daco-romani¹³⁵. De acum înainte, deosebirile în cultura materială a autohtonilor daco-romani și a populațiilor migratoare se atenuază, alcătuiindu-se orizonturi culturale apropiate. Cu toate acestea, unele așezări din secolele III și IV își continuă existența, fie pe același loc, fie în apropiere imediată, și fie fără întrerupere, fie după oarecare timp, ca așezări noi, în care tradițiile daco-romane sînt dezvoltate mai departe, ca de pildă la Cipău¹³⁶, unde așezarea dăinuiește și în secolele V și VI, la Taga, unde așezarea din secolele IV și V e urmată de alta, din secolele VII și VIII¹³⁷, sau la Bratei, unde pe o întindere restrînsă de teren se succed în timp, din secolele IV și V pînă în secolele VI-VIII, cel puțin două așezări și două necropole, toate cu puternice tradiții daco-romane¹³⁸.

În aceste așezări, aparținînd autohtonilor daco-romani, obiecte de caracter creștin nu mai sînt semnalate. În schimb, descoperirile creștine apar sporadic în mediul atribuit popoarelor migratoare, atît pe teritoriul fostei provincii Dacia, de pildă în secolul al V-lea, la Apahida¹³⁹, sau mai tîrziu, în secolul al VII-lea, la Vereșmort (azi Unirea, j. Alba¹⁴⁰), cît și în afara lui, „extra provinciam“, de pildă la Luciu, în Muntenia¹⁴¹, sau la Tápiogyörgye, în Ungaria pe malul drept al Tisei, în dreptul confluenței Crișurilor¹⁴². Se știe de altfel și din alte surse, că gepizii se încreștinează în masă după biruința asupra hunilor, îmbrățișînd creștinismul de rit arian și avînd conducători ecleziastici proprii¹⁴³. E probabil, că creștinismul a facilitat și el apropierea dintre gepizi și daco-romani încreștinați mai de mult.

În ceea ce privește circulația monetară, după Valentinian, și mai ales după Gratianus (375—383), ea slăbește treptat, ca urmare, fără îndoială, a tulburărilor provocate de venirea hunilor și mai ales după expedițiile nimicitoare ale lui Attila, de-a lungul Dunării spre sfîrșitul domniei lui Theodosius (408—450), cînd capetele de pod ale Imperiului, de pe malul stîng al fluviului, au fost lichidate. Cu toate acestea, în tot timpul stăpînirii hunilor, în număr mai

mic, monedele romane continuă să se răspîndească și să circule în nordul Dunării. O învioreare a circulației monedelor romano-bizantine în nordul Dunării are loc după jumătatea secolului al V-lea, pe de o parte, ca urmare a desființării puterii hunilor de către gepizi, prin biruința de la Nedao, din anul 454, după moartea lui Attila, iar pe de altă parte, datorită activității desfășurate de Iustinian la Dunăre, cu care prilej sînt reconstruite și unele fortărețe de pe malul stîng al fluviului. Moneda bizantină din timpul lui Iustinian și a urmașilor săi, asanată și redevenită monedă de circulație universală, se răspîndește din nou în mare număr, în toate ținuturile de la nord de Dunăre. Ultimele tezaure monetare îngropate în Dacia, unul de la Firtus, mai de mult cunoscut¹⁴⁴ și altul de la Vădaș, la est de Tg. Mureș¹⁴⁵, se încheie amîndouă cu monede de la Heraclius (610—641). De altfel, în cea mai mare parte tezaurele din perioada de după Valentinian I, constau numai din solidi de aur, care prevalează și în descoperirile de piese izolate. Interesant este de observat însă, că și în cursul secolelor V—VII, monedele de bronz, dar și de aur uneori, continuă să se găsească în localitățile cunoscute din epoca romană și imediat postromană, ca de pildă la Napoca, Potaissa, Micia, Sebeș, Hoghiz, Sînpaul (j. Harghita), Cristești, Cetea, Seica Mică, Singeorgiul de Cîmpie, Luna de Jos, Ocna Sibiului și altele¹⁴⁶, ceea ce pledează iarăși pentru continuitatea vieții în aceste așezări, locuite atît de îndelung de către populația daco-romană.

Din evoluția istorică, așa cum rezultă ca din cele arătate mai sus, pe baza știrilor literare și mai ales a descoperirilor arheologice și numismatice, concluzia mai generală care se desprinde este că în toată perioada de la retragerea stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Aurelian și pînă la sfîrșitul secolului al VI-lea populația daco-romană este prezentă pe teritoriul fostei provincii romane, impunîndu-se, în mijlocul evenimentelor adeseori tragice, ca singurul element etnic stabil și permanent, ca factor care a contribuit în mare măsură la dezvoltarea socială și culturală din teritoriile de la nordul Dunării.

Orașele își continuă într-un fel existența, numai pînă la invazia hunilor. După aceea, ele sînt părăsite de populația mizeră care se mai adăpostea în ele și cad în ruină, în așa fel, încît cu timpul chiar numele lor se pierde. Se știe că numele nici unui dintre vechile orașe romane nu s-a păstrat pînă astăzi. Încă la venirea slavilor, pe la începutul secolului al VII-lea, vechile nume ale orașelor romane erau uitate, de aceea, micile așezări întemeiate pe ruinele lor sau în imediata lor apropiere, de către slavi sau de slavo-români, primesc nume slave, derivate de la cuvinte însemnînd loc cu ruine, ca Grădiște, la Sarmizegetusa, Bălgrad (numele popular al orașului Alba Iulia pînă astăzi), la Apulum, sau *Moigrad* în apropierea ruinelor orașului și castrului de la Porolissum.

În locul orașelor, o dezvoltare mai mare iau satele, care, pînă la venirea hunilor, continuă pe cele din epoca romană în cea mai mare parte, întemeindu-se însă și altele noi. Mai lipsită de continuitate este viața satelor în perioada de după invazia hunilor, cînd ele se mută și se întemeiază din nou, uneori pe același loc, în funcție de împrejurările istorice generale și locale, prea puțin cunoscute nouă. O trăsătură caracteristică a dezvoltării comunităților daco-romane în secolele V și VI, o constituie preferința pentru produsele de import din Imperiu și pentru monedele romano-bizantine. Răspîndirea acestora e favorizată de legăturile strînse, rareori întrerupte, cu Imperiul și cu populația romană din sudul Dunării. O dată cu produsele materiale, se răspîndesc și elementele spirituale, ale credinței creștine mai ales. Pînă la expedițiile hunilor conduși de Attila la Dunăre, adică pînă spre mijlocul secolului al V-lea, aceste legături sînt orientate mai mult spre teritoriile de limbă și cultură latină ale Imperiului, spre provinciile Illyricului și spre Italia de nord. După aceea însă, ca urmare și a decăderii părții de apus a Imperiului roman și a destrămării unității politice și economice a Illyricului latin, vechile legături nu se mai pot relua. Ca urmare, chiar în domeniul creștinismului, daco-romanii au rămas în afara inovațiilor introduse în biserica creștină de limbă latină. De aceea, de pildă, limba română a păstrat termenul mai vechi, introdus la ei în epoca constantiniană, de *basilica* (biserică), în loc de *ecclesia* impusă oficial ceva mai tîrziu de părinții bisericii latine și păstrat pînă astăzi în celelalte limbi romanice.

Și în domeniul schimburilor economice de altfel, întreg teritoriul carpatodanubian se îndreaptă, începînd de pe la mijlocul secolului al V-lea, spre Bizanț, intrînd în sfera de expansiune comercială a acestuia. Semnificative în privința noii orientări a legăturilor economice ale populațiilor de la nordul Dunării spre Bizanț, sînt cele două lămpi de bronz amintite, de la Luciu și de la Tápiógyörgye, (Ungaria), amîdouă de origine egipteană, ajunse prin intermediul Bizanțului. Această expansiune economică și comercială ajunge la apogeu pe timpul împăratului Iustinian și continuă pe vremea urmașilor săi, ceea ce se oglindește în marele număr de produse și monede bizantine descoperite în Dacia și în ținuturile învecinate. Pentru populația daco-romană, ca și pentru celelalte populații aflătoare sub dominația avarilor de altfel, aceste legături se întrerup curînd după începutul secolului al VII-lea, o dată cu prăbușirea limesului romano-bizantin de pe Dunăre și revărsarea slavilor la sud de fluviu.

Cercetările arheologice efectuate în ultimii ani la est și sud de Carpați, deci în teritoriile care nu au făcut parte din Dacia și în genere nu au aparținut Imperiului roman, par să dovedească formarea și în aceste regiuni a unor culturi materiale caracterizate tocmai prin valorificarea elementelor de tradiție romană sau de import din Imperiu, prin aceasta ele deosebindu-se de culturile aparținătoare popoarelor migratoare și ca urmare ele urmînd

să fie atribuite foarte probabil populației autohtone, adică carpo-dacilor, antrenată și ei pe calea romanizării, cel puțin în ceea ce privește cultura lor materială.

Constatăm, prin urmare, nu dispariția totală a romanității din nordul Dunării, ci o continuitate de viață a daco-romanilor de pe teritoriul fostei provincii Dacia și chiar o extindere a ei în teritoriile Munteniei și Moldovei. Se impune deci concluzia că procesul de romanizare, în fosta Dacie și în ținuturile de la nordul Dunării, nu a încetat o dată cu retragerea stăpînirii romane pe vremea lui Aurelian, ci, în condiții istorice schimbate, el a continuat și după aceea, pînă cel puțin la începutul secolului al VII-lea, răstimp în care, cu scurte intermitențe, legăturile cu Imperiul roman, apoi bizantin, și cu populația romanică din sudul Dunării, s-au desfășurat cu intensitate. Romanitatea din fosta Dacie, împreună cu celelalte populații străvechi de la Dunărea de Jos, antrenate și ele în procesul de romanizare, a primit mereu noi impulsuri de la romanitatea din sudul fluviului. Dunărea a constituit în tot acest timp artera de unire și axa de permanent contact dintre romanitatea de pe cele două maluri ale sale. Datorită acestor legături, populația daco-romană a putut să-și păstreze ființa sa aparte, în mijlocul popoarelor de origine și structură atît de variată, care s-au perindat pe pămîntul Daciei în aceste secole de frămîntări și de dese schimbări. Populația daco-romană și-a putut probabil chiar îngroșa rîndurile cu elemente ale dacilor liberi, aflați pe cale de romanizare și chiar cu elemente răslețe, desprînse din masa popoarelor migratoare. La începutul secolului al VII-lea populația daco-romană era deci bine încheșată și destul de numeroasă, spre a ieși biruitoare în noua fază istorică în care intră, aceea a conviețuirii cu slavii. Oricît s-ar părea de curios, în timpul celor două sau trei veacuri care au urmat, populația daco-romană de la nordul Dunării a asimilat pe slavii cu care a conviețuit, spre deosebire de ceea ce s-a întîmplat la sud de marele fluviu, în Peninsula Balcanică, unde slavii, pătrunși în mai mare număr, au dislocat elementele romanice, împingîndu-le în diferite direcții, și au asimilat restul populațiilor mai vechi, ca și pe cele venite și așezate mai tirziu acolo.

NOTE

¹ Procopius, *De aed.*, IV, 6.

² *RIR*, X, 1940, pp. 216—225.

³ *OR*², p. 382, nr. 13.

⁴ *Not. Dign. Or.*, XLII, 39.

⁵ *CIL*, III, 6241 (= 8068 a) = *ILS*, 911 și *OR*², p. 405 sq. nr. 166—173.

⁶ *O*³, p. 423, nr. 309.

- ⁷ *CIL*, III, 8074, c-1.
- ⁸ Cf. *SCIV*, IX, 1958, p. 376.
- ⁹ Baehrens, | *Pan. Lat.*, VIII, 3.
- ¹⁰ Cf. D. Tudor, in *RIR*, XI–XII, 1941–2, pp. 134–148; *idem*, *OR*², p. 338 sqq.; *Ist. Rom.*, I, p. 652 sqq.
- ¹¹ Aurelius Victor, *De Caes.*, 41.
- ¹² Cf. *RIR*, XI–XII, 1941–2, p. 146 cu n. 2.
- ¹³ Amm. Marcellinus, XVII, 12–17; *Exc. Valesiana*, VI, 32; Eusebius *Vita Constantini*, IV, §6; Hieronymus apud Eusebius, *Chron.*, la anul 334. Cf. C. Pat-sch, *Banater Sarmaten*, in *Anzeiger der Wiener Akademie*, Phil.-hist. Klasse, XXVII, 1925, pp. 181–7; *SCIV*, II, 2, 1951, pp. 183–8.
- ¹⁴ Iulianus, *Caes.*, cap. XXIV; Eusebius, *Vita Constantini*, I, 8.
- ¹⁵ *Not. Dign. Or.*, XLII, 37.
- ¹⁶ *Ibidem*, XLVII, 16 și 34.
- ¹⁷ *Ibidem*, VIII, 13 sq.
- ¹⁸ *CIL*, III, 14496,2 și *SCIV*, IX, 1958, p. 374 sqq.
- ¹⁹ *Not. Dign. Or.*, XLI, 31 sq., cf. *RE*, IV, c. 1760 și E. Swoboda, *Forschungen am Obermoesischen Limes* (Schriften der Balkankommission, Antiqu. Abt. X), Wien-Leipzig, 1939, p. 6 sqq.
- ²⁰ *SCIV*, IX, 1958, p. 376 sqq.
- ²¹ *FHG*, IV, p. 72; cf. *RE*, IV, c. 957, nr. 7.
- ²² *Rep. Arh. s.v. Orșova*.
- ²³ ercetări inedite.
- ²⁴ Tocilescu, p. 140; *RIR*, III, 1933, p. 32 sqq.; *ArchRoum.*, p. 20 sqq., cf. *OR*², p. 355 sqq.
- ²⁵ *De adm. imp.* XL, ed. Bonn, 1840, p. 173.
- ²⁶ *Codex Theodosianus*, VI, 35; *Chronicon Paschale*, în *Monumenta Germaniae Historica*, IX, *Cronica minora*, ed. Th. Mommsen, Berlin, 1892, p. 233.
- ²⁷ *Cohen*³, VII, p. 285, nr. 483, și p. 332, nr. 1; cf. *Zeitschrift für Numismatik*, XXXVI, 1926, p. 161 sqq.
- ²⁸ *AO*, XIII, 1934, p. 107 sqq., Cf. *RIR*, XI–XII, 1941–2, p. 136 sq.; *OR*³, p. 338 sqq.; D. Tudor, *Sucidava*, 1965, p. 74 sqq.
- ²⁹ *AO*, XIII, 1938, p. 19 sqq. = *Serta Hoffleriana*, Zagreb, 1940, pp. 241–247.
- ³⁰ *RIR*, XI–XII, 1941–2, p. 145 sqq.; *OR*³, p. 343; D. Tudor, *Sucidava*, 1965, p. 79.
- ³¹ *RIR*, XV, 1946, p. 432 sqq.
- ³² Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 32.
- ³³ Procopius, *De aed.*, IV, 7.
- ³⁴ *Cohen*³, VII, p. 327, nr. 89–92.
- ³⁵ Amm. Marcellinus, XXVII, 5.
- ³⁶ *Apulum*, V, 1965, p. 145.
- ³⁷ Amm. Marcellinus, XVII, 12–13; cf. *SCIV*, II, 2, 1951, p. 185 sq.
- ³⁸ *RIR*, XV, 1945, p. 149 sqq.; D. Tudor, *Sucidava*, 1965, pp. 101–104.

- 9 Procopius, *De aed.*, IV, 5–6.
- 10 *Corpus iuris civilis*, ed. Schoel-Kroll, Berlin, 1895, p. 94.
- 11 Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 32.
- 12 *OR*², p. 363.
- 13 D. Tudor, *Sucidava*, 1965, p. 105 sqq.
- 14 D. Tudor, *Prima basilică creștină descoperită în Dacia Traiană*, Iași, 1948, vezi și idem, *Sucidava* (1965), pp. 109–114.
- 15 „Dacia“, N.S., IV, 1960, p. 541, sqq., D. Tudor, *Sucidava* (1965), pp. 115–117.
- 16 *Theophilact Simocatta*, VII, 4, 8–5,5.
- 17 D. Tudor, *Sucidava* (1965), pp. 122–124.
- 18 Vezi *Ist. Rom.*, I, cap. VI, *Formarea limbii și a poporului român*, pp. 775–809 și C. Daicoviciu, E. M. Petrovici, G. H. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, București, 1963 (Bibliotheca Historica Romaniae, I).
- 19 Bibliografia mai importantă cu privire la problema continuității daco-romane este următoarea: C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936–1940, pp. 200–270; M. Macrea, *Monetele și părăsirea Daciei*, *ibidem*, pp. 271–305; Daicoviciu, p. 191 sqq.; M. Macrea, *Populația daco-română în Dacia după retragerea aureliană*, în *Ist. Rom.*, I, pp. 615–637; *PCDAN*, pp. 103–198.
- 20 „Dacia“, III–IV, 1927–1932, p. 527, *ACMIT*, IV, 1932–8, pp. 370, 383, 388.
- 21 *ACMIT*, IV, 1932–8, p. 403.
- 22 *AÉRT.*, XVII, 1897, p. 288.
- 23 *AISC*, IV, 1941–3, p. 165 sqq.; „Dacia“, IX–X, 1943–4, pp. 507–511; *SCIV*, V, 1954, p. 480 sqq.
- 24 K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 48 sqq.
- 25 *ActaMN*, II, 1965, p. 222 sq., 250 sq., 253.
- 26 *Apulum*, IV, 1961, p. 222 sqq.
- 27 *AISC*, II, 1933–35, p. 206 sq.
- 28 *RIR*, XVI, 1946, p. 51 sqq.
- 29 *PCDAN*, p. 173.
- 30 *AISC*, II, 1933–5, p. 199 sqq.
- 31 *AISC*, II, 1933–5, p. 300; K. Horedt, *Contribuții*, p. 39, *SCN*, III, 1960, p. 442.
- 32 *ActaMN*, I, 1954, pp. 204–206; *SCIV*, XV, 1964, pp. 141–143.
- 33 *SCIV*, VI, 1955, p. 668, n.1 și K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 73, fig. 21, 1 și 3 și p. 75 sq.
- 34 *DolgCluj*, VI, 1915, p. 51 sqq.; cf. *Sargetia*, II, 1914, p. 51 sqq.
- 35 *ActaMN.*, I, 1964, pp. 218 și 222.
- 36 *IstRom.*, p. 615 și *PCDAN*, pp. 114–116.
- 37 „Dacia“, N.S., II, 1958, pp. 467–472.
- 38 *AISC*, III, 1936–1940, p. 300.
- 39 *CCRH*, 1956, p. 105.
- 40 *AKözl.*, XIII, fasc. II, 1879, p. 68.

- ⁷¹ *AISC*, IV, 1941—3, pp. 10—16; *AÉrt*, III, 1942, p. 252 sqq.; D a i c o v i c i u, p. 254 sq.; *RJR*, XIII, 1943, fasc. 3, p. 31 sqq.; „Dacia“, XI—XII, 1945, 1947, p. 281 sqq.
- ⁷² Vezi *AISC*, III, 1936—1940, p. 299 sqq.; K. H o r e d t, *Contribuții*, pp. 11—40; *IstRom.*, I, p. 620 sqq.; *PCDAN*, p. 104 sqq., 160 sqq.
- ⁷³ Vezi bibliografia din nota precedentă.
- ⁷⁴ *ActaMN*, I, 1964, p. 358, nr. 73; *PCDAN*, p. 123, nr. 16.
- ⁷⁵ *ActaMN*, I, 1964, p. 360, nr. 98.
- ⁷⁶ I. H a m p e l, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, III, Braunschweig, 1900, p. 54 sq.; *RJR*, XVI, 1946, p. 91.
- ⁷⁷ Z. S z é k e l y, *A komolói erődített római tábor*, Cluj, 1943, pp. 31—32, cu pl. XI, XII, 1, XIII, 14.
- ⁷⁸ *ActaMN*, I, 1964, p. 357, nr. 71.
- ⁷⁹ *MCA*, V, 1959, p. 233 sqq.; VI, 1959, p. 523, sqq.; VIII, 1962, p. 633 sqq.
- ⁸⁰ *SCIV*, XIII, 1962, pp. 153—6.
- ⁸¹ *Ibidem*, p. 155 și *ActaMN*, I, 1964, p. 355, nr. 55 a.
- ⁸² *PCDAN*, p. 106 sqq.
- ⁸³ Cercetări inedite, făcute de D. Protase.
- ⁸⁴ *IstRom.*, I, p. 617, fig. 152, pp. 635, 704; *Studii*, XV, 1962, pp. 1431—4; *RRH*, III, 1964, p. 400 sq.; „Dacia“, N.S., VIII, 1964, p. 398, nr. 99 și IX, 1965, p. 483, nr. 89.
- ⁸⁵ *AISC*, III, 1936—1940, p. 295 sqq. Pentru tezaurul de la Nireș, descoperit după aceea, vezi *SCN*, I, 1957, p. 149 sqq.
- ⁸⁶ A u r. V i c t o r, *Caesares*, 39, 43; *Consularia Constantinopolitana*, la anul 295 (*MGH* IX, 230); A m m. M a r c e l l i n u s, XXVIII, 1, 5; E u t r o p i u s, IX, 25, 2.
- ⁸⁷ I. H. C r i ș a n, *Din activitatea științifică a Muzeului raional Mediaș*, III, 1955—6, p. 40—41.
- ⁸⁸ *MCA*, VI, 1959, pp. 191—199, VII, 1962, pp. 179—181, 188, VIII, 1962, pp. 325—328; cf. *Ist. Rom.*, I, p. 293.
- ⁸⁹ *MCA*, VII, 1961, p. 184 sq., VIII, 1962, p. 136 sq.
- ⁹⁰ *SCIV*, V, 1954, p. 220 sqq., VI, 1955, p. 658 sqq., 16, 1965, p. 501 sqq.
- ⁹¹ *SCIV*, 16, 1965, p. 501 sqq.
- ⁹² *AAPhilHistPh.*, p. 162.
- ⁹³ *PCDAN*, p. 106 sq.
- ⁹⁴ *Ibidem*, p. 123; cf. H. D a i c o v i c i u, *Dacii*, p. 248.
- ⁹⁵ *Ist. Rom.*, I, p. 684 sq.
- ⁹⁶ *DolgCluj*, III, 1912, pp. 250—367.
- ⁹⁷ *DolgCluj*, VI, 1915, pp. 226—325.
- ⁹⁸ *Studii*, II, 1949, pp. 110—116.
- ⁹⁹ *MCA*, VI, 1959, p. 614, cu fig. 7—8; *Probl. Muz.*, 1960, p. 241 sq.
- ¹⁰⁰ Vezi *MCA*, I, 1953, p. 213 sqq.; *Ist. Rom.*, I, p. 637 sqq.; *SCIV*, XII, 1961, p. 253 sqq., XVI, 1965, p. 673 sqq.; G. D i a c o n u, *Tirgșor, necropola din sec. III-IV e.n.*,

- București, 1965; B. Mitrea-C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966.
- ¹⁰¹ *DolGCluj*, III, pp. 250–367; cf. *AISC*, III, 1936–1940, p. 266.
- ¹⁰² *DolGCluj*, VI, 1915, p. 282 sq., cu fig. 44; cf. *Sargetia*, II, 1941, p. 50.
- ¹⁰³ *Mannus*, 30, 1938, p. 122 sqq.
- ¹⁰⁴ Daicoviciu, p. 244 sq.; *IstRom.*, I, p. 634.
- ¹⁰⁵ Mannus, loc. cit.; *IstRom.*, I, p. 688.
- ¹⁰⁶ *Studii*, II, I, 1949, pp. 110–196.
- ¹⁰⁷ K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 73, fig. 21, 1 și 3 și p. 78, n. 1, nr. 10.
- ¹⁰⁸ Mannus, 30, 1938, p. 127, cf. *SCIV*, V, 1954, p. 491, cu fig. 1/4.
- ¹⁰⁹ Pârvan, *Contribuții*, p. 8 sqq.
- ¹¹⁰ *OR*², p. 370.
- ¹¹¹ „Dacia“, XI–XII, 1945–7, p. 301.
- ¹¹² Vezi mai sus nota 44.
- ¹¹³ Vezi mai sus p. 451.
- ¹¹⁴ „Dacia“, IX–X, 1941–4, pp. 507–511.
- ¹¹⁵ Vezi mai sus p. 454.
- ¹¹⁶ Vezi mai sus p. 454.
- ¹¹⁷ *Studii Teologice*, X, 1958, p. 312 sq.
- ¹¹⁸ Vezi mai sus p. 455.
- ¹¹⁹ Vezi mai sus p. 456.
- ¹²⁰ *KözlCluj*, IV, 1944, p. 89 sqq.
- ¹²¹ „Dacia“ XI–XII, 1945–7, p. 295 sqq.
- ¹²² *AVSL*, XIII, 1876, p. 335; K. Horedt, *Contribuții*, fig. 3,1.
- ¹²³ C. Daicoviciu, în *Studii*, I, 1948, pp. 123–127; idem, în *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 123 sq.
- ¹²⁴ J. Zeille, *Le premier établissement des Goths chrétiens dans l'Empire d'Orient*, extras din *Mélanges à M. Gustave Schlumberger*, Paris, 1924.
- ¹²⁵ Fr. Engels, *Istoria creștinismului primitiv*, în Marx-Engels, E.S.P.L.P., București, 1958, pp. 291 și 311.
- ¹²⁶ „Dacia“, XI–XII, 1945–7, p. 284 sqq.
- ¹²⁷ Vezi H. Mihăescu, în *Recueil d'études romans*, Bucarest, 1959, p. 163, idem, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, passim.
- ¹²⁸ *RHSE*, XXIII, 1946, pp. 99–117.
- ¹²⁹ W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia*, în *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, LX, 1868, pp. 351–404; Pârvan, *Contribuții*, pp. 111–116; H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 225.
- ¹³⁰ *CIL*, III, 8080; *ErdMüz*, IV, 1887, pp. 337–357; *AÉrt*, VII, 1887, pp. 392–395; *AEM*, XII, 1888, pp. 1–24, 66–73; *NZ*, XX, 1888, pp. 19–46; *Zeitschrift für Numismatik*, XVI, 1888, pp. 351–358; *AÉrt*, VIII, 1888, pp. 39–50, 77–9, 184.
- ¹³¹ *Numizmatikar* (Belgrad), 2, 1935, pp. 19–20 și *RevMuz*, II, 1965, pp. 9–14. E vorba despre alte cinci bare de aur intru totul similare celor de la Crasna, descoperite, cum

se afirmă, în două rânduri, la 1880 și prin 1934. Noi credem însă că nu este exclusă posibilitatea ca și aceste bare să facă parte din aceeași descoperire mai veche de la Crasna.

¹⁹² *Folia Arch.*, V, 1945, pp. 95—99.

¹⁹³ *KözlCluj*, I, 1941, pp. 125—127, cu pl. I.

¹⁹⁴ J. H a m p e l, *Alterthümer des früheren Mittelalters in Ungarn*, II, Braunschweig, 1905, pp. 15—39; N. F e t t i c h, *Der zweite Schatz von Szilágyosmlyó*, Budapest, 1932.

¹⁹⁵ Vezi *Ist. Rom.*, I, p. 704 sqq., cu bibliografia de la p. 726 sq.

¹⁹⁶ *SCIV*, V, 1954, pp. 220—222, VI, 1955, pp. 658—661.

¹⁹⁷ *SCIV*, 17, '1966, p. 720, nr. 84.

¹⁹⁸ Vezi mai sus nota 84 și „Dacia“, IX, 1965, p. 483, nr. 89; *SCIV*, 17, 1966, p. 720, nr. 86.

¹⁹⁹ J. H a m p e l, *op. cit.*, II, pp. 39—43 și III, pl. 32—36.

²⁰⁰ *Germania*, 18, 1934, pp. 123—130.

²⁰¹ V. P â r v a n, *Știri noi din Dacia Malvensis*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, t. XXXVI, București, 1913, p. 30, cu pl. IX, fig. 2 a.

²⁰² *Folia Arch.* I—II, 1939, pp. 110—115.

²⁰³ *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, III, 1924—5, pp. 327—376.

²⁰⁴ J. F. N e i g e b a u r, *Dacien. Aus den Überresten des klassischen Alterthums*, Kronstadt (Brașov), 1951, p. 257; *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 62, 1939, pp. 59—78.

²⁰⁵ *AErt.* XII, 1892, p. 188.

²⁰⁶ K. Horedt, *Contribuții*, pp. 11—40; *PCDAN*, p. 158 sqq.

A

- Abdera 324
 ab instrumentis censualibus 160
 Abonotichos (oraş) 374
 Abrittus 442, 445
 Abrud 108, 154, 301
 absidata 161
 Acceptus 314
 Acidava (Enoşesti j. Olt) 153, 469
 Acilius Sabini f. Dubitatus 213
 Achile 358
 Achilleus 255
 Acornion di Dionysoplis 20
 Acrasus (oraş in Lidya) 324
 acta (instrumenta) 160
 actarius 180, 190, 276, 295
 actarius legati legionis XIII G., 190
 actores 314, 341
 Adamclisi, 23, 39
 ad ducenum sestertiorum stipendium trans-
 latus 74
 adiutor officii corniculariorum 190, 199
 adiutores tabularii 299
 Ad Nutrium (Butoiesti) 153
 Ad Mediam 46, 57, 81, 87, 141, 152, 161,
 163, 182, 187, 193, 275, 363, 364, 367,
 373, 443, 448, 449, 450
 Ad Pannonios (Teregova) 46, 152
 Adrasteia (zeiţă) 157
 adsignatus 252, 293
 adsignatio 112, 252
 adsignatio viritim 112, 121
 Adrastia 372, 384
 Aesculap (Ascteprios) 60, 149, 160, 183,
 187, 347, 355, 362, 374, 380, 382, 443
 aedes 126, 317
 aediles 139, 200
 Aedes Augustalium 121, 144, 346, 347, 381
 aedilis coloniae Napocae 200
 Aelia Gemella 82
 Aelia Hygia 344
 P. Aelia Iuliana Marcella 148, 274
 Aelia Saturnina 82, 364
 Aelia Vindia 383
 Aelia Victoria 273
 aerarium militare 341
 arena 348
 M. Aelius Antonius decurio coloniae Napo-
 cae 141
 Aelius Antipater 272, 277, 383
 Aelius Antipater Marcellus 274
 P. Aelius Arrianus Alexander, 323
 P. Aelius Ariortus 280
 Aelius Aristides 54, 281
 Aelius Artemidorus, 381
 Aelius Atticus 306
 C. Aelius Atilianus decurio ex singularibus
 consularis 210
 Aelius Caesar 45
 L. Aelius Candidinus 198
 Aelius Catus, 21
 Aelius Constans 77, 78, 204
 P. Aelius Crescens duplicarius curator
 equitum singularium 210
 Aelius Diogenes 157
 P. Aelius Euphorus 306
 P. Aelius Gemellus vir clarissimus 82
 Aelius Germanus 362
 P. Aelius Hammonius Iunior 380
 P. Aelius Honoratus praefectus cohortis IIII
 Hispanorum domo Roma 202
 Primus Aelius Ionicus negotiator 273, 322
 Aelius Iulius 294
 Aelius Iulius Iulianus 344
 F. Aelius Longinus 188
 P. Aelius Marcianus 210
 P. Aelius Marus 276, 298, 306
 P. Aelius Maximus 60, 272, 294, 378, 383
 Aelius Primitivus 272
 Aelius Probus 382
 M. Aelius Proculinus 441
 P. Aelius Rufinus 318
 P. Aelius Sempronius Lycinus 84
 P. Aelius Septimius Audeo 199

* Indicele a fost elaborat de ILIE GANCEA.

- Aelius Septimius Romanus 190, 199
 Aelius Sostratus 87, 299
 P. Aelius Stepanus 371
 P. Aelius Strenuus 140, 272, 298, 306, 383
 P. Aelius Syrus 382
 Publius Aelius Theimes 255
 Aelius Terentianus 138
 Publius Aelius Ulpius 344
 P. Aelius Valerianus 316, 317
 M. Aemilius Bassus, praefectus coh. I
 Brittonum milliariae Ulpiae torquatae
 c. R. 203
 L. Aemilius Carus 73, 74
 Africa 59, 75, 78, 189, 203, 211, 219, 254,
 255, 267, 275, 366, 383
 agens curam stationis 191
 agens sub signis 200, 201
 agens sub signis Samum cum regione
 agens vice praesidis 83, 89, 444
 ager 222, 226
 ager publicus 111, 112, 113, 252, 253, 276
 ager privatus optimo iure 112
 ager stipendiarius 115
 ager viritanus 113
 Aghires 472
 agrimensores 32, 111
 agri quaestorii 113
 Agnaviae (Zăvoi) 152
 Aiton 123, 294, 472
 Aiud 450, 472
 Alexandrianus 322
 Alexandria (Egipt) 324
 alae 201
 ala I Aravacorum 65
 ala I Asturum 206, 232
 ala I Batavorum milliaria 206, 217
 ala I Bosporanorum milliaria 206, 217,
 229
 ala I Britannica C.R. (= I Flavia Augusta
 Britannica milliaria C.R. bis torquata)
 206, 216
 ala I Contariorum 66
 ala I Ulpia Dacoum 206
 ala I Vespasiana Dardanorum 206, 216
 ala I Claudia Gallorum Capitoniana 206,
 232
 ala I Gallorum 206, 216, 217
 ala I Gallorum et Bosporanorum 206, 217
 ala II Gallorum et Pannoniorum 206
 ala I Hispanorum 206
 ala I Hispanorum Campagonum 80, 206,
 217, 371
 ala I Hispanorum Campagonum Anto-
 niana 85, 204, 205
 ala I, Illyricorum (ala nova Illyricorum,
 ala Electorum) 206, 217
 ala milliaria 206, 216
 ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum
 206, 216
 ala Palmyrenorum Prolissensium 206, 216
 ala II Pannoniorum 44, 58, 214, 232,
 378, 449
 ala I civium Romanorum 206
 ala I Siliana C.R. 65, 123, 138, 204, 205,
 206
 ala Thracum 206, 216
 ala Frontiniana (Tungrorum) Alexandriana
 92
 ala I Tungrorum Frontiniana Antoniana
 85, 206, 232, 376
 Alamanicus 86
 Albanum (localitate) 197
 Albertini, E. 83
 Albota 233
 album augustalium 143, 382
 album decurionum 137, 201
 Alburnus Maior (Roșia Montană) 69, 146,
 154, 161, 230, 252, 255, 262, 265, 272,
 276, 280, 299, 300, 301, 302, 311, 327,
 343, 360, 361, 362, 365, 370, 375
 Alexander (fals profet) 374
 Alexandru Macedon 42
 Alföldi A. 127, 196
 Alincum 153
 Almaș (jud. Hunedoara) 154, 155
 Almașul, riu 108, 231
 Almașul Mare, localitate, 146, 302, 436
 Alpes (provincii alpine) 211
 Alpi (munții) 70, 442
 Altheim, Fr. 455
 Altinum 63
 Alun 305
 Alutus 259
 Ambiurus 315
 Amphipolis 324
 amphiteatrum 58
 amphiteatrum castrense 348
 Ammianus Marcellinus 310, 467
 amissio Daciae 446, 447, 451, 452, 453
 amissio Raetia 451
 Amisus 324
 Amonium 324
 Ammon 357, 376
 Ampelum (Zlatna) 77, 78, 87, 89, 108,
 124, 132, 164, 186, 196, 197, 208, 252,

- 255, 259, 273, 275, 276, 299, 300, 308,
 322, 323, 361, 362, 363, 364, 367, 370,
 471, 477
 Ampliatius 160
 Ampoiul 131, 154, 299, 301, 308
 Ampoița 186, 308
 Anastris 187
 T. Aneharius Octavius 321
 Anchialus 324
 Ancona 156
 angeli 374, 478
 Augusta Treverorum 322—323
 Angustia (Brețcu) 37, 48, 67, 75, 109,
 153, 154
 angusticlavi 180
 Annia Lucillia 114, 275
 Ansamensium 114
 Anicetus 255
 L. Annius Fabianus (gubernator al Daciei
 superioare) 57
 annona 143, 296, 326
 Antiochia (Siria) 324
 Antipater 255
 antistes 197, 381
 Antonia din Pergam 344
 Antoninii 117, 134, 280, 282, 355
 L. Antonius Apollinaris 125
 T. Antonius Claudius Alphenus Arignotus
 203
 M. Antonius Fabianus 161
 C. Antonius Hybrida, 21
 L. Atonius Marinianus 88
 Antonius Maximus, sexagenarius prin-
 cipalis praetorii 366
 Antoninus Pius, 48, 51, 52, 54, 55, 57,
 58, 60, 66, 73, 75, 76, 122, 129, 133, 140,
 161, 184, 188, 208, 209, 216, 223, 253,
 255, 267, 281, 317, 324, 348, 369, 374,
 385
 G. Antonius Rufus 161, 164, 315
 P. Antonius Super 144, 315
 P. Antonius Valens 141
 M. Antonius Valentinus 127, 383
 Augustalis municipii Aelii Hadriani 123,
 382
 Apahida 294, 363, 480
 Apalaustus 272, 302
 apparitores 141
 M. Apicius Tiro 187
 Apo 151, 152
 Apoldul Mic 450
 M. Apollinaris Iulius 300
 Apollo 185, 355, 362, 380, 382
 Apollo Augustus 73
 Apollo Grannus 377
 Apollo Pythius 373
 Apollodor din Damasc 122, 157, 158, 345,
 467
 Apollonia, 19, 21, 255, 324
 Apulum (Alba Iulia) 33, 39, 47, 48, 55,
 60, 61, 64, 66, 68, 73, 74, 77, 78, 81,
 82, 87, 108, 113, 126, 134, 140, 144,
 151, 152, 154, 157, 160, 161, 182, 183,
 184, 186, 187, 188, 190, 192, 194, 195,
 196, 200, 203, 210, 215, 220, 228, 230,
 232, 252, 253, 254, 259, 262, 265, 272,
 273, 274, 275, 276, 277, 282, 294, 295,
 296, 298, 299, 305, 310—322, 323, 324,
 326, 328, 340, 342, 344, 350, 354, 358,
 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367,
 370—377, 380—385, 436, 441, 442, 443,
 450, 451, 455, 470, 471, 472, 475, 476,
 477, 480, 481
 ara Augusti 117
 Aradul Nou 182, 230, 347, 381
 Arabicus 86
 arca 347
 Arcadius 471
 Arcăr (Bulgaria) 465
 arcarius 160
 Arcidava (Vărădia) 23, 38, 108, 152, 229,
 259, 262
 Archiud 473, 475
 Arretium 438
 argentarius 328
 Argeșul (riu) 468
 Avianus Augusti libertus 300
 Arieșul (riu) 52, 66, 154, 201
 Ariortus 318
 C. Arrius Antoninus 74
 M. Arrius Saturninus decurio municipii
 Hadriani Drobetensium 137
 armamentarium 227
 Armenia 42, 50, 370
 Armeniș (sat) 155, 156, 314
 Arpașul de Sus 263
 artes liberales 343—344
 Arutela (Poiana Bivolari — j. Vilcea)
 153, 232
 Asclepius 301, 315
 Asclepius Ascleiadis 322
 Septimius Asclepius Hermes, libertus nu-
 minis 273
 Aesculapi 273
 Asia 253, 324

- Asia Mică 123, 156, 212, 253, 254, 255,
322, 324, 325, 356, 367, 370, 372
- Asiani 253, 322
- Asiria 42, 50
- astingii 71, 72
- Asturia 208
- Asturum 215
- Atargatis 371
- Atenus 315
- Athena 361
- Attica 72, 276
- Attila 465, 468, 480, 481
- Sextus Attius Secundinus 139, 321
- Attis 357, 369
- atrium 227
- C. Atrius 195
- Ațel 261
- adiutores tabularii 160
- augures 380
- augustalis 142, 357
- augustalis coloniarum 143, 382
- augustalis coloniae Apulensis 144, 253,
320
- augustalis coloniae Dacicae 143
- augustalis coloniae patronus decuriae pri-
mae 143
- augustalis coloniae Sarmizegetusae metro-
polis 143
- augustalis coloniarum Sisciae et Sarmize-
getusae 143
- augustalis municipii 143
- Augustalis municipii Aurelii Apli(sic) 382
- augustalis municipii Septimii Apulensis
144, 318
- angusticlavii purpurei 137
- Augustopolis 188
- Augustus, 21, 30, 136, 182, 194, 195
- Aulus Gellius 135
- Aquae (Călanul de astăzi) 133, 145, 152
- Aquenris 362
- Aquila Fidus (procurator) 37, 58
- Aquileia 156, 188, 325
- aquiliferi 181
- Aquincum 47, 75, 127, 196
- a ureae 296
- aurei 326
- Aurelii Alexander et Flavius 322
- Aurelian (împărat roman) 110, 184, 195,
233, 328, 329, 366, 374, 386, 436, 444,
445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452,
454, 455, 464, 465, 466, 469, 470, 471,
472, 481, 483
- Aurelius Aurelius 31, 34, 51, 54, 56, 57,
58, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71,
73, 78, 83, 93, 107, 119, 126, 129, 152,
153, 161, 184, 185, 187, 188, 192, 209,
215, 218, 223, 255, 262, 266, 267, 271,
282, 299, 300, 317, 324, 340, 374, 382,
383, 443, 453
- Aurelius Adiutor 301
- Aurelius Antonius, curator equitum singu-
larium 213
- M. Aurelius Antoninus 38
- M. Aurelius Antoninus Caesar 304, 364
- T. Aurelius Aper 252
- T. Aurelius Aper Delmata 390
- G. Aurelius Atilianus 65
- Aurelius Aquila, decurio Patavisisis nego-
tiator ex provinciae Dacia 323
- Aurelius Bassinus 373
- Aurelius Calminus 132
- M. Aurelius Calpurnianus 376
- Aurelii Cassianus et Veteranus, frații 139
- Aurelius Castor 311, 340
- Aurelius Celsinianus 444
- M. Aurelius Chrestus 318
- M. Aurelius Comatius Super antistes 364
- M. Aurelius Crescentinus 192
- Aurelius Deciani filius Decianus 132
- M. Aurelius Decianus 214
- Aurelius Emeritus, evokatus Augusti nos-
tri 215
- T. Aurelius Flavinus 87
- Aurelius Gailus 370
- M. Aurelius Heraclitus 83, 162, 163
- Aurelius Ingenuus 197
- Aurelius Iulianus 342
- Aurelius Longinus 323
- Aurelius Marinus Bassus 340
- Aurelius Mercurius 315
- T. Aurelius Narcisus negotiator 322
- Aurelius Redux 362
- Aurelius Sabinus 188
- Q. Aurelius Saturninus 382
- C. Aurelius Sigillius tribunus legionis XIII
Geminae Antoninianae 187, 365
- M. Aurelius Sila, actarius equitum singu-
larium 210
- Aurelius Sre... 342
- Aurelius Tata 378
- Q. Aurelius Tertius 140, 278, 326, 382
- M. Aurelius Timon 144, 320, 323
- L. Aurelius Trophimus 367
- Aurelius Valentinus 320

L. Aurelius Verus 51, 54, 57, 60, 61, 62,
63, 68, 152, 185
Aurelius Veteranus 448
Marcus Aurelius Veteranus 187
Aurelius Victor 445, 446, 447
Aurelius Victorinus natione dacica regione
Serdica 195
Aurelius Zeno 188
Austria 124
auxilia 214
auxilium primorum Dacisorum 466
Arvali, frații 23
avarii 482
Avianus Bellicus 162
Avidius Cassius 72, 210
C. Avidius Nigrinus (gubernator al Daciei)
34, 38, 376
T. Avitus Germanus 342
Axiopolis 157
Cl. Axius Aelianus 377
Q. Axius Aelianus 141, 364, 381
Azizis (Firliug) 23, 38, 152
Azizus 373
Azizus bonus puer conservator 373

B

Baciu 308
Badones 372
Baetica in Hispania 67, 68, 210
Bahna 308
Bala de Jos 149
Baal Bel 370
Baalbek 370
Baal Chamman 376
Balbinus 437, 438
Balbus, topograf roman 111
Balmarcodes 371
Baltis 372
Banassac 314
Banatul 23, 35, 37, 38, 39, 46, 47, 66,
67, 68, 107, 132, 156, 182, 220, 221,
228, 229, 301, 303, 304, 305, 308, 316,
468, 474, 476
Banatul iugoslav 466
barbaricum 153, 155, 325, 326, 476
Barbieri, G., istoric italian, 83, 186—187
Barboși 36, 40, 49, 468
Barbura (Hunedoara) 70
Baridustae 252
basilica 346, 347, 478, 482
basilica exercitatoris 193
basilica legionis Macedonicae 193
Basilica Ulpia 26
bastarnii 62, 73, 110
Bassus, trac, 215
Bassus de la Germisara 344, 367
Batoși 233
Băbiciul Episcopiei j. Olt 153
Băile Herculane 131, 276, 476
Bălcescu N. 457
Bălgrad 472, 481
Băneasa 233
Bărcăcilă, Al. 381
bătălia de la Lugudunum 80
Bebellahamom 346, 371
Bejan (hotar) 308
Bel 88
Belareca, vale, 152
Belgica, provincie romană 57, 211, 322
Bellinus 161, 163, 270
Benefal 371
beneficiarii consularis 92, 190
beneficiarius consularis agens curam sta-
tionis iteratoagens statione sau agens
stationis 146
beneficiarius leg. XIII Gemina 191
Beneventum 189
Berciu, I. 128
Berghiu 472
Berna, 32
Berytus 324, 371
Berzovia 23, 38, 117, 152, 182, 220, 301
Bicilis, 24
Biertan 472, 477
Birley, E., istoric englez 224
Bistra (vale) 23, 152, 157, 221
Bistrețu 233
Bistrița-Năsăud 62, 109, 220, 306, 473,
475
Bithynia 187, 370
Bitus 267
Bivolari 50, 225, 226, 232
Bizanțul 482
Bîrsa 153
Bîrsești 233
Bîrsa, cîmpie 232
Bîtea Doamnei 25
Bîrzava, rîu 152
Blaj 477
Blanchet, A. 324
Blandiana, Vințul de jos 147, 152, 313

Bocșa 303, 305
 Boița 37, 48, 109, 302, 303
 Bojerița deal 302
 Bologa, 38, 81, 108, 114, 123, 154, 219,
 224, 226, 230, 436
 Bologa-Parolissum 230
 Bolvașnita 301, 303
 Bona 270
 Bonus puer 373, 331
 Borlova 301, 303
 Boteș 265
 Bozna, sat, 230
 Bracaraugusta, oraș 205
 Brad 108
 Bran, pasul 79, 109, 154, 219, 232, 233
 Brașov 232, 307, 480
 Brateiu 473, 480
 Brazda lui Novac 467
 Brebi 326
 Bresnita 308
 Brețcu 225, 227, 232, 260
 Brigetio 183
 Brittanica 76, 80, 193, 197, 208, 209, 211,
 212, 219, 266, 267, 268, 376, 383, 439,
 449
 Brincovenesti 156, 157, 208, 232
 Boroșneul Mare 232
 Brucla (Aiud) 152, 294, 299, 307
 bucinatores 181
 Bucium, j. Alba 303
 Bucium, Orăștioara de jos 209, 228
 Buciumi 85, 87, 223, 224, 226, 227, 228,
 230, 260
 Buciumi Izbita 370
 Bucova 307
 Budacul, afluent al Someșului, 109, 154,
 232
 Bugul, 19
 Bulci 186, 230
 Bulgaria 37, 48, 50, 58, 61, 263, 265, 467
 Bumbesti pe Jiu, localitate 38, 81, 88,
 153, 222, 225, 227, 229, 260, 286
 Bunesti, j. Cluj 156
 Bunul Păstor, scenă dintr-o gemă 471, 477
 Burebista 19, 20, 21, 22, 33, 262
 burgii 219, 230, 252
 Burii 61, 75, 76
 Buridava Stolniceni, j. Vilcea 36, 153,
 243, 313, 314
 Butes 270
 Byza (oraș în Thracia) 324
 Byzantium 156

Caelius, munte 188
 C. Caelius Martialis 34
 Caelestis Augusta 375
 Caelestis Virgo Augusta 375
 Caelius Iulianus, M. 187, 365
 Caesar, 20, 22, 379
 Caesarea Cappadociae 324
 Caesarea Bithyniae 324
 Caesarea Mauretaniae, azi Cherchel 59, 71
 Celetelis virgo Augusta 160, 275
 Caius Gaianus 322
 calamaris 343
 calathus 363
 Callatis 324
 Calbor 262, 263
 Calchedon 324
 Caligati milites gregarii 181, 189
 Calisthenes 382
 Callistos 270
 Q. Calpurnius Caedicianus 48
 Calpurnia Quadratilla 74
 Calpurnius Iulianus 148, 193
 T. Calpurnius Proculus 61
 L. Galvisius Secundus 77, 188
 M. Galventius Viator, centurio, 38, 183
 G. Campanius Vitalis centurio coh. I
 Batavorum milliariae 215
 Campestres 376
 canabae 116, 126, 127, 130, 134, 145,
 313, 323
 canabae legionis 188
 canabae leg. XIII Gemina 199
 Cannabaudes 454
 candelabra aenea 310
 candida 270
 candidatus 191
 Candidus, prefect 66
 Cantacuzino, Gh. 203, 209
 Cappadocia 57, 58, 213, 266, 267, 324
 capellati sau comati, țărănimea liberă 20
 Capitolul 202, 350, 360
 Capora 153
 Capua 203
 Caput Bubali (Valeadeni) 152
 Caput Stenarum, Boita, j. Sibiu 37, 67,
 109, 153, 154, 232, 452
 Caracalla 79, 80, 83, 85, 87, 92, 122, 129,
 135, 136, 143, 152, 161, 163, 181, 185,
 186, 224, 234, 253, 255, 266, 267, 268,

- 275, 299, 300, 304, 317, 319, 327, 339,
354, 371, 376, 381, 384, 443, 471
- Caransebeș 139, 151
- Caraș, riu 23, 152
- cardo maximus 32, 111
- Caria 324
- Carinus 471
- Carnuntum 62, 71, 73, 78, 311, 476
- Caerellius Sabinus 360
- Carpis 441
- Carpion 160
- Carpați, munții 18, 19, 23, 40, 43, 49, 67,
72, 73, 75, 76, 109, 134, 176, 233, 259,
264, 437, 446
- Carsulae, localitate în Italia, 184, 195, 196
- Cartagina 55, 375
- Carol al VI-lea 318
- Cassianus motus 75
- Cassia Peregrina 280
- Cassia Rogata 159
- Cassius Erotianus, beneficiarius consularis
197
- Cassius Frontinus 276, 327
- C. Cassius Proculianus 188
- C. Cassius Vitalis 194
- castella 230, 252, 326, 353
- ad castellum Carporum 440, 441
- castellum 439
- Castinus 90
- Castores Augusti 364
- castra 353
- castra aestiva 220
- Castra Martis 476
- castra peregrina 188
- castra praetoria 197
- Castranova, localitate 153, 229, 260
- Castra stativa 222
- Castra Traiana 153, 233, 220, 310
- castra tertiaria 224
- Çașoț 149, 260, 261, 262, 263, 264
- Cataracteele Dunării 18
- P. Catus Sabinus 187, 364, 380
- Gautes 373
- Gautopates 373
- Cavalerul trac 378
- Cavalerii danubieni 378
- cavea 348
- Căciulătești 229
- Călan 307
- Călugăreni 154, 232, 372, 384
- Căpușul, localitate 230
- Cărpiniș 307
- Căseii, pe Someș 45, 61, 73, 80, 92, 109,
114, 146, 156, 190, 198, 200, 204, 208,
213, 223, 224, 226, 227, 231, 262, 362
- Cătunele 153, 229
- Ceanul Mic 372
- Cedonia, Gusterița Sibiu 153
- L. Ceionius Commodus 51
- cella 350
- Celei 469
- Celeia, oraș 196
- Cenad 156, 186, 230, 325
- Centenarius 57, 58
- centesima rerum venalium 159
- Centum Putea, Surducul Mare 108, 152, 229
- centuriatio 111
- centurio 183
- centuria Claudii Mari 186
- centurio exercitator equitum 188
- centurio leg. XIII Geminae 188
- centurio legionis Geminae primus hastatus
posterior 188
- Ceres 346, 363
- Ceres Augusta 363
- Cerna, riu 23, 148, 152, 228, 466
- Cerna-Timiș, culoar, 152
- Cernatul de Jos 260
- Cersia, Romita 152
- Cetea 472, 481
- Cetate, platou, 192
- Cetatea lui Carol al VI-lea, împăratul
Austriei 124
- Cetatea Mare (deal) 302
- Cetatea Mică 302
- Cheia 308
- Cheile Turzii 308
- Christianus 478
- Christescu, V. 14
- Ciclova Română 305
- Cichorius C. 258
- Gigmău 200, 211, 228, 230
- Gilicia 43, 444
- Gioara 472
- Gioroiul Nou, localitate 133, 362, 364,
365, 440
- Gincșor 232, 472
- Cinciș 260, 262, 264, 294, 305
- Cipău (Sf. Gheorghe) 260, 474
- Cirenaica 44, 281, 376
- Citera, deal 70, 231, 310
- Ciumăfaia 272, 294, 362
- Ciumbrud 260, 475
- Ciunga 149, 201

- Ciuperчени, j. Telcorman 154
 cives Bithyni 322
 cives Romani 323
 cives Romani consistentes in canabis 126, 263
 civitas Porolissensium 323
 civitates 146
 Cūneni 232
 Cimpia Ilațegului 33
 Cimpulung-Muscel 225—226
 Classis Flavia Moesica 40
 Claudia Agrippinensis, oraș 323
 F. Claudius Anicetus 143
 Tib. Claudius Augustianus 383, 384
 Claudius Gallus 81
 Claudius II Gothicus 329, 366, 444, 445, 450, 451, 454
 Tib. Claudius Claudianus 80, 192, 193, 357
 Ti. Claudius Fortis 203
 M. Claudius Fronto 50, 62, 63, 66, 68, 70, 71, 90, 141
 Tib. Claudius Ianuarius 143
 Claudius Iulianus 186, 199, 207
 Claudius Marus 199
 Aurelii Claudi Nepatiani 371
 Claudius Pompeianus 74
 Tiberius Claudius Quintilianus 57, 58, 348
 Claudius Saturninus sculpsit 355
 Claudius Verus 143, 357
 Tib. Claudius Vibianus 188
 Tiberius Claudius Valerianus 183
 Ti. Claudius Xenophon 78, 162
 Clemens Tadius Flaccus 187
 A. Clodius Albinus 76, 77, 80, 193
 Cluj, județ și oraș 55, 77, 79, 81, 307, 362, 450, 472, 473
 Cluj Mănăstur 471
 M. Cocceius Genialis 84
 M. Cocceius Lucius 312
 Cocceius Umbrianus 323
 Goelc 444
 cohors Afrorum 216
 cohors I. Aelia Gaesatorum mill 205, 207
 cohors I Alpinonorm et Afrorum 206, 232
 cohors I Augusta 207
 cohors I Antiochensium 206, 216, 220, 229, 354
 Cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum 207
 cohors II Augusta Nervia Pacensis mill 207
 cohors I Batavorum mill. pf. 207, 230
 cohors II Bessorum 232
 cohors II Flavia Bessorum 40, 203, 207, 232
 cohors I Bracaraugustanorum 205, 207, 232
 cohorta I Brittanica 80
 cohors I Aurelia Brittonum mill. 207, 217, 229
 cohors I Flavia milliaria Bryttonum 132
 cohors I Britanica milliaria C.R. 204
 cohors I Brittonum milliaria Ulpia 206
 cohors I Ulpia Brittonum mill. torquata p.f.c.k. 207
 cohors Brittonum = Brittonum mill. 207, 131, 229, 230, 231
 cohors II Britannica mill. C.R. eq. II Brittanica mill. p.f. 207
 cohors III Brittonum 207, 217
 cohors I Nervia Pacensis Brittonum mill. — 207
 cohors II Nervia Britonum milliaria 85
 cohors III Campestris c.R. 38, 207, 217, 229
 cohors I Cannanefatium 185, 207, 231
 cohors I. Commagenorum 40
 cohors I Flavia Commagenorum 207
 cohors II Flavia Commagenorum 207, 229, 340
 cohors VI nova Cumidavensium 207, 213, 217, 232
 cohors VI nova Cumidavensium Alexandriana 92, 266
 cohors IV Cypria C.R. 38, 207, 217, 229
 cohors I Aelia Dacorum 266
 cohors II Aurelia Dacorum 266
 cohors II Augusta Dacorum pia fidelis milliaria equitata 266
 cohors III Dacorum equitata 266
 cohors gemina Dacorum Gordiana milliaria 266
 cohors I Ulpia Dacorum 266
 cohors III Delmatarum 207, 228, 229
 cohors III Delmatarum Alexandriana (milliaria) equitata civium Romanorum pia fidelis 92
 cohors III Delmatarum Valeriana Galliniana mil. eqq. c.R. p.f. 443
 cohors II Flavia Numidarum mill 203, 207
 cohors I Frontoniana Tungrorum 38
 cohors II Gallorum 207
 cohors III Gallorum 207, 232
 cohors I Gallorum Dacica 207

cohors II Gallorum Macedonia eq. 207
 cohors II Gallorum Pannonica eq. 207
 cohors V Gallorum 207, 216, 229
 cohors I milliaria Hemesenorum 440
 cohors I Hispanorum milliaria 73
 cohors I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria equitata 152
 cohors I Hispanorum mill. (I Flavia Ulpia — Hispanorum mill. c.R. eq.) 207, 232
 cohors I Hispanorum p.f. quingenaria 207, 230
 cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica 207
 cohors I Hispanorum veterana 36, 37, 206
 cohors I Hispanorum veterana equitata 207
 cohors II Hispanorum 38, 158
 cohors IV Hispanorum 47, 85
 cohors IV Hispanorum eq. 207, 232
 cohors II Ituraeorum sagittariorum eq. milliaria 207
 cohors V Lingonum 65, 207, 231
 cohors V Lingonum Antoniana peditata 85, 88
 cohors II Mattiacorum 40
 cohors I Montanorum 206, 216
 cohors I Palmyrenorum Porolissensium 207, 216, 444
 cohors XX Palmyrenorum 206
 cohors XX — Palmyrenorum milliaria sagittariorum 207
 cohors I Pannoniorum veterana pia fidelis 206
 cohors IV Pannoniorum 207
 cohors I praetoria 198, 201
 cohors III praetoria 197
 cohors VII praetoria pia vindex Philipiana 440
 cohors VIII Raetorum 206
 cohors VIII Raetorum c.R. eq. torquata 207
 cohors VIII Raetorum civium Romanorum 46
 cohors I sagittariorum 315
 cohors I Thracum Germanica c.R. equitata 206
 cohors I Thracum sagittariorum 207
 cohors I Tyrriorum sagitt. 207
 cohors I Ubiorum si Vindellicorum mill. c.R. p.f. 207
 cohors I Vindellicorum civium Romano-

rum pia felix 38
 Cojocna 307
 collegia 316, 382
 collegium aurariarum 301
 collegium centonariorum 81, 317
 collegium dendrophorum 317, 319
 collegium fabrum 144, 316, 317, 319, 320, 321, 326, 365
 collegium nautarum 365
 collegium Ponto-Bithynorum 253
 collegium utriculariorum 157, 372
 colonia 205, 252
 colonia Apulensis 318, 319, 320, 350, 382
 Colonia Aurelia Apulensis 78, 126
 Colonia Aurelia Napoca 123
 Colonia Dacica (colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica și Dacica Sarmizegetusa) 32, 33, 44, 46, 48, 53, 56, 57, 60, 62, 64, 68, 69, 74, 78, 83, 89, 91, 117, 119, 131, 134, 140, 144, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 158, 159, 160, 161, 164, 182, 183, 187, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 210, 215, 220, 222, 443
 Coloana lui Marcus Aurelius 73, 74
 Colonia Malvense ex Dacia 132
 Colonia Napocensis 315
 Colonia nova Apulensis 127, 133, 442
 colonia splendidissima Drobetaensium 122
 colonia sua (Romula) 129
 coloniștii 114, 112
 Columella 294, 295
 Columna lui Traian 24, 25, 26, 36, 39, 40, 56, 63, 149, 156, 157, 158, 220, 258, 296, 297
 collegium Augustalium 142
 collegium fabrum (coloniae Apulensis) 318
 collegium Galatarum 148
 collegium kastelli Baridustarum 301
 collegium nautarum 157
 Comălău 232, 260, 472
 Comărnicele 220
 comes divi Veri 62
 P. Cominius Clemens 65, 203
 M. Cominius Quintus 139, 320, 380, 383
 Comitia 136
 Commagena (azi Tell Duluc) 369, 370, 324
 a commentariensis 80, 180, 185, 191
 Commodus 74, 75, 77, 78, 133, 162, 186, 188, 204, 223, 267, 274, 279, 282, 299, 300, 317, 324, 366, 439
 Concordia (oraș în nord-estul Italiei) 57, 65, 203, 365

- concilium provinciae 383
 concilium provinciarum Daciae III 121, 383
 concilium trium Daciae 69, 91, 119, 144, 384
 conditor 136
 conditor coloniae, 32
 conductor 367
 conductor commerciorum 306
 conductor publici portorii Illyrici et Ripae Thraciae 60, 162
 conductor salinarum 306
 conductores 161, 298, 301, 341
 conductores armamentarii 306, 310
 conductores ferrariarum 306
 conductores ferrariarum, pascui et salinarum 115
 conductores portorii 272
 conductores pascui et salinarum 92
 conductores publici portorii 161, 163
 Congri 153
 conubium 202
 conscribi et cives Romani consistentes
 Kanabis legionis 126
 Constantia (cetate) 466
 Constantinus cel Mare 465, 468, 473, 474, 476, 479
 Constantinus Chlorus 466
 Constantiniana Daphne 466, 467
 Constantinopol 467
 Constantianus 160
 Constantinus II 447, 466, 468
 Constantinus Prophyrogenetulus 467
 constitutio, 29, 271
 consul designatus 60
 consul II ordinarius 187, 380
 consul suffectus 46, 82, 187, 380
 consularis et dux trium Daciae 71
 consularis trium Daciae 64, 87
 contubernalis 275
 contubernium 275
 Copăceni 50, 58, 153, 209, 223, 226, 232, 436
 Corabia 265
 coriarius 311
 T. Cornasidius Sabinus 83
 Cornelia Antonia 199
 Cornelia Lucilla 340
 Sextus Cornelius Clemens 64, 71
 Cornelia Salonina 443
 M. Cornelius Fronto 51
 Cornelius Fuscus 22, 23
 C. Cornelius Lentulus 21
 M. Cornelius Stratonicus 385
 corona montium 177
 coronatus Daciae 383
 coronatus Daciae trium 27, 144, 272
 cornicenes 181
 cornicularii 80, 180, 185, 190
 cornicularius consularis 190, 361
 cornicularius procuratoris 190
 corrugus 303
 Carus 270
 C. Cosconius Sabinianus 188
 Costești (cetatea dacă) 74, 155, 220, 313
 conventus civium Romanorum 113, 121, 252
 Cotinii 72
 Cotiso (conducător dac) 20
 Govasna 109, 474, 480
 Craiova 229
 Crasna (Govasna) 480
 Crassus Macrobius 322
 Cracul de Aur (deal) 305
 Grăciuni 479
 Greaca 308
 Crescens Iulius 262
 Greta 199, 211
 Criciova 305
 Crișana 110
 Crișul Alb 301
 Crișul Repede 108, 123, 154, 219, 230
 Cristești 51, 208, 228, 260, 261, 262, 313, 375, 452, 472, 481
 Grimpoaia 233
 Griton 258
 Gross Hall (pretoriu) 227
 crumena 342
 crux 478
 Csérni, Adalbert 70
 Ctesiphonul 42
 Cubin 466
 culina 351
 Cumidava (Rîșnov, j. Brașov) 109, 114, 154, 259
 Gumont, Fr. 305, 368
 cunei 301, 302
 cuneus equitum Dalmatarum 466
 cuniculi 301
 cura annonae 138
 Cuppae (Golubác în Iugoslavia) 465, 466
 Cuptoare 450
 curator civitatis Romulensium Malvensium 67
 curiales 116, 147

cursor 115, 180
cursus honorum 57
cursus publicus 150
curtea sacră 227
C. Curtius Iustus 141
C. Curtius Rufinus 187
custodes armorum 181, 191
custodes basilicae 181
Cybele (zeiță) 45, 319, 355, 359, 369
Cypru 211
Cyrhus in Siria 59

D

Dacia ∞ passim
Dacia Apulensis 57, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 77, 83, 89, 149, 158, 162, 163, 203, 323, 328, 340, 364, 376, 377, 380, 438, 439, 453
Dacia felix 454
Dacia inferioară 37, 45, 46, 47, 48, 50, 58, 59, 60, 66, 67, 68, 122, 128, 133, 149, 179, 186, 205, 206, 213, 217, 225, 228, 229, 310, 325, 354, 356, 362, 365, 372, 452, 453
Dacia Malvensis 64, 65, 66, 67, 68, 78, 116, 132, 133, 323, 438, 439, 440, 453
Dacia Mediterranea 464
Dacia Porolissensis 38, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 66, 68, 73, 77, 84, 89, 130, 179, 185, 186, 193, 204, 205, 206, 212, 216, 219, 223, 225, 279, 313, 315, 439, 443, 448
Dacia restituta 466
Dacia Ripensis 464
Dacia superioară 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 67, 154, 179, 184, 185, 206, 217, 357
dacii liberi 53, 54, 55, 56, 61, 62, 69, 71, 72, 73, 76, 86, 110, 442, 483
Dacicus 281
daco-romanii 479, 480, 482, 483
Dades 270
Daia 269
Daicovici, C. 14, 20, 26, 34, 36, 50, 51, 67, 82, 91, 93, 114, 117, 129, 133, 155, 183, 187, 200, 206, 209, 210, 212, 231, 254, 255, 257, 265, 351, 355, 356, 366, 369, 370, 373, 374, 438, 439, 444, 451
Dacivociu H. 17, 68, 183, 356
Dalboșeț (j. Caraș Severin) 155, 228
Dalmația, 20, 132, 146, 149, 196, 211, 252, 254, 266, 267, 280, 300, 323, 325, 356, 361, 383
Damnati ad metalla 308
Daphnis 468
Dardania 446
Dasius Breuci 302
Dasius Verzonis 302
Dealul Cetății (Alba Iulia) 127, 230, 318
Dealul Cetății (Turda) 129
Dealul Cetățuiei (Cluj) 124, 350
Dealul Furcilor (Alba Iulia) 126
Dierna 315
Dea Caelestis 375
Dea Dacia 379
Dea placida 379
Dea regina 375
Dea sau Virgo Caelestis 375
Dea Suria 375
Dea Syria regina 371
Dea Nemesis 199
Dea Suria magna Caelestis 370
Decebal 18, 20, 22, 23, 24, 25, 33, 35, 36, 39, 40, 41, 55, 68, 73, 107, 117, 155, 222, 255, 258, 259, 268
Deceneu, 19
Decius (împărat) 133, 328, 366, 444, 445, 450, 452, 454
Q. Decius Vindex 149
decumanus maximus 32, 111, 226, 346, 348
decurio 317, 319
decurio collegii faborum 144
decurio coloniae 60
decurio coloniae Apulensis 140
decurio coloniae Aequensis 373
decurio coloniae Drobetae 323
decurio Kanabensium legionis XIII Geminae 126
decurio coloniae Malvensis 132
decuriones adlecti-137
decuriones alae 77, 123, 324
decuriones coloniae 131, 201
decuriones ornamentarii 137
decuriones et principales collegii 317
decursoria 158
C.A. Dedalus 255
dediticii 278
defensor lecticariorum 319
Dej 477
Delmata 252
Demeter 363
Demetrius Antoni 371

Denta (localitate) 68, 132, 133, 182
Desa 233
T. Desticius Iuba (senator) 65
T. Desticius Severus 57, 65
Deultum 324
Deus Aeternus 82 373
Deus Bonus Puer Posphorus 373
Deus Azizus Peur Conservator 443
Deus Phoebus Apollinus Parthicus 194,
362
Deus sanctus Malagbel 160
Deus Sarmandus 371
Deus Sol invictus 84
Deusara 343
Deva 108, 145, 222, 307, 308
Dexippus 451
Dezmîr 294
Diana 81, 347, 354, 355, 361, 380, 382
Diana Augusta 148
Diana mellifica 379
Diana Veteranorum (Zana) din Numidia
65, 186
Diana victrix 380
Dicomes (conducător dac) 20
Didius Iulianus 77, 78
Dierna pe Dunăre (Orșova) 38, 41, 46,
78, 121, 130, 131, 134, 140, 151, 152,
153, 156, 161, 163, 228, 229, 259, 315,
366, 382, 383, 466, 469
dilectatores 213
Dinogetia (localitate) 41, 468
Dio Cassius 25, 31, 39, 43, 66, 71, 72, 79,
85, 117, 157, 258, 281
Dioclețian, împărat roman 78, 111, 466,
471
C. Diocletianus Iulius (cavaler roman) 141
Diodor din Sicilia 276, 302, 303
Diogenes 161, 255, 270, 299, 366, 384
Diogenes lapidarius 307, 312
Dionysopolis (Balcic) 20
Dionysos 362, 373
Dioscurii 364
dispensatores 160, 161, 299
dispensator rationis extraordinariae pro-
vinciae Asiae 162
Diuppaneus 255
dii consentes 380
Dii et deae Daciarum 366
Dii et numina aquarum 46, 141, 148
Dii patrii 371
Dis Pater 363
Dii Penates 164, 380

Dîmbău 54
Dobrogea 40, 192, 453, 469
Dognecea 301, 304
Domaszewski A. 38, 67, 73, 162, 180,
192, 219, 379
Domașnia (loc.) 51, 58, 73
Domina 312, 376
Domina et Dea 125
Domitian 22, 181, 214, 324
Domitius Priscus 384
Ulpius Domitius Rufinus 144
Domitius Terentianus 188
Domna Placida 364
Domnești (Bistrița-Năsăud) 62, 276, 298,
306, 307, 367
(domo) colonia Zermiegete 213
Donatus (prefect) 193, 373
Dostat (jud. Alba) 161, 381
Driglisă 72
Drajna de Sus (jud. Prahova) 36, 40, 49,
260
Dretea (localitate) 81
Drobeta (Turnu Severin) 24, 37, 38, 39,
43, 54, 79, 83, 122, 128, 131, 133, 144,
149, 151, 152, 153, 157, 158, 162, 163,
179, 200, 207, 217, 220, 225, 227, 229,
234, 252, 259, 272, 277, 279, 280, 281,
294, 298, 308, 311, 314, 315, 317, 319,
320, 323, 342, 345, 350, 354, 356, 365,
378, 382, 384, 440, 452, 465, 466, 467,
468, 469, 476
Dromichaites 19
Drusus 314
Dumbrăvioara (localitate) 77
C. Dullius Fronto 201
Dunărea 18, 19, 20, 21, 23, 24, 29, 35,
36, 37, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 60,
61, 62, 72, 73, 75, 79, 91, 109, 110,
128, 149, 151, 153, 155, 157, 158, 163,
176, 177, 178, 194, 207, 219, 222, 229,
233, 234, 252, 255, 256, 267, 281, 297,
322, 323, 324, 325, 345, 356, 376, 386,
436, 437, 439, 441, 445—451, 453, 454,
455, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 473,
474, 476, 477, 478, 479, 481, 482, 483
duplarii (duplicarii) 191, 205
Dura Europos 206
Duras — Diurpaneus 22, 268
Durostorum 438, 440, 476
duumviri iure dicundo 138
duumviri quinquennales 123, 138, 159, 380

E

Eder, C. 257
 Edessa 200, 273
 Efes 162
 Egiptul, 44, 82, 187, 254, 255, 276, 281,
 303, 323, 324
 Eibenthal (com.) 304
 Elagabal 88, 89, 90, 92, 143, 327
 Elatea 72
 Eleusis 72
 Fleutherios 372
 Elveția 205
 Engels, Fr. 456, 457, 458, 478
 Epona 88, 275, 376
 Epona et Campestris 183
 Epipodia 253
 Epipodius Augusti nostri verna vilicus 371
 Epotacentus 267
 eques legionis XIII G 192
 eques poublicus 271
 eques Romanus 127, 271
 equites 180, 192
 Erastus, conservus 164
 Erizia (Garia) 370
 Ermerium 153
 Eros Zotici 314
 Eufemus, vikarius Peregerini 164
 Eufratul 370, 371, 372
 Euprepes 255
 Eutropius 50, 51, 107, 252, 253, 258, 266,
 445, 446, 447, 454
 Eutyches 83, 161, 270, 276, 295
 exceptores consularis 361
 exploratores 209
 exercitator equitum 38, 376
 exercitator equitum singularium C. Avidi
 Negrini legati Augusti pr. pr. 183
 exercitus Daciae 202, 218
 exercitus Daciae Porolissensis 65, 178, 179
 315
 exercitus Daciae Porolissensis et vexillatio

F

Fabia Lucilla 321
 fabri 311
 T. Fabus Iblliomarus 322—323
 Fajum 323
 Faleria (localitate in Picenum, Italia) 83,
 189

familia Caesaris 275
 familia privata 275
 familia urbana 272
 fanum 312
 Favor 365, 380
 Feldioara 232, 480
 Feleacul (deal) 152
 Feisa 477
 Fenicia 324
 Felix (sclav) 161, 163, 270
 Felix Caesaris nostri servus vilicus 163
 Felix Augusti nostri vilicus 164
 ferrata portarum 310
 Ferentinum (municipiu) 189
 figlinae 314
 Filetas 295
 Filip Arabul (impărat roman) 107, 128,
 194, 233, 234, 327, 328, 340, 341, 350,
 366, 376, 439, 440, 441, 442, 443, 449,
 450, 452
 Filip II 261, 263
 Fink, O.R. (cercetător englez) 36
 Finály, H. 13
 Firtus 481
 fiscus 114
 Fizeș 472
 Filfani—Izbășești 233
 flamen coloniae, Sarmizegetusae 362, 382
 flamines 140, 380, 383
 Flavii 355
 T. Flavius Aper 141
 Flavius Barhadadi 370
 Flavius Bellicus 160, 275
 T. Flavius Constans 50
 T. Flavius Flavianus 144, 318, 382—383
 T. Flavius Germanus 77, 123
 T. Flavius Ianuarius 77, 123
 Flavius Italicus 51, 52, 139
 T. Flavius Longinus 45, 215
 T. Flavius Rufinus 294
 Flavius Sotericus augustalis coloniae Sar-
 mizegetusae 142
 Titus Flavius
 Priscus Gallonius Fronto Quintus Marcus
 Turbo (și T. Flavius Priscus) 59, 60
 T. Flavius Valens 380
 Flămînda (localitate) 109, 219, 233
 Floca, O. 375
 Florescu, Gr. 39
 Focida 72
 foederati 466, 468
 fons 185

fontes calides 148, 367
 fornices 302
 Forni G. (istoric italian) 50, 182, 189, 194,
 195, 196, 197, 199, 210
 fortissinus dux, amplissimus proeses 71
 Fortunatus 270
 Fortuna Augusta... et Genius Canabarium
 126
 Fortuna (zeița norocului) 81, 148, 355,
 361, 362, 380
 Fortuna Augusta, zeiță, 61, 65, 149, 183
 Fortuna Daciarum 362, 366
 Fortuna redux 380, 381
 forul (centrul orașului) 124
 fastele (de la Ostia) 25
 Frigia 188, 324, 369, 373
 Fronto (istoric antic)
 frumentarii 181, 198
 Fufidia Pollitta 360
 P. Furius Saturninus (legat al Dacici
 Superior) 60, 64, 185
 Furius Sabinus Aquila Timesitheus 439

G

Gabriomarus (regele cvazilor) 86
 gaesum 205
 Gaesati 205
 Gaganis (Slatina) 152, 280
 Gaius Gaianus 317
 Gaius (subofițer) 73
 Galatae 322
 Galatae consistentes municipio 123, 253
 Galatia (provincie în Asia Mică) 123, 253,
 370
 Galați 36, 468
 Galeo Bellicus praefectus coh. I Batavo-
 rum (milliariae) 203
 Galiția 73
 Galerius (impărat) 259, 269, 440, 474
 Gallia 61, 80, 150, 193, 211, 212, 254,
 314, 324, 325, 370, 376, 377, 383, 454,
 455
 Gallienus (impărat) 82, 110, 131, 187,
 193, 259, 271, 282, 324, 327, 328, 329,
 366, 373, 436, 442, 443, 444, 445, 446,
 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454
 G. Gaurius Gaurianus sacerdos coloniae
 Apulensis 304
 Gebeleizis 378
 genius commercii 157, 365, 323

genius canabensium 183, 365
 genius centuriae 184
 genius Daciae Felicis 161, 366
 genius domus divinae 161, 366
 genius loci 148, 365, 367
 genius legionis XIII Geminae 184, 365
 genius praetorii huius 184
 genius sanctus provinciarum Daciarum 366
 genius sanctus scholae decurionum 204, 365
 genius scholae beneficiariorum 81, 192, 365
 genius scholae ordinatorum 204, 365
 genius collegii kastelli Baridustarum 365
 genius collegii 312
 genius Carthaginis 365, 385
 genius Daciarum 366
 genius Illyrici 454
 genius libertorum et servorum 365
 genius Miciae 365
 genius nautarum 157, 365
 genius Pannoniae 454
 genius Populi Romani 323, 365, 366
 genius stationis 362
 gentes Dacorum 212
 Gepizii 110, 480
 Germania 57, 76, 194, 197, 254, 323, 377,
 378, 440, 449
 Germanicus 86
 Germanus 253
 Germisara (Geoagiu) 60, 81, 152, 155, 209,
 228, 253, 259, 301, 308, 322, 342, 344,
 367, 376
 Gerov, B. (istoric bulgar) 37
 Gesahenes 376
 P. Septimius Geta 79, 83, 136, 161, 181,
 185, 190, 192, 319
 Geții 54
 Geto-daci 18
 Gheorghieni 110
 Ghelar 305
 Gherla 44, 51, 52, 56, 58, 73, 123, 154,
 203, 212, 223, 205, 342, 344, 378, 449
 Ghioca 233
 Gilău 61, 65, 73, 77, 108, 113, 123, 204,
 205, 206, 213, 227, 230, 260, 308, 342,
 362, 374
 Gighen (localitate în Bulgaria) 465
 Gillian, F.J. (papirolog american) 36
 Gilortul (riu) 229
 Gîrla 474
 Glycon 374
 Globul (vale) 155
 Goleț 450
 Golful Persic 42

Gordian I 437
 Gordian al II-lea 437
 Gordian al III-lea (impărat roman) 113,
 127, 139, 185, 190, 193, 266, 282, 324,
 328, 340, 385, 438, 439, 449
 Gooss, C. 13
 Gostar, N. 36, 164, 201, 205, 366, 367,
 377, 378, 468
 Gostavățul (jud. Olt) 153
 Goții 61, 77, 110, 279, 442, 444, 451, 456,
 466, 467, 468, 474, 475, 476, 478
 grammaticus 111, 343
 Gratianus 466, 472
 Grădiștea (deal) 308
 Grădiștea Muncelului 19, 23, 55, 73, 117,
 155, 182, 183, 282, 472
 Grecus 315
 Grecia 20, 72, 132, 322, 324, 437
 Gresia 233
 Gura Văii 308
 Gușterița 450

H

Hadrian 25, 32, 33, 37, 38, 41, 43, 44,
 46, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 56, 59, 60
 79, 93, 107, 112, 116, 121, 127, 130,
 140, 176, 182, 183, 184, 186, 195, 208,
 212, 216, 222, 223, 224, 232, 233, 252,
 253, 255, 266, 267, 268, 271, 280, 281,
 317, 324, 350, 369, 456
 Haemus (Balcanii de astăzi) 18, 21
 hasdingii 71
 Halinga (loc) 355
 Hannibal 369
 Harghita 472, 481
 haruspex 141, 181, 380
 hasta pura II et vexillum II et corona
 muralis et vallaris 66
 Hațeg (vale) 222
 Hăpria 472
 Hedderheim 314
 Hekate (zeiță) 82, 364
 Hekate triformis 355
 Hellespontul 86
 Heliopolitanus (I.O.M.), 182—183
 Heliogabal 354
 P. Helvius Pertinax 65, 74, 75, 78
 heminae 297
 Heraclea Lyncestis 20
 Heraclius 481

Herculanus (sclav imperial) 160
 Herculanus veteran din ala Arracorum 40
 Hercules 81, 148, 149, 161, 163, 308, 362,
 363, 366, 367, 380
 Hercules Augustus 74
 Hercules invictus 148, 253, 276, 379
 Hercules Magusanus 378
 Hercules Silvanus 186
 Hercules Salutaris 143
 M. Herennius Faustus 82, 186
 Herennius Gemellinus 82, 83
 M. Herennius Tiberius Iulius 187
 Heros 378
 Herodot 18
 Herodian 86, 89, 195
 Herennius Gemellinus 364
 Hermadio actor 295
 Hermias 270
 Hermundurii 61
 Herennia Etruscilla 442, 443
 Hierasus (Siret) 35, 36
 Hieronymus 455
 Hierapolis 370, 371
 Hieropolitanus 370
 Hinova 233
 hipocaustum 297
 Hirschfeld, O. (istoric) 67, 162
 Hispalis (Sevilla) 67, 68, 133, 210
 Hispania 136, 189, 203, 205, 208, 210, 211,
 212, 276, 301, 303, 454
 Histria 21, 438
 Historia Augusta 87, 91, 259, 445, 446,
 447, 451, 454
 Hobița 294, 296, 315
 Hoghiz (jud. Brașov) 37, 48, 91, 154, 206,
 220, 225, 226, 232, 296, 472, 481
 Homo, L. 455
 Homer 344
 Homorodul Mare 109, 232
 honor 137
 honor augustalitatii 143
 Hormus 315
 horreum 227
 horologiarii 181
 Huedin 146, 343
 Hulpiști 472
 hunii 470, 473, 475, 481
 Hydata 145
 Hygea 60, 148, 149, 160, 183, 187, 347,
 355, 362, 380, 382
 Hyginus 195, 204, 213, 224, 342
 Hylas (sclav) 161

Iablanîța (jud. Caraș-Severin) 155, 308
 Iad (localitate) 220
 Iader (localitate în Dalmația) 192, 196
 Iahve 374
 Ianuarius Augusti ex arcario 275
 Ianuarius Augustorum duorum libertus nummularius 328
 Iasdius Domitianus 92
 Iazigii (popor migrator) 43, 44, 53, 62, 67, 68, 69, 71, 75, 154, 223, 279, 442, 468
 Ida (munte) 369
 Iernut 472
 Iernut-Girle 475
 Iezureni 295
 Ighiu, 220, 262, 264, 308
 Ilișua 38, 84, 92, 109, 154, 156, 215, 223, 224, 232, 313, 314, 358, 376
 Illyricum 19, 20, 61, 83, 140, 178, 196, 208, 211, 373, 379, 445, 446, 454, 474, 482
 Ilium (oraș în Mysia) 324
 imaginiferi 181, 317, 319
 imbrices 315
 immunes 180, 192
 immunitas 134, 192
 imperium 31, 68
 incolae 252, 271
 incolumes reversi 141
 indulgentia 85, 92, 341
 Ingenuus 137, 259, 449
 Inlăceni 46, 85, 154, 203, 224, 225, 227, 232, 314, 443
 instrumenta tabularii 299
 Intercissa 313, 440, 441
 interfectus a latronibus 131, 280
 interpres 181
 interpres Dacorum 90
 Istria 52, 297
 Istrul (Dunărea) 19, 57, 86, 440
 Istrum 324
 Islaz 41, 109, 153
 Italia, 16, 29, 42, 53, 54, 56, 63, 83, 122, 134, 156, 189, 195, 196, 202, 254, 267, 275, 277, 293, 325, 356, 360, 364, 371, 377, 442, 448, 474
 Iugoslavia 444, 465
 Iulia Domna 80, 81, 85, 87, 163, 185, 224, 275, 339, 354, 375

Iulia Mamaea (mama lui Severus Alexander) 91, 92, 160
 Iulia Maesa (prințesă siriană) 89
 Iulia Soemias (prințesă siriană) 89
 Iulian Apostatul 258
 Iulius Flaccinus 196
 Iulius Alexander 190, 327
 Iulius Arphocras 123, 382
 L. Iulius Bassus decurio municipii Dro-betae 131, 280
 T. Iulius Capito 60, 139, 140, 162
 C. Iulius Carus 201
 C. Iulius Certus 188
 C. Iulius Corinthianus 80
 Caius Iulius Dios 382
 Caius Iulius Farnax 382
 Ti. Iulius Flaccinus 57, 196
 Iulius Epaphroditus 162
 Iulius Evanghelianus 81, 351, 376
 Iulius Ianuarius 162
 Iulius Ingenuus 123
 Caius Iulius Irenicus 382
 Invictus deus Serapis 375
 Invictus Sol deus genitor 381
 Ioannes Lydus, scriitor bizantin 24
 Ioneștii Govorii 233, 440
 Iordanos 20, 110, 177, 446, 447, 454
 Iscina 153
 Iscroni 301
 Isidora 270
 Isis (zeiță) 187, 375
 Isis myriomina 375
 M. Iulius Iustus 140, 381
 C. Iulius Marcianus 149
 C. Iulius Maximinus 81
 T. Iulius Maximinus 385
 C. Iulius Omucius libertus actor 306
 Iulius Pacatianus 77, 123, 138, 204, 205
 C. Iulius Paternus 87, 163
 Sex. Iulius Possessor 67, 210
 M. Iulius Proclianus 149
 C. Iulius Quadratus Bassus 44, 48, 184, 281
 M. Iulius Quirinus 253
 L. Iulius Rufinus Proculinus 187
 C. Iulius Septimius Castinus 88, 275, 376
 T. Iulius Saturninus 161, 164
 C. Iulius Valens 140, 198, 315, 363
 Iulius Valentinus 275, 306, 320
 Iulius Valerianus 280
 C. Iulius Valerius 201

L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus 72
 Iuno 48, 273, 374, 375, 380
 Iuno Regina 78, 139, 185, 190, 350, 360,
 366
 Iupiter 355, 374
 Iupiter Ammon 375
 Iupiter Cohortalis 465
 Iupiter Cimistenus 370
 Iupiter Optimus Maximus (I.O.M.) 33, 48,
 55, 60, 77, 149, 164, 185, 204, 311, 317,
 346, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 366,
 367, 369, 370, 373, 380, 441
 Iupiter Optimus Maximus Aeternus 275,
 383
 Iupiter Optimus Maximus Busumarius
 377
 Iupiter Optimus Maximus Dolichenus 33,
 73, 82, 275, 305, 369
 Iupiter Optimus Maximus Erapolitanus
 370
 Iupiter Optimus Maximus Erusenus 370
 Iupiter Optimus Maximus Heliopolitanus
 370
 Iupiter Optimus Maximus Sol Bussurigiis
 370
 Iupiter Optimus Maximus Tavianus 253,
 370
 Iupiter Optimus Maximus Zbelsurdos (sau
 Zbelthuirdos) 378
 Iupiter Nareus 370
 Iupiter Sabazios 373
 Iupiter Sardendenos 370
 Iupiter Sittaconicus 370
 Iupiter Sol invictus deus genitor rupe
 nato 161
 Iupiter Stator 48
 Iuppiter summus et exuperantissimus 374
 Iupiter Turmasgadis 370
 iuridicus municipii Potaisae 141
 ius Italicum 79, 112, 134, 159, 294, 381
 Iustinian (impărat) 131, 469, 472, 477,
 481, 482
 Izvoarele 233
 Izvorul Frumos 233

J

Jena 373
 Jiblea 232
 Jibou (localitate) 109
 Jidava (loc.) 225, 227
 Jidova (loc.) 233, 472

Jigorul Mare 220
 Jiul 37, 38, 39, 41, 153, 301
 Jucl de Sus 308
 Jugera 295
 Jung, J. (istoric) 67, 455
 Jupa 151
 Jupalnic 131

K

C. Kaninius Sabinianus 132
 Kardo 346, 348
 Kastellum Ansium 146
 Kastellum Baridustarum 146, 300
 Kavieretium 302
 Kematmüller, H. 155
 Király, P. 13
 Kolbasa (Kilbos) 373
 Kraft, K. 212, 213, 214
 Kulterberg (loc.) 265

L

Manius Laberius Maximus 23, 39
 C. Laberius Iustus 188
 Iacringii, 61, 71, 72
 Lactantius (scriitor) 111
 Laet, De. J. S. 83, 163
 Lambaesis (Africa) 197
 Laodicea 324
 lapidarii 312
 Lares 364, 365
 Lares militares 364, 380
 Largiana 152
 Lar vialis 364, 380, 381
 Latène (cultură materială) 313
 latera praetorii 227
 lateres cocti 315
 latrones 279, 280, 294, 442
 Lechința de Mureș 260, 264, 265, 296, 475
 lectio ordinis 137
 Lederata (Palanca) 23, 39, 68, 108, 131,
 151, 155, 156, 182, 220, 229, 466, 469
 legati 31
 legati Augusti legionis 271
 legati legionis XIII Geminae 57, 82, 187
 legati pro praetore 61
 legati Romam ad consulatum Severiani
 clarissimi viri missi 57

- legatus Augusti pro praetore 30, 31, 46, 47, 56, 271
- legatus III Daciarum 186, 202
- legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum 63
- legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum et Moesiae superioris 63
- legatus Augusti pro praetore III Daciarum 64, 68, 444
- legatus Augustorum (trium) pro praetore provinciarum Daciarum 80, 81
- legatus Augusti pro praetore Daciae Apulensis 63
- legatus Augustorum (duorum) pro praetore Moesiae superioris et Daciae Apulensis simul 63
- legatus consularis trium Daciarum 383
- legatus legionis 180, 186
- legatus propraetore 60
- legatus pro praetore imperatoris Antonini Augusti Pii provinciae Daciae 56
- legio I Adiutrix, 31, 47, 125, 183, 197, 437
- legio a II-a Adriutix 196, 440
- legio a XV-a Apollinaris 199
- legio a III-a Augusta 197, 270
- legio a VII-a Claudia 194, 197, 231, 440, 465
- legio a XI-a Claudia 40, 194, 294, 440
- legio a VII-a Claudia Cuppis 229, 466
- legio Claudia pia fidelis 465
- legio a IIII-a Flavia Felix, 26, 31, 38, 47, 117, 182, 229, 376, 465
- legio a X-a Fretensis 62
- legio a III-a Gallorum 194, 231
- legio a XIII-a Gemina 31, 39, 47, 55, 57, 64, 66, 70, 71, 108, 113, 132, 147, 149, 183, 184, 185, 186, 189, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 229, 230, 231, 272, 293, 306, 308, 323, 350, 360, 361, 364, 366, 367, 370, 442, 448, 449, 467
- legio a XIII-a Gemina Antoniniana 192
- legio a XIII-a Gemina Gordiana 200, 385
- legio a XIII-a Gemina Severiana 191
- legio I Italica 40, 62, 79, 194
- legio a II-a Italica 437
- legio a III-a Italica Antoniana 88
- legio a V-a Macedonica, 40, 62, 64, 66, 68, 74, 78, 81, 113, 186, 189, 192, 193, 196, 199, 200, 216, 293, 311, 360, 365, 443, 448, 449, 464, 467
- legio a II-a Parthica 89, 197
- legio a XXII-a Primigenia pia fidelis 194, 197, 440
- legio a VI-a Victrix 197
- leguli 275, 300, 301
- leguli aurariarum 114
- Lesbos (insulă) 323
- Leptis Magna 80
- lex Municipii Malacitani 136
- lex provinciae 29
- lex Valeria Cornelia 136
- Lezoux 314
- Libella (sclav) 88, 275, 376
- Liber 355, 373
- Liber Pater 77, 148, 188, 297, 362, 379
- Libera 355, 356, 379
- Libera Mater 148
- Liberalis (sclav imperial) 160, 273
- liberti et familia 114
- libertus numinis Aesculapi 273
- libertus numinis Aesculapi habens ornamenta decurionalia coloniae Apulensis 144
- librarius ab instrumentis 159
- librarius consularis 191
- librarius legionis 191
- librarius legati legionis XIII Geminae 198
- Licinius II 472
- M. Licinius Crassus, 21
- P. Licinius Cornelius Valerianus nobilissimus Caesar 443
- Q. Licinius Macrinus 182
- lictiores 141
- limes 219, 220
- limes Alutanus 49, 54, 219, 223, 232
- limesul britanic 226
- limes Dacicus 231
- limesul germanic 226
- limesul Meseşan 219, 231
- limes Daciae Prolissensis 219, 230, 326,
- limes transalutanus 79, 107, 109, 219 222, 438, 440
- limitanei (soldați-țărani) 91, 469
- Lipița (cultură materială) 73
- Litterata 469, 477
- loci 300
- Longinus (comandant roman) 117
- longobarzii 66
- Lycia 324
- Lydia 203, 324
- Lydos-Ioannes 258

M

- Macedonia 19, 20, 72, 262, 324, 374, 381,
 437, 438, 449
 macellum 346
 M. Macrinus Avitus Gatonius Vindex 55,
 58, 66, 68
 L. Macrius Macer 300
 Magna Mater 319, 369
 magistri 320
 magistri augustales 143
 magister 342
 magister collegii supra scripti fabrum 144
 magister in figlinis 315
 magistrans primus in Cananabis 183
 Maidan 303
 Maior P. 257
 Malagbel (zeu oriental) 93, 371
 Malva 67, 68, 69, 132, 134, 197, 241
 Manavat 371
 Ti. Manilius Fuscus 77
 manipulum 180
 Marcus 315
 Marcia Otacilia Severa 443
 Marcianopolis 324, 476
 Marcomania 75, 177
 marcomanii 61, 63, 64, 71, 72, 73, 75,
 86, 279
 Q. Marcus Turbo (general roman) 44, 45,
 59, 281
 Marcus Aurelius 314
 Marcus Martinus, bascularius 314
 Marcus Marcianus Fuenas 342
 Marga 303
 Margum 476
 Marea Adriatică 156, 321
 Marea Baltică 61
 Marea Egee 444
 Marea Mediterană 297
 Marea Neagră 64, 75, 77, 79, 110, 475
 Marisus 259
 Q. Marcus C. Filius Tromentina tribu
 Turbo Fronto Publicus Severus 59
 C. Marius Gemellinus, natione Dacus 215
 Marius Marcellinus, miles leg. II Parthicae
 215
 L. Marius Maximus 79, 87
 L. Marius Perpetuus 87, 88, 90
 Mars Gradivus 438
 Mars Augustus 498
 Mars Ultor (Marte răzbunătorul, zeu) 26
 Marus (Morava de astăzi) 19
 Marte 346
 Marte Augustul, zeu 127
 Marx, Karl 145, 293, 296, 304, 456, 458
 Mascliania (Vălișoara) 152
 Mater 253
 mater collegiorum fabrum et centonarum
 321
 Mater castrorum senatusque ac patriae 84,
 85, 91
 Mater Troclimena 372
 Matres 377
 Matres paternes 377
 Matroanele (cult) 376, 377
 Maurii, 76, 81
 Maurii gentiles 55, 208
 Mauri Micienses 351, 376
 Mauricius 469
 Mauretenia 203, 211, 281
 Mauretania Caesariensis 44, 163
 Maximinus Daza 269
 Maximinus Thrax 92, 153, 208, 217, 364,
 366, 376, 377, 381, 386, 437
 Maximus 299, 314, 386
 Maximus Batonis 302
 Maximus (Pupienus) 438
 Mediaș 474, 475, 480
 Medieșul Aurit 265, 313
 medicus legionis VII Claudiae 137, 200
 Mediolanum 328
 Medișor 260
 Mehadia 155, 260, 280, 308, 443, 448, 466
 Memmius 301
 Memnon din Theba 82
 Men 373
 Menander 315
 menesterii 274
 mensor legionis V Macedonicae 194, 311
 mensores 353
 Mercator (sclav) 163
 Mercur 262, 346, 380
 Mercurea 314
 Mercurius pater 362
 Merișleri 265
 P. Mevius Surus 81, 185
 merum 287, 325
 Mesembria 324
 Mesopotamia 50
 Mesopotamia de nord 42
 Mestrius Martinus 312, 377
 metropolis 69, 119, 383
 Micăsasa 371
 Micu Clain S. 257
 Micia (Veșel) 38, 80, 81, 85, 108, 117, 145,

- 154, 157, 163, 164, 182, 186, 208, 222,
223, 224, 228, 229, 260, 298, 307, 308,
312, 313, 323, 342, 343, 344, 351, 362,
366, 367, 371, 375, 385, 442, 472, 480,
481
- Miercurea, localitate 200, 472
- miles cohortis I praetoriae 127
- miles legionis XIII Gem. 184, 198
- militēs gregarii 186
- militia equestris 180, 272
- Mina Ruda 302
- Cn. Minicius Faustinus Sex Iulius Severus
(gubernator al Daciei superior.) 45, 47, 52
- Minerva (zeiță) 48, 78, 273, 360, 361, 366
- Minerva supera (zeiță) 82, 186
- missio agraria 112, 182, 294
- missio nummaria 112, 199, 294
- Mitrea B. 323, 441
- mithraeum 161, 347, 351, 355
- Mithras 66, 84, 161, 363, 372, 373, 379,
381
- Măcișu 295
- Mălăiești 36, 49, 222
- Mănereu 294
- Mărcureni 296
- Mnesibulos 72
- M. Mociuneius Valentinus 198
- Moesia A. 379
- Moesia, 21, 43, 178, 280, 444, 446, 453,
454, 464
- Moesia Superior 23, 24, 38, 39, 46, 47,
48, 63, 66, 68, 70, 75, 108, 148, 163,
183, 197, 200, 209, 213, 266, 327, 345,
356, 366, 476
- Moesia Inferior, 23, 25, 35, 36, 37, 39,
40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 50, 51, 62,
68, 75, 78, 90, 108, 148, 157, 162, 163,
192, 196, 213, 215, 232, 266, 268, 377,
383, 437, 438, 439, 441, 442, 476
- Mofleni 229
- Mogontiacum 194, 440
- Moigrad 472, 481
- Moldova 35, 36, 37, 40, 50, 70, 79, 110,
439, 440, 451, 452, 483
- Moldova Nouă 305
- Moldova Veche 229, 303
- Moldovenești 230
- Mommsen Th. 67, 80, 89, 142, 143, 193,
204, 324, 360
- Momotești 233
- mons 55
- monopyrgia 465
- Montanae 377
- Morești 264, 294
- mortaria, 296, 313
- Mucatra 267
- Mugeni 260, 472
- mulier 272
- C. Mummius Certus 320
- Muncel (cetate dacă) 220
- munera 143
- municipium 197, 252, 350
- municipium Aquincense 127
- Municipium Aurelium Apulense 126
- Municipium Aelium Hadrianum 122
- Municipium Septimium Apulense 78, 127,
350
- Municipium Septimium Porolisense 130
- Municipium Septimium Potaissense 129
- Muntenia 19, 23, 35, 36, 37, 40, 42, 43,
49, 50, 79, 110, 219, 222, 223, 281, 308,
451, 452, 467, 476, 480, 483
- Munții Apuseni 107, 108, 110, 113, 124,
131, 220, 230, 252, 299, 300, 301, 302,
303
- Munții Baraolt 109
- Munții Bihorului 108
- Munții Bodocului 109
- Munții Căliman 109
- Munții Carpați Răsăriteni 107
- Munții Carpați Sudici 107
- Muntele Corabia 303
- Munții Gurghiului 109
- Munții Hârghita 109
- Munții Metalici 316
- Munții Meseșului 52, 108, 110, 219, 230
- Munții Orăștiei 19
- Munții Poiana Ruscă 305
- Munții Semenicului 108, 228
- Munții Sebeșului 19
- Muntele Vlădeșei 108
- Munții Vulcanici 107, 109, 232
- Munții Zlatnei 262, 265
- Mureșul, riu 52, 66, 108, 110, 124, 152,
154, 156, 157, 163, 182, 186, 209, 224,
229, 232, 260, 264, 265, 307, 308, 313,
323, 350, 437, 452, 480
- murii caespiticii 222
- Mursa 476
- Q. Mustius Priscus (legat al provinciei
Dacia Superior) 55, 56
- Muzeul de la Alba Iulia 128, 355
- Muzeul arheologic din Cluj 477
- Muzeul Brukenthal 355, 364
- Muzeul din Berna 32

Muzeul Național din Budapesta 477
Muzeul din Cluj 354, 355
Muzeul de la Porțile de Fier (T. Severin)
355
Myro 270
Myszkow (localitate în Galiția) 73
Mytilene 323

N

Nabarzes 161, 372
Naissus (Niș) 156, 444, 476
naos 351
Napoca (Clujul) 45, 52, 53, 54, 65, 78,
84, 87, 89, 122, 129, 133, 135, 144, 152,
154, 155, 179, 185, 193, 196, 197, 200,
203, 204, 205, 215, 230, 234, 252, 253,
259, 262, 267, 272, 294, 308, 314, 323,
343, 355, 357, 358, 360, 363, 371, 373,
374, 377, 381, 382, 383, 385, 448, 471,
476, 477, 480, 481
natione Gretica 199
natione dacus 196, 197
nationes 213
natus provincia Dacia 196, 197
natus provincia Dacia legione XIII Gem.
127
natus ubi ferrum nascitur 305
nautae universi Danubii 156–157
Nedao 481
Negoi 70
negotiator Daciscus 323, 325
negotiatores provinciae Apulensis 322
Negrilești 109, 210
Nemeia 363
Nemesianus Caesaris nostri servos libra-
rius 275
Nemesis 116, 157, 200, 347, 362, 380
Neptunus 380
Nera (riu) 155, 228
Nero (impărat roman) 21, 303, 370
Nerva 22, 32, 297, 325
Nesselhauff, H. 67, 216
Nicetas 479
Nicolăescu-Plopșor C.S. 133
Nicompolis 162, 324
Niraj (riu) 154, 157, 372, 384
C. Nonius Caepianus 210
Noricum 161, 189, 196, 200, 203, 212, 263,
356, 437
Noșlac 149, 473

Noșlac-Șumugi 260, 261
Notitia Dignitatum 466
Noviomagus 378
C. Numerius Decianus 123
numerus 208
numerus burgariorum et veredariorum Da-
ciae inferioris 209
numerus Campestrorum 209
numerus Germanicorum 208
numerus Illyricorum 209, 210
numerus equitum electorum ex Illyria 208
numerus equitum Illyricorum 208
numerus Maurorum Hispanorum 132, 208,
230, 365
numerus Maurorum Miciensium 208, 210,
211, 351
numerus Maurorum Optatianensium 208
numerus Maurorum Tibiscensium 208
numerus Palmyrenorum sagittariorum 88,
371
numerus Palmyrenorum Porolissensium sa-
gittariorum C.R. 208, 210, 442
numerus Palmyrenorum Porolissensium sa-
gittariorum civium Romanorum Decia-
nus 442
numerus Maurorum Saldensium 208, 229
numerus singularium Peditum Britanico-
rum = N. Britanicorum 209, 376
numerus Sororum sagittariorum 208, 211,
365, 440
numerus Palmyrenorum Tibiscensium 208,
229
Numidia 85, 106, 211
nummularii 328
Nymphae 367

O

Obii 66
Obreja 149, 260, 296, 472, 475
Oceanul Atlantic 156
Ocna Dejului 307
Ocenele Mari 307
Ocna Mureșului 307
Ocna Sibiului 260, 307, 472, 481
L. Octavius Felix 83
L. Octavius Iulianus 81, 148, 192
Odessos 324, 476
Oderhei 154, 232
Oescus 60, 156, 162, 200, 449, 464, 467
officium 180

- officium corniculariorum 190
 officium legati legionis 180
 officium praepositi 211
 officium a rationibus 160
 Oituz (pasul) 37, 75, 77, 109, 232
 Olbia 19
 Olimp 360
 Olteni 109, 154, 232
 Oltenia 35, 37, 38, 41, 46, 48, 50, 67,
 107, 133, 153, 194, 229, 295, 450, 451,
 452, 453, 467, 472, 476
 Oltul 36, 37, 39, 41, 49, 58, 67, 79, 107,
 109, 110, 116, 128, 134, 153, 154, 157,
 205, 206, 209, 213, 219, 220, 223, 232,
 233, 260, 261, 310, 436, 440, 452, 453
 Onesimus 270, 295
 Oniceni (localitate) 70
 opera musiva 358
 Optatiana 152, 155, 230
 Optatus 193
 Optimus Princeps 42
 optio 184, 191
 optio equitum 192
 optio legionis 191
 optio signiferum 191
 optiones spei 181
 opus signinum 311
 Oracolele Sibylline 54, 369
 Oraştie 33
 Oraştioara de jos 74
 ordinati 204
 ordo Ampelensium 131
 ordo Augustalium 347, 365, 381, 382
 ordo coloniae Traianae Sarmizetuhensium
 ex Dacia Superiore 162
 ordo decurionum 136, 140, 271
 Orheiul Bistriţei 73, 109, 154, 156, 232,
 260, 311, 313
 Orient 42, 51, 61, 62, 74, 80, 84, 183, 211,
 212, 324, 325, 439, 456
 origo 189, 195
 Origenes 374
 Orlea 314, 374
 ornati decurionalibus ornamentis 137
 ornamenta decurionalia 144, 162
 ornamenta duumvralia 139
 Oroles 19
 Orosius 445, 443
 Ortelec 231
 Osrhoene 372
 Oviedo (localitate) 437
 Ovidius (poet) 21
 Pacatianus 441
 L. Paconius Proculus 42
 pagus 312
 Pagus Aquensis 145
 Pagus Miciensis 145, 365
 pagi (vici) 145
 Palamarca (localitate in Bulgaria) 37
 Palanka 108, 151, 182, 239, 465, 469
 Palatca 294, 475, 476, 480
 Palatin 369
 Palatovo 61, 73, 203
 palatul Augustalilor
 Palmyra 211, 255, 371
 Palmyreni sagittarii 208
 Palmyreni sagittarii ex Syria 52
 Palmyreni sagittarii exploratores Germa-
 nici, Mauri 47
 Palumbus 276
 Panciova 182
 Pannonia 33, 41, 42, 43, 44, 47, 62, 66,
 71, 75, 76, 77, 108, 132, 154, 156, 157,
 161, 163, 182, 183, 189, 197, 211, 212,
 213, 214, 216, 223, 229, 254, 259, 263,
 266, 267, 268, 300, 314, 356, 361, 378,
 383, 437, 441, 449, 455, 476
 Pantheus 363
 Papiria (trib roman) 119, 125
 Gn. Papirius Aelianus 47
 Papirius Rufus 300
 papirus 343
 Parenzo 52, 297, 325
 Parthia 466
 Parthicus 86
 Partoş (loc.) 317, 358, 471
 partii 50, 61, 62, 80, 197
 pascua 298
 Paschae (Paşte) 478
 Passia 270, 272, 302
 Passerini, A. 197
 Patavissensium vicus, qui a divo Severo
 ius coloniae impetravit 129
 patrimonium Caesaris 91, 113
 patronus 57, 320
 patronus causerum 141
 Patsch, G. 39, 46, 67, 258, 455
 Paulianus (centurion) 36
 Paulus decurio coloniae 131
 Pausanias 72
 Pautalia 324
 pax Romana 442

Pădurea Hercynică (Carpații Mici din
 vestul Slovaciei) 19
 Pătrînjeni (sat) 132
 Păuleni (localitate) 109, 208
 Pârvan, V. 14, 67, 323, 374, 457
 pedanii 137
 pedites singulares Britanici 47, 208
 pedum 369
 Pelendava (Craiova-Mofleni) 153, 229
 pelta 358
 Penates (zei) 33
 Peninsula Balcanică 339, 483
 Peregrinus 252
 Peregrinus sutor caligarius natione Dacus
 311
 Perennis 439
 Pergam 44, 281
 Perişani 232
 C. Pescenius Niger 76, 77, 79
 Peşteana 307
 Petrae (Urai) 152
 Petnic 308
 Petriş 154, 307
 petrogenitus 373
 G. Petronius Iustus 190
 Petronius Polianus 385
 L. Petronius Taurus Volusianus 438
 Petroseni 301
 peucinii 61
 Peutinger, K. 151
 Pflaum, G.H. 57, 80, 83, 89, 90, 162,
 163, 203, 224
 Pharsalus 20
 Philippopolis 324
 Philomusus (sclav imperial) 160
 Piatra Craivei (cetate dacică) 128
 Piatra Lată 308
 Piaţa Libertăţii (Cluj) 24, 125, 348
 Piatra Neamţ 25, 36
 pictor 312
 pictura porticus 357
 pileati sau tarabostes (nobili daci) 20
 Pieporus rex Coisstobocensis 72
 Pietroasa 307
 Piroboridava pe Siret 36
 Pirustae 252
 Pisia 373
 Placida regina 363
 Plautilla (împărăteasă) 81
 Plautianus (prefect) 81
 Plautius Caesianus 50
 Ti. Plautius Silvanus Aelianus 21
 plebs populus 136, 180
 Plinius 302, 303
 Plotila Aemilia de Apulum 344
 plumbarii 310
 plutei 158
 Pluto 355, 363
 Poarta Meseşană 231
 Podeni 307
 podium 350
 Podmoale 228
 Podişul Transilvaniei 219
 Poetorio 448, 449, 470
 Poiana Sărată 77
 Pojejena 182, 229, 465, 466
 Pollenius Auspex 92
 Polus Terentianus 79
 Polyainos (scriitor grec) 54
 pomerium 32, 119, 121
 Pomet (deal) 70, 85, 130, 155, 224, 225,
 231, 348
 Gn. Pompeius 20
 M. Pompeius Severus 320
 L. Pomponius Liberalis 81, 319
 Pons Aluti (Ioneştii Govorei) 153, 157,
 233, 440
 Pons Augusti (Voislova-Mărga) 152, 157,
 163, 164
 Pons Vetus (Ciineni, jud. Vilcea) 153, 157,
 232
 pontifex 140, 380
 Ponto-Bithynii 322
 Pontul Euxin (Marea Neagră) 19, 122, 156,
 176, 322, 453
 Pontul Stîng 21
 Pontus 324, 345
 Popeşti pe Argeş 262
 Porolissum (Moigrad) — 25, 29, 39, 41,
 45, 52, 58, 65, 75, 78, 85, 87, 121,
 130, 134, 146, 150, 151, 152, 153, 155,
 164, 185, 194, 197, 203, 206, 214, 219,
 223, 224, 225, 228, 230, 233, 259, 265,
 272, 275, 297, 308, 310, 316, 323, 325,
 326, 342, 348, 350, 354, 358, 362, 374,
 442, 443, 450, 471, 472, 475, 481
 porta decumana 225, 226, 228
 porta praetoria 226
 porta principalis dextra 226
 porta principalis sinistra 226
 Porțile de Fier ale Transilvaniei 22, 23,
 33, 37, 152
 Porumbenii Mici 472

possessores 295
 possessio 113
 Potaissa sau Patavissa (Turda) 62, 64, 65, 66, 78, 79, 81, 113, 129, 164, 179, 185, 186, 192, 193, 196, 199, 217, 228, 230, 234, 252, 259, 260, 262, 272, 274, 294, 307, 308, 312, 314, 323, 350, 355, 362, 364, 365, 369, 372, 373, 375, 376, 377, 381, 382, 443, 444, 448, 471, 477, 481
 praefectus 77, 80
 praefectus alao 202
 praefectus cohortis 202
 praefectus castrorum legionis 180
 praefectus coh. I Augustae Ituraerorum 203
 praefectus cohortis I Britannicae (miliariae) 203
 praefectus coh. V Lingonum 203
 praefectus collegii fabrum 320
 praefecti legionis 193, 273
 praefectus legionis quintae Macedonicae 465, 466
 praefectus legionis XIII Geminae Gallienae 443
 praefectus legionis tertiaedecimae Geminae la Dierna 466
 praefectus infulis ornatus 44
 praefectus Numeri Maurorum Hispanensium 362
 praefectus pagi Aquensis 149
 praefectus quinquennalis 138
 praefectus quinquennalis pro imperatore Antonino 139
 praefectus vehiculorum 164
 praemia militae 182, 192, 199
 Praeneste (oraş in Italia) 119
 praepositi 193, 210
 praepositus vexillationis Daciscaum 80
 praeses 64, 68, 82
 praeses dignissimus 60, 64, 88
 praetentura 226
 praetoria 226
 Praetorium (Gopăceni-Racoviţa, jud. Vâlcea) 153, 232
 Praetorium (Mehadia) 92, 131, 152, 280
 Prastina Messalinus 439
 prata 113, 293, 307
 Premerstein, A. von. 51
 Priam 358
 pridianum 136
 primi ordines 181, 188
 primipilus 180, 181, 188
 Primitivos 160
 Primmus 161
 princeps 146, 442
 princeps adsignatus 253
 princeps Delmatarum 146
 principales 93, 180, 197, 437
 principia 226
 Priscianus 152
 Priscus 466
 Probus 452
 M. Proculius Niceta 144, 381
 M. Proculius Regulus (cavaler roman) 144
 Procopius 345, 465, 467, 468, 469
 procurator 68, 271
 procurator Augusti 31, 49, 50, 58, 366
 procurator Augusti agens vice praesidis 64
 procuratores agentes vice praesidis 82
 procurator Augustorum nostorum duorum agente vice praesidis 82
 procurator Augusti Daciae Apulensis 65, 83
 procurator Augustorum trium 162
 procurator Augusti et praepositus vexillationis per Achiam et Macedoniam... adversus Castabocos 72
 procurator Augusti provinciae Daciae superioris 57, 65
 procurator aurariarum 114, 271, 299
 procurator centenarius 58
 procurator Illyrici per Moesiam Inferiorem et Dacias tres 78, 162
 procurator provinciae Cappadociae item Ponti Mediterranei et Armeniae Minoris et Lycaoniae 58
 procuratores publici portori vectigalis Illyrici per Moesiam inferiorem et Dacia tres 162
 procurator publici portorii vectigalis Illyrici 83—84
 procurator vectigalis Illyrici 163
 propaetor 30
 propugnaculum imperii 110, 177
 Proserprina 355, 363
 Protas 160, 270
 Protase, D. 51
 Prutul 75
 Pseudo-Hyginus 225
 Ptolemeu 36, 40, 107, 109, 128, 132, 135, 441
 Publicius Gletus 273
 Publius Publicius Anthus 273
 publicum portorium 161
 publicum portorium Illyrici 161
 puella 272, 302

puer 272
Terentius Pudens Utidianus 366
Pupienus (impărat) 437
Purcăreni 233
putei 300, 301
Putinei 153, 229

Q

quadragesima 159, 479
G. Iulius Quadratus Bassus (gubernator
al Daciei) 34
Quadriviae 376
L. Quaesidius Praeses 38
quaestionarii 181
quaestores 140
quaestura 93, 341
quattuorviri 139
quingenaria 180, 202
quinquennales 137, 138
quinquennalis coloniae 380
quinquenal... coloniae Sarmizegetusae
metropolis 320
Quinquenalis primus pro imperatore 138
quinquennalis primus municipii Publii
Aelii Drubetae 138
Quintus Philippicus 200
Quasii 61, 64, 71, 73, 86, 279

R

Racovița 232
Raelia (provincie) 57, 203, 205, 211, 219
Răhău (localitate) 200, 294, 472
Ramidava 40
Rapidum (localitate în Africa) 59
Rasicade (oraș) 80
Ratiaria 449
ratio privata 115
ratio provinciae 158
Ravenna 75, 146, 151, 153
roxolanii 43, 49, 61, 62, 75, 223, 279, 281
Răcari 208, 225, 227, 229, 260, 296, 354,
472
Rădăcinești 223, 226, 228, 232
Războieni-Getate 228
Războaiete dacice 23, 107, 112, 117, 122,
131, 149, 152, 208, 216, 256, 259
Războaietele marcomanice 61, 64, 66, 68,

69, 77, 78, 93, 130, 132, 134, 186, 196,
215, 223, 280, 300
războiul parthic 80
Reea 182
Recaș 262
Recidiva 469, 477
redemptores 305
Regalianus 259, 269
Reginus 74
regio 92, 114
regio Ansamensium 200
regio Anartorum 114
Regina Castra 57
Resulum vicus Anartorum 114, 154, 155
Remesiana 479
respublica coloniae Septimiae Drobetae
122
Reșca 233, 450
retentura 226
reverus at Lares suos 199
Rhaos 71
Rhaptos 71
Rhemaxos 19
Rimetea (j. Alba) 305
Rinul (fluviu) 84, 122, 156, 209, 324, 325,
376, 378
riparienses (milites) 467
Ritterling, E. 183, 185, 439
Rîșnov 92, 213, 227, 228, 232, 260, 269
Riul Mare 152
Riul Negru 154
Riul Vadului 232
Robert L. 362
Rogna 307
Roma 16, 21, 22, 24, 25, 26, 29, 30, 31,
35, 42, 44, 45, 46, 55, 57, 58, 62, 63,
68, 73, 94, 111, 114, 117, 136, 141, 156,
160, 188, 197, 198, 201, 213, 215, 255,
258, 266, 267, 268, 341, 347, 354, 360,
367, 368, 369, 373, 376, 380, 381, 437,
439, 441, 448
Roma aeterna 381
Românași 225, 230
Romita 230
Romula 67, 68, 133, 135, 140, 151, 154,
161, 194, 196, 197, 198, 208, 229, 233,
234, 255, 262, 309, 314, 315, 316, 344,
354, 363, 367, 370, 371, 374, 375, 440,
476
Rosalia 479
Roșia Montană (Alburnus Maior) 108, 114,
301, 302
Roșiorii de Vede 233

Rowell, T.H. 210
Rucăr (jud. Argeș) 49, 109, 154, 219, 233,
308
Rubobastetes 19
Ruda-Brad 302, 305
Rufinus 270, 298
Rufius Festus 107, 445, 446, 447, 454
Rufius Sulpicianus 87
Rupea 307
Russu I.I. 183, 193, 254, 384
Rusidava (Momotești lângă Drăgășani)
153, 233
Ruși 260
Rusticus 314

S

Sabazius 355, 357, 373, 374, 378
Q. Sabinius Veranus 161, 164
sacerdos 371, 381
sacerdos arae Augusti 121, 144, 272, 298,
321, 383, 384
sacerdos creatus a Palmyrenis domo Mace-
donia et adventor huius templi 381
sacerdos flamen 383
sacerdos institutus ab Helvio Pertinace
consulari 74
sacerdos Laurentium Lavinantium 144
sacerdotalis provinciae Daciae 144, 383
Sacidava (Miercurea-Doștat jud. Alba)
147, 153
sacratissimi imperatores 80
sacrum 326
Sanctuarul de la Eleusis 72
Salinae (Râzboieni-Ocna Mureșului) 147,
152, 154, 306, 307, 367
Salona 323
Salonia Palestrice 299
salus 365, 380
Salvianus (sclav) 162
Salvianus (scriitor) 455
C. Salvianus Aurelius 300
L. Samognatius Tertius 323
Samosata 324
Samum 200
Samus (Someșul) 45, 52, 108, 109, 123,
153, 210, 223, 231, 259, 348, 350, 480
Sarmatia (provincie) 75, 77
sarmații 43, 44, 61, 69, 73, 223, 442, 446,
468
Sarapis (zeiță) 187, 188
Sardeates 252
Sardinia 383
Sargetia (riu) 24
Sarmizegetusa 19, 23, 24, 26, 32, 40,
251, 254, 255, 272, 273, 275, 277, 278,
279, 282, 294, 298, 307, 311, 314, 315,
316, 317, 320, 321, 323, 326, 327, 344,
346, 347, 348, 351, 352, 354, 358, 360,
361, 362, 363, 364, 366, 369, 373, 374,
375, 376, 381, 383, 384, 385, 438, 441,
442, 470, 472, 481, 482
Sarmizegethusa regia 182
Sasca Montană 304
Sasca Română 305
P. Saturninus Furius 340
Saturnus 361
Saturnus securus (zeu) 82, 186
Satu-Mare 313
Sava 156, 260
Savaria 476
Săceleu 149, 229, 307
Săpata de Jos (localitate) 222, 233, 472,
438
Sălașuri 55
Sărățeni 154, 232, 260, 472
Săulești 384
scalptores 327
Scaurianus Caesaris nostri servus vilicus
164, 295
schola 317, 319
schola speculatorum 81, 185, 189, 190
Scorilo 268
scribae 141
scribae coloniae 141
G. Scribonius Curio 21
scrinarius praefectorum praetorio 198, 201
scriptura cursiva 339
scriptura monumentală 339
scriptura vulgaris 339
scutata 205
Scythia Minor (Dobrogea de astăzi) 21,
23, 39, 453
Sebeșul (riu) 200, 230, 260, 264, 265, 481
M. Secundinus Genialis 323
Secundus 272, 276
Securus 270
M. Sedatius Severianus 46, 56, 57, 141
Seghedin 108, 154, 163, 164
Seleucia 42
Selinunte 43
Seliște (loc.) 450
L. Sempronius Ingenus 61
G. Sempronius Urbanus 77, 366

Senatul 30, 42, 78, 84, 136, 193, 386, 437, 442
 Antonius Senecio Junior 305
 C. Sentius Anicetus 127, 318, 320
 Aulus Senectius Contianus sau Vocontianus sau Pontianus 299
 Septimia Septimina 199
 Septimius Aesculapius Hermes 137, 144, 273
 Septimius Alexander 190
 Septimius Asclepiades 199
 Septimius Celsus 190
 Septimius Nepos 190
 Septimius Severus 64, 76, 78, 79, 81, 82, 107, 117, 122, 130, 132, 134, 145, 153, 161, 163, 177, 181, 182, 185, 189, 190—194, 195, 197, 202, 204, 205, 214, 223, 224, 233, 253, 267, 282, 298, 300, 317, 319, 324, 327, 339, 364, 375, 382, 384, 444
 Serapis 357, 375
 Serdica (Sofia) 156, 215, 324, 440, 454
 Seret (riu în Galiția) 73
 Sequens libroriorum 299
 servi fiscale 274
 servi ordinarii 274
 servi privati 272, 273
 servi publici 273, 274
 servi vikarii 274
 servi vilici 83, 163, 274, 276
 Manius Servius Donatus 254, 277, 314, 315, 341
 servus contra scriptor 161, 163
 sessquuplicares 191, 214
 Severi 130
 Severiana 472
 Severus Alexander 69, 91, 93, 119, 160, 191, 198, 201, 207, 213, 232, 266, 320, 341, 383, 384, 386, 472
 Severus Iulius Philippus Caesar 443
 Sexanta Prista 476
 Sextus Pilonius Modestus 183
 Sextus Vibius Gallus 187
 Sibiu 149, 262, 355, 364
 Sic 295
 sicobații 61
 Sighișoara 154, 228, 260, 265, 472
 signa 93, 227
 signiferi 181, 191
 signifer leg. V Macedonica 200
 signum 183, 191
 signum numinis 161
 sigillarius 314
 T. Silius Crispinus 188, 191
 L. Silius Maximus veteran 126, 183
 Silvanus (zeu) 188, 295, 308, 355, 361, 379
 Silvanus domesticus 326, 362
 Silvanus 78
 Simeria 307
 Singidunum 47, 183, 465, 469, 476
 Siretul (riu) 41, 42
 Siria 35, 59, 74, 206, 208, 211, 212, 219, 255, 266, 267, 324, 370, 444
 Sirmium 73, 436, 449, 476
 Sirocopole 263
 Sirona (divinitate) 377
 Siscia 143, 156, 325, 476
 Simbotin, localitate 220, 233
 Simedru 478
 Sîngeorgiu de Cîmpie 481
 Sinnicoară 478
 Sinnicolaul Mare 186
 Sînpaul 232, 306, 307
 Sîntana (Arad) 265
 Sîntana de Mureș 475
 Sîntion 478
 Sînvășii 478
 Slatina Timișului 139, 280, 303
 slavii 483
 Slăveni 81, 153, 205, 206, 233, 260, 313, 440
 Slimnic 260, 261
 Slovacia 264
 societas 162, 301, 304, 327
 societas danistaria 272, 276
 Sol 372
 Sol Hierobolus 373
 Sol invictus 305, 380
 Sol invictus Mithras 186
 Sol Priapus 363
 Someșul Mic 123, 124, 152, 154, 156, 231, 308
 Someșul Rece 230
 Soporul de Cîmpie 260, 261, 262, 264, 265, 474
 S. Soproni 440
 Sortes 111
 sosibii 61
 C. Spedius-Hermias 362, 382
 G. Spedius Valerianus 382
 Spedii Victorinus și Valerianus 382
 speculator 80, 180, 185, 189
 speculator legionis VII Claudiae 362
 speculator legionis XIII Geminae Gordianae 190

spes 365
spira 253
spirarchaens 253
Splonum 252, 390
Stara Zagora 46
statio 92, 146, 163, 190, 273, 279
statio (agens in munere stationis) 198
statio Aquensis 365
statio portorii 162, 163, 164
statio Resculum 146
statio Tsiernensis 163
M. Statius Priscus 55, 56, 60, 73, 149,
208, 231
stator 180
Stein, A. 51, 67, 82, 162, 208, 210
stipendium 181, 182
Stobi 156
Stolniceni (Buridava) 233, 260
Strabo 18, 19, 20, 301
Straja (localitate) 82
strator 180, 188, 191
Strei, 152, 153, 307
strator consularis 191
Sturum (localitate neidentificată) 153
styli 316, 342, 343
Sub Cununi 55
subprocurator aurarium 300
Suceagu (localitate) 185, 308, 373
Sucidava (Celei) 78, 116, 134, 147, 153,
162, 164, 182, 200, 233, 234, 259, 274,
297, 309, 310, 311, 313, 363, 364, 369,
375, 440, 465, 466, 467, 468, 469, 476
Suevii 61
Suleviae 376, 377
Suleviae Montanae 377
G. Sulpicius Ursulus 437
summa honoraria 137
superintendentarius 88, 376
supra numerarii 201
Surduc (localitate) 109, 182, 229, 304
Suri negotiatores 322
Suri sagittarii 208, 223, 233
Sutoru (localitate) 208, 230
Sutta Epicadi 294
Sycibida 469
Syme R. 36, 50, 59
Symmachiarum Astures 208, 437
Synda 160, 270
Synethus (sclav imperial) 160
Synthropus (sclav) 87, 163
Syra (zeiță) 87
Syrillo 270, 274

§

Seica Mică 295, 481
Șieul (afluent al Someșului) 109, 154, 260
Șimleul Silvaniei 480
Șincai G. 257
Ștefan, Gh. 40

T

tabula ansata 477
Tabula Hebana 136
Tabula Peutingeriana 262, 65, 146, 150,
151, 153, 157, 159, 229, 307, 451, 452
tabularii 160
tabularium 83, 84, 163, 273, 299
tabularium provinciae 119, 160, 273
tabularius provinciae Daciae Apulensis 160
Tacitus, 22, 136, 379
Clemens Tadius Flaccus 187
taifalii 442
Tanit 375
Tapae 22, 23, 37, 221
Tarbos (prinț barbar) 71
Tarraco 454
Tarraconensis 211
Tarsa 267
Tavia 253, 370
Tápiogyrye 480, 482
Tebthynis 323
Tégálás G. 302, 305
tegulae 315
Tekiya 366
Teliucul Inferior 143, 304, 305
templul lui Aesculap 144
templum deorum patriorum 81
templum horologiarum 185
P. Tenax Gemellinus 270
Teophilus Patricius 467
Teregova 46, 47, 228
Decimus Terentius Scaurianus 25, 29, 30,
31, 32, 33, 34, 41, 83, 136, 179, 364
M. Terentius Varro Lucullus 21
Terra Daciae 366
Terra Mater 367
terra sigillata 314, 325
territorium legionis 293

- territorium Sucidavense 116
 Tertullian 374, 379
 tessera 342
 tesserarius 181, 191, 197, 342
 Tettiēna (gintā) 203
 Tettius Iulianus 22
 Theba 82, 187
 theca calamaris 343
 Theodorus 255, 469
 Theodosius 468, 480
 Therveste (Triest) 80
 Thessalonic 132, 156, 206
 Theudote (sclavā) 199
 Thracia 19, 20, 86, 196, 211, 215, 254,
 280, 324, 356, 373, 436, 437, 438, 444
 Thuburbo Maius (localitate în Africa) 75
 Thyatira, localitate 203
 Tiatus 72
 Tiberius (împărat) 136, 469
 tibia 259
 Tibiscum (Jupa lingă Caransebeș) 23, 38,
 46, 52, 78, 131, 140, 144, 152, 155, 208,
 220, 221, 228, 229, 255, 259, 272, 275,
 276, 280, 295, 313, 316, 317, 319, 344,
 373, 382
 Tibodu (localitate) 70
 Tibur 21
 Ticlar (carieră de piatră) 308
 Tigrū 466
 Tihāu (loc.) 108, 154, 185, 220, 231
 Timesitheus 438
 Timișul (riu) 23, 131, 228
 Timotheus 255
 Tirepsum 153
 Tirighina 468
 Tisa, 21, 35, 73, 75, 110, 154, 156, 223,
 229, 468, 474, 479
 Tisovița 304
 Titus 311, 314
 C. Titius Agathopus 143
 Titus Iulius 312, 377
 Titești (localitate) 223, 225, 228, 232
 Tirgu-Mureș 56, 154
 Tirgșor 36
 Tirnava Mare 232
 Tirnava Mică 232
 Tirnavele 154
 Tocilescu, G.Gr. 13, 67, 222
 toga praetexta 138
 Tomis 21, 476
 Toplița 110
 Torma, C. 13
 Tragurium 323
 Traian 13, 18, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 32,
 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
 43, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 55, 107, 108,
 111, 117, 126, 129, 131, 133, 150, 152,
 157, 161, 176, 181, 182, 184, 194, 196,
 207, 208, 209, 216, 218, 223, 231, 233,
 251, 253, 255, 258, 259, 266, 268, 281,
 294, 297, 299, 300, 305, 324, 354, 366,
 376, 384, 437, 444, 446, 453, 457, 464,
 466, 467, 468
 Traiana Sarmizegethuseusium ex. Dacia
 Superiorae 137
 Traianus Decius 127, 441, 442
 Traianopolis 324
 Transilvania 18, 19, 23, 35, 37, 39, 40,
 41, 48, 67, 107, 109, 116, 153, 208,
 222, 257, 440, 450, 451, 452, 474, 475,
 476, 477, 480
 Transmarisca 467
 Trebonianus Gallus 154, 328, 442, 451
 trecenarius 197
 Trei scaune (depresiune) 109
 Treviri 322, 323
 tribunus laticlavus 184, 276, 364
 tribuni angusticlavii 187, 202
 tribuni legionis angusticlavii 271
 tribuni legionis laticlavii 180
 tribunus 80
 tribunus militum 364
 tribuni praefecti 271
 tribunus equitum singularium 191
 tributa 159
 tributum 113, 160
 tributum capitis 159
 tributum soli 159
 Triviae 377
 Troesmis (Iglița) 62, 71, 196, 199, 200
 Tropaeum Traiani (monumentul de la
 Adamclisi) 23, 26, 39, 72
 Trotuș (riu) 41
 Trynkowski Jan 254
 tubicen 181
 Tudor 193
 Tudor D. 14, 15, 17, 67, 83, 87, 129, 149,
 158, 162, 163, 295, 356, 452
 Tullius Menophilus 438
 turma 204
 Turnu Măgurele 467
 Turnu Roșu (pasul) 37, 48, 107, 109, 134,
 219, 232
 Turnu Ruieni 301
 Turnu Severin 355
 Turranius Marcellinus 305

Turranius 295
 Turris (cetate) 467, 469
 tusconium 303
 Tutor Silvani 210
 Tzetzes Ioan 158
 Tyras 19, 153
 Tyras (oraș) 75, 83, 163
 Tyrus 211

T

Taga 473, 480
 Tara Bîrsei 109, 114
 Tara iazigilor 108
 Tara Năsăudului 110
 Tara Oașului 110
 Teposu L. David L. 343, 356
 Tinutul Bistriței 110

U

Ulcudius Baedari 294
 Ulpia Traiana 38, 39, 251, 254, 266, 281,
 282, 294, 307, 310, 311, 344, 345, 346,
 347, 358, 371, 375, 377, 382, 384
 Ulpian (jurist) 129, 131, 146
 M. Ulpius Apollinaris 126, 187
 Ulpius Bacchius 189
 C. Ulpius Bonus 383
 M. Ulpius Caecilius Bassianus 382
 M. Ulpius Caius 88, 187
 M. Ulpius Celerinus 90
 M. Ulpius Hermes 144—299
 M. Ulpius Hermias 137
 Ulpius Maximinus 210
 M. Ulpius Mucianus 185
 Ulpius Proculus 185, 190
 Ulpius Restitutus 188, 210
 Ulpius Victor 89, 90
 Umbria (Italia) 184, 193, 195, 196
 Ungaria 480, 482
 Ungurei 472
 Universitatea din București 15, 17
 Universitatea din Cluj 14, 17
 Urgum 153
 M. Urbius Valerianus 320
 Uricani (loc.) 301
 Urлуeni 233
 Uroi 307
 Urus 314
 ustirinum (loc. de ardere) 265
 utricularii 157

Valea Nirajului 232
 Valea Singeorgiului 307
 Valea Strimbă 480
 Valens 467, 471
 Valerian (împărat) 193, 324, 327, 328,
 329, 366, 373, 442, 445, 448, 450
 C. Valerius Catullinus 78
 Valerius Costas 198
 Sextus Valerius Fronto 382
 Valerius Laetillus 215
 M. Valerius Longinus 137, 220
 T. Valerius Marcianus 199
 M. Valerius Maximianus 186
 Marcus Valerius Maximus 65
 C. Valerius Sarapio 441
 Valerius Saturninus 215
 Sex. Valerius Saturninus 204
 S. Valerius Silvanus (veteran al leg. XIII
 Gemina) 198, 200
 M. Valerius Valentinus 200, 201
 C. Valerius Vitalis 215
 Valentina 159
 Valentinian 470, 471, 479, 480, 481
 Valentinus (Potinianus) 159
 vallum 346
 Vama Illyricului 60, 139, 162
 Vama Țărmlui tracic 60
 vandalii 61, 62, 69, 71, 72, 279, 442
 Varenia (familie) 254
 Varenia Probrina 340
 T. Varenius Gallicanus 320
 T. Varenius Sabinianus (cavaler roman)
 340
 variștii 61
 Vădaș 481
 Vărădia 225, 260
 Virșeț (localitate) 38, 229, 476
 vectigalia 159
 Vegetius 193
 Velț 480
 Veneția 57, 203
 Venus 346, 355, 358, 363, 371, 375
 Venus genetrix 360
 Vereșmort 480
 Vergilius 344
 M. Verius Superstes 74
 Vermaseren M. J. 372
 vernae vilici 164
 Verona 437, 442
 Verus 275

Vespasianus 214, 369
 L. Vespronius Candidus 77
 Vestalele 364
 veterani et cives romani (Micienses) 145
 veteranus ex centurione 294
 C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes 75
 Veșel (localitate) 93, 222
 vexilla 32
 vexillarii 181, 186, 317, 319
 vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis 55
 vexillatio Dacorum Parthica 80
 vexillatio legionis III Augustae 196
 vexillatio legionis XIII Geminae 185
 vexillatio legionis XIII Geminae Antoniniana 308
 vexillatio equitum Illyricorum 208
 via decumana 226
 via gentium 41
 via praetoria 226
 via principalis 226
 viatores 141
 Q. Vibius Amillus 143
 Sex. Vibius Gallus 188
 Vice praesidis 89
 vicesima hereditatum 159
 vicesima libertatis 159
 vicesima quinta mancipiorum 159
 vicesimae libertus 161
 vicesimarius 161
 vici 252
 victimarius 181
 victoalii 61
 Victoria 358, 365
 Victoria Augusta 55, 281, 312
 Victoria Gerraica 439
 vicus 129
 vicus Anartorum 146, 155
 vicus Pirustarum 146, 300
 vikarius 160, 161
 villici 341
 vilicus 163, 295
 villa rustica 272, 280, 293, 294, 295, 296, 305, 343
 villa suburbana 70, 119, 347, 350
 Viminacium (oraș) 23, 127, 156, 194, 324, 327, 328, 440, 449, 465, 476
 Vindobona (Viena) 60, 75
 M. Vinicius 21
 Vințul de jos 313, 355
 Virgo Coelestis 347
 IV vir municipii Aurelii Apuli 139

IV vir primus annualis municipii Septimii Apuli 139
 viri militares 64
 Virtus 365
 Virunum 196, 200
 Vișoara 451, 454
 Viștea (sat) 55
 Vitalis 270
 Vita Thereptes 160, 275
 Vitruvius 294, 345, 346
 vizigoții 478
 Vilcan (pasul) 38, 153, 346, 364
 Virciorova 303, 308
 Virful lui Petru 220
 Virtop 153, 261
 Virțu 153
 Vlădiceni 70
 Vocantianus 299
 Volusianus 154
 Vranița (deal) 230
 Vulcoiu (loc.) 370
 Vulpe, R. 36

W

Wallis (ținut în Elveția) 205
 Will E. 356
 Winkler I. 323
 Wittinghoff Fr. 210

X

Xanthos 92
 Xenopol A.D. 456

Z

Zam 343
 Zamosius, St. 56, 193
 Zălau 85, 233
 Zăvoi (jud. Caraș-Severin) 221
 Zegaia 279, 294
 Zenovius 477
 Zernensium colonia a divo Traiano deducta 130
 Zernes 469
 Zeus Hypistos (epekoos) 374
 Ziais (fiica lui Tiatus) 72
 Zlatna 276
 Zosimus 316, 439, 440, 441
 Zoticus (sclav) 78, 162

CUPRINSUL

LISTA ABREVIATIILOR	7
PREFAȚA	13

CAPITOLUL I

DACII ȘI ROMANII

Dacia înainte de cucerirea romană	18
Cucerirea Daciei de către romani	22

CAPITOLUL II

CONSTITUIREA PROVINCIEI DACIA ȘI ISTORIA EI PÎNĂ ÎN VREMEA SEVERILOR

Constituirea provinciei Dacia și prima ei organizare în vremea împăratului Traian (106—117)	29
Noua organizare a Daciei în vremea lui Hadrian (117—138)	43
Dacia în vremea lui Antoninus Pius (138—161)	54
Cele trei Dacii în vremea lui Marcus Aurelius (161—180) și Commodus (180—192)	60
Dacia în vremea Severilor (193—235)	78

CAPITOLUL III

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ A DACIEI ROMANE

Întinderea și hotarele provinciei Dacia	107
Așezările în Dacia romană	116
Căile de comunicație	149
Organizarea fiscală și vamală a provinciei	158

CAPITOLUL IV

ARMATA ȘI SISTEMUL DE APĂRARE A PROVINCIEI

Considerații generale	176
Armata romană din Dacia	178
Legiunile	180
Trupele auxiliare	201
Efectivul total al armatei romane din Dacia	215
Sistemul defensiv al provinciei	218

POPULAȚIA PROVINȚIEI ȘI CLASELE SOCIALE

Colonizarea romană în Dacia	251
Dacii sub stăpînirea romană	256
Clasele și păturile sociale	269
Frământări sociale și lupta împotriva stăpînirii romane în Dacia	278

CAPITOLUL VI

VIAȚA ECONOMICĂ

Trăsăturile generale ale producției	290
Agricultura	293
Mineritul	298
Exploatarea aurului	298
Exploatarea argintului, cuprului și plumbului	304
Exploatarea fierului	304
Salinele	306
Carierele de piatră	307
Meșteșugurile și producția meșteșugărească	309
Comerțul și circulația monetară	321

CAPITOLUL VII

VIAȚA CULTURALĂ

Limba și scrierea latină	338
Arta	345
Culte și credințe religioase	358

CAPITOLUL VIII

ASPECTE DIN VIAȚA SOCIALĂ

Viața orașelor și a satelor	404
Viața de familie	411
Aspecte ale vieții cotidiene	416

CAPITOLUL IX

DACIA ÎN VREMEA ANARHIEI MILITARE ȘI SFÎRȘITUL STĂPÎNIRII ROMANE
ÎN DACIA

Dacia după Severi	436
Sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia	445
Caracterul stăpînirii romane în Dacia	456

DACIA DUPĂ RETRAGEREA STĂPÎNIRII ROMANE

Menținerea stăpînirii romane.....	464
Populația daco-romană după retragerea aureliană	469
Legăturile populației daco-romane cu popoarele migratorii	474
Răspîndirea creștinismului la daco-romani	476
Daco-romanii după invazia hunilor.....	479
INDICE	489

Redactor : ROMEO MARIȚIA
Tehnoredactor : FLORICA WEIDLE

***Dat la cules 18.IX.1968. Bun de tipar 2.IV.1969. Apărut 1969.
Tiraj 4000+139 exemplare legate. Hirtie scris I A 80 g/m².
Format 16/70×90. Coli editoriale 44,30. Coli tipar 33. A. 5780/1968.
Indici de clasificare zecimală : pentru bibliotecile mari 9(R),
pentru bibliotecile mici 9(R)***

**Tiparul executat la Combinatul Poligrafic „Casa Scintei”,
Piața Scintei nr. 1, București — Republica Socialistă România**

LEGENDA:

- Oraș
- Castru sau fortificație mai mică
- Castru de legiune
- Așezare rurală
- ✱ Mină, salină sau carieră
- ∩ Stațiune balneară
- ▲ Villa rustica
- ⊕ Cimitir, mormint
- Drum
- Granița Daciei romane
- == Val roman

